

МИХАЙЛО
ТИВОДАР

ЕТНОЛОГІЯ

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. Д.Д.Данилюк

д-р іст. наук, проф. І.О.Мандрик

(Ужгородський національний університет)

"Рекомендовано Міністерством освіти і науки України"

(Лист № 14/18.2-1073 від 20.05. 2002 р.)

Рекомендовано до видання Вченою радою
Ужгородського національного університету

Редактор Лариса Сідлович

Тиводар М.

39

Етнологія: Навч. посібн. — Львів: Світ, 2004.— 624 с.
ISBN 966-603-312-7.

У посібнику досліджено місце етнології у системі гуманітарних наук, охарактеризовано джерела, методи і методики дослідження, розкрито шляхи її формування як самостійної науки, проаналізовано школи, напрями тощо. В окремих розділах дається аналіз основних понять етнології, розкриваються сутність і природа етносу, особливості його існування в часі, висвітлюються теоретичні проблеми етногенезу і етнічної історії та характеризуються культурно-побутові особливості етнічних спільнот у минулому і сьогоденні.

Для студентів гуманітарних факультетів вузів.

ББК 63.5(4УКР)

ПЕРЕДМОВА

Етнології належить особливе місце в системі наук. Лише вона дає змогу зрозуміти, що людство являє собою сукупність етносів з їх культурою, побутом, етногенезом та історією. Осмислення проблем етнічної строкатості людства набуло особливого сенсу, бо пов'язане не лише з пізнавальними інтересами і практичними завданнями, а й з теоретичними узагальненнями. Вся історія людства незаперечно засвідчує, що групова, соціально-класова і політична самоідентифікації не є такими сталими і виразними, як етнічна. Етнічна самоідентифікація зачіпає дуже глибинні особисті почуття, які допомагають людині уникнути знеосіблення і деградації, переводять особистий пошук на рівень значущості і поваги до свого етнічного "я". Це означає, що феномен етнічності проникає в усі сфери суспільного і політичного життя, визначає характер і хід соціально-політичного розвитку етносів.

Етнологія незаперечно довела, що етноси як дуже складні соціально-біологічні міжпоколінні людські спільноти можуть існувати і функціонувати цілком самостійно навіть в умовах повної територіальної, історико-культурної та політичної ізоляції. Це свідчить, що етноси є цілком самодостатніми людськими спільнотами, на відміну від соціальних груп і класів, які не можуть існувати і функціонувати поза межами етносів. Це означає, що марксистська концепція історії людства з її вченням

про класи і класову боротьбу, про закономірності змін соціальних і політичних систем висвітлює лише зовнішні, побіжні прояви історичних процесів. Ігноруючи етнічний потенціал людських спільнот, марксизм не може пояснити феномена етнічного і духовного в розвитку людства. Хоча цілком очевидно, що саме в етносах, в їх етногенезі, етнічній історії та культурі слід шукати прояви основних тенденцій соціально-політичного розвитку. Отже, феномен етнічності допомагає досягнути природу, характер та історію як окремих етносів, так і людства загалом. Історія суспільства — це цілісний процес протистояння, протиборства, взаємодії і переплетіння етносів і держав, їх культурно-побутових традицій і соціальних інститутів. Бурхливі події ХХ ст. змусили сучасне людство глибше вивчати проблеми етнічності, взаємодії і протистояння етносів, що доволі часто набирають форми агресивної етнофобії і відкритих міжетнічних конфліктів.

Завоювання упродовж ХХ ст. багатьма етносами державної незалежності, перетворення їх у державотворчі і державовідповідальні засвідчило, що вони вступили у принципово новий етап свого етнонаціонального розвитку. Виникнення нових держав підтвердило широкомасштабність етнічних процесів у нових державотворчих етносів, що охопили всі сфери їх буття. Вибух етнонаціональної активності вимагав не лише осмислення цих процесів, а й відповідної соціальної, політичної і культурної практичної політики. А це дуже потрібно, бо у кожного етносу своя батьківщина, історична пам'ять, культурно-побутові традиції та соціально-політична практика. На цьому ґрунті й форму-

валось оригінальне й неповторне обличчя кожного етносу. Етнічні форми буття найкраще проявляються у внутрішній єдності культури. Саме через неї проявляється колективний феномен однакового світобачення і світосприйняття, однакової поведінки у різних чи схожих ситуаціях членів одного етносу. Тому вивчення сутності економічних явищ, історичних, культурно-побутових та політичних реалій у всіх проявах інтеграційних і дезінтеграційних процесів не лише вимагає обов'язкового і першочергового врахування життєдіяльності етносів, а й відкриває шлях до пізнання історичного розвитку людства.

Тепер у суспільствознавчих науках України відбувається переоцінка старих марксистських підходів до загальноісторичних процесів. Серйозні зміни відбуваються і в українській етнології. Традиційна описова етнографія поступається фундаментальним теоретичним етнологічним дослідженням. В українській етнології з'явилася низка праць з теорії етносу, етогенезу, етносоціології, етнодемографії, етнопсихології, етнополітології, етнології, палеоетнографії, етнопедагогіки, аграрної етнографії.

Етнологія охоплює дуже широке коло проблем, а тому посібник побудовано так, щоб не лише висвітлити більшість теоретичних проблем, а й дати загальну характеристику етносів нашої планети за історико-етнографічними провінціями, областями та підобластями. Оскільки на гуманітарних факультетах університетів етнологія викладається як самостійна дисципліна, то виникла нагальна потреба у підготовці відповідного посібника. Ще у 1988 р. автор підготував навчальний посібник "Етнологія"

для студентів історичного факультету Ужгородського національного університету. Апробувавши його, усунувши недоліки і врахувавши поради колег, автор на його основі створив пропоновану книгу. Посібник не охоплює всього змісту етнології, тому в ньому не висвітлено багато часткових етнічних процесів, не охарактеризовано культурно- побутові особливості багатьох етносів, не проаналізовано теорій і концепцій, що втратили свою актуальність.

Оволодіння етнологією як системою знань про етноси дає найкращі результати тоді, коли використовується послідовний виклад і вивчення матеріалу — від простого до складного. Це вплинуло на порядок викладу матеріалу від визначення місця етнології в системі гуманітарних наук, характеристики джерел, методик і методів етнологічних досліджень до уточнення основних понять етнології, визначення властивостей етнічних спільнот, класифікацій та опису етносів конкретних історико-етнографічних провінцій.

Частина перша

НАУКА ПРО ЕТНОСИ

Розділ I

МІСЦЕ ЕТНОЛОГІЇ В СИСТЕМІ ГУМАНІТАРНИХ НАУК

1. НАЗВИ НАУКИ

У системі гуманітарних дисциплін особливе місце належить *етнології (етнографії)* — науці, в центрі досліджень якої перебувають етноси, їх культура і побут. Без цієї науки не можна пізнати сучасне людство та його історію.

Термін “етнологія” походить від поєднання двох грецьких слів: *ethnos* — рій, зграя, група, плем’я, народ і *logos* — вчення, наука, судження. З самих початків збору і систематизації відомостей про народи світу виникла потреба теоретично осмислити їх, ввести спеціальні наукові поняття і терміни.

Термін “етнологія” було запроваджено в науковий обіг ще в 1784 р. А.Шаванном. Наприкінці XVIII ст. він вживався у значенні “історія прогресу народів у цивілізації”. Загального поширення термін набув у 20–30-х роках XIX ст. завдяки діяльності В.Едварса та Жан-Жака Ампера. Останній, проводячи в 1830 р. класифікацію гуманітарних наук, визначив місце етнології поряд з історією та археологією.

У 30–40-х роках XIX ст. в ряді країн Європи й Америки з’явилися перші етнологічні об’єднання: Паризьке товариство етнологів (1839), Американське етнологічне товариство (1842), Етнологічне товариство (1843) в Англії, Товариство антропології, етнології і доісторії (1869) в Німеччині, Італійське товариство антропології і етнології (1871) і т.д. З часом було створено Міжнародний союз антропологічних і етнологічних наук, що з 1934 р. регулярно проводить Міжнародні конгреси.

З кінця XIX ст. термін “етнологія” вживається і в Україні. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові впродовж кінця XIX–перших десятиліть XX ст. видало серію праць під загальною назвою “Матеріали до українсько-руської етнології”. Запро-

вадженням назви “етнологія” визнавалося, що праці про народ мають дослідницько-теоретичний характер.

У 20-ті роки нашого століття в советській Україні при УАН працював Музей антропології і етнології ім. Ф.Вовка, з 1925 р. — Кабінет антропології та етнології, а з 1929 р. почав видаватися щорічник “Матеріали до етнології”. На початку 30-х років посилювались більшовицькі репресії проти діячів української науки, культури, традицій та всього національно свідомого. Всі етнологічні науково-дослідні та музейні установи УАН було ліквідовано, більшість етнологів (етнографів) були оголошені неблагонадійними, чимало з них були репресовані, відіслані на постійне проживання за межі України.

У часи панування комуністичного тоталітаризму термін “етнологія” у Советському Союзі і комуністичних країнах Центральної Європи був заборонений, оголошений буржуазним, антинародним, ворожим інтересам світового пролетаріату. Щоб уніфікувати термінологію, в 30-х роках ХХ ст. насильно нав’язувався термін “етнографія”. Цим більшовики хотіли науку про народи та їх культуру відмежувати від так званої “буржуазної етнології”. Початок витісненню терміна “етнологія” поклала нарада етнографів 1929 р., яка констатувала, що “...оскільки етнологія претендує на звання окремої від соціології дисципліни, вона повинна бути визнана не чим іншим, як буржуазним сурогатом суспільствознавства”.

З 1973 р. в СРСР робились обережні спроби реабілітувати заборонений термін, але навіть у 1991 р. професор Санкт-Петербурзького університету Р.Ф.Ітс писав: “Пропонована деякими советськими дослідниками заміна назви “етнографія” на “етнологія” ... не виправдана і не сприяє термінологічній ясності”.

В науці європейських країн постійно переважав термін “етнологія”. Про це свідчать матеріали міжнародних наукових конгресів антропологів і етнологів, міжнародних етнологічних товариств, численних наукових конференцій тощо. В Україні термін “етнологія” повністю реабілітовано лише у 1991 р., коли після здобуття державної незалежності він став офіційною назвою відповідної науки.

Поряд з терміном “етнологія” повсюдно і широко впродовж XVII–XX ст. використовувався термін “етнографія”, що складається з поєднання двох грецьких слів: *ethnos* — *народ, плем’я* і *grapho* — *пишу*. Буквальний переклад терміна — *народопис*. Але таке розуміння терміна “етнографія” виправдане лише для початкових етапів її становлення, коли основна увага вче-

них зосереджувалася на збиранні, фіксації й описі фактичного матеріалу.

Термін “етнографія” вперше вжив у 1607 р. німецький письменник Й.Зоммер. У 1791 р. в м. Нюрнберзі з’явилося перше етнографічне видання, а з 1808 р. у Німеччині почав видаватися “Журнал з етнографії та лінгвістики” (“Magazin für Ethnographie und Linguistik”). Уже з перших десятиліть XIX ст. у більшості європейських держав видавалися різні етнографічні збірники і часописи. Так, у 1820 р. було видано альбом народних костюмів Угорщини під загальною назвою “Ethnographia”, а в 1826 р. італієць А.Бальбі опублікував перший “Етнографічний атлас”.

Становлення української етнографії пов’язують із появою у 1777 р. праці Г.Калиновського “Опис весільних українських простонародних обрядів”, у 1798 р. — праці Я.Марковича “Записки про Малоросію, її жителів і твори”, у 1799 р. — нарису А. Антоновського про українців, що був опублікований у книзі Й.Георгі “Опис усіх проживаючих у Російській державі народів...” В Україні термін “етнографія” поширювався з 1824 р., коли український поет і філософ із Закарпаття В.Довгович (1783–1849) у дискусіях з угорською шовіністичною історіографією не лише захищав місцеве українське населення, а й намагався визначити завдання етнографії як науки в теоретичному плані. Вже у 1829 р. він опублікував першу в українській етнографії теоретичну статтю “Погляд на етнографію як на засіб до науки”. Впродовж наступних десятиліть термін “етнографія” став в Україні загальновизнаним.

Поширення термінів “етнологія” і “етнографія” знаменувало появу нової науки, що в різних країнах іменувалася різними термінами. У слов’янських мовах для означення етнології (етнографії) використовувалися терміни **народознавство** (українській), **народоведеніє** (російській), **narodopis** (словацькій, словенській), **ludoznawstwo** (польській). Аналогічно в Греції поширився термін **лаографія** (народоопис), від грецького слова **laos** — **народ**. У Німеччині етнологію (етнографію) часто розділяють на дві дисципліни, що називаються двома термінами: а) **Volkskunde** — дисципліна, що займається вивченням історії та культури власного народу (в українській мові майже повністю цьому терміну відповідає “українознавство” — наука про етногенез українського народу, його історію, традиційну культуру і побут, ментальність і етнічні стереотипи, про джерела, історичні форми і генезис сучасної української культури); б) **Völkerkunde** — дисципліна, що вивчає неєвропейські, переважно неписьменні, відсталі в

соціально-економічному і політичному розвитку етноси. Цей термін запропонував німецький історик А.Шльоцер у 1772 р., а через два роки його почав вживати Й.Гердер. З 30-х років XIX ст. німецькі дослідники почали замість них вживати термін “етнологія”, що згодом набув однозначного тлумачення.

У романомовних країнах для означення етнології також використовувались терміни, аналогічні українському — “народознавство”: у Франції — *traditions populaires* (*народні традиції*), в Італії — *tradizioni popolari*, в Іспанії — *tradiciones populares*. В англійських країнах поряд з терміном *етнологія* використовуються й інші: в США — *cultural anthropology* (*культурна антропологія*), в Англії — *social anthropology* (*соціальна антропологія*).

Усі наведені вище терміни є синонімами “етнології”, вони охоплюють як описовий, так і теоретичний аспекти вивчення народів світу. Щоб уникнути термінологічних непорозумінь, користуємося лише одним терміном на означення науки про народи світу та їх культуру — *етнологія*.

2. ПРЕДМЕТ ЕТНОЛОГІЇ

Етнологія як самостійна наука зі своїми організаціями, інституціями, виданнями і термінологією почала складатися лише з кінця 20-х—початку 30-х років XIX ст. Але визначення її предмету як самостійної науки почалося ще в 1772 р., коли А.Шльоцер дійшов висновку, що людство, складаючись з великих і малих народів, є неподільним. Уже наприкінці XVIII ст. німецькі дослідники поставили цю тезу в основу *Völkerkunde*. Визначаючи його предмет, вони вважали основним своїм завданням вивчення “народів як людей”, дослідження “фізичних, моральних та інтелектуальних особливостей народів”, а основною метою — “дати загальну картину людства”.

З перших десятиліть XIX ст. велися дискусії про предмет етнології. Одні вчені вважали, що її об’єктом є людина, другі — культура, треті — суспільство, четверті — неписьменні (неєвропейські) народи, які перебувають на ранніх ступенях соціально-економічного розвитку, п’яті — “неісторичні народи” і т. п. Відповідно до цього в XIX ст. сформувалися два основні підходи до визначення її предмета: етнографія — описове народознавство; етнологія — *теоретичне народознавство, наука про етноси, їх етногенез, культуру і побут*. Ще в другій половині XIX ст. *еволюціоністи* (А.Бастіан, Е.Тайлор, Л.Морган та інші) *прийшли*

до висновку, що етнологія — всеохоплююча наука (дисципліна) про людей, народи світу і все людство в їх історичному розвитку. Тому ці вчені вивчали всі народи — як ті, що відставали у своєму соціально-економічному і політичному розвитку, так і високорозвинуті; як ті, що існували давно і зникли (мертві), так і сучасні. Різноманітність підходів і поглядів позначилася на розумінні предмета етнології.

Дискусії навколо предмета етнології не припинились і сьогодні. Як колись, так і нині її роль і місце в системі наук сприймають і окреслюють неоднозначно. Тому до неї підходили і підходять як до: окремої вітки історії, допоміжної історичної дисципліни, самостійної історичної науки, галузі гуманітарних знань, суспільствознавчої науки, географічної науки та самостійної гуманітарної науки. У відповідності до цього визначають її предмет як науки. Таких визначень близько двох десятків. Ось найпоширеніші з них:

- Етнологія — історична наука, що методом безпосередніх спостережень вивчає культурні й побутові особливості різних народів світу, досліджує історичні зміни і розвиток цих особливостей, проблеми етногенезу, розселення і культурно-історичні взаємовідносини народів;

- Етнологія — галузь історії, що вивчає побутові особливості різних народів світу в їх історичному розвитку, досліджує проблеми походження і культурно-історичні відносини цих народів, відтворює їх розселення і пересування;

- Етнологія — географічна наука, що вивчає становлення етносфери Землі як результат процесів етногенезу в історичну епоху;

- Етнологія — наука, що вивчає закономірності виникнення, функціонування і взаємодії етнічних спільнот;

- Етнологія (етнографія, народознавство) — наука, що вивчає побутові й культурні особливості народів світу, проблеми походження (етногенез), розселення і культурно-історичні взаємовідносини народів;

- Етнологія (етнографія) — наука про побут, традиційну матеріальну і духовну культуру народів, їх походження (етногенез);

Можна б навести ще десяток визначень предмета етнології. Але потреби у цьому немає, бо вже після Другої світової війни в країнах Західної Європи і Америки терміном *етнологія* позначали *теоретичне народознавство*. Французький етнолог-структураліст *К. Леві-Строс*, користуючись терміном *антропологія*, наголошував, що система народознавства включає ет-

нографію, етнологію й антропологію, що не є окремими дисциплінами, а лише послідовними етапами наукового дослідження й пізнання. Використання названих термінів лише засвідчує, якому типу дослідження надається перевага: **етнографічному опису**, найвище досягнення якого — типологізація культурних явищ; етнологічному аналізу, що відкриває шлях до пізнання людини, етносів і людства загалом; **антропологічним узагальненням**, що перетворюють антропологію з дисципліни про класифікацію і диференціацію людей, етносів і людства за їх фізичною природою і спадковими ознаками в таку всеохоплюючу науку, яка виявляє, описує, зіставляє і аналізує як часткові, так і загальні тенденції і механізми існування та розвитку етносів і людства в просторі і часі. Леві-Строс, як і більшість нинішніх західних вчених, писав: “у світі існує одна згода щодо використання терміна “антропологія” замість термінів “етнографія” і “етнологія”. Насправді це не так. **Оскільки три названі типи досліджень не можуть бути відокремлені один від одного, то їх об’єднують загальною назвою — етнологія.** Використання терміна “етнологія” засвідчує, що в центрі її досліджень стоять етнічні людські спільноти, які є дуже складними соціально-біологічними і культурно-історичними міжпоколінними системами в усій повноті життєдіяльності їх членів. Щоб пізнати і зрозуміти їх буття в природно-географічному просторі та історичному часі, етнологія не тільки займається синтезом матеріалу, а й широко вдається до соціально-історичних та філософсько-соціологічних узагальнень.

Сьогодні термін **етнологія** є загальноновизнаним. Але наведені означення предмета етнології як науки дуже неоднозначні чи суперечливі, громіздкі чи невиправдано стислі, занадто загальні чи надміру конкретні. У більшості з них за основний предмет етнології беруться етноси, їх культурно-побутова специфіка й етогенез. При цьому самі етноси, їх культура і побут вважаються головними критеріями відмежування етнології від суміжних дисциплін. Все це вимагає уточнення основних критеріїв визначення предметної області етнології як науки.

При виборі розмежувальних критеріїв будь-якої науки виходять із виділення специфічних властивостей об’єкта її дослідження як реальності. Оскільки об’єктом етнології є етноси-народи, поза якими не жила, не живе і не житиме жодна людина виду ***Homo sapiens***, то її основні критерії мусять бути такими, що дають можливість виділити етноси з решти людських спільнот (соціальних і політичних, релігійних і культурних, постійних і

тимчасових, довготривалих і короткотривалих, великих і малих і т. ін.), тобто такі, що можуть бути названі етнічними. Отже, *об'єктом етнології є етноси у всій їх складній мозаїці, соціальної структури, географічному просторі та історичному часі.*

Найповніше і найвиразніше етнічні функції проявляються в комплексах традиційно-побутової культури, що дають можливість виявити такі властивості, завдяки яким одні етноси можуть бути відокремлені від інших. Етнічні функції проявляються у формах поселення, житла і його інтер'єрі, господарських спорудах та матеріалах, що використовуються для їх спорудження; у комплексах чоловічого і жіночого щоденного і святкового одягу, їх кроях, оздобах, матеріалах, з якого вони виготовлялись; у традиціях народного харчування, складу їжі, способах її приготування, її смакових властивостях; у сім'ї і сімейному побуті з одношлюбністю чи багатощлюбністю, різноманітними весільними і сімейними обрядами і ритуалами; у повсякденній поведінці членів родини і внутрішньосімейного спілкування, традиціях виховання, звичаях гостинності тощо; у величезному багатстві раціональних знань, усної творчості, народного мистецтва, обрядів і вірувань і т.ін.

У безписемних, соціально і політично слабо розвинутих етносів етнологія охоплює всю культурну цілісність, бо етнічною специфікою проникнутий весь комплекс їхнього господарства, матеріальної і духовної культури та побуту. У зв'язку з цим велись і ведуться дискусії про предметну область етнології соціально і політично розвинутих етносів. Окремі з дослідників вважають, що етнологія вивчає лише архаїчні традиційні риси і цим створює можливість уточнити історію їх повсякденного господарсько-побутового життя.

Оскільки об'єктом етнології є етноси, а не лише комплекси традиційно-побутової культури, в тому числі пережитки, то більшість дослідників розширюють її змістовий об'єкт на все багатогранне життя сучасних соціально і політично розвинутих етносів. Це означає, що етнологія вивчає наслідки впливу розвитку сучасного виробництва і споживання на життя і побут етносів; аналізує процеси і наслідки ускладнення їх соціальної структури; уточнює і фіксує процеси культурно-побутового розвитку етно-соціальних груп; досліджує процеси вирівнювання, стандартизації й уніфікації культурно-побутового життя етносів; описує і узагальнює впливи масової культури і засобів інформації на етнічну свідомість; фіксує процеси появи

етнорозмежувальних критеріїв у тих компонентах культури, які раніше не виконували етнічних функцій; встановлює, які нові явища сучасного матеріального і духовного повсякденного життя, масової і професійної культури набирають етнічної специфіки, стають традиціями; розглядає процеси формування і зміни ментальності, появи нових елементів у етнічних стереотипах і т.п.

Це свідчить, що етнологія не лише дає чітку картину етноісторичних і культурно-побутових умов і особливостей функціонування етносів в історичному часі, а й складає чітке уявлення про сучасні процеси модифікації форм їх культури і побуту, зміни в орієнтирах етнічної самосвідомості. З цього випливає, що *при визначенні предмета етнології мають поєднуватись як конкретні (змістові), так і загальні установки етногенезу і теорії етносу*. Враховуючи сказане, можна дати таке визначення етнології як науки: *етнологія — наука про етноси-народи, їх культуру і побут, етнічні стереотипи та процеси виникнення, функціонування і взаємодію етнічних спільнот*.

3. ЗНАЧЕННЯ ЕТНОЛОГІЇ ЯК НАУКИ

Донедавна багато авторів ставились до етнології як до допоміжної чи спеціальної дисципліни. Це свідчить про їх необізнаність з етнологією та про глибокий консерватизм їхніх наукових поглядів. З 20-х років ХХ ст. мали місце і протилежні підходи до етнології, що трактували її як своєрідну інтегральну супердисципліну, своєрідний згусток гуманітарних і природничих знань про етноси-народи. З наукової точки зору обидва підходи неприйнятні. *Етнологія як самостійна наука, склавшись упродовж останніх 150 років, дає достатньо повну картину існування етносів у просторі і часі, пережитих людством етнічних і соціальних змін*. Вона, як і більшість самостійних наук, має не лише науково-пізнавальне, а й практичне значення.

Відтворити історичне минуле людства — основне завдання і обов'язок сучасної науки. У цій копіткій і трудомісткій роботі етнологія займає особливе місце, бо лише вона здатна *відтворити дописемну епоху історії людства, відновити картину етнічних і соціально-культурних змін у часовому і просторовому відношеннях, дати узагальнюючі характеристики етносів*. Оскільки більшість етносів не мали писемності, то вивчати їх минувшину традиційними методами історії неможливо. Але історія народів зберігається не лише в писемних па-

м'ятках, а й в їх традиційній господарській діяльності, матеріальній і духовній культурі. *Наукова важливість етнології особливо помітна при реконструкції епохи первісності, історії і культури безписемних народів.* Нині зрозуміло, що без епохи первісності не було б ні самих етносів, ні епохи цивілізацій. Це свідчить, що етнологія виконує не допоміжну, другорядну, а основну роль при реконструкції історії людства.

Оскільки загальна характеристика етносів і етнічних процесів може бути здійснена лише на основі вивчення всього спектру багатогранного культурно-побутового життя, то *етнологія зосереджує увагу на вивченні як тих явищ і особливостей традиційно-побутового життя, які виконують етнічні функції, так і тих новацій, що пізно увійшли в їх повсякденне культурно-побутове життя.* У ході суспільно-історичного процесу традиційно-побутове життя видозмінюється, дістає нові вияви у всіх сферах культури, побуту і способу життя. Наприклад, нині українці не одягають традиційного одягу, не будують традиційних жител, не відзначають багатьох давніх свят, не дотримуються давніх обрядів, не виконують старих ритуалів і т.п. *Етнічна специфіка українців тепер здебільшого проявляється у сферах духовного життя, зокрема в мові, народній творчості, в етнічних стереотипах і свідомості, в ментальності соціальних і регіональних груп населення та ін.*

Етнологія нагромадила величезний фактичний матеріал для проникнення в сутність проблем спілкування соціальних груп і етнографічних складових кожного з етносів та міжетнічного діалогу культур. Вона дає можливість пізнати людство та його культуру в усій їх повноті, вивчити конкретні етноси в їх зв'язках з соціально-політичною історією, виділити етнокультурну специфіку кожного з етносів тощо.

Сучасна етнологія вже прийшла до таких важливих висновків: *людство — це всі етноси Землі; поза етносами не жила, не живе і не житиме жодна людина сучасного біологічного виду; суб'єктом історії є етноси та їх творчість у всіх сферах життя* (створенні матеріальних і духовних цінностей, соціальних і політичних інститутах і т. ін.), бо їх діяльність спричиняє спадковість розвитку суспільства. Значення етнології постійно наростає, бо, з одного боку, у світі йде швидка зміна етнічного складу країн через виникнення численних груп біженців, формування стійких етнічних меншин, наростання міжетнічних і міжрегіональних конфліктів. З іншого боку, постійно зростають інтеграційні процеси, зокрема такі, як: взаємодія різних

етнокультурних традицій та їх взаємна адаптація; формування схожих чи однакових стереотипів поведінки; розвиток нових етнічних орієнтирів і етнічної свідомості у представників діаспорних і мігрантських груп населення і т. ін. *З цього випливає незаперечна і цілком самостійна науково-пізнавальна роль етнології, що має важливе світоглядне значення і виконує загальнонаукове завдання.*

Етнологія, проникаючи в саму гущу повсякденного господарського, культурно-побутового, соціального, громадського і духовного життя етносів, вивчаючи їх зміни в ході історичних процесів, досліджуючи процеси міжетнічних і міжкультурних контактів, *не лише висвітлює їх, а й дає практичні рекомендації. Без етнографічних знань неможливо виробити правильного ставлення до величезної господарсько-культурної спадщини і раціональних знань етносів.* Ця скарбниця людського досвіду допомагає зрозуміти такі важливі практичні проблеми: географію розміщення сучасних етносів та їх біологічне відтворення; землеробсько-скотарські традиції окремих етносів, їх оптимальну пристосованість до природно-географічних умов конкретних екологічних ніш та можливість використання у нинішньому сільськогосподарському виробництві; збереження або ж повернення до життя тих кращих культурно-побутових традицій, які виконують етнічні функції; сучасні етнічні і етнополітичні процеси у світі, окремих країнах та регіонах; етнічні стереотипи та соціо-психічні риси конкретних етносів, їх етнокультурну та етнополітичну орієнтацію, національну самоідентифікацію і т. ін.

Водночас етнологія дає іншим гуманітарним дисциплінам, державним інститутам, політичним і культурним організаціям та політичним діячам винятково важливий фактичний матеріал прикладного характеру про етнічні спільноти, їх культуру і побут. Знаючи етногенез і етнічну історію, процеси культурної інтеграції, етнічної консолідації і асиміляції, особливості життя етнічних спільнот у чужому етнічному оточенні, етнологи розробляють конкретні програми функціонування і розвитку національних меншин у поліетнічних суспільствах. Практична роль етнології посилюється ще й тим, що лише вона дає цілісну картину механізмів формування національних цінностей, розкриває духовний потенціал етносів, здатна збуджувати етнічну і національну свідомість. Осмислення цих проблем набуває особливого значення в сучасному світі на просторах колишніх Советського Союзу і Югославії, Західної Азії, Африки і навіть Західної Євро-

пи, де етнічна і національна свідомість стали передумовами і чинниками національного державотворення. Не випадково нині у світі прийнято проводити етнологічні експертизи всіх проєктів, що висвітлюють життя етнічних і соціальних спільнот. Усе це свідчить, що етнологія проникає в саму гущу сучасних етнополітичних процесів.

Важливе наукове і практичне значення етнології засвідчено ще й тим, що на сьогодні вже створено узагальнюючі наукові характеристики етносів, видано історико-етнографічні карти і атласи, опубліковано десятки тисяч наукових праць про народи та їх культури, а попит на них постійно зростає. Потреба у таких знаннях буде залишатися до того часу, поки існуватиме людство, бо навіть в умовах фантастичних науково-технічних і господарських змін на Землі будуть зберігатися відмінності, що відокремлюють один етнос від іншого, будуть функціонувати самі етноси.

Розділ II

ДЖЕРЕЛА ЕТНОЛОГІЇ, ЇЇ ЗВ'ЯЗОК З СУМІЖНИМИ ДИСЦИПЛІНАМИ

Етнологія, об'єктом вивчення якої є етноси у всій складності їх господарського, культурно-побутового і духовного життя та соціально-історичних процесів, що постійно змінюються, своїми джерелами відрізняється від інших суспільствознавчих наук. Вона єдина з гуманітарних наук, що в основу своїх досліджень ставить матеріали, одержані шляхом особистих спостережень за реальним буттям етнічних спільнот. Вивчення сфер життя і побуту вимагає використання всіх джерел, що хоч чимось можуть допомогти створити узагальнюючі характеристики етносів. Оскільки виключна більшість етносів донедавна належала до безписемних, то вивчати їх лише традиційними методами історії неможливо. Цим зумовлений комплексний підхід етнології до об'єкта дослідження, засвідчується її значно ширший підхід до проблеми етносів, ніж в історії. Хоча етнологія використовує дані всіх наук, що вивчають етнічні, соціальні, культурні, господарські, політичні та інші спільноти, але найважливішими з усіх джерел є польові матеріали, музейні збірки та писемні документи.

I. МАТЕРІАЛИ ЕТНОГРАФІЧНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ

Найбільш важливі, повні і цінні етнографічні матеріали здобуваються шляхом прямої участі дослідника в спостереженнях за життям етнічних спільнот. Дані, зібрані в ході таких досліджень, називають польовими етнографічними матеріалами. Спостереження і дослідження ведуться в середовищі живих етносів. Це дає можливість здобути необхідні первісні відомості про функціонування етнічних спільнот, їх традиційно-побутову (народну) і сучасну господарсько-побутову культуру та етнічні процеси. “Подем” для дослідника є етнічні цілісності (етноси) та їх складові (субетноси і етнографічні групи, локально-територіальні і локально-популяційні групи, населені пункти, родинні групи і сім’ї, віково-статеві, соціальні, фахові, релігійні та інші групи), етнічні та національні меншини. Польові матеріали збирають у сфері як господарського життя, так і матеріальної та духовної культури. До них належать як розповідні матеріали, так і ті, що фіксуються у кресленнях, схемах, магнітофонних записах, фотокіноматеріалах про об’єкти матеріальної культури, виробничі процеси і технології виготовлення виробів матеріальної культури. Об’єкти і явища духовного життя (традиції, обряди, звичаї, ритуали, вірування, фольклор) також фіксуються не лише записами розповідей, а й за допомогою сучасних технічних засобів. Польові матеріали дають можливість не лише описати предмети, а й розкрити, хто, коли, з якою метою їх виготовляв, кому вони належали, яке їх призначення і використання, а при вивченні явищ духовної культури — уточнити їх призначення, використання і внутрішній зміст.

Збір етнографічних матеріалів шляхом проведення експедицій потребує розробки чітких програм їх проведення: визначення проблематики і тематики, району і термінів роботи, складу учасників, обсягу робіт і конкретних тем для кожного з них, попереднього знайомства учасників експедиції з літературою про об’єкти дослідження, розробки анкет і питальників, визначення кількості одиниць обстеження (людей, груп людей, сімей, родинних груп, кутків, сіл, груп сіл, локально-популяційних, локально-територіальних, етнографічних груп, субетносів та етносів), прийомів їх обстеження (вибіркових, часткових чи суцільних) і т.п.

Польові дослідження ведуться шляхом організації стаціонарних (понад один календарний рік), тривалих (кілька місяців) та короткотермінових (кілька тижнів чи днів) експедицій.

Матеріали стаціонарних експедицій. Найбільш повні і точні матеріали збираються при проведенні стаціонарних експедицій, що передбачають постійне проживання дослідника в етнічній спільноті принаймні впродовж 14–15 місяців, тобто “етнографічного року”. Такий рік триваліший від календарного на 2–3 місяці. Перші 2–3 місяці відводяться для первісного знайомства і адаптації етнографа, а потім він спостерігає і вивчає життя досліджуваного об’єкта впродовж календарного року. При цьому вивчаються всі аспекти багатогранного господарського і культурно-побутового життя етнічних спільнот у всі пори господарсько-календарного року. Збільшення тривалості перебування етнографа в середовищі досліджуваних спільнот завжди має позитивні наслідки, бо він із спостерігача перетворюється на співучасника повсякденного життя. Прикладом стаціонарного вивчення є життя видатного американського етнолога Л.Моргана серед індіанських племен ірокезів, М.Миклуха, вихідця з української козацької родини Миклух, — серед папуасів Нової Гвінеї, які ім’я Миколай вимовляли як Маклай, видатного англійського етнолога Б.Малиновського — серед папуасів Нової Гвінеї на початку ХХ ст. та ін.

Тривале спостереження за життям етносу, а особливо співучасть етнографа у житті досліджуваної спільноти, знання мови створюють умови для дуже глибокого і повного вивчення всього комплексу традиційно-побутової культури. Стаціонарні дослідження дають найбільш повний і надійний матеріал при вивченні нечисельних етносів, але вони не дають можливості охопити численні великі етноси, які мають складну внутрішню мозаїку.

Матеріали тривалих експедицій. Нині в етнології переважають тривалі експедиції, що розраховані на кілька місяців, один чи кілька сезонів. Вони можуть працювати кількома самостійними загонами, користуватися спільними чи окремими програмами, питальниками, анкетами і т.п. Щоб охопити якомога більшу територію досліджуваної етнічної спільноти, широко користуються проведенням (організацією) *маршрутних і кушових експедицій*. Перші проводяться так, що експедиційний загін пересувається за певним, заздалегідь визначеним, маршрутом. Члени загону перебувають у населеному пункті кілька днів, потім рухаються до наступного і т.д. При кушових експедиціях вибирають основний населений пункт як базовий. У ньому проводять найбільш повний, часто комплексний, збір матеріалів. Зі своєї бази етнографи роблять короткотермінові виїзди в довколишні села. Там вони уточнюють і перевіряють зібрані на базі матеріали.

Зібраний польовий матеріал дає добрі результати при розв'язанні тематичних (конкретних) проблем, тобто при вивченні одного-двох аспектів традиційно-побутової культури. Для прикладу наведемо такі теми: "Традиційне землеробство і землеробські знаряддя українців", "Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ — першої половини ХХ ст.", "Українська хата", "Українське весілля", "Сім'я і сімейний побут українців" і т.п. Спираючись лише на матеріали таких експедицій, практично неможливо провести комплексне дослідження етнічних спільнот.

Слабкість методики тривалих експедицій зумовлена тим, що виїзди плануються в зручний для дослідника час (переважно влітку), а це виключає пряме спостереження життя етнічних спільнот восени, взимку чи навесні. Якщо при вивченні матеріальної культури (знарядь праці, житла, одягу, начиння, промислів і ремесел і т. ін.) це не так помітно, то при дослідженні сезонних господарських занять, духовної культури, це може дати негативні результати.

Загалом етнографічний матеріал, зібраний кущовими, маршрутними і маршрутно-кущовими експедиціями, при поєднанні його з іншими джерелами дає можливість достатньо повно вивчити окремі явища господарського життя і традиційно-побутової культури етносів.

Матеріали короткотермінових експедицій. Експедиції вкрай обмежені часом і тривають всього кілька тижнів чи навіть днів. Збір чи уточнення польового матеріалу здійснюється шляхом проведення маршрутних чи кущових експедицій. Працюючи з інформаторами, етнограф може зібрати достатньо повний матеріал з питань традиційної обрядової культури, громадського і сімейного життя, матеріальної культури. Але на їх основі не можна дати загальної характеристики етнічних спільнот. Тому короткотермінові експедиції влаштовуються для збору польового матеріалу з окремих питань традиційно-побутової культури чи для уточнення даних попередніх експедицій, відомостей окремих авторів чи архівних даних.

Поєднуючи стаціонарні, тривалі і короткотермінові експедиції, польова етнографія дає можливість зібрати достовірні етнографічні матеріали. Ними є письмові записи та зафіксовані на малюнках, схемах, магнітофонних записах, фотографіях, кіноматеріалах знаряддя праці, житло, їжа, начиння, одяг, предмети культу, народного мистецтва, традиції, обряди, звичаї, вірування, фольклор і т.п. На їх основі можна дати як загальну ха-

рактеристику традиційної побутової культури етносів, так і визначити ті з них, котрі виконують етновизначальні і етнорозмежувальні функції.

2. МУЗЕЙНІ ЗБРАННЯ

У ході польового збору етнографічних матеріалів виявляють значну кількість предметів матеріальної і духовної культури. Їх вилучають із повсякденного вжитку і беруть до музейних етнографічних збірок. Такі матеріали нагромаджені у фондах і експозиціях практично всіх історичних і краєзнавчих музеїв. Кожен з таких музеїв може створити свою невелику чи достатньо значну етнографічну експозицію, що висвітлюватиме якісь окремі аспекти традиційно-побутової культури.

Формування етнології як науки сприяло створенню етнографічних музеїв, що згодом ставали важливими центрами наукових досліджень. Уже в 1852 р. було відкрито Німецький музей (м. Нюрнберг), що демонстрував колекції традиційно-побутової культури і народного мистецтва німців. У 1855 р. було відкрито аналогічний Новий музей (м. Берлін), що мав великий етнографічний відділ. Нині це відомий Музей етнографії у Берліні. Впродовж 60-х років XIX ст. етнографічні відділи було відкрито майже в усіх великих європейських і американських історичних музеях. У 70-ті роки XIX ст. етнографічні музеї краєзнавчого напрямку набули повсюдного поширення. Тоді ж відкриваються і спеціалізовані етнографічні музеї. У 1878 р. було засновано етнографічний музей Трокадеро в Парижі, що з 1930 р. відомий як Музей Людини, а у 1880 р. почав свою роботу знаменитий Етнографічний музей Оксфордського університету Пітта Ріверса. У Росії до аналогічних музеїв належать заснований у 1879 р. Петербурзький музей антропології і етнографії та етнографічний відділ Російського музею (1897 р.).

В Україні етнографічне музеєзнавство починається з 1894 р., коли було влаштовано етнографічну виставку, з якої почав свою діяльність нині відомий Музей етнографії і художнього промислу в м. Львові. Всі ці та інші аналогічні музеї, етнографічні відділи історичних, краєзнавчих та історико-краєзнавчих музеїв (тільки в Україні їх понад 120) дають багатий матеріал для вивчення етносів та їх традиційно-побутової культури.

Поглиблена зацікавленість народною культурою породила в другій половині XIX ст. ефективну і своєрідну форму збереження пам'яток традиційно-побутової культури — етнографічні му-

зеї під відкритим небом (етнопарки). Ідея створення таких музеїв виникла у 80-ті роки XIX ст. у Швеції. Місце, відведене під музей, було вкрито окопами (шведською мовою — “скансени”). Це слово закріпилось за музеями під відкритим небом, які нині часто називають “скансенами”. В Україні розбудова таких музеїв розпочалася з середини 60-х років XX ст.

Провідну роль у створенні таких музеїв в Україні відіграли українські етнологи, які підійшли до таких музеїв як до найбільш раціональної, доступної і дійової форми комплексного показу пам'яток народної архітектури, предметів побуту і знарядь праці у природному оточенні. Уже в 1964 р. в Україні почав працювати під відкритим небом музей у Переяславі-Хмельницькому (понад 230 архітектурних об'єктів), у 1970 р. — в Ужгороді, в 1971 р. — у Львові, 1976 р. — у Києві, 1978 р. — музей-скансен у Чернівцях. Крім названих, в Україні нині функціонують такі історико-етнографічні музеї: Державний історико-культурний заповідник на о. Хортиця (м. Запоріжжя), Історико-архітектурний музей в с. Манява (Івано-Франківська область), Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини (м. Коломия), Державний музей українського народного декоративного мистецтва (м. Київ), Переяслав-Хмельницький державний історико-культурний заповідник (м. Переяслав-Хмельницький), Переяслав-Хмельницький музей українського народного одягу (м. Переяслав-Хмельницький), Музей етнографії і художнього промислу (м. Львів), Острозький історико-культурний заповідник (м. Острог, Рівненська обл.).

Етнографічні колекції історичних, краєзнавчих, історико-краєзнавчих та спеціалізованих етнографічних музеїв достатньо повно репрезентують традиційно-побутові культури народів світу. Їх експозиції характеризують історично сформовані особливості культури і побуту, виявляють шляхи історичного розвитку традиційно-побутової культури кожного з етносів і фіксують її локально-територіальні особливості, висвітлюють процеси взаємовпливів етнічних культур і т.п. Особливо виразно комплексність таких експозицій виявляється в етнографічних музеях під відкритим небом.

Загалом музейні експонати несуть різноманітну, інколи приховану інформацію. Їх вивчення, у поєднанні з іншими даними, дає змогу робити глибокі наукові висновки і узагальнення про етноси, їх етногенез, традиційно-побутову культуру, етнічні стереотипи тощо.

3. ПИСЕМНІ МАТЕРІАЛИ

Для всебічного вивчення традиційно-побутової культури, генези окремих її явищ, етногенезу самих народів та їх етнічних стереотипів винятково важливу роль відіграють писемні матеріали. До них належать клинописні написи, храмові і монастирські звіти, літописи, історичні хроніки, юридичні документи, описи майна, географічні описи, записи очевидців і мандрівників, донесення послів, праці античних і середньовічних вчених, численні звіти капітанів, купців, місіонерів, спогади, листи і т.п. Кількість писемних матеріалів постійно зростає за рахунок щоденників і звітів етнографічних, археологічних, фольклорних, мовознавчих, географічних та інших експедицій, матеріалів переписів населення, соціологічних досліджень, численних публікацій етнографічних і фольклорних матеріалів у періодичних виданнях.

Прикладом давніх писемних джерел можемо вважати “Повість минулих літ”, “Київський літопис”, “Галицько-Волинський літопис” і т.д. Перший із них не лише дає детальну карту розселення етносів Східної Європи в VI–XI ст., а й перелічує східнослов’янські племена та ставить питання про походження слов’ян (“...од племені таки Яфетового, постав народ слов’янський — так звані норики, які є слов’янами”). У “Повісті...” є чимало етнографічних відомостей. Літописець вказував, що “усі племена мали свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожен — свій норів”. Розкриваючи ці звичаї, літописець відзначав: “... поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай вони мали: не ходив жених по молоду, а приводили її ввечері, а назавтра приносили для її родини те, що за неї дадуть.” Згадуючи інші племена, літописець свідчив: “А радимичі, і вятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів’я було в них перед батьками і перед невістками.” Аналогічні відомості зберігають також численні хроніки та архівні матеріали.

Різноманітні етнографічні матеріали містять записи очевидців і мандрівників. Так, західноєвропейські мандрівники XIII ст. — Плано Карпіні, Віллем Рубруквіс (Рубрук) та Марко Поло — збрали дані з історії і традиційно-побутової культури багатьох народів Азії і Європи. З часів великих географічних відкриттів кількість таких матеріалів швидко зростала. Автором праці про Україну був французький інженер Г.Левассер де Боп-

лан, який з 1630 до 1648 р. перебував на польській службі в Україні. У 1650 р. він опублікував свою знамениту працю “Опис України і ріки Борисфен, званої в народі Ніпр чи Дніпр, од Києва до моря, в яке ця ріка впадає”. Праця Боплана є однією з тих, в якій найповніше описано традиційно-побутову культуру українців першої половини XVII ст.

В етнології використовуються практично всі види писемних джерел, бо вони дають змогу розглядати традиційно-побутову культуру в її поступальному розвитку, допомагають висвітлити етнічні стереотипи, особливості етногенезу і етнічної історії конкретних етносів.

4. ЗОБРАЖУВАЛЬНІ МАТЕРІАЛИ

Особливий вид етнографічних матеріалів становлять малюнки, фрески, іконографія, скульптури, плани і карти різних історичних епох. Вони фіксують явища матеріального життя і побуту, зберігають вірування і повір'я різних історичних епох. Так, наскельний живопис дає змогу реконструювати господарське життя і духовний світ епохи первісності, настінний розпис і фрески середньовіччя — особливості духовного світовідчуття, обрядовість, одяг, оздоби, музичні інструменти тощо, а народна орнаментика — давню систему сюжетів і образів міфологічних і де-монологічних уявлень і т.п.

Значний етнографічний матеріал зберігає образотворче мистецтво. Наприклад, український портретний, історичний, батальний і побутовий живопис XVII–XVIII ст. дає широку палітру життя і побуту українського суспільства своєї доби. Багатий етнографічний матеріал містять численні художні альбоми і замальовки, що в Європі набули популярності в кінці XVIII–на початку XIX ст. До таких джерел належать знамениті офорти Т.Шевченка, твори В.Верещагіна, К.Трутовського, альбом офортів К.Михальцевої “Наброски из поездки по Малороссии 1882 года”, М.Яблонського “Галичина в картинах” (1837–1838), альбом С.Васильківського та М.Самокиша “З української старовини”, величезна кількість поштових і подарункових карток з етнографічною тематикою і т.п.

Своєрідний етнографічний матеріал зберігають давні карти і схеми, з яких можна добути відомості про територію розселення етносів у різні історичні епохи, про етнічне розмаїття різних держав і територій. Наприклад, 12 карт Г.Л.де Боплана не лише окреслюють етнічні і політичні кордони України першої полови-

ни XVII ст., а й виділяють її історико-адміністративні краї, позначають її основні сухопутні шляхи сполучення. Названі карти були оздоблені гербами, зображеннями місцевих ландшафтів, заняття населення, господарських знарядь, козаків, міщан, селян та ін. При використанні зображувальних матеріалів дуже важливо встановити час і місце їх створення, стиль зображення, матеріал виготовлення, традиції побутування тощо.

5. ЗНАЧЕННЯ ГУМАНІТАРНИХ І ПРИРОДНИЧИХ ДИСЦИПЛІН ДЛЯ ЕТНОЛОГІЇ

Цілком зрозуміло, що на основі одних лише етнографічних джерел важко відтворити все багатогранне економічне, соціальне, політичне і культурне життя етносів, їх етнічні стереотипи та етногенез. Очевидним є й те, що етноси своєю трудовою діяльністю впливають на навколишнє природне середовище, а те, у свою чергу, залишає глибокий слід в їх традиційно-побутовій культурі. Обмежені можливості етнографічних джерел стають очевидні тоді, коли вивчаються давні етноси, які зійшли з історичної арени, коли з'ясовуються проблеми етногенезу і етнічної історії сучасних етносів. Без даних і висновків інших наук ці проблеми етнологія не може вирішувати. Таким чином, етнологія, будучи важливим джерелом для соціальної і культурної історії, обов'язково використовує дані інших наук як джерело для вивчення етнічних спільнот та їх традиційно-побутової культури.

Етнологія і історія. Зв'язок етнології з соціально-політичною історією та історією культури є цілком очевидним. Історія кожного народу починається з питання про його етногенез. Пригадайте слова Нестора: "...звідки пішла Руська земля постала". Хоча ці проблеми переважно належать до компетенції етнології, але їх вивчає також історія. Кожен етнолог, вивчаючи життя конкретного етносу, ставить питання про генезу тих чи інших явищ традиційно-побутового життя і при цьому неминуче використовує письмові відомості та історичні дослідження про попередні історичні епохи його розвитку, громадянської історії, господарства, культури і т.п. Коли ж дослідник зосереджує увагу на сучасних історичних процесах, то він часто користується навіть прямими етнографічними спостереженнями. При цьому інтереси істориків і етнологів часто перетинаються, а результати їх наукових узагальнень взаємно доповнюються. Але завжди головними для етнолога є ті факти і висновки історії, які висвітлюють формування, функціонування і розвиток етнічних спільнот.

Етнологія і археологія. Фактичні дані і висновки археології також є важливим джерелом для етнологічних досліджень. Вивчаючи господарство, матеріальну культуру і предмети мистецтва давнього населення певних територій, археологія ставить питання про збереження і передачу культурно-побутових традицій, фіксує локальні відмінності в культурі і цим порушує питання про час, характер і хід етнічної диференціації, висвітлює особливості етногенезу і етнічної історії етносів. Вивчення давніх етносів за археологічними матеріалами дає можливість виділити їх культурно-побутові та етнорозмежувальні особливості. Наростає значення даних археології при вивченні історії господарства і матеріальної культури. Інколи навіть важко розмежувати археологічні та етнографічні пам'ятки, особливо тоді, коли вивчаються етноси епохи середньовіччя та нового часу. В останнє двадцятиліття археологи проводять розкопки не лише пам'яток давніх і середньовічних часів, а й досліджують поселення, житла і культові споруди XVIII–XIX ст.

Усе це свідчить, що без археологічних матеріалів етнологія не може відтворити культурно-побутові особливості зниклих етнічних спільнот, неспроможна відтворити пласт культури дописемних народів, не здатна зрозуміти особливостей етногенезу і етнічної історії сучасних етносів. Спираючись на археологічні матеріали, етнологія не лише відтворює історичні шляхи складання культурно-побутового обличчя етносів, а й пояснює етнічні і міграційні процеси, розкриває зміст культурно-побутових взаємовпливів та формування моделей культури.

Етнологія і антропологія. Етнологія доволі широко використовує дані і висновки антропології (від грецького слова *anthropo* — “людина”) — науки, що вивчає фізичну природу людини, її зовнішній вигляд і диференціацію спадкових ознак у просторі і часі. Найбільш часто етнологія стикається з тим розділом антропології, який вивчає сучасні раси, їх диференціацію і територію поширення. Зовнішні прояви расових ознак зумовлені багатьма спадковими задатками (генами), що передаються від родичів до дітей. Расові ознаки успадковуються незалежно від географічних ареалів. Це важливо враховувати при вивченні ранніх етапів етногенезу, відомості про які не можна почерпнути з інших джерел. Тому дані фізичної антропології дуже важливі як при вивченні ізольованих, так і при дослідженні проблем етногенезу кожного з етносів. Взаємозв'язок етнології й антропології, що вивчають проблеми расогенезу, розподілу расових ознак на Землі, процеси змішання расових ознак та антропо-

логічні риси етносів спричинили виникнення наукових напрямків культурної антропології та соціальної антропології. Їх формування було спричинене різними підходами до предмета етнології в США і Великій Британії.

Культурна антропологія зосередила свою увагу на вивченні культурної своєрідності етносів у системі соціальних відносин, дослідженні динаміки культур та механізмів її передачі від покоління до покоління. Цей напрям Францом Боасом був названий культурною антропологією. Найбільшого поширення вона набула в США.

Соціальна антропологія зосереджується на вивченні групових відносин і соціальних форм організації традиційних і сучасних суспільств, концентрує увагу на вивченні етнічних спільнот як носіїв традицій. Термін “соціальна антропологія” запровадив на початку ХХ ст. англійський етнолог Джейм Фрезер. Найбільшого поширення вона досягла у Великій Британії.

З 70-х років ХХ ст. йшло злиття культурної і соціальної антропології як на методологічному, так і на теоретичному рівні. Це об'єднало їх в одну науку про етноси та їх культури — етнологію. Нині назви соціальна і культурна антропологія зберігаються лише у назвах кафедр, навчальних курсів, наукових виданнях і т.ін.

Етнологія і географія. Для етнології дуже важливі дані географії, особливо тієї її частини, яка займається країнознавством. При вивченні етносів завжди уточнюються умови їх життя, тобто географічне середовище, в якому вони живуть: рельєф, клімат, рослинний і тваринний світ етнічних територій. Без цього важко зрозуміти особливості господарського і культурно-побутового життя етносів. Водночас географія фіксує розміщення етносів, їх чисельність і особливості розселення, висвітлює територіальні, соціально-економічні, політичні, культурні та інші взаємовідносини між ними, дає відомості про рівень освоєння територій і густоту в них населення, наводить чимало даних про форми сільських і міських поселень, картографує особливості господарського розвитку територій і т.ін.

Етнологія і фольклористика. Вперше запропонував термін фольклористика англійський археолог Дж. Томс у 1846 р. Назва походить від англійського слова *folklore* — **народна мудрість, народне знання**. Фольклористика — це окремий розділ етнології. Її зміст постійно змінювався, а предмет дослідження то розширювався, то звужувався. Нині фольклористика вивчає всю сукупність усної словесної, словесно-музичної, музично-хорової,

ігрової, драматичної, святково-обрядової творчості етносів. Її дані особливо важливі при вивченні духовної культури і раціональних знань, дають чимало даних про напрями господарської діяльності, особливості матеріальної культури, сім'ї і сімейного побуту і т.п. Водночас дані фольклористики дають багатий матеріал для вивчення проблем етногенезу, етнічної самоідентифікації та етнічного розмежування.

Етнологія і лінгвістика. Етнологія доволі широко використовує дані лінгвістики (від латинського слова *lingua* — мова) — науки про мови. Мова є однією з важливих етнорозмежувальних властивостей (рис) етносів. Спираючись на дані і висновки лінгвістики, етнологія простежує історичні і культурні зв'язки етносів, групує мови за ступенем їх матеріальної спорідненості, з'ясовує генезу явищ господарства, матеріальної і духовної культури. Водночас вона допомагає розв'язати складні питання ранніх етапів етногенезу, встановити взаємозв'язок мови і етносу, визначити питання ролі і місця мови в становленні і розвитку національної свідомості, прослідкувати за розвитком культури етносів та їх взаємодією.

Етнологія і статистика. З кінця XIX ст. в європейській етнології широко використовуються різноманітні статистичні дані, зокрема матеріали переписів населення. Такі переписи дають багату інформацію як про етноси, так і про країни. Для етнології особливо важливі ті з них, які розкривають етнічний склад населення країни, засвідчують рівень його етнонаціональної самоідентифікації, характеризують особливості етнічних процесів, відтворюють динаміку соціально-демографічних змін у кожній етнічній групі і країні загалом і т.ін.

6. ЗВ'ЯЗОК ЕТНОЛОГІЇ З СУМІЖНИМИ ДИСЦИПЛІНАМИ

Крім використання даних і висновків вищезазначених наук, етнологія аналізує матеріали і узагальнення багатьох інших гуманітарних і природничих дисциплін. Дані та висновки всіх дисциплін, які хоч чимось можуть прислужитись до опису і характеристики етнічних спільнот, складних комплексів їх традиційно-побутової культури, широко використовуються етнологією. Вона дає не лише узагальнюючі описи етносів-народів, а й характеризує їх культуру і побут, усі сфери економічного, соціального, культурного життя і виробничої діяльності. При цьому етнічна специфіка — основний орієнтир для визначення взаємовідно-

син етнології з суміжними науками. На її стику з іншими науками сформувалося кілька таких самостійних дисциплін, які в основу своїх досліджень ставлять окремі аспекти функціонування етнічних спільнот та їх культури.

На стику етнології з іншими науками сформувались такі її напрями чи самостійні дисципліни:

Теорія етносу — дисципліна про якісні особливості етнічних спільнот, їх соціальну і біологічну природу, функціонування в історичному часі та географічному просторі, етнічні стереотипи, ментальність, етнічну самоідентифікацію тощо;

Етнодемографія — наукова дисципліна про особливості відтворення етносів, динаміку їх чисельності та історичної змінності;

Етносоціологія — самостійна дисципліна, що вивчає різноманітність соціальних процесів, етнічну і соціальну мобільність, соціальну і політичну обумовленість функціонування культури і побуту етнічних спільнот;

Етнопсихологія — міждисциплінарна галузь знань про етнічні особливості психіки, народного духу, складання і функціонування національної свідомості, етнічних стереотипів та ментальності соціальних груп;

Етнопедагогіка — міждисциплінарна галузь знань про традиції народного виховання, становлення дитини як соціальної і етнічної особистості та осмислення особливостей світу дитинства;

Етнорелігієзнавство — розділ етнології, що вивчає історію зародження, появи і розвитку релігійних вірувань і культів, світові і етнічні (національні) релігії як складову частину традиційно-побутової культури етносів;

Економічна етнографія — розділ етнології, що вивчає виробничі відносини традиційних суспільств, економіку селянської общини;

Аграрна етнографія — розділ етнології про народний сільськогосподарський досвід, традиції землеробства, садівництва, виноградарства;

Усі перелічені джерела, дані гуманітарних і природничих дисциплін складають основу для етнологічних досліджень. Комплексне їх поєднання дає можливість повної і всеохоплюючої характеристики етносів, їх господарства, культури, побуту, соціальної організації, сім'ї, духовної культури, висвітлення проблем етнічної історії, етногенезу та сучасних етнічних процесів.

Розділ III
МЕТОДИКА І МЕТОДИ
ЕТНОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Для етнології характерний комплексний підхід до предмета дослідження, використання джерел і даних, одержаних суміжними дисциплінами. Це вимагало і вимагає розробки і вдосконалення як прийомів (методик) збору польових матеріалів, так і шляхів дослідження, осмислення і пізнання етносів та їх традиційно-побутової культури.

**1. МЕТОДИКА ЗБОРУ ПОЛЬОВИХ
ЕТНОГРАФІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ**

Проводячи збір польових етнографічних матеріалів, кожен дослідник мусить прагнути зібрати якомога повніший і достовірніший матеріал про об'єкти своїх наукових зацікавлень.

Спостереження. Методика особистих спостережень практикується при проведенні всіх етнографічних експедицій. Вона спирається на особистий контакт дослідника з об'єктом наукових зацікавлень. При короткотермінових експедиціях дослідник лише виявляє, спостерігає і фіксує відомості та факти, які його цікавлять. При стаціонарних і, частково, тривалих експедиціях, дослідник органічно входить у повсякденне життя досліджуваної спільноти, спостерігає і вивчає її зсередини, тобто бере участь у господарському, соціальному чи родинному житті, є учасником різних свят, обрядів, ритуалів тощо. Особисті спостереження ведуться як для збору окремих відомостей, так і для широкого чи комплексного їх збору за спеціальними програмами. Всі особисті спостереження фіксуються стандартними прийомами фіксації та за допомогою сучасних технічних засобів.

Методика безпосереднього спостереження, що супроводжується різними методами фіксації і опису предмета дослідження, зберігає незмінну вартість, інформативну об'єктивність і пояснює традиційно-побутову культуру краще, ніж її наукова інтерпретація.

Опитування. Однією з основних і найскладніших методик збору етнографічної інформації, що практикує різні способи її одержання, є опитування.

Усне опитування. Воно спирається на встановлення безпосереднього контакту з інформаторами, вміння налаштовувати їх

на невимушену розмову і непомітно спрямовувати бесіду в потрібне русло, своєчасно і якісно фіксувати етнографічний матеріал. Усне опитування дає найкращі результати тоді, коли воно ведеться за розробленими заздалегідь питальниками. Ними користуються навіть при прямому спілкуванні з інформаторами.

Письмове опитування (анкетування). Крім усного опитування, практикується ще й письмове, що ведеться шляхом заповнення анкет. В етнології такі анкети мають тематичний характер і використовуються для одержання даних статистичного характеру. Письмове опитування (анкетування) дає достатньо повну і достовірну інформацію при вивченні етнодемографічних, етносоціальних та сімейно-шлюбних відносин. Таке опитування було започатковане ще в 1930-х роках. З 1960-х років воно набуло масового поширення і привело до остаточного формування етносоціології як самостійної дисципліни.

Анкетування може проводитись і без прямого контакту дослідника з його інформатором. В етнології воно зрідка практикується при проведенні етносоціологічних досліджень, а широко — при проведенні етнологічних експертиз, до яких залучаються фахівці, а не інформатори.

Інтерв'ю. Одним із видів усного опитування є інтерв'ю, що обов'язково передбачає особисту бесіду дослідника з інформатором (респондентом). В етнології практикуються відкриті інтерв'ю, що заздалегідь визначають основні питання бесіди. Якість інтерв'ю залежить від взаємодії і взаєморозуміння дослідника й респондента. Воно дає непогані результати при вибіркових ознайомленнях з метою уточнення територій проведення майбутніх етнографічних експедицій, при вивченні психологічних характеристик етносів (етнічних стереотипів, ментальності, мовно-культурної і релігійної орієнтації і т.ін.).

Методика фіксації польових етнографічних матеріалів. Навіть найбільш точні і всеохоплюючі матеріали, які збирають шляхом проведення етнографічних експедицій, не матимуть жодної наукової цінності, якщо не будуть відповідно зафіксовані. Тому правильному заповненню і оформленню польових документів надається велика увага. До польових документів належать: щоденники польових досліджень, зошити польових матеріалів, питальники, анкети, малюнки, фотографії, кіноматеріали, відеоматеріали і т.п. Щоденники використовуються для регулярних ділових записів. До них щодня заносять усю інформацію про зустрічі, всі вихідні дані про населені пункти, відомості про інформаторів і т.ін.

В експедиції основним робочим документом є зошит польових матеріалів. На його титульній сторінці позначають назву і адресу наукової установи, яка проводить експедицію чи опитування, наводять вихідні дані про збирача інформації. Сторінки зошита нумерують. Кожну розмову з інформатором записують з нової сторінки і лише на одному боці аркуша. Зворотний бік аркуша залишається вільним і на нього можна записати окремі відомості і факти, що доповнюють розмову. До зошита заносять всю деталізовану етнографічну інформацію, наводять вичерпні дані про інформаторів, населені пункти, їх жителів і т.ін.

Ілюстративний матеріал — креслення, малюнки, замальовки, плани, схеми, викрійки тощо — зберігають в окремих папках. У них зазначають прізвища авторів, дату і місце виготовлення, назву матеріалу, з якого виготовлені зображувальні документи, і т.п.

Підготовка етнографічних матеріалів до фондування. Зібрані польові матеріали систематизують і старанно обробляють. Записи і креслення, зроблені в польових документах, повністю переписують, креслення та фотокіноматеріали уточнюють (в разі потреби робляться нові), всі документи нумерують, складають їх повний реєстр, тематичний покажчик, додають словник регіональних і локальних назв, слів-діалектизмів і т.п. У ході обробки польових етнографічних матеріалів створюють письмові, графічні і зображувальні документи та фонозаписи, що набирають важливого самостійного значення. Такі документи після належного оформлення поповнюють відповідні фонди наукових установ, архівів та рукописні фонди бібліотек.

У ході польової роботи виявляють, описують і фіксують значну кількість об'єктів народної архітектури, побутових і мистецьких речових та зображувальних матеріалів, що є важливими пам'ятками історії і культури етносів і варті того, щоб поповнити колекції історичних, краєзнавчих та етнографічних музеїв. Щоб підготувати матеріали до їх можливої музеєфікації, готують додаткові документи. Такими документами є польові описи предметів, що можуть поповнити музейні колекції. У них позначають назви і наводять короткі описи предметів, приблизний час і місце їх виготовлення, розміри і стан збереженості, прізвища їх власників, приблизну вартість кожного з предметів тощо. Такі звіти є джерелом достатньо повної інформації про об'єкти і речові предмети, що можуть поповнити етнографічні фонди музеїв.

2. МЕТОДИ ЕТНОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Етнологія, що вивчає етноси та розмаїття їх традиційно-побутової культури в часовому поступі історії людства, використовує найрізноманітніші методи (способи) їх дослідження, осмислення і пізнання. Багатоаспектність предметної області етнології вимагає використання найрізноманітніших методів вивчення етносів та їх культури.

Порівняльно-історичний метод. Метод дає можливість виявити особливе і загальне в розвитку етносів та їх культури, з'ясувати причини цих спільностей і відмінностей, уточнити генезу і поширення окремих явищ матеріальної, духовної і соціальної культури, пояснити причини і хід формування історико-етнографічних областей, вивчити етогенез народів, реконструювати історію первісного суспільства і т.ін.

Спробу порівняти і пояснити схожості в культурі і побуті різних етносів зробив ще давньогрецький історик, “батько історії” Геродот (484–425 рр. до н.е.). З географічними відкриттями XVI–XVII ст. інтерес до порівняльних досліджень зріс, але як самостійний метод почав складатись лише з XVIII ст. Вперше його застосував у 1724 р. французький монах-езуїт і етнограф Ж.-Ф.Лафіто в книзі “Звичаї американських дикунів у порівнянні із звичаями стародавніх часів”. Відстоюючи ідею єдності походження людства, він схожості традиційної культури індіанців і давніх європейських етносів пояснював тим, що нібито індіанці ведуть своє походження від стародавніх греків. Значно далі пішов німецький вчений Г.Форстер, учасник плавань Дж.Кука, який схожості в традиційній культурі полінезійців і греків гомерівської епохи пояснював однаковим рівнем розвитку їх культури.

Ще наприкінці XVIII ст. були зроблені спроби сформулювати основні принципи порівняльного методу. Провідну роль у його розробці відіграли ті етнографи і археологи, які стояли на позиціях еволюціонізму. Великий вплив на складання порівняльно-історичного методу мали праці Л.Моргана, Е.Тайлора, Дж.Мак-Леннана, Дж.Фрезера, які вивчали розмаїття традиційно-побутової культури в його історичному розвитку, намагалися виявити тенденції і закономірності такого розвитку. Еволюціоністи XIX ст. в основу своїх наукових концепцій ставили положення про поступальний розвиток людського суспільства і культури від простого до складного. Тому при реконструкції попередніх історичних епох та вивченні традиційно-побутової культури вони використовували не лише матеріали, що збереглися в культурі ет-

носів у вигляді пережитків і реліктів минулого, а й порівнювали їх із культурою та історією тих етносів, котрі перебували на різних етапах історичного та соціально-господарського розвитку. Еволюціоністи більшість явищ традиційно-побутової культури тлумачили як пережитки минувшини, але не пояснювали, чому ті зберігаються протягом тисячоліть, водночас вони майже повністю ігнорували ті явища народної культури, які зумовлені специфікою місцевих природно-географічних, соціально-господарських та історичних умов.

Сучасний порівняльно-історичний метод розглядає етноси та їх культури як цілісні системи, враховує як загальні тенденції їх розвитку, так і вплив місцевих факторів на складання особливостей їх традиційно-побутової культури. Нині застосовуються три види порівнянь: історико-генетичні, історико-типологічні та історико-дифузійні.

Історико-генетичні порівняння найчастіше застосовуються для реконструкції первісного суспільства, при вивченні явищ, які мають спільне історико-стадіальне чи єдине генетичне походження. Метод вимагає строгого добору фактів, встановлення їх історичної давності, окреслення ареалів поширення, виявлення аналогій у діючих культурах інших етносів і проведення узагальнень за аналогією.

Історико-типологічні порівняння проводять при вивченні як нині побутуючих компонентів культури етносів, так і тих, які відтворюються на основі різноманітних джерел. При цьому в генетично споріднених культурах виявляють схожі компоненти, вивчають їх генезу аж до виявлення архетипів, окреслюють і картографують ареали їх поширення.

Історико-дифузійні порівняння проводять при вивченні тих явищ традиційно-побутової культури, які набули схожих ознак внаслідок взаємозв'язків і контактів. Таке порівняння не тільки дає змогу встановлювати часові рамки і шляхи поширення окремих культурних елементів, а й уточнює, як запозичені елементи поступово вписуються в культуру конкретних етносів.

Названі види порівнянь дають добрі результати, якщо їх використовувати комплексно. У такому разі порівняльно-історичний метод дає можливість розв'язати найскладніші проблеми етнології, еволюції і поширення господарсько-культурних традицій.

Метод типологічного аналізу. Нині він є загальноприйнятим і універсальним методом систематизації й аналізу емпіричного матеріалу. Він дає змогу виділити з масового фактичного матеріалу загальні і особливі, схожі і однакові явища традиційно-побу-

тової культури, згрупувати їх в окремі системи чи цілісності. Головним поняттям методу є тип — побудована дослідником ідеальна модель, яка передає найбільш істотні ознаки і риси досліджуваних явищ, об'єктів чи етнічних спільнот. При цьому відкидають значну кількість другорядного і неістотного фактичного матеріалу.

Етнологія користується такими процедурами типологічного аналізу, як класифікація, типологізація і періодизація.

Класифікація — упорядкування зібраного фактичного матеріалу, побудова на його основі реальних і конкретних моделей традиційно-побутової культури за схожістю і однаковістю ознак і рис. На цій основі в етнології розроблено релігійну, расову, лінгвістичну, господарсько-культурну, історико-етнографічну та інші класифікації етносів.

Типологізація — науково-теоретична модель упорядкування і виділення особливостей традиційно-побутової культури на основі поєднання кількох особливостей предмета дослідження. Оскільки типологізація — своєрідний інструмент наукового дослідження, то його процедура передбачає виявлення певної кількості відмінних і схожих рис та ознак. Чим більша їх кількість виявляється, тим складніший рівень створюваної типології. Це свідчить, що типологізація завжди дає ієрархічну будову досліджуваних об'єктів від загального до одиничних рівнів. Наприклад, при типологізації традиційного скотарства Українських Карпат другої половини ХІХ–першої половини ХХ ст. виділяють ієрархічну структуру від господарсько-культурних типів, господарсько-географічних поясів і систем кормозабезпечення до форм, видів і типів скотарства.

Періодизація — побудова наукових моделей однопорядкових ознак традиційно-побутової культури в їх часовому розвитку. Розглядаючи етноси і традиційно-побутову культуру в їх розвитку, етнологія виділяє епохи, етапи, періоди і т.д. Найвиразніше періодизація проявляється в археології, історії первісного суспільства та при вивченні проблем етногенезу. Наприклад, при вивченні первісного суспільства виділяють епохи становлення первісного суспільства, первісної общини та розкладу первісного суспільства, а в кожній із них — етапи та певні періоди.

Типологічний аналіз як своєрідний метод наукових досліджень дає добрі результати тоді, коли поєднуються всі названі вище процедури аналізу. Таке поєднання не лише аналізує вже зафіксовані явища традиційно-побутової культури, але й виявляє конкретні об'єкти, які ще не зафіксовані і не вивчені наукою.

Метод комплексного аналізу. В його основі лежить підхід до етносів (їх етногенезу, культури і побуту) як до неповторних міжпоколінних людських спільнот зі своєрідною внутрішньою мозаїкою і складною соціальною структурою. Щоб дати достатньо повну характеристику етнічних спільнот, етнологи проводять комплексні польові експедиції. При їх проведенні прагнуть зібрати якнайповніший матеріал, що дав би змогу скласти детальну характеристику етносів. Але науково описати і характеризувати будь-яку з етнічних спільнот окремії науці не під силу. Тому етнологія широко використовує фактичні дані і висновки інших наук, зокрема: археології, антропології, історії, фольклористики, лінгвістики, географії, зоології, ботаніки, мистецтвознавства, релігієзнавства та ін. Отже, суть методу комплексного аналізу зводиться до широкого використання даних етнографії у поєднанні з матеріалами і висновками інших наук.

Метод компонентного (системного) аналізу. Використовується названий метод при потребі дати цілісну характеристику етнічних спільнот, що вимагає описати всі складові компоненти етносів як динамічних систем: внутрішню етнографічну мозаїку (етнографічні зони, субетноси, етнографічні групи, етнографічні райони), традиційно-побутову культуру (господарські заняття, поселення, житло, одяг, транспорт, сім'ю, систему спорідненості, сімейні свята, обряди, вірування і т.д.), їх демографічні, соціальні, економічні, мовні, психологічні особливості тощо.

В основі компонентного аналізу лежить кількісна характеристика явищ традиційної культури і побуту. Найефективніші результати дає метод компонентного аналізу при вивченні етносів як соціальних спільнот, зокрема форм і кількісного складу сімей, систем спорідненості і свояцтва, етнічного складу населення окремих країн чи територій, соціальної структури етносів, рівня їх освітнього і культурного розвитку і т.ін. Компонентний аналіз не лише виявляє всю систему внутрішніх взаємозв'язків між окремими складовими етносів та їх культурою, а й визначає серед них основні та другорядні.

Реконструктивний метод (метод пережитків). В основу методу покладено факт про те, що в культурі кожного народу зберігається чимало залишкових явищ (пережитків) культури і побуту попередніх історичних епох у вигляді традиційних звичаїв, обрядів, вірувань, звичок, норм поведінки і виховання, художніх смаків і т.ін. Спираючись на них, можна вести не лише реконструкцію окремих явищ традиційно-побутової культури більш ранніх історичних епох, а й повністю відтворити цілі культурно-побутові

комплекси. Метод пережитків достатньо повно розробив Е.Тайлор. Під пережитками він розумів "ті обряди, звичаї, уявлення, котрі, будучи в силу звички перенесені з однієї стадії культури, якій вони властиві, в іншу, більш пізню, є живими свідченнями або пам'яткою минулого." В українській етнології І.Франко тлумачив пережитки як залишки соціального організму попередньої епохи, що можуть видозмінюватись, відроджуватись і функціонувати як складова частина живої соціальної системи.

Пережитки можуть мати одне з трьох значень: а) бути незмінними залишками попередніх історичних епох; б) бути звичаями, обрядами, віруваннями і поглядами, що у процесі змін пристосувалися до нових умов; в) бути заново відродженими традиціями. Спираючись на метод пережитків, вчені відтворили ряд особливостей функціонування первісного суспільства.

Метод пережитків в етнології не є універсальним, бо пережитки дають лише загальні вказівки на історичне минуле народів, на їх основі не можна відтворити традиційно-побутового комплексу етносів. Крім названих методів, етнологія користується ще й методом конкретно-соціологічних досліджень, методом картографування, методом абсолютизації місцевих факторів (чинників) та ін.

Розділ IV

СТАНОВЛЕННЯ ЕТНОЛОГІЇ ТА ЇЇ НАПРЯМІВ

Історія кожної науки має два етапи свого розвитку: період нагромадження фактичного матеріалу та період систематизації й осмислення цього матеріалу.

1. ПЕРІОД НАГРОМАДЖЕННЯ ЕТНОГРАФІЧНИХ ЗНАНЬ

Стародавні і античні часи. Етнологія сягає своїм корінням у глибоку давнину. Уже в первісну епоху племена нагромадили знання про своїх близьких і далеких сусідів, їх культуру і побут, зберігали і передавали їх усно та образотворчими засобами. Вже з часів палеоліту зустрічаються костяні скульптури і рисунки, які фіксували відмінності в одязі, підмічали антропологічні особливості окремих груп людей. Вже тоді люди усвідомлювали свої

культурно-побутові особливості та фізичні відмінності від близьких і далеких сусідів. Можемо говорити, що саме ці знання — джерело, з якого згодом вирости етнологія і антропологія.

Нагромадженню етнографічних знань сприяла не лише людська спостережливість, а й господарсько-культурні та військово-політичні інтереси. Потреба в етнографічних знаннях швидко наростала в епоху розпаду первісного суспільства, коли війни стали ремеслом, йшов процес становлення ранньодержавних утворень. Збирались і передавались вони очевидцями (воїнами, купцями, мандрівниками, послами), інколи вони зводилися до узагальнюючих характеристик окремих етносів чи населення окремих областей. Багато відомостей про культурно-побутові особливості і зовнішній вигляд народів зберігається в писемних пам'ятках та творах мистецтва давньосхідних цивілізацій, в яких вихвалялися військові перемоги вавілонських, асирійських, єгипетських, персидських царів, описувались і зображувались фізичні й культурно-побутові особливості підкорених ними етносів. Одним з найдавніших і найвидатніших писемних джерел, в якому зберігаються багаті етнографічні відомості, є Біблія!

Письмові пам'ятки античності засвідчують, як накопичувались знання давніх греків, а потім і римлян про близькі і далекі етноси тогочасного світу. Ці відомості часто перемішувались з легендами, вигадками та анекдотами, цікавими бувальщинами. Поступово вони ставали все точнішими, змістовнішими і об'єктивнішими. Повні й багаті етнографічні матеріали зібralи і впорядкували Геродот (V ст. до н.е.) про скіфів, сарматів, етноси Кавказу і Середньої Азії, Ксенофонт (кінець V—перша половина IV ст. до н.е.) — про етноси Малої Азії, Цезар (I ст. до н.е.) — про кельтів і германців, Страбон (I ст. н.е.) — про етноси Південної і Центральної Європи, Кавказу, Тацит (I ст. н.е.) — про германців. Загалом античні автори зібralи багато точних відомостей про етноси Європи, Північної Африки, Південної і Передньої Азії. Але при цьому вони дивились на них, як на такі, що живуть за незрозумілими законами і дотримуються дивних звичаїв.

Уже в античні часи окремі мислителі пробували узагальнити нагромаджений матеріал. Так, роздумуючи про причини схожостей і відмінностей традиційно-побутової культури різних етносів, Геродот пояснював схожості культурними взаємовпливами, Демокрит (V ст. до н.е.) — однаковими ступенями розвитку культури, Арістотель (IV ст. до н.е.) — однаковістю чи схожістю природно-географічних умов і т.д. Інколи античні автори ставили

питання про походження етносів, їх спорідненість та сформулювали гіпотезу про поступальний розвиток господарства від збиральництва і полювання до скотарства, а від нього — до землеробства.

Усі ці пошуки стали підґрунтям для формування поетично-філософської концепції Лукреція Кара про поступальний розвиток людства від кам'яного до мідного, а від нього — до залізного віку. При цьому давньоримський поет і мислитель достатньо точно відтворив життя первісних людей у печерах, винайдення ними вогню, одягу, житла, виготовлення знарядь праці з дерева і каменю, а потім — з міді і заліза. Узагальнення Лукреція Кара — вершина античних теоретичних висновків про розвиток людства і причини культурно-побутових відмінностей між етносами. Загалом для античних часів був характерний етноцентризм, поділ етносів за рівнем їх культурного розвитку на цивілізовані й варварські (дикі).

Епоха середньовіччя і нового часу. Падіння античної цивілізації, великі переселення народів, що супроводжувалися руйнівними і винищувальними війнами, загальний і господарський занепад спричинилися до сильного звуження етнографічного і географічного світоглядів, до сильного занепаду гуманітарних наук у V–VI ст. Науковий інтерес до проблем людської історії і культури майже повністю обмежувався священними книгами і текстами. Лише у Візантії збереглися залишки античних наукових традицій. У працях візантійських авторів — Прокопія Кесарійського та Йордана (VI ст.) — знаходимо доволі широкі описи слов'ян і етносів Кавказу, фрагментарні відомості про угро-фінські і тюркські етноси Поволжя і Приуралля, Центральної і Передньої Азії. Певну інформацію про етноси тогочасного світу зустрічаємо в численних історичних хроніках і літописах, зокрема у вірменському літописі (VII ст.), “Бертинських анналах” (IX ст.), “Баварському географі” (IX ст.), “Повісті минулих літ” (XII ст.), “Золотих луках” Масуді (X ст.), працях Маврикія (IX ст.), Костянтина Багрянородного (X ст.), церковних істориків XI–XII ст. Адама Тітмара і Гельмольда та ін.

Практичні торгові, політичні і релігійні інтереси спричинили ряд подорожей європейців у Центральну і Східну Азію. Так, у XIII ст. монахи Плато Карпіні і Віллем Рубруквіс (Рубрук) здійснили далекі подорожі до Монголії. Вони зондували можливість укладення воєнного союзу християн з татаро-монголами проти мусульман. Торгові інтереси венеціанського купця Марко Поло (XIII ст.) стали причиною його далеких мандрівок до Китаю.

Названі мандрівники привезли до Європи численні етнографічні й географічні відомості про етноси Центральної і Східної Азії, їх традиційно-побутову культуру.

Усі названі писемні пам'ятки і матеріали подорожей засвідчували дуже низький рівень розвитку наукової думки. Перелом починається на рубежі XV–XVI ст., коли почався період повного відкриття ойкумени європейцями. Наприкінці XV ст. Хр. Колумб (1492 р.) відкрив Америку, а Васко да Гама (1498 р.) — морський шлях до Індії. На 1519–1521 рр. припадає перша кругосвітня подорож Магеллана. Відкриття ойкумени майже в сучасних межах увело в рамки європейської науки сотні нових етносів, про які раніше не було жодних відомостей. Відкриття нових земель та їх підкорення європейцями продовжувалось і у XVIII–XIX ст. Вони дали європейській науці нові відомості про населення нововідкритих та підкорених земель.

У нововідкритих землях європейці звертали увагу переважно на культурно-побутові відмінності між етносами, а тому в своїх записах вони найчастіше описували особливості господарства і знарядь праці, житла, одягу, оздоб, художніх виробів і культових предметів, домашнього начиння, їжі та ін. Водночас вони звертали увагу на форми організації суспільства, громадський і сімейний побут.

У XVI ст. французькі філософи Ж. Боден та М. Монтень пояснювали особливості суспільно-політичного розвитку етносів природно-географічними умовами. М. Монтень, автор знаменитих “Дослідів”, вважав, що людина, етноси, звичаї та обряди — продукти прямого впливу навколишнього середовища, а культурно-побутову своєрідність і неповторність неєвропейських етносів пояснював їх близькістю до природи, життям за простими моральними принципами, безтурботністю існування та ін. Цим він обґрунтував концепцію “доброго дикуна”, що було чи не першим узагальненням багатого етнографічного матеріалу. Концепція “доброго дикуна” була популярною у XVII–XVIII ст., мала вплив на формування поглядів видатних діячів епохи Просвітництва, зокрема Ж.-Ж. Руссо і Д. Дідро.

Ідея визначальності впливу географічного середовища на етноси та їх культуру і концепція “доброго дикуна” набули особливої популярності у XVIII ст. Вони мали великий вплив на формування світогляду і наукові погляди видатних діячів європейського Просвітництва. Найпоследовніше точку зору про визначальну роль природного середовища і кліматичних умов на формування культурно-побутових особливостей етносів відстоювали вчені

Ш.-Л.Монтеск'є, А.Тюрго та Й.-Г.Гердер. У свою чергу Ф.-М.Вольтер пояснював культурно-побутові відмінності етносів рівнем накопичення ними тих духовних багатств, які визначали їх історичний розвиток, а Ж.-А.Кондорсе формування культурно-побутових особливостей етносів пояснював ростом загальної освіченості і збагаченням людського досвіду.

Просвітителі, не будучи професійними етнографами, широко використовували етнографічні матеріали при розробці всеохоплюючих концепцій історії людства. Вони прагнули зрозуміти і пояснити хід людської історії, визначити і зрозуміти основні тенденції розвитку культури. Саме цим пояснюються спроби А.-Р.Тюрго, Ф.-М.Вольтера, А.Фергюсона та інших мислителів розробити схеми загальноісторичних стадій культурного розвитку людства. Підтримуючи такі пошуки, Й.-Г.Гердер спробував поєднати загальнолюдські стадії розвитку з ідеями етнічної своєрідності і неповторності кожного етносу. Водночас він відстоював повноцінність кожної національної культури.

Погляди просвітителів мали великий вплив на розвиток етнології як науки. Особливо схвально етнографи сприйняли отожднення "диких народів" з ранніми етапами історії людства. Це дало можливість етнологам розробити метод ретроспективного аналізу традиційно-побутової культури, прийти до висновку, що стан, у якому перебували так звані "дикі народи", був характерний для європейської старовини.

Перша половина XIX ст. характеризувалася подальшим розширенням етнографічних знань. Національно-визвольні рухи посилили інтерес до історії і культури власних етносів. Починається збір і публікація пам'яток усної народної творчості, свят, обрядів і звичаїв, збираються і описуються кращі зразки народного мистецтва і матеріальної культури. Особливого поширення набув цей процес у землях, населених германськими і слов'янськими етносами.

На цей час склались уже основні наукові принципи порівняльного індоевропейського мовознавства, що вивчало походження і ступінь спорідненості індоевропейських мов. Наприкінці XVIII–в першій половині XIX ст. у європейській філософії, художній літературі і мистецтві панував романтизм. Романтики головну роль у пізнанні відводили інтуїції, ідеалізували минувшину, персоніфікували і міфологізували історичні процеси, відстоювали незалежність кожної культури тощо. На цьому ґрунті сформувалася "міфологічна школа", що абсолютизувала методи вивчення міфологічного світогляду. Вони ідеалізували традиційну культу-

ру та історію своїх етносів, трактували їх як прояви народної сутності, етнічної свідомості і національного духу.

Найвидатнішими прихильниками “міфологічної школи” були брати Я.Грімм і В.Грімм, А. де Губернатіс, А.Кун, Ф.Мюллер, В.Шварц, а в Росії — Ф.Буслаєв, І.Худяков, О.Афанасьєв. В Україні ідеї романтизму і міфологізму були настільки популярними, що значною мірою спричинились до формування ідеології українського національно-визвольного руху. Найвидатнішими послідовниками міфологізму і романтизму в Україні були І.Котляревський, О.Потебня, М.Маркевич, І.Срезневський, В.Пассек, К.Сементовський, М.Костомаров, М.Максимович, М.Цертелев та ін.

2. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЕТНОЛОГІЇ

Становлення етнології як науки припадає на 60–70-ті рр. ХІХ ст. і пов’язане із загальним успішним розвитком природознавства та гуманітарних наук в країнах Європи і Америки. На цей час запас етнографічних матеріалів досяг величезних обсягів і подальший розвиток етнології вимагав їх систематизації і узагальнення, розробки наукових концепцій їх інтерпретації. На середину ХІХ ст. багато європейських держав перетворились на великі колоніальні імперії. Управління населенням колоній вимагало хоча б елементарних знань про традиційно-побутову культуру підкорених етносів. Інтереси колоніальної торгівлі також вимагали систематизованих і осмислених етнографічних знань. Ці практичні інтереси збігалися з науковими, суспільними та ідейними потребами формування наукових етнологічних центрів, товариств, часописів, виданням таких науково-популярних і теоретично-узагальнюючих праць з проблем етносів та їх традиційно-побутової культури, які спираються переважно на етнографічні матеріали. Тоді ж природознавчі науки розробили ряд важливих проблем антропогенезу, а Ч.Дарвін уже в 1859 р. сформулював основні принципи еволюційної теорії. Все це вплинуло на характер мислення тих дослідників, які вивчали проблеми традиційно-побутової культури.

Формування етнології як самостійної науки було спричинено як необхідністю теоретично осмислити відмінності культурного розвитку етносів, виявити механізми формування і розвитку етнічних культур, пояснити причини взаємозв’язків етнічних особливостей і суспільного устрою, їх розквіту і занепаду, так і практичними інтересами колоніального панування і торгівлі. Науко-

ве розв'язання цих проблем привело до виникнення різних теорій і концепцій, формування наукових напрямів і шкіл, що поступово трансформувалось у науку про етноси — етнологію.

Упродовж всього XIX ст. етнологія розвивалась як наука про бездержавні (“відсталі”) етноси. Лише з перших десятиріч XX ст. починають вивчатися всі етноси, складається теорія етносу, що при характеристиці етнічних спільнот почала концентрувати увагу не лише на умовах їх соціально-економічного розвитку, а й на біологічних чинниках їх формування.

4 ЕВОЛЮЦІОНІЗМ

Гіпотезу прогресивного розвитку людства від “дикого стану” до цивілізації вже в античні часи в поетичній формі сформулював Лукрецій Кар. Ідея поступального розвитку людства по висхідній в умовах європейського середньовіччя була добре забута. Вона жила лише в працях арабських і візантійських учених XI–XV ст., а в поглядах західноєвропейських учених заново почала оживати лише у XVIII ст.

Витоки ідейних коренів еволюціонізму виявляються у поглядах філософів і суспільствознавців XVIII–початку XIX ст. Вперше ці погляди були сформульовані в космогонічній теорії І.Кантом (1755), а в астрономії — Лапласом (1796). Розглядаючи сонячну та інші зоряні системи, обидва вчені прийшли до висновку, що ці системи виникли (розвинулись) із первісних туманностей. Ч.Лайель цю ідею еволюції переніс на геологію (1830–1833). Згодом принцип розвитку проник і в біологію. Еволюцію рослинних і тваринних видів, їх змінність і складні взаємозв'язки з навколишньою природою відстоював Ж.-Б.Ламарк (1809), К.Бер (1829–1837) та інші природознавці.

Ще у 1798 р. *Р.Мальтус* (1766–1833) опублікував свою відому книгу “Досвід закону про народонаселення”, в якій основним рушієм господарського і соціально-культурного розвитку людства він називав “боротьбу за існування”, тобто принцип соціальної боротьби за існування між людьми. Він обґрунтував тезу, що народонаселення зростає у геометричній прогресії, а виробництво продуктів харчування — в арифметичній. Тому стихійні лиха, епідемії, війни, голодомори він вважав за природні регулятори народонаселення, що знімають суперечності між людьми і природою, між зростанням населення і виробництвом продуктів життєзабезпечення. Ч.Дарвін визнавав, що цей принцип він переніс на живу природу і сформулював концепцію внутрішньови-

дової і міжвидової боротьби. У 1852 р. англійський філософ і соціолог Г.Спенсер, на сім років раніше від Ч.Дарвіна, прийшов до ідеї існування еволюції в біологічному світі, сформулював принцип добору і боротьби за існування у світі природи, але не обґрунтував його. Ч.Дарвін визнавав Г. Спенсера за одного із своїх попередників.

Але справжній переворот у науці про природу, людину і людське суспільство здійснив **Ч.Дарвін** (1809–1882). Не випадково рік публікації його книжки “Походження видів шляхом природного добору” (1859) багато дослідників вважають за дату, з якої починаються сучасні етнологія і антропологія. На основі узагальнення попередніх досягнень природничих наук та власних пошуків Ч.Дарвін сформулював теорію походження видів рослин і тварин, розкрив фактори еволюції живих істот (спадковість і мінливість, природний і штучний добір), обґрунтував розвиток як процес безперервних змін, дав аналіз факторів еволюційного процесу.

Основні положення теорії Ч.Дарвіна відразу ж були використані для з’ясування походження людини та її історії. Уже в 1863 р. Т.Гекслі опублікував працю “Місце людини в природі”, в якій теорію Ч. Дарвіна застосував до людини як окремого біологічного виду. Сам Ч.Дарвін понад тридцять років опрацьовував ідею природного походження людини. Свої погляди на цю проблему він виклав у працях “Походження людини і статей добір” (1871) та “Виявлення емоцій у людини і тварини” (1872).

На цих ідеях сформувався еволюціоністський напрям в етнології. У його основі лежали такі теоретичні положення: ідея єдності людського роду; однолінійний розвиток культури від простого до складного; закони розвитку суспільного ладу і культури обумовлені психологічними властивостями індивідумів, етнічних спільнот; загальні закони розвитку суспільства дають можливість порівняти рівні розвитку культури різних етносів. Найвидатнішими представниками еволюціонізму були Едвард Тайлор, Герберт Спенсер, Джеймс Фрейзер, Адольф Бастіан, Теодор Вайц, Йоган Баховен, Джон Мак-Леннан, Шарль Летурно, Льюїс Морган та інші. Ці загальні ідеї еволюціонізму в етнології другої половини ХІХ ст. розвивали вчені майже всіх європейських країн.

Адольф Бастіан (1826–1905). Лікар за освітою, мандрівник, який відвідав усі частини світу і зібрав великий етнографічний матеріал до очолюваного ним Берлінського музею народознавства. У своїй тритомній праці “Людина в історії” (1860) він виклав

основні думки про закономірність розвитку людства від примітивного до досконалого стану, про єдність людської психіки, в основі якої лежить адаптація людських спільнот до природно-географічних та історичних умов. Чим міцніше етнос прив'язаний до навколишнього середовища, тим повільніше в ньому відбуваються історичні і соціокультурні зміни. Розвиток культури — це результат взаємодії людських спільнот з навколишнім середовищем.

А.Бастіан вважав, що єдність людських культур проявляється через наявність у них елементарних ідей. Кожен етнос має певне коло елементарних ідей. Поки етнос живе відокремлено від інших, його коло ідей залишається незмінним; контакти з іншими етносами привносять нові ідеї, а ті стимулюють подальший розвиток культури.

Теоретичні погляди Бастіана поєднували ідеї єдності людської психіки з ідеями біологічної природи людського мислення. На його думку, все духовне життя людства підпорядковане біологічним законам. Вивчення цих законів, причин і факторів розвитку людського духу в часі і становить, на його думку, предметну область *етнології як природничої науки*.

Теодор Вайц. Сучасником А.Бастіана був кабінетний вчений, професор філософії Маргбурзького університету Т.Вайц (1821–1864). У своїй шеститомній “Антропології первісних народів” (1858–1872) він не лише доволі чітко сформулював предмет етнології (етнографії) як науки, що повинна вивчати “племінну спорідненість окремих народів і племен”, а й дуже чітко виклав основні принципи еволюціонізму в антропології й етнології. Його погляди зводились до таких двох основних теоретичних положень: а) єдність біологічного і соціального начал у кожній людині; б) єдність людства впливає із однакових здібностей всіх етносів до розвитку культури.

Йоганн Якоб Баховен. Користуючись основними теоретичними положеннями еволюціонізму, швейцарський правник Й.-Я.Баховен (1815–1887) у праці “Материнське право” (1861) відкинув пануючу тоді “патріархальну теорію”. Він розробив схему поступального еволюційного розвитку сім'ї від непорядкованих шлюбних стосунків (проміскуїтету) до материнського роду (права), а від нього — до панування батьківського роду (права). Незважаючи на наївно-спрощене пояснення походження і розвитку сім'ї (жінки через свою сором'язливість відкинули проміскуїтет і винайшли сім'ю, вірування та перетворили себе в символ родючості, в праматір і т.п.), погляди Баховена про те, що всі етноси землі пройшли роз-

виток від гетеризму до материнського, а потім до батьківського права, відіграли позитивну роль у розвитку етнології.

Джон Мак-Леннан. Видатним прихильником і пропагандистом еволюціонізму в етнології був шотландський адвокат Дж. Мак-Леннан (1827–1881). У 1865 р. він опублікував етнографічне дослідження “Первісний шлюб”. У ньому вчений цілком самостійно поставив питання про розвиток форм шлюбу і сім’ї від проміскуїтету через матріархат до патріархату, розробив і ввів в етнологію такі фундаментальні поняття, як екзогамія і ендогамія, матрілокальність і патрілокальність, матрілінійність і патрілінійність. У 1869–1870 рр. він опублікував дослідження “Про вшанування тварин і рослин”, в якому детально проаналізував тотемічні вірування.

Едвард Тайлор. Найвидатнішим теоретиком і засновником еволюціонізму в етнології був англійський вчений Е. Тайлор (1832–1917). Уже в першій своїй праці “Дослідження в галузі давньої історії людства” (1865) він відстоював ідею прогресу людської культури від епохи дикунства до сучасної цивілізації. У 1871 р. він опублікував свою основну працю “Первісна культура”, а в 1881 р. останню велику працю — “Антропология”. Е. Тайлор, як і всі еволюціоністи, розглядав історію людської культури як постійний прогресивний розвиток, а прогрес трактував як невинне вдосконалення явищ культури. На доказ він наводив багато прикладів розвитку конкретних явищ культури від простого до складного. Щоб підтвердити це, він увів поняття “пережитки”, розробив його і широко ним користувався. Під пережитками Тайлор розумів ті залишки матеріальної культури, соціального життя, обряди, звичаї, традиції і погляди, які в силу звичок перенеслися з ранніх стадій культури в більш пізні. Спираючись на поняття “пережитки”, він розробив анімістичну теорію походження релігії від вірувань у духів тварин і природних сил до віри в загробне життя, а потім до великих богів природи і єдиного великого Бога.

Тайлор вважав, що прогресивний розвиток культури, цей магістральний напрям поступу людства, обумовлений тим, що сама людина — частина природи і розвивається відповідно до її законів. Він однозначно розглядав історію людської культури як “частину історії природи”. Тому всіх людей вважав однаковими за своїми психологічними та інтелектуальними задатками. Саме природою спричинені однаковості і схожості в культурах різних етносів. На його думку, різнобарв’я людських культур спричинено численністю поступальних стадій їх розвитку. Разом з ін-

шими еволюціоністами Тайлор закони природи переносив на культуру, а тому явища матеріальної і духовної культури групував у види і ряди.

Незважаючи на надмірну біологізацію законів розвитку людської культури, погляди Тайлора були помітним кроком в етнології, бо ним було обґрунтовано прогресивний поступальний розвиток людської культури від первісного стану до цивілізації; зроблено висновок, що різноманітність форм культури — це стадії їх поступового розвитку, а кожна з них є продуктом минулого; підтверджено, що послідовні стадії розвитку культури з'єднують в один ряд усі культури, від найвідсталіших до найсучасніших.

Герберт Спенсер (1820–1903) — англійський філософ, психолог, соціолог і біолог. Свої погляди він виклав у праці “Основи соціології”. В основу концепції він поставив ототожнення людських спільнот з біологічними організмами. За Спенсером, людські спільноти та їх культура розвиваються під впливом природно-географічних умов, контактів з сусідами та фізичної природи людей (антропологічних відмінностей і психологічних особливостей). Одним із перших він висунув гіпотезу, що “відсталі” культури створені фізично, розумово і морально неповноцінними людьми. Ця теза згодом стала основою теорії неповноцінності рас.

Спенсер вважав, що людські спільноти під впливом природної адаптації і культурних традицій не лише поступово перетворюються в людські популяції, а й спричиняють різні рівні їх історико-культурного розвитку. Ці відмінності можуть бути подолані, бо вроджені здібності людини постійно вдосконалюються. Крім того, вивчаючи інтеграційні і диференційні процеси в людських культурах, Спенсер увів у науковий обіг поняття “структура”, “функція”, “культурний інститут” і цим став предтечею функціонального напрямку в етнології.

Льюїс Морган (1818–1881). Завершеного вигляду еволюціоністська теорія в етнології набула в працях американського вченого, юриста за фахом і етнолога за покликанням Л.Моргана. Сорок років свого життя він присвятив вивченню індіанців США, а потім й етносів інших частин світу. Свої погляди на етнічні проблеми він виклав у таких працях: “Союз ірокезів” (1851), “Система спорідненості і свояцтва в сім'ї” (1870), “Первісне суспільство” (1871), “Стародавнє суспільство” (1877).

Як послідовний еволюціоніст, Л.Морган відстоював єдність людського роду, а культуру та історію етносів розглядав крізь призму прогресивного розвитку. Ці погляди він чітко сформулював словами: “Історія людської раси має єдине начало, єдина в

своєму досвіді і своєму прогресі". Він не лише відстоював і обґрунтовував прогресивний розвиток людського суспільства з найдавніших часів, а й розробив періодизацію первісного суспільства, дав його всеохоплюючу характеристику, з'ясував причини нерівномірного історичного розвитку етносів, уточнював значення культурно-історичних контактів між етносами для подальшої прогресивної еволюції їх культури і т. ін.

Найвидатнішим науковим доробком Морґана є розкриття ним сутності родової організації як основи всього первісного суспільства. Вчений незаперечно довів універсальність родоплемінної організації, що існувала в усіх етносів на певних ступенях їх історичного розвитку. Зародкову основу роду він шукав у ранніх формах соціальної організації, а для підтвердження своїх висновків наводив матеріали про соціальну організацію австралійських аборигенів. Трактуючи рід як "сукупність кровних родичів, які походять від спільного предка і характеризуються спільним родовим іменем", Л. Морґан доводив, що рід, фратрія, плем'я, союз племен — послідовні форми його розвитку, що рід поступово еволюціонував від матріархального і матрілінійного до патріархального і патрілінійного. Основну причину еволюції всіх суспільних інститутів він пояснював змінами форм власності. На його думку, форми власності зумовили заміну родових зв'язків територіальними, викликали заміну спадкування родом на спадкування від батька до сина.

Дуже важливим відкриттям Л. Морґана є розроблена ним концепція розвитку шлюбу від групового до парного, а сім'ї — від парної матрілокальної до патріархальної, а потім — моногамної. Відкинувши патріархальну теорію сім'ї, вчений пов'язав її поступову еволюцію з розвитком суспільного виробництва і відносинами власності.

Визначним для розвитку етнології як самостійної науки мало вивчення Морґаном історії первісного суспільства та його періодизація первісної культури. Запропонована ним періодизація первісності на епохи дикості і варварства та виділення в кожній із них нижчого, середнього і вищого ступенів, дала можливість пов'язати і синхронізувати етнографічні, археологічні та історичні факти, визначити місце кожного етносу в загальному історичному процесі.

З появою праць Л. Морґана еволюціонізм набув вигляду доволі стрункої концепції. Проголошуючи ідеї прогресивного розвитку людського суспільства, еволюціоністи відстоювали такі основні ідеї:

— людство єдине як біологічний вид, всі люди мають однако-ві розумові задатки, а тому в схожих ситуаціях приймають однакові рішення;

— розвиток суспільства йде згідно із законами еволюції живої природи, де джерелом розвитку є міжвидова боротьба за існування;

— людське суспільство розвивається від примітивних до складних форм культури, а форми його організації — від простого до складного стану шляхом безперервних поступових змін;

— всі елементи людської культури мають свій початок, більш пізні розвиваються на основі ранніх, а тому розвиток культури багатоступінчастий.

Еволюціоністи зробили помітний внесок у становлення і розвиток етнології як науки. Вони створили першу фундаментальну, струнку і послідовно витриману концепцію єдності людського роду, його єдиного закономірного і універсального поступального розвитку від простого до складного, розробили теорію розвитку етносів та їх культур в єдиному потоці еволюції. Еволюціоністи розробили не лише загальну концепцію і методологію розвитку, а й організаційно-наукову структуру, методи і методики етнологічних досліджень і цим повністю сформували етнологію як самостійну науку.

Напрями еволюціонізму. Основні принципи еволюціонізму лягли в основу формування ряду відмінних теорій, які концентрували свою увагу на різних аспектах і чинниках розвитку культури етносів.

Культурно-історичний напрям (Л.Морган, Ю.Ліпперт, Е.Тайлор, Дж.Лаббок, М.Ковалевський), реконструюючи процес розвитку окремих сфер суспільного життя, відтворював логічну послідовність ступенів розвитку первісного суспільства, етапи його становлення, розквіту і розкладу.

Географічний напрям (Й.Баховен, О.Пешель, Р.Адре), вивчаючи взаємозв'язок між суспільством і навколишнім середовищем, за визначальну силу еволюційного розвитку культури вважав географічні чинники. Їм відводилася провідна роль і в складанні розмаїття та формуванні внутрішньої мозаїки етносів.

Біологічний напрям (А.Бастіан, Т.Ахеліс) сформувався на основі досягнень біологічних наук. Прихильники цього напрямку автоматично переносили закони розвитку природи на розвиток людського суспільства.

Соціологічний напрям (Дж.Мак-Леннан, Е.Дюркгайм, О.Конт, Е.Вестермарк). У центр своїх досліджень вони ставили

соціальні інститути і відносини (шлюб, сім'ю, суспільні поділи праці, виникнення власності, соціальних груп і т.п.), але мало вивчали культурно-побутові особливості етносів.

Водночас основні принципи еволюціонізму і теорії його напрямів лягли в основу ряду ідеологічних і політичних концепцій. Найчастіше з висновку еволюціоністів про єдність людства і його поступальний розвиток робили висновок про те, що колись всі етноси прийдуть до цінностей європейської культури. Цим виправдовувалось європейське колоніальне панування, яке трактували як допомогу відсталим етносам у подоланні відставання.

Розвиток етнології наприкінці XIX ст. висвітлив і теоретичні слабкості еволюціонізму. Зокрема, еволюціоністи не могли і не прагнули пояснити самозародження людської культури та її етнічних складових. Ці та інші недоліки еволюціоністської теорії викликали розчарування. Одна частина колишніх її прихильників відмовилася від теоретичних узагальнень і зосередилась на етнографічних описах, а друга — почала шукати нові підходи до проблем виникнення, розвитку і поширення людської культури та її етнічних складових.

Сформувавшись як система наукових поглядів, етнологія вже наприкінці XIX—на поч. XX ст. розділилася на окремі напрямки і школи. Почалася майже всеохоплююча і систематична критика еволюціонізму. Окремі дослідники занадто біологізували суспільні процеси, другі — перебільшували значення психологічних явищ у житті етносів, треті — заперечували універсальність законів розвитку суспільства, четверті — виступали проти ідеї єдності людства і його культури, п'яті — історичний процес спрощували до розвитку продуктивних сил і претендували на єдино правильне вчення, шості — відстоювали визначальність географічних факторів у розвитку людської культури, сьомі — визнавали лише просторовий розвиток культури, а її поступальну еволюцію заперечували і т.п. Все це спричинило розпад еволюціонізму на окремі напрями і самостійні школи, породило десятки наукових концепцій і гіпотез.

Дифузійонізм

Дифузійонізм (від лат. *diffusio* — *поширення, розтікання, проникнення*) в етнології сформувався наприкінці XIX ст. В етнології поняття "дифузія" почали використовувати для позначення процесів поширення явищ культури шляхом контактів (то-

ргівлею, переселенням, завоюванням і т. ін.) між етносами. Дифузійоністи заперечували висновок еволюціонізму про поступальний прогресивний розвиток культури, спростовували ідею самостійного розвитку подібних явищ культури в схожих природно-географічних умовах. Натомість вони доводили, що елементи культури є унікальними, виникають лише один раз у конкретних географічних умовах, а з центру свого виникнення поступово поширюються в просторі і часі. Дифузійоністи ідею прогресивного розвитку людства підмінювали принципом її просторового і часового поширення. Вони ставили перед собою мету — виявити області походження окремих культур чи культурних явищ, відтворити шляхи їх поширення у просторі і часі і точно їх фіксувати на мапах.

Засновником дифузійонізму був професор Мюнхенського і Лейпцігського університетів *Фрідріх Ратцель* (1844–1904). У своїх основних працях “Антропогеографія” і “Народознавство” він висвітлював картину розселення людства на Землі, вивчав вплив природного середовища на життя етносів, становлення особливостей їх культури і характер взаємин із сусідами, досліджував поширення культурних явищ по країнах і зонах та фіксував їх на картах. Ратцель твердив, що раси змішуються, мови з’являються і зникають, етноси гинуть, етноніми замінюються, і лише культурні предмети зберігають свою сталу форму і ареали побутування. Тому слід старанно вивчати і фіксувати шляхи поширення предметів культури, бо культурні контакти не лише сприяють поширенню культурних явищ, а й спричиняють процеси стирання відмінностей між культурами різних етносів. Він виділив два способи переміщення елементів матеріальної культури (етнографічних предметів): 1) повне і швидке переміщення всього культурного комплексу; 2) переміщення окремих етнографічних предметів від одного етносу до іншого.

Фрідріх Ратцель сформулював основні теоретичні засади дифузійонізму:

— принцип поширення взаємовпливу культур та їх зміни шляхом запозичення;

— ідею одного чи кількох центрів початків людської культури;

— тезу про відносну незалежність явищ культури (етнографічних предметів) від людини, яка є лише носієм етнографічних предметів, тобто відіграє другорядну роль.

Ці теоретичні положення згодом були розвинуті різними школами і теоріями дифузійонізму.

Антропологеографія. Засновником антропологеографії був німецький етнолог і фольклорист **Лео Фробеніус** (1873–1938), автор відомого дослідження “Походження африканських культур” (1898). Застосовуючи принципи природничих наук до вивчення культури, він розробив підхід до культури як до живих організмів, до живих істот. Він писав: “Я стверджую, що кожна культура розвивається як живий організм, вона, таким чином, переживає народження, дитинство, зрілий вік і старість і, нарешті, вмирає. Отже, культури не створюються людьми, народами. Вони народжуються з природних умов, точніше із взаємодії і поєднання старих культур. Хоча культури не створюються народами, вони не можуть пересуватися без людей, а тому культури “вимушують людей переносити себе”.

Л.Фробеніус та його послідовники вважали культуру майже за живу істоту, говорили про її цілісний характер і “культурну душу”, що залишають глибокий слід у всіх культурних елементах. Виходячи з цього, вони поділяли культури, як живих істот, на чоловічі — патріархальні і жіночі — матріархальні. Водночас, згідно з принципами біологічної класифікації, вони шукали одиниці класифікації культури. Ці пошуки привели Л.Фробеніуса до запровадження, у відповідності до географічних зон, поняття “культурних кіл” як методичної концепції вивчення культур. На цій основі він виділив тотемне, західно-африканське, індійське, семітське, малайсько-нігерійське, азійське та інші кола культур.

Культурно-історична школа (теорія “культурних кіл”). Під назвою “теорія культурних кіл” відомий особливий напрям дифузіонізму, що був розроблений німецьким істориком-медієвістом і етнологом **Фріцом Гребнером** (1877–1934). В остаточному вигляді вона була ним викладена в 1911 р. в книзі “Метод етнології”. Ф.Гребнер вважав, що кожне явище культури (тотемізм і магія, лук і стріла, чоловічі союзи, міфологія і т.п.) з’являються в історії людства лише один раз в одному місці. З цього місця вони поширюються по всьому світу. На його думку це означає, що повторюваності в історії людства немає, а значить, немає загальних закономірностей розвитку людства.

Всі явища культури Гребнер вважав строго індивідуальними. Незважаючи на це в них зустрічаються прояви схожостей і однаковостей. Вони трапляються навіть у територіально віддалених етносах та місцях. Сюди такі явища потрапили шляхом міграції і контактів. Усі схожості і однаковості культури, де б вони не перебували, оголошувалися належними до одного культурного

кола, такими, що походять з одного центру. Метод “культурних кіл” зводився до вивчення географічного поширення культур, визначення належності окремих елементів культури до конкретних “культурних кіл”. Всі досягнення етносів Землі на їх додержавній стадії розвитку Гребнер згрупував у шість культурних кіл (культур), а в кожному з них виділив 20 головних складових елементів. До таких елементів він відносив предмети матеріальної культури, явища суспільного життя і духовної культури.

“Віденська школа” Вільгельма Шмідта. Під впливом ідей Ф.Гребнера та “пігмейської” теорії швейцарського біолога І.Кольмана про початковий розвиток тваринних видів з малих форм склалися погляди Шмідта (1868–1954) — католицького священика з широкою лінгвістичною і етнологічною ерудицією. Свої погляди Шмідт виклав у 1912 р. в праці “Походження ідеї Бога”. Ідея Бога в нього була визначальною, тому автор прагнув довести давність тих культур, у котрих можна виявити ідеї віри в єдиного Бога, ознаки моногамії, патріархату, держави і т.ін. За Шмідтом, розвиток культури і самої людини починається з малих форм, а від них до великих і складних йде розвиток з одного центра у вигляді “культурних кіл”. Він весь розвиток людства розклав по порядку “культурних кіл” — від найдавнішого “пігмейського” (семанги, андаманці, бушмени, пігмеї Африки) до кола тасманійської культури, а від неї — до культури бумеранга і т.д. Виходячи з цього, В.Шмідт побудував загальну типологію етносів та їх культур за “культурними колами”, що нібито представляють весвітньо-історичні стадії послідовного (часового) поширення культур з одного центра.

✓Соціологічна школа

Майже водночас з дифузійнізмом сформувалася соціологічна школа, що основним предметом дослідження етнології вважала людське суспільство, а не людину (еволюціоністи) чи культури (дифузійністи). Засновником школи був французький соціолог **Еміль Дюркгайм** (1858–1917), який розглядав людське суспільство як складну систему моральних зв'язків. На його думку, такі системи вивчаються через соціальні факти. Основою найпростішого суспільства він вважав первісну орду, що розвинулась у рід, а ті поступово поєднувались у племена, курії, братрії. Саме на цій основі сформувалися складні соціальні організми держав і навіть імперій. З цього Дюркгайм робив висновок, що будь-яке суспільство — це лише ускладнена форма первісного суспільст-

ва. Крім того, ним було розроблено поняття “колективної свідомості”, проаналізовано роль релігії у зміцненні соціальної солідарності суспільства.

Основні ідеї Дюркгайма розвинув *Люсен Леві-Брюль* (1857–1939), який у праці “Первісне мислення” (1930) відстоював вчення про колективні уявлення (виховання, звичаї, громадську думку і т.п.), розробив теорію дологічного мислення первісної людини, що сформувалось на основі емоційного сприйняття зовнішнього світу.

Зосередивши увагу на вивченні соціальної структури людського суспільства, в тому числі й первісного, прихильники соціологічної школи відстоювали такі основні ідеї:

— кожному суспільству властивий свій комплекс “колективних уявлень”, що забезпечує стійкість і стабільність людських спільнот;

— кожному суспільству притаманні свої моральні цінності, що постійно і динамічно змінюються;

— перехід від одного суспільства до іншого є дуже складним стрибкоподібним процесом.

Функціоналізм

Засновником функціоналізму був англійський етнолог польського походження *Броніслав Малиновський* (1884–1942), який провів широкі польові дослідження в Меланезії та серед папуасів Нової Гвінеї. Основним недоліком наукових досліджень всіх своїх попередників Малиновський вважав те, що вони вивчали явища і риси культури як незалежні одне від одного. Особливо різко він критикував еволюціоністів і дифузійоністів за те, що вони не проводили польових етнографічних досліджень, а при наукових узагальненнях спиралися лише на матеріали музейних колекцій. Це завадило їм проникнути в сутність етнічних культур, зрозуміти і пояснити мотиви поведінки її носіїв. Водночас дифузійоністів він критикував за їх всеохоплюючу ідею поширення і запозичення культурних явищ і невизнання ними внутрішнього саморозвитку культур, а еволюціоністів, зокрема Тайлора, — за запроваджений ним метод “пережитків”. Малиновський відкидав його, бо, на його думку, існують не пережитки, а явища культури, що змінили свої старі функції на нові, а тому не можуть бути відкинутими і забутими. Якщо якесь явище культури постійно відтворюється, хай і в дещо зміненій формі, то воно пов’язане з основними потребами людей і не може бути пережитком.

Функціональну теорію культури Малиновський вибудував на поєднанні теоретичних положень натуралізму, соціології Дюркгайма, психоаналізу та біхевіоризму, що поведінку людей зводив до реакції у відповідь на зовнішні стимули. Систему своїх поглядів він найповніше виклав у книзі “Наукова теорія культури”, що вийшла по смерті вченого у 1944 р. Основні теоретичні узагальнення Малиновського можна звести до таких положень:

1. Людське суспільство — це біологічний організм особливо го типу, природна адаптативна система, в якій поєднались умови існування самого суспільства з основними потребами його членів;

2. Людина — це тварина, яка, вдовольняючи свої основні (первинні) біологічні потреби (в їжі, одязі, житлі і т.ін.) перетворює навколишнє середовище, творить культуру;

3. Культура — це матеріальна (речова) і духовна системи, за допомогою яких людина забезпечує своє існування. Відмінності між культурами етносів засвідчують наявність різноманітних способів задоволення потреб людей;

4. Крім основних потреб, існують ще й похідні (вторинні), тобто духовні, що викликані не природою, а культурним середовищем;

5. Наявність основних і похідних потреб зумовила появу різноманітних способів і засобів їх задоволення, тобто формування первісних організаційних форм — інститутів;

6. Культура кожного етносу — це складна система стійкої рівноваги, в якій кожен її складовий елемент виконує свою функцію. Зникнення якогось елемента культури може спричинити загибель всієї культури чи й етносу. Тому слід зберігати традиційні елементи культури, які є формою колективної адаптації етносів до місця свого проживання. Знищення традицій знімає з етносу захисну оболонку, і він повільно і невпинно рухається до загибелі;

7. Вивчати етнічні культури слід як цілісні утворення, що складаються з пов'язаних між собою елементів і часток, а тому слід виявити всі їх складові і взаємозалежності між ними.

Суспільство і культура етносів є цілісним організмом, системою, спрямованою на задоволення біологічних і духовних потреб. Малиновський доводив, що дати характеристику і оцінку цих систем, з точки зору їх прогресивного чи регресивного значення, неможливо. Будь-яке явище культури повинно сприйматись як даність, як реальність, а такі оцінки, як “примітивні” чи “передові”, — неприпустимі, бо “примітивний” не обов'язково

відсталий, а “передовий” — не обов’язково прогресивний. З цього випливає цінність усіх етнічних культур, необхідність їх уважного вивчення.

↓ Структурний функціоналізм

Визначним представником англійського функціоналізму був *Альфред Редкліфф-Браун* (1881–1955), який привніс до нього метод структурного аналізу і цим сформував окремий напрям, що одержав назву структурного функціоналізму чи структуралізму. Свої погляди він виклав у працях “Історична і функціональна інтерпретація культури” (1929) та “Метод етнології і соціальної антропології” (1958).

На відміну від Малиновського, який у центр наукових досліджень ставив основні і похідні потреби людей, Редкліфф-Браун основну увагу приділяв вивченню структур людського суспільства, яке розглядав як об’єктивну природну реальність, як динамічну систему взаємозалежних і взаємосумісних складових елементів. Різниця між функціоналізмом і структуралізмом зводиться до постановки проблеми, до акцентів і використовуваних методів наукових досліджень.

Предметом дослідження Редкліфф-Брауна стали “соціальні структури” (соціальний устрій — *М.Т.*), тобто: системи спорідненості та їх роль у житті людських спільнот; системи організації політичної влади і управління в різних культурах; функціональне призначення кожної структури (складової) первісного суспільства; загальні сукупності соціальних звичаїв; образи, почуття, думки, пов’язані з соціальними звичаями і традиціями; стосунки між окремими людьми (одинацями соціальної системи) як соціальні відносини і т.ін. Спираючись на власні теоретичні узагальнення, Редкліфф-Браун заснував англійську соціальну антропологію, основним завданням якої вважав пошук загальних законів соціального і культурного розвитку людства.

Наукові узагальнення Редкліфф-Брауна можна звести до таких висновків:

— людське суспільство, що є частиною об’єктивного світу, розвивається як живий організм, існує тому, що кожен з його елементів виконує свою функцію. Основу ж суспільства складає структура взаємопов’язаних і доповнюваних одне одним культурних елементів;

— соціальна система складається зі “структур” і “дій”. “Структури” — це стійкі моделі, за допомогою яких індивіди пов’язані

з навколишнім середовищем. Функція індивідів — робити свій внесок у підтримку цілісності соціальної системи;

— індивіди за допомогою культури задовольняють свої базові потреби (в їжі, одязі, житлі і т.ін.), похідні потреби (в поділі праці, захисті, соціальному контролі і т.ін.) та інтегративні потреби (в соціальній гармонії, законах, безпеці, релігії і т. ін.). Задоволення основних (базових) людських потреб і робить культури етносів подібними;

— регулятором поведінки людей виступають звичаї, ритуали, моральні принципи і вимоги, що виконують роль культурних механізмів задоволення життєвих потреб людей.

Школа історичної етнології в США

До початку 90-х років XIX ст. в США етнологія розвивалася під визначальним впливом еволюціонізму, зокрема праць Л.Моргана. Критика теоретичних засад еволюціонізму, дифузійнізму і функціоналізму, як недостатньо універсальних, привела американського вченого Франца Боаса (1858–1942) до створення нового напрямку в етнології. Еволюціоністів він критикував за їх концепцію розвитку людей, соціальних інститутів і культури від нижчих до вищих форм, дифузійністів — за універсалізацію ними процесів поширення і запозичення культур, функціоналістів — за пояснення подібності культурних явищ єдиною організацією людської психіки і схожістю географічного середовища, а всіх разом — за підміну конкретних етнологічних досліджень абстрактними схемами.

Основним завданням науки про людину і етноси (етнології) Боас вважав створення такої історії для всіх народів, яка спирається на конкретне вивчення культур і мов кожного з них. Лише на цій основі можна реконструювати історію людства, виявити закони, що керують діяльністю людей. Лише в такому контексті Боас визнавав наявність загальних законів розвитку людства. Він закликав бути обережними при формулюванні таких законів, бо культура кожного етносу унікальна і неповторна. Не заперечуючи наявність в культурах етносів схожих явищ, підкреслював, що вони можуть мати різне походження і виконувати різні функції, не обов'язково свідчать про наявність культурно-історичних зв'язків між людськими спільнотами.

Розвиток культури Ф.Боас пов'язував із своєрідним внутрішнім розвитком соціальних груп і частковими зовнішніми запозиченнями. Він відстоював історичний метод вивчення культур,

а саму культуру сприймав як сукупність моделей поведінки, які людина засвоює у процесі свого дорослішання, вrostання в людську спільноту і прийняття на себе культурної ролі.

Франц Боас користувався в американській етнології винятковим авторитетом, мав велику кількість учнів і послідовників. Одним із найвидатніших його учнів був *Альфред Крьобер* (1876–1960), який послідовно дотримувався поглядів свого вчителя.

Крьобер сприймав культуру людства як цілісну нерозривну і безперервну різноманітність, яку умовно можна поділити на дві категорії: культуру неписемних і культуру писемних етносів. Вивченням першої, на його думку, має займатись етнологія, а вивченням другої — історія. Культуру ж сприймав як систему особливим чином пов'язаних між собою елементів, які утворюють цілісну культурну модель (своєрідний культурний зразок). Культурні моделі він сприймав як культурні цінності і вважав за дослідницькі абстракції, які дають змогу бачити весь комплекс культури в її цілісності. Теорія культурних моделей не вимагала вивчення походження різних соціальних форм і структур, а зосереджувала увагу на дослідженні особливостей кожної із форм культури. Форма культури, на думку Крьобера, характеризується притаманним їй стилем, який визначає поведінку людей і залишає відбиток на предметах матеріальної культури. Особливості ж матеріальної культури визначаються специфікою культури та її ціннісними орієнтаціями. Крьобер підкреслював, що при вивченні чужих культур дослідник перебуває у полоні своєї. Уникнути цього культурного етноцентризму дослідник зможе лише тоді, коли йому в досліджуваній культурі вдасться виявити ту домінуючу ідею, яка підкреслює її неповторність, унікальність і видатні досягнення.

Етнопсихологія

Ще в середині XIX ст. німецький еволюціоніст Адольф Бастіан основним чинником походження релігії вважав людську психіку, на початку XX ст. представники французької соціологічної школи (зокрема Люсен Леві-Брюль) природу колективних уявлень і дологічне мислення обґрунтовували емоційним сприйняттям зовнішнього світу; прихильники функціоналізму подібність культурних явищ різних етносів пояснювали єдністю організації людської психіки, а послідовники американської школи історичної етнології при зборі польових етнографічних матеріалів доволі часто користувалися психологічними методами. Так посту-

пово в етнології формувалися погляди про важливість психологічних чинників у формуванні етнічних культур.

Перша третина ХХ ст. позначена пробудженням інтересу до проблем культури австрійського лікаря-психіатра *Зігмунда Фройда* (1856–1939), який проблемою деяких явищ культури присвятив праці “Табу і тотем”, “Психологія повсякденного життя” та “Інфантильне повернення тотема”. Для нього вихідними були тези про те, що психічний розвиток індивіда повторює історичний розвиток людства, що підсвідомі процеси обумовлюють виникнення норм людської поведінки, культури і соціальних інститутів. Всі культурні заборони (екзогамію, звичаї уникання, табу) та найдавніші форми релігії (тотемізм, анімізм і магію) він вважав за способи витіснення підсвідомих імпульсів і бажань.

Фройд мав чимало послідовників. Один із них, угорський лікар-психіатр *Гейза Рохейм* (1891–1953) розглядав культуру як систему захисту людини, проголошував інстинкти за рушійну силу розвитку культури. Інший, швейцарський психолог і психіатр *Карл Юнг* (1875–1961), перейшов від психоаналізу особистості до психоаналізу соціальних і етнічних спільнот. Він наголошував, що кожна з таких спільнот (сім'я, община, громада, рід, плем'я, етнос і т.п.) має набір успадкованих першообразів і архетипів (матері-землі, героїв, мудрих предків, міфів, неконтрольованих свідомістю афектів і т.п.). Щоб захиститись від першообразів і безсвідомих стихій, людина створила системи очищувальних обрядів, заклинань, магічних дій і т.ін.

Погляди З.Фройда і К.Юнга мали певний, але не визначальний, вплив на формування етнопсихології.

На основі їх поглядів сформувався новий напрям у психології — соціоніка, що описує структурні психологічні типи окремих людей, соціальних, місцевих, міських, регіональних і етнічних груп, характеризує національний характер і ментальність етносів.

Започаткував етнопсихологічний напрям в етнології американський психіатр *Абрам Кардінер* (1891–1981), який був обізнаний з працями Фройда і Юнга. У своїх основних працях “Індивід і його суспільство” (1939) та “Психологічні межі суспільства” (1943) він запропонував своєрідну модель взаємозв'язків домінуючих психологічних типів особистості з практикою дитячого виховання, по-новому трактував поняття “культура” і “особистість”. Для нього культура — це абстракція, а індивід (особистість) — первісна і справжня реальність. Тому вивчення етнічних культур слід починати з вивчення особистостей (індивіда).

Центральним в етнопсихології Кардінера стало поняття “основна особистість”, що визначає характер і особливості культури етносу. Звідси його особливий інтерес до вивчення дитячої психіки. Він твердив, що людська особистість починає формуватися відразу ж по народженні під впливом навколишнього середовища, традицій догляду за немовлятами і дітьми до 4–5 років. Потім психіка людини стабілізується і, практично, залишається незмінною.

Кардінер вважав, що “основна особистість” формується на основі колективного досвіду етнічної спільноти, а тому індивід максимально підготовлений до сприйняття своєї етнічної культури. “Основна особистість” — це середній психологічний тип етносу, що сформувався під впливом традиційних систем життєзабезпечення, сімейних стосунків, виховання, формування людини як члена суспільства, засвоєння нею рис етнічної поведінки, знань, звичок, обрядів і т. ін. Адаптуючись до перелічених суспільних інститутів, психіка індивідів зазнає певних змін, корекції. У результаті цього й формується “основна особистість”, а найменші зміни в суспільних інститутах викликають зміни в структурі “основної особистості”.

Помітний внесок у розвиток американської етнопсихології внесла *Рут Бенедикт* (1887–1948), яка вивчала психологічні типи індіанців Південного Заходу США, культури та поведінкові стереотипи етносів Північної Африки. Свої основні теоретичні погляди вона виклала в праці “Моделі культури” (1934). Її наукові узагальнення можна звести до таких основних висновків:

— історію кожного етносу визначає притаманна йому “базова структура характеру”, що передається від покоління до покоління;

— культура кожного етносу має свою конфігурацію культурних елементів (релігія, сімейне життя, політичні структури, економіка і т. ін.), що створюють єдину неповторну структуру. Вони об’єднані системою таких домінуючих ідеалів і цінностей, які контролюють поведінку членів етносу;

— конфігурація культурних елементів — це особливий спосіб поєднання елементів культури, який робить їх єдиним цілим. Кожній конфігурації властивий свій тип культури, а в кожному з них виділяється домінуюча модель поведінки чи визначальна психологічна риса.

Практичні дослідження американських етнопсихологів доволі швидко засвідчили неспроможність теоретичних положень

етнопсихології. Тому вже в 40–50-х роках ХХ ст. американські етнологи зосередили свою увагу на вивченні рис національного характеру. Найвидатнішим представником цього напрямку була учениця Боаса — *Маргарет Мід* (1901–1978). Вона, як і її попередники, вважала, що основні риси національного характеру (моделі поведінки) сформувалися на основі способів і традицій виховання.

На цьому ґрунті М.Мід виділила три аспекти вивчення національного характеру:

- порівняльний опис окремих конфігурацій культури;
- порівняльне вивчення догляду за немовлятами і дитячого виховання;
- вивчення властивих кожній моделі культури міжособистісних стосунків (батьків і дітей, однолітків, чоловіків і жінок та ін.).

Загалом американські етнопсихологи зосередили свою увагу на двох важливих аспектах сучасності: вивченні феномена етнічного екстремізму як форми спотвореної етнічної ідентичності; формуванні ідеалу майбутнього на основі ідеалізації минулого і впровадженні поведінкових моделей минулого в життя.

Важливим досягненням етнопсихологів є обґрунтування ними наявності психологічних особливостей етносів та розгортання ними досліджень національних характерів.

√ Структуралізм

Основні ідеї структурного функціоналізму *Альфреда Редкліфф-Брауна* лягли в основу того нового напрямку в європейській соціальній антропології (етнології), який дістав назву структуралізм. Особливо популярною стала його теза про те, що соціальна антропологія повинна зосередити увагу на вивченні постійно повторюваних взаємозалежних структурних взаємозв'язків суспільства.

Найвидатнішим англійським етнологом-структуралістом був Едвард Еванс-Прічард (1902–1972). Він, відповідно до вимог структурного методу, опис конкретних фактів культур підпорядковував певній соціологічній схемі. На його думку, це дає змогу зрозуміти структурну будову суспільства та виявити існуючі в ньому взаємозв'язки. Саме систему цих взаємозв'язків і повинна вивчати соціальна антропологія, бо соціальна і культурна системи створюються людьми, є одним цілим і задовольняють потреби людей.

Всі людські взаємини — це своєрідні структури, а всі разом взяті структури створюють певну ієрархію у вигляді соціальної системи. Найявністю системних зв'язків створює можливість виявити закономірності соціального розвитку людського суспільства. Тому основне завдання етнології (соціальної антропології) Еванс Прічард зводив до формулювання загальних законів соціального розвитку людства. На його думку, це можливо тоді, коли основним поняттям етнології стане “соціальна система”, а не “рід”, “плем'я”, “сім'я” і т.п., бо лише шляхом виявлення і вивчення внутрішньосистемних та міжсистемних відносин, взаємозв'язків і взаємозалежностей можна сформулювати загальні закони соціального розвитку людства.

Іншим видатним структуралістом був французький етнолог *Клод Леві-Строс* (1908), автор відомих праць “Структурна антропологія” (1958, 1973), “Тотемізм сьогодні” (1962) та “Міфологіка” (1964–1971) у чотирьох томах. Його погляди формувалися під впливом праць Дюркгайма та швейцарського мовознавця Фердінанда де Соссюра. Він вважав, що на основі методу структурної лінгвістики про наявність опозиційних пар фонем можна відтворити систему символів будь-якої сфери культури. Тому значення явищ культури він шукав не в їх фактах, а у відносинах між ними.

Вихідним теоретичним положенням Леві-Строса було уявлення про наявність певної вічної позаісторичної структури, що споконвіків існує в людській свідомості. Вся різноманітність людської культури — це лише модифікація первісної моделі. Тому всі похідні від неї моделі можна систематизувати і класифікувати, встановити і розкрити наявні між ними зв'язки та їх стосунок до вихідної моделі. Для цього слід нагромадити матеріал, скласти повний перелік часткових фактів, виявити існуючі між ними взаємозв'язки і згрупувати їх в одне ціле.

Головна ідея вчення Леві-Строса — ідея про єдність людського розуму на всіх етапах його історичного розвитку. Вся діяльність людей та форми людської свідомості підпорядковані строгій логіці. Це свідчить, що у свідомості людей розумне переважає над емоційним, підсвідомим. Тому в кожному явищі культури і побуту він прагнув виявити логічну закономірність. Найчастіше він її виявляв у парних протилежностях (у Ф. де Соссюра — опозиційних парах фонем).

Загалом структуралісти шукали в розвитку людського суспільства такі логічні зв'язки, які лежать в основі всіх культурних та соціальних явищ і процесів. Ці пошуки привели їх до виснов-

ку, що в основі всіх соціальних і культурних досягнень лежать схожі структурні принципи. У них “структура” — лише наукова модель цієї дійсності, а не справжня реальність. Одноманітність культур, їх схожість та подібність структуралісти пояснювали одноманітністю людського духу.

√ Культурний релятивізм

Вихідну тезу культурного релятивізму (лат. *relativus* — *відносний*) сформулював Ф.Боас, який відстоював думку про самоцінність кожної культури. Далі цю ідею розвивали А.Крьобер та Р.Бенедикт. Остаточо її розвинув і обґрунтував американський етнолог, засновник школи культурного релятивізму *Мелвіл Герсковіц* (1895—1963) у працях “Акультурація” (1938), “Культурна антропологія” (1940) та “Людина і її творіння” (1948).

Герсковіц гостро критикував тих своїх попередників, котрі різнобарв'я культур людства пов'язували лише з антропологічними відмінностями між людьми, лише з природно-географічним середовищем чи способом виробництва матеріальних благ. Водночас він відкидав європоцентризм і етноцентризм у розвитку культури, розглядав культурно-історичний процес як суму різнонаправлених шляхів розвитку культури. Для нього кожна культура є унікальною, неповторною, має свою систему цінностей, а тому не слід зіставляти системи цінностей різних етносів. Культура кожного етносу своєрідна і цінна, має свій “фокус” — найістотнішу рису культури.

Джерелом динамічного розвитку культур Герсковіц вважав їх єдність і змінність. Лише поєднання цих протилежностей забезпечує їм існування в часі. Стабільність культури можлива лише за умови збереження нею ряду консервативних структур, але якщо у ній не спостерігається жодних змін, то це є ознакою її відмирання. Шкодить етнічним культурам і швидкі зміни їх усталених структур, бо зміни засвідчують втрату нею самотності, є початком її деградації.

Американські етологи чітко розмежували поняття “суспільство” і “культура”. Ця чіткість добре прослідковується і в працях Герсковіца. Для нього “культура” — це спосіб життя людей, а “суспільство” — складається з людей, які ведуть певний спосіб життя. Основним поняттям всієї концепції культурного релятивізму стало поняття “інкультурація” — входження (вростання) індивіда в етнічну культуру, процес засвоєння ним усталених моделей поведінки, мислення, всіх культурних складових, тобто

освоєння всього досвіду етносу. Головна ідея структуралізму — визнання рівноправності, повноцінності та самостійності всіх етнічних культур. На її основі Герсковіц обґрунтував множинність шляхів розвитку людства, необхідність їх всебічного вивчення і такого обережного втягування архаїчних культур у цивілізаційні процеси, яке не викличе втрати ними самобутності.

Неоеволюціонізм

Наприкінці 40-х рр. ХХ ст. у США почали проявляти інтерес до еволюціонізму. Нові прихильники прагнули перебороти прямолінійність класичного еволюціонізму, тлумачили еволюцію як поступальний розвиток, що відбувається з невідомих причин, розробили теорію загального і часткового розвитку, закони культурної домінанти і потенційного розвитку, відстоювали концепцію багатолінійного розвитку замкнених систем і вважали, що ця різноманітність є результатом пристосування людей до навколишнього середовища і т. ін.

Найвидатнішими представниками неоеволюціонізму були *Леслі Елвін Уайт* (1900–1975), *Джуліан Стюард* (1902–1972), а їх послідовником — *Мервін Гарріс* (1929 р.н.). Перший із них (Уайт) еволюцію культур пов'язував із зростанням кількості використовуваної енергії, а весь сенс культурної еволюції вбачав у адаптації людей до навколишнього світу. Культура, як позатілесна традиція, оточує людей з народження, формує їх світосприймання і світовідчуття, визначає моделі поведінки, відносини, переконання і т.ін. Провідну роль у культурі Уайт відводив символам (сформованим словами ідеям), які людина використовує для поширення і продовження людського досвіду.

Помітну роль у становленні неоеволюціонізму і розвитку його ідей відіграв Дж. Стюард, який кожен культуру сприймав як окрему систему. Еволюцію культур він пов'язував із потребами адаптації кожної з них до природних умов, яка й обумовила взаємозв'язок між природним оточенням і рівнем розвитку суспільства, спричинила множинність (багатоманітність) еволюції. Схожість культурних явищ різних етносів він пов'язував зі схожістю природних умов та однаковістю технологічного рівня їх розвитку. Стюард вважав, що навколишнє середовище може виконувати як роль спонукальної творчої сили розвитку, так і роль обмежувального (стримуючого) чинника розвитку.

У 50–60-х роках ХХ ст. неоеволюціонізм став провідним напрямом у США. Його прихильники почали використовувати факти

розвитку сучасних культур для реконструкції минувшини. Найвидатнішим американським неоеволюціоністом 60–80-х рр. ХХ ст. вважається М.Гарріс, який схожості і відмінності в розвитку культур пов'язував з необхідністю і умовами задоволення людських потреб. Задоволення цих потреб, на його думку, відбувається за допомогою технологій, що передбачають оптимальну експлуатацію всіх ресурсів при мінімальних затратах праці. Кожна з таких технологій максимально взаємодіє з конкретним природним середовищем певних історичних епох. Саме через цю взаємодію культура і навколишнє середовище впливають одне на одне.

✓ Советська школа в етнології

Визначальною передумовою становлення советської школи в етнології було формування в другій половині ХІХ ст. марксистської методології. Її творці К.Маркс і Ф.Енгельс глибокого інтересу до етнології не проявляли. Поява праці Л.Морґана “Стародавнє суспільство” спонукала Маркса зробити її детальний конспект і передати Енгельсу. Останній, базуючись на дослідженнях Морґана і застосувавши основні положення марксизму, написав працю “Походження сім'ї, приватної власності і держави”, що відіграла значну роль у формуванні советської етнографії.

В її основі лежить марксистська концепція суспільно-економічних формацій. Советські етнографи широко використовували теоретичні постулати марксизму про примат суспільного буття над суспільною свідомістю, про первинність виробництва засобів, необхідних для задоволення елементарних потреб (харчування, одягу, житла, необхідних знарядь і т.д.), про спосіб виробництва, виробничі і суспільні відносини, надлишковий продукт і приватну власність, класи і класову боротьбу, базис і надбудову і т.ін. В етнології це позначилось на тому, що етноси тлумачились як продукт соціального розвитку людства і втискувались у жорсткі рамки соціально-економічних формацій, а їх етногенез, етнічні процеси та етнічна історія пов'язувалися з соціально-політичними процесами. Це сприяло утвердженню марксистських ідеологічних підходів до традиційно-побутової культури і релігії як пережитків відсталої минувшини, жорстко пов'язало етнологію з практикою КПСС і советської держави, з пропагандою соціалістичного способу життя, советського патріотизму та інтернаціоналізму, що стали знаряддям деетнізації та зросійщення.

Незважаючи на теоретичну та ідеологічну заангажованість, советська школа в етнографії зробила помітний внесок у розроб-

ку етнологічної науки. Найбільших успіхів нею було досягнуто у вивченні пережитків общини, в аналізі родо-племінних структур і організації в них влади, в розробці проблем етногенезу і етнічної історії окремих етносів, в обґрунтуванні проблем теорії етносу, етнічної психології і культурної традиції, в розробці теорії історико-етнографічних областей.

Новітні концепції в етнології

Після Другої світової війни в Європі інтерес до етнологічних досліджень помітно знизився. Цьому сприяла втрата практичних потреб в етнологічних знаннях, викликана розвалом європейських колоніальних імперій. Тому в європейській етнології продовжували домінувати старі школи функціоналізму і структуралізму. Але це не зупинило пошуків нових теоретичних розробок, що й привело до появи неофункціоналізму і концепції неоструктуралізму.

Більшість концепцій сучасної етнології після Другої світової війни формувалось у США, де етнологія (культурна антропологія) стала важливою університетською гуманітарною дисципліною. Особливою популярністю користувався культурний релятивізм М.Герсковіца та його послідовників, які обґрунтували теорію множинності шляхів розвитку культур та можливості втягнення архаїчних культур в індустріальну цивілізацію при збереженні їх самобутності. Ці висновки стали тією теоретичною основою, на якій американські політики вибудували ідеологію і практику нового світового порядку.

З кінця 70-х років ХХ ст. почали змінюватися напрями вивчення людських спільнот та їх культури. У зв'язку з цим етнологічні концепції, що раніше сприймалися як універсальні і глобальні, визнавалися лише частковими, другорядними. Але пошуки універсальних концепцій розвитку людства і його культури не припинялись і у 80-х роках ХХ ст. Вони привели до появи теорії соціальної біології, яка згодом переросла в концепцію культурної екології. Перша з них всі форми соціально-культурної поведінки обґрунтовувала біологічною природою людини як представника тваринного світу, а друга — відстоювала біологічно-соціальні принципи вивчення процесів культури і пристосування організованих людських популяцій (локальних суспільств) до навколишнього середовища. Це була остання спроба вибудувати всеохоплюючу концепцію, яка, претендуючи на перегляд всієї історії людства, розглядала її як еволюційний процес, в якому

відбувається взаємодія людських генів з новими культурними формами.

Тоді ж в американській етнології (культурній антропології) набув поширення герменевтичний напрям тлумачення культурно-історичних явищ. Герменевтики вважали, що лише інтуїція дає змогу проникнути в сутність історико-культурних явищ. Найвідоміші американські герменевтики Кліфорд Гірц та Річард Тернер ставили собі за мету вивчити роль символів, їх цінність, світоглядну і моральну значущість у сучасних культурах. Вони прийшли до висновку, що в соціальних процесах символи функціонують як активна сила, впливають на сприйняття, почуття і мислення людей. Тому вони ставили перед етнологією завдання проникнути в глибинне значення вчинків і думок носіїв етнічних культур. Вони відмовилися від ідей європоцентризму, стали прихильниками концепції взаємодії і зближення культур, перетворення їх в єдину глобальну культурну систему.

Розвиток усього комплексу гуманітарних наук засвідчив, що нині етнологія (культурна антропологія) неспроможна вибудувати універсальну концепцію розвитку людства і його культури. Тому сучасна етнологія не пропонує таких загальних теорій, які б мали пояснити всю багатогранність етнічних проявів людства, а зосереджує увагу на вивченні найбільш соціально знакових явищ. При цьому в наукових дослідженнях використовуються всі відомі етнології методи і теорії. Таку ідеологію етнологічних досліджень називають "постмодерном". Його основною рисою є плюралізм методик, методів і теоретичних підходів. Нинішня постмодерна етнологія зосередила свою увагу на вивченні: множинності принципів і форм самоорганізації етнокультурного життя; множинності етнокультурних реальностей, ідентичностей і самоідентифікацій людей; внутрішньоетнічних і міжетнічних процесів; тих явищ і механізмів, які визначають зміст і характер етнічних культур і зберігають їх усталеність у різних умовах соціального життя.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ЕТНОЛОГІЇ

1. ФОРМИ ЛЮДСЬКИХ СПІЛЬНОТ

Етнологія, вивчаючи культуру і побут етносів у їх історично-му розвитку, виробила і виробляє такі дефініції, які лягають в основу всього її понятійно-термінологічного апарату. При цьому вона враховує єдність біологічного виду *Homo sapiens* та багаточисельність спільнот його існування. Різновидів певних тимчасових і тривалих об'єднань, сукупностей чи однаковостей людей з системою внутрішніх зв'язків існувало та існує неймовірна кількість: від двох осіб до цілого людства. Тимчасові (від кількох годин до кількох десятків років) і тривалі (від одного людського життя до багатьох людських поколінь, століть чи навіть тисячоліть) людські спільноти можуть бути малочисельні (малі) і багаточисельні (великі), територіальні і екстериторіальні, суцільні і дисперсні (розсіяні, розсипані серед інших людей), расові і соціально-біологічні (сім'я), ідейні й політичні, соціальні й економічні, історичні й етнічні і т.ін.

Кожна людина та людські колективи існують у часі, в конкретному природно-географічному, соціально-економічному і етнічному середовищах. Поза суспільством і етносом немає людського життя, а це означає, що людина одночасно належить до кількох спільнот. Наприклад, корінний житель (українець) с. Богдан Рахівського району Закарпатської області одночасно належить до гуцулів (субетносу), закарпатців (етнографічної зони Закарпаття), українців (етносу, нації), східних слов'ян, слов'ян, індоевропейців. Або ж — до сільської громади, робітників, громадян України, жителів Європи, греко-католиків і т.д.

Етнологія зосереджує свою увагу на вивченні етнічних спільнот, але не може уникнути хоча б побіжного ознайомлення з історичними та соціальними людськими сукупностями. *Історичними спільнотами* вважаються ті з них, які відзначаються стійкістю та протяжністю існування хоча б в одну історичну епоху. Такими спільнотами вважаються рід, плем'я, віково-статеві групи, касти, стани, соціальні групи, соціальні класи, етноси, нації, багатоетнічні чи одноетнічні державно-політичні утворення і т.п. *Соціальні спільноти* — це сукупності людей, які характеризуються певними спільними соціальними рисами і ознаками. До них належать соціальні класи, касти, стани, професійні групи,

групи за освітою і прибутками, вертикальною соціальною стратифікацією (адміністратори, технічні спеціалісти середнього рівня, комерційний клас, дрібна буржуазія, технічні робітники, кваліфіковані робітники та ін.), соціально-політичні групи професійних політиків, адміністраторів, партійних функціонерів та ін.

Наявність великої кількості різноманітних людських спільнот вимагає від науки не лише ґрунтовної розробки термінологічних понять, а й адекватного їх сприймання. Серед цих спільнот особливу роль відіграють етнічні, що, будучи стійкими історично і природно сформованими міжпоколінними колективами людей, виникли разом з виділенням людей сучасного біологічного виду. Це означає, що роди і племена були переважно етнічними колективами: мали своє ім'я (самосвідомість), мову (діалект), культурно-побутові особливості (вірування, обряди, стереотипи поведінки тощо). Господарські зв'язки між родами одного племені були епізодичними. З часів неоліту племена стають складними етносоціальними утвореннями. У них провідну роль починають відігравати організація влади і управління (соціальні зв'язки).

Етнічні спільноти, перебуваючи на різних етапах етнополітичного і соціально-економічного розвитку, називаються різними загальноприйнятими термінами, але найчастіше — плем'я, народ, нація, зміст яких не тотожний. Тому виникла потреба чітко окреслити зміст основних понять і термінів етнології.

2. ПОНЯТТЯ “ЕТНОС” І “ЕТНІЧНІСТЬ”

Центральним у сучасній етнології є поняття “етнос”. Ним у сучасній науковій літературі позначають ті людські спільноти, які в народному побуті, на газетних шпальтах, у публіцистиці та, зрідка, й у наукових дослідженнях називають народами. У науці термін “етнос” використовується здавна, але його осмислення як наукового поняття для означення особливих людських спільнот відбулося лише наприкінці ХХ ст.

Термін “етнос” (ethnos) взято із давньогрецької мови, і дослівний його переклад означає “негрек”, “чужинець”, “ідоловірець”. Етимологічно воно означає *стадо, група (натопв) людей, народ, плем'я, рід, іноземне плем'я* і т.п. З V ст. до н.е. його використовували у значенні “плем'я негрецького походження”, “народ негрецького походження”. Себе греки позначали словом “демос” (народ) і відрізняли від негреків тим, що останніх іменували “етносом”. У такому значенні римляни ввели слово “етнос” у латин-

ську мову. У зв'язку з його латинізацією з'явився прикметник "етнічний" (ethnicos), що вживався у значенні "нехристиянський", "язичницький". Нині термін "етнос" став науковим поняттям, є еквівалентом давньогрецького слова "демос" (народ) у значенні специфічної міжпоколінної історико-культурної і природної, усвідомленої людьми спільноти. Щоб підкреслити саме таке його значення, інколи поєднують обидва слова у словосполученні "етноси-народи". **Нині поняття "етнос" вживається як науковий термін для означення всіх історичних типів етнічних спільнот від племен до сучасних націй.**

Уперше "етнос" як науковий термін у літературі з'явився наприкінці XVIII-початку XIX ст. разом з термінами "етнографія" і "етнологія". З середини XIX ст. поняття "етнос" почало використовуватися у значенні "народ". Цьому сприяв німецький етнолог А.Бастіан, який поняття "етнічний" і "народний" вважав синонімами, а поняття "етнічність" сприймав як культурно-побутову специфіку народу. Аж до початків XX ст. ним позначали: населення певних історико-культурних провінцій; мовно-культурні спільноти певних територій; людські міжпоколінні спільноти часів первісної епохи, об'єкти етнографічних досліджень і т.п. У 20–30-ті роки XX ст. в англomовній літературі поширився термін "етнік" (ethnic) у значенні "племінний" і "поганський" ("язичницький"), інколи термін "етнос" поширювався лише на ті історичні і територіальні частини етнічних спільнот чи малочисельні етнічні спільноти, які не самоідентифікували себе і т.п.

Ще на рубежі XIX–XX ст. французький антрополог Ж.Денікер спробував розкрити поняття "етнос" і дав близьке до сучасного його тлумачення. Він вважав, що терміном "етноси" слід позначати "народи", "нації", "племена", які відрізняються одне від одного мовою, способом життя, культурою, поведінкою. Спроба французького етнографа Ф.Рено в 1919 р. уточнити поняття не внесла ясності, а розмежування ним єдиного терміна на два — "етнос" і "великий етнос" не знайшло підтримки серед учених. Мала місце розробка поняття "етнос" і в дослідженнях німецького соціолога М.Вебера, який у праці "Господарство і суспільство" (1922) писав, що "етнічними групами" є всі групи людей, які поділяють суб'єктивну віру в спільне походження через схожість фізичного типу і звичаїв.

У російській історіографії розробкою поняття "етнос" і проблемами теорії етносу займався С.М.Широкогоров, який у виданій в Шанхаї (1923) праці писав, що етнос — це "група людей, котра розмовляє однією мовою, визнає своє єдине походження,

характеризується комплексом звичаїв, устроєм життя, що збережені і освячені традиціями, котрі вирізняють її з-поміж інших”.

В українській етнології термін “етнос” традиційно ототожнювався з терміном “народ”, і лише з кінця ХХ ст. у суспільствознавчих дослідженнях він набув загального поширення.

В англійській етнології термін “етнос” не використовувався. Його підміняли термінами “етнічність”, “етнічна група”, “етнічна ідентичність”, але найчастіше замість терміна “етнос” вживається термін “етнічна група”.

Поняття “етнічність”. Вивчення “етнічності” було започатковано ще у другій половині ХІХ ст. французьким істориком і соціологом Ернестом Ренаном. Заново термін було повернуто в етнологію в 1953 р. американським вченим Девідом Рісменом. Термін “етнічність” (англ. ethnicity) набув поширення на початку 70-х років ХХ ст., коли в США почалося вивчення ролі етнічних чинників у формуванні імміграційної людської спільноти США, яку місцеві вчені охрестили “американською цивілізацією”. Запроваджений термін вони використовували для інтерпретації всіх етнічних і расових явищ і процесів, які тут відбувались упродовж двохсотлітнього періоду формування американської спільноти.

Дискусії навколо поняття “етнічність”, заплутаність його концепцій призвели до того, що термін ототожнюють як з поняттями “етнос” і “етнічна група”, так і з термінами “етнічна ідентичність”, “етнічна самоідентифікація” і т.ін. Ще й нині чимало західних і окремих російських вчених названі поняття і терміни вважають за синоніми.

Сьогодні європейська і американська етнологія терміном “етнічність” найчастіше позначають наявну сукупність характерних рис кожної з етнічних груп (етносів). У 1974 р. американський журнал “Етнічність” небезпідставно твердив, що *етнічність — це поєднання багатьох таких рис або компонентів, які належать до природи кожної з етнічних груп*. Одні з дослідників тлумачать “етнічність” як процес визначення індивідуальної та групової ідентичності, другі — як особливу форму буття етнічних спільнот, треті — як такі риси, що проявляються лише у порівнянні з рисами інших етнічних спільнот, четверті — як наявність протиставлення “ми — вони”.

Грунтовну розробку поняття етнічності подав норвезький вчений Фредерік Барт, який вважав, що *етнічність — це такі збережені і передавані з покоління в покоління звички, від яких людина неспроможна відмовитись, але може внести до*

них певні корективи. Це означає, що етнічність може сприйматись як така своєрідна характеристика особистості, як такі відчуття її належності до певної людської спільноти, які формуються на основі генетичної і соціальної єдності етносів і проявляються у порівнянні “нас” з “не нами”. Термін “етнічність” багатозначний і включає як групову чи індивідуальну самоідентифікацію, так і сукупність обов’язкових рис і ознак.

Українські етнологи завжди виходили з того, що кожен етнос характеризується сукупністю обов’язкових рис і ознак, які разом становлять сутність поняття “етнічність”. Отже, *етнічність — це цілісна складна система відносин, що поєднує носіїв етнічних рис з їх етнічним середовищем.*

3. ПОНЯТТЯ “НАЦІЯ”

Латинське слово **natio** має багато значень: *рід, плем’я, народ, порода, іновірці, чужинці* і т.ін. Слово пов’язувало людину з народженням і кровною спорідненістю (*natio Medus — з народження мідієць*). Спочатку термін мав дещо принизливий зміст. У Давньому Римі “націями” називали групи чужинців з певного регіону, пов’язаних кровними зв’язками, які не мали таких прав як громадяни Риму. Націями також називали всі “варварські” етноси. У латинських варіантах Біблії слово *natio* також вживалося для позначення чужинців. Себе римляни називали словом **populus** (народ).

У 212 р. статус громадян Римської імперії одержали всі вільні її жителі. З того часу зміст слова **natio** змінювався. Його почали вживати при ототоженні людей з місцем їх народження. З того часу для означення всіх вільних громадян імперії почали вживати слово **natio**. Наприклад, до громадянина імперії, який народився в Африці, вживали назву **natione Afer**. Упродовж століть слово **natio** вживалось як для означення споріднених груп чужинців, так і для означення громадян однієї країни.

Паралельно римляни користувалися ще словом **gens, gentis** — *рід, родова община, плем’я, народ, міська община*. Але коли хотіли підкреслити кровний за походженням зв’язок етносів, то поєднували обидва слова в словосполучення **nationes ejus gentis** (*група споріднених народів*).

В епоху середньовіччя слово **natio** вживали в традиціях стародавніх римлян. Але вже в 900 р. канонік Регіно Прюмський писав, що “нації” відрізняються одна від одної “походженням, звичаями, мовою і законами”. Він почав надавати “нації” етніч-

ного змісту. У часи походів хрестоносців саме таке розуміння нації набуло подальшого поширення, а на початку XIV ст. в документах Віденського церковного собору згадувались італійська, іспанська, германська, данська, англійська, французька, шотландська та ірландська нації. У 1486 р. термін “нація” вжито у назві “Римська Імперія Германської Нації”, що засвідчувала не лише територіальну, а й етнічну єдність усіх німців.

В Англії з XVI ст. слово “нація” вживалося щодо населення країни. Упродовж XVII ст. таке тлумачення слова було поширеним і у Франції. У XVIII ст. ототожнення значення слова “нація” з населенням держави чи самою державою стало звичним у Англії і Франції. У XIX ст. у французькій і англійській мовах культивувалося політичне значення терміна “нація”. До нації включали все населення країни, незалежно від його етнічної належності. У цьому випадку зникла межа між поняттями “народ” і “нація”. Упродовж XIX–XX ст. в англомовних і франкомовних країнах таке тлумачення терміну “нація” було домінуючим. Про це свідчить утворення в 1919 р. Ліги Націй та в 1945 р. Організації Об’єднаних Націй, які насправді стали об’єднанням держав, а не націй. Оскільки після Другої світової війни англійська мова стала домінуючою в міжнародних відносинах, то й англомовна традиція ототожнення держави та її громадян з нацією набула подальшого поширення. У політології таке тлумачення “нації” зустрічається ще й нині.

У німецькій мові з 1486 р. слово **нація** підкреслювало етнічну близькість населення (спільність мови, культури, традицій). Для політично розпорочених німців слова “нація” і “народ” — синоніми, але **Nation** і **Staat** (державна) — не ототожнювались. При вживанні терміна **нація** у німців робився наголос на етнокультурні складові людських спільнот. Таке тлумачення нації від німців перейняли слов’янські і неслов’янські етноси Центральної і Східної Європи.

Різноманітні тлумачення терміну **нація** та їх еволюція ускладнили можливість формулювання його універсального значення. Ще й нині воно змінюється залежно від різних зовнішніх чинників. Нині у літературі існує кілька тлумачень поняття “нація”. Для одних нація — це щось одвічне, біологічне, для других — тільки історичне і соціальне, для третіх — щось містичне, недоступне для пізнання, для четвертих — ірраціональне, що заважає поступальному розвитку людства. Так, в націях етнологи ще недавно вивчали “неполітизовану етнічність”, історики — політичну історію етносів-народів, психологи — специфіку психіки, ментальність, куль-

турологи — неповторне, особливе в культурі, політологи розглядають націю як один із базових суб'єктів політичного життя і т.п. Все це свідчить про існування різних визначень нації.

Нині найпопулярнішим стало *етнологічне (в працях окремих українських дослідників його називають етніцистським — від англ. ethnicity) тлумачення нації, яке розглядає її як особливий стан соціально-економічного, національно-культурного і політичного розвитку етносу, що пов'язаний з розвитком національної свідомості, творенням його державності, національно-державних символів і атрибутів, національної культури.*

4. ПОНЯТТЯ “НАРОД”

В українській та інших індоєвропейських мовах словом “народ” позначали різні тимчасові і тривалі людські спільноти. Ними називали певну групу, зібрання чи велику кількість (натовп) людей: “там було мало народу”, “зібралось багато різного народу” і т.п. Селянство чи робітництво і селянство разом, найчисельніші соціальні групи населення (трудящі) також називають “народом”: “народне життя”, “добробут народу”, “влада народу” і т. ін.

Населення, громадян однієї країни, незалежно від їх етнічної самоідентифікації, також називають народом: пакистанський народ (пакистанці як етнос не існують), індійський народ (загальна назва всіх етносів, які проживають в Індії), югославський народ (загальна назва різноетнічного населення нині не існуючої одноіменної країни), папуаський народ (загальна назва різноплеменного населення Папуа-Нової Гвінеї, від індонезійського слова *папуа* — “кучерявий”), советський народ (загальна назва різноетнічного населення не існуючого нині Советського Союзу), росіяни (загальна назва багатоетнічного населення Росії; як самоназва державотворчого етносу країни використовується етнонім “руські”, “великороси”), казахстанський народ (загальна назва різноетнічного населення одноіменної країни; державотворчий етнос країни як самоназву використовує етнонім “казах”) і т.д. У такому ж державноналежному значенні вживаються словосполучення “український народ” (народ України), “американський народ” (народ США), “французький народ” (народ Франції) і т.д.

У цих та інших аналогічних випадках словом “народ” позначають усіх людей (громадян) однієї країни. При цьому назва держави стає самоназвою її громадян (казахстанці, пакистанці, індонезійці, південноафриканці, єгиптяни, югослави і т.п.). Це

засвідчує, що поняття “народ” — соціально-політичний і геополітичний термін, яким позначають громадян однієї країни, незалежно від їх етнічної належності. Такі політоніми (від гр. слів: *politia* — держава, *опота* — ім'я) швидко виходять з ужитку, коли громадяни конкретної держави опиняються за її межами. Наприклад, українці, переселившись в інші країни, не називали себе за колишньою державною належністю росіянами, поляками, австро-угорцями, угорцями, чехословаками чи румунами, а власними етнонімами — русинами чи українцями. Переселенці з колишньої Югославії не називали себе “югославами”, а сербами, хорватами, словенцями, македонцями, вихідці з Британської імперії — самоназвами своїх етносів.

Давні греки знали кілька слів для позначення поняття “народ”. Одне з них — *demos* (слово дорійських греків) — означало народ як основну масу пов'язаного між собою етногенезом, мовою і традиційною культурою населення країни та об'єднувало вільних у “громадян” (“політес”). Поряд з ним вживався ще термін *laos* — народ як сукупність всього населення країни поза його зв'язками з традиційною культурою. Від слова “демос” утворилося кілька похідних термінів, зокрема: демократія — народовладдя та демографія — наука про відтворення, структуру, динаміку і розміщення населення. В давньогрецьких державах значну групу населення становили раби, найманці, нові поселенці, купці і т.ін. Вони не були пов'язані з основним етносом країни, на них не поширювалися права громадян, тому давні греки зневажливо називали їх словом *idiotes* — дослівно: негромадяни, неосвічені, неуки, профани. Давні греки нині звичним словом “ідіот” називали окремих людей (індивідів), які втратили зв'язки з власним етносом, відірвались від його етнокультурних і релігійних традицій, тобто тих, котрі не є частиною етнічної цілісності, а лише відірваною від неї особистістю. Давньогрецькому терміну *idiotes* нині найповніше відповідає слово *мігрант*.

У давньогрецькій та багатьох сучасних мовах слово “народ” (*demos*) означає не лише соціально-політичні і геополітичні спільноти, а й історико-культурні та етнічні спільноти. При цьому слово “народ” набуває специфічного змісту і об'єднує “своїх” людей, тобто тих, котрі усвідомлюють свою етнічну єдність. Цю точку зору поділяють автори навчального посібника “Українське народознавство” (Львів, 1994), для яких “Народ — історично сформована спільність людей, яка характеризується спільними ознаками мови, культури, психічного складу, стійкими міжпоколінними зв'язками, усвідомленням свого спільного

походження”. Тут же автори цього визначення зауважують, що воно вживається **у значенні “етнос”**. У такому значенні звично говоримо про українців — “український народ”, словаків — “словацький народ”, поляків — “польський народ”, японців — “японський народ” і т.ін. Люди таких спільнот належать до різних соціальних груп і можуть бути громадянами різних держав. Так, чимало українців, євреїв, поляків, італійців, китайців та інших, проживаючи в різних країнах світу, усвідомлюють себе належними до рідного народу (етносу). У такому разі поняття “народ” має виражений етнічний характер і на нього не слід поширювати словосполучення “народ України”, “народ Франції” і т.п.

Прагнучи уникнути термінологічної плутанини зі словом “народ”, советські етнографи в 40-х роках ХХ ст. спробували внести поняття **народність**. Виходячи з формаційної теорії суспільно-економічного розвитку, вони трактували “народність” як **першу етнічну та історичну спільноту класового суспільства, що склалася на основі змішання чи злиття різних племен, об’єднаних як за кривими, так і за територіально-суспільними ознаками**. Тому в советській науці і практиці утвердилось два терміни: **словом “народ” позначали державну належність населення, а словом “народність” — його етнічну належність**. Це внесло ще більше плутанини. Зарубіжна етнологія завжди вважала слова “народ” і “народність” синонімами, ніколи не вживала “народність” як самостійний термін. В останні роки такий підхід став переважаючим і в українській етнології.

Уникнути термінологічної плутанини з поняттям “народ” можна лише дотримуючись однозначного його тлумачення. **На нашу думку, термін “народ” слід вживати на означення громадян однієї країни незалежно від їх етнічної належності**: пакистанський народ, індонезійський народ, індійський народ, американський народ, польський народ, український народ, болгарський народ, угорський народ і т.д.

Розділ VI

КОНЦЕПЦІЇ ЕТНОСУ

Феномен етносу викликав і викликає чимало дискусій у науці. Спроби визначити його сутність через ряд ознак і рис постійно зазнавали невдачі, бо виявити обов’язкові для всіх етносів етнодиференціюючі ознаки важко. Тому й нині існує кілька концепцій, які ставлять за мету розкрити природу етносу і його сутність.

1. БІОЛОГІЧНА ТА ЕНЕРГЕТИЧНА ТЕОРІЇ ЕТНОСУ

Проблеми теорії етносу цілком нові в етнології. До середини ХХ ст. жоден із вчених не ставив питання про природу, сутність і буття етносу. Якщо вони й ставилися, то лише побіжно, в контексті розробки теорії нації. Учені ХІХ ст. для означення етнічних спільнот користувалися термінами “плем’я”, “раса”, “нація”, “популяція”, а людські спільноти розглядали як біологічні чи соціальні організми. Так, Г.Спенсер користувався терміном “людські популяції” і вважав їх за біологічні організми, Л.Морган вживав термін “етнічний період”, А.Бастіан зближував поняття “народний”, “етнічний” і виділяв окремі “етнічні ареали” і т.д.

Відомий німецький етнолог Ф.Ратцель цілий ряд законів розвитку природи переносив на розвиток людства і його культури. Етноси він розглядав як живі біологічні організми, які щоб жити, мусять вести боротьбу за “життєвий простір”. Ідею Ратцеля про “життєвий простір” підхопили і взялися розвивати геополітики, активними її прихильниками були А.Гітлер та Й.Сталін. Нині ці ідеї сповідують окремі російські політики, які претензії на чужі землі обґрунтовують “природними кордонами”, “єдиним простором” і т.ін.

На рубежі ХІХ–ХХ ст. французький антрополог І.Денікер спробував розкрити поняття “етнос” і навів близьке до сучасного його визначення. Він підкреслював, що терміном “етнос” слід позначати народи, нації, племена, які відрізняються одне від одного мовою, способом життя, культурою поведінки.

Загалом західна етнологія піднімала лише окремі питання теорії етносу, розв’язувала і розв’язує їх у контексті вивчення етнічності, етнічної ідентичності, етнічної групи чи нації.

Біологічна теорія етносу. Виходячи з ідеї німецького філософа ХVІІІ ст. Гердера, який народ (етнос. — *М.Т.*) зводив до єдності “крові і землі”, спираючись на традиції еволюціоністської і дифузійоністської етнології другої половини ХІХ — поч.ХХ ст., російський етнолог М.С.Широкогоров розробив першу справжню теорію етносу. У 1923 р. в Шанхаї він видав працю “Етнос: Дослідження основних принципів зміни етнічних і етнографічних явищ”. Її автор вважав, що “етнос” — це така людська спільнота, в якій відбувається процес творення, розвитку і смерті тих елементів, котрі дають можливість існувати людству як окремому виду. При цьому етносом він вважав таку групу людей, яка об’єднана спільністю походження, звичаїв, мови і укладом жит-

тя. Широкогоров розглядав розвиток етносу як процес пристосування до середовища і пристосування середовища до своїх потреб. Отожнюючи етноси з біологічними спільнотами, він механічно переносив закони біології, точніше зоології, на історичні процеси. Це підтверджується його висновком, що для етносу будь-яка форма існування виправдана, якщо вона забезпечить йому виживання, бо основна мета етносу — вижити. Рушійною силою розвитку етносів він вважав війну, розвиток культури і зростання населення. Біологічну концепцію етносу сповідував і німецький вчений українського походження Андрій Білінський, який відстоював думку, що народ (етнос. — *М.Т.*) є біологічною спільнотою, тобто природним, біологічним явищем. Для нього народ (етнос) — не будь-яка група людей, а така група, яка “посднана кровними, біологічними зв’язками”.

Енергетична теорія етносу. Творець теорії Л.Гумільов у її основу поклав вчення видатного українського вченого Л.М.Вернадського про “живу речовину” нашої планети, яка складається з сукупності всіх живих істот. Людина — складова частина живої речовини землі, а тому втягнута у всі біогеохімічні процеси біосфери, входить до неї у вигляді етносів.

Розвиваючи ці положення, відомий російський вчений Л.Гумільов наголошував, що людина відрізняється від тих живих істот, які не усвідомлюють своєї діяльності. Людина ж може свідомо і цілеспрямовано змінювати умови свого існування. Але при цьому вона, як і всі живі істоти, нерозривно пов’язана з навколишнім середовищем. Такий підхід привів ученого до висновку, що етноси — біофізична реальність, яка прибрана в певну соціальну обгортку. За Л.Гумільовим, етноси:

— не є лише біологічним явищем, не є лише популяцією (сукупністю особин одного виду, які, маючи спільний генофонд, упорядковані багатьох поколінь відтворюють себе на певній території);

— не є лише расами, бо раси не є формою людського співжиття, а лише їх біологічною характеристикою;

— не є лише суспільством (соціальною групою), хоча всі людські колективи, за винятком первісних, пов’язані з виробництвом. Первісні ж людські колективи — це ще не суспільства, не соціальні групи. Саме на основі первісних людських колективів розвинулись людські спільноти, які називаємо етносами;

— не є лише соціальними колективами (суспільством), бо соціальні колективи існують з часів появи *Homo sapiens*, розвиваються спонтанно по спіралі. Їх соціально-економічні характерис-

тики повністю ігнорують етнічні риси і ознаки. На відміну від них, етноси прямо не пов'язані з розвитком продуктивних сил і не розвиваються по спіралі.

Для Л.Гумільова етнос — така біофізична людська спільнота, яка лежить на межі біосфери і соціосфери, таке географічне явище, яке пов'язане з ландшафтом його життєзабезпечення, така людська популяція (її ізольованість забезпечується ендогамією), яку не можна ототожнити з іншою людською спільнотою. Це свідчить, що вчений підходив до етносів як до таких складних систем, які не можна звести до ряду рис (мови, культури, етнічної території, спільності економічного життя, самоназви і т.ін.).

Л.Гумільов зводив феномен етносу до сфери поведінки. Він наголошував, що етноси, відокремлюючи себе від інших, характеризуються спільністю таких рис поведінки, які передаються з покоління в покоління за допомогою механізмів умовно-рефлекторної сигнальної спадковості. Такі риси у процесі адаптації людей до етнічного і ландшафтного середовищ складаються в систему поведінкових і культурних стереотипів.

Дуже суттєвою рисою етносів Гумільов вважав їх зв'язок з енергією Сонця, космічних випромінювань і радіоактивного розпаду в надрах землі, що перетворюються живою речовиною нашої планети. Найважливіша з цих енергій — енергія Сонця, що пронизує всю біосферу. Етноси як частина біосфери підпорядковані закону збереження енергії (біогеохімічної енергії живої речовини). Але обмежувати сутність етносу лише цим законом не слід. Сутність етносу можна пояснити лише через дію специфічного космічного випромінювання, що лише зрідка досягає Землі і викликає миттєву енергетичну дію. Кілька разів за тисячоліття Земля потрапляє в поле дії цього загадкового випромінювання. Воно викликає мутаційні процеси, що спричиняють появу в частини людей підвищеного потягу до активної діяльності. Цю властивість Гумільов назвав *пасіонарністю* (лат. *passio, patior* — *активність, пристрастність, жертвовність*) — *генетично успадкованою поведінковою активністю, що проявляється в устремлінні індивіда досягти поставленої мети, жертвовності заради мети.*

Пасіонарії — люди енергонадлишкового типу, які від народження здатні вбирати із зовнішнього світу більше енергії, ніж це потрібно для особистого і видового самозбереження, здатні видавати цю енергію у вигляді цілеспрямованої роботи по зміні навколишнього середовища. Збираючись, пасіонарії не лише ставлять мету, а й домагаються її реалізації. Саме в їх середовищі

виробляються єдині поведінкові і культурні стереотипи, єдина самосвідомість, що дають можливість етносам протиставляти себе на основі дихотомії “ми” — “вони”.

Л.Гумільов наголошував, що об'єднання людей в етноси відбувається за принципом *компліментарності* (фр. *compliment — похвала*) — *відчуття взаємної симпатії* (антипатії) членів етносу, які визнають поділ на “своїх” і “чужих”. Ці почуття пов'язані з процесами енергообміну (енергією пасіонарності), мають визначальний вплив на формування патріотизму, що завжди є могутньою охоронною силою етносу.

За теорією Л.Гумільова, етнос — *закрита система дискретного* (лат. *discretus — переривчастий*) типу, яка, одержавши енергію в момент пасіонарного поштовху і витрачаючи її, розвивається, розквітає, переходить у стан рівноваги з навколишнім середовищем, або, вичерпавши енергію, розпадається на окремі частини, існує як релікт чи гине. Тому науково некоректно розглядати буття етносів на основі законів розвитку суспільства (соціуму) по висхідній лінії чи спіралі розвитку. Буття етносів можна пізнати лише через вивчення етнічної історії, яка фіксує поштовхи пасіонарної енергії та її витрати у процесі виникнення, розвитку і розпаду етнічних систем. Саме тому Л.Гумільов вважав *етноси такими стійкими природно сформованими колективами людей, які протиставляють себе всім іншим аналогічним колективам, характеризуються почуттям компліментарності і відрізняються своєрідними стереотипами поведінки, що закономірно змінюються в історичному часі.*

Теоретичні узагальнення привели Л.Гумільова до таких головних висновків: етнос — система, а не сума, людських організмів; етнос — географічна і біофізична спільнота, що приборана в соціальну обгортку; етнос утворюється переважно особами спільного походження, які об'єднані почуттям компліментарності; етнос має “єдине пасіонарне поле”, що утворюється енергетичним полем його членів; етнос, одержавши заряд енергії, поступово її втрачає у процесі свого виникнення, піднесення, занепаду і відмирання; етнос прагне створити власну соціально-політичну і державну систему, яка забезпечує сприятливі умови його існування.

2. СОЦІАЛЬНІ ТЕОРІЇ ЕТНОСУ В СОВЕТЬСЬКОМУ СОЮЗІ

Марксистська теорія соціально-економічних формацій визначила основні наукові напрями наукових досліджень теорії етносу в Советському Союзі. До 60-х років ХХ ст. проблеми етносу советські етнографи займалися такими питаннями етносу, як: уточнення етнічної термінології, розробка науково-практичних рекомендацій етнонаціонального розмежування, обґрунтування “особливостей” советського інтернаціоналізму і патріотизму, пропаганда ідеї советського народу, соціалістичного способу життя і т. ін.

Розвиток етнології в 60–80-х роках ХХ ст. поставив на порядок денний необхідність розробки проблеми теорії етносу. В західній етнології тоді доволі активно дискутувалися проблеми етнічності, а в Советському Союзі дискусії велися навколо теорії етносу. Вже на початку 60-х рр. ХХ ст. Л.Гумільов прагнув розкрити сутність поняття “етнос”, почав розглядати етнос як самостійне явище, поставив питання про співвідношення етносу з ландшафтом, а упродовж 70-х років ХХ ст. ним було остаточно обґрунтовано енергетичну концепцію етносу. Тим часом советські суспільствознавці продовжували, у відповідності до марксистської теорії соціально-економічних формацій, виділяти такі форми людських історичних спільностей, як плем’я (первіснообщинна формація), народність (рабовласницька і феодальна формація), нація (капіталістична і соціалістична формації). Виникла потреба захистити марксистські підходи тлумачення людських спільнот. Загалом советські суспільствознавці, в тому числі й етнографи, етноси (етнічні групи) оголосили соціальними спільнотами (“організмами”, “одиницями”), а тому концентрували увагу на їх спільному соціальному походженні; соціальних зв’язках, їхній соціально-класовій структурі і т.ін.

Дуалістична концепція етносу. Була розроблена групою наукових працівників Інституту етнографії АН СССР і узагальнена директором інституту Ю.В. Бромлеем упродовж 70–80-х років ХХ ст. Тому її цілком справедливо представляють як концепцію Ю.Бромлея.

Творці концепції визнавали, що людство в біологічному відношенні єдине, розвивається за загальними соціальними законами і складається з величезної кількості історично сформованих спільнот. Етноси серед них займають особливе місце, бо відрізняються від всіх інших людських спільнот особливою стійкістю внутрішніх взаємин і взаємозв’язків.

Ю.Бромлей вважав, що немає жодних підстав відносити етноси до біологічних одиниць — популяцій, хоча кожен з них і поєднаний з певною популяцією. Але така популяція сама є “вторинною”, похідною не від біологічних чинників, а від соціальних властивостей відповідного етносу. Для нього етнос (етнічна спільнота) — соціальне явище, особливий тип сформованої природно-історичним шляхом соціальної групи, особлива форма колективного існування людей, яка не залежить від волі належних до неї людей і здатна до стійкого багатомісячного існування за рахунок самовідтворення.

Розглядаючи проблему етносу в історичній перспективі, Ю.Бромлей наголошував, що етнічні спільноти з’явилися вже в добу розвинутого первісного суспільства, а в часи його розкладу з’явилися етносоціальні організми. Саме з цього часу й слід розмежовувати етнічні й етносоціальні людські спільноти. Таке розмежування він вважав дуже важливим, бо всі етнокультурні явища характеризуються винятковою стійкістю, а всі соціально-економічні явища — величезною рухливістю. Хоча етнічні процеси не збігаються з розвитком етносоціальних систем, та виняткова більшість етносів, на думку Ю.Бромлея, сформувалися у період змін соціально-економічних формацій.

Принцип розмежування людських спільнот на етноси і етносоціальні групи дав можливість Ю.Бромлею вибудувати дуалістичну концепцію етносу. Її основна ідея — в етносі органічно поєднуються етнічні властивості (мова, побутова культура, обрядова діяльність, етнічна свідомість, етнічними і т.ін.) та природно-географічні, соціально-економічні, державно-територіальні, правові та інші фактори. Тому кожен етнос має двояку природу. Це означає, що кожен етнос слід розглядати у вузькому і широкому значеннях. Етнос у вузькому значенні — це етнікос, який включає власне етнічні характеристики (етнічність. — *М.Т.*). Тому до етнікосів Бромлей відносив українців, угорців, словаків, німців, англійців, росіян усього світу. Етнос у широкому розумінні — це етносоціальний організм (ЕСО), в якому етнічні елементи поєднуються з соціально-економічними і політичними умовами його життєдіяльності, тобто з конкретною стадією його історичного розвитку, з конкретною соціально-економічною формацією. Ядро етносу (ЕСО) перебуває в межах конкретного соціуму (українці України, словаки Словаччини, поляки Польщі і т.д.). Саме в етносоціальних організмах відбуваються зміни окремих рис і характеристик етносів. Аналізуючи поняття “етноси” і “класи”, Ю.Бромлей відзначав, що класи і

етнічні спільноти не збігаються; етнос, як правило, включає представників різних класів.

Інформаційна концепція етносу. Сформувалася концепція на хвилі критики советськими суспільствознавцями комунікативної теорії нації американського вченого Карла Дойча та його послідовників, які навіть не користувалися терміном “етнос”. Положення цієї теорії про комунікативні людські спільноти, які продукують, зберігають та поширюють інформацію за допомогою “обладнання” (історичної пам’яті, символів, звичок, способу мислення, засобів оперування інформації і т.ін.) і забезпечують єдність нації (народу, національності), М.Чебоксаров та С.Арутюнов використали для розробки інформативної концепції етносу.

Автори концепції вважали, що в основі виникнення і самовідтворення всіх людських спільнот (конфесійних, ідеологічних, політичних, культурних, етнічних і т.ін.) лежать згустки соціальної комунікативної інформації, а всі вони побудовані і функціонують на протиставленні “ми” — “вони”. Але лише етноси сформувалися на поєднанні комплексу інформаційних зв’язків, а всі інші — на основі вибіркового. Саме тому етнічні спільноти найстійкіші з усіх соціальних спільнот.

М.Чебоксаров і С.Арутюнов наголошували, що за формою етноси подібні до тваринних видів, тому інколи їх тлумачать як біологічні спільноти. Насправді етноси відрізняються від тваринних стад (зграй) наявністю широких соціальних інформативних зв’язків, які в ході історичного процесу то наростають, то спадають. Кожна інформація має своє джерело та її одержувачів. У різних історичних типів етносу (плем’я, народ, нація) насиченість інформаційних потоків різна. У процесі інформаційного розвитку суспільства інформаційні потоки постійно зростають. Етноси, як своєрідні фільтри, відбирають потрібну і віддають зайву інформацію і цим посилюють єдність і психологічну стійкість суспільства. Тому вивчати етноси слід на основі тих відносин і зв’язків, в які люди вступають, які можна описати як форми передачі інформації (мовою, показом, наслідуванням і т.п.).

Історія людства свідчить, що в різні історичні епохи люди отримували неоднакові потоки важливої соціальної інформації. Малочисельні, чітко окреслені соціальні групи зі стабільним складом мешканців, якими були невеликі поселення, жителі яких знали один одного особисто і спадкували належність до групи з покоління в покоління, сприяли складанню у них однакового світосприймання і світовідчуття, однакового уявлення про цінності, норми поведінки, смисл життя і т.ін. Оскільки людина праг-

не психологічної стабільності, то всі традиційні етнічні цінності, як правило, мають перевагу над нетрадиційними. Саме тому етнос виступає стабілізатором соціонормативної інформації, є важливим елементом соціальної культури сучасного суспільства.

Психологія сучасної людини формувалась у процесі становлення виду *Homo sapiens* (за цілком іншої інформаційної ситуації), тому її інформаційні можливості обмежені. Вона не готова до сприйняття і відтворення величезного потоку новітньої інформації. Більше того, вона сприймає і оцінює інформацію крізь призму традиційних цінностей. Етнічна ідентифікація людини, її звернення до рідної мови, всього комплексу традиційної культури — це своєрідна реакція людської психіки на знеособленість, складність і нестійкість сучасного життя.

Творці інформаційної концепції етносу розробили поняття *мезоструктура етносу*, що складається з *кіл внутрішнього спілкування*. До останніх вони відносили такі стійкі внутрішні складові етносу (спільностей), які засновані на безпосередньому міжособистісному спілкуванні. Саме в межах таких спільнот відбувається міжпоколінна передача “ядра” етнічної культури (інформації). Успішне функціонування “кіл внутрішнього спілкування” сприяє як міжпоколінній передачі етнічної самоідентифікації, так і закріпленню всього засвоєного комплексу етнічної культури у психіці людини.

Насамкінець автори концепції дійшли висновку, що поки людина не готова до сприйняття і відтворення величезного потоку новітньої інформації, поки існуватимуть біологічні обмеження у можливостях відтворення і переробки інформації кожним індивідом, доти існуватимуть об’єктивні передумови етнічного різнобарв’я людства. Інакше кажучи, етнічна строкатість людства існуватиме до того часу, поки існуватиме біологічний вид *Homo sapiens*.

Системно-статистична (компонентна) концепція етносу. Вона була розроблена Г.Е.Марковим і В.В.Піменовим, які розглядали етноси як соціальні спільноти, що сформувалися на основі самоідентифікації і протиставлення іншим. Вони підходили до етносів як до історично сформованих і еволюціонізуючих складних самовідтворюваних і саморегульованих соціальних систем, яким властива складна внутрішня композиція (структура). Кожна зі структур має складну внутрішню будову, складається з ряду компонент. До компонент вони відносили: територію розселення етносу, його демографічну структуру і відтворення, виробничу і економічну діяльність та її характер, систему соціальних

відносин, мову і мовну діяльність, творення і збереження культури, поведінкові і культурні стереотипи, святково-обрядову культуру, самоідентифікацію, сприйняття етнічно строкатого світу, принципи оцінювання інших етносів і т.ін.

Всі советські концепції етносу склалися на ґрунті марксистської методології історичного матеріалізму, яка основні компоненти етнічних спільнот виводила з поєднання соціально-економічних і, частково, етнічних передумов. Советські теорії етносу прагнули охопити всю історичну добу існування цього феномена. Цим вони акцентували етнічний компонент людської історії, культури, колективної психології, націобудівництва і етнонаціоналізму. Загалом советські етнологи прийшли до висновку, що поза історичною дійсністю не можна розв'язати проблем походження етносу як історико-культурної реальності. Вони прийшли до висновку, що в родоплемінну добу етнічні складові перебували лише в зародковому стані, мали кровно-споріднений характер, а наявність самосвідомості і відмінностей в матеріальній і духовній культурі, мові лише посилювали усвідомлення їхньої спорідненості чи племінної єдності.

Основним недоліком советських теорій етносів було те, що вони не створювали достатньої теоретичної основи для вивчення етнічних проблем постіндустріальних суспільств, в яких етнічне начало певною мірою вже замінено соціальним матеріалом. Крім того, в рамки цих теорій важко вписуються процеси акультурації та процеси послаблення ряду рис етнічності.

3. ПРИМОРДІАЛІСТСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ ЕТНОСУ В ЗАХІДНІЙ ЕТНОЛОГІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Примордіалістський напрям в етнології виник ще в ХІХ ст., а оживлений в середині ХХ ст. американським соціологом Едвардом Шілзом, який у 1957 р. запропонував термін “примордіальні зв'язки” (від англ. **Primordial** — *прадавній, початковий, вихідний, первісний*). Остаточо напрям було сформовано американським етнологом Кліффордом Гірцом у 60-ті роки ХХ ст.

Автори концепції розглядали етнічність як вроджену властивість людини ідентифікувати себе, вважали, що її підґрунтя корениться в природі чи людському суспільстві. Кожна людина протягом життя несе в собі почуття спорідненості зі своєю етнічною групою. Ці почуття пов'язані з місцем народження, кровними зв'язками, мовою, формою і стилем міжособистісних і суспільних взаємин і т.ін. Всі вони закорінені в людській свідомос-

ті, є “духовними” за своїм характером, а не з’являються внаслідок раціональної діяльності. Отже, *етнічність — це фундаментальна основа ідентичності людини.*

Найчіткіше принципи примордіалістського підходу до проблем етнічності сформулював К.Гірц, який наголошував, що в кожному суспільстві і в усі часи ціла низка людських прив’язаностей більше спричинена почуттями духовної (“природної”) близькості, аніж соціальними взаємовідносинами. Це означає, що усвідомлення групової ідентичності (етнічної належності. — *М.Т.*) закорінене в генетичному коді і є продуктом ранньої людської еволюції, коли людина, щоб вижити, мусила пізнавати членів спорідненої групи. Отже, етноси (етнічні групи) мають дві об’єктивні передумови свого існування: природу і суспільство.

Усередині примордіалізму сформувалися різні варіанти тлумачення етнічності і етнічних груп (етносів). Одні з них виходять з природно-еволюційних, а інші — з еволюційно-історичних передумов формування і функціонування етнічних спільнот.

Природно-еволюційний варіант примордіалізму. Він був сформульований П’єром ван де Бергом, який вважав, що в основі етнічності лежать біологічні та генетичні складники і що вона є результатом еволюції крові, природним об’єднанням людей у боротьбі за виживання. На думку Берга, етнічні групи (етноси) формуються за принципом кровної (родинної) спорідненості, який в соціобіології називають *непотизмом* (лат. *nepos, nepotis — онук, нащадок*).

Родинний добір, на думку Берга, відіграв вирішальну роль у формуванні етнічних спільнот, бо закріплював його властивості на генетичному рівні. Він наголошував, що донедавна люди жили невеликими ендогамними колективами близьких і віддалених родичів. Саме такі групи родичів стали основою етнічних груп (етносів). З їх розширенням за рахунок сусідів родинні (кровні) зв’язки послаблювались і розмивались, але сусіди сприймалися за “своїх” на протигагу тим, які живуть далеко. З бігом часу ці більш широкі родинно-сусідські ендогамні групи, консолідуючись соціально і зміщуючись у сімейно-родинних відносинах, переростали в ще більш широкі, а ті — в широкі родинні (кровні) групи, аж до “розширених споріднених груп” (етносів). Для Берга *етнос — це розширена споріднена (кровна) ендогамна родинна група, виникнення якої прямо пов’язане з генетичними і географічними чинниками.*

Еволюційно-історичний варіант примордіалізму. Він виходить з того, що формування етносів — складний історичний

процес, характер і зміст якого визначається цілою групою чинників. Прибічники концепції прихильно сприймали романтичну ідею Й.Гердера про те, що в народі (етносі. — *М.Т.*) проявляється єдність “крові і землі”. Тому вони вважали етноси за історично сформовані соціальні групи, що пов’язані спільністю території свого формування, мови і культури. Жодна з названих рис не є визначальною, лише всі разом вони дають можливість визначити сутність етнічних спільнот. Це означає, що етноси — соціальні, а не біологічні спільноти. Прибічники еволюційно-історичного варіанта тлумачать етнос як науковий термін, що характеризує людські спільноти, які в історії та реальному житті виступають в конкретних історичних формах.

Найважливішим чинником формування етносів прихильники концепції вважали спільність мови і спільність території формування. Мова виступає не лише важливим чинником етносу, а й результатом етногенезу. Етнічна територія — необхідна умова формування етносу. Вона створює умови для співіснування людей, сприяє самовідтворенню етносу і забезпечує різноманітні взаємозв’язки між його мозаїчними складовими. На основі спільності етнічної території формується й етнічна самосвідомість. Крім того, природні умови спільної території диктують особливості господарства, позначаються на специфіці матеріальної культури і побуту.

Отже, для прихильників еволюційно-історичного варіанта примордіалізму *етноси — такі людські спільноти, які характеризуються не лише спільністю мови й території, а й самоназвою, етнічною свідомістю, такими традиційними ідентифікаційними рисами і ознаками, які передаються з покоління в покоління.*

Переніалістська концепція етносу. Близькою до примордіалістських є концепція, яку в 70–80-х роках ХХ ст. обґрунтував англійський етнолог Ентоні Сміт і назвав її *переніалізмом* (від лат. *perennial* — *постійний, довговічний, вічний*). Він етноси (етнічні спільноти) і нації вважав за цілком ідентичні явища. Для Е.Сміта *нації — це осучаснені варіанти етносів, які існують в усі епохи історії людства*. Те, що термін “нація” набув поширення лише в новий і новітній часи, не означає, що в античні часи нації, як етнічні спільноти, не існували.

Е.Сміт вважав, що етнос (нація) — явище радше історичне і соціальне, ніж природне, тобто така спільнота, для якої характерні: етнізм, міфи про спільне походження, певна історична пам’ять, почуття солідарності між її членами, спільна історична

батьківщина чи зв'язок з нею, спільні елементи культури (мова, звичаї, вірування чи релігія, обряди і т.ін.). Аналізуючи функціонування етносів, він наголошував, що в нинішню добу все більше етносів поза Європою, домагаючись статусу нації, почали виходити на арену політичного життя і повели боротьбу за створення чи відродження власних держав. Цього прагнуть всі етноси, бо щоб вижити, етноси мусять набути певних рис (атрибутів) нації.

Джошуа Фішмен та частина переніалістів тлумачать етноси як багатовимірне соціально-психологічне явище, яке не слід зводити лише до генетично-біологічних чи антропологічних компонентів, як це робили прихильники еволюційно-природного варіанта примордіалізму. Вони вважають, що етнічні почуття існують на суб'єктивному рівні і проявляються в трьох вимірах (категоріях): в *бутті*, що відображає біологічні аспекти етнічності (кровну спорідненість, біологічну тяглість); в *дії*, що проявляється у збереженні таких форм ідентичності, як фольклор, мова, ритуали, обряди і т.ін., які відзначаються достатньою рухливістю, щоб реагувати на зміни і пристосовуватись до нових умов; в *обізнаності*, що існує як унікальний досвід колективної мудрості етносу.

Обидві течії переніалізму розглядають етнос (етнічні групи) і етнічність, відповідно націю і національну свідомість, як такі, що передаються з покоління в покоління, як такі, що виникли ще в прадавні часи.

Загалом всі варіанти примордіалістської і переніалістської концепцій визнають етноси за такі сформовані в процесі етногенезу реально існуючі людські спільноти, які характеризуються спільністю території, біологічним самовідтворенням, кровною спорідненістю, культурно-побутовою єдністю, самосвідомістю і самоідентифікацією, історичною тяглістю. Це означає, що до прихильників примордіалізму слід віднести всіх, хто сприймає етноси і етнічність як реально існуючі природно чи історично сформовані явища, як обов'язкову форму організації людства.

4. ІНСТРУМЕНТАЛІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ЕТНОСУ

Назва інструменталізм (*лат. instrumentum — знаряддя*) засвідчує прикладний характер підходів при вирішенні етнічних проблем. Сформувалася концепція в США у 70-х роках ХХ ст. як реакція на нездатність примордіалізму пояснити причини зростання національних рухів. Особливої популярності вона на-

була в колах американських соціологів і політологів, для яких реалії існування іммігрантських спільнот в США, Канаді, Латинській Америці, Австралії, Новій Зеландії та інших країнах стали основою для тлумачення етнічності, етнічних груп.

Наукова характеристика американської іммігрантської соціально-політичної спільноти засвідчувала, що в США існує значна кількість етнічних груп, що, на нашу думку, є уламками тих етносів, які проживають поза межами країни. Ця обставина й визначила інструменталістський підхід до етнічних груп як до реального факту. Тому їх не цікавила проблема виявлення об'єктивних передумов існування етносів. Вони зосереджували увагу на вивченні функцій, які етнічна група виконує в суспільстві.

У центрі наукових інтересів інструменталістів опинилась *етнічність*, яку вони тлумачили як сформоване за певних обставин почуття солідарності груп людей. Політики використовують такі групи у боротьбі за владу і свій добробут. Віднині інтереси різних солідарних груп людей, на переконання інструменталістів, можуть стати основою для формування їх етнічної ідентичності. Це означає, що етнічність є лише виявом колективних устремлінь для досягнення матеріальних переваг на соціально-політичній арені, що вона виконує ту соціальну роль, яку їй свідомо надала група чи людина, що вона має виражений практичний характер.

Виходячи з такого розуміння етнічності, одна група інструменталістів зосередила увагу на вивченні того, як етнічна солідарність впливає на соціальний розвиток солідарних (етнічних) груп і суспільства загалом. Друга їх група аналізує, як соціальні обставини впливають на вибір ідентичності, як прагнення вдовольнити власні політичні, економічні, соціальні чи якісь інші інтереси посилюють групову солідарність. Це свідчить, що *етнічність — міф, який створюється і використовується елітами для досягнення поставленої матеріальної чи політичної мети, вдоволення власних амбіцій*.

Загалом інструменталісти ототожнюють етнічні групи з групами інтересів, соціальними групами чи класами. Тому вони не орієнтуються на пошуки об'єктивних чинників формування і функціонування етнічності та буття етносів. Цим і зумовлена повна наукова безпорадність інструменталістів при спробах пояснити причини збереження індивідами своєї етнічної належності навіть тоді, коли їм це не вигідно чи навіть загрожує їхньому життю.

5. КОНСТРУКТИВІСТСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ЕТНОСУ

Назва конструктивізм походить від лат. *constructio* — *побудова*. Загострення міжетнічних відносин і протистояння етнічних груп у 70–80-х роках ХХ ст. спонукали американських і західних соціологів і етнологів до розробки таких концепцій етнічності, конструювання таких практичних схем, які б сприяли зниженню і припиненню етнічних протистоянь, досягненню міжнародної злагоди.

В основу цих концепцій і схем було поставлено погляди американських і західних вчених на етнічність нетрадиційних (іммігрантських) етносоціальних груп США, Канади, Австралії та інших країн. Населення цих країн недостатньо укорінилось у свої нові батьківщини, не сформувалось у справжні етнічні спільноти (етноси). Зрозуміло, що групи іммігрантів, відірвавшись від своїх історичних батьківщин, на нових територіях не склали самостійних етнічних спільнот, тобто етносів. Природа і характер цих переселенських груп не спонукала дослідників до пошуку феномена етносу. Саме тому американські та інші західні вчені зосередили увагу на проявах етнічності в соціумі, а багатомірний феномен етносу понизили до одновимірної “етнічної групи”.

Спроба осмислити проблему етнічності в іммігрантських суспільствах (державках) і великих містах, де панує поліетнічність, де етноси представлені лише переселенськими групами (уламками етносів), привела конструктивістів до висновку, що в цих умовах етнічність проявляється сильніше на індивідуальному рівні, ніж на груповому. Природу етнічності конструктивісти зводили до сфери індивідуальної соціальної свідомості, що під впливом економічних і політичних інтересів формулюються (конструюються) в етнічну ідентичність, на основі якої виникають і складаються (конструюються) етнічні групи. Вивчаючи самоідентифікацію за умов проживання іммігрантських груп у чужоетнічному оточенні, вони підкреслювали, що вибір етнічності часто має психологічну і ситуативну природу. Тому самоідентифікацію вони тлумачили як свідомий вибір конкретної особи (якщо себе вважаєте американцем, то Ви — американець!). Таке приписування не визначається “речовими” культурними ознаками (мовою, традиційною культурою, етнічною самосвідомістю і т.ін.), а має загальносоціальний характер і залежить від соціально-економічних ситуацій, в яких опиняється людина.

Формування етнічних почуттів конструктивісти пов’язували з

інтелектуальними моделями письменників, вчених, політиків, які цілеспрямовано створюють уявлення про соціальне оточення. Вони не вишукували нових ознак етнічності, а замінили їх переліком уявлень про ці ознаки. Так, спільне походження вони підмінювали уявленнями чи міфами про спільну історичну долю і т.п.

Конструктивісти не сприймають терміна “етнос” і замінюють його терміном “етнічна група”, але жоден із них не пояснив різницю між ними. Для них *етнічна група — така група людей, яка сформувалась на основі культурного самовизначення (самоідентифікації) стосовно спільнот, з якими вона перебуває у фундаментальних зв'язках*. Поняття “етнічна група” — це виключно американський досвід вивчення широких суспільств (соціально-політичних спільнот окремих держав), який був принесений в європейську етнологію і соціологію. Більшість європейських вчених і політиків не визнає існування етнічних груп на території своїх країн. Привертає увагу й той факт, що американські конструктивісти не визнають етносу як історико-культурної реальності, вважають його за наукову абстракцію, в якій проявляється чимало соціальних зв'язків. Тому ознаками етнічності вони проголосили уявлення про спільне походження і спільну історичну долю, віру в єдність культури, етнічну самоідентифікацію і етнонім. Правда, конструктивісти визнавали, що в людей виникає потреба самоідентифікувати себе і в історико-культурному відношенні. Це, на їх думку, і створює ілюзію, що етноси є історико-культурною реальністю. Дивно, що вони навіть не пробували пояснити, чим викликана потреба людей в історико-культурній самоідентифікації.

Єдиною реально існуючою одиницею вимірювання етнічного в соціумі конструктивісти вважали етнічні групи. Кордони між ними вимірюються результатами реальної соціальної практики, а не якимись одвічними (первісними) рисами і ознаками. Оскільки об'єктивних критеріїв для вирізнення етнічних груп не існує, то конструктивісти ознаки етнічних груп зводили до самоідентифікації як вияву групової свідомості. На їх думку, вона проявляється: у вірі членів групи у своє спільне походження; у переконаності членів групи, що їх об'єднує з чужоетнічним оточенням країни специфічна культура. Але при цьому вони не дають відповіді, чим є етнічні групи в історичному контексті, як вони з'явилися. Насправді ж цілком очевидно, що *“етнічні групи” — це такі частини етносів, які існують у відриві від своїх історичних батьківщин*. За умов домінування чужоетнічного “культурного поля”, роль збудника культурно-історич-

ної ідентичності у членів етнічних груп можуть виконати будь-які їх риси і ознаки. Якщо цього не відбудеться, то етнічна група поступово втрачає свою ідентичність і асимілюється.

В останнє десятиріччя ХХ–на початку ХХІ ст. конструктивізм набув значного поширення. Правда, в Україні ідеї конструктивізму не знайшли особливого відгуку. У Російській Федерації вони набувають дедалі більшого визнання. Тут основним його пропагандистом став В.Тішков, який ідеї конструктивізму переносить на нинішні російські реалії.

Нічим не аргументуючи свої висновки, В.Тішков проголосив усі біологізовані та інформаційні концепції етносу хибними, руйнівними, бо вони проголошують його одвічність чи прадавність. Ідеї одвічності етносів, на його думку, важко узгоджуються з нинішніми реаліями, не дають змоги вичленовувати “етнічні групи” з інших видів соціальних спільнот. Слідом за західними конструктивістами він не визнає існування етносів як об’єктивних соціально-історичних спільнот і замінює їх “етнічними групами” чи “культурними спільнотами”. Членам таких груп він приписує почуття солідарності, характеризує загальноприйнятими цінностями. У такому ж контексті він тлумачить етнічність, етнічну самоідентифікацію та етнічну ідентичність. Етнічність він тлумачить як уявлення про спільне походження та історичну долю членів етнічних спільнот.

Тішков вважає, що будь-яка соціальна, релігійна, діалектна чи якась інша група упродовж 160-180 років може перетворитися на етнічну групу, якщо її членам нав’язати думку про спільне походження та спільну історичну долю. Це означає, що можна не лише конструювати етноси, а й керувати завдяки відповідним механізмам етнорозмежувальними чи етнооб’єднавчими процесами. Якщо в соціальних групах проявляються втрати етнічних ознак, то з цього не слід робити трагедії. Поява таких тенденцій свідчить, що природним шляхом йде географічне розширення великих соціальних спільнот (держав), посилюється ідентичність нації-громадянства, що має замінити етнічність. Тішковська концепція нації-громадянства несе в собі реальну загрозу існуванню етнічних груп, а водночас провокує протистояння загрози деетнізації й асиміляції.

Конструктивістська концепція етнічності та етнічних груп має очевидні недоліки. Серед них — неспроможність пояснити, звідки беруться емоційні компоненти етнічності і яка їх природа, як і чому формується ментальність, як функціонує ендогамія — своєрідний стабілізатор етносів (етнічних груп). Водночас конст-

руктивісти уникають історичної парадигми існування і розвитку людського суспільства. Обмеженість конструктивістських концепцій етносу (етнічних груп) очевидна. Тому вони нині трохи ширше їх тлумачать і вважають етнічними групами (етносами) такі групи людей, члени яких мають спільний етнізм, комплекс схожих культурних рис, об'єднані міфом про спільне походження і спільну історичну долю, пов'язують себе з певною територією і характеризуються почуттям солідарності.

6. КОНЦЕПЦІЇ ЕТНОСУ (НАЦІЇ) В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВІ

В українській етнології проблеми теорії етносу і етнічності донедавна не дискутувались. Якщо ж вони дискутувались, то лише в контексті нації, завдань національно-культурного розвитку, національного визволення та національного державного будівництва. Українські суспільствознавці ХІХ–ХХ ст., а подеколи ще й нині, поняття “народ”, “нація”, “етнос” (“етнічна група”) вживають як синоніми. Щодо вітчизняної етнології, то вона зосереджувала увагу не на розробці теоретичних концепцій, а на вивченні життєвого досвіду і способу життя українського народу (етносу), тобто на вивченні звичок, стереотипів поведінки і діяльності, норм моралі, установок, всього комплексу культурно-побутових, закріплених у свідомості, традицій, що передаються з покоління в покоління. Матеріали цих досліджень стали підґрунтям для розробки схем етногенезу, безперервності існування, історичної драми буття, виживання і боротьби українського етносу на своїй історичній батьківщині.

Вітчизняні суспільствознавці, працюючи на українському історичному і етнографічному матеріалі, піднімали переважно теоретичні питання свого народу (етносу) в контексті потреб національного визволення. Тривала бездержавність українського етносу, його державно-політична розчленованість та конкретно-історичні умови буття стали передумовами, які визначали проблематику їх наукових пошуків. У них увага акцентувалась на проблемах національно-культурного розвитку, соборності і здобуття державної незалежності. Саме тому в українському суспільствознавстві віддавалася перевага використанню поняття “нація”. При цьому нації завжди надавався етнічний зміст. Вона сприймалася як така людська спільнота, яка ідентифікує себе з власною самотньою культурою на своїй споконвічній історичній батьківщині. Таке тлумачення нації сягало політичних традицій “народни-

цтва". Воно набуло поширення в советську добу, коли етнічна концепція нації стала офіційною. Це засвідчує, що виняткова більшість концепцій нації українських вчених є етніцистськими, бо в їх основі лежить система понять "етнос-народ-нація" як однозначні. Ці обставини й визначили примордіалістський характер більшості вітчизняних концепцій етносу.

Майже всі вітчизняні історики, від М.Максимовича, М.Костомарова, В.Антоновича, М.Грушевського і до наших сучасників, виходили з теорії автохтонності, історію українського етносу починали з часів пізнього палеоліту, ранньої бронзи чи з антських часів, в крайньому випадку — з часів утворення Київської Русі. Найпослідовніше такі погляди обстоював український зарубіжний археолог Я.Пастернак упродовж 20–60-х рр. ХХ ст. Учений доводив, що самотність українського народу (етносу) сформувалась на ґрунті трипільської культури, яка еволюціонувала у скіфську, антську і киево-руську.

Поділяючи концепцію безперервного життя українців на своїй історичній батьківщині з найдавніших часів до наших днів, українські вчені обґрунтовували не лише пряму спадковість культурно-історичних традицій, а й генетичну близькість сучасного населення України з її найдавнішими мешканцями. Найґрунтовніше генетичну близькість давнього і сучасного населення України розробили такі вітчизняні антропологи, як Ф.Вовк, Р.Ендик, В.Дяченко, М.Данилова, С.Сегеда та ін. Спираючись на популяційну теорію расових ознак, вони простежили лінію глибокої антропологічної спадковості населення України від племен доби бронзи до скіфів лісової смуги, від них до населення черняхівської культури, а потім — до літописних давньоукраїнських племен і сучасних українців. Вчені прийшли до висновку, що у складі українського етносу як популяції знайшли відбиток всі складні расові й етногенетичні процеси, які проходили в Україні упродовж кількох тисячоліть. Про це свідчить і той факт, що 90% українців мають групи крові "А", "АВ", "О".

Дискусії з проблем нації і націогенезу, що точилися в українських наукових і політичних колах останньої чверті ХІХ–ХХ ст., завжди зачіпали ті чи інші проблеми буття етносу. Практично майже всі вчені, які працювали на ниві національно-культурного пробудження української нації, так чи інакше торкалися й теоретичних питань етносу. Так, М.Драгоманов, обстоюючи право кожної нації на самостійний вільний розвиток, писав і про автохтонність, історичну тяглість та етнічну однорідність (гомогенність) українського етносу від Кубані аж до Закарпаття. Ю.Ба-

чинський розвиток українського народу (етносу) та його історичну тяглість на своїй історичній батьківщині пов'язував з розбудовою незалежної національної держави. О.Бачковський початки українського соціогенезу і націогенезу пов'язував з праєтногенетичною добою буття українського народу (етносу). С.Рудницький розглядав українців як вкорінене в свою батьківщину плем'я (етнос), що відрізняється від інших, в тому числі росіян і білорусів, цілим комплексом культурно-побутових рис. В. Старосольський народ (етнос) тлумачив як спільноту (рід, плем'я), що поєднана спільністю антропологічних ознак і кровними зв'язками. Ю.Липа сприймав націю як спільноту, в основі якої лежать етнічні компоненти і незначні домішки чужоетнічних елементів. С.Дністрянянський вважав, що в основі людських спільнот (націй — етносів) лежить спільне родове походження, яке згодом переростає у відчуття кровної спорідненості. М.Шаповал розглядав нації як продукт історичного розвитку окремого біологічного виду і т.д.

Помітний вплив на сучасні теорії етносу мають праці видатного українського природодослідника Володимира Вернадського, який у 20–30-х роках ХХ ст. поставив питання про місце, роль і призначення етносів у будові біосфери Землі. Поняття “біосфера” (“область життя”) ще на початку ХІХ ст. увів французький природодослідник Жан-Батіст Ламарк. Вернадський розробив теорію *біосфери* як оболонки Землі, що складається з живих істот та продуктів життєдіяльності (ґрунтів, осадкових порід, залишків неживих рослин і тварин, вільного кисню повітря і т.ін.). Всю сукупність живих організмів він назвав “живою речовиною”. Поза біосферою живої речовини нема. Людина — складова частина біосфери, а енергія живої речовини пронизувала тіла наших предків, пронизує наші тіла, буде пронизувати тіла наших нащадків. Людина нарівні з усіма живими істотами втягнута в безперервний ланцюг “харчування” рослин і тварин, бо, померши, віддає своє тіло цьому ланцюгу. Людство поєднане з усіма енергетичними процесами, що відбуваються у біосфері.

Зі сказаного В.Вернадський робив висновок: людство підпорядковане тим самим законам, що й рослинний і тваринний світ; людство, будучи єдиним, існує у формі етносів; людство своєю діяльністю істотно впливає на навколишнє середовище. При цьому вчений наголошував, що всім видам хребетних, у тому числі й людині, властивий інстинкт індивідуального і видового самозбереження. Це проявляється у розмноженні, турботі про нащадків, прагненні до розселення на якомога більшій території, при-

стосуванні до навколишнього середовища. У будь-якому природному середовищі людина займає стабільне становище, бо пристосовується до нього завдяки зміні своїх поведінкових і культурних стереотипів. Буття етносів відбувається у тій частині біосфери, яку називають *антропосферою* (гр. *anthropos* — людина, гр. *sphaira* — куля, оточення, середовище) — *сферою буття людей, всього людства*. Антропосфера дуже різноманітна, складається з людських спільнот, які називаються етносами. Тому її правильніше називати *етносферою*.

Крім того, видатний український вчений наголошував, що незважаючи на зростаючу єдність і цілісність людства, вона й надалі існує у формі етносів (народів), які є складовою частиною біосфери. Тому історики та всі суспільствознавці повинні враховувати закони природи, не відкидати того, що людська культура в її історичному розвитку є природоісторичним виявом життя на нашій планеті.

Погляди В.Вернадського мали визначальний вплив на формування енергетичної концепції етносу Л.Гумільова, яку відносимо до чисто примордіалістських концепцій. В Україні погляди Л.Гумільова популярні не лише завдяки їх співзвучності з поглядами В.Вернадського, а й тому, що переважна більшість українських вчених ХІХ–ХХ ст. сприймали етноси як існуючі природно сформовані людські спільноти, які глибоко вкорінились у свої історичні батьківщини.

Ідеї безперервності існування етносів з часів появи людини сучасного біологічного виду, тривалої їх тяглості та вкоріненості в історичні батьківщини достатньо популярні у незалежній Україні. Найбільш популярними є природно-географічний та біосоціальний варіанти примордіалізму. Відмінності у поглядах його прихильників незначні, ледь помітні. Так, І.Кресіна та В.Панібудьласка, слідом за Л.Гумільовим, вважають етноси біогеографічним явищем, біологічною одиницею, що таксонімічно стоїть нижче, ніж популяція. Вони розглядали етноси як сталі людські колективи, що склалися в результаті природного розвитку, існують як стійкі системи, які протиставляють себе іншим аналогічним спільнотам за принципом “свої — чужі”. В.Школьнік тлумачить етнос як етнічну популяцію, як біосоціальну одиницю еволюційного процесу, що вкоренилась у певну територію і проживає там більш-менш ізольовано від інших популяцій. Майже такі ж погляди сповідує й Л.Залізник, який розглядав український етнос як таку спільноту, яка генетично пов’язана з людністю Південної Русі. Русинів (русичів) Х–ХІV ст. за етнічними і

генетичними ознаками він вважав українцями і генетичними пращурами українців XV–XVIII ст.

Відомий український етнолог С.Макарчук вважає етноси за соціально-культурні і кровноспоріднені спільноти, єдність яких виробляється внаслідок тривалого спільного проживання і способу виробництва, спільної історичної долі та географічного середовища. В основі етносів лежать родинна близькість і кровна спорідненість. Саме тому кожний етнос характеризується усвідомленням спільності походження, історичної долі, мови і культури. Це означає, що кожен етнос характеризується специфічним способом життя і матеріального виробництва, особливостями матеріальної і духовної культури, психологією, моральними нормами і стереотипами поведінки.

Поєднання природно-географічного та біосоціального підходів до природи етносів послідовно відстоює Г.Лозко, яка вважає їх за такі біологічні, географічні та історико-культурні спільноти, які характеризуються спільністю території і мови, спільними легендами про своє походження, спільною історичною пам'яттю, святами, обрядами, звичаями, побутом і т.ін. Виходячи з вчення В.Вернадського про живу речовину нашої планети і з його висновку, що сила кожного етносу — в енергії живої речовини біосфери, Г.Лозко вважає, що кожен член етносу створює навколо себе енергетичне поле, яке спрямовує емоції, психологію й поведінку до певної вібрації біострумів. Взаємодія споріднених біострумів створює єдиний біоритм (біополе всієї громади). Таке можливе лише в суспільстві кровноспоріднених людей. Отже, етнічна енергія — це сукупність і взаємодія енергій всіх представників етносу, а етнос — це система генетичних зв'язків. Дослідниця вважає, що до загальних закономірностей функціонування етнічної енергії слід віднести такі: чим менше в етносі чужих генів, тим сильніша його енергія та вищий рівень його етнічності; чим сильніша енергія етносу, тим сильніша його життєдіяльність; чим слабша енергія етносу, тим швидше його поглинають сусіди.

Прихильниками політико-генетичної версії примордіалізму вважаються львівські історики Я.Дашкевич та Я.Ісаєвич, які ототожнюють етнос і націю, доводять, що у формуванні українського етносу взяли участь іранські, новгородсько-псковсько-балтійські, норманські та інші етнічні компоненти. Вони вважають, що вже в IX–X ст. існувала українська етнонація під назвою "русь", яка характеризувалась єдністю історії, уявленнями про спільне походження, почуттями солідарності, культурно-ідеоло-

гічною єдністю, колективною ідентичністю і поділом на “своїх” і “чужих”. Обидва дослідники вважають, що етнос стає нацією тоді, коли створює власну державу і відіграє в ній провідну роль.

Примордіалістські погляди сповідують і західні вчені українського походження О.Пріцак та І.Лисяк-Рудницький. О.Пріцак початковими одиницями, з яких почалося формування етносів, вважав невеликі групи людей, які проживали на певних територіях упродовж кількох поколінь і характеризувалися рядом спільних побутових ознак. Такі групи він називав “генсами” або “націо” і вважав за *передетноси*, що передували етносам. До таких груп в Україні він відносив озброєні групи русинів, рутенів, варягів, князівські дружини, які, захищаючи етноплемінні спільноти, сприяли їх консолідації. І.Лисяк-Рудницький розмежовував поняття “народ” (етнос) і “націо”. Для нього народ — етнічна, а нація — політична одиниця. Він наголошував, що народ (етнос) характеризується спільністю походження, мови, побуту, своєрідного стилю життя і т.ін. Початки формування українського етносу він відносив на I тис. н.е., а формування української нації — на добу розпаду Київської Русі.

Приблизником соціально-історичного варіанта примордіалізму був український етнолог А.Пономарьов. Він вважав етнос за соціальне утворення, яке має всі ознаки складної системи, здатної до фізичного і духовного самовідтворення. Формування етносів він пов'язував з виникненням субетносів. *Український етнос сформувався упродовж VIII–XI ст. з семи праукраїнських субетносів (племен): полян, древлян, сіверян, волинян, тіверців, білих хорватів, уличів*. Головними ознаками етносу він вважав етнічну самосвідомість і етнонім. Вважаючи етноси за соціальні системи зі складними взаємозв'язками він ототожнював їх із живими організмами, бо вони народжуються, розвиваються, вмирають або трансформуються.

Вкоріненість українського етносу в свою історичну батьківщину, його історична тяглість, спадковість культурно-історичних традицій, антропологічна схожість сучасних українців з русинами Київської держави, населенням I тис. н.е. та більш давніх часів, гематологічна однорідність і є.тим підґрунтям, на яке спирались і спираються вітчизняні примордіалісти при поясненні природи і сутності етносу. До модерністських концепцій українські вчені ставляться з пересторогою, бо досвід буття українського етносу не вписується в їх теоретичні і практичні схеми. Зате модерністські, зокрема конструктивістські концепції, доволі широко використовуються в політології, етнодержавознавстві

ві, етнополітології, політичній історії для обґрунтування “української політичної нації”, “нації як відкритої політичної системи”, “народу України” і т.п.

Розділ VII

ПРИРОДА І СУТНІСТЬ ЕТНОСУ

Упродовж всього ХХ ст. велися жваві дискусії з проблем теорії етносу і етнічності, було розроблено ряд концепцій, що претендували на універсалізм. Наукові дискусії останнього десятиріччя ХХ ст. засвідчили, що на сьогодні прийнятих універсальних концепцій етносу і етнічності не маємо. Примордіалістські теорії і концепції загалом добре обґрунтовують природоісторичну сутність етносу та його універсальний характер, переконливо висвітлюють етогенез і засвідчують, що упродовж майже всієї своєї історії людство було організовано в етнічні спільноти, доводять, що етноси сформувались у певний історичний час і не існують вічно і т.ін. Але спираючись лише на них, важко пояснити зникнення традиційних культур, розкрити природу етнічності та її ролі в сучасних індустріальних, урбанізованих поліетнічних суспільствах. Тому для розкриття сутності етносу мають важливе значення й конструктивістські концепції етнічності, в яких повернута увага до ситуативної змінюваності етнічної свідомості і самосвідомості. Звертаємо увагу і на те, що примордіалістське поняття “етнос” повністю співвідноситься з конструктивістським поняттям “етнічна спільнота”.

Феномен етносу і етнічності — це історична реальність. Але їх не слід абсолютизувати, бо вони мають як раціональне, так і ірраціональне підґрунтя. Це ускладнює виділення тих *обов’язкових для всіх етносів характеристик, які називаємо ознаками*. Лише їх наявність свідчить, що та чи інша людська спільнота є етнічним феноменом. Хибними вважаємо спроби об’єктивізувати необов’язкові характеристики етносів, тобто такі, що можуть бути чи не бути властиві етносу. *Такі необов’язкові характеристики називаємо рисами*.

Природа етнічного феномену настільки складна, що пізнати його на основі однієї методологічної моделі неможливо. Оскільки теорії етносу і етнічності мають справу з одним феноменом, то це переконує, що вони є лише різними поглядами на етнічні спільноти. Це переконує, що лише сукупність всіх точок зору,

тобто інтегрований підхід, наближує нас до пізнання сутності етнічних спільнот.

1. ЕТНОС ТА ЙОГО ОЗНАКИ

Етноси — дуже складні, всеохоплюючі і унікальні, неповторні і неоднозначні природоісторичні (соціобіологічні) людські спільноти, що виникли задовго до появи державних утворень. Як глобальне явище етноси мають власні закони свого становлення, розвитку, розквіту, занепаду і зникнення. Тому їх неможливо підвести під закони розвитку лише природи чи лише суспільства.

Елементи етнічності проявилися вже в ранньопервісній общині пізнього палеоліту і мезоліту, бо її члени усвідомлювали свою кровну спорідненість, мали своє родове ім'я (етнонім), відрізняли себе від інших аналогічних спільнот за принципом “ми — не ми”. У добу мезоліту сформувався ще поняття власної (родової) території як “рідної”. Для її захисту від посягань чужинців чоловіки об'єднували свої зусилля. Це значною мірою прискорило формування родо-племінної організації, в якій елементи етнічності проявлялися як в історично сформованій на певній території спільноті зі спільними особливостями мови, культури, усвідомленням своєї кровної єдності, спільності походження та етнонімів. Такі племена ще не були етнічними спільнотами. Пережитки цієї доісторичної етнічності проявляються у формі самосвідомості членів сформованого етносу, які сприймають спільне походження за історичну реальність. Таке сприйняття закріплено в усвідомленні законності володіння своєю етнічною територією, існування єдиного господарсько-побутового типу, використанні своєї мови, дотриманні власних звичаїв, обрядів і т.ін.

Етноси почали складатися в добу розкладу первісності і становлення держав. Саме в цю добу людські спільноти переростають з кровноспоріднених племен у територіальні племена (“просторові етноси — племена”). Але залишки родинності (кровноспорідненості) зберігаються аж до наших днів. Вони проявляються у переконанні членів етносу в їх спільному генетичному та історичному походженні. Ця переконаність підтверджується реальною ендогамією етносів, що забезпечує їх самовідтворення. Реальність ендогамії засвідчується переважаючим укладанням шлюбів усередині етносу. Це дає підстави говорити про таку внутрішню єдність етносу, яка ґрунтується на родинних і кровноспоріднених зв'язках. Зрозуміти суть такої єдності легко, якщо

візьмемо до уваги, що кожна людина у першому поколінні має двох пращурів, у другому — 4, у третьому — 8, у четвертому — 16, у п'ятому — 32, у шостому — 64, у сьомому — 128, у восьмому — 256, у дев'ятому — 512, у десятому — 1024, у п'ятнадцятому — 32768, у двадцятому — 1048576, у двадцять п'ятому — 33554432, у тридцятому — 1473741824. Такий підхід дає можливість побудувати щаблі еволюційної зміни поколінь: син-батько-дід-прадід-прапрадід і т.д.

В епоху Ренесансу склалася традиція вести родовід до сьомого ступеня спорідненості, тобто до сьомого поколінного предка. Якщо врахуємо, що антропологи тривалість одного покоління окреслюють 25 роками, то сім поколінь охоплюють період у 175 років. Інколи всіх кривняків як щаблі єдинокровного еволюційного розвитку від пращура до нащадків у сьомому поколінні об'єднують назвою "коліно". Це означає, що три родові коліна охоплюють період у 525 років. За цей час зміниться 21 покоління і кожна людина 21-го покоління матиме 2097152 предки.

Виходячи з традиційної ендогамії етносів, можемо говорити про майже повне кровне змішання членів одного етносу, бо вже у 25 поколінні (625 років) кожна людина має 33554432 предки. За цей час навіть дуже численні етноси формувались у своєрідні міжпоколінні етноси-популяції, які живуть і функціонують на основі соціально-економічних і культурних чинників.

У територіально ізольованих етносів ендогамність сягає близько 90–95%, і це зумовлює, як у випадку з японцями, формування своєрідних антропологічних типів. Якщо ж ендогамність етносу через міжетнічні шлюби менша ніж 85–90%, то це порушує його внутрішню однорідність і, за відсутності власної держави, прискорює асиміляцію нащадків від змішаних шлюбів сусідніми політично панівними етносами. Такі нащадки від етнічно змішаних шлюбів — етнічні маргінали (від лат. *margo* — *край*) стоять на межі кількох етносів, важко піддаються соціально-політичній і культурно-економічній суверенізації, нелегко визначити їх підданство, громадянство, генетично-династичну спадковість, рідну мову, культурну належність і т.п. У колишньому Союзі Радянських Союзів у 1989 р. нараховувалось маргіналів у першому поколінні 50 млн, у другому поколінні — 70 млн, а у третьому поколінні — 100 млн. Більшість цих етнічно дезорієнтованих, розгублених, спустошених маргіналів стоять на межі двох етнокультурних світів. Вони не інтегровані в жоден з етносів, жоден з них не приймає їх за своїх, бо у них світосприймання аборигенів наклалося на світовідчуття мігрантів. Ідеологи совет-

ського комунізму оголосили цих зденаціоналізованих, зросійщених маргіналів інтернаціоналістами від народження, носіями “советського способу життя”.

Процес тривалої ендогамії дає підстави говорити про етноси як кровноспоріднені спільноти. Людина успадковує від своїх пращурів не лише *фенотип* (сукупність усіх ознак і властивостей організму, що сформувалися в процесі індивідуального розвитку), а й *генотип* (спадкову основу організму). На основі генотипу можна визначити темперамент, швидкість реакції, здатність до абсорбування, уявлення людини. Кровна спорідненість також має спадковий характер. Це засвідчується тим, що, наприклад, 90% українців мають групи крові “А”, “АВ”, “О”. Але ототожнювати етноси з популяціями не слід. *Біологічні популяції* — це сума особин (*істот*), які проживають в одному ареалі і безладно між собою схрещуються. На відміну від біологічних популяцій, у людських спільнотах завжди існують шлюбні обмеження. Крім того, зграї, рої, стада особин одного виду на одній території швидко зливаються в популяцію. Цього не можна сказати про етноси, які завжди протиставляють себе за принципом “ми — вони”, “ми — не ми”. Етноси складаються з сімей, патронімій, родів, територіальних общин і громад і цим схожі до біологічних популяцій, що складаються з роїв, зграй, стад і т.ін. Але при цьому між ними помітна істотна різниця: етноси завжди включають до свого складу вихідців з інших етнічних спільнот, а біологічні популяції не можуть включати до свого складу членів інших популяцій. Це означає, що етноси не слід ототожнювати з біологічними популяціями, але не слід заперечувати, що шлюбна ендогамія постійно посилює їх кровноспоріднену єдність. *Це надає етносу форми етнічної популяції, яку розглядаємо як сукупність представників одного етносу, які проживають на певній території більш-менш ізольовано від інших етнічних спільнот.* Отже, *ендогамія є однією з тих важливих ознак етносу, на основі якої відбулось його формування як етнічної цілісності та складання його внутрішніх мозаїчних складових.*

Дуже часто етноси вважають за продукт соціального розвитку і ототожнюють із суспільством. Це підтверджують тим, що етноси не існують поза соціальними зв'язками та інститутами. І справді, з найдавніших часів передлюдським і людським колективам були властиві певні соціальні риси. Практично всі етапи антропогенезу пов'язані з певними соціальними чинниками. Прояви соціальних відносин фіксуються вже в австралопітеків, зачатки соціальної організації — в олдувайських габілісів, які

створили першу людську археологічну культуру. Ускладнення соціальної організації відбулось в архантропів і палеантропів. В останніх почала фіксуватись екзогамія, що засвідчує початки формування родової організації. Родовий лад перемиг лише з появою *Homo sapiens*. З цієї доби подальший розвиток людства зумовлювався соціальними чинниками.

Основу родової общини складали групи споріднених сімей. Родова община була першою формою “готового” суспільства, сформованою соціальною структурою. Вона спиралась на кооперацію зусиль членів роду. Поруч формувалась територіальна община, що спиралась на кооперацію зусиль членів неспоріднених сімей (груп). Поселення такої общини було замкненим, ендогамним. Це сприяло змішуванню її членів та перетворенню в кровноспоріднену спільноту.

Прихильники соціальної концепції вважають, що первісна община за всіма ознаками відповідає поняттям “соціальний організм” і “етнос”, бо її члени усвідомлювали свою соціальну єдність, мали особливості культури, ідеології, мови, самоназву, були відносно ізольованими від інших общин і контактували на особистому рівні. З таких малих общин (груп) сформувались племена доби неоліту, які ще не були стійкими соціальними об’єднаннями.

На основі малих соціальних спільнот в добу розкладу первісного суспільства (“військової демократії”) виникають великі соціальні спільноти (територіальні племена), в яких контакти на індивідуальному рівні вже неможливі, а тому прояви єдності їх членів закріплюються в доступних всім символах (рисах і ознаках етнічності).

Великі соціальні групи стали підґрунтям для формування нових соціальних організмів і держави. При моноетнічності держава і етнос збігаються, тобто деякі властивості держави стають рисами етносу. За своїм визначенням етнос майже нічим не відрізняється від соціальних спільнот, бо самоназва, усвідомлення єдності, певні ідеологічні, культурні і мовні особливості, та, навіть, ендогамія властиві багатьом соціальним, конфесійним, професійно-кастовим, політичним та іншим групам. Більше того, на основі таких груп навіть сформувались окремі етноси. Наприклад, з конфесійних груп сформувались серби, хорвати, боснійці, сікхи, з професійно-кастової — цигани, з переселенських соціальних груп виникли сучасні етноси Латинської Америки і т.д. Все це, на думку прихильників соціальної теорії етносу, засвідчує, що етноси є продуктом поступального історичного розвитку суспільства, що етноси є нічим іншим, як однією з форм соціальних спільнот.

Можна погодитися, що людина і етноси нерозривно пов'язані з соціальним розвитком суспільства, що етноси є фоном, на якому відбувається суспільний розвиток, але це не означає, що етноси є соціальним феноменом, який підпорядкований законам суспільного розвитку. Етнічні процеси і соціальні процеси за своєю природою різні, а тому їх не слід ототожнювати. Соціальна сфера має спонтанний, безперервний і прогресивний характер розвитку, йде по висхідній чи по спіралі і пов'язана з розвитком способу виробництва. Соціальні відносини і соціальні групи безперервно існують з самих початків розвитку людства. Цього не скажемо про етноси. Жоден етнос не існує з самих початків розвитку людства чи хоча б з початків історичного періоду людства.

Це означає, що етноси не існують в історичному часі безперервно, вони перервні (виникають, розвиваються, розквітають, занепадають і зникають), тобто їм властивий хвилеподібний характер етнічних процесів. Крім того, кожен етнос має локальний характер, тісно пов'язаний з природними умовами території його формування і проживання.

До етносів слід підходити як до складних систем. Їх не слід ототожнювати ні з соціальними групами, ні з популяціями, тобто не треба їх розглядати як явища природи чи соціальні явища. Правда, при вивченні етносу завжди кидаються у вічі соціальні та історико-культурні форми їх буття. Не заперечуючи ролі соціальних і біологічних чинників у формуванні етносів, все ж зводити їх до природних чи соціально-історичних утворень немає підстав. Це означає, що *етноси — одна з головних самостійних людських спільнот, не суто соціум, не виключно біологічна спільнота, навіть не етносоціальна спільнота*. Етноси не є випадковими зібраннями, а усталеними спільнотами людей, що склалися в результаті природноісторичного розвитку. Як явище розвитку географічної оболонки Землі етноси складають цілісності разом з продуктами їх діяльності, традиціями, географічним середовищем, етнічним оточенням і т.ін.

Л.Гумільов вважав етноси за біогеографічні явища, що сформувалися у результаті розвитку та становлення різних способів пристосування людей до ландшафтів. У результаті взаємодії з ландшафтами і техноферою в етносів склалися *поведінкові і культурні стереотипи*. У вигляді поведінкових ознак вони передаються з покоління в покоління і є неповторними у кожного з етносів. Такі стереотипи сприймаються як єдино вірні, правильні, як нормальний стандарт. Чужі поведінкові і культурні стереотипи сприймаються як дивні, безглузді, викликають здивування, насміхання і

злобу. Стереотипи є основою всіх етнічних традицій у господарстві, матеріальній культурі, формах громадського співжиття, сім'ї і сімейному побуті, святково-обрядовій культурі, світогляді. Поведінкові і культурні стереотипи постійно змінюються. Їх оновлення засвідчує появу нових традицій, нової культури, що відрізняються від попередньої. *Поява нових поведінкових і культурних стереотипів фіксує появу нового етносу, а зміна стереотипів окремих індивідів підтверджує перехід людини з одного етносу до іншого.* Але всі спроби визначити феномен етносу через ряд рис (мову, культуру, територіальну єдність, спільність економічного життя і т.ін.), або виділити серед них основні етнорозмежувальні риси зазнали невдачі. Тільки у статичних (реліктових) етносів, які з покоління в покоління повторюють свій життєвий шлях, поведінкові і культурні стереотипи залишаються майже незмінними. У випадках сильного зовнішнього впливу стереотипи таких етносів швидко руйнуються, а етнос асимілюється.

Загалом для етносів характерна єдність стереотипів поведінки, які проявляються у феномені компліментарності, що є відчуттям підсвідомої взаємної симпатії чи антипатії у членів етнічних спільнот. Компліментарність корениться в особливостях індивідуальної психології, пов'язана з неусвідомленою симпатією осіб між собою. Вона надає певній особі чи групі "установки", що не усвідомлюються ні індивідом, ні групою. Така симпатія орієнтує на прихильне, солідарне ставлення до членів свого і упереджене, вороже ставлення до членів "чужих" етнічних спільнот. Людина часто не усвідомлює своєї упередженості до певної етнічної групи. Таке ставлення набирає характеру "установки", що виявляє велику стійкість, важко змінюється і передається від покоління до покоління.

Компліментарність є визначальною при поділі на "своїх" і "чужих", при етнічному розмежуванні людей, вона є тією етнічною субстанцією, яка глибоко прихована в самій людині. Для її відтворення потрібна популяційна єдність, що складається на основі ендогамії етносів. Підставою для укладення більшості шлюбів є взаємна симпатія подружньої пари, а в етнічних системах така симпатія (компліментарність) зумовлює їх ендогамію, що є основним чинником стабілізації етносів.

На індивідуальному рівні компліментарність може мати відхилення від норми, але на груповому рівні вона є статичною, діє як закономірність.

В житті кожного етносу спостерігаємо накладання біологічного часу (біологічну зміну поколінь) на історичний, тобто на

послідовний ланцюг подій. При цьому здійснюється поєднання генетичної пам'яті, в тому числі й підсвідомих "установок", з історичною наступністю. Завдяки цьому етнос зберігає свою цілісність. Тому внутрішня компліментарність є корисною для етносу, є його провідною охоронною силою. Це означає, що *ще однією реальною ознакою етносу є його внутрішня компліментарність*.

Етнічна свідомість — обов'язкова ознака етнічних спільнот. Вона виступає як сукупність знань, соціально-психологічних установок, уявлень про свій етнос, його властивості і стереотипи та місце в сучасному світі. Вона є інтегрованою ознакою, що включає знання чи уявлення про свою історичну батьківщину, спільність походження та спільну історичну долю, вона є тією об'єднавчою силою, що згуртовує членів етносу, забезпечує усвідомлення ними своєї єдності і протиставляє їх іншим етнічним спільнотам. *Зовнішнім виявом етнічної свідомості є етнонім*. Такі уявлення і знання можуть бути правильними чи помилковими, справедливими чи несправедливими, точними чи приблизними, але вони завжди суб'єктивні й існують у людській свідомості.

Все це свідчить, що *свідомість етнічних спільнот існує в масових формах суспільної свідомості, тобто в мові, народній творчості, мистецтві, святково-обрядовій та побутовій культурі, нормах моралі і права, професійному мистецтві, художній і науковій літературі та ін.* Загалом для неї характерно складання уявлень про типові риси своєї етнічної спільноти, її властивості, досягнення, інтереси, завдання, розуміння необхідності її існування як цілісності для всіх членів етнічної спільноти і т.ін. Це свідчить, що *етнічна свідомість існує як у концентрованих, масових (надособових) формах суспільної свідомості, так і на рівні індивіда (етнофора)*. Обов'язковим елементом етнічної свідомості є наявність етноніма, який засвідчує усвідомлення членами етносу своєї єдності. Наявність нечітко вираженого етноніма не заперечує етнічної свідомості. І якщо якісь члени етнічної спільноти не мають етнічної самоідентифікації (називаються "тутешніми", "корінними", "місцевими" і т.п.), то це не заперечує їх належність до конкретних етносів, а тим більше не заперечує існування самих етносів. Наприклад, нині серед українців чимало російськомовних, які не самоідентифікують себе українцями, але це не заперечує існування українського етносу та масових форм його етнічної свідомості. Етнічна свідомість нерозривно пов'язана з міжпоколінними зв'язками

і любов'ю до рідного етносу. Вона складається впродовж усього людського життя (від дитинства до зрілості) і пов'язана з вихованням, освітою, працею і т. ін.

Етнічна свідомість тлумачить "свою" етнічну спільноту як вищу порівняно з іншими. Вже люди первісної епохи свою належність до етнічних спільнот визначали за принципом компліментарності: "я — інший", "я — не такий", "ми — свої", "вони — чужі, не такі як ми". "Ми" — всі ті, хто говорить нашою мовою, живе однаковим життям, володіє тією ж етнічною пам'яттю, знаннями і досвідом, мораллю і віруваннями і т.ін. Ця модель ставлення до чужинців функціонує з часів появи етносів.

У традиційних суспільствах люди завжди підпорядковувались однаковим культурно-побутовим традиціям, поведінці, способам світосприймання і світовідчуття власного етносу. Цим вони "вкорінювались" у культуру власного етносу, на цій основі вони розуміли хто — "свої", а хто — "чужі", формувалася етноцентризм і навіть етнотероризм — переконання вищості власного етносу над чужинцями. Тому люди так старанно вишукують своїх, перебуваючи в чужому середовищі.

Пошуки людиною свого етнічного (національного) "я" орієнтують людину в минуле (культурно-історичні та побутові традиції), сучасне (економічні, культурні, побутові і політичні реалії сьогодення) і майбутнє (перспективи утвердження і розквіту національної державності).

Це свідчить, що протиставлення себе ("своїх", "нас" — добрих, справедливих, культурних, розвинутих, зрозумілих) чужим ("іншим" — незрозумілим, дивним, відсталим, злим, лихим) лежить в основі етнічного розмежування, етнічної самоідентифікації з самих початків появи етнічних спільнот. Подолання цього традиційного протиставлення і протистояння прямо залежить від рівня розвитку людської цивілізації, бажання етносів пізнати традиційно-побутову культуру своїх етнічних сусідів, зрозуміти її, примиритися з нею, визнати її повноцінною на рівні зі своєю і т.п.

Контакти між сусідніми етносами — неминучі і необхідні. Щоб такі мирні контакти стали можливими, слід з чужинцями змиритися і виявити бажання їх зрозуміти, тобто зняти з них риси невідомості і ворожості. Але цього не було ні в античні часи, ні в епоху середньовіччя, ні в новий і новітній часи. Наприклад, давні перси, римляни, араби та сучасні турки, росіяни, англійці, німці, китайці та інші, як правило цікавились сусідами лише для того, щоб їх завоювати. Вони проявляли слабкий

етнографічний інтерес, не прагнули пізнати і зрозуміти їх, примиритися з ними. Російські власті забороняли використовувати етнонім українці і назву країни — Україна, нав'язували самоназву малороси і російсько-імперську свідомість, замовчували існування самого народу і перекручували його історію, забороняли рідну мову, вчили українців зневажати свою культуру, історію і плазувати перед завойовниками. Російсько-більшовицькі шовіністи значно поглибили і урізноманітнили злочини російського імперіалізму проти українського народу. Прикрившись фіговим листком інтернаціоналізму, вони зламали і зруйнували українське селянство — основного носія традиційної культури, переслідували і фізично винищували національну наукову, творчу і політичну еліту та національно-свідомі прошарки селянства і робітництва, привчили українців зневажати свою історію, культуру і мову.

Цим російсько-більшовицькі шовіністи домоглися того, що у 70–80-х роках ХХ ст. багато українців уже не ідентифікували себе з українською нацією, а нині — не ідентифікують себе з незалежною Україною, продовжують вважати себе громадянами неіснуючої советської імперії. Ця частина українського етносу значною мірою і нині зорієнтована на Москву, “русскоязычие”, “советский патриотизм”, пропаганду україножерства. У свою чергу, національно свідомі частина українства з недовірою і зневагою ставиться до т. зв. “русскоязычных”, усіх тих, у котрих національна самоідентифікація слабо розвинута. Це свідчить, що *поглиблення етнічної національної самоідентифікації є одним із найважливіших завдань розбудови української держави.*

Складовими етнічної свідомості є етнічна самосвідомість та етнічна самоідентифікація особи.

Етнічна самосвідомість — усвідомлення індивідом своїх етнічних інтересів, почуттів, дій, думок, мотивів, знань і уявлень, установок і спрямувань, що сприймаються особою в процесі її етнізації, тобто — усвідомлення етнофором своєї належності до конкретного етносу. Вона є своєрідним захисним муром особистості. В її основі лежить потреба людей належати до певної групи (спільноти), щоб вижити. Вона впливає із сутнісних потреб людини знати “своїх”, обов'язково пов'язаних з самоназвою етносу (етнонімом), поведінковими і культурними стереотипами, протиставленням себе іншим (“свої — чужі”, “ми — не ми”).

Таке усвідомлення етнічної належності є виявом компліментарності, тобто підсвідомого відчуття взаємної симпатії та спільності. Існування етнічного підсвідомого кожне покоління пере-

дає наступному. Але головну роль у формуванні етнічної самосвідомості відіграє виховання, а не існування підсвідомої симпатії і відчуття “свого” і “чужого”.

Дитина не має можливості вибирати собі етнічної належності. Її особистість формується у відповідності з установками і традиціями оточуючого етнічного середовища. В одноетнічних сім'ях ідентифікація не стикається з труднощами, дитина часли-дуванням засвоює мову, культуру, традиції, етнічні і соціальні норми рідного їй етносу. Її етнічна свідомість формується гармонійно, не вступає в протиріччя ні з оточуючими її людьми, ні з власним внутрішнім світом. За таких умов дитина поступово входить у буття етносу, а її біополе починає коливатись в унісон з біополем членів рідного їй етносу лише в ході засвоєння нею комплексу традиційних культурних і поведінкових стереотипів.

Потреби групової ідентифікації проявлялися вже в добу первісності. Тоді вони зумовили виникнення такої системи обрядів, ритуалів, уявлень і т.ін., які гармонізували з колективізмом і свідомістю родоплемінних спільнот. Формування етнічної самосвідомості членів широких спільнот було спричинено потребами організації відсічі ворогам і забезпечення власної безпеки. Такі, навіть тимчасові, об'єднання могли стати основою для усвідомлення їх членами своєї етнічної близькості і єдності. З появою територіальних спільнот в часи політогенезу етнічну свідомість і самосвідомість було ідеологічно обґрунтовано релігійними догмами.

Переважаю люди відносять себе до того етносу, до якого належать їхні батьки, в якому етнокультурному середовищі вони виховалися і проживають. Складніше етнічне самовіднесення нащадків з етнічно змішаних родин. Вибір етнічної традиції у таких випадках залежить від сімейних і культурно-побутових традицій, від домінуючого етнічного оточення, від численності етносу та його господарсько-культурного розвитку, ролі етносу в суспільно-політичному та ідеологічному житті країни. Тому в нащадків етнічно змішаних сімей та тих, які свідомо змінили свою етнічну належність, етнічна самосвідомість є нестійкою, часом багатозначною.

Етнічна самоідентифікація особи — це відчуття себе членом, частиною певної етнічної спільноти, ототожнення і уподібнення себе з нею. Самоідентифікуючи себе з етносом, індивід не лише визначає своє місцезнаходження в системі зв'язків, але й відчуває свою безперервність в історичному часі як його невід'ємна складова частина. Водночас самоідентифікація має і прак-

тичне значення, бо підтримує реальні зв'язки, реальну єдність членів етносу через систему споріднених традиційних культурних, побутових, господарських і соціальних рис.

Інколи окремі люди, прикриваючись псевдоліберальним гаслом про "свободу самовизначення на індивідуальному рівні", зараховують себе до певного етносу. Таке вільне зарахування обґрунтовується юридичним і моральним правом індивіда вільно вирішувати свою етнічну належність. Особливо активно таку позицію відстоюють американські і російські етнологи і політологи. Така позиція перших продиктована необхідністю консолідації численних етнічних груп США і створення (конструювання) згуртованої американської етнополітичної спільноти. Це дає їм можливість американську (англоамериканську) етнічність поширити на всіх тих, хто розмовляє англійською мовою. Аналогічна позиція російських вчених і політиків спричинена потребами виправдання дуже тривалої практики деетнізації і асиміляції неросіян. Вустами В.Тішкова деякі російські етнологи проголосили, що вільний вибір етнічної самоідентифікації обумовлений процедурою номенклатури етносу — народу, конкретною конфігурацією культури та уявленням про "общеприняту культуру" (щось на зразок "общепонятного языка". — М.Т.).

Декларування своєї належності до конкретного етносу ще не означає, що людина насправді стала його членом. Члени декларованого, "рідного" та сусідніх етносів можуть не визнавати такого вибору. Наприклад, у советську добу в Закарпатті чимало циган відносили себе до угорців і словаків, але інші цигани вважали їх своїми, а оточуючі українці і угорці також вважали їх циганами. Це означає, що етнічна самоідентифікація не вирішується самою людиною. Найчастіше до вільного (ситуативного) вибору етнічної самоідентифікації вдаються особи, які слабо вкорінені в рідний етнос та мало обізнані з його культурою (етнічні маргінали та особи, які втратили зв'язок з рідним етносом).

Таке входження в чужий етнос є поверховим, бо не викликає зміни етнічних стереотипів. Сумлінною працею особа може їх освоїти і увійти в культурно-побутовий простір чужого етносу. Для цього людині слід освоїти його етнічну традиційну культуру і етнічні стереотипи, а на це витрачаються зусилля щонайменше чотирьох-п'яти поколінь.

На основі вільної самоідентифікації окремі індивіди демонструють етнічний нігілізм у вигляді *космополітизму* (він заперечує етнічну належність та етнокультурні цінності) і проголошують себе "громадянами світу", тобто належними до всього люд-

ства. Безглуздість такої позиції очевидна, бо людство — це етноси, а поза етносами не жила і не живе жодна людина. Не існує позаетнічних мов, культурних і поведінкових стереотипів, етикету, міміки, кінетики (рухливості) і т.ін. Найчастіше це стається з представниками тих етнічних спільнот, які мають низький соціальний статус та з етнічними маргіналами. Спочатку члени таких спільнот замовчують належність до свого етносу, а згодом навіть заперечують будь-яку етнічну ідентичність.

Етноніми — обов'язковий зовнішній вияв етнічної свідомості. Всі колись і нині існуючі етноси мають свої власні назви ("етноніми" — від поєднання двох давньогрецьких слів: *ethnos* — *народ* і *опома* — *ім'я*). Таке ім'я потрібне етносу тоді, коли він уже пройшов певний шлях історичного розвитку, а його члени усвідомили себе окремою етнічною спільнотою. Воно виконує функцію символу, стає своєрідним гаслом етносу. Етноніми з'являються разом з появою етносів. Первісне людство доволі чітко поділялось на дві частини: "ми" (свої) і "вони" (чужі). Тому надавати собі ім'я (самоназву) у племен не було потреби. Наприклад, племена папуасів не мали етнонімів до XIX ст., а ті назви племен, які нині вважаються етнонімами, вони одержали від європейців. Одне з папуаських племен відмовилось від хрещення. Місіонер помстився їм за це так, що назвав їх "намау" (дурні). За двополярного поділу етнічного світу члени свого племені й без етноніма знають, що вони "люди", а інші ("вони") — чужинці, не справжні люди.

Отже, не було потреби давати собі самоназву (ім'я), але була потреба дати назви (ім'я) близьким і далеким сусідам, щоб відрізнити їх один від одного. Тому часто один і той самий етнос відомий під кількома назвами. Так, росіян саами називають кар'еле (бо вони найближчі сусіди карелів), латиші крієві (кривичі), фінни і естонці — вене (венеди) і т.д. Етнос із самоназвою *дойче* українці називають німцями, французи — алеманами, англійці — джемен, італійці — тедеско, серби — швабами, фінни — саксалеєнен (сакси) і т.д. Етнос із самоназвою *хань* (від династії Хань) українці і росіяни називають китайцями, європейці — чінами (від назви династії Цінь). Етнос із самоназвою *українці* тривалий час угорці, німці, румуни, поляки називали русинами, рутенами, руснаками (від назви держави Київська Русь), турки і татари — козаками, росіяни — малоросами, зрідка черкесами. Таких прикладів можна навести десятки.

Двополярний етнічний поділ за принципом "ми" — люди, а "вони" — не справжні люди, чужинці, залишив глибокий слід в

етнонімії. Так, нижче наведені етноніми, які в перекладі українською мовою означають *люди*: в *Російській Федерації* так перекладаються самоназви етносів кет (кети), манси, ня (нганасани), ненець (ненці), нівх (нівхи), удморт (удмурти), ханте (ханти), еннече (енці); в *Північній Америці* — діни (апачі), дене (атапаски), инуїти (ескімоси), мівоки, мікіри, хоми, юроки; в *Латинській Америці* — кагаби (араукани), бари, мацігенги, пемони, нівакли (чунупи), ініхоби, койкери, мани (яо); в *Азії* — мони, нісю, кхму, куї, мандаїї, тюрки, джуанти; в *Африці* — амосігті і аматати (бербери), бураї і та ін.

Дуже часто перед чи після слова "людина" з'являється якесь її визначення: справжня, інша, перша, чужа і т.д. Тоді слово людина стає частиною нового. Так з'явилися етноніми, що в перекладі українською мовою означають: *справжні люди* — індіанці ланапи (делевари), немени (команчі), хуні куни, хуні куї та давній сибірський етнос луораветлани (чукчі); *головні люди* — індіанці койови; *перші люди* — індіанці паміви; *люди людей* — африканські племена кой-коїни (готентоти); *звичайні люди* — новозеландські маорійці; *інші люди* — індіанці кебеуаї; *люди землі* — індіанці мапучі (араукани) та індонезійський етнос буруканці; *люди вогню* — індіанці какчікели; *наші люди* — індіанське плем'я вейдєни; *люди води* — індіанці кунагуассаї (юти); *люди гір* — індонезійський етнос доу донги; *люди на березі* — індіанське плем'я мандани та ін. Такого ж походження, очевидно, є етноніми хазари, авари, булгари, татари, бо в багатьох алтайських мовах закінчення "ар" означає "людина".

На основі поєднання слова "людина" з якимось його визначенням склались етноніми, що ототожнюють слово "люди" зі словом "народ": *люди-народ* — індонезійський етнос марінд-аніми (люди-марінд), комі-морт, комі-йоз, комі-отір (комі-люди), комі-войтир (комі-народ). Поява таких назв підтверджує, що члени людських спільнот почали усвідомлювати своє місце серед інших аналогічних спільнот. Люди не лише визнали і закріпили самоназви своїх етносів, а й засвідчили, що й інших ("чужих") людей почали визнавати за людей. Теза "ми" — люди, а "вони" — невідомо хто, починає замінюватись на "ми" — свої, "вони" — чужі, але люди. Так, етнонім *свенскарри* (шведи) у давніх своїх формах відомий як *свеї*, тобто свої. *Етноніми-самоназви називають ендоетнонімами*.

На відміну від них, відомо чимало екзоетнонімів (від гр. слів: *ехо* — *ззовні*, *поза* та *опота* — *ім'я*), тобто назв, які одержують етноси від своїх сусідів. Так, індіанське плем'я Мексики запози-

чило від сусідів свою самоназву *чонталь* (чужі). За конкретних обставин слово “чужі” могло перерости у “вороги”. Наприклад, у XVIII ст. велися жорстокі війни між етнічно близькими коряками і чукчами (луораветланами). Коряки почали називати чукчів “тан итін” — “чужинцями”, а чукчі цим словом називали коряків. Індіанські племена діни увійшли в етнологію під назвою апачі (вороги), як їх назвали сусідні племена зунів. Племена неменів (справжніх людей) одержали назву команчів (ворогів) від сусідніх племен юта. Екзоетнонімами є також назви алгокіни (союзники), панави (друзі), бамбари (об’єднавці), брімби (сильні), хаустеки (наші сусіди), алани (друзі), тегули (друзі) і т.д.

Етноніми мають найрізноманітніше походження. Одні з них засвідчують *соціальний статус етносів*: дархати (дархан) — недоторкані та вільні від податків, кевійї — господарі, асанти (ашанті) — об’єднані для війни, кабіли — плем’я, хазара (газарейці) — тисяча, бхіли — лучники, натчези — воїни з високого берега, чохари — охоронці і т.п. За О.І.Поповим, етнонім “Русь” у IX ст. означав не етнічну групу, а соціальний елітарний прошарок, що складався з об’єднання слов’янських, чудських та варязьких елементів на чолі з варязькою династією Рюриковичів.

Інші етноніми передають *рівень родинних зв’язків*: луйї — рідня, мами — діди, мамаки — вуйки (дядьки по матері) і т.д. Чимало етнонімів передає зовнішні властивості етносів чи їх здібності: лісуї — люди чорної кості, міштеки — білий народ, намбіквари — довговухі, папуаси — кучеряві, меніки (семанги) — кучеряві, чокти — червоні, ефіопи — обпалені сонцем, волофи — чорні, фульби — світлокоричневі, тараумари — легконогі та ін.

Чимало етнонімів передають *давні заняття етносів*: ведани (ведди) — мисливці, пони (пауни) — мисливці, коряки — люди з оленями, тахтаджі — лісоруби-дощечники, навахи — ті, що обробляють поля, яктхумби (лімбу) — пастухи яків, лівли (ліві) — рибалки, ах-кахи (лакадони) — мисливці на оленів, орарімуґудоги (борро) — люди риби орарі, масеуали — (астеки, ацтеки) — мисливці на оленів і т.п.

Місцями збереглися навіть *етноніми тотемічного походження*, як: соціли (цоцалі) — люди летючих мишей, сінхали (сінґали) — лев’ячий рід, іроки (ірокези) — справжні гадюки і т.д.

Деякі етноніми походять від слова “говорити” (мовити): шкіптари (албанці) від слова шчіп — говорити зрозуміло, іветіми — ті, що розмовляють мовою івіт, чейни (мовою племені сіу) — люди чужої мови, халь-пуларени (туку-лер) — розмовляючі мовою пуларен, тохол абали (тохолабали) — істинне слово і т.п.

Австралійські племена району Кимберлі визнавали всіх, які говорили незрозумілою мовою, людьми, але поганими, віроломними і навіть людодідами.

Навіть одяг чи окремі його елементи можуть стати основою етнонімів: сіксіки — чорноногі (від кольору мокасинів), патрасари — одягнуті листям, кая-бая — червоні карени, кільясінги (мовою кечуа) — півмісяці (від форми підвісок для носа), каракалпаки — чорні ковпаки.

Інколи походження етнонімів пов'язане з релігіями: понки — священна голова, байгаї — шамани, аль-мувахкіндуни (друзи) — сповідуючі єдність Божу, хольмги (калмики) — залишок ойротів, які не прийняли іслам, і т.д.

Значна кількість етнонімів походить від особових імен вождів чи уславлених родів: чехи — від імені легендарного Чеха, ногайці — від імені золотоординського хана Ногая, узбеки — від імені хана Узбека, д'Іахайяї (сабії) — від імені виконавця заповідей Івана Хрестителя, нусайріяї (нусайріти) — від шиїтського богослова IX ст. Нусайра, турки-огузи — від імені хана Огуза, турки-османи — від імені ханського роду Османів, корейці — від назви династії Корьо та ін.

Велика кількість етнонімів має географічне походження, тобто характеризує природно-географічні умови проживання етносів. Так, етнонім "горці" зустрічається в різних частинах світу: таули (балкарці в Росії), гаошані (Китай), мурути (Малайзія), наги, пахари (Індія), качіни (Бірма) — дикі горці, білани (Філіппіни) — гірські люди, сянтайї (В'єтнам) — люди в горах, сахантини (США) — люди гір і т.п.

З етнонімів географічного походження найчастіше зустрічаються люди лісу, річкові люди, люди боліт, люди біля моря чи води, за сторонами світу та іншого географічного значення. *Люди лісу:* біхари (Індія) — лісові люди, бруї (В'єтнам) — люди лісу, нечі (Гватемала) — люди лісової країни, банко раджаї (Непал) — королі лісу, де аруви (Венесуела) — господарі лісу, оранг лаї (В'єтнам) — люди лісу, деревляни-древляни (Русь-Україна) — люди дерев, лісу. *Річкові люди:* бісайї (Індонезія) — люди ріки, ібанаги (Філіппіни) — річкові люди, па лабіди (Індонезія) — люди річки Лабід, цімшіани (США) — люди ріки Скіна, бужани (Русь-Україна) — люди берегів річки Буг і т. ін. *Люди боліт:* мусконги (США) — люди боліт, пайутеї (США) — водяні люди, дреговичі (Русь-Україна) — люди боліт (трясовини). *Люди біля моря, води:* оранглаути (Індонезія) — люди моря, тель-мальтоли (Панама) — люди моря, негідальці (Росія) — берегові, васуахілі (Кенія, Тан-

занія) — берегові люди, тагаілоги (Філіппіни) — люди біля води. *Етноніми від сторін світу*: нордмени (Норвегія) — північні люди, шауни (США) — південні, шерпи (Непал) — східні, васукуми (Танзанія) — північні люди, сіверяни (Русь-Україна) — північні, білоруси (Білорусія) — західні руси, білі хорвати (Русь-Україна) — західні хорвати. *Етноніми іншого географічного значення*: похджі (США) — покриті снігом, захчіни (Монголія) — окраїнні, джа-райї (В'єтнам) — люди водоспадів, ронг паї (Індія) — жителі долин, поляни (Русь-Україна) — жителі полів, степу, уличі (Русь-Україна) — жителі в углі (куті) між Чорним морем і Дунаєм, тепехуани (Мексика) — люди під горою (підгоряни), тіти (В'єтнам) — люди на скелі та ін.

Самоназви етносів часто пов'язані з назвами держав (політонімами). *Етнополітоніми* — самоназви етносів, що походять від назв держав. У таких випадках громадяни приймають давню чи новітню назву країни за свій етнонім. Так, етнополітонім “британці” походить від самоназви племені бритів. Брити зійшли з історичної арени, їх етнонім було перенесено на країну, яку назвали Великою Британією, а від неї — нинішніх жителів країни називають британцями. Італія одержала свою назву від племені віталів, які жили на півдні Апенін. Давні греки за їх ім'ям назвали півострів Італією. Від цієї назви походить сучасний етнополітонім італійці. Від назви країни Македонія походить етнополітонім македонці. Його прийняли слов'янські племена басейну р. Вардара, котрі сюди переселилися ще в VI–VII ст. Етнонім русини склався на основі політоніма Русь, згодом на цьому ж ґрунті сформувались етнополітоніми росіяни (великороси) та білоруси.

Ще чіткіші приклади походження етнонімів від політонімів дають нові і новітні часи. Так, назва Австрія (Österreich) — Східна країна, що виникла із східних земель держави Карла Великого, дала назву етнополітоніму австрійці. Аналогічно від політонімів утворилися самоназви андорці, барбадосці (“беджена”), болівійці (“боліванос”), аргентинці, бразилійці (“бразільєнуш”), колумбійці (“коломбіано”), кубинці (“кубанос”), ліхтенштейнці (“ліхтенштайнер”), мексиканці (“мехікано”), парагвайці (“парагвайо”) і т.ін.

Наведені матеріали свідчать, що всі етноси мають свої самоназви (ендоетноніми), а крім того, мають ще назви, які одержали від своїх сусідів (екзоетноніми). Наявність широко вживаного етноніма, що вбирає у себе всі племінні, земельні, субетнічні, етнографічні та інші самоназви, засвідчує високий рівень національної свідомості, а рідкісна вживаність такого загального етноніма свід-

чить про недостатність розвитку загальноетнічної і національної свідомості. Але це не дає підстави зводити сутність етносів до етронімів, бо вони інколи навіть не мають самоназви (етноніма), або ж їхні самоназви виражені у дуже нечітких формах.

Етнічні групи. Як поняття, в західній, переважно американській та почасти сучасній російській етнології етнічні групи протиставляються поняттю етнос. Такий підхід етнологів США, Канади та ін. держав, які працюють на етнографічному і соціокультурному матеріалі своїх країн, пояснюється тим, що всі тамешні іммігрантські етнічні групи, за винятком аборигенів, недостатньо вкорінилися у свої нові батьківщини. Тому вони етнічні групи (етноси) сприймають як такі, що сформувалися на основі культурної самоідентифікації і протиставленні себе (“нас”) іншим (“не нам”). Етнорозмежувальними ознаками етнічних груп вони вважають: уявлення чи міфи про спільне походження та спільну історичну долю, віру в наявність природних зв’язків між членами таких спільнот, переконаність членів різних етнічних груп у тому, що їх об’єднує специфічна культура. Визначаючи важливість етнічної ідентичності, вони підкреслюють, що самоідентифікація є результатом вільного вибору індивіда та найактивнішої частини членів етнічної групи. Тому етнічні межі таких груп рухливі, тобто можуть зростати, зменшуватися чи зникати. Такими підходами західні етнологи обґрунтовують інтеграцію етнічних груп своїх країн в соціетнічні та геополітичні спільноти на зразок “народ Америки”.

Теорія етнічних груп неприйнятна для такої поліетнічної країни, як Російська Федерація. Тим не менш, очолювана В.Тішковым група російських етнологів замінює поняття “етнос” на “етнічні групи”, що дає їм змогу суть етносу звести до соціокультурної та геополітичної ідентичності. Вони ігнорують історико-культурну об’єктивність етнічного феномена і заперечують реальність самого етносу. Натомість пропагують етнічні групи, для яких характерний лише міф про спільне походження та спільну історичну долю. Тішков переконує, якщо будь-якій спільноті (соціальній, конфесійній, діалектичній та ін.) нав’язати такі міфи, то вона стане етнічною (етносом). Але мовчить, скільки потрібно для цього часу. А для такої трансформації потрібно щонайменше 160–180 років, тобто 6–7 поколінь. Спекулюючи на етнічних почуттях росіян, В.Тішков та його прихильники переконують себе, політиків і російське суспільство в тому, що вже найближчим часом можна сконструювати нову всеросійську етнічну спільноту, бо “в Росії існує реальна історична, соціальна і культурна спільність і

всеросійська ідентичність”. На їх думку, таке творення можливе, бо всі етнічні групи Росії визнають, що їх об’єднує специфічна всеросійська культура.

В європейській та українській етнології етнічні групи ототожнюються з частинами (уламками) етносів, що відрізняються від оточуючого їх населення певними етнічними ознаками і рисами. Покинувши батьківщину, члени етнічних груп створюють чи вже створили новий етнокультурний ареал у місцях свого проживання. Тут вони проживають компактно чи розсіяно, виступають як етнокультурні та етносоціальні групи. Одні з них компактно заселяють певні території, другі утворюють етнічні квартали в містах, треті групуються в релігійні громади, четверті об’єднуються в національно-культурні товариства і т.ін.

Основою належності до етнічних груп є усвідомлення їх членами своєї етнічної належності, відчуття спільності походження та історичної долі, прояви поведінкових і культурних стереотипів, певні зовнішні антропологічні відмінності та протиставлення себе іншим (“ми” і “не ми”). Саме з таких груп складається соціальна спільнота “народ Америки”. Такі етнічні групи нині існують майже в усіх країнах світу.

Отже, термін “етнос” є найбільш коректним для визначення етнічних людських спільнот. Тому замінювати його не слід. Термін “етнос” як збірний, узагальнюючий і родовий може використовуватися для характеристики всіх етнічних спільнот.

Етноси є індивідуальними, унікальними і неповторними феноменами. Вони відрізняються не лише своєю формою, а й змістом, сутністю і характером. Ця неповторність і оригінальність форм і змісту етносів робить людство таким різноманітним і строкатим. Етноси виявляються позатериторіальними, позадержавними спільнотами людей, які об’єднані спільним походженням, ендогамією, внутрішньою компліментарністю, культурно-побутовими рисами, історією, традиціями, етнічною свідомістю і етнонімами. Ця складна етнічна система наскрізь просякнута тісними соціобіологічними та культурноісторичними міжпоколінними зв’язками пращурів, нинішніх і наступних поколінь. Це дає підстави вважати, що *етноси, як форма існування людей розумних, — це такі стійкі міжпоколінні природно та історично сформовані на певних територіях людські спільноти, які характеризуються стійкими ознаками (ендогамією, внутрішньою компліментарністю, етнічною свідомістю і етнонімами) і відрізняються відносно усталеними особливостями культури і поведінковими стереотипами.*

2. ЕТНОГЕНЕЗ І ЙОГО ЧИННИКИ

Етногенез — словосполучення, що поєднує два грецьких слова: *ethnos* і *genesis* — *народження, походження, джерело, виникнення*. В етнології слово *genesis* використовується для виявлення джерел походження і розвитку як самих етносів, так і об'єктів, явищ їх культури і господарства. Тому часто пишуть про генезу господарства, знарядь праці, житла, одягу, весільного обряду, вірувань і т.п. Дослівний переклад слова “етногенез” — *походження народу*. Під етногенезом розуміють процес історичного походження та буття етнічних груп, що пов'язаний з розвитком виду *Homo sapiens*.

Уперше ввів термін “етногенез” у 20-ті роки ХХ ст. відомий советський мовознавець М.Я.Мар, а сама проблема найактивніше розроблялася вченими Советського Союзу. У 50-х роках С.Токарев започаткував розробку проблем виявлення давніх предків етносів, уточнення початкових і кінцевих часових меж їх існування, а в 70–80-х роках почали вивчатись “етногенетичні пучки”, “пасіонарні вибухи в етногенезі” і т.п. Залежно від тлумачення етносів як соціальних чи соціально-біологічних міжплемінних людських спільнот, нині в етнології відомі соціально-історична, енергетична та стадіальна (етнокультурогенна) концепції етногенезу.

Проблеми етногенезу — одні з найскладніших у сучасній науці. Це спричинено тим, що етнічна історія народів обумовлена взаємодією антропологічних, лінгвістичних, демографічних, господарсько-культурних, психологічних та інших чинників.

Соціально-історична концепція. Вона тісно пов'язана з соціальною історією етносів, яку відстоювали марксистські дослідники. Започаткував її московський етнограф С.Токарев. В советській історіографії відомі три підходи у трактуванні етногенезу.

Перший, обґрунтований С.Токаревим, кваліфікував етногенез як безперервний процес. Такий підхід не знайшов достатньої підтримки в колишньому Советському Союзі.

Другий підхід розділяв загальний процес розвитку етносу на момент зародження етносу (фазу етногенезу) та на фазу етнічної історії. Прихильники цього підходу вважали, що етногенез — це лише початковий момент зародження етносу, тобто складання ядра і формування його специфічного обличчя.

Третій підхід визнає лише етнічну історію, не виділяє в ній фази, в тому числі початкової (етногенетичної). Такий підхід не знайшов достатньої підтримки навіть у советській історіографії.

Найпоширенішим у советській історіографії був другий підхід, який тлумачив етногенез як первісний момент зародження етносу, формування його ядра, складання його своєрідного обличчя. Таке тлумачення етногенезу підтримував Ю.Бромлей у 1982 р., В.Алексєєв у 1986 р. Перший з них трактував етногенез як виникнення кожної етнічної спільноти, а другий вважав, що етногенез — це сукупність історичних явищ і процесів, які мають місце в ході формування того чи іншого етносу і приводять до кінцевого складання його етнічного обличчя.

У названих тлумаченнях етногенезу нечітко визначені етногенетичні ознаки і, відповідно, початкова і кінцева межа етногенезу, не виявлено показника (рис чи ознак), який би фіксував початок зародження етносу. Одні з советських вчених появу найдавніших етносів пов'язували з появою *Homo sapiens*, другі — з епохою пізнього палеоліту, треті — з епохою мезоліту чи навіть неоліту. Найдавнішою формою етнічної спільноти всі вони вважали племена, а момент їх формування — початком етногенетичних процесів. Кінцевий момент етногенезу племен фіксує появу етнічної самосвідомості і етноніма, бо саме це (а не назва етносу іншими народами) фіксує усвідомлення людьми їхньої причетності до того чи іншого етносу. Наукову некоректність такого визначення початкової і кінцевої межі етногенезу засвідчує цілий ряд сучасних етносів, які не знали племінної доби свого розвитку (сикхи, італійці, мексиканці та ін.), або ж не мали власних етнонімів (папуаські племена не мали етнонімів до XIX ст. і одержали їх від європейських місіонерів), називали себе “людьми” і самоідентифікували себе з ними. Жоден із варіантів соціально-історичної концепції не розкриває суті і змісту етногенезу та позначений недостатньою науковою обґрунтованістю.

Енергетична концепція етногенезу. Сформована вона Л.Гумільовим на основі його енергетичної теорії етносу, що тлумачить етноси як біофізичну реальність, підпорядковану законам біосфери і залучену до всіх процесів, які в ній відбуваються.

Автор концепції виходить з того, що поверхня землі кілька разів за тисячоліття потрапляє під дію короткочасних спалахів особливого космічного випромінювання. Воно викликає мутацію того гена людини, який відповідає за сприйняття організмом енергії зовнішнього світу. Такі спалахи і мутації людського гена спричиняють *пасіонарний поштовх* (від лат. *passio, patior* — *активність, пристрастність, жертвність, чуттєвість*). Пасіонарії (індивіди енергонадлишкового типу) — це особи, яким від народження властива здатність сприймати значно більше енер-

гії, ніж це необхідно для їх особистого чи видового відтворення. Вони характеризуються підвищеним потягом до дії. Надлишок енергії спрямовують на зміну навколишнього світу. Вони виділяються з одного чи кількох старих етносів.

Поява певного числа об'єднаних спільною метою пасіонаріїв на території з достатньо різноманітними ландшафтами може стати пусковим механізмом появи нового етносу. Пасіонарний поштовх спричиняє бурхливий процес етногенезу, що триває 130–160 рр. і завершується виникненням нового етносу з новими поведінковими і культурними стереотипами. Створювані пасіонарними нові поведінкові стереотипи передаються міжпоколінними зв'язками від пращурів до нащадків наслідуванням і навчанням. Після пасіонарного поштовху етнос проходить кілька закономірних фаз свого розвитку і буття. Повний цикл життя етносу триває близько 1500 років, якщо етнос не гине раніше під дією зовнішніх причин.

За час свого існування етнос поступово втрачає весь запас енергії, яку він одноразово одержав після спалаху космічного випромінювання. У названих часових рамках етнос проходить кілька фаз розвитку. Кожна з них пов'язана з певним рівнем пасіонарної напруги та характеризується специфічними стереотипами поведінки.

Фаза підйому починається з пасіонарного поштовху і появи нового етносу. Вона триває 200–300 років. Цей період пов'язаний з інтенсивним зростанням пасіонарної напруги етносу та всіх видів його активності, його енергетичною експансією. Заради створення своєї держави як основної мети пасіонарії йдуть на значні жертви.

Найвища (акматична) фаза етногенезу пов'язана з найбільшим піднесенням пасіонарної напруги. Максимальне зростання пасіонарної напруги (різке зростання чисельності пасіонаріїв) у поєднанні з ростом індивідуалізму, зростанням кількості субетносів і етнографічних груп часто стають причиною розгортання внутрішньоетнічних конфліктів. Пасіонарії “забувають” про свою велику мету і зосереджуються на задоволенні власних інтересів і амбіцій. Ця найтяжча фаза в житті етносу, що супроводжується внутрішніми конфліктами і громадянськими війнами, триває близько 300 років. У цих конфліктах пасіонарії взаємно винищуються, а рівень пасіонарної напруги різко спадає. На зміну їм приходять субпасіонарії, які нездатні сприйняти необхідної енергії для адаптації в навколишньому середовищі (волоцюги, люмпени, босяки, бомжі). Настає нова фаза етногенезу.

Фаза надлому (кризова) позначена різким зниженням пасіонарної напруги, зростанням чисельності субпасіонаріїв, гострими конфліктами усередині етносу, розколами етнополітичних утворень. Фаза надлому триває близько 200 років.

Фаза інерції (бездіяльності, нерухомості) починається з незначного піднесення рівня пасіонарної напруги з наступним її поступовим спаданням. Вона характеризується посиленням державних і соціальних інститутів, нагромадженням матеріальних і культурних цінностей, активним перетворенням ландшафту. У суспільстві домінують законослухняні і працелюбні посередності, орієнтація на загальноприйнятий стандарт. Фаза інерції виглядає як початок творчої діяльності, але при цьому рівень пасіонарної напруги постійно спадає. Це свідчить, що під маскою процвітання йде загнивання етносу.

Фаза обскурації (старості, відживання) етносу настає тоді, коли йому вже понад 1100 років. Ознакою його старості є падіння рівня пасіонарної напруги нижче нуля і значне зростання кількості субпасіонаріїв. Етнос продовжує існувати за рахунок раніше набутих матеріальних і культурних цінностей, але неспроможний до конструктивної діяльності, бо численні субпасіонарії постійно вимагають задоволення своїх ненаситних потреб. За цих умов суспільні інститути починають розкладатись: узаконюється корупція, зростає злочинність, до влади приходять авантюристи, працелюбних і чесних людей переслідують та винищують. Настає помітне скорочення чисельності етносу, який в цю добу може бути легко завойований сусідами.

Фаза регенерації (відродження, відновлення), що інколи має місце в етногенезі, засвідчує короткочасне відродження етносу за рахунок припливу пасіонаріїв з окраїн та з чужих етнічних спільнот. Вони можуть протягом певного часу відігравати провідну роль і дещо затримати загибель етносу.

Фаза меморіальна (загибелі, статична, реліктова) засвідчує завершення процесу етногенезу. Етнос вичерпав весь запас пасіонарної енергії, здобутої внаслідок короткотермінового спалаху космічного випромінювання. Його члени, майже без жодних змін, повторюють з покоління в покоління збережені традиції. Якщо сусіди не нападають, то такий етнос чи його залишки поступово розпадаються, а його члени перетворюються на гостинних, безневинних, доброзичливих, працьовитих і консервативних людей, які не хочуть нічого змінювати. Перехід до заключного етапу меморіальної фази має вигляд поступового забу-

вання традицій минулого. У такому статичному стані етнос може перебувати наймовірно довго.

Новий цикл розвитку статичного (реліктового) етносу може бути викликаний лише новим пасіонарним поштовхом, при якому виникає нова пасіонарна етнічна популяція. Вона не воскрешає старий, а створює новий етнос з новими ознаками і рисами. З пасіонарного поштовху починається новий виток етногенезу.

Енергетична концепція етногенезу Л.Гумільова доволі струнка і приваблива. Але вона має вигляд наукової гіпотези, бо її вихідним положенням є припущення про спалахи загадкового космічного випромінювання, що спричиняє пасіонарний поштовх. Крім того, етногенез далеко не всіх етносів вписується у виділені ним фази, а їх послідовність та хронологічні межі часто не підтверджуються конкретними фактами етнічної історії.

Соціально-біологічна концепція. Вона ґрунтується на поєднанні соціально-історичних та біологічних (популяційних) чинників. На ранніх етапах антропогенезу сам процес виділення людини з тваринного світу проходив під впливом біологічно-соціальних чинників і закріплював перебудову антропологічних рис людини. Еволюція виду *Homo sapiens* ніколи не припинялась, але вона зі сфери філогенезу (від гр. *philia* — *рід, вид* і *genesis* — *походження*). Філогенез — історія розвитку живих організмів протягом усього часу їх існування на Землі, що перебудував біологічну природу і зовнішні антропологічні риси людини) перейшла в етногенез. У генофонді людини поряд з генами, властивими лише їй, є гени спільні для людини і ссавців, плазунів, амфібій, риб і т.п. Що ж до етносів, то до їх складу входять представники різних антропологічних груп і рас. Ця генетична складність етносів засвідчується навіть окремими расовими одиницями, які взяли участь в їх етногенезі.

Кожен етнос, як і будь-яка біологічна популяція, має ареал поширення. Цим він схожий до категорій рослинного і тваринного світу. Але зв'язки етносів з природою наймовірно складні. На ранніх етапах етногенезу життєдіяльність людей повністю ґрунтувалася на нерозривних зв'язках з навколишнім середовищем. Найповніше це проявляється у господарсько-культурній історії, побуті та етнічній свідомості.

Все це вимагає розглядати етногенез як сукупність господарських, культурних, історичних та природних процесів (повільних і непомітних чи вибухових і стрибкоподібних). Поєднання цих процесів дає можливість виявити коріння всіх елементів, які взяли участь у складанні конкретних етносів, простежити

зміни подоби і виділити основні етапи складання їх специфічного обличчя, визначити ті критичні орієнтири їх функціонування, за якими настає становлення нової етнічної якості. У ході історичних процесів постійно міняється культурно-побутова специфіка етнічних спільнот та їх внутрішня мозаїчність, розвивається соціальна структура, змінюються їх мовно-культурні цінності, етнокультурна і етнополітична орієнтація і т.ін. Цим засвідчується суспільно-історичний та господарсько-культурний характер і популяційна природа етносів.

На початковому етапі людської історії расогенез і етногенез були нерозривно пов'язані з антропогенезом і проходили паралельно. *Популяційні групи-основи* негроїдних етносів з'явилися вже десь 180 тис. років тому, окремі монголоїдні і європеоїдні — 150–80 тис. років тому, а чисельні європеоїдні — 50 тис. років тому. Ранній етап етногенезу пов'язується з *появою малих екзогамних тотемних груп* доби палеоліту. З них формувалися дуально-екзогамні об'єднання, що не мали ще родової організації. Такі дуально-екзогамні об'єднання характеризувалися певними традиціями виготовлення знарядь праці, спільною мовою, первісною самосвідомістю, протиставленням себе чужим. Вони були ранньою формою *передплеменних етнічних утворень*.

Закінчення льодовикової епохи змінило природно-географічні умови, а це викликало необхідність адаптації людських колективів до нових умов, спонукало людей до освоєння все нових територій. Ці процеси спричинили відокремлення невеликих груп людей від передплемен. Такі групи продовжували зберігати пам'ять про свою близькість. У часи зовнішніх загроз вони об'єднувалися для відсічі нападникам.

У межах певної території такі групи складали своєрідну ендогамну діалектну і культурну спільність, яку *можна назвати рухливим племенем*. Сукупність кількох таких спільнот, які були пов'язані кривною спорідненістю, ендогамією, дружніми зв'язками, обрядами, звичаями, діалектом, складали *одноплеменність*, що могла мати етнічну самосвідомість. Такі одноплеменності ще називають *протоетносами* мезолітичної епохи.

Широке розселення протоетносів, перехід до відтворюючого господарства, його розвиток та виникнення постійних поселень спричинили формування розширених соціальних груп, тобто *етноплемен доби неоліту–неоліту*. Вони були вже сформованими племінними спільнотами з етнічною територією, мовою, самосвідомістю, самоназвою, святами і обрядами.

З епохи неоліту ендогамія визначає межі всіх сформованих

етнічних спільнот від племені до сучасних етнонацій. Вона посилювала кровну спорідненість та культурно-побутову єдність членів племені. Такі племена були міжпоколінними соціально-біологічними спільнотами, а їх члени перебували в прямих родинних, кровних та господарських зв'язках. У результаті довготривалої племінної ендогамії вони перетворювались на реальні етноси-популяції. Члени такого племені усвідомлювали себе окремою спільнотою з власною мовою (діалектом), релігією, уявленнями, обрядами, святами, міфологією і т.ін. З таких етноплемен вже в добу неоліту–енеоліту виокремлювалися корейсько-японська, тюрко-монгольська, алтайська, балто-слов'янська та інші етнолінгвістичні спільноти.

Винайдення металів та їх запровадження у виробництво, нові технічні досягнення, суттєві соціально-економічні та політичні перетворення, швидке зростання населення і т.ін. зумовили формування складних територіально розлогих соціально-політичних спільнот у вигляді союзів племен і ранньодержавних утворень. Населення таких утворень складалося переважно з близьких за мовою і культурно-побутовими традиціями етноплемен. До таких утворень втягувались і неспоріднені племена. Тривале співжиття в межах одного політичного утворення, спільність економічних інтересів, переважання шлюбної та соціально-економічної ендогамності поступово посилювали єдність племен і перетворення їх у *складні етнотериторіальні спільноти*, тобто в етноси.

На початкових етапах розвитку людства значний вплив на етногенетичні процеси мали масові переселення та безперервні війни. Переселення на малозаселені чи незаселені землі не викликали зіткнень різноетнічних традицій. При завоюванні заселених територій відбувалося зіткнення і взаємодія місцевого і прийшлого населення та їх традицій: мов, самоназв, самосвідомості, соціальних структур, елементів матеріальної і духовної культури, побуту і т.ін. У першому випадку етнічні процеси продовжували зберігати поступальну еволюційність, а сам етнос залишається незмінним, бо незмінним залишились етнічні стереотипи, свідомість і етноніми. У другому випадку починається взаємодія прийшлого і корінного населення, що спричиняє зміну поведінкових і культурних стереотипів, етнічної свідомості та етноніма.

Навіть схематична характеристика перебігу етногенетичних процесів засвідчує, що однозначної відповіді на питання про їх причини і рушійні сили немає. Поєднання соціально-історичних

та біологічних (популяційних) чинників в етногенезі є очевидним. Механізми виникнення, розвитку і зникання (розпаду) етносів можна зрозуміти, поєднавши названі чинники з явищем пасіонарності. До пасіонаріїв належать індивіди, які від народження здатні вбирати (абсорбувати) із зовнішнього середовища більше енергії, ніж це необхідно для їх особистого і видового збереження. *Пасіонарність — це така генетична, біологічно успадкована поведінкова активність, яку можна пов'язати з філософським поняттям “інтерес”*. Рушійною силою дій кожної людини, соціальних і професійних груп, поколінь, сімей, родів, племен, етносів, держав та її органів є інтерес. Зміст інтересу визначається конкретними умовами життя, місцем перелічених груп у системі суспільних відносин. Він стає реальною причиною соціальних дій, подій, звершень, а в їх основі формула—інтерес—стимул—дія. Людських інтересів величезна кількість. Суспільне життя надає їм як соціальних, так і етнічних форм.

Універсальність дії інтересів з найдавніших часів до наших днів простежується як в соціальних, так і в етнічних формах буття людських спільнот. Індивідуальні і групові людські інтереси спричиняються біологічними і соціальними потребами людей. Перші з них проявляються в інстинктах (“інтересах”) виживання, самозбереження, самовідтворення, родових потреб самоідентифікації і т.ін., а другі — в соціальній, господарсько-культурній і побутовій специфіці, самоназві, самоідентифікації, проявах солідарності і т.ін. Поєднання обох груп інтересів з ендогамністю етносоціальних спільнот засвідчує, що етногенез як процес появи і зникнення етносів не можна відривати від господарської діяльності, зміни суспільних систем, економічної і політичної історії та від природно-географічного середовища. Поєднуючись з біологічною природою етносів, ці фактори проявляються: у демографічних вибухах і розширенні території розселення новонароджених етносів; у підвищенні їх політичної, військової, адміністративної, культурної і релігійної активності; в ускладненні внутрішньої мозаїчності етносів; у змінах етнічних стереотипів, жорсткій регламентації поведінки та складанні нових культурно-побутових традицій і т.п. Це дає підстави стверджувати, що *етногенез — це вся сукупність історичних (соціально-культурних і біологічних) процесів, які проявляються при функціонуванні етносів від початків виникнення, на основі раніше існуючих компонентів, до складання обличчя етнічних спільнот та їх зникнення*.

Етногенез як процес існування етносів в історичному часі за-

свідчує їх розвиток від появи на історичному небосхилі до сходження з нього. Кожен етнос існує в часі, а це означає, що він не лише зберігає традиції шляхом передачі етнічної інформації від покоління до покоління, а й постійно змінюється.

Вивчення і уточнення етногенезу конкретних етносів, крім наукового, має ще і важливе прикладне значення, бо дає змогу зрозуміти як їх етно-політичний і етнокультурний стан, так і виявити причини етносоціальних протиріч, що часто маскуються під конфесійні, расові чи соціальні.

Із сказаного випливає, що етнічна історія людства є багато-стадіальним процесом і що в кожній із стадій відбуваються різні етногенетичні процеси. Такі процеси призводять до того, що на одному етнічному ґрунті можуть розвиватися різні етноси. Етнології відомо чимало випадків, коли в історії етносу відбувається зміна кількох етнічних стереотипів (в тому числі мови і етнічної самосвідомості), тобто формуються нові етноси. Наприклад, давньоперсидський етнос, середньовічний персидський етнос і сучасні ірані (перси) характеризуються різними стереотипами, тобто вони є різними етносами, які сформувалися на одній основі.

3. ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ

Етногенез як сукупність соціально-культурних і біологічних процесів появи, буття і зникнення етносів проявляється в етнічних процесах, які фіксують послідовний розвиток етносів та їх мозаїчних складових, дають змогу виділити стадії етногенетичних процесів та їх послідовність.

Поняття "етнічні процеси" з'явилося ще наприкінці XIX ст., але було обґрунтоване лише в 20-х роках XX ст., коли під етнічними процесами розуміли асиміляцію, поглинання малочисельних етносів та їх культур багаточисельними, економічно і політично розвинутими етносами. У 60–70-х роках XX ст. утвердилося два підходи до розуміння етнічних процесів: перший тлумачив їх як кардинальні зміни, що завершуються зміною етнічної самоідентифікації; другий розглядав їх лише як постійні еволюційні зміни.

Сама природа етносів спричиняє їх постійний розвиток. Найшвидше змінюються соціально-економічні і політичні параметри етносів, що найповніше проявляється в етнокультурних, етносоціальних, етнодемографічних, етномовних процесах.

Усі етнічні процеси можна звести до етнооб'єднувчих і етнорозмежувальних.

Етнооб'єднувчі процеси. Вони проявляються у злитті, зміцненні, зближенні, об'єднанні етнічних спільнот, які посилюють єдність всіх складових етносів.

Етнічна дифузія (лат. fusio — злиття) — процес злиття кількох близьких за мовою і культурою етнічних спільнот у великий етнос. Так ішов процес злиття давньоукраїнських літописних етноплемен у великий руський (український) етнос з новими поведінковими і культурними стереотипами, етнічною свідомістю і самосвідомістю, етнізмом і т. ін.

Етнічна консолідація (лат. consolidatio — зміцнення) — посилення внутрішньої єдності великого етносу і згладжування між його внутрішніми складовими: субетносами, етнографічними групами, локальними групами і округностями. В добу існування України-Русі консолідація руського етносу проявилась у поширенні етнічного імені “русини”, “русичі”, “руські люди” та зникненні етніконімів “поляни”, “древляни”, “білі хорвати” та ін., в утвердженні руської етнічної свідомості і самоідентифікації.

Етнічна асиміляція (лат. assimilatio — уподібнення, ототожнення) — поглинання, розчинення самостійного етносу чи якоїсь його частини в середовищі іншого, звичайно більшого, державного, господарсько, політично чи культурно розвинутішого. Вона включає зміну етнічної і культурної орієнтації та самоідентифікації.

Міжетнічна інтеграція (лат. integratio — об'єднання в ціле якихось частин) — об'єднання всередині держави чи регіону кількох відмінних за мовою і культурою етносів, що може спричинити складання якихось спільних рис. В результаті такої інтеграції можуть скластися міжетнічні спільноти у вигляді великих етнотериторіальних спільнот з певними елементами етнополітичної самосвідомості і самоідентифікації. Такі процеси характерні для всіх довго існуючих поліетнічних держав. Вони були властиві Римській імперії, Російській імперії, Советському Союзу, США та ін.

Етнічна конвергенція (лат. convergere — наближення, сходження) — зближення, злиття, взаємна асиміляція двох дуже близьких за мовою і культурно-побутовими традиціями етносів.

Етнічна міксація (лат. miscere — з'єднувати, сплітати; mixtus — змішаний) — етнотрансформаційний процес утворення нового етносу шляхом злиття не пов'язаних спорідненістю і культурно-побутовими традиціями етнічних груп. Такі процеси відбуваються в Канаді, США, Австралії, країнах Латинської Америки.

Етнооб'єднувчі процеси посилюють єдність окремих складових етносів, прискорюють їх консолідацію та відокремленість від інших етносів. Ці процеси — етнотворчі і націотворчі — зводяться до кількох моделей. *Римська модель* — племена латинян створюють свою державу, асимілюють підкорених, розширюють громадянство на всіх латиномовних і залічують їх до римського етносу. *Києво-Руська модель* — військово-політична сила консолідує в єдиній державі етнічно близькі східнослов'янські племена. *Французька модель* — держава з її устремліннями об'єднати певні території прискорила консолідацію романомовного, германомовного і кельтомовного населення в окремий етнос. *Німецька модель* — глибокий племінний, культурно-побутовий і діалектний поділ германських племен зумовив складання кількох десятків феодальних держав, що об'єднались у “Священну Римську імперію германської нації”, яка згодом стала Германською імперією. *Українська модель* — державно і політично розчленований етнос прагнув соборності (єдності) і власної державності.

Етнорозмежувальні процеси. Вони розчленовують єдиний етнос чи етнополітичне утворення на кілька. У них найчастіше зустрічається етнічна парціація, етнічна сепарація та етнічна дисперсизація.

Етнічна парціація (лат. pars (partis) — *частковий, окремий*) — процес поділу єдиного етносу на кілька частин, кожна з яких набуває власної етнічності, майже не ототожнює себе зі своїм етнічним предком.

Етнічна сепарація (лат. separatus — *відокремлений*) — процес відокремлення від етносу якоїсь його частини, що згодом розвивається в окремий етнос.

Етнічна дисперсизація (лат. dispersus — *розсіяний*) — процес відокремлення від етносу окремих його частин, котрі не набули характеристик і властивостей самостійних етносів, а залишилися чи стали субетносами або етнографічними групами (русини Воеводини, кубанські козаки, приморські козаки і т.ін.).

Етнології та історії відомо кілька моделей такого розмежування. *Ісландська модель* — переселенці, освоївши безлюдну землю, відірвавшись від рідного краю, розвинулись в окремий етнос. *Іспанська модель* — завойовники і переселенці, змішавшись з підкореними індіанцями, визначили етнічне обличчя нововиникаючих іспаномовних етносів Латинської Америки. *Австрійська і молдовська модель* — частина етносу, маючи власну державу, поступово формується в окремий етнос. *Сикхська модель* — з конфесійної групи пенджабців розвинулась окрема етноконфе-

сійна група, а на її основі сформувався сучасний сикхський етнос, і т.д.

Все це дає підстави говорити, що *етнічні процеси — це різноманітні етнокультурні, етносоціальні і етнополітичні зміни рис і властивостей етнічних спільнот упродовж їх існування*. Наведене визначення та наявність значної кількості різноманітних етнооб'єднавчих і етнорозмежувальних моделей розвитку етнічних спільнот засвідчує важливу роль соціально-політичних чинників у їх функціонуванні. Вони настільки виразні, що чимало істориків, філософів, соціологів і політологів появу етносів на історичній арені прямо пов'язує з соціально-політичними процесами.

Етнічні процеси в сучасному світі. Сучасне людство як сукупність всіх етносів Землі характеризується величезною строкатістю, заплутаністю і суперечливістю етнічних процесів. Це спричинено тим, що нині у світі існують всі види етнічних спільнот: малочисельні племена в кілька десятків чи сотень чоловік, племінні етноси, союзи споріднених племен, великі багатомільйонні етноси та етнації. Всі вони перебувають на різних етапах соціально-економічного, політичного і етнічного розвитку. Тому кожний регіон, кожна країна характеризуються своєрідними етнічними процесами.

Так, *в США і Канаді* доволі швидко відбуваються процеси консолідації англомовних і асиміляції нечисельних іммігрантських груп, які завдяки високим матеріальним стандартам полегшено включаються в американську чи англоканадську культуру. У великих іммігрантських етнічних групах названих країн на протидіагу цьому посилюється престижність етнічних традицій, самоідентифікація з етнічними пращурами. Незважаючи на численні міжетнічні шлюби, мовну асиміляцію, професійний успіх, матеріальні статки, члени великих етнічних груп стабільно зберігають етнічну самосвідомість при відкритому демонструванні загальноамериканської чи загальноканадської ідентичності і солідарності.

Неоднозначні процеси відбуваються в етнорасових групах названих країн. Так, етнорасовий рух негрів 70-х років ХХ. ст. засвідчив, що одні їх групи прагнуть повної американізації, а другі — виявляють афроамериканську самосвідомість і культурно-побутову специфіку. Така ж приблизно ситуація з іммігрантськими етнічними групами японців, китайців, гіндустанців, вірмен, арабів та ін., які можуть мовно асимілюватись, але зберігати етнічну самосвідомість і культурно-побутові традиції. Індіан-

ські етнічні групи зосереджені в резерваціях і існують як статичні (ізольовані) етноси.

У країнах Центральної Америки вже з початку XIX ст. спостерігаються процеси етнічної консолідації. У Мексиці вже в перші десятиріччя XIX ст. сформувалося метисоване ядро, навколо якого йшла і нині йде консолідація мексиканців. При цьому тут поступово втрачають своє значення етнічні і антропологічні характеристики. Чисельні групи індіанців зберігають свою етнічну самоідентифікацію і культурно-побутові традиції. В інших країнах Центральної Америки активно проходять процеси змішування і соціально-культурного зближення етнічних груп через асиміляцію і акультурацію. Негри, індіанці та нові іммігранські групи розчиняються в метисованому іспаномовному середовищі. Виняток становлять лише індіанці Гватемали, які зберігають своє етнокультурне обличчя і самосвідомість.

У Південній Америці повсюдно домінують процеси етнічної консолідації етнічних груп навколо іспаномовних спільнот. Вони асимілюють всі, в тому числі нові іммігрантські етнічні групи. Індіанські етноси також мовно асимілюються, або існують як релікти. Виняток становлять лише індіанці Перу, Венесуели та Еквадору, де вони складають відповідно 40, 37 і 15% всього населення країн. Тут вони доволі міцно зберігають свою етнічну ідентичність, мови і культурно-побутові традиції, але сфери їх поширення і впливу постійно звужуються, натомість зростає двомовність та державна ідентичність.

Для всіх латиноамериканських етносів загострилася проблема збереження своєї самобутності, що проявляється у протистоянні північноамериканським культурним впливам, збереженні та поширенні культурних традицій, розвитку латиноамериканських рис культури, відстоюванні і пропаганді ідей спільності історичної долі всіх етносів Латинської Америки.

Нинішня Африка характеризується дуже строкатим етнічним складом населення та низьким рівнем етнооб'єднавчих процесів. Загалом тут етнічні процеси розвиваються у протилежних напрямках.

У регіонах Тропічної Африки розпочалися процеси міжетнічної консолідації споріднених етнічних груп у більш великій спільноті на основі спільності чи близькості їх мов і культурно-побутових традицій. Особливо активно ці процеси відбуваються у містах та промислових центрах з етнічно змішаним населенням. Тут на основі взаємодії мов і культурних традицій зростає культурна спільність і солідарність населення, формується його

державна ідентифікація та самосвідомість. Водночас на цих територіях відбуваються й процеси міжетнічної консолідації різних за мовою і культурно-побутовими традиціями етносів у межах країн. Внутрішньоетнічна консолідація характерна лише для населення Мадагаскару, де посилюється єдність субетносів і етнографічних груп у складі малагашського етносу.

Майже для всіх країн Тропічної Африки характерне розділення достатньо великих етнічних спільнот державними кордонами. Це таїть у собі велику загрозу можливих міжетнічних протистоянь, бо кожен етнос прагне своєї єдності і цілісності.

Загалом у Тропічній Африці етнічні процеси переплітаються з мовними і релігійними. Їх перебіг ускладнюється політичною боротьбою, що дуже часто ведеться за племінним, а не за партійним принципом.

У країнах Північної Африки етнічні процеси більш однозначні. Тут переважають процеси етнічної асиміляції. В арабських країнах доволі активно йде арабізація корінного населення. А в Ефіопії амхари (амгари) асимілюють всі близькі їм за мовою і культурою етноси країни.

В Азії сучасні етнічні процеси неоднозначні і суперечливі. У всіх багатоетнічних країнах активно відбуваються процеси консолідації демографічно, політично і культурно домінуючих етносів. У них навіть формування чи зростання етнічної самосвідомості пов'язане з політичною і культурною домінацією. Особливо активно ці процеси відбуваються в Індії, де в кількох десятків субетносів і етнографічних груп лише з 70-х років ХХ ст. почалося формування загальноіндустанської етнічної самосвідомості і самоідентифікації. Цьому процесу сприяє й повільне подолання кастових відмінностей. На Філіппінах консолідація багаточисельних споріднених етносів відбувається через поширення мови *піліпіно*. Процеси етнічної консолідації характерні навіть для такої одноетнічної країни, як Японія, де вони знаходять вираз у подоланні залишків кастової замкнутості і відокремленості. Процеси консолідації тут супроводжуються асиміляцією малочисельних споріднених та іммігранських етнічних груп.

Корінні етнічні меншини практично в усіх країнах Азії свідомо протистоять асиміляції, самі консолідуються, домагаються політичної незалежності чи автономії. Так, на Філіппінах етноси, які сповідують мусульманство, ведуть боротьбу за свою політичну незалежність, белуджі Пакистану домагаються автономії, курди Іраку, Ірану і Туреччини прагнуть соборності і політичної

незалежності і т.п. Великі іммігрантські групи китайців, тамілів, гіндустанців та інших в чужоземних країнах свідомо прагнуть зберегти свою етнічну ідентичність через поширену в них ендогамність та збереження культурно-побутових традицій.

Європа також характеризується суперечливими і неоднозначними етнічними процесами. У переважній більшості європейських країн процеси внутрішньої етнічної консолідації досягли такого рівня, що повсюдно спостерігається стирання локальних діалектів і поширення літературних мов, а культурна інтеграція спричинила стирання субетнічних і етнографічно-групових культурно-побутових традицій. Корінні етнічні меншини неохоче і повільно піддаються асиміляції, домагаються автономії чи повної незалежності (баски, албанці, валлійці, гагаузи та ін.). Європейські іммігрантські групи в більшості країн Європи доволі швидко асимілюються. Неєвропейські іммігрантські групи асимілюються дуже повільно. Вони доволі швидко перетворюються на замкнуті ендогамні етнічні групи з домінуючими в них етнічними культурно-побутовими традиціями.

Загалом ХХ ст. позначено небувалим науково-технічним прогресом, що охопив усі сфери людського буття.

Науково-технічний прогрес у поєднанні з сучасними засобами комунікацій та політичними реаліями стали визначальними чинниками збереження чи ломки традиційних поведінкових і культурних стереотипів. Але в кожному конкретному регіоні чи країні ці процеси характеризуються певною специфікою і неповторністю. Тому в сучасних етнічних процесах не визначено закономірностей, а лише виявлено їх основні тенденції. Найактивніше в сучасному світі етнічні процеси відбуваються там, де формуються нові етноси. Таких регіонів на всіх континентах налічується близько двох десятків.

4. МОЗАЇЧНІСТЬ ЕТНОСІВ

Кожен етнос як динамічна цілісна міжпоколінна людська спільнота має складну етногенетичну і етнотериторіальну будову. Етнологи, прагнучи осягнути етногенетичну будову етносів, прийшли до висновку, що їх верхньою межею є сама етнічна спільнота (етнос), а нижньою межею його подільності — сім'я, в якій іде його відтворення. У свою чергу, сім'я складається з етнофорів, які є найнижчими мікроєдностями етносів. Етногенетичну будову етносів можна вести від етнофорів до сім'ї — родинної групи — дему — територіально-популяційної групи —

локально-територіальної групи — етнографічної групи чи субетносу, а від них — до етнічної спільноти.

Територіальна будова етносів формувалася під впливом природно-географічних, історико-політичних, соціально-економічних, етнодемографічних, міграційних, історико-культурних та багатьох інших чинників. Визначаючи принципи районування етносів, чимало дослідників відмовляється від поєднання етногенетичних і етнотериторіальних чинників складання їх внутрішньої будови. Під етнографічним районуванням розуміємо *поділ етносу і території його розселення за етногенетичними і етнотериторіальними складовими: племенами, братріями (підплеменами), поколіннями, родами і сім'ями чи за етнографічними зонами, субетносами і етнографічними групами, етнографічними районами (локально-територіальними групами) і етнографічними окружностями (територіально-популяційними групами), яким притаманні певні господарські та культурно-побутові відмінності*.

Вважаємо, що термін “мозаїчність етносів” (від фр. *mosaico* — орнамент, *строкатість*) найбільш повно передає всю складність будови етносів та поєднує етноісторичні і соціально-політичні долі етносів та їх окремих частин з етнічними територіями, їх окремими частинами і з природно-географічними умовами конкретних областей. Мозаїчність не слід плутати з соціальною структурою, мобільністю та соціально-культурним розвитком етносів, що вивчаються соціологією. Мозаїчність етносів виражається по-різному. В одних етносів вона проявляється у збереженні родоплемінного поділу на союзи племен, племена, підплемена (братрії), покоління (племінні групи), роди (сімейно-родинні групи), сім'ї. Такий поділ зберігся у казахів, монголів, тунгусів, пуштунів, туркменів, белуджів, туарегів та багатьох інших. Найповніше і найвиразніше зберегли родоплемінну мозаїку сім найбільших туркменських племінних союзів: теке, йомут, ёрсар, салир, сарик, геклен, човдур. Ієрархічна мозаїчність кожного з них відповідає мозаїчності племен теке (рис. 1).

Родоплемінний поділ туркменів та інших схожих етносів, зберігаючи їх загальну мозаїчність і культурно-побутову своєрідність, забезпечує їм внутрішню єдність, що найвиразніше і найповніше проявляється при протистоянні зовнішнім загрозам (рис. 2). Український етнос в добу утворення України-Русі мав приблизно таку ж внутрішню мозаїку.

Значно складніша мозаїчність тих етносів, у яких вона сформована на основі поєднання етногенетичного розвитку з дією

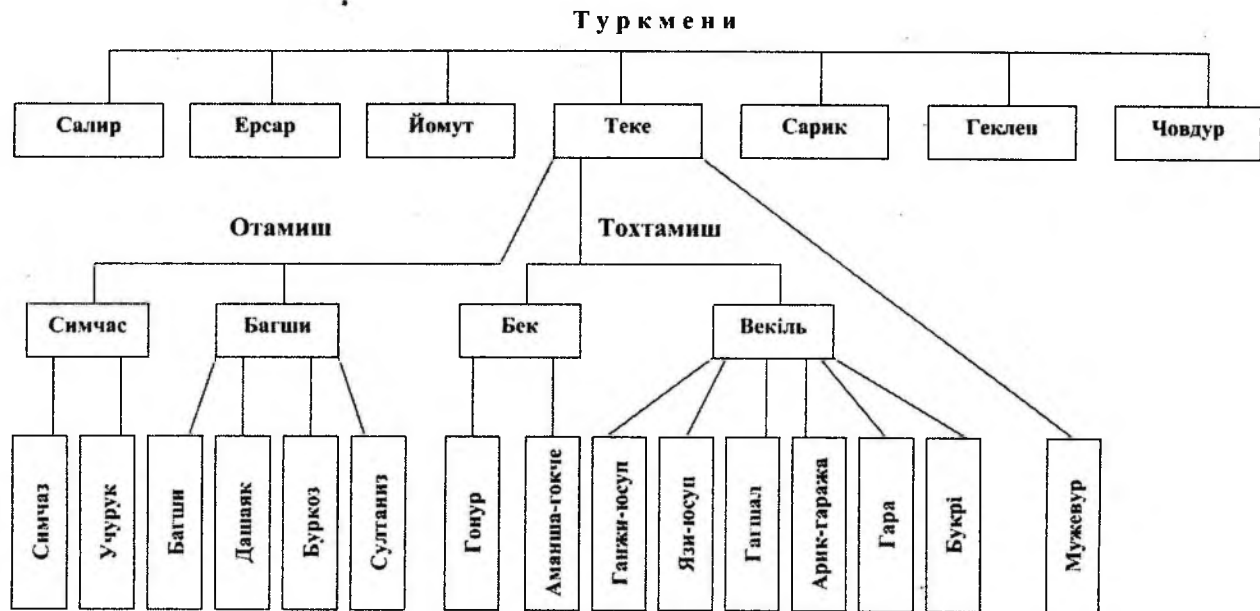

Рис. 1. Схема етногенетичної (родоплемінної) мозаїки туркменів.

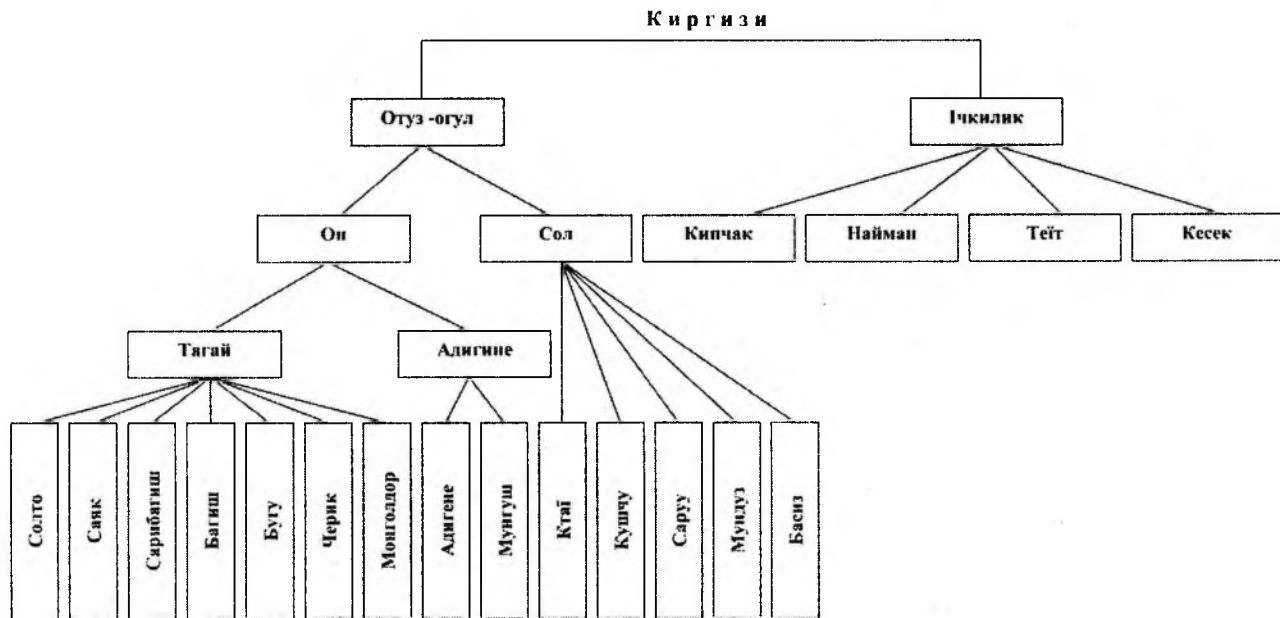

Рис. 2. Схема етногенетичної (родоплеїнної) мозаїки киргизів.

природно-географічних, соціально-політичних, історико-культурних чинників. Їх взаємодія зумовила складання своєрідних історико-етнографічних регіонів (етнографічних зон), субетносів і етнографічних груп, етнографічних районів (локально-територіальних груп), етнографічних округностей (територіально-популярційних груп), сіл (демів). До етносів з такою мозаїчністю відносимо іспанців, італійців, французів, англійців, німців, українців, поляків, словаків, білорусів та багатьох інших. Окремі з них (іспанці, французи, італійці, румуни, англійці, мексиканці та ін.) і в минулому не мали родоплемінного поділу. А такі етноси, як поляки, українці, білоруси, німці, серби, болгари, македонці, хорвати, чехи, датчани, шотландці та інші, на ранніх етапах своєї етнічної історії мали родоплемінний поділ.

Це засвідчує різні шляхи етногенезу названих етносів, своєрідності складання етнічної мозаїки кожного з них. Так, сучасний французький етнос склався на основі злиття кельтів (галлів), романізованого населення та германських племен франків, бургундів і частково вестготів. Ще навіть у XVI ст. спостерігалися значні відмінності між північними і південними французами, які повністю інтегрувались в один етнос лише на початок XIX ст. Сучасний італійський етнос склався на основі інтеграції генетично близьких субетносів (генуезців, флорентійців, венеціанців, сіцилійців та ін.), яким були властиві культурно-побутові відмінності і самосвідомість, а в середні віки у них існували навіть держави. Утворення наприкінці XIX ст. єдиної Італії не привело до повної нівеляції місцевих діалектів, територіальних етнографічних зон, локальної самосвідомості. Наявність етнографічних зон нині проявляється в політичному сепаратизмі, спробах дезінтеграції Італії.

Ряд етносів на ранніх етапах своєї етнічної історії знали родоплемінний поділ. Так, українці у VII–VIII ст. мали чітко виражений племінний поділ: поляни, деревляни, сіверяни, бужани (волиняни), кривичі, радимичі, тіверці, уличі, хорвати. Впродовж IX–X ст. вони сконсолідувались у державу, а вже з XI ст. головним компонентом етнографічної мозаїчності стають сформовані на їх основі етнографічні землі: Галицька земля, Надбужжя, Холмщина (Забужжя), Підляшшя, Перемишльщина, Надросся, Переяславщина, Київщина, Надпоріжжя. У XII–XIII ст. історичні документи фіксують ще й такі етнографічні землі: Червона Русь, Покуття, Поділля, Волинь, Полісся, а з XIV–XVI ст. — Запоріжжя, Північне Причорномор'я, Берестейщина, з XVII–XVIII ст. — Донщина, Гетьманщина, Задунайська Січ, Слобожанщина, Таврія, Кубань. Все це свідчить, що кожен етнос має скла-

дну, своєрідну і неповторну внутрішню мозаїку, яка не лише засвідчує, а й значною мірою розкриває особливості його етногенезу й етнічної історії.

Етнографічні зони є одним із таких проявів мозаїчності етносів, у яких уточнюються як основні етапи і особливості етнічної історії, так і територіальні відмінності їх культури. Етнографічні зони проявляються як в окремих господарсько-культурних традиціях, так і в певній територіальній солідарності її населення. На побутовому рівні етнорегіональні відмінності інколи проявляються в некоректних чи образливих назвах своїх сусідів. Своєрідність історичної долі, адміністративно-політичні, фізико-географічні, господарсько-культурні, політичні та інші фактори спричинилися до формування в Україні впродовж XV–XIX ст. цілого ряду етнографічних зон (історико-етнографічних регіонів). Найвідоміші з них: Наддніпрянина, Слобожанщина, Південь України, Полісся, Волинь, Галичина, Буковина, Закарпаття, Поділля, Сіверщина, Слобожанщина, Донщина, Полтавщина та ряд інших.

Аналогічні етнографічні зони властиві всім етносам, які мають розлогу етнічну територію та тривалу і складну етнічну історію. Наприклад, у Чехії розрізняються такі етнографічні зони, як Чехія, Моравія і Богемія, а в Іспанії — Астурія, Арагон, Каталонія, Леона, Мурсія, Галасія, Кастилія, Андалусія та ін. Внутрішня мозаїчність таких областей неоднакова. В одних випадках, як в українських Слобожанщині і Донщині, внутрішнього поділу не спостерігається, а особливості етнографічної зони проявляються лише в певних особливостях традиційної культури та нечітко виражених впливах зональної солідарності її населення. В інших випадках етнографічні зони мають складну внутрішню мозаїку, в їх складі чітко виділяються субетноси і етнографічні групи, етнографічні райони, етнографічні округності. Наприклад, у складі етнографічної зони Моравії збереглися субетнічні групи гораків, моравських волохів, моравських словаків та ганаків. Інколи мозаїка етнографічних зон ще доповнюється вкрапленнями іноетнічного населення.

Прикладом етнографічної зони зі складною внутрішньою мозаїкою може служити Закарпаття, яке, з одного боку, характеризується певною етнічною строкатістю населення (українці, угорці, румуни живуть компактно на певних територіях, а німці, словаки, євреї, цигани, росіяни та інші — невеликими групами в містах і селах), з іншого боку — етнографічною мозаїчністю місцевого українського населення — гуцули, бойки, лемки, долиняни та їх численні етнографічні райони і округності) (рис. 3).

Це дає підстави вважати, що *етнографічні зони — це адміністративно-географічні, історико-культурні чи мовні частини етнічних територій, населення яких характеризується проявами земельної (земляцької) солідарності та певними господарсько-культурними особливостями.*

Субетноси. Вивчення мозаїки етносів та особливостей всіх їх складових засвідчують, що *субетноси — це внутрішні територіальні частини етносів, які вирізняються певною культурно-побутовою специфікою, самоназвою, протиставленням себе оточуючим на основі взаємної компліментарності, локальною і загальноетнічною самосвідомістю.* Походження субетносів далеко не однакове. В одному випадку — це колишні етноси, які, втративши свою культурно-побутову специфіку, соціальну і політичну повноту, асимілювались і увійшли до складу державотворчих етносів. У складі росіян таким субетносом є мешцера (зросійщена фінська мешцера), у складі угорців — кумани (змадяризовані половці) та ін. У іншому випадку, субетноси — це колишні племена, які, інтегруючись з іншими спорідненими племенами, зберігали свою культурно-побутову специфіку, самоназву, субетнічну і загальноетнічну самосвідомість. У складі німців такими субетносами є шваби (колишнє плем'я свевів), баварці (колишнє плем'я квадів), тюринги (колишнє плем'я гермундурів), саксонці (колишнє плем'я саксів). У складі українців в епоху раннього середньовіччя такими субетносами були: волиняни (дуліби, бужани), кияни (поляни), уличі, тіверці, сіверяни, радимичі, хорвати, котрі поступово консолідувались в етнос, відомий під загальною назвою “русини” вже з угод 911 та 944 років між Київською Руссю та Візантією.

Нині у складі українців таким субетносом, очевидно, є гуцули, яких Б.Кобилянський вважав за нащадків племен уличів і частини тіверців. Інші дослідники вважають їх за нащадків слов'янізованих даків, романомовних волохів, готів чи тюркського племені узів (уців). Очевидно, гуцули сформувались у результаті внутрішнього саморозвитку давньоукраїнської племінної основи та господарської і культурно-побутової консолідації різних переселенських груп слов'янського і неслов'янського населення. У їх консолідації провідну роль, мабуть, відіграли уличі і тіверці. Територіальна єдність, культурно-побутова специфіка, самоназва, протиставлення себе іншому населенню, наявність гуцульської та загальноукраїнської самоідентифікації, прояви своєрідної ментальності свідчать, що їм властива більшість з визначальних рис субетносів.

У третьому випадку субетноси — результат внутрішнього саморозвитку переселенських груп етносів у своєрідних природно-географічних і політичних умовах. Таким субетносом є помори — нащадки новгородських словен, які у XII ст. з'явилися на берегах Білого і Баренцевого морів. У природно-географічних умовах півночі в них склався своєрідний господарсько-культурний тип промислового господарства, культурно-побутові особливості та чітко виражена самосвідомість. Помори навіть не вважали себе росіянами. Схожим шляхом склався ще один субетнос росіян — челдони, які вважали себе окремим сибірським селянським народом. Вони сформувались у результаті появи переселенців з російської Півночі і Північного Приуралля в Сибірі впродовж XVI–XVIII ст.

З переселенських груп населення сформувався також субетнос українців — русинів Югославії. Перші переселенці із Закарпаття в районі Бачки (низовини між Дунаєм і нижньою течією Тиси) з'явилися у 30–40-х роках XVIII ст. Унаслідок переселення постали перші бачванські колонії русинів греко-католиків: Руський Керестур (1746) і Коцур (1784). У 1764 р. в Руському Керестурі проживало 1341, в 1765 р. — 1385, в 1787 р. — 2198 русинів. У с.Коцурі у 1764 р. проживало 386, у 1765 р. — 494, у 1778 р. — 658, у 1787 р. — 1615 русинів. Уже наприкінці 70-х років XVIII ст. у названих селах відчувалась перенаселеність. З 1780 р. русини поселяються в м. Нові Сад, в якому на початку XIX ст. проживало вже 335 парафіян греко-католиків. Упродовж XIX–XX ст. русини з Керестура й Коцура розселились до інших населених пунктів Бачки: Вербас (1849), Дюрдьово (1870), Господинці (1930), Нове Орахово (1946) та в інші села Срему й Славонії. Нині у Бачці проживає близько 20 тис. українців, які називають себе русинами. Вони зберегли свою етнічну ідентичність на рівні карпато-української самосвідомості XVIII–першої половини XIX ст. Переселенці із Закарпаття не порвали зв'язків з рідним краєм і греко-католицьким мукачівським єпископатом.

У XVIII ст. етнічна свідомість русинів Бачки поєднувала в собі самоідентифікацію з руською кров'ю (“ми люди руської крові”), руською мовою, руською греко-католицькою церквою, руською школою, руськими святами і обрядами.

У четвертому випадку субетноси — це соціально-політичні спільноти із особливим правовим статусом, яким властиві певні специфічні риси культури. До таких утворень належать донські козаки, які сформувались з селян-втікачів та урядових поселенців упродовж XVI–XVII ст. “Верховські” (північні) донські коза-

ки формувались на російській, а “низові” (південні) — на українській етнічній основі. Господарська специфіка, особливий правовий статус, культурно-побутові особливості та внутрішній динамічний розвиток сформували в місцевого населення локальну самоідентифікацію й самосвідомість. Це фіксувалося самоназвою “дончаки” (донські козаки, козаки), а самі вони себе вважали окремим народом.

Приблизно такий самий шлях формування характерний і для субетносу українців — кубанських козаків. Як субетнос українців вони сформувалися в результаті внутрішнього саморозвитку переселенських груп українців у своєрідних природно-географічних і політичних умовах. У 1792–1793 рр. у пониззя Кубані переселилися запорізькі козаки. У 1804, 1808, 1820 і 1848 рр. сюди було переселено ще кілька тисяч українських козаків з сім’ями із Слобідської України. Тут вони називалися чорноморськими козаками, козаками, запоріжцями, чорноморцями. На Кубані українці проживали і проживають суцільним етнічним масивом. За переписом 1926 р. в Кубанському окрузі українці становили 66,58%, в Армавірському окрузі — 34,45% і Майкопському окрузі — 31,35% всього населення. У царській Росії етнонім “українець” був заборонений. За цих умов більшість вихідців з України та їх нащадків на Кубані і Дону називали себе “хохлами”. Назва “хохол” тут не вважалася образливою, а була місцевою самоназвою українців. Доволі часто місцеві українці самоідентифікували себе з козацтвом: “Я — козак”, “я — кубанець”, “я — кубанський козак”. Така самоідентифікація захоувалася російськими властями.

В інших випадках субетноси — це мовні, релігійні, етнорасові чи інші спільноти, які, зберігаючи загальноетнічну свідомість і самоідентифікацію, в силу внутрішнього саморозвитку сформували певні культурно-побутові особливості та субетнічну самосвідомість. Загалом субетноси характеризуються як загальноетнічними, так і місцевими культурно-побутовими особливостями, як загальноетнічною так субетнічною самосвідомістю. Якщо субетнос втрачає самосвідомість, то він перетворюється на етнографічну групу. Водночас численні приклади свідчать, що за збігу цілого ряду чинників окремі субетноси можуть розвинутиись у самостійні етноси. Саме це сталося з арабами після розпаду халіфату на локальні держави і розвитку місцевих субетносів в окремі етноси. Тому нині вже не говоримо про єдиний арабський етнос, а про сирійців, іракців, ліванців, саудівців, єгиптян, лівійців, тунісців, алжирців, марокканців та інших як про самостійні етноси.

Етнографічні групи. Важливе місце в мозаїці етносів, поряд із субетносами, належить також етнографічним групам. Такі групи склались у результаті взаємодії адміністративно-територіальних, історико-лінгвіальних, міграційно-переселенських, соціально-політичних, етнокультурних та інших чинників. При їх формуванні кілька факторів відігравали головну роль, а інші — другорядну. Саме тому етнографічні групи часто розглядаються як залишки колишніх племен, як результат особливостей історичної долі етносів чи регенерації давніх етнополітичних утворень, як уламки ізольованих частин етносів, як асимільовані групи інонаціонального населення чи цілих етносів, як консolidовані групи етнічно близьких чи етнічно далеких переселенців і т.д.

Визначаючи поняття “етнографічні групи”, наголошуємо, що вони є територіальними складовими етносів які не виділяють себе з етносів як окремі частини, які не мають власної самоназви і самосвідомості. Тому вважаємо, що *етнографічні групи — це внутрішні територіальні складові етносів із слабо розвинутою локальною самосвідомістю, прийнятою сусідами назвою, зрідка самоназвою та місцевими особливостями культури, побуту, говірок.* Внутрішня єдність етнографічних груп проявляється в господарстві, матеріальній культурі, сімейному побуті та святах, обрядах і віруваннях.

Особливо багато етнографічних груп у росіян. Політика царської Росії в організації прикордонної служби зумовила виникнення 10 козацьких військ, що стали своєрідними етнографічними групами росіян. Особливий державно-військовий і майновий статус, контакти з “іногородцями” (тими, які не мали прав і обов’язків козаків і складали понад 50% усього населення кожного з козацтв) та корінними етносами Сибіру, зумовили формування у них окремих культурно-побутових особливостей. При цьому для кожного з названих козацтв характерна російська етнічна свідомість, а належність до локальних козацтв у них асоціювалася з належністю до особливих соціально-побутових груп населення.

Окремі етнографічні групи росіян сформувались у результаті взаємодії політичних і міграційних чинників. Так, релігійно-політичні репресії в Росії XVII–XVIII ст. зумовили міграцію частини старообрядців у ліси по ріках Ветлуга і Керженець. Консервативний замкнутий побут переселенців та самоізоляція від сусідів спричинили формування етнографічної групи заволзьких росіян-старообрядців.

Загалом етнографічні групи належать до слабоусвідомлюваних, територіально нечітко окреслених складових етносів. У них місцеві культурно-побутові особливості і самоідентифікація гармонійно вплітаються в загальноетнічні традиції і свідомість. Лише за збігу цілого ряду чинників вони можуть розвинути в окремий субетнос.

Локально-територіальні групи (етнографічні райони). Природно-географічна ізольованість людності окремих територій, своєрідність їх історичного, політичного, адміністративного, релігійного розвитку та інші фактори спричинили формування у складі етнографічних зон, субетносів та етнографічних груп своєрідних місцевих етнографічних районів (локально-територіальних груп — від лат. locus — *місцевий*). Дослідники давно звернули увагу на те, що загалом у єдиній культурі українців-бойків, гуцулів, долинян, лемків, поліщуків, росіян європейської частини та росіян-сибіряків (челдонів) проявляються певні місцеві (локальні) відмінності культурно-побутових традицій.

Отже, *етнографічні райони — це такі місцеві етнографічні території у складі етнографічних зон, субетносів чи етнографічних груп, в населення яких, при загальноетнічній свідомості, проявляються певні культурно-побутові особливості.* Етнографічні райони фіксуються у всіх етносів з розлогою територією розселення, складним етногенезом і етнічною історією. Населення таких районів, навіть надміру ізольованих і відокремлених, повсюдно зберігало свідомість своєї етнічної єдності з рідним етносом. Члени таких спільнот завжди вважають себе українцями, росіянами, італійцями, іспанцями, легко зливаються з основною етнічною масою навіть при наявності певних культурно-побутових особливостей.

Етнографічні окружності (територіально-популяційні групи). Доволі часто в межах етнографічних районів проявляються культурно-побутові особливості окремих сіл та їх невеликих груп. В антропології такі малі людські спільноти ототожнюються з *елементарними людськими популяціями (демами) — найменшими групами людей, що укладають шлюби протягом кількох поколінь переважно між собою.* Механізм дії популяційного фактора стає зрозумілим, якщо візьмемо до уваги, що кожна людина має двох прямих предків, її діти — 4, внуки — 8, правнуки — 16, праправнуки — 32 і т.д. Це означає, що у шостому поколінні людина має 64, у сьомому — 128, у восьмому — 256, у дев'ятому — 512, у десятому — 1024 прямих предків. На цьому ґрунті можуть скластися навіть особливі локальні антро-

пологічні ознаки населення. Дослідники підмітили в населення груп таких сіл навіть незначні особливості традиційної культури і говірок, а тому пробували їх якомось означити. В українській етнології їх називають мікрорайонами, локальними зонами, локальними групами, малими етнографічними групами, а мовознавці — говірковими підгрупами.

Виходячи з внутрішньої природи таких спільнот, традиційності культурно-побутового життя населення та територіальної розлогості від кількох до кількох десятків сіл з переважаючим укладенням шлюбів у їх межах, називаємо їх етнографічними окружностями чи територіально-популяційними групами. Така назва видається найбільш точною, бо засвідчує як генетично-спадковий, біологічний зв'язок поколінь, так і передачу культурно-побутових традицій від предків до нащадків. Кожен етнофор (особа) виступає зв'язковим у передачі традицій до себе від прабабипрадіда, баби-діда, батьків, а від себе — до дітей, внуків, правнуків. За нормального функціонування етнічних спільнот чи їх окремих частин людина виступає носієм культурно-побутових традицій, що спресовують відрізок часу в 175–180 років. *Поєднання шлюбних замкнутостей групи сіл з їх природно-географічною ізольованістю, господарсько-культурною відособленістю, адміністративно-територіальною відокремленістю чи особливим соціально-правовим статусом перетворило групи таких сіл у певні етнографічні окружності (територіально-популяційні групи).* У населення таких окружностей часом складаються певні господарські і культурно-побутові особливості та говірки.

Прикладом доволі чіткого виділення етнографічних окружностей можуть бути закарпатські гуцули (закарпатського гуцульського району), які навіть на побутовому рівні поділяють себе на ясінянських, богданських, рахівських і великобичківських. За цим поділом у них спостерігаються певні відмінності в одязі, зокрема в прикрасах, а великобичківські гуцули характеризуються ще й певними особливостями місцевої говірки. Етнографічні окружності простежуються і в етнографічних районах долиан (див. рис. 3).

Етнографічні окружності простежуються майже в усіх етнографічних районах або ж у субетносів та етнографічних груп. Зокрема вони помітні в бойків, лемків, покутян, кержаків, коломчан, якутян, камчадалів і т.ін. Значення етнографічних окружностей (територіально-популяційних груп) з їх незначними місцевими господарськими і культурно-побутовими особливостями

не слід перебільшувати. Вони не проявляються на рівні самоідентифікації і самосвідомості, але засвідчують всю складність етногенезу і етнічної історії етнічних спільнот. Господарський і культурно-побутовий розвиток спричиняють доволі швидко розчинення традицій етнографічних округностей в особливостях етнографічних районів, етнографічних груп, субетносів та етносів. У поодиноких випадках саморозвиток населення етнографічних округностей спричиняє розширення їх території, складання своєрідних культурно-побутових традицій і формування етнографічних районів.

Значення мозаїчності етносів. Мозаїчність етносів не залишається сталою і незмінною. На неї постійно діють різноманітні соціально-політичні, міграційні, демографічні, культурні та інші чинники. Вони обумовлюють спрощення чи ускладнення мозаїчності етносів. Так, розширення території розселення етносу шляхом завоювань чи колонізації обов'язково спричиняє ускладнення його внутрішньої мозаїки. Утворення держав у межах етнічних кордонів посилює внутрішню єдність етносу, спрощує його мозаїку. Наприклад, утворення Київської Русі і поступове втягування до неї усіх давньоукраїнських племен посилило внутрішню мозаїчність русько-українського етносу, а його подальша господарсько-культурна консолідація і розвиток обумовили поширення територіально-земельного поділу замість племінного.

Прискорення соціального розвитку етносу, поширення літературної мови, переростання етнічної свідомості в національно-державну, усвідомлення своєї етнокультурної та етнопсихологічної цілісності, посилення державно-політичної згуртованості засвідчують наростання внутрішньої консолідації етносу через постійний обмін етнокультурною інформацією. Пропаганда і демонстрація різноманітних субетнічних, етнографічних групових і районних видів традиційної побутової культури і народної творчості формує усвідомлення їх загальноетнічного характеру, перетворює їх найкращі зразки в загальноетнічні символи. Процеси внутрішньої консолідації етносів і спрощення їх внутрішньої мозаїчності добре помітні на прикладі українського етносу, в якого протягом ХХ ст. значною мірою втрачено розмаїття традиційно-побутової культури поліщуків, подолян, бойків, лемків, долинян, покутян, гуцулів та ін.

Такі ж процеси нині відбуваються повсюдно. Так, в Італії спостерігається стирання етнографічних відмінностей між п'ємонтцями, ломбардійцями, лігурійцями, тосканцями, калабрійцями, сицилійцями. У французів майже повністю стерлися від-

мінності традиційних культур пікардійців, бургундців, нормандців. Процеси внутрішньої консолідації значно спростили внутрішню мозаїку росіян, поляків, угорців, греків, португальців, англійців, шведів та інших етносів. В Угорщині такі субетноси, як кумани, яси, гайдуки, нині вже не простежуються.

Наявність складної мозаїки посилює стійкість, гнучкість і опірність етносу, полегшує шлях до його відродження чи розвитку. Якщо одна із складових етносу занепадає чи руйнується, то ініціативу перехоплює інша його мозаїчна складова і стає носієм етнічних і національних ідеалів. Чудовий приклад ролі мозаїчних складових у національному відродженні дає український етнос. Упродовж XVI–першої половини XVIII ст. більш-менш повнокровне функціонування українства забезпечувалося населенням етнографічної зони Наддніпрянщини. Занепад української козацької держави не призвів до повної руйнації етносу. Незважаючи на насильницьке зросійщення, спольщення і мадяризацію, українство етнографічних зон, субетносів і етнографічних груп, етнографічних районів і округностей не лише виживало, а й розвивало традиційно-побутову культуру. А з другої половини XIX ст. ідея повнокровного національно-державного розвитку охоплює Галичину, згодом Наддніпрянщину. Етнографічна мозаїчність українства в 1917–1918 рр. проявилася в утворенні УНР і ЗУНР, населення яких, усвідомлюючи свою етнічну єдність, проголосило соборність в одній державі. Тоді ідея соборності українського етносу охопила всі його мозаїчні складові від Кубані до Пряшівської України. У 1919 р. населення закарпатського гуцульського етнографічного району навіть проголосило утворення Гуцульської Республіки як української регіональної держави. У 1938–1939 рр. українці закарпатської етнографічної зони проголосили утворення Карпатської України як нової спроби відродити українську державність. Та й проголошення незалежної України в 1991 р. ініціювалось, розвивалось і активно підтримувалось населенням кількох етнографічних зон і лише згодом набуло загальнонаціонального характеру.

Загалом внутрішня мозаїчність — одна з основних умов підтримання цілісності і єдності етносів. Якщо мозаїчність етносу недостатня, якщо число його складових зменшується до однієї — це свідчить, що етнос вступив у фазу надлому, розсипання чи боротьби за виживання.

ЕТНІЧНА (НАЦІОНАЛЬНА) ПСИХОЛОГІЯ

1. НАЦІЯ — КОНКРЕТНО-ІСТОРИЧНИЙ
ТИП ЕТНОСУ

Сутність і зміст націй можна розкрити лише через історичний розвиток етносів. Поза етноісторичним розвитком не вдається визначити ті етнічні риси, які відіграли вирішальну роль у консолідації етнічних спільнот у нації. Серед націоконсолідуючих рис звичайно називають мову, традиції і звичаї, морально-історичні цінності, соціально-побутовий уклад, психологічні установки, що передаються від покоління до покоління. Принцип історизму дає змогу побачити джерела і перспективи розвитку етносів і досягнення ними рівня нації.

Сучасна етнологія не робить істотної різниці між поняттями "етнічний" і "національний". Це означає, що в "нації" не заперечуються попередні типи політичних етнічних спільнот, їх характеристики, властивості та елементи. Між етносами і націями існують лише відносні відмінності. Етнос на донаціональному рівні проявляється як своєрідна сумарна цінність різних складових в обмеженому економічному, політичному і культурно-побутовому просторі з усталеними внутрішніми взаємозв'язками і обмеженими зовнішніми зв'язками. На національному рівні розвитку етнос вже виступає як цілісність, що всебічно інтегрувалась у соціально-політичну систему суспільства. Визначальним показником у даному випадку виступає рівень політичної інтеграції в громадянське правове чи тоталітарне суспільство.

Це переконує, що націю слід розглядати як особливий стан етносу, що історично сформувався при наявності певних об'єктивних і суб'єктивних умов політичної, соціальної, культурної і духовної консолідації. До об'єктивних умов слід віднести соціальні інститути і зв'язки, центральні і регіональні державні інститути, розвинуті економічні відносини, що інтегрують життєдіяльність членів етносу. До суб'єктивних умов належить усе духовне життя, в якому найвиразніше проявляється етнонаціональна самосвідомість, поведінкові стереотипи, психологічна єдність і т.ін.

Більшість учених виходить з того, що в нації не можна відокремити етнічне від соціального і політичного, що нації визначаються характером етнокультурної специфіки домінуючих етніч-

них спільнот. Так, англійський етнополітолог А.Сміт вважає, що нація поєднує в собі етнічний принцип, територіальний компонент і політичну спільноту, тобто має глибокі корені на різних рівнях історичної реальності і поєднує громадянство з етнічною належністю і територією. Американський політолог К.Енлоу підкреслює, що етнічність є найбільш цінним компонентом держави і нації, а для німецького філософа А.Козінга нація — “це діалектична єдність економічних, соціальних, політичних, ідеологічних та етнічних факторів”.

В українській історіографії завжди переважало поєднання нації з етносом, а нація розглядалась як певний етап історичного розвитку етносу. Наприклад, В.Антонович дуже вдало відзначав, що нація, крім етнографічного, має політичний зміст, що проявляється головним чином у державотворчих, територіальних моментах. Історичний підхід до націй доволі чітко сформулював І.Франко. З цих позицій він прийшов до висновку, що складно буде “витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суспільний культурний організм, здібний до самостійного культурного і політичного життя”. М.Грушевський дотримувався таких же поглядів, бо писав про необхідність оживити етнографічну масу українців до повного національного визволення і творення національної держави. Засновник ідеології українського націоналізму М.Міхновський писав: “Коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежену змогу всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого матеріального гаразду... — тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність є головна умова існування нації...”. На таких же позиціях стояв В.Винниченко, який зазначав, що “нація без державності є покалічений людський організм. Через те так жагуче всі так звані “недержавні нації” прагнуть своєї держави...”.

Такий підхід вітчизняних діячів науки, культури і політики до нації впливав з історичної долі українського етносу, переконував їх у тому, що нації пов’язані з національно-визвольними рухами і навіть з війнами, з розбудовою незалежних держав. Це свідчить, що українська історіографія головною рисою нації вважала етнокультурну основу етнічної спільноти, яка в своєму розвитку рухалася до власної державності.

Сучасна гуманістична етнологія та політологія найчастіше тлумачать нації як своєрідні “політизовані етнічності” — політичні спільноти, в основі яких перебувають етноси. Хоча етніч-

ності відводиться провідна роль, але вона не абсолютизується. Політологи, як правило, трактують нації як політичні об'єднання людських спільнот, які характеризуються територіальною, господарською, мовною, духовно-культурною та психологічною єдністю. Етнологи також наголошують на нерозривності етнічного і соціально-політичного в націях, підкреслюють, що лише разом вони визначають процес розвитку етносу в націю. Тому причини консолідації етносів у нації етнологи шукають у характері зв'язків між їх структуроутворюючими елементами: рисами етносів (спільність походження, території, мови, культури, єдність свідомості, ментальності, етнічних стереотипів), соціальними елементами (спільність ринку, соціальні класи і верстви, демографічні і конфесійні групи тощо) та політичними системами (форма держави, політичний режим, політичний процес, партії, громадські організації, масові організації, що беруть участь у політичному житті, політичні і правові норми тощо).

Більшість із структуроутворюючих елементів нації не відіграють самостійної ролі, а лише спрямовані на створення сприятливих умов для гармонійного розвитку етносу. Наприклад, єдиний національний ринок сприяє економічній, ідеологічній і етнічній консолідації, наявність національної держави посилює етнічну самосвідомість державотворчого етносу, створює нормальні умови для функціонування його мови і культури, формування національної правлячої еліти і т.ін.

Саме характер взаємодії між структуроутворюючими елементами дав підстави англійському етнополітологу А.Сміту зробити висновок, що головним індикатором нації є етнічний принцип, який виникає з родинної організації, а далі в ньому посилюється роль територіального компонента і наростає значення політичної спільноти. На основі схожої схеми європейські вчені в процесі формування націй виділяють три етапи: а) **академічний**, що характеризується збиранням і публікацією пам'яток історії, культури, етнографії, фольклору, мови тощо; б) **культурний**, що характеризується становленням літературної мови, розвитком національної культури і науки, формуванням системи національної освіти, закладів культури, преси, виробленням концепцій національного розвитку і т.п.; в) **політичний**, що охоплює період руху етнічної спільноти, об'єднаної спільністю мови і культури, до державного самовизначення і повної політичної незалежності, тобто до нації.

Таким чином, в основі формування нації майже завжди, за винятком окремих випадків, лежить етнічна спільнота, яка по-

чала рух до державно-політичного самовизначення. Це означає, що в такого етносу сформувалися корінні національні інтереси — здобуття державної незалежності. У свою чергу, національні інтереси прискорюють наростання політичної активності етносу, а вона стає підґрунтям розвитку *національної ідеї — прагнення етносу до ідеального влаштування свого політичного, господарсько-культурного і соціального життя*. Реалізуючи її, кожен етнос прагне набутти такого політичного самовизначення, яке має забезпечити йому економічний, соціальний і духовний розвиток.

Виходячи з таких міркувань вважаємо, що *нація — це особливий стан етносу, пов'язаний з певним рівнем розвитку національної свідомості, творенням державності, національно-державних символів і атрибутів, національної культури*. Це свідчить, що національний етап розвитку створює найбільш сприятливі умови для динамічного і всебічного розвитку етносів.

2. ЕТНІЧНО-НАЦІОНАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Перші етнопсихологічні спостереження зафіксовані вже в працях Геродота, Ксенофонта, Таціта, Страбона, Плінія, які характер етносів пов'язували з кліматичними і географічними умовами. У нові часи вже робилися спроби дати психологічну характеристику цілих етносів. Так, уже Ш.-Л. Монтеск'є почав користуватися терміном “народний дух”, а його складання пов'язував з кліматом і навколишнім середовищем. У ХІХ ст. ідею “духу народу” розглядали Й.Гердер, Г.Гегель, В.Гумбольдт, Е.Дюркгайм, які ставили за мету розкрити суть законів, за якими здійснюється внутрішнє духовне життя етносу та його діяння. Всі вони зосереджували увагу на вивченні духовної природи етносів. Уже в ХХ ст. продовжувалися систематичні дослідження “етнічної психології”. Але до кінця 30-х років ХХ ст. цілісних концептуальних шкіл етнопсихологічних досліджень ще не було. Перша з них сформувалась у 40–50-х роках ХХ ст. у вигляді американської школи етнопсихології (А.Кардінер, Р.Бенедикт, М.Мід). У Советському Союзі етнопсихологічні фактори розглядалися як соціально-психологічні, що надають єдності новій історичній спільності “советський народ” (Ю.Бромлей, М.Кулініченко, Ю.Римаренко).

У сучасній гуманітарній літературі етнічна психологія відома ще під назвою “національна психологія”. Названі поняття

настільки тотожні, наскільки збігаються між собою етнічне і національне. Між ними не робиться різниці. Насправді, в національній психології немає нічого такого, чого б не було в психології етносу, і навпаки. Отже, спільність переживань етносом своєї долі лежить в основі як національної, так і етнічної психології. Національний рівень розвитку лише посилює духовну ідентичність за особливих соціально-економічних і політичних обставин. Виходячи з цього та предмета етнології — науки про етноси, користуємося терміном “етнічно-національна психологія”.

Етнопсихологія зосереджує свою увагу на вивченні психологічних і психічних явищ етносів, які можна пізнати через вивчення їх минулого і сучасного життя. Лише через історію етнос сам усвідомлює розвиток свого власного духу, що проявляється в його діяннях, законах і традиціях. Елементи специфічних етнічних рис починають складатися в надрах архетипу етносу вже тоді, коли кожний індивід починає усвідомлювати свою належність до певної спільноти (“ми”), коли в нього складаються уявлення про чужих (“них”). У процесі етногенезу в членів етносу виникає потреба зрозуміти, хто такі “ми” і хто такі “не ми”. На основі цього у людей сформувався комплекс психологічних відчуттів спокою, рівноваги у колективі “своїх” і комплекс відчуттів напруження серед членів чужих (невідомих) людських спільнот (перед “ними”), як перед дивними, чужими, незрозумілими, не схожими на “нас”. Чим краще пізнавали сусідів, тим прихильніше до них ставилися, а відчуття неспокою і напруження поступово зникали. В обох випадках відчуття стимулювали розвиток духовного і психологічного світу, історичної пам’яті етносу.

Етнічна історія засвідчує, що в процесі етногенезу в кожного етносу формується певний психологічний тип з усталеними рисами, звичаями, звичками, побутом, традиціями спілкування з сусідами і т.ін. Всі вони, в тому числі й психічні переживання та історична пам’ять, передаються від покоління до покоління, за своєю суттю в процесі виховання і життєвої практики, вписуються в систему духовної культури і тим самим викликають аналогічні переживання у нащадків. Саме тому етнічна психологія об’єднує в собі всі види емоційно-чуттєвих реакцій, що закладені в мові, віруваннях, обрядах, звичаях, мистецтві, світогляді, фольклорі і т.ін. Аналіз їх змісту засвідчує, що для них характерне приписування собі (“нам”) певних історичних, соціальних, культурних, політичних та інших переваг над іншими етносами (“не нами”).

Структура психології етносів проявляється в історично сформованих поглядах, установах, стереотипах, почуттях, історич-

ній пам'яті, культурі та етнічній своєрідності. Їх прояви дають можливість визначити і охарактеризувати основні складові психології кожного етносу. Психічний склад етносу включає ментальність (етнічний характер і темперамент), характеризується своєрідними традиціями і звичаями, проявляється в етнічній свідомості, почуттях, смаках та інтересах.

Етнічна ментальність. Вона сприймається як етнічний тип свідомого і підсвідомого світovidчуття і світосприймання, що зумовлюють стереотипи поведінки, психічні реакції, оцінки певних подій, ставлення до навколишнього середовища. Тобто етнос має свою емоційно-образну систему світobачення, відмінності в психології. Етнічна ментальність формується під впливом спадкових етнопопуляційних, гео психологічних, історичних, етногенетичних, політичних, культурно-міфологічних та інших чинників. Отже, *етнічна ментальність — це сформовані в процесі етногенезу особливості психічного складу, традиційного світogляду, світovidчуття і світосприймання членів етнічної спільноти.*

Такий зміст і характер етнічної ментальності засвідчується навіть частковим аналізом менталітету українців. Так, багатство земель України сприяло формуванню в українців закоханості в природу, ліризму, споглядального і спокійного характеру. Водночас багатство землі не вимагало від українців надзусиль для виживання, а тому в них недостатньо розвинена соціальна і політична активність. Але при цьому вони працелюби, якщо їм робота до душі. Історичні чинники та політичні реалії сформували войовничість українців козацької доби, схильність до військової служби, порядків, звитяги.

Упродовж другої половини XVIII–XIX ст. політичне та національно-культурне і соціальне поневолення спричинило формування у значної частини українців таких негативних рис, як *атрофованість національних почуттів*, етнонаціональне ренегатство (зрадництво), відсутність національної гордості і т.п. Загалом для ментальності українського етносу характерні такі системотворчі властивості, як:

- а) зосередженість на проблемах особистісно-родинного світу;
- б) закоханість у природу рідного краю, рідної землі;
- в) анархічний індивідуалізм, що проявляється в безпідставних претензіях на отаманство, та недостатньо розвинені національно-державницькі устремління;
- г) переважання в поведінці і діях емоційного, чуттєвого над вольовим, інтелектуальним, розумним і практичним і т.ін.

Етнічна ментальність найповніше проявляється в етнічному характері і темпераменті.

Етнічний характер охоплює такі типові психічні особливості етносу, які склалися протягом його життя в межах історичної батьківщини. Територія кожного етносу має свої природні особливості, що значною мірою впливають на формування етнічного характеру.

Етнічний характер охоплює широке коло типових психологічних особливостей, які проявляються у двох аспектах.

У першому випадку етнічний характер проявляється у стилі життя етносу, тобто в ряді домінуючих рис: інертності–активності, відповідальності–безвідповідальності, гідності–неповноцінності, впевненості–нерішучості, поміркованості–марнотратстві (марнославстві), витривалості–зниженості, щирості–брехливості, простодушності–хитрості, співчутливості–байдужості і т.ін. Кожний етнос є носієм певної комбінації названих рис. Унікальність етнічного характеру зводять до цілеспрямованості, ініціативності, організованості, настирливості, рішучості, пунктуальності, акуратності, миролюбності, гоноровитості, войовничості, агресивності і т.ін. Для вивчення етнічного характеру треба знати, як етнофори (а не громадяни) працюють, відпочивають, які в них інтереси, переконання, ідеали, орієнтації, установки і т.п.

Як приклад, наведемо визначення етнічного характеру росіян і українців у поданні російських етнологів А.П.Садохіна та Т.Г.Грушевицької. Характеризуючи росіян, вони відзначають терплячість, гостинність, милосердність, співчутливість, надмірну довірливість, схильність до романтизації свого життя та історії, добру підготовленість до самостійного життя, легку адаптивність до нових умов життя і при зміні місця проживання, безболісність розлуки з батьківщиною. Серед негативних рис росіян вони називають лінощі і незібраність, безвідповідальність, халатність, балакучість, розхристаність, схильність потрапляти під негативні впливи, надмірну активність, що часто проявляється у безвідповідальних вчинках і т.ін.

Аналізуючи етнічний характер українців, А.П.Садохін та Т.Г.Грушевицька підкреслюють, що українці працьовиті, старанні, обов'язкові, життєрадісні, терплячі, музикальні, добросовісні, законослухняні, наполегливі і розважливі у справах, рухливі і легко адаптуються до чужоетнічного оточення, відзначаються почуттям гумору, високою моральністю сільського населення, любов'ю до природи, колективного спілкування, прагненням бути серед кращих і т.ін.

У другому випадку характер проявляється в історично сформованих властивостях психіки, які існують у вигляді стереотипів світосприймання, світобачення, світовідчуття і поведінки. Вони характеризуються як специфічністю, так і типовістю, бо властиві більшості членів етносу.

Стереотипи (від грецьких слів: stereos — *твердий* та typos — *відбиток, відпечаток*) — це *міцні, усталені відбитки традиційної культури і поведінкових навиків*. Культурні і поведінкові стереотипи різних етносів різні, а тому вже з племінної доби можемо говорити про етнічні стереотипи. В епоху первісності відмінності між етнічними стереотипами формувалися під впливом природно-географічних чинників, а соціально-етнічна однорідність племен зумовила складання значних схожостей цих стереотипів. В епоху цивілізацій майже в кожного етносу складалися своєрідні умови господарського та соціально-політичного розвитку, формувалася неповторна соціальна структура і внутрішня мозаїчність.

Стереотипи виняткової більшості сучасних етносів сформувалися на підґрунті основних господарських занять, традиційного життєвого укладу, набутих попередніми поколіннями знань і навиків. У результаті поступового накопичення і відбору певного соціального, культурно-побутового, морально-етичного, естетичного досвіду вони настільки органічно увійшли в життя етносів, що члени кожного з них у рідному середовищі виконують їх автоматично, не замислюючись. Палітра етнічних стереотипів надзвичайно різноманітна і проявляється в тому, як люди одягаються, як і що їдять, де і як відпочивають, сидять, стоять, як і з ким вітаються, знайомляться і залицяються, як і кому дякують, кого і як лають, як і коли сплять, народжують дітей, цілуються, кохаються, помирають. Навіть такі суто біологічні явища, як пологи і кашель, у різних етносів здійснюються по-різному.

Перелік етнічних стереотипів можна продовжувати безконечно. Ними просякнуте все життя, вони сприймаються як єдино можливі, нормальні, справедливі, гарні, моральні. Сусіднім етносам вони здаються дивними, жорстокими, дикими, нелюдськими, викликають насміхання, злобу, гнів. Міжетнічні конфлікти, особливо в первісну епоху, значною мірою виникали через етнічну упередженість, несприйняття чужих етносів, тобто їх можна назвати конфліктами стереотипів. Такі конфлікти часто виникають стихійно, а опозиція "ми — вони" буває доведеною до крайності. Конфлікт стереотипів може еволюціонувати до конф-

лікту ідеологічних доктрин, до відстоювання права свого етносу на особливі привілеї і т.ін.

Етнічні стереотипи, як усталені віками форми етнічної поведінки, штампи, шаблони і зразки визначають обличчя етносів, оберігають етнічне ядро культури навіть за несприятливих умов, бо, спираючись на колективну пам'ять народу, вони через міжпоколінні зв'язки підтримують життєвість всієї системи етнічних спільнот. Отже, *етнічні стереотипи — це культурно-побутові стандарти, штампи і поведінкові навички, що, передаючись міжпоколінними зв'язками, у процесі етногенезу та адаптації до навколишнього середовища сформували неповторне обличчя етносів*. Це означає, що етнічні стереотипи регулюють відносини між: а) етнічною спільнотою та етнофорами; б) етнофорів одного етносу між собою; в) внутрішньоетнічних груп між собою; г) етносом та його внутрішньоетнічними складовими; д) етносом і чужинцями; е) етносом і ландшафтами етнічної території.

Етнічні стереотипи передаються з покоління в покоління майже без змін. Під впливом різних чинників вони можуть змінюватись, а через певний час ставати навіть несхожими на себе. За сприятливих умов міжетнічні контакти можуть спричинити утворення нових стереотипів, а з ними і нових етносів. Фіксуючи культурно-побутову єдність етнічних спільнот, стереотипи проявляються в спільних рисах психологічного складу, тобто в етнічному характері. У динамічних етносів етнічні стереотипи руйнуються під впливом зовнішніх чинників (завоювань, винищувальних війн, політичних, етнічних і культурних експансій) чи змінюються під впливом соціально-економічних перетворень. Вони викликають швидку зміну соціальних, політичних, ідеологічних, культурних, моральних, естетичних та інших спонукань, а за ними наступають зміни соціально-психологічних характеристик етнічних спільнот. Приклади советизації розкривають механізми впливу спонукань до втрати національних почуттів, мовне і культурне зросійщення, соціальну люмпенізацію та ідеологічну комунізацію етносів колишнього Советського Союзу.

Отже, *етнічний характер — це сукупність історично сформованих рис, що визначають звичні манери поведінки, типовий спосіб дій, ставлення до навколишнього світу, праці, своєї і чужої етнічних спільнот*.

Етнічний темперамент (з лат. temperamentum — устрій, узгодженість) характеризується певними стандартами реагування більшості членів етносу на однакові ситуації. Він є зовнішнім

виявом етнічного характеру і проявляється в темпі мовлення, кількості та енергійності рухів і жестів, відкритості чи стриманості прояву почуттів і т.ін. Наприклад, при нещастях італієць буде плакати, кричати, рвати одяг і волосся, японець — посміхатись, щоб не засмучувати інших. Отже, етнічний темперамент — такий етнічний феномен, який проявляється протягом всієї історії у членів різних поколінь одного етносу як стабільна риса етнічної поведінки.

Етнічні традиції і звичаї. Вони сконцентровані в матеріальній та духовній культурі і визначають психологічні відмінності етносів. У них кристалізується етнічна своєрідність і кторність, формується психологія як етносу, так і етнофорів. Етнічні традиції реалізуються в діях етнофорів, конкретних речах, одязі, символах і т.ін. Більшість із них засвоюється людьми підсвідомо чи за допомогою наслідування. Етнічні традиції переважно охоплюють побутові стосунки, бо в їх основі лежать звички, що передаються від покоління до покоління. Утвердившись у свідомості і підсвідомості людей, вони стають однією з характерних рис етносу. Люди дуже чутливі до своїх етнічних традицій, звичаїв, смаків і т.ін. Етнічні традиції і звички проявляються не лише у вчинках, справах, одязі, житлі і т.ін., але і в рухах, жестах та інших проявах психології людей.

Крім того, психологія етносу проявляється в *етнічних смаках*, які сформувались у процесі історичного буття етносів під впливом природно-географічних умов, соціальних, політичних, релігійних ідей та уявлень. Етнічні смаки фіксують усталені способи оцінок етносом навколишнього світу, в тому числі своєї і чужої етнічної спільноти. Вони дають можливість виявити такі приховані риси етносу, які члени інших етнічних спільнот не помічають. Етнічні смаки проявляються в оцінці правильності, моральності, краси, доброти, моральних норм поведінки, обрядів, ритуалів, звичаїв своєї і чужої етнічної спільнот. Такі оцінки завжди суб'єктивні, бо людям властиво перебільшувати етнічні достоїнства свого етносу і применшувати їх у чужих етносів. На цьому ґрунті сформувалися спрощені емоційні стереотипи сприйняття свого і чужих етносів, що засвоюються людиною вже в дитинстві.

З етнічними смаками пов'язані *етнічні почуття*, що проявляються у вигляді емоційного сприйняття членів свого етносу та його інтересів, інших народів та їх інтересів. Чуттєва (емоційна) оцінка дійсності є одним із проявів відмінностей між етносами. Вона може бути як позитивна так і негативна. До позитивних

віднесемо почуття національної гордості, патріотизму, любов до свого народу, дружне ставлення до інших етносів. До негативних почуттів відносять формування шовінізму, расових, релігійних, культурних та інших упередженостей. Такі позитивні і негативні почуття проявляються в традиційній культурі та побуті, передаються з покоління в покоління. Вони свідчать, що етнос не лише творить історію, але й емоційно її переживає.

Одним із проявів психології етносу є *етнічна свідомість*, що формується в процесі його історичного розвитку. Обов'язковим її виявом є наявність опозиції “ми” — “вони”. *Усвідомлення своєї групової єдності і є виявом етнічної свідомості*, в тому числі знання і уявлення про самих себе та інші етноси. Етнічна свідомість стає збудником формування ідеї про особливу роль своєї спільноти, етноцентризму, національної ідеології та права на власну державність.

3. НАЦІОНАЛІЗМ

В основі націоналізму лежить теорія автохтономізму, що оголошує автохтонність етносу найвищою цінністю. Спираючись на цей принцип, корінні етноси відстоюють своє виключне право порядкувати на власній етнічній території. Якщо автохтонізм стає ще й ідеологією етнічної (національної) держави, то це часто призводить до ототожнення понять “нація” і “державна”. Вперше слово “націоналізм” увів Й. Гердер у 70-х роках XVIII ст., а 20.05.1869 р. на сторінках англійської газети “Дейлі Ньюс” воно було вжито стосовно ірландців і тлумачилось як патріот і захисник нації, борець за незалежність свого народу. Ідея унезалеження етносів як універсальний ідеал справедливості стала поширюватися з часів Великої французької революції. Повнокровне здійснення цього ідеалу стає можливим лише тоді, коли воно реалізується через створення держави. Саме з того часу націоналізм тлумачиться як ідеологія та рух етносу до статусу національності, тобто державності.

Сучасна етнополітологія та етносоціологія обов'язково пов'язує націоналізм з етносом, з природною потребою людини самоідентифікувати себе з етносом і нацією-державою, з реакцією людей на промислове нівелювання культур.

До поняття “націоналізм” слід підходити як до природного захисту етносами самих себе, своїх специфічних рис, своєї самобутності, їх мобілізації в самоусвідомлену спільноту, як знаряддя психологічного захисту людини від асиміляції і соціально-

політичних катаклізмів, як устремління етнічної спільноти до формування власної держави. *Націоналізм сприймається як почуття лояльності до власного етносу і держави, відданості та захисту етнічної єдності і самобутності, державної цілісності й незалежності.* Водночас він сприймається як етнологічна і політологічна теорія поділу людства на нації та національні культури. Тому націоналізм часто ототожнюється з національною свідомістю, з відкритим демонструванням прихильності ідеалам державної самостійності свого рідного етносу, з ідеологією і політикою захисту етнічних традицій.

Саме тому корені націоналізму слід шукати в соціально-біологічній природі та культурно-історичному досвіді кожного з етносів. Це означає, що його не можна видумати, бо він об'єднує людей одного етносу в соціально-політичний моноліт. Націоналізм передається з покоління в покоління не у вигляді пропагандистських теорій, а всією системою матеріальної і духовної культури, що стають основними стимулами до політизації етносів.

Отже, любов і вірність батьківщині, чесне і безкомпромісне служіння їй були і залишаються складовими поняття “націоналізм”, що має і повинно ототожнюватись зі словом “патріотизм”. Якщо етнос не усвідомлює себе нацією, не стає на позиції націоналізму і шлях державотворення, то це означає, що він демонструє свою соціально-політичну незрілість. Враховуючи сказане, вважаємо, що *націоналізм — це природне і відкрите демонстрування, відстоювання і захист етносами своєї самобутності і неповторності, устремління до державно-політичної незалежності.* Це означає, що почуття націоналізму живе в кожному етносі, що воно властиве кожній нормально вихованій і розвиненій людині. Завдяки націоналізму більшість етносів пережили лихоліття тисячоліть і зберегли себе, а кілька сотень із них досягли такого рівня розвитку, що розбудували гаранта своєї історичної сталості — національні держави. Для етносу власний націоналізм — це добро, бо несе йому лад, силу, розквіт, тривалість існування в часі як суб'єкта історії і політики, сприяє усвідомленню своєї історичної місії, формуванню національної ментальності і поведінкових стереотипів.

На етнічному рівні націоналізм — це вияв колективного патріотизму, усвідомлено-пріоритетне ставлення до надбань свого народу, виражена любов до рідної традиційно-побутової культури.

На особистому рівні націоналізм — це таке ставлення етнофора до власного етносу, при якому інтереси народу вважаються вищими, ніж індивідуальні.

На суспільному рівні націоналізм — це усвідомлення етносом себе як суб'єкта політики з чітко визначеною метою, державницькими інтересами, методологією виживання і державотворення.

На ідейному рівні націоналізм — це ідеологія національного життя (система політичного, економічного, етичного, естетичного, релігійного, громадського життя), національно-визвольної боротьби, державотворення і т.п.

На державному рівні націоналізм — це політика забезпечення індивідуальних і групових потреб та інтересів членів етнічної спільноти через реалізацію загальнонаціональних програм.

Подвійного підходу до націоналізму не повинно бути, безглуздо його вихваляти чи ганьбити. **Націоналізм — нейтральний феномен, який можна використати як інструмент прогресу, визволення і розбудови нації.** Неможливо і безглуздо протиставляти етноси і людство, національну множинність і вселюдську єдність. А оскільки нації — це соціально-політичний стан етносів, а поза ними не жила, не живе і не житиме жодна людина, то націоналізм існуватиме, поки існуватиме людство.

Розділ ІХ

ОСНОВНІ РИСИ РОЗМЕЖУВАННЯ ЕТНОСІВ

Етноси — дуже складні соціально-біологічні людські спільноти, для яких характерні певні загальні і часткові специфічні риси. Якщо етноси не мають таких властивостей, вони — фікція. Такі властивості мають бути достатньо стійкими і виразними, щоб відмежовувати один етнос від іншого. На рівні масової свідомості часто надають таке значення зовнішнім фізичним (антропологічним) відмінностям. У повсякденній практиці ними часто користуються і досить вміло визначають етнічну належність людей. Але пов'язувати етноси з антропологічними ознаками можна лише в окремих випадках, зокрема тоді, коли виняткова його ендогамія впродовж тривалого часу зумовлює складання певних етнічних антропологічних ознак. Виняткова більшість етносів має дуже складний етногенез, несе в собі різні антропологічні ознаки (бразилійці, аргентинці, мексиканці, гаїтянці, туареги, фульби, росіяни, кримські татари, турки, болгари, серби, хорвати, українці та ін.), тому такі риси і ознаки не можна вважати етнорозмежувальними.

Найвиразніше етнорозмежувальні властивості проявляються в традиційних господарських і культурно-побутових комплексах та способах життя етносів, тобто в тому, як і якими знаряддями вони працюють, будують житло і виготовляють предмети побуту, шують одяг і одягаються, яка у них мова, сім'я, внутрішньо-сімейні і родинні взаємини, свята і обряди, вірування і релігія, фольклор і художні традиції тощо. Все це свідчить, що етноси є такими складними цілісними культурними спільнотами, які не лише зберігають етнокультурну інформацію, а й забезпечують її широку передачу з покоління в покоління. До важливих властивостей етносу відносять також спільність території складання та походження кожного з етносів, етнічні стереотипи, самоідентифікацію, самосвідомість і т.ін. Все це пов'язує етноси з етнологенозом, тобто з їх соціально-економічною, культурно-побутовою та біологічною історією.

1. СПІЛЬНІСТЬ МОВИ

Однією з найважливіших рис етнічних спільнот є наявність мовної єдності. Мова, будучи головним засобом спілкування людей етнічної спільноти, системою збереження, приймання і передавання інформації, водночас відмежовує їх від інших етносів. Вона безпосередньо пов'язана з біологічною природою людини, функціонує шляхом дії механізму другої сигнальної системи. Водночас мова належить до найбільш стійких і добре зовнішньо виражених компонентів культури етносів, найчастіше виступає головною етнодиференціюючою рисою. Всі люди, які належать до одного етносу, як правило, говорять однією мовою (в тому числі її діалектами), яка для них рідна, тобто засвоюється з дитинства в сім'ї, родині та навколишньому етнічному середовищі.

Мова є становим хребтом етнічних культур, вона виконує важливу етнотворчу й етнооб'єднавчу функції. Мова найповніше пов'язана з культурно-побутовими особливостями етносів, бо їх культура, особливо духовна, найповніше виражається рідною мовою. Більше того, мова входить у культуру етносів, зберігає і передає способи їх мислення і психології. Це підтверджується й тим, що виняткова більшість етносів світу говорять своїми рідними мовами: українці — українською, грузини — грузинською, поляки — польською, словаки — словацькою, японці — японською і т.д.

Але це не значить, що на світі стільки мов, скільки етносів. Кілька самостійних етносів можуть розмовляти однією мовою.

Наприклад, англійською мовою розмовляють англійці, більшість ірландців, ольстерці, більшість шотландців та ін. Іспанською мовою розмовляють іспанці та кубинці, мексиканці, колумбійці, аргентинці, венесуельці, чилійці, перуанці та інші етноси Латинської Америки. Французькою мовою говорять французи, франкоканадці, франкошвейцарці, валлони, гаїтянці, гайянци. Німецькою мовою розмовляють німці, австрійці, швейцаро-німці, ельзасці, люксембуржці. Португальською мовою розмовляють португальці і бразилійці, сербо-хорватською серби і хорвати і т.д.

Відомо і кілька протилежних випадків, коли члени етносу розмовляють двома чи кількома мовами. Наприклад, ірландці розмовляють англійською й ірландською мовами, бретонці — бретонською і французькою, шотландці — англійською і шотландською, українці — українською і російською, білоруси — російською і білоруською і т.д. У цих та інших аналогічних випадках друга мова поширилась у результаті тривалого іноземного панування, асиміляції і пригнічення корінних етносів колонізаторами.

Так, у минулому колонізація і русифікація українського етносу зумовили глибоке руйнування української мовної культури. Але це руйнування не було суцільним до того часу, поки зберігалося традиційне село, яке виконувало етнозахисну роль. Советська влада сплюндрувала традиційне українське село, а російсько-більшовицькі колонізатори розробили цілу концепцію двомовності українського етносу, а нині, розгорнувши російську мовну агресію, прагнуть домогтися надання російській мові особливого статусу. Мовний імперіалізм сучасної Росії втілюється у політиці захисту зденационалізованого “русскоязычного населения”.

Відомі й інші шляхи появи двомовності, коли один етнос розмовляє кількома діалектами, а політично панівний етнос, здійснюючи принцип імперіалізму “поділяй і владарюй”, спонукає до створення на їх основі кількох літературних мов. Особливо ушляхетилися такою політикою уряди царської і советської Росії, які створили: у мордві дві мови — ерзянську і локшанську, а сам етнос безпідставно ділять на ерзя-мордовців і локша-мордвинців; у комі — зірянську і перм'яцьку мови, а зірян і перм'яків вважають за два близькі, але самостійні етноси; у чеченців (вайнахів) — чеченську й інгушську мови, а єдиний етнос штучно поділили на два, хоча етнографічна література XIX ст. інгушів однозначно вважала за вайнахів (чеченців) і т.д.

Усяка двомовність етносу є неприродним явищем, свідчить про рівень його асиміляції або ж — про рівень консолідації суб-

етносів, етнографічних і локально-етнографічних груп в етнічній спільноті. Природним і закономірним є явище, коли кожен етнос має одну рідну мову. Мова, будучи результатом розвитку етнічних спільнот, засвідчує їх психологічні, культурні і ментальні особливості та етнічні стереотипи.

Але факти історії свідчать, що зводити сутність етносів до мови, ставити між ними знак рівності немає підстав. В одних випадках етнос, приймаючи чужу мову, асимілюється і сходить з історичної арени. Так зникли етноси Балкан у результаті слов'янських завоювань VI–VII ст. Вирішальну роль у слов'янізації місцевого населення зіграло політичне панування слов'ян. Інколи завойовники (германці в Італії, булгари на Балканах) самі асимілюються. У більшості випадків втрата мови засвідчує зникнення етносів. Так зійшли з історичної арени фракійці, скіфи, авари, половці, єгиптяни і т.ін.

В інших випадках, на основі старої мови, йде складання нового мовного середовища і формування нової мови, нових етнічних стереотипів, тобто нових етносів. Так, на основі давньогрецької мови склалася середньовічна грецька, а на її основі — новогрецька мова. Такий процес характерний для перської, вірменської, грузинської, української, польської, угорської та інших мов. Повернути мертву мову до життя майже неможливо. Щоб таке сталося, потрібна поява етнічної спільноти, яка прийме мертву мову за живу, розмовну, почне передавати нею етнокультурну інформацію. На сьогодні історії відомий лише один випадок повернення мертвої мови до життя — це витворення новосередньовічної мови (івриту) на основі давньосередньовічної мови.

Етнології відомі поодинокі випадки, коли етнос зникає, а його мова, як розмовна, продовжує жити. Так, нині полінезійців-гавайців не існує, але сильно етнічно змішане населення Гавайських островів розмовляє полінезійською гавайською мовою, що стала символом солідарності і територіальної єдності змішаного населення штату. Дуже складні етномовні процеси нині відбуваються у тих молодих країнах чорної Африки, в яких панує велика етноплемінна мозаїка. У таких країнах часто процес етномовної консолідації на автохтонній основі неможливий, бо єдиними мовами сучасної освіти є мови колишніх метрополій. Мови корінних етносів перетворюються на домашні, а в економіці і культурі панівними стали мови колишніх політично панівних європейських етносів. Тому в багатьох країнах Африки, Океанії та Азії етномовна консолідація йде навколо місцевих говірок англійської, французької, іспанської, португальської та інших мов.

Наведені матеріали свідчать, що немає жодних підстав зводити сутність етносів до мови, ставити між ними знак рівності. Це добре ілюструють дані ЮНЕСКО, за якими у світі налічується понад 4 тис. етносів та близько 5 тис. мов. Загальну кількість мов важко встановити, бо окремі з політиків, державних діячів та науковців навіть діалекти вважають за самостійні мови. Інколи між діалектами однієї мови існують такі значні відмінності, що вони можуть спричинити дезінтеграцію (сепарацію) етносів. У таких випадках важливу роль у консолідації етносу відіграє літературна мова.

2. СПІЛЬНІСТЬ ТЕРИТОРІЇ ФОРМУВАННЯ (ЕТНІЧНА ТЕРИТОРІЯ)

Важливою рисою етносу є наявність території його формування, розселення, відтворення і відмежування від сусідів. Географічний ландшафт діє на всі живі організми, змушує їх пристосовуватись до конкретних умов. Ті з них, котрі не здатні пристосовуватись, переселяються в інші географічні ландшафти або вимирають. Етноси як природно та історично сформовані міжпоколінні людські спільноти також тісно пов'язані з географічними ландшафтами, але пристосовуються до них посередництвом господарського розвитку. Ландшафти і природні умови конкретних територій, як обов'язкова умова виникнення етносів, не лише впливають на господарське життя людей, особливості їх матеріальної і духовної культури, а й залишають глибокий слід у їх психіці та етнічних стереотипах.

Для складання етнічних спільнот, члени яких розмовляють однією мовою, характерно, що всі вони перебувають між собою у реальних міжпоколінних зв'язках. Такі спільноти могли виникнути лише в тих випадках, коли групи, які дали початок етногенезу, жили на певних територіях, вросли в них своїм господарством, матеріальною і духовною культурою, побутом. Особливо відчутний їх вплив на етноси, які перебувають на початкових етапах свого етногенезу, коли кожна етнічна спільнота особливо активно адаптується до природного середовища.

Кожен етнос по-своєму взаємодіє з географічним середовищем. Форми цих зв'язків зберігаються і передаються з покоління в покоління через традиційну культуру і побут. У них проявляється вся глибина зв'язків міжпоколінних спільнот з природою. Так, річні перепади температури повітря визначають особливості одягу і житла, транспорту, господарської культури, їжі,

впливають на вибір місця відпочинку немовлят, дітей, підлітків і дорослих, прискорюють чи сповільнюють статеве дозрівання і т.п. Клімат значною мірою впливає на форми житла і організацію його простору. Конкретні природно-географічні умови впливають на напрями розвитку господарства (збиральництво, мисливство, рибальство, мотичне і плужне землеробство, скотарство і т.ін.), а їх характер позначається на взаєминах між чоловіками і жінками, на залученні дітей до праці, на традиціях і режимі харчування та ін.

Усе це в комплексі позначилося на психологічних особливостях індивідів, духовній культурі і психології етнічних спільнот, що найвиразніше проявляються у звичаях, обрядах, віруваннях, етнічних стереотипах. Це засвідчує, що прив'язаність до конкретних ландшафтів зберігається у людей підсвідомо, стає елементом повсякденного життя етносів. Окремі елементи ландшафтів настільки вкорінюються в культуру і побут, що стають своєрідними символами етносів: тополя і калина, чи “садок вишневий коло хати” — у українців, береза — у великоросів (“руських”), сакура — у японців, Волга — в росіян, Дніпро і Карпати — в українців, Фудзіяма — в японців і т.д. Географічне середовище може впливати на самоназви етносів. Так, чукчі дуже рідко вживали свою загальну назву луораветлан — “справжні люди”, а називали себе за місцем проживання: анкалин — “берегові жителі” або чаучу — “оленні люди”.

Вростання етносів у природно-географічне середовище приводить до того, що родинне вогнище, домівка, село, місто, край, країна, де народилася і сформувалася людина, складають особливу вісь, довкола якої формується її свідомість, сприймається нею навколишній світ. Цим засвідчується жорсткий зв'язок етносу з територією свого життєзабезпечення, яка в етнічній самосвідомості сприймається як “своя земля”, “рідна земля”, “рідний край”, “рідна країна”, “Батьківщина”. *Батьківщина — це місце, де розташоване родинне гніздо, родинний всесвіт (хата, садиба, село, місто), що зберігає генетичну міжпоколінну спорідненість людини з її предками, це домівка всього етносу, який сприймається як велика родина, що проживає на землі своїх предків, спадщина всіх пращурів.* Тому в усіх етносів свій світ, свій край, своя Батьківщина сприймається як добрий, світлий, радісний, а чужий — як незрозумілий, ворожий, злий, темний. Вигнання з рідної землі за злочин у більшості етносів сприймається як справжнє лихо, як жорстоке покарання. Українська традиція вважає, що вигнанці з рідної землі “хо-

дять манівцями”, “блукають”, “блудять”, бо життя між чужими людьми, на чужині — незатишне, небезпечне.

На цій основі в етнології склалися терміни “автохтон” і “абориген”. Давньогрецьке слово *автохтон* (*autochtones*) — *корінний, місцевий житель, тобто той, хто належить до даної території за народженням, за походженням*. Уже давні греки називали автохтонами найдавніше населення країни. Термін “абориген” походить від латинських слів *aborigines* та *ab origine* — “від початку”. Дослівний переклад терміна *абориген* — *першопочатковий*, а термінологічне значення — *корінний, місцевий житель; той, хто здавна живе на даній території*. Отож обидва терміни (автохтон і абориген) мають однакове значення. В етнології “автохтонний” найчастіше вживається стосовно населення та проявів традиційної культури: корінний американець (потомок давніх переселенців на відміну від нових переселенців), корінний сибіряк (давній російськомовний переселенець), автохтонна культура, автохтонний обряд, автохтонне населення і т.ін. Термін “абориген” в етнології вживається у значенні *місцевого жителя, тутешнього жителя (жителя даної землі)*. Наприклад, племена Австралії, індіанців Америки, маорійців Нової Зеландії, бушменів і готентотів Африки та інших називаємо аборигенами, бо вони живуть на своїй землі “від початків”, задовго до появи тут європейських колоністів. Тому калмиків, які у Нижньому Поволжі живуть з XVII ст. і вросли за три століття в нову батьківщину, називаємо автохтонами, але не називаємо їх аборигенами, бо вони на землях своєї нової батьківщини не живуть “від початків”. Це ж саме можемо сказати про угорців, турків, слов’янські етноси Балкан, романо-германські спільноти Америки та ін.

Безперечно, що кожен етнос формується на певній території, але це не гарантує збереження недоторканості і незмінності його етнічної території. Залежно від конкретних історичних процесів етнос упродовж тисячоліть може проживати на території свого первісного формування, може її розширити чи покинути. Наприклад, вірмени, грузини, японці, корейці, перси, українці, поляки, словаки та інші живуть на територіях свого історичного формування. У цих етносів територія формування і розселення збігалися впродовж тисячоліть, а тому вони вросли в природно-географічне середовище як матеріальною, так і духовною культурою.

Етнології відомо чимало випадків, коли, склавшись на одній території, етнос повністю чи частково залишав її, переселявся на

нову територію. Найвиразніші приклади такого переселення дали готи, гунни, печеніги, половці, угорці, калмики та інші. При таких переселеннях чи розселеннях нові поселенці шукають області, які хоч чимось відповідають їх господарським навикам, нагадують їх історичну батьківщину. Тому іспанці і португальці колонізували переважно зони теплого, англійці — переважно помірною, росіяни — переважно континентального клімату. Це полегшувало адаптацію і входження переселенців у нове природно-географічне середовище. Цей процес триває щонайменше чотири-п'ять поколінь. Лише із засвоєнням цілого набору адаптативних традицій нова територія стає батьківщиною для нащадків колишніх переселенців. Непрямим доказом цього можуть бути і початки визвольних воєн нащадків переселенців в Америці за політичну незалежність нових батьківщин від колоніальних метрополій.

Ряд етносів (цигани, асирійці, караїми та інші), покинувши історичну батьківщину, живуть невеликими вкрапленнями в середовищі інших етносів. Найкращий приклад такого розселення — цигани, предки яких почали виселятися з Індії у I ст. н.е., а в XIV ст. через Малу Азію і Балкани та Єгипет і Північну Африку досягли Європи. Нині близько 1,5 млн циган проживає в усіх країнах Європи, в Румунії вони складають 17,7% всього населення, багато їх проживає в Угорщині, Словаччині та слов'янських країнах Балканського півострова.

Наведені вище матеріали свідчать, що територія формування є необхідною умовою існування етносу. Але вона не є обов'язковою умовою існування всіх частин етносів. Усе це свідчить, що етнічна територія, посилюючи внутрішню єдність етносу, не є визначальною і обов'язковою рисою його існування. Порушення цілісності етнічної території послаблює внутрішню єдність етнічної спільноти, прискорює асиміляцію окремих його частин сусідами. Але відомо чимало випадків, коли етнос, розсіяний невеликими групами в багатьох країнах і живе в чужому етнічному оточенні, не втратив своїх етнокультурних ознак і етнічної самоідентифікації (євреї, цигани, караїми, гагаузи, айсорі та ін.).

3. КУЛЬТУРА ТА ЇЇ ЕТНІЧНІ ПРОЯВИ

Поняття “культура” — багатозначне, його зміст залежить від сфер його застосування. Саме слово походить від латинських слів: *cultura* — *вирощування, оброблення, догляд*, *cultio* — *обробіток*; *cultor* — *обробник*. Слово “культура” вживається у найрізнома-

нітніших значеннях: культура землеробства (пшениці, ячменю, садівництва, виноградарства і т.д.), культура скотарства, культура будівництва, культура поведінки, культура виховання, культура одягу, фізична культура, культура покоління, культура бактерій і т.п. Згодом під культурою стали розуміти певні технічні досягнення, соціальні організації, писемність, літературу, театр, систему освіти, відпочинку, дозвілля і т.п. У звичному, повсякденному розумінні “культура” — це сфера духовного життя суспільства, що охоплює систему виховання, освіти, духовної творчості та установи й організації, що забезпечують їх функціонування.

Науці відомо кілька десятків визначень поняття “культура”. Найбільш загальне філософське визначення: *культура означає все те, що створено людством на відміну від того, що створено природою*. Таке значення поняття “культура” відповідає латинському *cultura*, що перекладається як *виращування, обробіток*. Доволі часто “культура” трактується як результат цілеспрямованої діяльності людей. Культурою також називають все, що створено людьми в процесі фізичної і розумової праці для задоволення їх різноманітних матеріальних і духовних потреб.

У науковому, етнологічному розумінні, культура — це сукупність того, що створено працею і творчістю людей, тобто вироблені ними матеріальні і духовні цінності. Етнологія враховує, що культурна діяльність людських колективів відбувається в різні історичні епохи і в конкретних природно-географічних умовах. Це дає підстави тлумачити культуру як сукупність вироблених конкретними етносами об’єктів і явищ матеріального, суспільного і духовного життя, що відокремлюють один етнос від іншого.

Етнологія розрізняє дві основні частини культури: перша — знаходить вираз у матеріальних формах результатів людської праці (матеріальна культура); друга — проявляється в суспільній свідомості, поведінці, діях (духовна культура). Прояви матеріальної і духовної культури засвідчують, що у світі не існує таких людських спільнот, яким би не була властива культура.

Етнологія фіксує і розрізняє не лише рівень розвитку культур, а й їх якісні відмінності від етносу до етносу. Кожен етнос має свій “стиль життя” — властиві йому культурно-побутові особливості, що проявляються у матеріальній і духовній культурі, етнічних стереотипах. Етноси, будучи певними традиційними культурно-побутовими спільнотами, є носіями величезного комплексу етнічних особливостей та специфічної культурної інфор-

мації. Саме вони складають основу етнічної культури — ядро своєрідних і специфічних рис, що виконують етноідентифікуючу роль, дають можливість себе протиставити іншим: “ми не такі, як...” У культурі кожного етносу виділяються такі явища, які властиві лише йому, чи навіть окремим його частинам (субетносам, етнографічним групам чи етнографічним районам і округностям). Такі риси культури називають етнічними.

Людина як представник свого народу, що є носієм характерних рис, поведінки, мови і традицій власного народу, в етнології називається *етнофором* (від гр. слів: *ethnos* — *народ* і *for* — *носій*, дослівно — *носій етнічності*). Людина, яка несе з минулого в майбутнє властивості свого народу, властивості етнічності, є результатом культурного розвитку етносів і людства.

Цим засвідчується культурно-побутова і психологічна єдність кожного з етносів, стиль їхнього життя: індус дивується, чому дружина називає свого чоловіка по імені у присутності його матері; японець не може зрозуміти, чому людина ходить в одному взутті на вулиці і вдома; корейцю дивно, якщо хтось відмовиться від собачого чи котячого м'яса; південний китаець гидує, якщо хтось п'є коров'яче молоко; єврей обуриться, коли йому запропонувати свинину; туарег вважає негідним чоловіки мати лише одну дружину; італієць здивується, якщо хтось відмовиться від макаронів, і т.д. Саме в етнічній культурі спостерігається нерозривна лінія збереження і передачі традиції з покоління в покоління. Це свідчить, що *етнічна культура — успадкований від предків комплекс господарського і соціального життя, матеріальної і духовної культури, які визначають стиль життя, виконують етноідентифікуючу роль, дають можливість виділити і протиставити себе іншим етносам.*

Культурно-побутові особливості передаються з покоління в покоління, стають традиційними, стійкими і живуть навіть тоді, коли умови життя етносу змінилися. *Традиція* (лат. *traditio* — *передача, розповідь*) — *це процес позабіологічної передачі від покоління до покоління усталених культурно-побутових особливостей.* Складаються вони в різні історичні епохи у зв'язку з особливостями проживання етносів у своєрідних природно-географічних, соціально-економічних, історико-культурних та інших умовах. Комплекси, сукупності усталених способів господарювання, форм матеріальної і духовної культури, суспільного життя і побуту етносів, що передаються від покоління до покоління майже в незмінному вигляді, називаємо *етнічними традиціями.*

Культурно-побутова специфіка і культурне обличчя є дуже важливими критеріями, за якими розмежовують етноси. Культурна специфіка етносів — це не лише сукупність традиційно-побутових особливостей матеріальної і духовної культури, що склались у минулому, а й культурні досягнення народу, його внесок у сучасну світову культуру. Нині люди визначають свою належність до того чи іншого етносу не стільки тому, що живуть у схожих будинках, мають однаковий одяг, віддають перевагу тим самим стравам, співають тих самих пісень, скільки тому, що вони є спадкоємцями культурного надбання свого народу, є продовжувачами його традицій у господарському, суспільному, культурному житті і мистецтві.

Втрата етносом культурно-побутової специфіки є свідченням того, що він сходить з історичної арени як самостійна етнічна спільнота, бо в культурному відношенні починає поглинатися сусідами, асимілюватися ними. Чимало етносів не вимерли біологічно, а зійшли з історичної арени, бо в культурно-побутовому відношенні злилися з сусідніми етносами.

Розділ X

КЛАСИФІКАЦІЇ ЕТНОСІВ

1. ПРИНЦИПИ КЛАСИФІКАЦІЙ ЕТНОСІВ

Етноси як стійкі міжпоколінні людські спільноти (цілісні системи) нерозривно пов'язані як зі спадковими популяційно-генетичними ознаками і природно-географічним середовищем, так і з накопиченою ними сумою раціональних господарських і культурно-побутових знань та ірраціональних вірувань і обрядів. Соціально-біологічна природа етносів викликає глибоку зацікавленість як гуманітарних, так і природничих дисциплін. Сучасні науки, підходячи до етносів як до цілісних систем, прагнуть їх систематизувати на основі своїх класифікаційних принципів. Кожна з таких класифікацій, спираючись на накопичену суму знань, упорядковує їх, усуває дублювання наукових уявлень, визначає місце етнічних спільнот у природі і суспільстві.

На Землі живе понад 4 тис. етносів-народів, а тому, вивчаючи і описуючи їх, важливо вміти групувати, зіставляти і протиставляти їх на основі певних критеріїв, тобто класифікувати їх. У минулому люди рідко задумувалися над шляхами і тенденція-

ми розвитку етносів, а групуючи їх, користувалися найпростішими критеріями протиставлення себе (свій спосіб життя, “наших”) як незаперечного носія всього позитивного і передового іншим етносам (“чужим”, “іх”) — безсумнівним носіям всього негативного, відсталого, дикого. Наприклад, давні греки на всі сусідні народи, в тому числі й римлян, дивились як на диких, варварів, “некультурних”. Згодом вже римляни й греки разом усі інші народи вважали “некультурними”, дикими, варварами. У свою чергу, давні перси також усі довколишні народи вважали дикими і “некультурними”.

На основі цього поверхового і суб’єктивного протиставлення в античну епоху, в середньовіччя та навіть у новий і новітній час етноси поділяли і поділяють на: “культурні” і “некультурні”, “цивілізовані” і “дикі” (“варварські”), “історичні” і “неісторичні”, “прогресивні” і “реакційні”, “революційні” і “контрреволюційні”, “індустріальні” і “неіндустріальні” і т.д. Усе це врешті-решт призвело до того, що в ХІХ–ХХ ст. окремі етноси проголошувалися вищими (“богообраними”, “месіянськими”), культуротворчими, а інші — нижчими, культуроспоживчими, “чурками”, “чучмеками”, “хохлами”, “особами кавказької національності” та ін.

Наука відкидала такі підходи і виробляла об’єктивні критерії класифікації. У часи становлення класифікацій не було ще вироблено чітких критеріїв, а тому групування чи розмежування етносів були поверховими. Прикладом такої поверхової класифікації може бути та, що, у відповідності до стадій розвитку людства Л.Моргана (дикість, варварство, цивілізація), поділяла етноси світу на дикі, варварські і цивілізовані. Але впродовж кінця ХІХ–ХХ ст. наука виробила основні критерії класифікації етносів на основі таких показників: живуть вони в одному природно-географічному середовищі і регіоні; стоять на одному рівні господарсько-культурного розвитку; характеризуються мовно-культурною близькістю; сповідують одну релігію; характеризуються однаковими чи схожими расовими ознаками і т.ін.

2. ГЕОГРАФІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ

Найпростішою класифікацією етносів є їх групування за великими географічними регіонами, що об’єднують певне число країн однієї географічної області. Сьогодні в світі прийнято виділяти такі географічні великі регіони разом з їх населенням: народи Австралії і Океанії, народи Азії, народи Америки, народи

Африки, народи Європи. Таке групування етносів прийнятне лише для їх зовнішнього опису.

Крім того, виходячи з територіальної близькості етносів, географічна класифікація розподіляє людство у відповідності до місця їх проживання та характеризує за умовами сучасного проживання в менших географічних регіонах. Такий підхід дещо поглибив географічну класифікацію і дав можливість виділити “народи Океанії”, “народи Північної Америки”, “народи Латинської Америки”, “народи Південно-Східної Азії”, “народи Південної Азії”, “народи Східної Азії”, “народи Північної Африки і Єгипту” і т.д. Така класифікація використовується тоді, коли географічний принцип хоч трохи збігається з етнічним. Як приклад, наведемо поняття “народи Латинської Америки”, на просторах якої домінують етноси романської групи індоєвропейської сім’ї мов.

Географічна класифікація не бере до уваги походження етносів, рівень розвитку їх господарських і соціальних відносин, культурної самобутності. Тому географічною класифікацією переважно користуються при описі етносів, але не при їх всебічному вивченні. Водночас треба брати до уваги, що часто сусідні етноси мають спільне походження. Тому географічна класифікація має допоміжний характер. Нею користуються лише тоді, коли групи етносів географічної класифікації хоча б частково збігаються з критеріями інших, зокрема господарсько-культурною класифікацією.

3. РЕЛІГІЙНА КЛАСИФІКАЦІЯ

Релігія (від лат. religio — *благочестя, побожність, благословління, святиня, богослужіння*) — система поглядів, світосприймання і світовідчуття, яка передає віру людей у реальне існування Бога і має зовнішні прояви у поведінці, побуті та спеціальних атрибутах. Релігії як особливе явище культури залишили глибокий слід і мають великий вплив на окремі елементи матеріальної культури, громадський і сімейний побут етносів, їх традиційні свята і обряди та духовне життя. Саме тому при етнографічних описах і характеристиках обов’язково вказують релігійну належність етносів чи окремих їх частин. Крім того, ще й нині проявляється політичне протистояння чи солідарність країн за їх належністю до однієї зі світових релігій чи їх течій, мають місце навіть збройні конфлікти на релігійному ґрунті.

Племінні та політеїстичні релігії. У ході історичних процесів змінювалися форми суспільного життя, а з ними видозмінювались і розвивались релігії. Етапи цих процесів збереглися

до наших днів у вигляді релігійних уявлень первісної общини, багатобожжя, однобожжя, національних і світових релігій.

Вірування. Це окремі чи відносно систематизовані уявлення, що відображають віру людини в існування надприродних сил та істот, їх вплив на людську долю. На ранніх етапах первіснообщинного ладу найпоширенішою системою релігійних уявлень був *тотемізм* (від слова індіанського племені оджібе — ot-otem — його рід) — *віра у надприродний родинний зв'язок людини з представниками тваринного чи рослинного світу, предметами неживої природи, віра в те, що ці представники і предмети є предками їхніх родів.*

Уже в первісну епоху одним із проявів тотемізму стала *магія* (від лат. magia — ворожіння, чарівництво) — *віра у здатність людини певними діями вплинути на природний хід подій.* Вже з найдавніших часів відома промислово-мисливська, риболовецька, виробнича, воєнна, лікувальна, любовна, охоронна, шкідлива магія та ін.

Ще одним проявом тотемізму є *фетишизм* (від португальського feitico — амулет) — *поклоніння неживим предметам, що нібито мають надприродну силу, здатну допомогти чи зашкодити людині.* Варіантом фетишизму є також ідолопоклонство (від лат. idolum, idolom — тіль, кумир, ідол) — *наділення неживих предметів незвичної форми надприродною силою.*

До тотемічних вірувань відноситься також *анімізм* (від лат. anima — дух, душа) — *релігійні уявлення про душу і духи, наділення душею всіх речей, сил і явищ природи.* Ще й нині чимало етносів, які живуть на племінному рівні соціально-політичного і етнічного розвитку, повністю або частково дотримуються релігійних вірувань первісної епохи. Найповніше вони збереглися в індіанців тропічних лісів басейну річок Амазонки і Оріноко, бушменів і пігмеїв Африки, ряду племен о. Нової Гвінеї, Індонезії, Меланезії і т. ін.

Ранні форми релігії. Однією з найбільш ранніх релігій є *шаманізм* (від евенкійського шаман — збуджена людина, тунгусо-маньчжурського — са-мань — культовий служитель) — *рання форма релігії, заснована на вірі в те, що шаман, перебуваючи в стані ритуального екстазу, спілкується з духами та за їх допомогою лікує чи передбачає майбутнє.*

До ранніх форм релігії належать всі політеїстичні релігії (від грецьких слів: poli — багато, theos — бог) — *багатобожжя — ранні релігії, що визнають існування багатьох більш-менш незалежних один від одного богів, поклоніння багатьом богам.* При-

кладом політеїзму є українська міфологія, в якій відомі Род і Рожаниця, Сварог і Дажбог, Перун і Стрибог, Велес і Мокоша (Дана), Купайло і Ярило та багато різних духів і демонів.

До ранніх форм релігії належать і *генотеїстичні релігії* (від лат. слів: genitor — *родоначальник, творець, батько* і грецького theos — *бог*) — *багатобожжя на чолі з головним богом*. Прикладом класичного генотеїзму є релігія стародавніх греків.

В умовах централізованих рабовласницьких держав (Єгипту, Юдеї, Риму) генотеїзм набрав форм *монотеїзму* (від грецьких слів monos — *один* і theos — *бог*) — *однобожжя*.

На основі політеїзму, генотеїзму і монотеїзму сформувались усі нині поширені національні та світові релігії.

Етнічні (національні) релігії. Нині в світі існує кілька релігій, що мають чітко виражену етнічну основу, тобто поширені в межах одного, зрідка кількох етносів. Вони склалися в часи становлення полісних та етнічних держав.

Однією з таких релігій вважається *юдаїзм*, поширений переважно серед євреїв. Склався юдаїзм із первісних політеїстичних уявлень стародавніх євреїв наприкінці II тис. до н.е. і зберігся до наших днів. Характерним для юдаїзму є визнання єдиним богом Ягве, який був богом племені Юди (звідси назва), віра в Месію (спасителя) і “богообраність євреїв”, величезна кількість ритуальних приписів, що охоплюють майже весь побут віруючих. Джерелом віровчення юдаїзму є Старий Заповіт і Талмуд. Саме релігія відіграла основну роль у тому, що євреї, втративши свою державність у I ст. н.е. і будучи вигнаними зі своєї історичної батьківщини — Палестини, вижили і збереглися як етнос.

Другою етнічною релігією (етноконфесією) є *зороастризм* (парсизм), що сповідується гебрами Ірану, парсами Індії (розмовляють переважно мовою гуджараті) та езидами Іраку і Туреччини (субетнос, етноконфесійна група курдів). Зороастризм виник у I тис. до н.е. Назва релігії походить від її пророка Зороастра (перс. Заратустра), священна книга — “Авести”. В основі дуалістичної релігії зороастризму лежить вчення про боротьбу двох начал — доброго в образі бога Ахурамазди (Ормузд) і злого, темного в образі бога Арімана, про останній божий суд і воскресіння, про народного спасителя.

До національних релігій належить *індуїзм* (санскрит. *інду-мат* — *комплекс релігійних вірувань та релігійно-соціальна організація*), що склався у перші століття нашої ери і поширений в сучасній Індії, Малайзії, Сінгапурі, Фіджі, Гайяні, частково у Пакистані, Малайзії, Шрі-Ланці та серед вихідців з Індії, які

проживають в інших країнах. Він склався на основі брахманізму, що був основною релігією стародавньої Індії і освячував кастовий лад. У процесі поступового розвитку брахманізм зазнав істотних змін і еволюціонував до сучасного індуїзму — політеїстичної релігії з головними богами (Брахма, Вішну, Шіва) та пантеоном інших. Ідейним джерелом індуїзму є священні тексти — веди, брахмани, пурани, “Закони Ману”, “Махабгарата”, “Рама-яна” та ін.

У VI–V ст. до н.е. на півдні Індії від брахманізму відколовся *джайнізм*, що відкинув кастовий поділ. Релігійно-філософська система джайнізму одержала назву від одного з титулів віровчителя — джіна (“переможця”). Його засновником вважають Махавіра Джіна, а кодифікація джайнізму відбулася лише у V ст. н.е. В основі догматики джайнізму лежить уявлення про дві вічні категорії — душу і неживе начало. Безконечний рух душі створює уявлення про рівність живих істот. Є дві течії джайнізму: шветамбара (“одягнуті в біле”) і дігамбара (“одягнуті сторонами світу”).

На півдні Азії наприкінці XV–на початку XVI ст. склалася монотеїстична релігія *сикхізм* (від санскр. *сикх* — *учень*). Етнічну основу сикхізму становлять пенджабці, які з етноконфесійної спільноти переростають в етнічну. Засновником сикхізму був Нанак, що поєднав у вченні ряд положень індуїзму (про карму і майю) з ідеями мусульманського суфізму. На цій основі сформувався вчення про рівність всіх людей перед Богом, були відкинуті складна обрядовість і аскетизм індуїзму. Сикхізм проповідує покірливість своїм релігійним наставникам (гуру) і пропагує війну всім іновірцям. Наступники Нанака створили писемність, у храмах богослужіння ведеться рідною для сикхів мовою пенджабі. Поступово сикхи з етноконфесійної общини переросли в субетнос, а згодом — у самостійний етнос зі своїми стереотипами.

У Китаї в VI–V ст. до н.е. склалася філософсько-естетичне вчення *конфуціанство*, а у IV–III ст. до н.е. — *даосизм*. Поступово вони трансформувались у релігії. Засновником першого був давньокитайський мислитель VI ст. до н.е. Кун Фуцзі (Конфуцій). Основу його вчення складало поняття жень (“гуманність”) — моральний закон, що вимагав беззастережної покори молодших старшим, обожнювання знатних, особливо імператора. Ще на початку XX ст. конфуціанство було панівною релігією в Китаї.

Даосизм (від китайського слова *дао* — *шлях, закон*) — один із напрямків давньокитайської філософії, що трактував життя природи і людей на основі загальних законів (дао), а не з волі

Бога. У V ст. н.е. склалася даоська теологія і ритуал з ученням про божественну силу — дао, потойбічний світ, систему заклинань і талісманів, способів пошуку “еліксиру безсмертя”.

Синтоїзм (япон. *синто* — *шлях богів*) — етнічна релігія японців, що у VI–VII ст. сформувалася на основі первісних релігійних вірувань і обрядів та культів предків і природи. У пантеоні богів найбільше шанується богиня Сонця — Аматарасу, яка офіційно вважалася родоначальницею японських мікадо (імператорів). Звідси обожнювання імператорів.

Світові релігії. До світових релігій належать ті з них, що, вийшовши за межі одного етносу, однієї країни, проголошують етнічну і соціальну рівність послідовників релігії перед Богом.

Виняткова більшість сучасних етносів сповідують три світові релігії: буддизм, християнство та іслам (мусульманство).

Буддизм. Найдавніша світова релігія, що склалася в Південній Азії в VI–V ст. до н.е. Джерелом віровчення буддизму є священні книги, відомі під назвою “Тріпітака”. Буддизм виходить з того, що світ існує лише у вигляді нескінченного руху вічних і незмінних елементів — дхарм, різноманітні комбінації яких створюють усе багатство явищ природи.

На початку нашої ери буддизм розколовся на дві течії, що доволі сильно різняться між собою. Перша з них — *тхеравада* (*хінаяна*), що вимагає від віруючих проходження чернецтва. Хінаяна зберігає основні риси первісного пантеїстичного буддизму (від гр. слів *pan* — *усе* і *theos* — *бог*), за яким бог є безособовим началом, розлитим по всій природі, тотожним з природою. Другий напрям — *махаяна* — допускає, що врятуватись можуть і миряни. Махаяна пішла на компроміс із брахманізмом, а тому політеїстична. У ній обожнюється засновник буддизму Сідхартха Гаутама. Основна течія махаяни — *ламаїзм*. Цей тибето-монгольський напрям буддизму, що склався в Тибеті впродовж XIV ст., важливого значення надає магічним заклинанням.

Нині буддизм поширений в таких країнах, як Непал, М'янма, Таїланд, Лаос, Камбоджа, В'єтнам, Китай, Японія, Корея, Цейлон, Малайзія, Сінгапур, Монголія, Бурятія, Тува, а в Європі — в Калмикії. Крім того, він існує в усіх країнах, в яких існують емігрантські групи населення з названих країн.

На основі релігії буддизму склалося філософське і психологічне вчення дзен-буддизм, що поширене у Китаї, В'єтнамі, Кореї і Японії. Виникло воно у V–VI ст. в Китаї, а його розквіт припадає на X–XIII ст., в Японії воно розквітало у XVI–XVII ст.

Християнство. З'явилося на початку I тис. н.е. Поширило-

ся в першій половині I ст. н.е. у східних провінціях Римської імперії. Віросповідні джерела догматики і культу — Святе Письмо (Біблія). Характерні риси християнства: визнання Христа посланником Бога, Сином Божим, віра в Трійцю (єдиного Бога у трьох особах — Отець, Син, Дух Святий) і в майбутній Страшний суд. У 325 р. Нікейський собор прийняв “Символи віри” християнства і проголосив його державною релігією Римської імперії. Утворення з провінцій імперії незалежних держав призвело до утворення автокефальних (самостійних) церков. Боротьба за верховенство між візантійською і римською церквами закінчилася у 1054 р. їх поділом на римо-католицьку і православну. У XVI ст. антикатолицькі рухи в Західній Європі спричинили виникнення протестантських церков і сект.

Нині *католицизм* поширений в Італії, Іспанії, Португалії, Ірландії, Франції, Бельгії, Словенії, Хорватії, Австрії, Польщі, Чехії, Словаччині, Литві, Латвії, у всіх країнах Латинської Америки, Філіппінах, частково, поруч з іншими течіями християнства, він поширений у Швейцарії, Німеччині, Угорщині, Нідерландах, Україні, Білорусії, Канаді, США, країнах Центральної і Південної Африки та ряді островів Океанії.

Основний регіон поширення *православ'я* — Східна і Південно-Східна Європа. Його сповідують росіяни, білоруси, українці, молдавани, румуни, болгары, македонці, серби, грузини, греки, греки-кіпріоти. До православ'я близька *несторіанська* (в Ірані та Іраці) та *монофізитська* (вірмено-григоріанська, ефіопська, яacobітська в Єгипті й Сирії, маронітська в Лівані) незалежні церкви. Крім того, частково православ'я та інші східні церкви, поруч з іншими релігіями, поширені повсюдно, де живуть вихідці з православних країн.

Оплотом *протестантизму* є Північна і Центральна Європа. Він є панівним у Фінляндії, Естонії, Швеції, Данії, Норвегії, Англії, Шотландії, Німеччині. Крім того, він поширений, поруч з іншими релігіями, в Нідерландах, Швейцарії, Угорщині, США, Канаді, ПАР, ряді країн Центральної Африки, в Австралії, Новій Зеландії, Папуа-Новій Гвінеї, більшості країн Океанії. Протестантизм сформувався у вигляді кількох самостійних течій. Найближчою до католицизму є *англіканська церква*, поширена в Англії, Шотландії, Канаді, США, Австралії, Новій Зеландії, Папуа-Новій Гвінеї та частково в ряді країн Британської співдружності. *Кальвінізм* має три течії: реформаторство, пресвітеріанство і конгрегаціоналізм (кожна релігійна община незалежна), поширений у Швейцарії, Німеччині, Нідерландах, ПАР,

Шотландії, США. *Лютеранство* поширене у Фінляндії, Німеччині, США, ПАР, Естонії та ряді інших країн. Крім того, з протестантизму виділилися *методисти, баптисти, адвентисти, єговісти, мормони* та ін.

Іслам (мусульманство). Наймолодша зі світових релігій — іслам, що в VII ст. сформувався серед арабів (від арабського слова іслам — *покірність*) Західної Аравії. Остаточо сформувався він в XI–XIII ст. Віровчення ісламу зазнало значного впливу християнства. Головні догмати ісламу: визнання єдиним богом Аллаха, а Магомета — його посланцем. Іслам називають ще мусульманством (від араб. слова *muslim* — *той, хто сповідує іслам*).

В ісламі (мусульманстві) виділяються дві основні течії: **сунізм** (ортодоксальний напрям, що, крім священної книги Корану, визнає й священні перекази (суни) та єдиний релігійний центр) та **шиїзм** (напряма, що визнає тільки Коран і відкидає суни, не визнає трьох перших халіфів і єдиного релігійного центру).

Обидві течії дали відгалуження — секти. Із сунізму у XVIII ст. виділилися *ваххабізм* (від імені Мохаммеда ібн-Абдель-Ваххаба) Саудівської Аравії. Із шиїзму виділилися секти *зейдистів, ісламістів, друзів, алавітів* та ін.

Більшість прихильників ісламу проживають в Азії: Туреччині, Сирії, Йорданії, Саудівській Аравії, Ємені, Омані, Арабських Еміратах, Бахреїні, Кувейті, Ірані, Іраку, Афганістані. Мусульмани переважають також в Індонезії, Брунеї, Пакистані, Бангладеш і на Мальдівських островах. Майже половину населення вони складають у Лівані і Малайзії, частково поширені в Індії, Шрі-Ланці, Бірмі, Таїланді, Сінгапурі, Філіппінах, Китаї, на Кіпрі. Крім того, його сповідують таджики, киргизи, узбеки, туркмени, казахи, азербайджанці, грузини-аджарці, абхази. У Європі мусульманство сповідують всі народи Північного Кавказу, татари Поволжя, башкири, кримські татари, караїми, боснійці, албанці. В Африці іслам сповідує більшість населення Єгипту, Лівії, Алжиру, Тунісу, Марокко, Мавританії, Сомалі, Судану, Джибуті, Коморських островів, Західної Сахари, понад половину населення Чаду і Нігерії. Багато мусульман у Гвінеї-Бісау, Сьєрра-Леоне, Кот-д'Івуарі, Камеруні, Танзанії, Ефіопії та інших країнах.

4. РАСИ І РАСОВА КЛАСИФІКАЦІЯ

Поняття раси. У повсякденному житті у вічі впадають фізичні (тілесні) відмінності між людьми. Немає і не може бути у світі двох абсолютно однакових людей, навіть близнюки мають ледь помітні відмінності. Наука, що вивчає варіації фізичних типів людей, відома під назвою *антропология* (від двох гр. слів: *anthropos* — *людина* та *logos* — *вчення, наука*). Особливо помітні зовнішні антропологічні відмінності (фізичні, тілесні) — колір шкіри, волосся і очей, зріст і пропорції тіла, форма лицевої частини черепа, волосатість тіла і обличчя і т.ін. Антропология вивчає ці фізичні відмінності між людьми, що сформувалися в ході історичних процесів у різноманітних природно-географічних умовах.

Поділ і групування людей за цими зовнішніми та деякими внутрішніми ознаками прийнято називати расовою класифікацією людства. Походження терміна “раса” точно не встановлено. Можливо, він походить від арабського *ras* — *голова, корінь, початок*. Допускають, що слово походить від італійського *razza* — *плем'я*. У нинішньому розумінні слово *razza* вжито в 1684 р. французьким вченим Франсуа Берньє.

При групуванні людей у раси антропологи використовують і внутрішні расові показники, зокрема такі, як групи крові, пальцеві узорі, зубні випуклості і т.ін. Тому нині при вивченні расових відмінностей все частіше використовують висновки *генетики* (від давньогрецького слова *genos* — *рід, походження*) — *науки про закони спадковості і мінливості живих організмів, зокрема антропогенетики — генетики людини*.

Усі расові відмінності мають груповий характер, повністю проявляються лише при їх зіставленні з іншими аналогічними групами. Водночас вони завжди спадкові, передаються від батьків до дітей протягом багатьох поколінь, але ніколи не відігравали і не відіграють жодної ролі у визначенні історичних та етнокультурних процесів. Більшість расових ознак набувалася шляхом природного добору і пристосуванням до природного середовища, шляхом мутації, в результаті генетично-автоматичних процесів і дрейфу генів.

Сучасна антропология зводить формування расових ознак до трьох основних факторів — пристосування до природно-географічних умов, відносної ізоляції та змішання расових ознак. Немає сумніву, що основні расові ознаки негроїдів і австралоїдів сформувалися в умовах жаркого і вологого клімату з посиленою

сонячною радіацією. Це сприяло появі темної пігментації, товстих губ, широких ніздрів, а, можливо, і кучерявості.

Монголоїдні ознаки складались у степах і напівпустелях Східної і Центральної Азії з їх сильними вітровими і піщаними бурями, сухим континентальним кліматом з різкими добовими і сезонними перепадами температур. Такі умови вплинули на формування вузькуватого розрізу очей, епікантуса, смаглявої з жовтуватим відтінком шкіри, вузького чи середньої ширини носа, що слабо виступає над обличчям, і т.ін.

Умови поясності помірного клімату Європи значною мірою вплинули на складання основних ознак європеїдної раси — від світлих до темних відтінків шкіри, очей і волосся, від тонких до середньої повноти губ, виразного носа з вузькими ніздрями і т.ін.

З часів пізнього палеоліту і мезоліту значення пристосування до природно-географічних умов постійно спадало, господарський розвиток та наростаючі міграції населення сприяли змішанню расових ознак, що зумовило складання контактних і локальних рас та антропологічних типів. Особливо швидко цей процес йшов з XVI ст., коли європеїди колонізували Америку, Австралію, Нову Зеландію і Південну Африку та насильно переселили до Америки значні групи негрїдів. Цей процес посилювався з кінця XIX ст., коли соціально-політичні чинники зумовили наростання міграцій і змішання расових ознак. Значну роль у расогенезі відіграла і відносна ізоляція, що сприяла закріпленню расових відмінностей за малими ізольованими ендегамними групами, в яких расові ознаки передавалися по спадковості. Механізм дії відносної ізоляції добре проявився при заселенні Америки і Австралії, що привів до зникнення групи крові "А" у індіанців, а дрейф генів привів до збільшення частки австралійців з групою крові "А".

Усі набуті і успадковані расові ознаки закріплювалися за людськими популяціями та групами близьких популяцій. Схожість за спадковими фізичними ознаками свідчить про спільність походження чи генетичну спорідненість расових і етнічних груп. Тому дані антропології важливі при вирішенні проблем етногенезу і етнічної історії народів. Оскільки групова та індивідуальна змінності расових ознак не збігаються, то раси не є простою сукупністю індивідів. Радше вони є сукупностями популяцій, тобто територіальними спільнотами людей з переважаючими внутрішніми шлюбними зв'язками впродовж багатьох поколінь. Спадковий характер і наявність географічного ареалу поширення — дві необхідні умови, щоб зовнішні фізичні ознаки

людей могли вважатися расовими. Отже, *раси є внутрішньовидовими категоріями біологічного виду Homo sapiens. Це дає підстави говорити, що формування расових ознак відбувалось у процесі антропогенезу і етногенезу.*

Проблема формування рас (расогенез) пов'язана як з природно-географічним простором, так і з історичним часом. Тому в теорії сучасного расогенезу склалися два напрямки — поліцентризм і моноцентризм. Прихильники поліцентризму вважають, що формування расових ознак йшло понад 1 млн років у кількох центрах Європи, Африки і Азії, що китайським, африканським, яванським і європейським викопним людям (*Homo erectus* — *людина прямостояча*) були вже притаманні расові ознаки відповідних монголоїдної, негроїдної, австралоїдної і європеїдної рас. Це означає, що кожна з сучасних рас мусить походити від різних видів викопних людей, тобто расогенез дає кілька самостійних ліній формування сучасних рас (теорія полігенізму).

Прихильники моноцентризму вважають, що процес расогенезу йшов уже в людей сучасного біологічного виду (40–16 тис. р. до н.е.) у широкому регіоні Середземномор'я з прилеглими областями Південної і Східної Африки та Західної Азії. Отже, формування расових ознак почалось і завершилось у людей сучасного біологічного виду, тобто всі сучасні раси походять від одного виду викопних чи вже сформованих людей (теорія моногенізму). Вони допускають, що у часи неоліту існували два центри расоутворення — східний (Східна і Південно-Східна Азія) і західний (Південно-Східна Африка, Південно-Західна Азія і Південна Європа). Згодом різні популяції людей розселилися на величезних просторах Землі і під дією основних расоутворюючих факторів сформувалася сучасна расова мозаїка людства.

Зміни антропологічних ознак відбуваються дуже повільно, а тому раси характеризуються значною генетичною обумовленістю і стійкістю. При цьому вони не визначають біологічної природи людського організму, а лише проявляються в ряді групових ознак. Хоча раси складаються на основі популяцій, все ж вони пов'язані з ареальними спільнотами соціального характеру, що поєднує расогенез з етнічною історією і етногенезом. Очевидно, найдавніші племена були однорідними не лише за етнічним складом, а й за расовою належністю. Згодом вони розселялися на все більших просторах, змішувалися з іншими расовими і етнічними популяціями. Тому нині расові ознаки етносів однорідні лише на рівні великих рас. На цьому рівні українці, як і всі інші сучасні європейські етноси, належать до європеїдної великої раси.

Расові ознаки почали формуватися ще у людей *Homo erectus* (людина прямостояча) майже одночасно з формуванням основних ознак членороздільної мови, тобто задовго до складання етнічних спільнот. Але мови свого кінцевого звукового і структурного оформлення досягли лише з появою *Homo sapiens* (людина розумна). Це означає, що первісні ареали мовних сімей сформувалися значно пізніше, ніж вогнища і ареали расових ознак. У формування мовних сімей втягувалися носії різних расових ознак, а тому часто мовні сім'ї не збігаються з расами. Наприклад, монголоїди якути і тувинці та європеїди азербайджанці і турки розмовляють тюркськими мовами.

Водночас із найдавніших часів йшло постійне змішування расових ознак. Історія людства засвідчує, що "чистих" рас не існує, а лише виділяються великі, менші і малі групи людей з усталеними фізичними характеристиками. Залежно від рівня вияву антропологічних особливостей виділяються такі групи людей: великі раси, підраси (малі раси), локальні раси, контактні (перехідні і змішані) раси, антропологічні типи. Всі вони визначаються за допомогою комплексу фізичних ознак: пропорцій тіла, довжини і ширини черепа, форм носа і обличчя, відтінків кольору шкіри, волосся, очей, форм волосся, розвитку третинного волоссяного покриву, форм зубів, узорів на пальцях, груп крові, даних про гени і т.ін. Водночас французький фізіолог Ж. Лескі та інші європейські фізіологи уже з 50-х років ХХ ст. почали розрізняти й фізіологічні відмінності між расами. Вони підмітили, що в організмі кожної раси — різний вміст хімічних елементів. Так, у негроїдів більше калію і міді та менше хлору і натрію, ніж у європеїдів. Біохімічний аналіз африканського етносу фульбе засвідчує, що за цими показниками вони ближчі до європеїдів, ніж до негроїдів.

Загалом расові ознаки мають груповий характер, передаються по спадковості як на індивідуальному, так на груповому рівнях. Усе це дає підстави говорити, що *раси — пов'язані спільністю походження стійкі біологічно та історично сформовані на певних територіях групи людей, котрі характеризуються спільними спадковими морфологічними і фізіологічними ознаками.*

Антропологія засвідчує, що всі сучасні люди належать до одного виду *Homo sapiens*, а всі раси походять від одного чи кількох близьких видів викопних людей. Про це свідчать і процеси метисації, що підтверджують абсолютну повноцінність нащадків від расово змішаних шлюбів. Концепції расової неповноцінності,

твердження про “вищі” і “нижчі” раси — безпідставні, мають не науковий, а політичний характер.

У сучасній антропології використовують дві класифікації людських рас — морфологічну і популяційно-генетичну. Загальноприйнятною є морфологічна класифікація рас, що, спираючись на успадковувані зовнішні ознаки, виділяє монголоїдну (азіатсько-американську), європеїдну (євразійську), негро-австралоїдну (екваторіальну) великі раси. Нині більшість дослідників екваторіальну расу поділяють на дві самостійні — негроїдну (африканську) і австралоїдну (океанійську). Виділення чотирьох великих рас є найбільш обґрунтованим і виправданим.

Негроїдна (африканська) велика раса. Поширена вона в Африці і характеризується сильно пігментованою темно-коричневою шкірою, чорним кучерявим волоссям, карими і чорними очима, слабо і середньо розвинутим третинним волоссяним покривом, помірно виступаючими вилицями, середньою сплюсненістю лица, виступаючими щелепами (прогнатизм), широким носом і товстими губами. Негроїдні риси найповніше виражені у населення, яке проживає південніше пустелі Сахари і відоме під загальною назвою “негри”. У складі великої негроїдної раси виділяються раси другого порядку (підраси чи малі раси): негрська, негрільська, бушмено-готентотська.

Негрська підраса характеризується середнім і вище середнього зростом, довгими нижніми кінцівками, тонким тулубом та всіма ознаками негроїдної раси. Найтиповішими представниками негрської підраси є такі африканські етноси: бамбари, волофи, герери, зулуси, йоруби, коси, малави, серери, суахіли, сути та ін.

Негрільська (центральноафриканська чи пігмейська) підраса поширена у тропічних лісах басейну р. Конго. Назва пігмеїв походить від гр. слова *πίγμαχος* — великий, як кулак. Вона характеризується низьким зростом (середня висота тіла у чоловіків — 142–145 см, у найвищих — 150 см), темно-світлуватим відтінком шкіри, вираженим прогнатизмом, широким ротом з нетовстими губами, доволі сильним волоссяним покривом на лиці та загальними негроїдними рисами. Найтиповішими представниками пігмеїв є такі малочисленні африканські етноси: аки, бінги, бібайї, гіелли, ефи, канги та інші.

Бушмено-готентотська (південноафриканська) підраса поширена на півдні Африки. Її представники характеризуються малим зростом, надмірною кучерявістю волосся, певними монголоїдними ознаками (жовтуватий відтінок шкіри, дещо плоскува-

те лице зі зморшкуватою шкірою, наявність епікантуса, відкладання жирів у жіночих сідницях). Середній зріст чоловіків 150–155 см. Найтиповішими представниками південноафриканської підраси є малочисельні етноси: бушмени (кунги, конги, кхомани, оваку-руаї, сарави, тваї) та готентоти (кваді, наої, кама-орани, корокваї). Готентоти відрізняються від бушменів лише довгими черепами.

Австралоїдна (океанійська) велика раса. Вона поширена на просторах Південно-Східної і Східної Азії. Для її представників характерні темна шкіра, широкий ніс, товсті губи (цим вони наближаються до негроїдів), кучеряве хвилясте волосся, сильно розвинутий третинний волосяний покрив, середньо виражений прогнатизм. У межах великої австралоїдної раси спостерігаються значні перепади расових ознак, що дало підстави виділити в її складі п'ять підрас: австралійську, ведоїдну, папуасько-меланезійську, негритоську і айнську.

До **австралійської підраси** належало понад 400 племінних етносів Австралії, в кожному з яких налічувалося від 100 до 2000 чоловік. Вони характеризуються середнім і вище середнього зростом, темно-коричневим відтінком шкіри, низьким широким носом, вираженими надбрівними дугами, середньої повноти губами, наявністю прогнатизму, сильно вираженим третинним волоссяним покривом та чорним хвилясто-кучерявим волоссям.

Ведоїдна підраса, назва якої походить від тамільського слова ведан — *мисливець*. Вона характеризується загальними рисами австралоїдів. Крім того, їх характеризує малий зріст (до 150 см), виражені надбрівні дуги, помітний прогнатизм, помірна ширина носа, чорне хвилясто-кучеряве волосся і слабо виражений волосяний покрив на лиці. Ведоїдні расові ознаки, крім ведів Шрі-Ланки, поширені і в дравідійських етносів: мундів, бхилів, сеноїв, кубів, лубів та ряду племінних етносів Індонезії.

Папуасько-меланезійська підраса, крім загальних австралоїдних ознак, характеризується кучерявістю волосся (як у негроїдів), темно-коричневим відтінком шкіри, потовщеними губами, помітним прогнатизмом і низьким зростом. Для папуасів ще характерний ніс з горбинкою і цим вони відрізняються від меланезійців. Папуасько-меланезійська підраса поширена в Східній Індонезії, Іріан-Джайї, Папуа — Новій Гвінеї, Меланезії.

Негритоська підраса, назва якої походить від іспанського слова negro — *маленький негр*, близька до папуасько-меланезійської, але характеризується нижчим зростом (середній зріст мужчини — 148 см, середній зріст жінки — 138 см). Негріто

проживають у внутришніх районах о. Нової Гвінеї, на Андаманських островах, на крайній півночі Філіппін, у тропіках Таїланду. Типовими представниками негритоської підраси є також семаңги Малайзії.

Айнська підраса займає проміжне місце між австралоїдами і монголоїдами, характеризується темно-світлуватим відтінком шкіри, сильно розвинутим третинним волосяним покривом, широким носом та дещо плоскуватим лицем, чорним кучерявим волоссям, наявністю епікантуса та спадистим лобом. Аїни проживають на о. Хокайдо.

Європеїдна (євразійська) велика раса. Вона характеризується хвилясто-кучерявим чи прямим м'яким волоссям, від світлих до темних відтінків шкіри і волосся, від світло-сірих, голубих, зеленуватих до карих і чорних очей, сильно розвинутим третинним волосяним покривом, слабим чи помірним виступом вилиць, вузьким носом з високим переніссям, видовженим лицем, тонкими чи середньої повноти губами, середнім і вище середнього зростом. Європеїди формувалися в районах Південно-Західної Азії, Північної Африки та Південної, Центральної і Західної Європи, що знайшло відбиток у виділенні південноєвропейської, північноєвропейської і середньоєвропейської підрас.

Південноєвропейська (індо-середземноморська) підраса характеризується довгоголовістю (доліхокефальністю), смаглявою шкірою, переважно темними очима, кучеряво-хвилястим і прямим м'яким, темним чи чорним волоссям, прямим довгим носом чи носом з горбинкою. Південні європеїди населяють величезні простори від Гібралтарської протоки до Індії, а тому в її складі виділяється ряд локальних рас (антропологічних типів):

— середземноморська локальна раса (араби, бербери, португальці, південні французи, італійці та ін.);

— індо-афганська локальна раса (гіндустанці, пуштуни, лури, бахтіари та ін.);

— кавказька локальна раса (азербайджанці, лезгини, цахури, удини, абхази, тати, талиші, грузини та ін.);

— адриатична (динарська) локальна раса (короткоголові греки, албанці та інші короткоголові етноси Балкан);

— передньоазіатська (вірменоїдна) локальна раса (вірмени та інші етноси Кавказу і Малої Азії);

— паміро-ферганська локальна раса (таджики, більшість узбеків та малочисельні етноси Паміру);

— каспійська локальна раса (туркмени, частина азербайджанців, цахурів та ін.).

Північноєвропейська (нордична) підраса характеризується середнім і вище середнього зростом, світлою шкірою, переважанням сірих і голубих очей, русявим волоссям. У її складі виділяються дві локальні раси (антропологічні типи):

— північно-західна (атлантико-балтійська) локальна раса. До неї належить населення Великої Британії, Нідерландів, Північної Німеччини, Данії, Норвегії, Швеції, Литви, Латвії, Західної Фінляндії;

— північно-східна (біломоро-балтійська) локальна раса. Вона охоплює райони Північно-Східної Європи і характерна для північних росіян, карелів, вепсів, східних фіннів та естонців;

Середньоєвропейська підраса займає проміжне місце між південноєвропейською і північноєвропейською підрасами, характеризується короткоголовістю, середньою пігментацією шкіри, волосся і очей, м'яким хвилясто-кучерявим і прямим волоссям, середнім зростом і т. ін. У її складі виділяються три локальні раси:

— альпійська локальна раса (більшість населення Швейцарії, приальпійських районів Франції, Німеччини, Австрії та Чехії, Словаччини і північних районів Італії);

— центральноєвропейська локальна раса (населення східних частин Німеччини і Австрії, Угорщини, Румунії, Польщі, Правобережної і Центральної України, Молдавії та західних частин Білорусії і Литви);

— східноєвропейська локальна раса (населення східних і центральних районів Росії, росіяни Сибіру, Далекого Сходу, українці Східної України, білоруси Центральної і Східної Білорусії).

Монголоїдна (азіатсько-американська) велика раса. Характеризується вона прямим, тугим, темним волоссям, слабо розвиненим третинним волоссяним покривом, жовтуватим відтінком шкіри, карими і чорними очима, плоскуватим обличчям з вираженими вилицями, вузьким чи середньої ширини носом, низьким переніссям, наявністю епікантуса тощо. У їх складі виділяються чотири підраси: континентальна, арктична, тихоокеанська, американська.

Континентальна (азіатська) підраса характеризується послабленою пігментацією смагляво-жовтуватої шкіри, карими і чорними очима, прямим чорним тугим волоссям, широким плоским лицем, тонкими губами, вузьким розрізом очей, розвинутим епікантусом, слабо розвиненим третинним волоссяним покривом. У її складі виділяються дві локальні раси:

— північноазіатська локальна раса, що представлена малочисельними етносами Сибіру (евенки, юкагіри, окремі групи буря-

тів, негідальці, ороки, окремі групи якутів та ін.). Їм притаманні всі ознаки континентальної підраси, а крім того, вони характеризуються кремезною будовою тіла і плоским обличчям. Останнє створює ілюзію великого лица і масивної голови;

— центральноазіатська локальна раса, до якої належать монголи, калмики, південні алтайці, більшість якутів і бурятів, тувинці та інші. Вони характеризуються всіма ознаками континентальної раси, а водночас їм властивий вузький розріз очей і виражений епікантус, смагляво-жовтувата шкіра, слабо виражений ніс, губи середньої повноти.

Тихоокеанська (східноазіатська) підраса, до якої належать корейці, північні і східні китайці, північні тибетці та ряд малочисельних етносів південного сходу Китаю. Вони характеризуються незначними домішками австралоїдних ознак (тому жовтувата шкіра має смагляву пігментацію), вузькуватим обличчям, вузьким розрізом очей, слабо вираженим епікантусом.

Арктична (ескімоська) підраса, до якої належать ескімоси, алеути та палеоазіатські етноси (юкагіри, нівхи, кети та ін.), характеризується невисоким зростом, кремезною будовою тіла, плоскуватим вилицюватим лицем, вузьким розрізом очей, вираженим епікантусом, прямим тугим волоссям, вузьким слабо вираженим носом, ледь помітною тенденцією до прогнатизму, великозубістю, відкладенням підшкірних жирів на обличчі та кінцівках і рядом фізіологічних особливостей жіночого організму.

Американська підраса, до якої належать індіанці Америки, характеризується середнім зростом, смагляво-червонуватим відтінком шкіри, прямим тугим чорним волоссям, карими або чорними очима, вузькуватим розрізом очей, слабо вираженим епікантусом, вузьким продовгуватим обличчям, вираженим вузьким носом, європеїдним виразом обличчя.

Контактні раси. У зонах контактів великих рас, підрас і локальних расових типів під впливом різноманітних чинників завжди проходили процеси змішування антропологічних ознак. Змішування расових ознак продовжується вже багато тисячоліть і засвідчується наявністю контактних рас. Нині до них належить близько 30% населення Землі. Залежно від часу і глибини міжрасових контактів, від їх пов'язаності з територіями, в контактних расах виділяють: перехідні та змішані раси.

Перехідні раси. Склались вони у давні часи і нині важко встановити, чи є вони результатом змішання двох рас, чи зберігають ті давні ознаки, які колись існували у великих рас до їх

диференціації. У Європі міжрасові контакти йдуть принаймні 18–12 тис. років, у Африці і Азії — не менше 40–20 тис. років.

До перехідних контактних рас належать уральська, південносибірська, південноазіатська, полінезійсько-мікронезійська, ефіопська та південноіндійська.

Уральська (уральсько-лапоїдна) перехідна раса склалась у зоні контактів європеоїдів і монголоїдів близько 10–7 тис. р. до н.е. У її формуванні взяли участь депігментовані елементи давніх саамів — лапоїдів, які населяли територію між Уралом і р. Єнісеєм. Нині представники уральської перехідної раси населяють територію південного заходу Сибіру, крайньої півночі європейської частини Росії та Середнього Поволжя і Приуралля. Найтипівшими представниками цієї перехідної раси є ханти, мансі, комі-перм'яки, марійці, удмурти, окремі групи мордвинів. Для представників уральської перехідної раси характерна смаглява шкіра з ледь помітним жовтуватим відтінком, вузькуватий розріз карих чи чорних очей, слабо виражений епікантус, темне пряме чи хвилясте волосся, помірно розвинутий волоссяний покрив, вузький кирпатий ніс з глибоким переніссям добре виступає на європеоїдному обличчі.

Південносибірська (туранська) перехідна раса з перших століть н.е. формувалась між Південним Уралом і р.Єнісеєм, де проходили активні контакти між монголоїдами і європеоїдами. Найтипівшими представниками туранської перехідної раси є казахи і киргизи. У південносибірської перехідної раси переважають монголоїдні ознаки з широким лицем, вираженою короткоголовістю, вузькуватим розрізом очей.

Південноазіатська (малайська) перехідна раса поширена у південних китайців, в'єтів (кінь), лао, кхмерів, більшості етносів Таїланду, М'янми, Індонезії, Філіппін та ін. Південноазіатська перехідна раса поєднує риси монголоїдної і австралоїдної великих рас, а тому характеризується смагляво-оливковим відтінком шкіри, низьким лицем, відносно широким носом, потовщеними губами, темними відтінками очей і волосся.

Полінезійсько-мікронезійська перехідна раса займає проміжне місце між всіма великими расами. Їй притаманні ознаки трьох великих рас: смаглява шкіра, повнуваті губи, виражений ніс середньої повноти, хвилясто-кучеряве волосся, європеоїдне, але більш масивне обличчя.

Південноіндійська (дравідійська) перехідна раса є проміжною між південними європеоїдами та австралоїдами. Найвиразніше дравідійські расові ознаки проявляються у каннарів. Для

них характерне вузьке видовжене обличчя, середньої повноти губи, помірно широкий ніс, що виділяється на обличчі, смагляво-коричнева шкіра, карі очі, чорне кучеряве волосся і т.ін.

Ефіопська перехідна раса займає проміжне місце між європеїдами і негроїдами. Зберігаючи темну пігментацію шкіри, карі і чорні очі, чорне кучеряве волосся негрьскої раси, вона характеризується європеїдним обличчям з вузьким виступаючим носом, середньої повноти губами, відсутністю прогнатизму і т.п. Найтипівшими представниками цієї перехідної раси є тиграї, тигри, амхари, гураги, сідами, ороми, опари, кунани, сомалійці та ін.

Змішані раси (расові типи). Сформувалися вони у процесі метисації як у давнину, так і у середні віки, новий і новітній час. У їх складі, залежно від рівня і часу змішання расових ознак, виділяються східноіндонезійська і центральноазіатська змішані раси, змішані расові типи Сибіру, змішані групи Східного і Західного Судану, антропологічні типи південноафриканських кольорових, американських метисів, мулатів, самба та етнічні антропологічні типи японців, малагасійців та інших.

До **східноіндонезійської змішаної раси** належать такі малочисельні етноси Індонезії, Зондських і Молукських островів: атони, галели, лоїнанги, макасаї, ретійці та інші. Східноазіатську змішану расу характеризує поєднання ознак монголоїдної і австралоїдної великих рас з переважанням останніх. Тому для неї характерна смагляво-темна шкіра, чорне кучеряве волосся, виступаючий широкуватий ніс, повні губи, вузькуватий розріз очей і т.п.

Центральноазіатські (паміро-ферганські) змішані расові групи характеризуються змішаними європеїдними ознаками з незначними монголоїдними домішками. Останні проявляються у певній короткоголовості, прямому чорному волоссі, вузькуватому розрізі очей. Типовими представниками паміро-ферганських антропологічних типів є частина таджиків, уйгури, салари, частина узбеків.

Змішані расові групи Сибіру сформувались у результаті змішування європеїдно-російських расових ознак з монголоїдними расовими ознаками малочисельних етносів Сибіру. Процес метисації, що йшов тут упродовж XVII–XX ст., спричинив формування змішаних антропологічних груп якутян, коломчан, камчаданів, марковців, затундрових селян та ін.

Змішані расові групи Східного Судану поширені у середній і нижній течії р. Ніл та на територіях африканського Міжозер'я.

Ці антропологічні групи утворилися в результаті змішування расових ознак південних європеоїдів Північної Африки з носіями негрських ознак Східної Африки. Інколи ці расові типи об'єднують спільною назвою “нілоти”. Їх характеризують такі негрські ознаки: високий зріст (середній зріст 182 см), довгі нижні кінцівки, темний колір шкіри, чорне кучеряве волосся, чорні і карі очі. Європеоїдні ознаки найвиразніше проявляються у вузькому обличчі, вузькому виступаючому носі, середньої повноти губах, відсутності прогнатизму і т.ін. Найтиповішими носіями цих расових ознак є дінки, шіллуки, нуери, бутутси, баїруї та ін.

Змішані антропологічні типи Західного Судану склалися упродовж XI–XV ст. на межі південних європеоїдів Північної Африки з негроїдами Сахари і Гвінейського узбережжя. Вони характеризуються переважанням негроїдних ознак, зокрема: смагляво-темним відтінком шкіри, широким виступаючим носом, повними губами, чорним кучерявим волоссям, середнім і вище середнього зростом. Європеоїдні ознаки проявляються в європеоїдному овалі і виразі обличчя та окремих фізіологічних властивостях. Найвиразніше ці антропологічні ознаки проявляються у мандінгів, окремих груп фульбів та волофів.

Кольорові групи Південної Африки — це групи змішаного (метисованого) населення, яке сформувалось упродовж XVII–XIX ст. у результаті контактів європеоїдів (бурів) з південноафриканцями. Виняткова більшість цього змішаного населення (кольорових) — позашлюбні нащадки бурів та негритянок. Політика сегрегації сприяла ізоляції “кольорових” і закріпленню їх змішаних расових ознак.

Змішані антропологічні типи Америки склалися у результаті змішування расових ознак індіанців з європеоїдами і негроїдами та європеоїдів з негроїдами. Серед них виділяються: *метиси* — нащадки від змішаних шлюбів індіанців з європеоїдами; *мулати* — нащадки від змішаних негроїдно-європеоїдних шлюбів; *самба* — нащадки від змішаних негроїдно-індіанських шлюбів.

Японський етнічний антропологічний тип характеризується переважанням східноазійських рис з незначними домішками австралоїдних (айнських) антропологічних ознак. Відносна ізоляція островів сприяла закріпленню расових ознак на рівні японської етнічної популяції. Австралоїдні ознаки проявляються у смаглявому відтінку шкіри, доволі вираженому носі, середній повноті губ, більш розвинутому, ніж у монголоїдів, третинному волоссяному покриві.

Мальгашський етнічний антропологічний тип є перехідним між монголоїдами і австралоїдами. Антропологічний тип сформувався вже на о. Мадагаскар у результаті змішування переселенців з Індонезії і негроїдів Східної Африки. У центральній частині острова переважають давні елементи, для яких характерні світло-темнувата шкіра, ледь помітний прогнатизм або його відсутність, наявний епікантус, менш кучеряве, ніж у негроїдів, волосся. На заході і на південному заході негроїдні риси проявляються виразніше.

Популяційно-генетична класифікація рас. Вона спирається на вчення про еритроцити групи крові і білки сироватки, деталі будови зубів, узор на подушечках пальців рук і ніг, особливі лінії (борозни) на долонях і підшвах, смакові відчуття, види кольорової сліпоти та інші морфологічні, фізіологічні і біологічні особливості. Географічні простори виділених на цій основі рас не збігаються з ареалами поширення великих рас морфологічної класифікації. Популяційно-генетична класифікація дає можливість поставити питання поділу людства на раси на генетичну основу, уточнити генетичні складові кожної з рас і навіть кожного з етносів — популяцій. Цим дана класифікація уточнює етногенез і етнічну історію етносів.

Популяційно-генетична класифікація виділяє два великі расові стовбури: західний і східний. Одні учені, беручи до уваги волосяний покрив тіла і будову черепа, до західного стовбура зараховують європеїдну і екваторіальну (негроїдну і австралоїдну) великі раси, а до східного — монголоїдну велику расу. Інші, виходячи з особливостей будови зубів, узорів на подушечках пальців, властивостей сироватки крові, до західної (атлантико-середземноморської) раси включають негроїдів і європеїдів, а до східної — монголоїдів і австралоїдів.

Нині популяційно-генетична класифікація пропонує таке групування рас:

Східний (американсько-азійський) расовий стовбур

Американська гілка:

північноамериканська локальна раса;
централно-південноамериканська локальна раса.

Азіатська гілка:

південномонголоїдна локальна раса;
східномонголоїдна локальна раса;
арктична локальна раса;
тибетська локальна раса;

південноазійська локальна раса;
південноіндійська локальна раса;
уральська локальна раса.

Західний (євро-африканський) расовий стовбур

Європеїдна гілка:

балтійська (північноєвропейська) локальна раса;
центральноєвропейська (середньоєвропейська) локальна раса;
середземноморська (південноєвропейська) локальна раса.

Негрїдна гілка:

південноіндська локальна раса;
ефіопська локальна раса;
негрська локальна раса;
центральноафриканська локальна раса;
південноафриканська локальна раса.

Австралоїдна гілка:

андамандська локальна раса;
негритоська материкова локальна раса;
негритоська філіппінська локальна раса ;
австралійська локальна раса;
меланезійська локальна раса;
тасманійська локальна раса;
полінезійська локальна раса;
айнська локальна раса.

Таким чином, популяційно-генетична класифікація виділяє 25 локальних рас, які об'єднує у п'ять гілок, що входять до складу двох расових стовбурів.

5. ЕТНОЛІНГВІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ

Принципи генеалогічної класифікації мов. З винайденням письма починають формуватися літературні мови. Найдавнішими з них є вавилонська і єгипетська, якими вже у IV–III тис. до н.е. записувались культові і літературні тексти (гімни, міфологічні пісні, народні перекази, притчі, байки, анекдоти, прислів'я, перекази і т.п.). З II–I тис. до н.е. дійшли клинописні літературні тексти вавилонян, єгиптян, хетів, персів та інших древніх етносів. Десь 1400–1100 р. до н.е. безіменний семіт винайшов букви для позначення приголосних звуків, а через 200–250 р. давні греки винайшли букви на позначення голосних звуків. Близько 850 р. до н.е. греки завершили створення свого алфавіту. На основі народних мов сформувалися новофінікійська, критсь-

ка (критське лінійне письмо), давньогрецька, етрусська, латинська літературні мови. Але у стародавні часи та в епоху середньовіччя літературні мови, через свою обмежену поширеність, не могли відіграти важливої етноінтегруючої ролі. Лише з XVII ст. їх вплив помітно посилювався, а з XIX ст. вони відіграють помітну роль у інтеграції етносів.

Одні з мовознавців, не перебільшуючи значення діалектів, налічують близько 3 тис. мов, а інші, вважаючи діалекти самостійними мовами, доводять їх число до 6 тис. Крім того, відомо ще кілька сотень мертвих мов, тобто мов нині вже не існуючих етносів. Етнологи підтримують погляди тих мовознавців, які не вважають діалекти за самостійні мови, бо для етнічних спільнот характерні тенденції внутрішньої мовної, культурно-побутової і етнополітичної консолідації.

Історично мовна і етнічна належність збігаються. Це робить мову необхідною основою ідентифікації всіх етнічних спільнот. Тому в основу етнолінгвістичної класифікації поставлено два критерії: мову і етнічну належність. Виникнення і розвиток мови завжди йшов паралельно з антропогенезом і етногенезом, лежить в основі людської культури і є виключно людським способом передачі інформації. Мова проходить ті ж складні процеси історичного розвитку, що й етнічні спільноти. Це означає, що її розвиток нерозривно пов'язаний з розвитком суспільства.

Часто мовні і етнічні спільноти не збігаються. Відомо чимало випадків, коли етнос розмовляє двома мовами, або ж коли однією мовою розмовляє кілька етносів. Такі явища засвідчують процеси поглинання й асиміляції поневолених етносів панівними, або ж розкривають особливості їх етногенезу та соціально-політичного розвитку. Саме у результаті взаємодії названих чинників склалася двомовність валлонів (французька і фламандська), ірландців (гельська і англійська), бретонців (бретонська і французька), галасійців (галасійська й іспанська), білорусів (білоруська і російська) та інших. Часто двомовність поширена вздовж етнічних кордонів та у місцях осідання емігрантів.

Особливості історичного, соціально-політичного розвитку етнічних спільнот та дезінтеграція імперських етнополітичних утворень часто стають причинами того, що одна мова стає рідною для кількох етносів. Так, німецька мова — рідна для німців, австрійців і германошвейцарців, іспанська — для іспанців, мексиканців, чилійців, аргентинців та інших, англійська — для англійців, англоканадців, англоновозеландців, англоафриканерів, американців.

Політична дезінтеграція колоніальних імперій привела до того, що у результаті неповного засвоєння автохтонами мов панівних етносів утворилися креольські мови. У них дуже помітний вплив мов місцевого населення. Але такі мови не можна вважати змішаними чи гібридними, бо за граматичною будовою вони належать до індоєвропейських. Так, на основі португальської мови сформувались кабовердійська і сантомійська мови, на основі французької — гаїтянська, мартинікська, гваделупська, триніадська, гвіанська, на основі англійської — гайянська, ямайська, барбадоська, багамська, суринамська та ін.

Мови народів світу найчастіше класифікуються за генеалогічним (генетичним) принципом. При цьому вони систематизуються і групуються за близькістю їх основних лексичних фондів та граматичної будови. Вони засвідчують не лише спорідненість мов, а й близькість за походженням самих етносів. За рівнем спорідненості генеалогічна класифікація групує мови у сім'ї, у сім'ях виділяє гілки, у гілках — групи, у групах — підгрупи. За такою схемою розроблено нині поширену генеалогічну класифікацію мов. При цьому мовознавці виявили кілька мов, які не виявляють генетичних зв'язків з іншими. Такі мови виділено в окрему групу ізольованих (самостійних) мов.

При цьому формування мовних сімей нерозривно пов'язане з розселенням людських спільнот у часи пізнього палеоліту і мезоліту. Розширення ойкумени спричинило дроблення людських спільнот та їх мов, а господарське і культурно-побутове освоєння ними нових територій прискорило їх розвиток у самостійні етноси. Водночас господарсько-культурні, міжетнічні та політичні контакти сусідніх етносів завжди стимулюють мовні запозичення. Найбільш близькі мови у тих сусідніх етносів, котрі пов'язані спільністю походження чи тривалого співжиття у межах одного регіону. У поодиноких випадках мови близькі і в тих етносів, які живуть далеко один від одного (наприклад, уторців і мансів, якутів і азербайджанців, монголів і калмиків, яванців і малагасійців). Це пояснюється тим, що названі етноси мають спільне генетичне коріння і в давнину жили на суміжних територіях.

Географічне розміщення мовних сімей, гілок, груп і підгруп у ході історичного процесу безперервно змінювалося. Наприклад, до VII ст. арабською мовою користувалося лише населення Аравійського півострова. У ході арабських завоювань вона поширилась на величезних просторах Західної Азії і Північної Африки. Таким же шляхом розширили свій ареал тюркські, англійська, французька, іспанська, португальська, російська та деякі інші мови.

Генеалогічна класифікація відіграє винятково важливу роль, бо спорідненість мов майже завжди засвідчує близькість етносів. Але є чимало винятків із цього правила. Хоч кожна з креольських мов пов'язана з якоюсь із індоєвропейських, твердити про етнічну близькість їх носіїв з європейським етносами немає жодних підстав. Говорити про етнічну близькість негрів і мулатів кабовердійців і сантомійців з португальцями не можна, хоча обидва африканські етноси розмовляють мовою, яка склалася на основі португальської. Не слід говорити також про етнічну близькість ірландців (кельтів) і англійців (германців), хоча більшість перших розмовляє одним з діалектів англійської мови.

З ХХ ст. все більше наростає значення офіційних, тобто державних мов. Особливо важливу роль вони відіграють у молодих африканських, азійських і океанійських країнах, у яких племена мозаїка та недостатня соціальна розвиненість посилюють їх політичну дезінтеграцію. У таких країнах офіційними стали мови метрополій, якими володіє далеко не все населення. Так, у 21 африканській країні державною мовою є французька, у 19 — англійська, у п'яти країнах — португальська. Ці мови функціонують поряд з місцевими мовами. У таких країнах державна підтримка офіційних мов відіграє першочергову роль і визначає внутрішню національну політику. Передбачити, як будуть розвиватися етнічні та мовні процеси у цих країнах, складно, але ймовірно, що ми станемо свідками становлення нових креольських мов.

Спроби пояснити незбіжність мов з етносами, розміщення мов і етносів на етнографічних картах, зумовили потребу в складанні етнолінгвістичної класифікації. Вона ще далека від точності, бо не виробила критеріїв для пояснення двомовності, зміни етносом мови, наявності однієї рідної мови у кількох етносів та не пояснює, чому при цьому продовжує зберігатись етнічна самосвідомість. Незважаючи на це, принципи мовної генеалогічної класифікації можна поширювати і на етноси та групувати їх за генетичною близькістю. Наприклад, звично говоримо про індоєвропейські етноси, з них виділяємо слов'янські, а з них вичленовуємо східнослов'янські, західнослов'янські і південнослов'янські. Аналогічно групуються германські, романські, кельтські та інші етноси. Виходячи з етнічної і мовної спорідненості та географічної близькості, в етнології виділяються австралійські, папуаські, океанійські, індіанські та інші групи етносів з відповідним внутрішнім мовним і етнічним членуванням.

Поєднання мовної класифікації Дж. Грінберга, Н. Мак-Кауана та Е. Сепіра, з етнічною спорідненістю і територіальною близь-

кістю етносів, складає основу сучасної етнолінгвістичної класифікації. При її проведенні слід пам'ятати, що етнічна карта світу в багатьох випадках не збігається з лінгвістичною, бо на одній мовній основі може скластися кілька самоотійних етносів.

Індоевропейська сім'я етносів і мов. Свою назву вона одержала від того, що етноси, які розмовляють мовами названої сім'ї, у минулому проживали лише в Європі та Південній і Західній Азії, переважно на півострові Індостан. З часів великих географічних відкриттів індоевропейці колонізували Сибір і Далекий Схід, Америку, Австралію, Південну Африку, острови Океанії. Нині індоевропейськими мовами розмовляє понад 50% населення Землі. У науковій літературі європейських країн XVIII-першої половини XX ст. мови цієї сім'ї називали індогерманськими, арійськими чи індоарійськими. Індоевропейські мови походять від групи споріднених діалектів, носії яких упродовж III-I тис. до н.е. розселилися на величезних просторах Європи, Західної і Південної Азії. Нині індоевропейські етноси не усвідомлюють своєї етнічної спорідненості, а їх мови далекі між собою. Етногенетичну близькість і мовну спорідненість індоевропейців можна довести лише методами наукового аналізу.

Найдавніші літературні пам'ятки індоевропейськими мовами датуються III тис. до н.е. (хетська, лувійська, лікійська, мідійська і т.ін.). Усі вони нині мертві, ними не розмовляє жоден етнос.

Індоевропейські мови поділяються на три гілки: східну, західну та балто-слов'янську.

Східна гілка індоевропейських етносів і мов

У її складі виділяються такі чотири групи етносів і мов: індоарійська, іранська, вірменська та грецька.

Індоарійська група. Найдавніші літературні пам'ятки давньоіндійською мовою (санскрит) датуються I тис. до н.е. На її основі склалися середньоіндійські мови, зокрема пракритська. З них сформувалися сучасні новоіндійські мови, якими розмовляють такі етноси: гіндустанці, бенгальці, біхарці, пенджабці, маратхи, гуджарати, орії, раджастханці, синдхи, ассамці, сингали, непальці, кашмірці, бгїли, догри, пахари, канкари, гаркгвали, нумаони, гуджари, мальдівці, кхої, цигани, пашаї, когистанці, шїни, парси, тираї, джати та ін.

Іранська група. Найдавніші літературні пам'ятки, що датуються I тис. до н.е., були написані давньоперською і авестійською мовами. На їх основі сформувалися середньоіранські мови: согдійська, сакська, хорезмійська, середньоперська, парф'янська та ін. З них сформувалися новоіранські мови, якими нині

розмовляють такі етноси: пуштуни (афганці), перси (іранці), курди, белуджі, таджики, гілянці, лури, хазарійці, мазендаранці, бахтіяри, тати, теймури, джемшиди, фірузкухи, таймени, галиші, хазараї, галиші, ормури, парачі, осетини та малочисельні памірські етноси.

Вірменська група. Представлена єдиною вірменською мовою в її історичному розвитку від давньовірменської до середньовірменської, а від неї до сучасної нововірменської мови з її східним і західним діалектами, піддіалектами та говірками. Найдавніші літературні пам'ятки вірменською мовою датуються V ст. н. е.

Грецька група. Представлена єдиною грецькою мовою в її історичному розвитку: давньогрецькою, середньогрецькою і новогрецькою (кафевевус). Нині нею розмовляють греки, греки-кіпріоти та понтійські греки.

Західна гілка індоєвропейських етносів і мов

До західної гілки належать чотири групи мов: італійська, кельтська, германська і албанська.

Італійська група. До неї належать мертві окська, умбрійська та латинська мови, що були відомі з I тис. до н.е. Після розпаду Римської імперії з діалектів латинської мови сформувалися романські мови, якими нині в Європі розмовляють італійці, французи, португальці, іспанці, сардинці, ротермани, галасійці, каталонці, провансальці (оксіканці), румуни, арумуни, істрорумуни, молдовани, валлони, італошвейцарці, мартиніканці, санмаринці, андоррці, моногески. В Африці романськими мовами розмовляють креоли реньюнци, маврикійці, кабовердійці, сейшельці, пагальці та франкомаврикійці. В Америці романськими мовами розмовляють такі сучасні етноси: бразилійці, мексиканці, колумбійці, венесуельці, перуанці, чилійці, кубинці, франкоканадці, домініканці, гаїтянці, еквадорці, сальвадорці, пуерториканці, гондурасці, гватемальці, нікарагуанці, болівійці, уругвайці, костариканці, канарці, гваделупці, мартиніканці, антильці, гвіанці.

Кельтська група. Вона представлена мертвими ілліро-фракійськими та живими кельтськими мовами. Написи першими до нас дійшли з кінця I тис. до н. е. — початку I тис. н. е. з територій Південної і Центральної Європи. Живі кельтські мови діляться на дві підгрупи: *гайдельську* (ірландська, гаельська і менкська мови) і *бритську* (бритонська, уельська та мертва корнуельська мова).

Германська група. Германські мови і етноси діляться на три підгрупи. *Східногерманська підгрупа мов* представлена мертвою

готською мовою. *Північногерманська (скандинавська) підгрупа* включає мови шведів, датчан, норвежців, фарерців та ісландців. *Мовами західногерманської підгрупи* у Європі розмовляють німці, австрійці, германошвейцарці, англійці, голландці, фрізи, фламандці, шотландці, європейські євреї (мова ідиш), ельзасці, ольстерці, люксембуржці. У Африці західногерманськими мовами розмовляють африканери (бури), метиси (кольорові), креоли Сьєрра-Леоне, ліберійці, аку, сентеленці, фернандіни. В Австралії і Океанії цими мовами розмовляють англоавстралійці, англоновозеландці, піткернці, норфолкці. В Америці західногерманськими мовами розмовляють американці, англоканадці, ямайці, тринідадці, гайянци-креоли, барбадосці, антильці, багамці, сентлуїсці, суринамці-креоли, гренадці, сентвісентці, белізці, віргінці, антигуанці, домініканці, бермудці та лісові негри.

Албанська група. Представлена єдиною албанською мовою, в якій виділяються два діалекти. Ще і нині ведуться суперечки про те, на основі іллірійського чи фракійського субстрату сформувалася мова албанців.

Балто-слов'янська гілка етносів і мов

Балто-слов'янські мови займають проміжне місце між східноєвропейськими і західноєвропейськими мовами. У ній виділяється дві групи мов: слов'янська і балтійська.

Слов'янська група. До слов'янської групи належить старослов'янська літературна мертва мова. Нині слов'янські етноси поділяють на *східнослов'янські* (українці, білоруси, росіяни), *західнослов'янські* (поляки, чехи, словаки, лужичани), *південнослов'янські* (болгари, серби, хорвати, боснійці, словенці, македонці).

Балтійська група. До неї належать мертва прусська мова та литовська і латвійська живі мови.

Семіто-хамітська (афразійська чи афро-азіатська) сім'я етносів і мов

Семіто-хамітська мовна сім'я складається з п'яти груп. Окремі з мовних груп розійшлися дуже давно, а тому спорідненість між ними виявляється значно слабше, ніж між індоєвропейськими мовами.

Єгипетська група. Розквіт і поширення єгипетської групи мов припадає на часи Стародавнього Єгипту. До них належать давньоєгипетська, середньоєгипетська і новоєгипетська мертві мови. Новоєгипетська мова зникла з ужитку в XVII ст. До нас дійшла лише пізня її форма — коптська мова, якою ведуть богослужіння єгиптяни-християни. Нинішні копти — етноконфесій-

на група арабізованих нащадків давньоєгипетського населення, які розмовляють уже на одному з діалектів арабської мови.

Семітська група. У семітській групі виділяються дві підгрупи мов — східна і західна.

Східна (арамейська) підгрупа семітських мов представлена переважно такими мертвими мовами: акадською, якою розмовляло населення Стародавньої Ассирії та Вавилону (клинописні написи III–II тис. до н.е.); старохананейською, фінікійською, моавитською, давньоєврейською та арамейською. На початку I тис. н.е. арамейські мови були найбільш поширеними у всій Передній Азії. У ході арабських завоювань вони були витіснені, а арамейські етноси арабізовані. Нині мовами східної підгрупи семітських мов розмовляють лише євреї Ізраїлю та ассирійці. Перші, розбудувавши національну державу Ізраїль, створили на основі староеврейської мови новоеврейську мову — іврит, що стала державною. Ассирійці, будучи нащадками давніх ассирійців і прийнявши несторіанське християнство, не лише зберегли свою арамейську мову, а й на її основі розвинули новоассирійську (айсорі) мову.

Західна підгрупа семітських мов представлена значною кількістю мов. Найпоширенішою з них є арабська мова, якою нині розмовляють іракські, еменські, саудівські, сирійські, палестинські, ліванські, йорданські, оманські, кувейтські, бахрейнські, катарські, єгипетські, алжирські, марокканські, суданські, туніські, лівійські араби, араби Об'єднаних Арабських Еміратів, маври (араби Західної Сахари) та шува-араби. Крім названих етносів, мовами західної підгрупи семітських мов розмовляють амхари (ефіопи), тиграї, тігри, гураги, харари, аргобби, євреї Марібу та мальтійці.

Берберська група мов. Берберськими мовами нині розмовляють корінні етноси Північної Африки в Атласних горах та в оазисах: кабіли, шільхи, тамазігхти, ріфи, туареги, шауйї, бербері оазисів, зенаги.

Кушитська група мов. Кушитськими мовами розмовляють корінні етноси середньої течії р. Ніл та Африканського Рога: ороми, сомалійці, беджі, омети, камбати, сідами, афари, іракуї, агауї, ґонти, кафи, гиміраї, маджі, дасанечі, консу, сахи, мбути, боні, саньєї.

Чадська група мов. Мовами чадської групи розмовляють хауси, бури, мандари, бади, маси, анкви, сури, муби, сокори, ангаси, котоки, болеви. Мова хаусів виконує роль мови міжетнічного спілкування і нею нині розмовляє понад 30 млн чоловік у Східному і Західному Судані.

Квартельська сім'я етносів і мов

До квартельської мовної сім'ї належить грузинська мова. Окремі з мовознавців мегрельський і чанський (лазький) діалекти грузинської мови вважають за самостійні мови. Грузинська мова має 17 діалектів і кожним з них розмовляє окремий субетнос: аджарці, гурійці, імерити, лечхумці, рачинці, картлійці, кахетинці, моховці, мтиули, пшави, хевруси, джавахи, месхи, інгилійці (в Азербайджані), ферейдинці (в Ірані), імерхевці (в Туреччині). У спробах піднести субетноси до рівня етносів, а їх діалекти до самостійних мов знайшла прояв політика великодержавних шовіністів, які штучним дробленням етносів намагалися прискорити і полегшити їх асиміляцію.

Північнокавказька сім'я етносів і мов

Мовами даної сім'ї розмовляють абхази, абазини, адигейці, кабардинці, черкеси, убихи, чеченці, інгуші, бацбійці, аварці, лезгини, дарґинці, лакці, табасарани, рутульці, цахури, агули, удини та ін.

Дравідська сім'я етносів і мов

Мови дравідської мовної сім'ї своїм корінням сягають у часи доіндоєвропейської Індії. Нині у її складі, за територіальним принципом, виділяють сім мовних груп. Найчисельнішими етносами, які розмовляють дравідськими мовами, є таміли, малаяли, каннари, маври (ланкійські), бадаги, кодагуї (журги), курруї, ераваї, кайкади, курумби, ірули, бурганди, коти, тоди, телуги, гонди, кхонди, конди, ораони, малери, тулуї, беллари, кораги, брагуї (у Північному Пакистані, Південному Афганістані та Ірані), колами, параджі, гадаби, найки та ін.

Уральська сім'я етносів і мов

У складі уральської мовної сім'ї виділяються дві групи та кілька підгруп.

Фінно-угорська група. Мовна група має п'ять мовних підгруп.

Прибалтійсько-фінська підгрупа охоплює мови фіннів, карелів, естонців, іжорів. **Саамська підгрупа** мов представлена саамською мовою. Мовами **волзької підгрупи** розмовляють мордовці (ерзя і локша) та марійці (лугові і гірські). Мовами **пермської мовної підгрупи** розмовляють комі (перм'яки і зірянці) та удмурти. Мовами **угорської мовної підгрупи** розмовляють угорці, ханти і мансі.

Самодійська група мов. Мовами цієї мовної групи розмовляють ненці, наганасани, селькупи та інші малочисельні етноси Крайньої Півночі Російської Федерації.

Алтайська сім'я етносів і мов

Мови алтайської мовної сім'ї поширені на величезних просторах від Балкан на заході до Далекого Сходу. У ній виділяються три групи мов.

Тюркська група мов. Мовами даної групи розмовляють чуваші, татари, башкири, казахи, киргизи, кумики, ногайці, караїми, азербайджанці, гагаузи, карачаєвці, турки, хакаси, кашкайці, туркмени, салари, балкарці, алтайці, шорці, долгани, тофлари, узбеки, уйгури, якути, алтайці, тувинці.

Монгольська група мов. Мовами монгольської мовної групи розмовляють монголи (халка), буряти, калмики, ойороти.

Тунгусо-маньчжурська група мов. Мовами даної мовної групи розмовляють маньчжури, евенки, евени, нанайці, ульчі, удейці, орочі, негідальці.

Чукотсько-камчатська сім'я етносів і мов

Вона локалізується на крайньому північному сході Сибіру. Нині цими мовами розмовляють чукчі, коряки, ітельмени.

Ескімосько-алеутська сім'я етносів і мов

Вона включає ескімоську і близьку їй алеутську мови. Їх носії розселені на величезних просторах Крайньої Півночі Америки (включаючи Гренландію), Алеутських островів та Далекого Сходу.

Сіно-тибетська сім'я етносів і мов

До мовної сім'ї належать три мовні групи. Їх мовами розмовляють народи Східної, почасти Центральної і Південно-Східної Азії.

Китайська група мов. До неї належать китайська і дунганська мови. Найбільшою з усіх мов сіно-тибетської сім'ї є китайська група мов, що включає сім діалектів. Між ними такі значні відмінності, що, розмовляючи різними діалектами, китайці будуть погано розуміти один одного.

Центральна група мов. Нині мовами центральної групи розмовляють такі етноси: м'янми, іцзу, тибетці, карени, тудзя, ханіми, байї, маніпури, бхотїї, нагі, качари, тамангі, чїни, невари, гари, качїни, лісуї, гурунги, магари, чакми, типери, лахуї, рани, лушеї, міри, мікири, насі, лімбі, куки, ади та ін.

Південно-східна група мов (західногімалайська). До неї належать мови нечисленних етносів Гімалаїв. Найбільшими з них є два етноси — камаурї та лахумї.

Австроазіатська сім'я етносів і мов

Мови названої сім'ї поширені на просторах Південно-Східної і Південної Азії. Вони розподіляються на шість мовних груп.

Мовами даної мовної сім'ї розмовляють в'єти, мионги, тхої, тіти, кхмери, кхаси, мони, куї, банари, седанги, суї, ленонги, стиенги, ктанги, таої, калонги, бруї, катуї, нікобарці, тасенги, кабраої, кори, браої, алаки, синьмуни, тьорої, кханги, манги, сантали, корнуї, мунди, савари, кхаріаї, бхуміджі, джуанги, патхени, ше, жої, мяої, палаунги, кхмуї, ваї, путенги, буланги, ламети, катіни, ріанги, сеної, семанги, мрабри та ін.

Паратайська сім'я етносів і мов

Паратайськими мовами розмовляють етноси Індокитаю, півдня Китаю. У них виділяються п'ять мовних груп. Мовами паратайської сім'ї розмовляють сіамці, лаої, чжуани, шани, буї, тхаї, таї, тай, нунги, кхуми, путайї, дануї, мулаої, сантяїї, фуани, маонанії, кхотайці, лаосці, дуни, шуйї та ін.

Австронезійська (малайсько-полінезійська) сім'я етносів і мов

Етноси, які розмовляють австронезійськими мовами, розселені на величезних просторах Південно-Східної Азії, Океанії та Мадагаскару. У них виділяються чотири мовні групи. Поділ австронезійських мов на групи, а при детальній класифікації і на підгрупи, — дуже умовний. Він не передає реального стану роздібленості мов місцевих етносів.

Найбільшими етносами, які розмовляють австронезійськими мовами є яванці, сунди, тагали, малайці, мадурці, бісаї, минангабаї, ілоки, буги, батаки, біколи, балійці, баджари, макасари, панпагани, минахасари, клемантани, антони, тетуми, амбонці, біми, сумбанці, ами, атайяли, бунуни, пайвани, толаї, кеапари, адзери, мотуї, килівали, синагори, товали, фіджіїці, маорі, самоанці, тонганці, таїтяни, туаматоуї, тувалійці, гавайці, кірибати (тунгару), труки, маршальці та ін.

Андаманська сім'я етносів і мов

Мовами андаманської мовної сім'ї розмовляють малочисельні етноси Андаманських островів. Найбільшими з андаманських етносів є беаї, бажингіджії, ереви, джарави, окгеї.

Папуаська сім'я етносів і мов

Від 700 до 1000 папуаських мов не виявляє спорідненості з іншими. Виділення їх в окрему сім'ю чисто умовне. Мовознавці схильні членувати папуаські мови на 11 самостійних мовних сімей та виділяти ще 8 самостійних мов. На територіях поширення папуаських мов проживає кілька сотень малочисленних етносів. Умовно групуючи папуаські мови в одну сім'ю, в ній виділяють трансногвінейську, західнопапуаську, сепік-раму, торічеллі, східнопапуаську та інші групи мов. Назва "папуаси" не несе ні

етнічного, ні мовного навантаження, походить з яванської (індонезійської) мови, в якій слово *panuva* — означає “кучерявий”.

Мовами даної мовної сім'ї розмовляють енги, чімбуї, хагени, каmanoї, хули, ангали, данії, капаукуї, бунаки, асмати, голіафці, ватки, тернатці, тоболеої, галели, тидорці та ін.

Австралійська сім'я етносів і мов

Мови корінних етносів Австралії не виявляють між собою значної генетичної близькості. Одні лінгвісти налічують 500, інші — 200 австралійських мов, що групуються у 26 мовних сімей чи груп. Найбільшою групою австралійських мов є пама-ньюнга.

Нігеро-кордофанська (конго-кордофанська) сім'я етносів і мов

Більшість африканських етносів, які живуть південніше Сахари, розмовляють нігеро-кордофанськими мовами, що поділяються на дві групи.

Ними розмовляє понад 200 етносів. Найчисленніші з них: руанди, макуаї, шони, конги, малавійці, рунди, зулуси, коси, луби, ньямвези, кікуйї, монги, тевани, сути, овімбунди, ганди, бемби, тіви, камби, суахіли, анбунди, йоруби, ігбої, ашанти, фульби, волофи, серери, темни, тукулери, мосі, сенуфи, малінки, бамбари, менди, сонінки, сусуї, занди, банди, коаліби, тумтуми, тегали, талоди, катли та ін.

Ніло-сахарська сім'я етносів і мов

У складі ніло-сахарської мовної сім'ї виділяється шість мовних груп. Ними розмовляють луої, дінки, календжини, нубійці, тесої, нуери, масаї, шіллуки, туркани, сари, багірми, бонги, крешії, пігмеї (асуаї, ефі), гаміли, шангали, агарої, дашії, бази та базени, канури, табуї, загави та ін.

Койсанська сім'я етносів і мов

У її складі об'єднують бушменські і готентотські мови, окремі з мов Східної Африки. Мовами даної сім'ї розмовляють малочисельні етноси Південної та Східної Африки. На півдні ними розмовляють готентоти (нааї, рехо-боти), гірські дамари, бушмени (кунги, конги, кхомани), сандави і хадзаї (ісансуї, мбулуї) на території Танзанії.

Мови індіанців Америки

Окремі з мовознавців мови індіанців Америки розділяють на кілька десятків мовних сімей. Нині американський дослідник Дж.Грінберг об'єднує їх в дев'ять груп і одну ізольовану мову тараска в Мексиці. Оскільки не всі індіанські мови достатньо вивчені, то найчастіше групують не стільки мови, скільки етноси за ступенем їх етнографічно-лінгвістичної та географічної близькості.

Індіанці Північної і Центральної Америки. Найчисленнішими з індіанських етносів цих територій є навахи, атапаски, апачі, тлінкіти, хайди, алгокіни, крі, селиші, оджібвеї, монтаньє, наскапи, сиксіки, чіппеваї, вакаші, сіу, чіроки, кріки, ірокези, дакоти, кеди, оседжі, майї, хаустеки, покомчі, цельтали, чонтали, цимшіани, пополуки, хакальтеки, успантеки, агуакатеки, сахантини, ацтеки (науа), сапотеки, отомі, міштеки, масатеки, чібчі, муїски, мискіто та ін.

Індіанці Південної Америки. Серед численних індіанських етносів Південної Америки виділяються такі: каріби, каяпи, маванги, колоради, кечуа, аймари (колья), араукани (мапуче), араваки, тупі-гуарани, тукани та ін.

Самостійні (ізолювані) мови

Серед величезної кількості мов виділяється кілька таких, які не виявляють генетичних зв'язків з іншими. Нині в Європі до таких мов відносять баскську, в Азії — японську, корейську, айнську (о. Гоккайдо), бурушську (в Кашмірі), юкагірську, нівхську, кетську (в Сибіру), в Америці — тараска (у Мексиці) та зуні (у штаті Нью-Мехіко). Ізолюваність мови індіанського племені зунів зумовлена тим, що зуні були винятково ендегамними і не подорожували, не завойовували, не підпадали під чужий вплив, суворо дотримувалися традицій пращурів.

6. ГОСПОДАРСЬКО-КУЛЬТУРНА КЛАСИФІКАЦІЯ

Принципи класифікації

Наведені вище класифікації — не етнографічні, бо не спираються на етнографічні методи вивчення етносів та їх господарства і культури. Вченими велися пошуки такої класифікації, яка стала б визначальною і необхідною при вирішенні проблем етногенезу і етнічної історії, історії виникнення, становлення і розвитку господарства, матеріальної і духовної культури, історичних зв'язків між етносами. Етнологією переконливо засвідчено, що при одному і тому ж рівні соціально-економічного розвитку і в однакових чи схожих природно-географічних умовах у етносів, які не пов'язані між собою ні історично, ні етнічно, ні мовно, виникають і складаються схожі явища в господарстві і матеріальній культурі. При цьому виявляються значні культурно-побутові схожості тих неспоріднених і споріднених етносів, які проживають у різних районах світу, стоять на більш-менш однаковому рівні соціально-економічного розвитку. Водночас у близь-

ких за походженням етносів помітні істотні культурно-побутові відмінності тоді, коли вони розвивались і функціонували в різних соціально-економічних умовах. Питання про причини появи цих схожостей і відмінностей завжди становили одну з основних проблем етнології. Виявляючи їх, етнологи повели пошуки в напрямку визначення впливу природно-географічного середовища на розвиток і господарсько-культурну специфіку етносів, тобто вивчали їх господарський уклад.

Розселяючись по Землі, люди потрапляли в різні умови географічного середовища, активно пристосовувались до них, тобто розвивали продуктивні сили і матеріальну культуру відповідно до конкретних природних умов. Уже на кінець верхнього палеоліту люди заселили значні простори Землі. Людські колективи, потрапивши в конкретне природно-географічне середовище, максимально пристосовувались до нових умов. У первісну епоху природно-географічні умови мали визначальний вплив на всі сторони матеріального життя і побуту людських колективів, позначалися на особливостях їх духовної культури. Вже тоді схожі ландшафтно-кліматичні та флоро-фауністичні умови спричинили появу в етнічно далеких етносів подібних чи однотипних господарсько-виробничих традицій, знарядь праці, об'єктів матеріальної культури та приблизно однакового рівня суспільного розвитку. Саме в часи розширення ойкумени, тобто з епохи палеоліту, мезоліту та неоліту, постійно наростала кількість локальних господарсько-культурних відмінностей. Їх наявність не лише фіксує послідовність розвитку господарської діяльності людей, а й засвідчує, як різноманітні природно-географічні умови впливають на формування господарства, матеріальної культури і побуту етносів.

Усі традиційні, доіндустріальні суспільства спиралися на найдавніші (первісні) заняття — збиральництво, полювання, рибальство, ручне палично-мотичне і орне землеробство та скотарство. Поширення названих занять та їх поєднання в етносів залежало від конкретних природно-географічних умов, в яких проживав кожен із них, від рівня їх соціально-економічного і політичного розвитку, господарських і побутових традицій та етнокультурних зв'язків з сусідами. Уже вчені античної доби це підмітили і пов'язували розвиток суспільства з господарськими і культурними процесами та виділяли в них такі стадії: збиральництво і полювання, скотарство, землеробство. Хоча в античні та середньовічні часи залежність людських спільнот від природних умов значно послабилась, але локальні умови природно-гео-

графічного середовища надалі мали помітний вплив на функціонування місцевих культурно-побутових традицій.

Виходячи з того, що матеріальна і духовна культура етносів нерозривно пов'язані з їх господарською діяльністю в конкретних історичних умовах, советські вчені розробили поняття *господарсько-культурні типи (ГКТ)* — історично сформовані комплекси господарства і культури тих етносів, які проживають у схожих природно-географічних умовах і перебувають на близьких рівнях соціально-економічного розвитку. Схожі історико-географічні умови спричиняють виникнення господарсько-культурних типів у народів, які живуть навіть далеко один від одного. Все це означає, що ГКТ засвідчують відносини людей з природою та самі процеси господарської діяльності, а відмінності між ними визначаються характером господарства більшості населення, особливостями його матеріальної культури і соціального ладу. Відмінності в духовній культурі носіїв ГКТ проявляються в обрядах, в особливостях образотворчого мистецтва, вірувань, культів і фольклорі. ГКТ через механізми культури і господарську діяльність пов'язують групи населення (етноси чи їх частини) з природними системами.

ГКТ — категорія історична, змінюється в історичному часі. Ці зміни можуть бути такі глибокі, що на місці одного ГКТ можуть виникнути інші. Одні з них виникають на ранніх етапах становлення людського суспільства, другі складаються в епоху розпаду первісності, треті — в середньовіччя, четверті — в новий час у районах низького рівня господарського і культурного розвитку. Класифікація етносів за ГКТ застосовується для вивчення традиційних суспільств. Вона непридатна для вивчення індустріальних суспільств. У добу капіталізму ГКТ поступово руйнуються, видозмінюються. Але і нині вони накладають відбиток на життя і побут більшості етносів світу. Це означає, що ГКТ пройшли певні ступені свого історичного розвитку, сформувались на основі свого стадіально-типологічного розвитку в такі групи: а) привласнюючі господарсько-культурні типи; б) виробляючі господарсько-культурні типи, засновані на ручному мотично-паличному землеробстві; в) виробляючі господарсько-культурні типи, засновані на орному комплексному землеробсько-скотарському господарстві; г) виробляючі господарсько-культурні типи, засновані на рухливих формах скотарства. Найповніше і найвиразніше ГКТ фіксувались і проявлялись наприкінці XV—на початку XVI ст., коли вони існували майже в чистому вигляді. У зв'язку з європейською колонізацією та розвитком капіталізму відбулись значні зміни в традиційних ГКТ та ареалах їх поширення.

Привласнюючі господарсько-культурні типи

До групи привласнюючих ГКТ належать ті з них, які спираються на збиральництво, полювання і рибальство. Єдиним джерелом існування людей в них були і залишаються: збирання дикоростучих рослин, коренеплодів і дрібних земноводних; полювання на диких материкових і морських тварин; річкове і морське рибальство. Процес привласнення вимагав доволі складної організації праці, обробки і переробки здобутих продуктів, міцних трудових знань і навиків, певних технічних і технологічних досягнень для виготовлення предметів життєзабезпечення.

У складі даної групи зберігаються і функціонують майже у незайманому вигляді з часів пізнього палеоліту такі господарсько-культурні типи:

— *ГКТ збирачів і мисливців жаркого поясу.* Склався він у часи пізнього палеоліту, розвинувся в епоху мезоліту, нині зберігається і функціонує в пигмеїв і бушменів Африки, аборигенів Австралії, ряду індіанських племен Амазонії, індіанських племен ботокудів, боророїв, гуайяків Південної Америки, ведів Шрі Ланки, кубів о. Суматри, тоалаїв о. Целебеса, аегів Філіппінських островів, племен семангів Малайського півострова та ін.;

— *ГКТ збирачів і риболовів річок та приморських районів жаркого поясу.* Склався тип у часи пізнього палеоліту і мезоліту. Нині зберігається і функціонує в індіанського племені юпів венесуельського узбережжя, андаманських племен, племен кубуїв і пунанів в Індонезії та ін.;

— *ГКТ мисливців і збирачів степів і напівпустель.* Склався тип у часи пізнього палеоліту і мезоліту. Він був поширений в індіанських племен прерій (кеддів, команчів, койовів, чейнів, дакотів, крі) і Патагонії (техуельчів, пульчів, арауканів, ленгуаїв, матаків, самуків та ін.);

— *ГКТ рухливих мисливців, риболовів і збирачів тайги і тундри.* Почав складатися він в епоху пізнього палеоліту і на початках мезоліту, коли люди освоїли простори Північної Азії і Північної Америки. В Сибірі був він поширений в евенків, кетів, юкагірів, нганасанів, долганів та інших, а в Канаді і США — в індіанських племен крі, монтанье-наскапів, алгокінів, чипевайїв, атапасків та ін.;

— *ГКТ осілих риболовів, мисливців і збирачів морського узбережжя і басейну великих рік помірної зони.* Склався тип в епоху мезоліту, а ще в XIX — на початку XX ст. був поширений в індіанських етносів хайдів, чинуків, тлінкітів, селішів, квакію-

тлів, нутків, цимшіан, а в Сибірі — в хантів, мансів, ульчів, нанайців, нівхів, ітельменів, коряків, у Японії — в айнів та ін.;

— *ГКТ арктичних мисливців на морського звіра і риболовів.*

Склався тип в епоху пізнього мезоліту — на початках неоліту, коли людьми були освоєні зони арктики. У XIX—на початку XX ст. він функціонував у ескімосів, алеутів, берегових чукчів, берегових коряків та ін.;

— *ГКТ приморських збирачів і мисливців о. Вогняна Земля.*

Склався ще в епоху мезоліту, а в XIX—на початку XX ст. був поширений в індіанських племен онів, яганів (яманів), алакалуфів.

Поєднання збиральництва, полювання і рибальства різних природно-географічних зон та невеликих екологічних ніш з етнічними, господарськими та історичними традиціями створюють умови для формування й інших ГКТ та навіть їх підтипів.

ВИРОБЛЯЮЧІ ГОСПОДАРСЬКО-КУЛЬТУРНІ ТИПИ, ЗАСНОВАНІ НА РУЧНОМУ МОТИЧНО-ПАЛИЧНОМУ ЗЕМЛЕРОБСТВІ

Уже 12–10 тисяч років до н.е. в різних районах планети почався перехід від високоорганізованого збиральництва до ранніх форм ручного землеробства. Впродовж 8–6 тис. до н.е. склались основні його риси та особливості, а в 6–3 тис. до н.е. воно набуває свого розвитку. З найдавніших часів мотично-паличне господарство спиралося на вирощення окультурених рослин і дерев та розведення одомашнених тварин і птахів. Відходи продуктів землеробства розширювали кормову базу тваринництва, яке відіграло другорядну роль.

Поява мотично-паличного землеробства ознаменувала перехід до осілого способу життя, а в ряді районів доколумбової Америки, тропічної Африки і островів Океанії на основі мотично-паличного землеробства склалися ранньодержавні утворення. Пройшовши тривалий час свого внутрішнього розвитку, мотично-паличне землеробство і нині функціонує в багатьох районах нашої планети.

Природно-географічні умови, етнічні та історичні традиції, інші фактори спричинили складання таких ГКТ мотично-паличного землеробства:

— *ГКТ підсічного мотично-паличного землеробства тропічних районів.* Він склався в часи неоліту і зберігся в індіанських племен Мексики, Венесуели, басейну річок Амазонки, Оріноко,

Парани, етносів тропічної Африки, Океанії, багатьох етносів Індонезії, Індії та ін.;

— *ГКТ підсічного мотично-паличного землеробства помірної зони Північної Америки*. Склалося таке землеробство в епоху неоліту і було поширеним в індіанських племен ірокезів і алгокінів на час колонізації Північної Америки європейцями:

— *ГКТ мотично-паличного землеробства сухих степів і передгір'їв Старого і Нового світів*. Склалося таке землеробство в епоху неоліту. На час приходу європейців було воно пануючим в індіанців пуеблів, папангів і пімів (південь США і північ Мексики), кечуа Андського нагір'я, тибетців долини Цанго і близьких їм дулунів та нуїв.

— *Океанійський ГКТ підсічно-вогневого землеробства*. Сформувалось таке землеробство в епоху бронзи і ранньозалізного часу і спиралось на вирощення коренеплідних і тропічне садівництво. Нині воно поширене в меланезійців, полінезійців та мікронезійців Океанії;

— *ГКТ мотичного землеробства з перелоговою системою обробітку ґрунтів*. Склався в епоху неоліту і бронзового часу. Таке землеробство поєднувалося з тваринництвом, полюванням і збиральництвом. Було і є поширене поруч з іншими ГКТ в Північній Африці, Північно-Східній і Східній Азії та Європі у вигляді городництва і т.ін.

Виробляючі господарсько-культурні типи, засновані на орному комплексному землеробсько-скотарському господарстві

Комплексне землеробсько-скотарське господарство як синтез землеробства і скотарства склалося у Південно-Західній Азії (Месопотамії) і Північній Африці (Єгипті) вже у IV–III, в Україні в III–II тис. до н.е. У наступні тисячоліття звідси воно поширилося до Європи, Південної, Південно-Східної і Східної Азії, а впродовж XVI–XIX ст. — в Америку, Австралію і Океанію. Але і нині воно не досягло зон високогір'я Анд, Тибету, Гімалаїв, тропіків та дрібних островів. Найхарактернішою рисою орного комплексного землеробсько-скотарського господарства є використання тяглової сили свійських тварин. Розвиток орного землеробства привів до різкого зростання продуктивності праці, завдяки чому сформувалися найдавніші цивілізації Азії, Африки і Європи.

Орне землеробство в доіндустріальну епоху своєрідно поєднувалось з полюванням, збиральництвом, рибальством, мотичним

землеробством, промислами, ремеслами, торгівлею. В районах його поширення склалося кілька самостійних ГКТ:

— *ГКТ орного землеробсько-скотарського господарства лісостепів і степів*. Склалося тут орне землеробство в епоху бронзи, а нині поширене в Європі, Південному Сибірі, на Далекому Сході, в Північній Америці.

— *ГКТ орного землеробсько-скотарського господарства посушливих районів*. Склалося воно в епоху бронзи. Пов'язане з вирощуванням ячменю, жита, пшениці, проса, чумизи та інших зернових і просяних культур у районах Передньої Азії, Середньої Азії, Північного Китаю та Кореї.

— *ГКТ орного землеробсько-скотарського господарства посушливих районів зі штучним зрошенням*. Склалося зрошувальне землеробство вже в епоху бронзи в Західній Азії. В новий і новітній час воно поширене в арабів, персів та інших етносів Передньої Азії, арабів і берберів Північної Африки.

— *ГКТ орного землеробсько-скотарського господарства вологих субтропіків*. Таке землеробство склалося в епоху бронзи і раннього заліза, спиралось на підсечно-вогневу і перелогову системи обробітку ґрунту і вирощування рису. Загального поширення набрало в етносів Південного Китаю, Східної, Південно-Східної і Південної Азії та етносів тропічних районів Східної Африки.

— *ГКТ орного гірського землеробсько-скотарського господарства*. Склалося в епоху раннього заліза і характеризувалося значним розвитком відгінних форм скотарства. Поширене в горах Тибету, Гімалаїв, Кавказу, Центральної Азії, Балкан, Карпат, Альп, Атласу.

Виробляючі господарсько-культурні типи, засновані на рухливих формах скотарства

На основі рухливого скотарства впродовж II тис. до н.е.—початку II тис. н.е. сформувалося кілька самостійних ГКТ у степовій і аридній зонах Європи, Азії і Африки.

— *ГКТ кочових і напівкочових скотарів степів, напівпустель і пустель помірного поясу Європи і Азії*. Таке скотарство сформувалося в епоху бронзи в степах, напівпустелях і пустелях від Монголії до східних відрогів Альп. Уздовж і вперек цього географічного простору відбувалися численні переселення етносів. Тут вийшли на історичну арену і зійшли з неї кілька десятків етносів. У центральноєвропейській частині цього простору

таке скотарство перестало існувати в XVI–XVII ст.; в межах України — у XVIII ст., в межах півдня європейської частини Росії ще й нині значна частина калмиків — кочові і напівкочові скотарі, а на азійських просторах воно поширене в казахів, узбеків, киргизів, західносибірських татар, бурятів, монголів та інших етносів;

— *ГКТ кочових і напівкочових скотарів передгір'я і гір Південно-Західної Азії*. Склався тип вже у II тис. до н.е. Нині поширений у пуштунів та інших етносів Афганістану, частини таджиків, белуджів, лурів і бахтіярів Ірану, частини курдів, частини іракських арабів — бедуїнів та ін.;

— *ГКТ кочових і напівкочових скотарів високогірних плато Східної Азії і Східного Паміру*. Склався ГКТ в епоху бронзи — раннього заліза. Нині таке скотарство поширене в частини тибетців та у численних малих припамірських і алтайських етносів;

— *ГКТ перегінного і відгінного скотарства Піренейв, Альп, Балкан, Карпат, Кавказу*. Склався тип в II–I тис. до н.е. Перегінне скотарство зберігалось на Балканах упродовж XVI–XIX ст. Ще навіть на початку XX ст. воно зустрічалось в албанців, каравлахів, істрорумунів, частини румунів (пастухів-волохів) та частини балканських гагаузів. На Кавказі перегінне скотарство зберігалось у трухменів до кінця 20-х років XX ст. Нині повсюдно в перелічених гірських системах провідним є відгінне скотарство, що поєднується з орним землеробством.

— *ГКТ оленярства*. Склалося оленярство в перші століття нашої ери під впливом кочового скотарства в областях Південного Сибіру. В тундрі воно стало основним заняттям, а в XX ст. було поширене в чукчів, коряків, ненців, північних якутів та інших етносів.

— *ГКТ кочових і напівкочових скотарів пустель, напівпустель і саван Африки*. Склався тип у II–I тис. до н.е. У XX ст. скотарство поширилося в арабів, берберів (амазігхтів, амахатів, шільхів, тамазігхтів, шауїв, кабілів, туарегів, джеревів), беджів, галли, сомалійців, дінків, нуерів, турканів, тесів, фульбів, тобто в етносів Північної Африки, Судану, Африканського Рога, Східної Африки, Гвінейського узбережжя.

— *ГКТ напівкочового скотарства посушливих районів степів і напівпустель Південної Африки*. Склалося місцеве скотарство у I тис. н.е. Нині воно поширене в герерів, готентотів, косів, зулусів та інших етносів. У минулому місцеве скотарство було кочовим, нині кочове скотарство зберігається лише в племен хімба.

У найбільш розвинутих країнах світу впродовж ХХ ст. процеси індустріалізації і урбанізації зумовили втягування міського і сільського населення в промислову діяльність. ГКТ, що спираються на землеробсько-скотарську основу, почали втрачати своє значення, деформуватись і руйнуватись. Промислові революції повсюдно руйнують традиційні ГКТ. Цей процес у різних районах йде по-різному. Ще і нині у багатьох країнах основним заняттям більшості населення є землеробство, в окремих етносів можуть зустрічатися майже всі ГКТ, більшість чи кілька з них. В інших етносів вони майже відсутні, чи збереглись у вигляді пережитків.

Господарсько-культурна класифікація придатна для групування традиційних суспільств і господарств, але вона непридатна для групування сучасних індустріальних людських спільнот. Крім того, самі ГКТ в історичному часі постійно змінювались. Так, плужне землеробство часів свого виникнення і ранніх цивілізацій не можна порівнювати з середньовічним, а тим більше з сучасним промисловим землеробством і науковою агротехнікою.

Господарсько-культурна класифікація виправдана при синхронному вивченні господарства і матеріальної культури етносів, але малоприсадатна для вивчення етногенезу, бо часто об'єднує в один ГКТ етноси різного походження. Крім того, вона зосереджує увагу на природно-географічних умовах господарської діяльності людини, а вивчення спільності духовних традицій етносів відсуває на задній план.

7. ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА (ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА) КЛАСИФІКАЦІЯ

Обмеженість господарсько-культурної класифікації спонукала етнологів до пошуку нових класифікацій принципів. Такі пошуки привели до розробки концепції історико-етнографічних областей, що тісно пов'язані з ГКТ. *Історико-етнографічні (історико-культурні) області — це території (частини ойкумени), в населення яких спільність історичної долі, соціально-економічного розвитку, тривалих зв'язків і взаємовпливів склалось чимало схожих культурно-побутових рис.* Проявляються вони як у матеріальній культурі (житлі, транспортних засобах, матеріальній культурі, начинні, промислах, ремеслах та ін.), так і в духовній культурі (обрядках, звичаях, святах, віруваннях, фольклорі).

Історико-етнографічні області виникають, розвиваються і зникають у процесі розвитку конкретних етносів та їх групувань на певних територіях. Найдавніші з них склалися ще в епоху розселення людей на Землі в кінці палеоліту, мезоліту і неоліту. Особливості історико-етнографічних областей в процесі історичного розвитку видозмінювались, розпадались, зникали, на їх місці виникали і розвивались нові. Цей процес продовжується до наших днів.

У ході історичного розвитку часто формуються такі своєрідні особливості культур, які еволюціонізують з однієї історичної епохи в іншу. Цей процес добре проілюстрований подіями XVI–XIX ст., коли європейські держави захопили Америку, Африку, Австралію, Океанію, Південну, Південно-Східну і Центральну Азію та Сибір. Результатом колонізації було проникнення окремих досягнень європейської цивілізації у найвіддаленіші куточки Землі (орного землеробства, скотарства, ремісництва, промисловості, писемності, товарно-грошових відносин, релігії і т.ін.) та проникнення багатьох елементів культури колонізованих етносів до європейських країн (картопля, кукурудза, помідори, кава, какао і т.ін.).

Такий методологічний підхід дав змогу виділити історико-етнографічні області різного рівня у вигляді ієрархічної системи — історико-етнографічних провінцій, областей, підобластей та локальних (місцевих) історико-етнографічних районів. *Під історико-етнографічними провінціями розуміємо такі територіально великі групи історико-етнографічних областей, для населення яких характерні прояви спільних етнокультурних комплексів у матеріальній і духовній культурі та суспільному житті.*

Так, в Азії виділяються Східноазіатська, Центральнаазіатська, Південно-Східноазіатська, Південноазіатська, Західноазіатська та Сибірська провінції. У складі кожної з них виділяються менші області. Так, до складу Сибірської провінції входять камчатсько-чукотська, амуро-сахалінська, східносибірська, алтайсько-саянська, західносибірська та ямало-таймирська історико-етнографічні області. Їх виділення використовується для групування етносів з помітно схожими рисами господарства, матеріальної і духовної культури. У межах областей можна виділити ще підобласті. Так, у складі арктичної історико-етнографічної області виділяють ескімоську і алеутську підобласті, а в їх складі можна виокремити ще історико-етнографічні райони. У складі ескімоської підобласті виділяють три такі райони (етнографічні

групи) — гренландських (східних), арктичних (центральных) та аляскінських (західних) ескімосів.

Принцип ієрархічної системи історико-етнографічної класифікації покладено в основу господарської і культурно-побутової характеристики етносів.

8. ІНШІ КЛАСИФІКАЦІЇ ЕТНОСІВ

Розглянуті класифікації не вичерпують можливих варіантів групування етносів. Ізколи в основу їх класифікації ставлять спосіб життя (осілий чи рухливий), типи культури, форму сім'ї, вид знарядь праці, форму поселень і житла, комплекси одягу і т.ін. Такі класифікації мають частковий характер і можуть виконувати лише допоміжну роль. Жодна з розглянутих класифікацій самостійно неспроможна відобразити всієї етнічної складності людства. Тому лише в сукупності вони дають більш-менш повне уявлення про кожний конкретний етнос і людство загалом.

Доволі часто ще й нині класифікацію етносів підмінюють характеристикою їх соціально-економічної структури. Марксистська, советська та й постсоветська історіографія сутність етносу часто зводить до соціального організму. При цьому вважається, що для первісного суспільства були характерні етноси-племена, для рабовласницької — народи, для феодальної — народності, для капіталістичної — нації, соціалістичної — соціалістичні нації. Зауважимо, що відмінності, які їм приписуються, мають економічний, соціально-політичний, технічний характер і не виявляють етнічних ознак і рис. Тобто така типологізація не є етнологічною, а політологічною, соціологічною.

Безперспективною є класифікація етносів за етронімами, топонімами, політонімами чи лінгвонімами.

Спроби дати класифікацію етносів за поєднанням “спільних рис культури”, “спільності мови” та “спільності походження” виглядають штучними, бо названі риси переходять одна в одну, а крім того, в соціальних групах етносу названі риси проявляються по-різному.

Ізколи в етнології використовується й підхід, згідно з яким етноси (й історію людства) групують за певним рівнем їх самоорганізації на доцивілізаційні, цивілізаційні з традиційним типом самоорганізації та урбаністичні з модерним типом самоорганізації. Крім того, ще виділяють “історичні” і “неісторичні”, “державні” і “бездержавні” етноси чи нації і т.ін.

Перелічені та розглянуті класифікації не задовольняють вимог етнології з кількох причин. По-перше, більшість із них однофакторні, тобто в їх основу покладено один розмежувальний показник. По-друге, навіть етнологічні господарсько-культурні та історико-етнографічні класифікації мають значні недоліки. По-третє, всі названі класифікації не розкривають стану розвитку буття етносів у історичному часі.

Сьогодні в етнології, етносоціології та етнополітології робляться спроби розробити типологізацію етносів на основі таких класифікаційних критеріїв, які були б властиві всім етнічним спільнотам. Така їх типологізація повинна будуватися за етнічними ознаками: рівнем ендогамності і внутрішньої компліментарності, етнічною самосвідомістю та поведінковими і культурними стереотипами. Поєднання названих ознак необхідне для розробки універсальної класифікації етносів.

Частина друга

ЕТНІЧНА КАРТИНА ЛЮДСТВА

Вивчати етнологію як теоретичну дисципліну, без конкретних характеристик етносів, немає жодного сенсу, бо таке вивчення не дає уявлення про етнічну строкатість нашої планети. Конкретна характеристика етносів зосереджує увагу на таких особливостях всього комплексу етнічності (сукупності обов'язкових ознак, характерних рис і етнічної свідомості), які дають змогу розмежувати етнічні спільноти. Така характеристика відтворює більш-менш повну картину буття етносу та його етнополітичний характер. Але вивчити культурно-побутові особливості майже 5 тис. етносів практично неможливо. Тому групуємо етноси за провінціями, областями і підобластями, а в кожній з них виділяємо найтипівіші та подаємо їх характеристику.

Розділ XI

АВСТРАЛІЙСЬКА ПРОВІНЦІЯ

Вона займає простори Австралії та о.Тасманія і охоплює дві історико-етнографічні області: аборигеноавстралійську та англоавстралійську.

1. АБОРИГЕНОАВСТРАЛІЙСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

На початок європейської колонізації в Австралії налічувалося від 500 до 700 етнічних спільнот (племен). Найбільш відомими і численними серед них були камілораї, курнаї, наріньери, вакки, кабії, аранди, арабанди, вараmunги, дієрі, карієри, ньольньоли та ін. Усі аборигени належать до австралійської підраси великої австралоїдної раси.

Заселення Австралії почалося близько 40 тис. років тому. Велось воно з районів Індонезії через острови Нової Гвінеї та групу островів Тімор, що складають майже суцільний ланцюг відокремлених неглибокими протоками островів (їх глибина ся-

гає всього 42 м). Мореплавство переселенців стояло на дуже низькому рівні. Очевидно, вони вміли користуватися плотами, на яких долали лише видимі простори. Освоєння самого материка велось з півночі на південь трьома шляхами: вздовж східного узбережжя, вздовж західного узбережжя і прямо вглиб континенту. Всі три потоки йшли вздовж річкових систем.

Господарство і матеріальна культура. Система життєзабезпечення австралійських аборигенів трималася на привласнюючому господарстві, що мало виразні риси ГКТ збирачів і мисливців жаркого поясу. Основними заняттями аборигенів були збиральництво і полювання, допоміжну роль відігравало рибальство.

Хоча австралійці не знали землеробства, але рослинна їжа повсюдно становила основу їх харчування. Навіть у багатих на тварини районах жінки і діти постійно займалися збиральництвом. Близько 240 видів рослин місцеві жителі споживали в їжу, а, крім того, ще 35 інших видів використовували як ліки, отрути чи для технічних потреб. В їжу споживались ягоди, плоди, горіхи, зерно дикоростучих злаків і трав, корені, коренеплоди, стебла, молоді пагінці, листя, бруньки, квіти, м'яка серцевина стовбурів окремих дерев і т.п. Крім того, збирали дрібних тварин: змій, ящірок, мишей, жаб, раків, слимаків, черв'яків, гусінь, пташині яйця, мед диких бджіл, мурашок-медоносів і т.п. Окремі рослини вживалися в їжу майже постійно. Сезон збору горіхів буї в австралійців супроводжувався багатьма обрядами і ритуалами, перетворювався на справжнє свято врожаю.

Продукти збиральництва в їжу споживали сирими або пекли їх на вогні. Коренеплоди ямса, яйця, дрібних тварин — ящірок, гадюк, раків, черв'яків, гусениць і т.ін. звичайно пекли на вогні чи в попелі. Лише зернові і отруйні корені та коренеплоди підлягали старанній попередній обробці.

Збиральництво і використання австралійцями рослинних продуктів дуже нагадує зародкові форми примітивного землеробства. За винятком обробки землі, посіву і посадки рослин, усі інші етапи землеробського процесу були їм знайомі: жаття і викопування, вимочування, провіювання, помол, замішування тіста, випікання. Для переходу до землеробства австралійці мали б навчитися розпушувати ґрунт, сіяти і садити рослини.

Полювання і рибальство — головні заняття чоловіків. Хлопчики з раннього дитинства привчалися полювати. Тваринний світ Австралії небагатий і одноманітний, а тому аборигени не мали широкого вибору м'ясної їжі. Вони полювали на великих і малих сумчастих, австралійського страуса та на дрібних тварин і земно-

водних. Головною зброєю полювання був спис. Полюючи на кенгуру, мисливці до них підкрадалися, заганяли переслідуванням, влаштували облави, зацьковували собаками динго і т.п. На валлябі (дрібний вид кенгуру) використовували сітки, капкани, петлі, викопували ями. Але найчастіше заганяли їх у кущі і вбивали списами. Полюючи на опосума, австралійці вилізали на дерева за допомогою гнучкої ліани, вирубували сокирою його душло і викурювали. На дерева вилізали і для збирання пташиних яєць та меду диких бджіл. У полюванні на птахів переважало використання бумерангів, крім того, їх ловили петлями, сітками.

Різноманітними були й способи вилову риби і водяних тварин: руками, кошиками, сітками, гачками, списами, стрільбою з лука, отруєнням води, заганнянням заляканої риби на міліну, перегороджуванням ріки заторами з укріпленням у їх проміжках сіток, влаштуванням кам'яних лабіринтів, занурюванням у воду порожнистого обрубка дерева і т.п.

Австралійці вели рухливе життя. Не знаючи постійних поселень, вони жили на тимчасових стійбищах. Як житло аборигени використовували курені, вітрові загорожі, гроти, печери, дупла і т. ін.

Австралійці майже не мали одягу. Від холоду вони захищалися, змащуючи тіло жиром. Лише в прохолодну погоду на південному сході Австралії чоловіки і жінки зігрівали тіло плащами-накидками зі шкур опосума. На інших територіях звичайним одягом чоловіків і жінок були набедрені пояси з фартушками. Зате австралійці носили досить багато оздоб. До основних прикрас належали пов'язки на голову з рослинних волокон, пір'я, черепашок, зубів, квітів. До оздоб належала паличка, якою протикали носову перегородку. Більшість прикрас одягали для виконання обрядів і ритуалів, при святі короборі. Перед святом чоловіки розфарбовували тіло окрою і вугіллям, наліплювали на нього пір'я, голову оздоблювали різними уборами і складними зачісками. До постійних оздоб належали також рубці, якими покривали груди, спину, плечі, руки. Водночас ці рубці засвідчували належність чоловіків до певного племені та до відповідного шлюбного класу.

Металів і гончарства австралійці не знали, а тому знаряддя праці і полювання, зброю і домашнє начиння виготовляли з каменю, дерева, черепашок, рослинних волокон і т.ін. Камінь використовували як у необробленому, так і в обробленому вигляді. Кам'яні знаряддя за формою і технікою виготовлення були різноманітні: одні з них нагадували знаряддя мустьєрської епохи,

другі — схожі до ретушованих знарядь епохи мустьє, треті — нагадують ножі мадленської епохи, четверті — неолітичні шліфовані сокири. Приморські аборигени скребки, ножі, сокири, зрідка ложки і черпаки виготовляли з черепашок.

Значної майстерності досягли жінки у плетенні і обробці волокна. Вони знали понад 40 видів рослин, що давали їм матеріал для плетення. Серед них зустрічалися волокна акації, листя пандуса, гнучкі корінці, лоза, стебла трав і т.ін. Крім того, для плетення використовувалися людське волосся, шерсть опосумів і кенгуру, сухожилля.

Мисливська і бойова зброя австралійців майже однакова, а їх види малочисленні. До них належить близько 30 видів списів зі списометалками, понад 80 видів бумерангів і бойових кидальних палиць, кам'яні і костяні ножі, дерев'яні мечі. Єдина оборонна зброя — вузькі довгі, короткі широкі та овальні довгі щити.

Суспільний лад і духовна культура. Невисокому рівню розвитку господарства і матеріальної культури відповідали архаїчні форми суспільного життя австралійців. Найбільшими етнічними спільнотами у них були племена. Кожне з них мало своє ім'я, територію, діалект, звичаї і релігійні вірування. Австралієць повинен був дотримуватися племінних звичаїв і традицій. За їх порушення могли скарати на смерть чи вигнати з племені. Співплемінники підтримували один одного, відкрито демонстрували свою спорідненість. Плем'я було верховним власником племінної території, захищало своїх членів перед зовнішнім світом, втручалось у шлюбне життя своїх членів через племінну ендогамію та внутрішньофратрійну екзогамію, але при цьому племена не мали племінних рад і вождів, не знали політичної організації влади. Це свідчить, що племінний лад австралійців лише почав формуватися. Чисельність австралійських племен коливалась від 100 до 2000 чоловік, у більшості випадків вони налічували 500–600 чоловік.

Звичайно племена поділялися на територіальні складові, які називають локальними групами. Їх чисельність коливалась від 30 до 100 чоловік. Локальні групи були однорідними, замкнутими господарськими колективами, виробничими осередками, в яких панував віково-статевий поділ праці. Виробничий процес у локальній групі міг мати як колективний, так і індивідуальний характер, але розподіл завжди був урівнювальний.

Рід австралійців засвідчував спільність походження його членів від одного (тотемного) предка, тобто складався з кровних родичів за батьківською чи материнською лініями. Роди звичайно

були екзогамними, їх члени усвідомлювали свій кровний зв'язок навіть тоді, коли жили відокремлено, але прямого впливу на регулювання шлюбних відносин вони не мали.

Провести межу між родами і локальними групами доволі складно. При патрілінійності рід збігався з локальною групою, мав свого вождя. При матрілінійності справа була складнішою: оскільки шлюб був вірлокальним, то збігу між родом і локальною групою не було. Рід ніби розчинявся локальними групами, члени яких належали до різних родів. Але навіть при цьому члени родів усвідомлювали свій кровний зв'язок, а розпорощений рід мав свого вождя.

Шлюбні стосунки австралійців регулювали *фратрії* (від гр. слів *frater* — *брат*, *phratRIA* — *братство*) — *екзогамні половини племен, що є сукупністю кількох родів, які походять від одного первісного роду*. Крім того, за фратріями влаштовувалися стійбища, виставлялися військові загони, виконувалися обряди і церемонії ініціацій тощо. Але головне їх призначення — регулювання шлюбних стосунків, а основна ознака — заборона шлюбних стосунків між членами однієї фратрії. Порушення екзогамії каралося смертю. Фратрії мали свої самоназви, а належність до них передавалася за материнською чи батьківською лініями спорідненості.

Фратрії, у свою чергу, поділялися на 2–4–6–32 шлюбних класи, а в них спорідненість велася ще і за поколіннями. Цим досягалось подальше обмеження вступу в шлюбні стосунки близьких родичів.

На час приходу європеїців у австралійців панував уже парний шлюб, але продовжували зберігатися пережитки багатощлюбності (полігамії). Тому на стійбищах зустрічались як житла на одну пару з дітьми, так і житла на сім'ю, що складалася з чоловіка, трьох-чотирьох, інколи десяти-дванадцяти жінок та їхніх дітей. Одруження для австралійця було важливою справою, але молодому, ще не авторитетному чоловікові, важко було знайти дружину. Цьому заважала нерівність вікових груп. Старші чоловіки, які користувалися авторитетом, одержували по кілька молодих, здорових і гарних дружин. Тому хлопці одружувалися переважно з удовицями та жінками з фізичними вадами. Лише здобувши авторитет, визнання і вплив, чоловік міг взяти собі одну чи кілька молодих, гарних і здорових дружин.

У суспільних відносинах австралійців переважав вплив чоловіків, які найважливіші справи обговорювали на своїх зборах у локальних групах чи родах. Особливим авторитетом користува-

лися зрілі чоловіки віком від 35 до 60 років. Саме з-поміж них чоловіки вибирали керівників (вождів) своїх родів чи локальних груп. Вони разом із старими чоловіками виступали охоронцями і носіями влади роду чи локальної групи. Жодних інших органів влади австралійці не знали. Саме зрілі чоловіки та поважні старі чоловіки вирішували справи внутрішнього і зовнішнього життя родів і племен. Після смерті вождя старі чоловіки вибирали нового. При цьому віддавали перевагу сину чи брату померлого, якщо той мав необхідні для керівництва здібності. Окремий індивід не був вільний у своїх вчинках, а мусив коритись усталеним традиціям і порядкам, що визначали поведінку людини від народження до смерті.

У релігії австралійців переважав тотемізм, а поруч з ним побутували ще й магія та анімізм. Тотемізм аборигенів був всеохоплюючим, тобто проник у всі сфери життя. Почуття спорідненості чи близькості з тотемом проявлялося, перш за все, у тотемічній табуації, тобто у забороні вбивати свій тотем і споживати його в їжу. Віра у спорідненість людей зі своїми тотемами засвідчувалася міфами і переказами про перевтілення, про зв'язок предків зі священними предметами (чурінгами, амулетами), тотемічними центрами і обрядами.

Значне місце в релігійному житті австралійців посідала магія. Вони дуже боялися шкідливої магії, і всі хвороби, нещастя і смерть розглядали як результат чарів ворогів. Менш поширеною була любовна та шлюбна магія, що ставила за мету причарувати людину протилежної статі. Якщо шкідлива і любовна магія вважалися доступними всім, то лікувальна магія вимагала особливих знань і спеціалістів — знахарів. Вона нерозривно пов'язана з первісною медициною. В ній широко використовувалися різні трави, припарки, перев'язки, масажі, натирання жирами, кровопускання тощо. Професія знахаря вимагала довготривалої підготовки, а оточуючі вірили у зв'язок знахаря з духами.

З практикою магії (шаманізму) пов'язані повсюдно поширені анімістичні вірування. Уявлення про духів у австралійців доволі розпливчасті. У них розрізнялися духи померлих і духи живих.

Народна творчість, особливо фольклор, дуже тісно пов'язаний з релігійними віруваннями. Але в них було чимало творів, які не мали релігійних мотивів. Для австралійців дуже характерними були колективні, наслідувальні, культові і розважальні танці, які європейці об'єднували загальною назвою короборі. Танці супроводжувалися співом, але відомі й примітивні музичні інструменти.

Образотворче мистецтво аборигенів також тісно пов'язане з релігією. Австралійці широко практикували різьбу, випалювання, розмальовування, орнаментування пташиним пухом, нанесенням рубців на тіло і т.ін.

Нині в Австралії проживає 265 тис. аборигенів, з них близько 200 тис. — це метиси від змішаних англо-австралійських шлюбів. Європейська колонізація сильно вплинула на господарство і життя аборигенів. Нині лише невеликі групи австралійців заходу і півночі материка зберегли основні елементи традиційного побуту. В інших районах європейські впливи значно відчутніші. Ще далі від племінного побуту відійшли аборигени, які живуть у місіях, на фермах, містах і містечках, а більшість метисів живе за європейським укладом.

Тасманійська історико-етнографічна підобласть

У 1642 р. А.Тасман відкрив острів, а в 1798 р. Фліндерсон і Бас обпливли його. Європейці на острові застали значну кількість аборигенів, але зі збиральництва на острові могло прожити не більше 6 тис. чоловік.

Проблема заселення острова викликала чимало дискусій. Одні вчені припускають, що предки тасманійців на острів перебрались через систему дрібних островів у Басовій протоці. Інші вважають, що предки тасманійців на острів потрапили з о. Нова Каледонія. На доказ цього вони наводять расові ознаки тасманійців, які зближували їх з негроїдними ознаками меланезійців, однотипність у них підголовних стільчиків для сну, способів добування вогню, випилювання і т.ін.

У 1802 р. на Тасманії з'явилося перше поселення європейців. У результаті "чорної війни" 1834 р. тасманійці були майже повністю винищені, їх залишки вивезені з острова. У 1860 р. ще жило 11 тасманійців, а в 1876 р. померла остання тасманійка.

Через швидке фізичне винищення тасманійців їх культура слабо вивчена. Знаряддя праці вони виготовляли з каменю і дерева. Техніку обробки каменю тасманійців порівнюють з технікою епохи мустьє і оріньяку. Вони користувались універсальними кам'яними знаряддями, тонкими 2–4 м завдовжки списами. Наконечники списів часто отруювали. Списометалки тасманійці не знали. Широко використовували кидальні палиці, різні плетені з кори, листя, коріння і трави кошики. За житло їм служили вітрові загорожі, зрідка — сферичні курені. Водні засоби сполучення — це плоти з кори евкаліпта. За одяг аборигени використовували шкури кенгуру та фартушки, але найчастіше вони ходили голими.

Провідну роль у господарстві відіграло збиральництво і полювання. Збирали гриби, великі коренеплоди і корені, ягоди, пташині яйця, молюсків, черв'яків, гусінь, гадюк, ящірок і т.ін. Вони споживали все, від чого людина не вмирала.

Помітну роль у їх житті посідало полювання. Вели його різними способами: загону, переслідування, влаштування засідок і т.п. Полювали переважно на кенгуру та дрібних тварин, зокрема на опосумів. На тюленів полювали жінки, які підкрадалися до них на ліжбищах і били палицями по голові. Чоловіки полювали на китів, які запливали на мілину, вбивали їх списами і кидальними палицями. Рибальства тасманійці не знали, риби не їли, гидували нею. Зате виловлювали морських молюсків і тварин. Цим займалися жінки, які добре плавали і пірнали.

Суспільний лад тасманійців майже не вивчений. Відомо, що вони ділились на 20 племен, кожне з яких розмовляло своїм діалектом. Племена поділялися на кочові групи ("орди", "клани"), що налічували від 20 до 50 чоловік. Кочові групи рухалися суворо по визначеній території і не порушували кордонів своїх сусідів. На північно-західному узбережжі, багатому на морську живність, окремі групи переходили до осілості.

Очевидно, кочові групи тасманійців були зародковими родами, бо в них строго дотримувались екзогамії. Чоловіки викрадали жінок у своїх сусідів, інколи робили походи для їх захоплення. Шлюб у тасманійців був парний, але вдови ставали власністю всіх чоловіків групи. У них спорідненість велася по матері. У тасманійців зберігався віково-статевий поділ і перехід у групу дорослих через обряди ініціацій з нанесенням рубців на тіло. Виразної системи виборних вождів кочових груп у них не було, стосунки між членами груп регулювалися традиціями.

Про релігію тасманійців дійшло мало відомостей. Вони поклонялися духам дня і боялися духів ночі. У них склався культ місяця, тому в місячні ночі вони влаштовували свої короборі. Кожна кочова група тасманійців мала свого чаклуна-лікаря, який лікував за допомогою масажів, кровопускань, трав, мінералів, глини та магічних дій.

2. АНГЛОАВСТРАЛІЙСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Сформувалась область переселенцями з Великобританії, а з кінця ХІХ ст. до них долучалися переселенці з інших країн.

Австралію для європейців відкрив у 1605 р. голландець Ві-

ллен Янц. Так він підтвердив припущення античних авторів, що на півдні існує великий материк Terra Australis (Південна Земля). Але голландські поселенці тут не з'явилися. У 1770 р. Дж.Кук відвідав Австралію. Втрата англійцями американських колоній спонукала їх до захоплення Австралії. У 1788 р. вони висадили тут перших 850 каторжників, які й заклали майбутнє місто Сідней. До 1795 р. сюди було вислано ще 5765 засуджених, з 1795 до 1810 рр. — 6525, а з 1816 до 1820 рр. — ще 11250 чоловік.

Засуджені поселенці почали розчищати і орати землю. Чимало з них не мали права повертатися до Англії і залишалися тут вічними поселенцями. На вічне поселення залишалися також каторжани-втікачі, які жили з грабежів чи з самостійної праці в лісах, та ті з них, котрі прижилися серед аборигенів. Число добровільних емігрантів було дуже мізерне.

Зростанню чисельності вільних поселенців сприяло успішне розведення мериносних овець. Чутки про можливість швидкого збагачення на вівчарстві спонукали тисячі людей до переселення з Великобританії до Австралії. З 1821 до 1826 рр. кількість вільних поселенців зросла з 23 до 36 тис. Оскільки вівчарство вимагало значних первісних капіталовкладень, то переселялися переважно заможні. Вони тут ставали поселенцями-землевласниками і називалися *скватерами*. Вони постійно розширювали площі випасів і освоювали все нові землі в глибині материка. Скватерам належала вся повнота влади на місцях.

Розвиток вівчарства сприяв проникненню в Австралію великого капіталу. Тут з'явилися великі вівчарські компанії та землевласники з мільйонами гектарів випасів. В умовах бурхливого розвитку вівчарства колоніям бракувало робочих рук. У 1829 р. було розроблено план "упорядкування колоній", згідно з яким новий поселенець за 1,5–2 фунти міг купити 1 га землі. Гроші від продажу землі йшли на фінансування нових переселень з Європи.

У 1848 р. були відкриті поклади золота у Вікторії. Сюди потягнулися тисячі нових емігрантів з Європи і Азії. Чисельність населення з 1851 до 1861 рр. виросла в Австралії втричі. Золота лихоманка привела до того, що лише у Вікторії в 1858 р. налічувалося 144 тис. золотошукачів (дігерів), у тому числі 47 тис. китайців.

У 1856 р. Великобританія надала право своїм австралійським колоніям мати власні уряди. Зовнішня загроза колоніям з боку Німеччини спонукала англійців об'єднати їх у 1900 р. у федерацію, якій було надано прав домініону. Потоки нових переселенців йшли до Австралії й після Першої та Другої світових воєн.

При всіх переселенських хвилях приплив нових поселенців з неєвропейських країн обмежувався. З цією метою в 1888 р. був прийнятий спеціальний закон проти еміграції китайців, що в 1896 р. був поширений на всіх вихідців з азіатських країн.

Утворення домініону, його швидкий господарський і соціально-політичний розвиток у ХХ ст. прискорили консолідацію старих поселенців у своєрідну етнополітичну спільноту, що нині відома під назвою англоавстралійці. Англомовні уродженці Австралії, проживши чотири-п'ять поколінь на новій батьківщині, називали себе *туземцями* (natives), корінними, автохтонами на протигагу переселенцям та їх нащадкам у другому-третьому поколіннях. Доевропейське населення вони однозначно іменували аборигенами.

Внутрішній саморозвиток переселенців та вплив нових колоністів сформував 19,731 млн населення Австралії. Його етнічний склад має такий вигляд: 74% населення країни становлять англоавстралійці, 6,3% — англійці, 4,4% — італійці, 2,1% — греки, 1,4% — шотландці, 1% — аборигени, 1% — хорвати, 0,7% — македонці, 0,6% — німці, 0,6% — голландці, 0,6% — англоновозеландці. Крім них, тут проживає ще понад 40 національних меншин, в тому числі понад 30 тис. українців.

Процес формування англоавстралійської етнополітичної спільноти почався ще в 40-х роках ХІХ ст. Уже тоді поселенці почали боротися з деспотизмом англійської колоніальної адміністрації, а з 50–60-х років ХІХ ст. посилювався рух за самоврядування колоній. Але колоністи ще не усвідомлювали себе окремою етнополітичною спільнотою з власними інтересами і завданнями. Лише економічний і політичний розвиток Австралії впродовж перших десятиліть ХХ ст. сприяв консолідації переважної більшості англомовного населення із схожими культурно-побутовими традиціями в більш-менш міцну етнополітичну спільноту, яку називають англоавстралійською нацією.

Культурно-побутові особливості англоавстралійців склалися на основі принесених переселенцями з Британських островів культурних традицій. В умовах відносної ізоляції вони розвивалися самостійно, сформували нинішнє культурно-побутове обличчя англоавстралійців, яке найвиразніше проявляється в особливостях англоавстралійської мови, що від англійської відрізняється значно розширеним за рахунок мов аборигенів словарним фондом; у віросповіданнях (англіканська, католицька, пресвітеріанська, методистська, баптистська церкви та численні дрібні секти); в одно- і двоповерхових будинках, в яких проживає біль-

шість населення країни; у відсутності європейських сіл; у наявності великих маєтків ("стацій" — поселень, центрами яких є великі будинки скватерів; довкола них розміщуються будиночки для наймитів і робітників, майстерні, склади та інші господарські побудови); у розширенні фермерських одноповерхових будинків з дерев'яних брусків і дощок з великими відкритими верандами вздовж фасадної стіни; в обов'язковому обгороджуванні випасів; у виділенні професійних вівчарів-стригалів, котрі, переходячи зі штату в штат, стрижуть овець по всій країні; в наявності фольклору стригалів і скватерів і т.ін.

Розділ XII

ОКЕАНСЬКА ПРОВІНЦІЯ

Вона охоплює всі етноси басейну Тихого океану. У її складі виділяємо п'ять історико-етнографічних областей, етносам кожної з яких властиві певні господарсько-культурні і побутові особливості.

1. ПАПУАСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область охоплює о.Нову Гвінею з архіпелагом Бісмарка та о.Бугенвіль, о.Хальмакера, о-ви Амор і Пантар, східну частину о.Тімор. Населення області — 5711 тис. чол. Понад 90% населення цієї території — папуаси, в складі яких виділяється майже 700 самостійних етносів. Чисельність кожного з місцевих етносів коливається від кількох сотень до кількох сотень тисяч чоловік. Найчисленніми з місцевих етносів є енгі (220 тис. чол.), хагени (160 тис. чол.), кананої (130 тис. чол.), ангали (90 тис. чол.), голафці (95 тис. чол.), асамати (75 тис. чол.), кеваї (65 тис. чол.) та ін.

Папуаси належать до папуаського антропологічного типу папуасько-меланезійської підраси великої австралоїдної раси. Мови місцевих етносів належать до папуаської мовної сім'ї. Сповідують вони різні течії християнства, але зберігають багато дохристиянських вірувань і обрядів. Крім папуасів, у області проживають етноси, котрі розмовляють австралезійськими мовами.

Предки папуасів уперше з'явилися на о.Нова Гвінея і північному заході Меланезії близько 20–25 тис. років тому. Сюди вони

прийшли з островів Індонезії. Близько 5 тис. років тому сюди проникли також меланезійці.

Господарство і матеріальна культура. Основним заняттям папуасів було палично-мотичне землеробство, яке відносимо до ГКТ мотично-паличного землеробства тропічних районів. Життєзабезпечення папуасів трималося на вирощенні коренеплідних — ямсу, таро, бататів та плодових дерев — хлібного дерева, сагової пальми, бананів та ін. Тепер вони ще вирощують боби, картоплю, каву та інші завезені сюди європейцями культури.

Традиційні знаряддя землеробства папуаси виготовляли з каменю і дерева. До них належали кам'яні сокири і тесаки, саджальні і скопувальні довгі коли з твердих порід дерева, вузькі лопати та зрідка мотики. Вибравши під майбутнє поле ділянку, папуаси вирубували кущі і невеликі дерева. Біля стовбурів великих дерев вони кілька днів палили вогні, а потім повалювали дерева тесаками. Після висихання кущів і поваленого лісу його спалювали, а чоловіки кілками глибоко скопували землю.

Звичайно папуаси готували п'ять-шість таких ділянок з різними стадіями дозрівання. Такі ділянки відвідували щодня. На одному полі культури саджали і сіяли, на другому — пропалювали, на третьому — збирали врожай і т.д. Урожай тримали на корені, брали з собою в село лише стільки, скільки необхідно для разового чи денного харчування сім'ї.

Землеробство папуасів доповнювалося збиральництвом і тваринництвом. З домашніх тварин розводили свиней, курей і собак.

Важливим і улюбленим заняттям чоловіків було полювання на диких свиней, дереволазях сумчастих, птахів, плазунів і земноводних. Полювали за допомогою лука і стріл, списів, ударних палиць, пасток, петель і т.п.

Рибальство у папуасів було слабо розвинутим. На річках, водоймах і в окремих прибережних районах рибу звичайно ловили руками, кошиками, риболовецькими гачками, сітками і навіть за допомогою наркотичних рослин, а також здобували за допомогою лука і стріл або багра.

Усі знаряддя праці, зброю, начиння, одяг, транспортні засоби, оздобу тощо папуаси виготовляли з дерева, каменю, кісток, черепашок, лубу, волокна та ін.

Основною формою поселень папуасів були невеликі села на 40–50 хатин, в яких проживало 100–150 чоловік. Села звичайно мали розкидану чи квартальну забудову. Інколи все поселення складалося з одного великого будинка на палях, в якому мешкала 40–50 чоловік. На північно-східному узбережжі та на півден-

но-східному півострові зустрічалися великі села, в яких проживало понад 300 чоловік. У великих селах в центрі була кругла чи овальна площа. На ній звичайно стояв чоловічий будинок. У центральних гірських районах переважали малодвірні поселення, що складалися з безсистемно розкиданих і далеко розміщених поодиноких хатин.

Житло папуасів — різноманітне. У центральних гірських районах і на південному узбережжі переважали хатини з бамбука круглої та прямокутної форм на палях та з конічним дахом. В інших районах споруджували прямокутне житло на глинобитних підвищеннях з стрімким двосхилим дахом. Стіни будинків закладали бамбуком, корою, галуззям чи грубо обтесаними дошками. Інколи прямокутне житло не мало бокових стін.

Одягом для чоловіків був довгий неширокий шматок м'якої тапи (вимоченої і витовченої, пом'якшеної деревної кори), яким кілька разів обгортали стегна, кінець пропускали поміж ноги і закріплювали на поясі. Одягом для жінок були короткі спідниці з трави. Оздоба — це браслети, намисто, підвіски, завушниця, носові палички. Вони ж татуювали і розмальовували тіло. Нині для виготовлення традиційного одягу використовуються текстильні матеріали.

Суспільний лад і духовна культура. Суспільний лад папуасів досить своєрідний. Папуаські племена були етнічними спільнотами. У них не проявлялися жодні політичні зв'язки. Належність до племені пов'язувалася зі спільністю території, походження, мови і культурно-побутових традицій. Племена не мали загальноплеменної організації влади і вождів. Вони були такими аморфними утвореннями, що до приходу європейців навіть не мали племінних самоназв (етнонімів).

Основною формою родинно-соціальної спільноти у папуасів були роди, в яких спорідненість велася за батьківською лінією. Кілька близьких за походженням родів створювали невелике об'єднання (союз), що в інших племен ототожнюється з фратріями. Таке об'єднання могли скласти і ті сусідні роди, які перебували у дружніх господарсько-культурних контактах. Ці об'єднання (союзи) і були найвищою формою соціальної організації папуасів.

Основним виробничим осередком папуасів була община. У них розрізнялися три види общини: родова, гетерогенна і сусідська. Найбільш поширеною була родова община, до якої входили чоловіки, їх сестри і дочки. Нечленами роду були в них дружини з інших родів. У такій общині панувала родова власність на всі

угіддя і результати спільної праці, урівнювальний розподіл. Правда, в ній вже інколи зустрічалася власність окремих сімей та навіть індивідуумів. Це засвідчує, що ознаки ранньої родової общини в папуасів розмивалися рисами її розпаду. Такі родові общини не мали спадкових вождів, а керівну роль у ній відігравали чоловіки з непересічними особистими здібностями і авторитетом. Вони нарівні з іншими працювали і від рядових членів відрізнялися лише правом мати кілька дружин.

Гетерогенна (від гр. слів *heteros* — *інший* та *genos* — *рід, походження*) община — неоднорідна, що складалася з різних за своїм походженням частин. Зустрічалась вона рідко. Господарство в ній велося сімейними общинами (великими сім'ями). Вона володіла лише лісами, водоймами, болотами і пустищами, а городи, землеробські угіддя, човни і т.ін. були власністю сімейних общин.

Сусідська община в папуасів поширилася під впливом контактів з європейцями та індонезійцями і спостерігалася в селах, що лежали поруч з містами.

У папуасів панувала парна сім'я, що складалася з чоловіка, дружини та їх дітей. Інколи зустрічалася полігамія чоловіків, але навіть при цьому сім'я функціонувала як парна. Зрідка кілька парних сімей, які походили від одного чоловічого предка, склали сімейну общину.

Багата духовна культура папуасів. Різноманітністю відзначаються релігійні вірування. В одних племен переважали тотемічні вірування, що тісно перепліталися з магією, в інших шанували предків у вигляді культу черепів. Магія папуасів мала виражений землеробський характер і була спрямована на забезпечення врожайності. Популярними були також промислова, любовна і шкідлива магія.

З кінця XIX ст. зусиллями місіонерів тут поширилося християнство (католицизм і протестантизм). З традиційними віруваннями і обрядами тісно пов'язаний фольклор папуасів. У них широко побутували міфи про тотемних предків, казки і оповідання про духів, високого рівня досягло в них танцювальне мистецтво, мистецтво співу та художня різьба по дереву. У 1975 р. було утворено незалежну державу Папуа-Нову Гвінею. Офіційною державною мовою країни є англійська. На її основі склалося кілька місцевих говорів, але в побуті племінних спільнот панують папуаські мови.

2. МЕЛАНЕЗІЙСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

У Меланезії (“чорних островах”) проживає 7468 тис. осіб. Вона охоплює територію островів Адміралтейства, Бісмарка, Нової Ірландії, Соломонових, Санта-Крус, Нових Гебрид, Фіджі, Нової Каледонії та ін. Меланезійці — група етносів, які розмовляють мовами меланезійської підгрупи східноавстралезійської групи австралезійської сім'ї. Налічується понад 200 меланезійських етносів. Найчисленніші з них на островах: Фіджі — фіджійці (325 тис.), Нових Гебридах — вануатуанці (126 тис.), Новій Британії — толаї (90 тис.), Новій Каледонії — канаки (46 тис.), Соломонових — ареаре-доріаї (42 тис.), кварааї (16 тис.), соаї (апаеаа — 13 тис.) та ін. Після Другої світової війни в Меланезії виникли незалежні держави: Фіджі в 1970, Соломонові острови в 1978 та Вануату (о.Нові Гебриди) в 1980 роках. У 2003 р. населення Фіджі становило 839 тис. чол., Соломонових островів 212 тис. чол., а Вануату — теж 212 тис. чол.

За расовими ознаками меланезійці належать до меланезійської підраси великої австралоїдної раси. У складі меланезійської підраси розрізняють чотири основні антропологічні типи: папуаський (архіпелаг Бісмарка), негритоський (на о.Есперіту-Санто в групі островів Нових Гебрид), меланезійський (більшість островів Меланезії), новокаледонський (о.Нової Каледонії).

Нині меланезійці сповідують християнство (католицизм і протестантизм), але під його виглядом продовжують дотримуватися своїх традиційних вірувань і обрядів.

Господарство і матеріальна культура. Основним заняттям меланезійців було мотично-паличне підсічно-вогневе землеробство тропічних районів. Вони дуже старанні землероби і дивувалися з тих племен, які не знали його. Землю до посівів і посадок готували так старанно, як і папуаси. Поле обгороджували, щоб захистити посадки від диких свиней. Глибоко скопували землю кілками чоловіки, а підготовкою ґрунту до посадок, саджанням, доглядом за рослинами, збором врожаю займалися лише жінки. При вирощуванні таро необхідно багато вологи. На Нових Гебридах, Новій Каледонії, Санта-Крус та о.Банке при його вирощуванні споруджували зрошувальні канали до 500 м завдовжки, а на Новій Каледонії — до 10 км завдовжки. Зрошувані поля влаштовували терасами. Все це вимагало значних людських зусиль, політичної організації територій. Меланезійці удобрювали поля лише попомом і травою, тому ґрунти швидко виснажувались. Поле експлуа-

тували один-два роки, потім на ньому садили банани, що впродовж п'яти-шести років давали добрі врожаї.

Високий рівень розвитку землеробства меланезійців засвідчується й широким асортиментом вирощуваних культур. З коренеплідних вони вирощували ямс (понад 80 сортів), таро, солодку картоплю, батати, з дерев — кокосову пальму, хлібне дерево (60 сортів), банани (70 сортів), сагову пальму, цукрову тростину і т.ін. Нині вирощують ще й завезені сюди європейцями боби какао, каву, маніоку, чай тощо. Меланезійці, як і папуаси, врожай тримали на корені: у них не було чітко визначених сезонів господарських робіт.

Другим важливим, чисто чоловічим заняттям було морське рибальство. Для жителів дрібних островів, де придатних для обробітку ґрунтів мало, воно було основним джерелом існування. Меланезійцям відомі всі давні способи рибальства. На півночі Меланезії переважно ловили рибу сітками і вершами, на о. Газель — великими сигароподібними вершами з колотого бамбука, о. Адміралтейства і Соломонових островах — сітками різної довжини і ширини. Їх довжина коливалася від 10 до 300 м, а ширина — до 2 м. Вони, як правило, були власністю общин.

До рибальства наближалося полювання на морських черепаха на суші та на міліні сітками. Сухопутне полювання не відіграло важливої ролі. Зрідка меланезійці полювали на диких свиней і собак, найчастіше — на птахів через їх барвисте пір'я. Тваринництва меланезійці не знали, але розводили свійських тварин: свиней, курей і собак.

На час приходу європейців у меланезійців почали відокремлюватися ремесла. Особливого розвитку набуло плетіння з рослинного волокна циновок, кошиків, сумок і т.ін. Ткацтво на більшості островів не було відоме. Воно зустрічалося лише на архіпелазі Санта-Крус. Замість тканин меланезійці використовували тапу різної товщини. На більшості островів було відсутнє гончарство, воно відоме лише на о. Фіджі, де ним займались жінки.

Металів меланезійці не знали, а тому знаряддя праці і зброю виготовляли з каменю, дерева, черепашок. Важливу роль у житті меланезійців відігравала зброя: ударні дерев'яні палиці, списи, луки зі стрілами, бойові сокири, ножі, духові трубки, дерев'яні щити і т.ін.

Меланезійці жили осіло в багатодвірних чи однодвірних поселеннях. На заході о. Нової Британії зустрічалися укріплені поселення. Їх обгороджували високими вкопаними в землю стовпа-

ми. На о. Адміралтейства села розміщували у важкодоступних місцях (на скелях, у лісах). На більшості островів були поширені великі відкриті села з площею, вуличні чи безсистемно скупчені села. Житло меланезійців досить одноманітне. У більшості випадків — це легкі наземні прямокутні споруди на стовпах з двосхилим стрімким дахом. Зрідка зустрічалися круглі житла. Їх основу складав високий стрімкий двосхилий дах, що спирався на три ряди стовпів. Дах сягав майже самої землі, а тому в житлах лише зрідка влаштовували бокові стіни. Звичайно їх закладали циновками, травою, вертикально кілками, заплітали лозю, забивали дошками. На о. Нової Ірландії будинки ставили на кам'яному фундаменті, оточували кам'яними стінами для захисту від диких свиней і дощової води. Тут будинки споруджувалися капітальні, без щілин, щоб до житла не просочувалася вода, а з середини — не виходив дим, що захищав від москітів.

У меланезійців поширені різноманітні водні засоби сполучення. Техніка їх суднобудування поступалася полінезійській, але належала до однієї з найрозвинутіших у світі. Човни-однодеревки вони доповнювали спеціальним поплавком (балансиром). Крім них, широко відомі човни з бортами на 8-40 веслярів та з парусами. Але у відкритий океан меланезійці плавали неохоче. Виняток становили лише фіджійці, в яких виділилися професійні корабели зі своїми вождями і храмами. Вони будували великі подвійні човни з чудовими мореходними властивостями, на яких борознили води відкритого океану.

Меланезійці, як жителі тропіків, не потребували зігрівати тіло. Звичай дозволяли їм ходити голими. Звичайно вони одягали набедрені пов'язки, фартушки, короткі спіднички.

Значно багатшими від одягу були оздоби меланезійців. Ними прикрашували тіло і волосся. Як ozdoba широко використовувалося татуювання і розфарбовування тіла. Ozdоби і татуювання засвідчували соціальний ранг і статус кожної людини, або ж виконували роль талісманів.

Суспільний лад і духовна культура. Чимало дискусій викликав суспільний лад меланезійців, у яких доволі часто розрізняються три форми суспільного і етнополітичного розвитку. В одному випадку особливості суспільного ладу проявлялись у наявності розвинутої етнополітичної племінної спільноти, в другому — племена лише етнічні спільноти, а в третьому — племена відсутні, їх замінювали етнотериторіальні спільноти.

Етнополітична племінна організація була поширена на півдні Меланезії, зокрема на оо. Нової Каледонії, Сан-Кристабель,

Фіджі. Тут племена поєднували в собі як етнічні, так і соціально-політичні риси і ознаки. Етнічні риси проявлялись у наявності племінної території, власного етноніма і діалекту, в комплексі племінних культурно-побутових традицій. Соціально-політичні риси проявлялись у наявності міцної, добре організованої племінної організації з племінною радою, спадковим чи виборним вождем з чітко означеними владними ознаками. Такі племена між собою воювали, укладали мир, торгували в прикордонній смузі. На о. Нової Каледонії налічувалося від 40 до 50 таких племен, а фіджійські племена європейці безпідставно називали навіть державами. На острові Віту-Леву (арх. Фіджі) склалася певна подоба ранньодержавного утворення, що європейцям було відоме як королівство Мбау. Суспільство цього ранньодержавного утворення мало виражений кастовий поділ і складалося з населення панівного племені (ядра), чужорідних — вільних, але вже адаптованих панівним племенем, добровільно приєднаних, насильно підкорених і рабів.

Племена як етнічна спільнота були поширені на островах Адміралтейства, Нової Ірландії, Нових Гебрид, Банке, найбільших із Соломонових островів. У них відсутні риси політичної організації племені, а їх єдність проявлялась у наявності спільної території, діалекту, звичаїв, одноманітності культури і культів.

Етнотериторіальні спільноти поширені на всіх дрібних островах Меланезії, але найвиразніше проявлялися на о. Тробріан і великому о. Бойова. Тут не існувало племінних етнонімів, племінних рад і вождів, населення називалося за назвою острова. Територія ділилася на села, кожне з них мало свою назву і самоврядування. Водночас населення таких островів складало єдине ціле за мовою і культурою.

Найбільш поширеною формою суспільної організації меланезійців була сільська община. Звичайно вона складалася з окремих родів, а ті — з окремих сімей. Один із таких родів переважав, а тому його вождь ставав керівником (вождем) сільської общини.

По всій Меланезії переважав материнський рід з веденням спорідненості за жіночою лінією. Його екзогамія жорстко дотримувалась. При повсюдному поширенні вірілокальності це призвело до того, що роди були територіально розчленованими та організаційно розмитими. Між членами общини проявлялася лише глибока солідарність і гостинність. Тому роди між собою не воювали навіть тоді, коли села, до яких входили роди, перебували у стані війни. З середини ХІХ ст. на ряді островів архіпела-

гу Адміралтейства і Соломонових островів при пануючій вірілокальності утвердилося патрілінійне ведення спорідненості. Це привело до утвердження білінійної системи спорідненості, патріархальних, територіально чітко окреслених родів, сільських общин, що складалися з патріархальних родів, які входили до однієї братрії.

На островах Нової Каледонії і Фіджі розпад первіснообщинних відносин проходив інакше. Тут материнський рід не розпався, а був замінений на батьківський.

Найменшим соціальним осередком меланезійців була парна сім'я, що так і не стала міцним виробляючим осередком. У них сімейні зв'язки поступалися зв'язкам материнської спорідненості. За цих умов діти більше пов'язані з дядьками по матері, ніж з рідним батьком. Традиції меланезійців допускали багатощлюбність чоловіків, але кількох жінок мали лише вожді. Термінологія і система спорідненості засвідчує, що в минулому в меланезійців був поширений груповий шлюб.

Розпад первісного суспільства проявлявся переважно в появі соціальної градації суспільства. У них виділились багаті (вожді), вільні общинники і раби. Звичайно будинки перебували у власності сім'ї, рухоме майно в особистій власності, а земельні угіддя і великі човни — у власності сільської общини. Чоловіки і жінки нарізно володіли майном, навіть діти мали певну власність. Це та розвиток господарства, в тому числі ремесел, створювало передумови для розвитку обміну, появи еквіваленту, що виконував роль грошей і т.ін.

Свідченням соціального поділу суспільства є поява зародкових форм рабства. Рабами звичайно ставали військовополонені, їх купували, а на о. Фіджі рабами робили позашлюбних і покинутих дітей. Рабів частково використовували для різних робіт, але найчастіше — приносили в жертву при виконанні різних обрядів і ритуалів. Найбільше рабів мали вожді, в окремих з них налічувалося понад 200 рабів. При смерті вождів їх приносили в жертву.

На різних островах Меланезії були поширені різні форми і рівні організації влади. Але повсюдно тут виділилися вожді, які керували життям людських колективів. Серед них найбільш поширеними були вожді сільських общин і родів та вожді племен і етнотериторіальних спільнот. Функції вождів завжди залежали від місцевих традицій, але майже повсюдно були поширені два рівні їхніх прав і обов'язків.

У першому випадку вони стосувалися родових і сільських вождів і зводилися до призначення початку обробітку ґрунтів,

організації колективного вилову риби, призначення початку будівництва і керівництва ним, організації колективної посадки садів, слідкування за дотриманням усталеного укладу життя і т.ін. Не маючи апарату примусу, такі вожді користувалися величезним авторитетом і впливом.

Згідно з віруваннями меланезійців, багатство — прояв надприродної сили вождів. Тому багатство надавало авторитету і поваги кожному вождеві, а самі вони, не маючи органів примусу, користувалися величезним впливом. На окремих островах (Флоріда, Маліата, Сан-Кристабель, Аоба) вони навіть були причетні до винесення смертних вироків.

Вожді племен і етнотериторіальних утворень були організаторами складної системи обміну, циркуляції матеріальних цінностей та найбільшими їх власниками, носіями реальної політичної і духовної влади. Вони, керуючи десятками сіл, згідно з традицією, з кожного села мали по одній дружині і за ними одержували частину врожаїв односельців. Користуючись значною кількістю дружин, боржників і рабів, вожді займали кращі і більші ділянки землі, але не були її власниками. Лише подекуди на о. Нової Каледонії вони виступали вже власниками зайнятої землі.

Влада вождів була спадковою і за наявності матріархального роду зрідка передавалася від дядька до племінника (о. Тробріан), у більшості випадків вона передавалася від батька до сина. Поява спадкових вождів, утвердження союзно-ієрархічних відносин між вождями етнотериторіальних і племінних спільнот та вождями родових і сільських общин, ставлення до них як до священних осіб, страх перед їхньою manoю, поява у вождів своїх військових дружин і т.п., засвідчували, що вони мали майже деспотичну владу.

На островах Адміралтейства, Сан-Кристабель, Санта-Ана, Маїтата та інших, де грабіжницькі війни стали постійним заняттям чоловіків, важливу роль відігравали військові вожді. Подеколи військові вожді підкоряли своїй владі населення великих територій. Навколо таких вождів формувалося щось подібне до постійних військових дружин, які склалися з родичів вождя, воїнів-найманців, полонених. Такі дружинники мали власні хати, дружин і дітей, майно, але мусили працювати на свого вождя та обов'язково ходити у військові походи. Вождь частину здобичі розподіляв між дружинниками.

Причини воєн були різні, але найчастіше — недовіра і страх перед чужинцями, навіть вихідцями із сусідніх сіл. Часто воювали через жінок, старі рахунки, кровну помсту, звинувачення у

ворожбі і т.п. Війни не були винищувальними. Бої припинялися при появі перших убитих. Поширення работоргівлі зробило традиційні війни винищувальними і кривавими.

Ще однією формою організації влади меланезійців були таємні чоловічі союзи, що сформувалися на основі повсюдно поширених чоловічих будинків. У часи утвердження патріархальних відносин вони відіграли важливу роль у боротьбі за переважання впливу чоловіків у суспільстві. Найвідоміші з них — це союз Інґейт на о. Газель, Дук-Дук — на о. Герцога Йоркського, Сукве (Макі) — на о. Нові Гебриди. Аналогічні союзи відомі були також на арх. Бісмарка, о. Нової Британії, Банке та інших.

Чоловічі союзи — напівтаємні об'єднання чоловіків, що очолювалися впливовими багатими людьми. Вступити до них можна було, зробивши особливий внесок грошима (в'язанками черепашок, свинями і т.п.). На таємних зібраннях у глухих місцях члени союзів практикували певні види ворожби. Страх перед ворожбою тероризував рядових общинників. Крім того, члени союзу, вдягаючись у маски, вдавалися до фізичного терору, особливо проти жінок. Участь у союзі давала їй рядовим членам певні переваги, а їх спадковим керівникам (вождям) — можливість збагатитися за допомогою накладання штрафів і збирання внесків, владу — через здійснення судово-поліцейського нагляду. У Меланезії такі союзи стали знаряддям утвердження влади чоловіків над жінками, ломки традицій матріархату.

З інститутом спадкових вождів, війнами, обрядами і ритуалами було пов'язане людоджерство (канібалізм). Меланезійці о. Тробріан, Санта-Крус, Торрес, Банке та ряду інших не знали його, ставилися до людоджерства з огидою. На інших островах канібалізм — звичайна річ. Найбільш поширеним людоджерство було на о. Фіджі.

Релігійні вірування меланезійців складні й різноманітні. У них зустрічалися пережитки тотемізму та розвинуті форми анімізму і маґії. Тотемізм відіграв обмежену роль і зберігався лише у зовнішньому поділі племен на екзогамні фратрії, що мали тотемічні назви.

Основою всіх релігійних магічно-анімістичних уявлень меланезійців на час приходу європейців була віра в ману — невидиму священну і таємну надприродну силу, що проявляється у щоденних справах і вчинках людини. Мана притаманна кожній людині. Стати багатим, знатним чи вождем може людина лише з багатою маногою. Вона прикладала свою силу на добро і на успіх, а зло, невдачі — ознака послаблення мани.

Сильний розвиток магічно-анімістичних вірувань, обрядів і ритуалів спричинив розквіт шаманізму, в якому виділялися шамани вузької спеціалізації: знахарі, викликальники духів, ворожбити, провидці, охоронці святилищ і т.ін. Це свідчить, що на окремих островах (Фіджі, Нової Каледонії) почало формуватися жрецтво.

Меланезійці належать до етносів з розвинутим народним мистецтвом. Найповніше художні смаки проявлялися в образотворчому мистецтві, яке набрало виразного ужитково-декоративного характеру. Різьбою вони покривали практично всі речі щоденного вжитку, предмети культу, атрибути влади і т.п. Дуже поширене в них нанесення орнаменту природними барвниками на начинні, одязі, оздобах, масках, предметах культу, людському тілі і т.п. Меланезійці створювали також людську скульптуру, скульптури божеств і героїв з дерева і вапняку, скульптурні маски і т.п.

Музичне мистецтво меланезійців нерозривно пов'язане з танцями і співом. З музичних інструментів вони знали лише ударні і духові. Особливість їх танців полягала в тому, що чоловіки майже ніколи не танцювали разом із жінками, а танці не приховували в собі еротичної символіки.

Багаті раціональні знання меланезійців у землеробстві і величезна кількість сортів окультурених рослин викликають подив ще й нині. Значних успіхів вони досягли в медицині, в якій використовували масажі, кровопускання, примочки, внутрішній прийом ліків, гіпноз, навіювання і т.п. Немалих успіхів вони досягли і в хірургії. Так, на островах арх. Бісмарка вправляли вивихи, лікували переломи, проводили ампутацію кінцівок та ін. При переломах вони накладали шини з бамбука. При переломах з роздробленою кісткою в рану вкладали бамбукову паличку, складали кістку і туго перев'язували. Через два-три тижні, як кістка зросталася, розрізали місце рани і виймали бамбукову паличку. Але найбільший подив європейців викликала трепанація черепа, яку практикували місцеві знахарі при пораненні лобової кістки, а дітям — при епілепсії та постійних головних болях.

За роки колоніального панування найбільші зміни в етнічному складі населення та в його етнокультурних традиціях відбулися на о. Нової Каледонії та Фіджі. Після анексії в 1853 р. Нової Каледонії Францією острови перетворили на місце каторги. Чимало засуджених, відбувши каторгу, zostавалися тут жити. Саме вони склали основу франко-каледонців, котрі нині становлять третину 228-тисячного населення острова. Вони дещо відо-

кремилися від французів в етнокультурному відношенні. З 90-х років XIX ст. сюди почали завозити робітників з азіатських країн, тому яванці і в'єтнамці тут складають значні національні меншини. Але навіть за цих умов аборигени становлять більше двох п'ятих усього населення островів.

За останні 100 років зазнало значних змін і населення о. Фіджі. Захопивши острови в 1874 р., англійці створили на них плантації цукрової тростини. Оскільки аборигенів важко було примусити на них працювати, то з 1879 р. сюди почали завозити робітників з Індії. Нині індійці складають понад 50% населення країни.

3. ПОЛІНЕЗІЙСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

До Полінезії належать численні острови Тихого океану, тобто Полінезія і Зовнішня Полінезія, ряд дрібних островів Східної Меланезії, о. Капінгамарані та Нукуоро в Мікронезії. Полінезійці — це близько 40 етнокультурно близьких аборигенних етносів, які розмовляють мовами полінезійської підгрупи східноавстронезійської групи австронезійської сім'ї мов. Загальна чисельність полінезійців у 2003 р. становила близько 1238 тис. чол. Найбільш численними з них є маорійці (450 тис.), самоанці (240 тис.), гавайці (160 тис.), тонганці (104 тис.), таїтяни (98 тис.), уеваї (14 тис.), туматоуанці (12 тис.), ніуеї (2 тис.) та ін. За расовими ознаками полінезійці належать до перехідної полінезійсько-мікронезійської раси. Сповідують нині вони католицизм чи протестантизм. Зберігають і численні дохристиянські обряди і вірування.

Археологічні матеріали свідчать, що заселення островів Полінезії почалося наприкінці II тис. до н.е. Предки полінезійців близько 1200 р. до н.е. переселилися з о. Фіджі на о. Тонга, а звідти близько 1000 р. до н.е. — на о. Самоа. Окремі з островів західної частини Полінезії могли заселятися через Мікронезію, але цей шлях колонізації був другорядним. Центр Східної Полінезії — Маркізькі острови — були заселені вихідцями з о. Самоа вже на початок I тис. н.е., а з них в V ст. н.е. — о.Товариства, Пасхи, Гавайські та ін. Дискусії навколо заселення Полінезії з Америки не підтверджуються археологічними матеріалами, хоча південноамериканські індіанці могли мати якісь господарсько-культурні контакти з полінезійцями.

У доколоніальний час найбільш розвинутими районами Полінезії були о.Самоа, Тонга, Таїті та Гавайські острови. Тут сфор-

мувалися ранньодержавні утворення, йшли консолідаційні етнічні процеси. Після Другої світової війни, окрім держави європейських колоністів — Нової Зеландії, утворилися полінезійські незалежні держави: Тонга в 1970 р., Тувалу в 1978 р., Кірібаті (о.Гільберта, Лайн, Фенікс) в 1979 р., Західна Самоа в 1980 р.

Господарство і матеріальна культура. Основним заняттям полінезійців було мотично-паличне підсічно-вогневе землеробство тропічних районів, що поєднувалося з морським рибальством. Їх поєднання часто називають океанійським чи острівним господарством.

Провідну роль у господарстві полінезійців виконувало і виконує землеробство, що перебувало на достатньо високому рівні розвитку. На багатьох островах було відоме зрошування, а подекуди зустрічалося навіть терасне землеробство. Основний напрям землеробства — тропічне плідівництво і городництво, з вирощуванням поширених в Океанії культур: хлібне дерево, кокосова пальма, банани, ямс, таро, батати і т.ін. Землеробством займалися як жінки, так і чоловіки. Останні викорчувували ділянки, спалювали корчовиння, глибоко скопували землю, а жінки розбивали груддя, садили, доглядали культури та збирали їх урожай. Землеробські знаряддя праці полінезійців прості, однотипні з меланезійськими.

З домашніх тварин вони розводили лише свиней, місцеві породи негавкаючих собак, курей. Найбільше свиней розводили таїтiani. Свинину їли переважно вожді і багаті, інші — лише в свята, а жінкам взагалі заборонялось їсти свинину.

Важливим заняттям полінезійців було рибальство. Способи і знаряддя рибальства в них такі ж різноманітні, як і в меланезійців. Найважливішими снастями були довгі 150–160 м сітки. Вони були власністю одного чи кількох місцевих вождів. Такі сітки закидали і тягнули цілим селом. Морських черепах ловили за допомогою сіток з грузилами. Їх закидували з човнів так, щоб черепахи, повертаючись із суші, не могли прорватись у море. З суші черепах гнали криками в обгороджене сітками місце. Потім кращі плавці пірнали у воду, виганяли черепах на поверхню, а там їх ловили і закидували у човни. Рибна ловля з човнів дозволялася лише чоловікам, а на о. Таїті нею могли займатись лише потомствені рибалки. Жінкам дозволялося ловити рибу лише руками, кошниками і сачками, а також збирати крабів, молюсків і водорості.

Полювання в полінезійців дуже слабо розвинене, бо на островах не було диких тварин. Переважно полювали на птахів за допомогою принад, сіток, клейких речовин, лука з тупою стрі-

лою, а на о. Тонга — за допомогою лука й гострої стріли полювали ще й на щурів.

Господарські і технічні знаряддя полінезійці виготовляли із загальнодоступних матеріалів. Техніки обробки каменю, кістки, черепашок і дерева в полінезійців були доскональними і високорозвиненими. Основними матеріалами здавна були дерево і камінь, а універсальним знаряддям — кам'яна клиноподібна сокира з дерев'яним топорищем. Добре відомі також сокири з масивних черепашок.

З технічними досягненнями полінезійців була пов'язана їх зброя. Воїн звичайно озброювався ударними і кидальними палицями з твердого дерева, списом, кам'яною бойовою сокирою, дерев'яним мечем, працею і дротиками. Оборонною зброєю у них були шоломи, у таїтян — дерев'яні нагрудники, на о.Тонгатабу — дерев'яні лати, дощечки яких зшивали китовим вусом.

Полінезійці були відважними і вмілими мореплавцями, успішно долали морські простори в 1500–2000 км. При цьому вони орієнтувалися за Сонцем, зорями і морськими течіями.

Основними в них були чотири типи човнів: довбані однодеревки, подвійні човни, човни з балансиrom та човни з двома балансирами. Крім того, їх ділили за призначенням: рибальські човни, човни для військових походів, човни для далеких плавань, човни для перевезення вантажів і т.п.

Полінезійці жили і живуть переважно в невеликих селах на узбережжі чи близько джерел прісної води. Їх традиційним житлом була прямокутна чи овальна будова стовпової конструкції з двосхилим дахом. Дах із жердин настеляли травою чи пальмовим листям, а фронти закладали тростиною. Таке житло не мало бокових стін, або ж їх заміняли легкі плетені зависи чи циновки. Долівку засипали щебенем з коралів. Часто будинки споруджували на високому кам'яному фундаменті чи глинобитній платформі до 2 м заввишки. Це робили з метою захисту житлової частини від води при тропічних зливах.

Будували житло ремісники-спеціалісти, які складали замкнуті об'єднання зі своєю старшиною, підмайстрами, знаками (гербами), виробничими таємницями, традиційними звичаями і обрядами. Вони звичайно працювали на замовлення. Замовник упродовж усього циклу робіт утримував будівельників своїм коштом, а по закінченні робіт платив їм грошима (низанками черепашок, циновками).

Повсюдного розвитку в Полінезії набрали промисли і ремесла. Місцеві жителі виготовляли різноманітні вироби з дерева,

плели циновки, сумки, кошики і сітки, виготовляли тапу і т.п. Вони не знали ткацтва, а тому всі види необхідних тканин замінювали тапою і циновками.

Тапу виготовляли з кори фікуса чи шовково-паперового дерева. Способи виготовлення тапи доволі прості. Ножем надрізували кору, а потім знімали її великий кусень. Лико відокремлювали від зовнішнього шару кори, очищали скребками, вимочували у воді, розкладали на дошці, вибивали довбешкою впродовж кількох годин. Подекуди склеювали два-три шари тапи. Готуючи великі шматини, клапті тапи зшивали чи качали.

Широко відоме в Полінезії плетіння з рослинних волокон. Плетінням виготовляли фартушки для знаті, підстилки для сидіння, циновки, постільні циновки, речі щоденного вжитку та високохудожні вироби. Особливо цінувалися циновки, сплетені з пандуса на о. Самоа, де вони виконували навіть роль грошей.

Традиційним одягом полінезійців були фартушки, набедрені пов'язки та короткі спіднички з тапи, циновок, волокна чи трави. Вдень жінки одягали спіднички з рослинних волокон, а ввечері їх змінювали фартушками з тапи. Одягом для чоловіків були фартушки з тапи чи циновок, набедрені пов'язки з того ж матеріалу. На о.Таїті одяг ще засвідчував і соціальне становище. Їх закріплювали сплетеними з рослинних волокон поясами. Знатні чоловіки і жінки інколи пов'язували голову довгою стрічкою тонкої матерії у вигляді тюрбана.

Полінезійці любили оздобити і щедро прикрашали себе пташиним пір'ям, яке прив'язували до головних пов'язок, кріпили на жіночих спідничках і фартушках, встромляли просто у волосся, наклеювали на тіло. На шії вони носили намисто з ниток, ними заплітали барвисті пера, а на Маркільських островах голову оздоблювали діадемами з пір'я.

Важливою рисою культури полінезійців було татуювання, що засвідчувало соціальний стан, релігійні уявлення та виконувало роль прикрас. Воно обов'язково входило в обряди ініціацій. Проїшовши татуювання, хлопці і дівчата одержували право вступати до шлюбу. Повне татуювання цілого тіла було привілеєм знатних. Незнатні общинники татуювали лише верхню частину стегон. Кожна лінія татуювання, яку наносили синіми фарбниками, засвідчувала зв'язок з генеалогічними героями татуюваного, мала певну релігійну символіку.

Суспільний лад і духовна культура. Суспільний лад полінезійців дає чимало прикладів різноманітності форм розпаду первісного суспільства. На XVIII ст. цей процес завершився лише в

основних рисах. Але тоді ще доволі чітко розрізнялися три групи територій, населення яких стояло на різних стадіях розпаду первісної родової общини.

Першу групу територій складало населення о.Самоа, Тонга, Таїті та Гавайських островів, яке характеризувалося доволі чітким кастово-ранговим поділом. Тут виділився прошарок знаті (замкнута каста), з якої походили вожді. Члени касты відірвалися від рядових общинників не лише соціально, а й культурно. Вони мали свій етикет, “мову вождів”, одяг, оздобу, житло і т.ін. Незважаючи на пережитки матріархату у вигляді високого суспільного становища жінки і білінійної системи ведення спорідненості, влада верховного вождя зосереджувалась у руках чоловіків, а сам спадковий вождь, будучи символом політичної влади, оголошувався священною особою. Так, тонганці вірили, що їх верховні правителі походять від богів. Вони були верховними власниками землі, і за користування нею общинники платили вождям податки. Вожді управляли за допомогою розробленої традиції і запровадженої ними системи табу.

Влада верховних вождів постійно посилювалась у результаті контактів з європейцями. Ці ж контакти прискорили процеси етнічної і політичної консолідації населення названих вище островів. Так, у 1810 р. одному з вождів о. Тонга вдалося об'єднати весь архіпелаг в одну державу. Під впливом англійців у 1845 р. він прийняв християнство і титул короля Тобуа I (Георга). Від нього пішла династія, що й нині править на о. Тонга. Острови Таїті також були об'єднані на початку XIX ст. верховним вождем Помаре, що прийняв християнство і титул короля. У 1843 р. таїтяни визнали французький протекторат, а в 1880 р. династія Помаре відмовилася від престолу. Острови стали провінцією Франції. Аналогічний процес проходив і на Гавайських островах, які були об'єднані у єдиній державі Камеамеа наприкінці XVIII ст. Династія Камеамеа правила гавайцями до 1872 р., а в 1898 р. острови захопили США. Острови Самоа були об'єднані в єдину державу 1830 р., а в 1899 р. розділені: США одержали Східне, а Німеччина — Західне Самоа. Після Першої світової війни Ліга Націй передала мандат на управління Західним Самоа Новій Зеландії. З 1962 р. Західне Самоа — незалежна держава.

Суспільства перелічених ранньодержавних утворень мали доволі складну соціальну структуру. На самому верху соціально-політичної драбини стояла знать. За нею йшли три соціальних прошарки вільних общинників: члени знатних сімейних общин; вільні общинники-землероби з земельними наділами; вільні об-

щинники без земельних наділів. Найбільш безправними були раби-військовополонені. Їх праця використовувалася для виконання певних робіт, але основне їх призначення — бути принесеними в жертву.

Другу групу територій населяли племена рапануїв, маорів, магаревів, увів, маркізців, тікопіїв, футунів та інших, у яких не було поділу населення на ранги, а лише на родову знать і общинників. У цих племен найвищим рівнем етнічної консолідації були племена, союзи племен лише починали складатись, а влада вождів обмежувалася радою.

На Маркізьких островах зовнішньою ознакою влади було багате татування. На острові Накухіва налічувалося 15 племен з такими вождями на чолі.

Третю групу територій складало населення о.Пука-Пука, Онтон-Джава, Токелау та деяких інших. Тут реальна влада перебувала у руках вождів-старійшин та голів окремих сімейних общин, але у вирішенні важливих питань брало участь усе доросле населення. Вожді тут обов'язково поєднували виконання політичних функцій з релігійними. На цих островах повсюдно зберігалися значні пережитки матріархату. Найвиразніше вони проявлялись у матрілокальності шлюбних пар, що тут переважала до середини ХХ ст.

Соціальна структура полінезійського суспільства ускладнювалася розвинутими ремеслами і промислами. Ремісники повсюдно складали замкнуті фахові групи зі своїми вождями, виробничими секретами, відзнаками, обрядами і віруваннями. Товарного виробництва полінезійці не знали, але ремісники працювали на замовлення.

На руїнах материнського роду в Полінезії замість патріархального роду сформувалася патріархальна сімейна община (велика сім'я). Вона виступала основним суспільним і виробничим осередком, була основною одиницею соціальних зв'язків. Патріархальна сімейна община полінезійців — це 30–50 родичів трьох-чотирьох поколінь, які походять від спільного чоловічого предка. Всі разом вони становили одне велике домашнє господарство. Інколи землю обробляли парними сім'ями. Право шлюбних пар на користування ділянками могло спадкуватися за чоловічою лінією, але земля залишалася власністю общини. Номінально розпорядником землі вважався голова общини, але для цього він мусив дістати згоду дорослих її членів. У сімейній общині спорідненість велась як за чоловічою, так і за жіночою лініями, жодній із них не віддавалась перевага.

У полінезійців поширеною була парна сім'я, і лише у знаті зустрічалася полігамія чоловіків.

Великі сім'ї, що жили поруч, утворювали село, тобто сільську общину. Найвищого розвитку вона досягла в самоанців, у яких 10–12 сімейних (домових) общин складала село на 200–300 мешканців. Таке село — земельна община, але належна їй земля ділилася між великими сім'ями.

Територіальна община мала свої органи самоврядування — раду, до якої входили представники всіх великих сімей. Рада була найвищим органом влади. У її роботі могли брати участь усі дорослі, але рішення приймали лише вожді вищого рангу. Сільська община відала колективною рибною ловлею, вирішувала земельні суперечки, відала будівництвом житла і човнів, виносила покарання порушникам, приймала рішення про запровадження табу і т. ін.

Часто кілька сусідніх сіл влаштовували загальні збори, в яких брали участь представники від кожної сільської і сімейної общини. На таких зібраннях вирішували питання своїх взаємовідносин та організації колективної оборони на випадок війни.

Війни в Полінезії, як і в Меланезії, стали своєрідним промислом. Тут повсюдно виділилися військові вожді. Їх вибирали із найбільш вправних воїнів. Війни велися з метою захоплення землі і рабів, кровної помсти і т.п. При захопленні чужої території населення поголовно винищували, а усі плодові дерева вирубували. Постійні війни привели до виділення найкращих воїнів у своєрідну групу ветеранів.

На час приходу європейців ранні форми релігійних вірувань у полінезійців майже повністю втратили своє значення. Так, тотемізм зберігався у формі незначних пережитків лише на о.Самоа, а магія втратила своє самостійне значення і увійшла в систему обрядів і ритуалів, пов'язаних з манобою і табу.

Давні уявлення полінезійців усе суцше поділялися на два види: *моа* — священне і *ноа* — просте. Все пов'язане з *моа* — власність богів, є забороненим, має свою ману. Для полінезійців мана — це позитивний бік цілого, вона особлива сила, що приносить щастя і успіх. Вона притаманна далеко не всім. Вожді і знать вирізнялись, бо мали сильну ману, прагнули її зберегти впродовж життя. Тому вони остерігалися дій, які могли заподіяти шкоду їхній мані, авторитету, престижу і силі. Воїн, вождь, плем'я, які зазнали поразки в бою, втрачали свою ману. Вважалося, що раби взагалі не мали мани, дрібні землероби і ремісники мали слабу ману, а спадкова знать — велику ману.

Слово *табу*, що стало науковим терміном, походить із полінезійських мов. Його в Європу вперше завіз Дж.Кук. Для полінезійців табу — протилежний, негативний бік цілого, все шкідливе, лихе, загрозливе. Від цього людина може і мусить себе відгородити шляхом заборон та обмежень. Силою накладання заборон (табу) володіли лише вожді. Вони самі були предметом табу. Передавалось табу простим дотиком. Людина вищого рангу могла накласти табу на кожну річ. При цьому власник втрачав на неї всяке право, не міг її навіть торкнутись.

Найвиразніше система полінезійської релігії проявилася в обожнюванні вождів і правителів, влада яких була оточена ореолом святості. Усе належне вождеві було недоторканим, всім, хто його чіпав, загрожувала смертна кара. Повсюдно в Полінезії формувалося жрецтво. Серед жреців чітко розрізнялися дві групи: жреці і шамани-віщуни. Найсильніше жрецтво було розвинуте на о.Таїті, де воно оформилось у замкнену спадкову групу.

Народна творчість полінезійців була більш розвиненою, ніж у сусідніх меланезійців і мікронезійців. Образотворче мистецтво найвищого розвитку досягло в скульптурі. Кам'яні і дерев'яні скульптури, статуетки з кісток на оо. Пасхи, Таїті, Тубуаї, Кука, Тонга, Нової Зеландії, Маркізьких і Гавайських островах вражають дослідників своєю виразністю і довершеністю форм. Широко також практикувалася різьба по дереву, якою оздоблювали всі предмети побуту і культу.

Достатньо широкого розвитку набули музика, спів, танці і спортивні розваги. Основні музичні інструменти: труба з черепашок, бамбукова труба, якою вдаряли по землі, носова сопілка, дерев'яний гонг, барабан, музичний лук, свистки, брязкальця і т.ін. Танцювали полінезійці у супроводі музики і співу не сходячи з місця, траплялися танці чоловіків і жінок разом. У них розрізняли святкові, військові, похоронні та інші танці.

Фольклор полінезійців багатий піснями, віршами, приповідками, приказками, легендами, міфами, гімнами, заклинаннями і т.п.

Достатньо високий рівень господарсько-культурного життя і суспільного розвитку полінезійців зумовив складання такої солідної системи раціональних знань, що вона стала зачатком наукових знань. Так, мореплавство сприяло орієнтуванню у просторі. Це привело полінезійців до визначення восьми сторін світу і восьми напрямків вітрів. Плаваючи в океані, вони часто користувалися картами з кривих паличок і камінців, дерев'яними кутомірами, орієнтувалися за зорями і сузір'ями. Значних досягнень

вони набули в техніці: успішно використовували похилі площини, клини, важелі, катки і т.п. Їхня медицина стояла на такому ж високому рівні розвитку, як і в меланезійців.

Свідченням досить високого рівня розвитку культури полінезійців є й те, що традиційні ініціації в них переросли у систему шкільної освіти. Так, у маорійців Нової Зеландії до приходу європейців у кожному селі будували шкільні приміщення, що могли вмістити до 100 дітей. Школи в них були двоступінчасті: першого (вищого) ступеня — для дітей знаті і вождів, у яких юнаки діставали знання з духовної культури і управління; другого (нижчого) ступеня — для дітей общинників, в яких юнаків навчали землеробству, рибальству, промислам і ремеслам, давали інші практичні знання. Дівчата навчалися в окремих класах, їх готували до дорослого життя і материнства.

У Полінезії, за винятком Гавайських островів та о. Нової Зеландії, повсюдно збереглося домінування аборигенного населення. Сучасне населення названих островів належить до європейського чи американо-азіатського господарсько-культурного світів і лише географічно розташоване у Полінезії.

Гавайці. Упродовж кінця XIX–XX ст. на Гавайські острови завозили робітників з Китаю, Японії, Філіппін, з Азорських островів та о. Мадейра. Водночас сюди проникали американці та інші європейці, які розвели тут великі плантації цукрової тростини. Аборигени доволі швидко вимирали від занесених європейцями і азіатами хвороб.

Нині етнічний склад населення Гавайських островів та його господарсько-культурне обличчя докорінно відрізняється від того, що застали тут європейці наприкінці XVIII–поч. XIX ст. Зараз тут проживає лише до 1 тис. чистокровних гавайців-полінезійців, а решта 160 тис. — це гавайці-метиси (гавайсько-азіатські, гавайсько-американські, гавайсько-європейські). Всі вони знають гавайську мову, що належить до полінезійської підгрупи східно-австронезійської групи австронезійської сім'ї мов. Але виняткова їх більшість розмовляє гавайською говіркою англійської мови (пінджін-інгліш). На Гавайських островах переважають маргінальні групи багаторасового, багатоетнічного і різнокультурного, етнічно і культурно дезорієнтованого населення, яке в етнології називається етнічними химерами (потворами).

4. МІКРОНЕЗІЙСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

До Мікронезії (дрібних островів) з населенням 526 тис. чол. належать Каролінські, Маршаллові і Маріамські острови, що перебувають під опікою США, оо. Гільберта, Лайн, Фенікс і Ошеш входять до складу утвореної в 1979 р. незалежної держави Кірібаті (88 тис. чол.), а о. Науру — до складу одноім'яної держави з населенням 18 тис. чол., утвореної в 1968 р.

Мікронезійці — це група близьких між собою за культурно-побутовим укладом етносів, які розмовляють мовами австронезійської мовної сім'ї. Найчисленніші етноси східноавстронезійської мовної групи — це кірібатці-тунгаруї (68 тис.), труки (45 тис.), маршалці (30 тис.), понапи (25 тис.), а західноавстронезійської групи — чаморри (85 тис.), белауї (19 тис.). Мікронезійці належать до полінезійсько-мікронезійської перехідної раси. Антропологічні особливості мікронезійців сформувались із змішання меланезійських, полінезійських та індонезійських расових ознак. Виділяються дві антропологічні групи: індонезійсько-меланезійська (чаморри), що зближується з населенням Індонезії та Східної Азії; океанійська (полінез. канаки — *жителі південних морів*), що зближується з меланезійцями і полінезійцями.

Історія етносів різних частин Мікронезії складалася по-різному як в доколоніальні, так і в колоніальні часи. Найістотніші зміни відбувались у культурі етносів Західної Мікронезії, значно менших змін зазнала традиційна культура Східної Мікронезії.

Західномікронезійська історико-етнографічна підобласть

До приходу європейців одним з найрозвинутіших західномікронезійських етносів були чаморри (мікронез. слово чаморро — *вождь*) Маріамських островів. Основним заняттям чаморрів було землеробство, найбільш поширеними знаряддями обробітку ґрунту — дерев'яні загострені кілки та мотики. Рис жали ножами із гострих черепашок. Основними землеробськими культурами в них були рис, ямс, банани, кокосова пальма, хлібне дерево, цукрова тростина тощо. Крім того, чаморри займалися морським рибальством і полюванням на птахів і кажанів. У землеробстві, рибальстві і полюванні були зайняті виключно чоловіки. Жінки вели домашнє господарство, плели циновки і кошики, виготовляли глиняний посуд, кокосову олію, збирали їстівні плоди і корені, ловили ручними сітками і сачками рибу на рифах, готували їжу і т.п.

У море чаморри випливали на подвійних човнах з парусами трикутної форми. Основною їх зброєю був спис із кістяним нако-

нечником і праща. Воювали вони рідко, а війни не були тривалими і кривавими.

Чаморри майже не знали одягу, охоче ходили голими. З чоловічого одягу відомі лише набедрені пов'язки, а в жінок — спіднички з трави. Прикрашали себе підвісками і намистами з черепашок, зуби фарбували в чорний колір, але не знали татуювання.

Жили чаморри селами по 50–150 жител і хуторами біля своїх полів. Наприкінці XVII ст. головним у них було село Агана на західному узбережжі о. Гуама. Тут у 53 великих будинках жила вища знать. Будинки для них споруджувались на дерев'яних чи кам'яних стовпах. Крім того, в с. Агана було ще 150 малих жител, в яких проживали рядові общинники. Стіни і дах такого житла робили з пальмового листа.

Усі чаморри поділялися на три групи: вища знать, середній прошарок і общинники (“простий народ”). Знать контролювала все виробництво і обмін. З її середовища виходили воїни, мореплавці, рибалки, корабели, купці, жреці та ін. Середній прошарок допомагав знаті у всіх справах. Общинники були усунені від активного громадського життя цілою системою табу. Вони не мали права бути воїнами, мореплавцями, рибалками, корабелями і купцями. Займалися виключно землеробством, а рибу їм дозволялося ловити лише остенями.

Кожен острів був поділений на райони з кількох сіл. На чолі кожного з них стояв вождь зі своєю родиною. Земля перебувала у власності знаті.

Загалом суспільний стан чаморрів можна характеризувати як розпад первісного суспільства, що проходив через форму пізнього матріархату. Це засвідчується наявністю родів з матрілінійною спорідненістю. Жінки в роді займали високе становище: вдома їх влада була необмеженою, вони відігравали важливу роль у радах і керували судами. Крім того, жінки проводили свої таємні збори, на які не допускалися чоловіки. Сюди вони приходили в найкращому одязі і після зборів влаштовували для себе розваги (співи і танці).

Високе суспільне становище жінок засвідчувалось і тим, що дівчата до шлюбу користувалися повною свободою дошлюбних зв'язків. Ініціатива шлюбу часто виходила від дівчат, а сватати йшла мати дівчини. Якщо жінка після одруження порушувала вірність чоловікові, то він міг вигнати її з дому, але не міг покарати фізично. Крім того, осоромлений чоловік міг викликати свого суперника на двобій. Якщо ж чоловік порушував шлюбну вірність, то жінка його жорстоко карала. По смерті чоловіка все

майно переходило до жінки та її родичів. По смерті матері діти залишалися у сім'ї її батьків.

Релігійні вірування свідчать, що в чаморрів великого поширення набув культ мертвих і предків. Шамани і ворожбити використовували черепи предків для виконання різних магічних обрядів. Важливу роль у житті відігравали знахарки, які вміли вправляти вивихи, лікувати переломи та внутрішні хвороби. Фольклор і музика чаморрів — слабо вивчені. З музичних інструментів їм були відомі два види сопілок, один із них — носовий.

Уся ця різноманітна культура чаморрів на сьогодні повністю зникла. На початку 60-х років XVII ст. на Маріамські острови прибули іспанські солдати. Чаморри 30 років воювали із загарбниками. Іспанці поголовно винищили всіх чоловіків. Нинішні чаморри — нащадки від змішаних шлюбів жінок-чаморрок та іспанських вояків-філіппінців і мексиканців, тобто чаморри — це етнічна химера без усталених етнічних стереотипів.

Острови Палау і Яп становлять найзахіднішу частину Мікронезії. Незважаючи на європейську колонізацію, місцеве населення зберегло свою етнічну цілісність, самосвідомість, почасти і свою традиційну культуру.

Основним заняттям місцевого населення було рибальство, що доповнювалося землеробством. На острові Палау було розвинуте навіть зрошувальне землеробство, яке давало ямс, таро, банани та інші плоди дерева. Рису місцеві аборигени не вирощували. На островах розвивалося гончарство, але керамічні вироби були примітивні і крихкі. Будинки будували, як правило, на кам'яних стовпах.

Одяг чоловіків обмежувався набедреними пов'язками, жінок — спідничками. Татуювання використовували лише жінки. Чоловіки старанно доглядали волосся, мочки вух проколювали і в дірочки вставляли шматочки панциря черепахи або квіти. Носову перегородку також проколювали, а в отвір вставляли квіти. Зуби аборигени фарбували в чорний колір.

Для о. Яп та ряду інших островів Мікронезії було характерне широке використання грошей: кам'яні диски, черепашки, скельця, уламки щита черепах і т.п. Подекуди існували навіть лише чоловічі і лише жіночі гроші. На о. Яп гроші — це великі круглі камені з просвердленим отвором. Вони за виглядом нагадують жорнові камені.

У минулому на оо. Палау і Яп переважали відносини матриархату. В його основі лежав матрілокальний екзогамний рід. Діти належали до роду матері. Рід звичайно очолювала жінка-вождь

(“велика жінка”). Її будинок був центром життя роду. Народження дівчаток завжди віталось більше, ніж народження хлопчиків. Жінки вважалися матерями роду і матерями землі. На цій основі склався культ жіночих предків. Головну роль у житті роду відігравала жінка-вождь. Вона була радницею роду, розпорядником усіх його грошей. Вождь-чоловік без її згоди не приймав жодних рішень. Влада жінки-вождя спадкувалася молодшою сестрою чи дочкою. Подеколи жінку-вождя вибирали за її розум, розпорядливість і енергію.

Рід мав своє нерухоме майно, що складалось із землі і родового будинку. Члени роду були пов’язані традиціями взаємодопомоги. Особливо тісні зв’язки були між дядьками та їх племінниками по материнській лінії спорідненості (**авункулат**). Кілька родів об’єднувались у територіальну общину, яка ділилась на дві половини. Кожна з половин займала окрему вулицю в селищі. Можливо, в такому поділі збереглися залишки дуально-екзогамної організації.

Населення островів поділялося на три групи: вождів, вільних і невольних. Кожна з названих груп мала свої чоловічі союзи і будинки. Члени нижчої групи не могли входити до чоловічків вищої групи.

Особливою рисою суспільного життя аборигенів о. Палау і Яп була система чоловічих і жіночих союзів. Кожен чоловічий союз мав великий будинок для зборів, в якому чоловіки спали, приймали гостей. Жінки не мали таких будинків, але жили разом з дітьми в сімейних будинках. Кожен хлопчик у 5–6 річному віці вступає в один із союзів, а через кілька років переходив у інший союз. Переходи здійснювались 3–4 рази упродовж життя. Кожен союз об’єднував 35–40 чоловіків приблизно одного віку. Такі союзи мали навіть свої суди.

Переважаючою формою шлюбу в аборигенів о. Палау і Яп був дислокальний шлюб. Подружжя тут не жило разом. Чоловік лише приходив у гості до своєї дружини. Це означає, що справжньої сім’ї аборигени не знали. Розлучення шлюбних пар здійснювалось дуже легко і швидко.

Релігійні вірування жителів о. Палау і Яп Миклухо-Маклай характеризував як шаманізм з професійними жрецькими, що вважали себе посередниками між людьми і духами.

Велику зацікавленість дослідників викликали прояви письма на о. Палау. Тут на фронтонах чоловічих будинків зустрічались символічні рисунки певного значення. Миклухо-Маклай зазначав, що такими рисунками записували найважливіші події та спогади.

Східномікронезійська історико-етнографічна підобласть

Виняткова більшість островів Східної Мікронезії має коралове походження і характеризується бідним рослинним і тваринним світом.

Землеробство на островах було слабо розвиненим, але місцями вирощували коренеплоди (ямс, таро, батат), зрідка зустрічалося зрошення полів. Ґрунти коралових островів мало придатні для вирощування коренеплідних. Тому тут переважало вирощування плодкових дерев: бананів, хлібного дерева, кокосових пальм, пандуса та інших. Плоди на деревах дозрівали з травня, а у вересні збір плодів завершувався. З жовтня по березень місцеві аборигени жили плодами пандуса, а з березня до травня — заготовленими і консервованими плодами хлібного дерева і пандуса.

Кожна сім'я мала свій сад із плодкових дерев, в якому працювали лише чоловіки. Жінки не брали участі в землеробстві.

На більшості островів основним заняттям було рибальство. Рибу ловили впродовж року безперервно. Техніка риболовлі у східних мікронезійців високорозвинена. Поширеними в них були сітки довжиною 30–40 м. Рибу ловили переважно посеред лагун. Жінки брали в риболовлі участь нарівні з чоловіками.

З домашніх тварин східні мікронезійці знали лише напівдиких собак, але повсюдно розводили курей, яких тримали на прив'язі.

Спільною рисою всіх східних мікронезійців було те, що вони більшість знарядь виготовляли з черепашок, бо камінь на коралових островах повністю відсутній. З черепашок робили сокири, а їх леза наточували коралами. Якщо на острови потрапляли кам'яні сокири, то вони ставали власністю общини. Замість ножів також використовували гострі черепашки чи їх уламки. Мікронезійці Каролінських островів знали примітивний горизонтальний ткацький станок. Але вони використовували і давній спосіб ткання, коли один кінець основи кріпили до будь-чого у житлі, а другий — ткаля прив'язувала собі до пояса. Вона ткала, сидячи на землі.

На островах Гільберта, Каролінських і Маріамських островах житло — це двосхилий дах на стовпах. Така споруда не мала бокових стін. На висоті 2,5–3 м від землі під дахом настеляли стелю. В ній залишали отвір, до якого приставлялася драбина. На горищі тримали домашній скарб, у холодну пору тут спали. Простір між землею і стелею служив за житло, в теплу погоду тут спали прямо на землі.

На Маршаллових островах такі будинки стояли кожен окре-

мо, далеко один від одного, а на о. Гільберта вони групувались у села. У кожному селі були великі споруди для потреб общини і холостяків. Окремі острови час від часу заливало морськими хвилями чи дощовими водами. На таких островах будинки стояли на фундаментах різної висоти. Інколи весь острів з боку моря обгороджували стінами з черепашника, що захищали його від zalivanja морськими хвилями.

Одяг східних мікронезійців був бідний. Вони не знали тапи, а тому їх одяг — це лише поясок чи набедрена пов'язка з саморобної тканини. Вуха вони звичайно проколювали і оздоблювали різними підвісками. Тіло щедро татуювали. Чим далі на схід, значення татуювання наростало. Воно повсюдно відігравало релігійну роль та засвідчувало соціальний статус людини.

Основна зброя місцевих аборигенів — списи і дерев'яні мечі, пращі, а на о. Гільберта винайшли й захисну зброю — панцирі і шоломи, плетені з міцних волокон кокосової пальми.

Аборигени Східної Мікронезії донині зберігають поділ на дві касты: родову аристократію і підданих (“простих людей”). На Маршаллових островах аристократію складали члени двох екзогенних матрілінійних родів, які були пов'язані взаємними шлюбними зобов'язаннями.

Родова аристократія (“благородні”) поділялася на три групи: головний вождь (“король”) та члени його родини; молодші вожді — діти вождя, інших чоловіків і жінок роду головного вождя та їх нащадки; багаті люди незнатного походження, які не належали до роду правителя та його родичів. У випадку суперечок молодші вожді могли вільно перейти під зверхність іншого головного вождя. Старші (великі) і молодші вожді складали окрему замкнену касту. Її основна ознака — власність на землю, що передавалася у спадок. Усі молодші вожді мали свою землю і своїх підданих (“простих людей”). Вони були вимушені забезпечувати великих вождів продуктами землеробства і рибальства, виставляти своїх підданих для виконання повинностей перед великими вождями, воювати за них.

Піддані не мали власної землі, вони обробляли землю великих і малих вождів і були повністю залежними від них. Вождь міг вимагати собі в дарунок будь-яку річ із майна підданого, навіть його дружину чи дочку, і той не мав права відмовити. Крім того, вожді користувалися правом першої шлюбної ночі, могли заборонити підданам одружуватися, виносили смертний вирок і т.п.

Загалом суспільні відносини східних мікронезійців за характером нагадували пом'якшені форми раннього рабства. Це підтверджується тим, що на о. Гільберта були відомі групи населення, які не мали жодного майна. Вони жили в маєтках великих землевласників, працювали як раби лише за їжу. Вони одружувалися лише з такими, як вони. На о. Науру склалося навіть спадкове рабство.

Важливу роль у житті східних мікронезійців відігравали традиції роду. Так, на о. Гільберта існувало 27, а на острові Трук — 40 матрілінійних родів. Родові зв'язки були настільки міцними, що визнавалися навіть людьми, котрі ніколи не зустрічалися. На Маршаллових і Каролінських островах матрілінійні роди розрізнялися за тотемічними ознаками. Роди регулювали шлюбні відносини, керували обрядами і ритуалами. Жодних економічних функцій вони не виконували.

Основним суспільним і виробничим осередком східних мікронезійців була велика матрілінійна сімейна община, до складу якої входило 30–40 чоловік. Кожна велика сім'я мешкала в окремому будинку, мала спільне вогнище, окремий чоловічий будинок і свою земельну ділянку. Окремі члени сім'ї мали ділянки, які вони обробляли самостійно. Все зроблене членом великої сім'ї належало йому особисто, але якщо він хотів щось подарувати, то мусив просити згоди у голови сім'ї та її членів.

Шлюб у східних мікронезійців був матрілінійним і дислокальним. Шлюбні відносини зберігали багато архаїзмів. Молодь до шлюбу користувалася повною статевією свободою, одружені жінки мали побічних чоловіків, чоловіки — побічних жінок. При розлученнях діти завжди залишалися з матір'ю. Полігамія (багатошлюбність) чоловіків зрідка зустрічалася лише у багатих. При цьому першу дружину обов'язково брали із знатних, вона була головною. Інші жінки могли бути із підданих.

У будинку сімейної общини мешкали сім'ї жінок з чоловіками і дітьми, неодружені брати. При цьому одружені чоловіки не поривали тісних зв'язків зі своєю рідною сімейною общиною. Вони працювали як на землі своїх дружин, так і на землі своїх сестер, тобто на своїй землі, часто харчувалися в сестер, спали в чоловічих будинках рідних їм сімейних общин. У домашньому житті східних мікронезійців існувала повна рівноправність чоловіків і жінок, але влади батька не можна простежити. При повній рівноправності відчувалася побутова перевага жінок.

5. АНГЛОНОВОЗЕЛАНДСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Нова Зеландія була відкрита в 1642 р. А.Тасманом. Удруге її відвідав Дж. Кук у 1769 р. Перші європейські поселенці — це втікачі-каторжники з Австралії та втікачі-моряки, які адаптувалися маорійським суспільством. У 1814 р. на о. Нової Зеландії проникають англійські місіонери, які відкрили шлях до англійської колонізації. Слідом за місіонерами прийшли купці і перші поселенці, які за металеві вироби скуповували в маорійців найкращі землі. Але це не викликало конфліктів між аборигенами і колоністами, бо останніх у 1840 р. налічувалося всього 2 тис. чоловік. У 1840 р. на Нову Зеландію був призначений новий губернатор, який проголосив приєднання островів до Англії. Почався швидкий приплив нових колоністів. За час з 1840 до 1861 рр. число європейських колоністів виросло до 99 тис., а на 1871 р. їх чисельність зростає до 270 тис. чоловік.

Основний приплив переселенців йшов з Англії, Шотландії та Ірландії. Переселенці з цих країн приносили на нові місця звичаї і традиції своєї батьківщини. Наприклад, шотландці-переселенці сповідували пресвітеріанство і в своєму житті користувалися демократичними засадами, англійці дотримувалися порядків консервативної Англії. Саме переселенці 60–70-х років XIX ст. склали основу нинішніх англоновозеландців. Єдність мови, території розселення, близькість культурних традицій і запровадження в 1852 р. самоврядування сприяло консолідації англомовного населення з переважаючими англошотландськими традиціями в націю. У 2003 р. населення країни становило 3875 тис. чол., з них майже 450 тис. майорійці.

Основним заняттям європейських поселенців було тваринництво та оброблювальні види промисловості. Основне їх багатство — худоба. На соковитих вічнозелених луках випасаються мільйони тварин: на рівнинах і передгір'ях — велика рогата худоба, на гірських випасах — вівці.

Великі і середні фермери мешкають у містах і містечках, а на фермах живуть і працюють управителі зі слугами, стригальями, доярками, молочарями, сироварами, пастухами та ін.

Нині понад 90% новозеландців мешкає на околицях міст у невеликих одноповерхових будинках з великою верандою і розлогим садом. Загалом англо-новозеландці мають мало таких культурно-побутових рис, які можна було б характеризувати як етнічні.

ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКА ПРОВІНЦІЯ

Провінція займає величезні простори Канади, США, Гренландії, Бермудських та інших дрібних островів, включає кліматичні пояси арктики, тундри, тайги, помірної зони та субтропіків. У 2003 р. тут проживало понад 284 млн чол.

До початків європейської колонізації в арктичній зоні проживали ескімоси, на Алеутських островах — алеути, а на більшості територій США і Канади — лише індіанські етноси. Переселенці з Європи колонізували найбільш придатні для проживання простори, винищили і витіснили індіанців у непридатні для проживання райони. Переселенці належали до різних антропологічних підрас та антропологічних типів великої європеїдної раси та відмінних культурно-побутових традицій. Європейці започаткували переселення в Америку негроїдів, а в добу капіталізму — нових переселенців з Азії. Це спричинило складання расової, етнічної та культурно-побутової строкатості населення провінції.

У складі північноамериканської провінції виділяються арктична, канадська та північноамериканська історико-етнографічні області, а в їх складі — окремі підобласті.

1. АРКТИЧНА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Історико-етнографічна область охоплює райони арктичної зони Аляски, Алеутських островів, півночі Канади та Гренландію. У цих районах проживають ескімоси і алеути, які належать до арктичної (ескімоської) підраси великої монголоїдної раси, розмовляють мовами ескімосько-алеутської сім'ї, сповідують християнство, а фактично, під його прикриттям, дотримуються первісних релігійних вірувань і шаманізму.

Ескімоська історико-етнографічна підобласть

Ескімоси (самоназва інуїт) — етнічна спільнота, яка проживає на Алясці (США), півночі Канади, о.Гренландії (Данія) і частково на Чукотці (Росія). Сформувалися вони як етнос у районі Берінгового мису 5 тис. р. до н.е. Звідти розселилися на схід, а потім уздовж арктичного узбережжя Америки аж до Гренландії. Культура ескімосів формувалась упродовж I тис. н.е. Гренландські ескімоси зіткнулися з європейцями-норманами ще в XI–XII ст., а в XVII–XVIII ст. — з європейцями-китобоями, торговцями хутром, місіонерами.

Ескімоси поділяються на три географічно-етнографічні групи: західні, які населяють Аляску і басейн р. Маккензі; центральні, які проживають на арктичному узбережжі Канади; східні (гренландські). У них виділяється 5 господарсько-культурних комплексів: а) мисливці на морських звірів Чукотки, о. Святого Лаврентія, північно-західного узбережжя Аляски; б) рибалки західного і південно-західного побережжя Аляски; в) мисливці на оленів-карібу тундри Канади, заходу Гудзонової затоки та півострова Унгава; г) мисливці на тюленів північного заходу і сходу Гренландії та островів Канадського Арктичного архіпелагу; д) мисливці на оленів-карібу і тюленів півночі Канади і Аляски.

Господарство і культура ескімосів — виразний приклад творчих можливостей людини, її здатності не лише виживати, а й творити навіть в екстремальних природно-географічних умовах. Ще задовго до приходу європейців, на основі кам'яної індустрії мезоліту і раннього неоліту, ескімоси витворили високоспеціалізовану культуру експлуатації природних ресурсів півночі. Ряд досягнень і винаходів цієї культури були запозичені європейцями і стали важливими елементами сучасної “арктичної культури” полярників.

Винятково важливу роль у господарстві ескімосів відігравав морський звіробійний промисел, що давав їм усе необхідне для життєзабезпечення: м'ясо і жир були їжею; шкури використовувалися для виготовлення одягу, взуття, начиння, обладнання і утеплення житла, виготовлення каяків, упряжі, ременів для гарпунів, сіток; з кишок шили водонепроникний одяг, ними затягували віконні отвори; із сухожилля робили нитки і мотузки; салом морського звіра, яке спалювали в кам'яних каганцях, освітлювали і зігрівали житло; кістки китів йшло на спорудження каркасу житла та кріплення підземних переходів до нього.

Прийоми полювання в ескімосів достатньо різноманітні. В усіх ескімосів, за винятком аляскінських, було поширене зимове полювання біля дихальних отворів у льоді, в які входив лише ніс тюленя. Інший відомий спосіб полювання на тюленів — підповзання. Ескімоси дельти р. Маккензі на тюленів ставили сітки з китового вуса чи шкіряних шворок, а канадські й гренландські ескімоси полювали гарпуном з краю криги та ін. Коли ж море було вільне від льоду, то мисливці впливали на шкіряних човнах — каяках. При полюванні на китів та перевезенні вантажів використовували великі шкіряні плоскодонні човни — уміаки. Вони сягали 8 м завдовжки. Гребцями на них були жінки, рульовими — чоловіки. При перекочівках уміаками перевозили

вантажі, дітей, старих людей. Основним знаряддям морського полювання був гарпун з відокремлюваним кістяним наконечником. Важливу роль відігравало також сухопутне полювання. Влітку стада карібу йшли до берега моря майже завжди одними шляхами. На них ескімоси полювали переважно способом загону. Олені ескімоси, крім того, влаштовували засідки на місцях водних переправ стад. На воду вони випливали в каяках. Узимку вони полювали на оленів, викопуючи ями в снігу і накривали їх зверху хмизом та оленьчим мохом. На шляхах до водопоїв мисливці розставляли ремінні петлі і т.п. Тундрові ескімоси не заходили в ліси, боялись їх. Узимку, звичайно, вони жили впроголодь. Нестачу харчів поповнювали завдяки рибній ловлі, інколи — полюванню на мускусних биків. На них нацьковували собак. Тварини не тікали, а збивались у стада, займали кругову оборону. Мисливці вбивали тварин з луків чи заколювали ратищами.

Зграї голодних вовків завжди кружляли навколо зимівок. Ескімоси біля своїх жител розкидували кульки, зроблені із скручених у тугу спіраль гострих і тонких китових пластин довжиною 50 см. Спіраль густо змащували китовим жиром, формували з неї кульку і заморожували. Голодний вовк проковтував таку кульку, в його шлунку вона розмерзала, а пластинки випрямлялись і протикали його шлунок.

Зрідка ескімоси полювали на птахів. Поширеним таке полювання було в ескімосів крайнього північного заходу Гренландії. Тут на птахів полювали дротиками, які кидали при допомозі дощечок, кидальними болами (кілька просвердених кістяних кульок зв'язували між собою сухожиллям) чи забивали камінням. Повсюдно на водоймах ескімоси займалися рибальством. Рибу ловили сітками, сачками, риболовецькими гачками, влаштуванням загат, її стріляли з лука, багрили і т.п.

Морське і сухопутне полювання та рибальство були виключно чоловічими заняттями. Жінки займалися збиральництвом і веденням домашнього господарства. При полюванні на китів жінки залучалися до участі в ньому лише як гребці.

Стійбища ескімосів складалися з кількох жител, в яких мешкали 3–4 споріднені сім'ї. Існувало два типи житла: зимове і літнє. Найдавнішим зимовим житлом була трохи заглиблена в землю куполоподібна кам'яна будівля. Її розміщували переважно на схилі. До неї вів довгий прохід з каменів, який зверху присипали глиною. Вхід у житло закладали плоскою кам'яною брилою. Стіни над землею складали з китових ребер і каменів або лише з китових ребер. Цей каркас накривали тюленьчими

шкурами, які міцно прив'язували одна до одної і до кісток. Зверху накидали шар гілочок вересу і знову накривали шкурами. У внутрішньому просторі житла влаштовували нари-лежанки і підвищення для ламп.

У центральній частині американської Арктики ці кам'яно-кістяно-шкіряні житла замінювали сніговими "іглу". На Лабрадорі, Алясці і Гренландії "іглу" — лише тимчасове житло. Укладали таке житло зі снігових брил справа наліво у вигляді спіралі. Ззовні під снігом рили тунель до іглу. Якщо товщина снігу була недостатньою, то прохід вимуровували із снігових плит. Діаметр іглу 300–400 см, висота — 200 см. Велике іглу в діаметрі сягало 900–1000 см, а у висоту — 300–350 см. Велике іглу використовували для проведення зборів, влаштування свят.

Збудувавши іглу, всередині нагрівали повітря, щоб сніг пустив вологу, влігся і набрався води. Коли стіни були вже достатньо зволожені, в іглу впускали холодне повітря і давали стінам промерзнути. Стіни покривалися плівкою льоду, а іглу ставала монолітним снігово-льодовим куполом. Верх цього купола витримував кількох чоловік. Вдень у житлі було дуже світло. На час полярної ночі вікна іглу закладали скибками тонкого озерного льоду. Освітлювали і опалювали іглу жировими лампами.

В іглу звичайно жили дві сім'ї. Кожна з них займала одну половину житла, мала свою лежанку, накривалась одним, зшитим з оленячих шкур покривалом. Інколи для снання ескімоси використовували мішки з хутра, бо середня температура житла складала лише 2–3 градуси вище нуля.

На Алясці ескімоси жили в чотирикутних землянках з дерев'яною основою. При спорудженні землянки викопували яму глибиною до 100 см. У її кутах вбивали стовпи 400 см заввишки. Стіни закладали дошками. Конічний дах споруджували з товстих стовбурів. Посередині даху залишали отвір для виходу диму і освітлення. Долівку настеляли дошками. До землянки вів довгий підземний прохід. У середині житла влаштовували підняті над долівкою нари. Їх ширина сягала 150–200 см.

Літнє житло ескімосів — це палатки на 3–4 пари жердин. До їх верху прив'язували поздовжню жердину, що виконувала роль гребеня. Цей каркас покривали шкурами оленів. Краї шкур притискали до землі великими каменями.

Одяг ескімосів максимально пристосований до умов холодного клімату. Оленяче хутро і глухий крій чудово захищали тіло від холоду, вітру і вологи. Чоловіки одягали коротку глуху куртку з капюшоном з оленячих чи тюленьчих шкур хутром усере-

дину. Поясний натільний одяг являли собою коротенькі шкіряні натазники, зверху на них одягали зшиті зі шкур оленя, тюленя чи білого ведмедя штани до колін. На ноги натягали довгі панчохи хутром до тіла і взували чоботи зі шкір оленя чи нерпи хутром назовні. Жіночий одяг шили з такого ж матеріалу. Він за формою і кроєм був близький до чоловічого. Жінки одягали натільні шкіряні сорочки, а зверху короткі куртки, що оздоблювались аплікацією. На куртку ззаду пришивали мішок, в якому носили дітей. Тихоокеанські ескімоси шили куртки без капюшона зі шкурок морських птахів.

Ще наприкінці XIX ст. ескімоси жили первісними общинами, але родової організації в них не було. Основним соціальним осередком в ескімосів було стійбище. Майже всі його мешканці були між собою в родинних і свояцьких зв'язках. На заході Аляски людина "свого" стійбища навіть протиставляла себе людині "чужого". Найвиразніші пережитки роду збереглися в ескімосів затоки Коцебу. В них проявлявся поділ на тотемні групи Вовка, Сокола, Ворона. Всі їх члени вважалися між собою родичами. В ескімосів Аляски і Гудзонової затоки зберігалися чоловічі будинки.

У центральних і гренландських ескімосів родинні зв'язки були виражені слабше. На перший план виступали сусідські зв'язки мешканців стійбищ. Ескімоські стійбища можна ототожнювати з сусідською общиною, що зберегла окремі традиції родових зв'язків.

В особистій власності ескімосів були зброя, каяки, санки, лижі, мисливські знаряддя, одяг, речі домашнього вжитку, запаси харчів, іграшки, ділянки льоду з отворами для дихання тюленів тощо. Знайшовши такий отвір, мисливець ставив біля нього свій знак. Такі знаки мали всі сім'ї, ними позначали свої речі. Предмети особистої власності можна було позичати, але поламано річ не треба було відшкодовувати. Коли помирав одружений чоловік, його особисті речі клали у гріб. Інше майно спадкували рідні, головним чином діти: сини — знаряддя полювання, дочки — предмети домашнього вжитку. Вдова нічого не спадкувала, але повертала своє придане.

Між ескімосами різних районів існував жвавий обмін. Торгові ярмарки проводились у вигляді свят з танцями і ритуальними церемоніями. Такі ярмарки періодично влаштовували в одній місцевості. При обміні роль грошей найчастіше відігравали шкурки дорослих видр чи бобрів.

Уже наприкінці XIX ст. на Алясці в кожному поселенні були багаті ескімоси. Вони час від часу влаштовували свята і роздава-

ли біднякам їжу і дарунки. Якщо багач ухилявся від проведення такого свята, то односельці вбивали його і розділяли майно між собою або силою примушували його віддати майно. Це свідчить про побутовий опір поширенню приватної власності.

Загальнопоширеним в ескімосів був парний шлюб. Розлучення здійснювалося швидко, діти залишались при матері.

З порушниками традицій вели бесіди, їх бойкотували, не впускали до своїх жител, з ними не розмовляли, а злісних порушників виганяли зі стійбища чи навіть убивали. Таке вбивство вважалося законним, всі інші — вимагали кровної помсти.

Пересуваючись по величезних просторах, ескімоси чудово знали не лише власні мисливські угіддя, а й територію своїх близьких і далеких сусідів. Це засвідчувала їх легка орієнтація на картах, вміння накреслити карти-схеми зі старанно фіксованою береговою лінією.

Багата також народна творчість ескімосів. Найхарактернішою рисою їхнього мистецтва є різьба по кістці і рогу. На плоских поверхнях вони рисували сцени полювання, свят чи повсякденного життя. Оздоблювали також одяг аплікацією, інколи вишиванням. Повсюдно було поширене татуювання. Чоловіки татуювали обличчя лише однією-двома рисочками. Жінки, бажаючи бути гарними, татуювали на обличчі доволі складні рисунки. Із розваг для ескімосів найхарактернішими були пісенні свята, на яких співали хором чи індивідуально. Співці самі складали свої пісні, старанно зберігали давні пісні. Влаштувалися також пісенні змагання чоловіків. Їх проводили між порушниками громадського життя чи суперниками. Крім того, ескімоси розважалися різними іграми. У час зимової бездіяльності жінки часто грали в гру “зніми мотузок”, дівчатка — в ляльки, чоловіки — в м'яч, кості, більбовку (кістяну іграшку на нитці підкидали вгору і намагалися спіймати на кінець палички), хлопці — в полювання.

Багата також міфологія і фольклор ескімосів. Повсюдно поширений у них міф про дівчину, що втекла від кохання рідного брата на небо і стала сонцем, про хлопця, який переслідував свою кохану і т.ін. У них також багато казок і розповідей про тварин, напівлюдей-велетнів, шаманів, кровну помсту, сиріт, далекі подорожі та ін.

Релігія ескімосів переважно анімістична, але включала в себе віру в невизначену магічну силу. Інколи таку силу ескімоси втілювали у духа землі Тунга. Важлива роль відводилася також духам-господарям: морській господині (Сідій), лісовій господині, матері-карібу і т.ін.

На середину ХХ ст. сформувалися чотири етнополітичні групи ескімосів: гренландські, канадські, американські та чукотські (російські). Найрозвиненіші з них гренландські ескімоси (самоназва калатліт). Група налічує понад 45 тис. чоловік, які розмовляють ескімоською і датською мовами, мають писемність на основі латинського алфавіту, сповідують лютеранство. Сильно метисовані з датчанами гренландці стали рибалками, моряками, працюють у шахтах, на нафтопромислах, в оброблювальній промисловості. Американські (альяскінські) ескімоси (34 тис. чол.) також дуже європеїзовані і християнізовані, працюють як у традиційних промислах, так і в нафто-газовій промисловості. У них склалася писемність на основі латинського алфавіту, сформувалася своя дрібна буржуазія та інтелігенція. Канадські ескімоси (36 тис. чол.), незважаючи на європеїзацію і християнізацію, живуть з традиційного морського і сухопутного полювання та рибальства, але користуються сучасними знаряддями і технікою. Чукотські ескімоси (1,5 тис. чол.) повністю зросійщені, їх традиційна культура здеградувала, а самі вони вимирають.

Алеутська історико-етнографічна підобласть

Алеути (унанган) — корінне населення Алеутських островів та південно-західного узбережжя Аляски, що належать США. Нині загальна їх кількість складає понад 6 тис. чол. Назву "алеут" запровадили росіяни. Вперше назва в письмових документах з'являється у 1747 р. Росіяни на вернули унанганів у православ'я. У 1867 р. Росія продала Алеутські острови і Аляску США.

Заселення Алеутських островів предками унанганів відбувалося 10–12 тис. років до н.е. з Азії.

Основними заняттями алеутів до приходу європейців були морське полювання, рибальство і збиральництво. Але при цьому головну роль відігравало полювання на морського звіра. Для полювання об'єднувались у групи по 15–20 чоловік, але в море впливали кожен на власній шкіряній байдарці, що дуже схожа на ескімоський каяк.

У морському полюванні важливу роль відігравали байдарки. Їх каркас зв'язували з гнучких жердок у вигляді решітки. Таку основу обтягували шкурами сивучів і нерп, а зверху залишали отвір (люк) для гребця. Весла використовували дволопатеві. Мисливець одягав непромокальний одяг, підперезавши його широким поясом з кишок сивуча. Сідаючи в отвір байдарки, мисливець його закупорював. Загрозу могли становити лише розриви шкіри чи перекидання байдарки. У таких випадках мисливці трималися на воді за допомогою надутих міхурів сивучів і нерп.

При полюванні використовували різні знаряддя: на бобрів полювали невеликими гарпунами з відокремлюваним наконечником; на китів, нерп і сивучів — списами чи важкими гарпунами; на сухопутного звіра — за допомогою лука і стріли; на птахів — за допомогою боли, що дуже схожа до ескімоської. Чоловіки ще займалися рибальством. Рибу ловили риболовецькими гачками, сачками і невеликими сітками, влаштовували загати з дерева і каменю, рибу били остенями і багрили. Рибу їли свіжою, інколи її сушили.

Збиральництвом займалися жінки і діти. Збирали морських їжаків, крабів, пташині яйця, молюски, морську капусту, ягоди, викопували коренеплоди і т.ін.

Знаряддя праці, промислового і бойового зброю, домашнє начиння алеути виготовляли з дерева плавуну, каменю і кістки. З каменю виготовляли ножі різної форми, в тому числі кинджали. Універсальною зброєю алеутів вважався широкий, трохи вигнутий кам'яний ніж. Кам'яними були також сокири, що кріпилися до дерев'яних ручок прив'язуванням. Для розколювання дерева використовували клини з кістки. Голки для татування також виготовляли з кістки, а голки для шиття — з пташиного пір'я. Жінки звичайно шили, вишивали, виготовляли обтяжку для байдарок, плели кошики і циновки, сумки і сітки, художні плетива і т.ін.

Чоловіки і жінки одягали довгий одяг глухого крою без капюшона (парки). Чоловічу парку шили з пташиних шкірок, жіночу — зі шкури морського бобра чи котика хутром до тіла. У море чи на дощову погоду зверху одягали глуху куртку з капюшоном (камлейку) з кишок сивучів, моржів чи китів. Капюшон і рукави камлейки затягували шворками. Зшивали шкурки і кишки нитками із сухожилля. Найдавніший вид взуття — чоботи (торбасі) зі шкур морських тварин, халяви виготовляли з горла сивуча. Підшови викроювали з ластів сивуча. На голову алеути одягали капелюхи з відкритим верхом. Капелюхи з конічним верхом носили лише багаті.

Більшість алеутських поселень тягнулася уздовж Берінгово-го узбережжя островів. Села розміщувались на мисах, поблизу річок і потоків. Найдавніше житло — це напівземлянка. Село складалося з трьох-чотирьох вільно розташованих напівземлянок різних розмірів. Житло настеляли колотим плавунном, зверху стелили суху траву, шкури, а потім ще укладали дерн. Зверху залишали кілька чотирикутних отворів, що використовувались як входи до землянки. У житло спускалися по вкопаному стовпу із зазубринами. Зимові житла великі, їх розміри сягали 18×6 м і

вміщали 10–40 сімей. Усередині житла настеляли нари. Внутрішні стовпи розмежовували простір між окремими сім'ями. Крім центрального житлового приміщення, влаштували ще бокові. Зброя, знаряддя, харчові продукти, одяг зберігались у спеціальних курнях, що влітку використовувались як житло. Інколи недалеко від сіл споруджували укріплення та спостережні пункти.

Населення кожного з островів чи їх груп являло собою самостійні територіальні об'єднання зі своїми діалектами і самоназвами. Очевидно, це були племена. Вони очолювались вождями, які вважались нащадками тих давніх вождів, яким алеути поклонялись. Племінні вожді повністю контролювали зовнішній обмін населення підлеглої їм території, відали воєнними операціями, мали право на привласнення частини того, що приносило море до території племені, і т.ін. При вирішенні питань війни і миру вождь обов'язково погоджував свої дії з вождями всіх поселень. Жоден з підлеглих вождів не мав права без дозволу племінного вождя робити самостійних військових походів. Водночас такий вождь зосереджував у своїх руках судову владу, але вона обмежувалась владою стариків.

Кожне з племен складалося з кількох груп, очевидно родових. Члени таких груп походили від одного спільного предка. Така група мала свого спадкового чи виборного вождя, проживала в окремому поселенні. Родові вожді оберігали ліжбища та інші території морського звіра від наскоків чужинців, були військовими вождями своїх поселень. Вождь, найближчі його родичі, діти і племінники — привілейована частина населення при поділі військової здобичі, торгових операціях.

Безправними в алеутів були лише безродні, тобто звільнені раби, переселенці з інших островів, а повністю безправними — лише раби. Наприкінці XVIII ст. рабство в алеутів набуло значного поширення. Рабами ставали військовополонені, зрідка — співплемінники. У рабство могли обернути сиріт. Рабство не було спадковим. Діти рабів ставали вільними і повноправними. Незважаючи на це, рабів за проступки карали: били, калічили чи навіть убивали. Водночас їх використовували як еквівалент при обміні: за пару рабів давали байдарку і одну парку; за одного раба — кам'яний ніж і боброву парку і т.ін.

В алеутів XVIII ст. переважав парний вірілокальний шлюб, що поєднувався з тимчасовою матрілокальністю. Хлопчик у 13 років ставав мисливцем. На цей вік він часто був уже формально одруженим. За дружину робили подарунки її родичам. Нарече-

ну, найчастіше дочку дядька по матері, вибирали без участі хлопця. Упродовж кількох років молодята жили у родичів нареченої. Після народження першої дитини вони переходили жити в рід чоловіка. Виховували дітей дядьки дружини до їх змузнення. При розлученнях діти залишалися з матір'ю. Пережитками групового шлюбу в алеутів були звичаї обміну дружинами, гостинний гетеризм, поліандрія та сорорат.

Важлива роль у соціальному житті алеутів належала таємним чоловічим союзам. Вони відіграли важливу роль в утвердженні патріархального роду. Чоловіки в масках предків-велетнів залякували жінок. Юнаків до вступу в союзи готували дядьки по матері і по батькові. Існували також жіночі таємні союзи.

Уже наприкінці XVIII ст. алеути були навернені в православ'я, тому їх релігія вивчалася слабо. Вони вірили в наявність добрих і злих духів і підносили їм подарунки з пташиного пір'я. За уявленнями алеутів хвороби приносять злі духи. На допомогу хворому викликали шамана, який "виганяв" злих духів з тіла хворого. Однак шаман не відігравав важливої ролі у житті суспільства.

По смерті знатних алеутів ховали в гротах. Тіло старанно бальзамували, обклавши сухими травами. Його загортали в трав'яну рогожу, а зверху обв'язували ще шкірою з байдарки. Надавши тілу сидячого вигляду, труп зв'язували ремнями. Такий згорток обмотували сіткою з сухожилля сивучів. Тіло клали в підвішений між двома дерев'яними стовпами кошик-коліску. Біля входу в печеру ставили розмальований стовп. Масові родові усипальниці і цвинтарі для рабів розміщували в заглибленнях скель, трупи не бальзамували, але тілу надавали сидячого положення. У чоловічі поховання клали мисливську і бойову зброю, посуд, маски, амулети і т.ін.

Алеутський фольклор зберігся у вигляді міфологічних переказів про тварин-покровителів, духів і надприродних істот. Особливо цікаві міфи про Великого Ворона, Ворона і Вороненя, що пов'язані з тотемічними віруваннями. Поширені також легенди про первісне безсмертя людей, про походження людей від собаки, що впала з неба, і т.ін.

2. КАНАДСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область охоплює населення всіх просторів Канади (у 2003 р. — 31,51 млн чол.) і частково США, що лежать південніше арктичної історико-етнографічної області. Етнічна строкатість населен-

ня, особливості господарсько-культурних та соціальних традицій сформували в її складі три підобласті: індіанську, франкоканадську та англоканадську.

Індіанська історико-етнографічна підобласть

Аборигени Канади, внутрішніх районів Аляски та лісової смуги півночі США належать до американської підраси великої монголоїдної раси, розмовляють мовами алгокіно-мосанської групи та мовної групи на-дене, нині сповідують християнство, зберігають чимало первісних релігійних вірувань і шаманізму. Індіанців окресленої території називають ще лісовими мисливцями Канади і США. Їх господарство належить до ГКТ рухливих мисливців, риболовів і збирачів тайги і тундри.

Більшість просторів лісової смуги Канади населена мисливсько-риболовецькими племенами атапасків: чейпаваї, тацанотини (“жовті ножі”), етчаотини, тлінгчадини (“собачі ребра”), каучодини (“заячі ребра”), цатини (“бобри”), нахани, секани, талтани, такули (“носильники”), чілкотини та ін. Крім них, у лісовій смузі проживали алгокінські племена: болотні крі, монтаньє, наскапи та ін.

Залежно від локальних особливостей природно-географічних умов в одних племен переважало лісове полювання, в інших — рибальство. Улітку більшість місцевих індіанців була зайнята в рибальстві, а взимку — в полюванні на оленів, лосів, мускусних биків, ведмедів, зайців та іншу дичину.

До приходу європейців полювання на хутрового звіра тут відіграло другорядну роль. Торгівля з європейцями перетворила його у провідний промисел. Полювання на бобрів, видр, куниць, ондатр почало витісняти полювання на м'ясних тварин. Завдяки полюванню на хутрового звіра тут швидко поширилися металеві капкани та вогнепальна зброя.

Найпростішим традиційним знаряддям полювання місцевих індіанців був зашморг із довгих гладеньких ремінців, що прив'язувалися до 2-метрової палиці. Зашморг ставили на стежках, де ходять тварини. Втрапивши головою у зашморг, рухом уперед тварина затягувала його. Крім того, використовували й інші пастки: зашморг, що відривав тварину від землі; підвішену важку колоду; сітки для вилову бобрів під льодом і т.ін. Але аборигени переважно полювали за допомогою лука і стріл та довгих списів.

М'ясну тушу на стійбище привозили тобоганом (однополонними санями). М'ясо споживали печеним і вареним, робили запаси (сушили, вудили, виготовляли м'ясні паштети).

Широко в житті лісових мисливців використовувалися шкури лося і оленя. З них виготовляли покривала для житла, ковдри, домашнє начиння, ремені, взуття, одяг тощо. Обробкою шкур займалися жінки. Вони зі свіжої шкури зішкрібали жир і шерсть, потім вимочували шкуру два-три дні в холодній воді, виймали і розтягували на рамі для просушування. Щоб надати шкурі м'якості, її натирали жиром, скочували і зберігали в теплому місці. Згодом її день вимочували в теплій воді, а потім два чоловіки впродовж цілого дня м'яли шкуру до повного висушування. Так одержували білу і м'яку замшу.

Рибальство давало помітну частку продуктів харчування. Ловили рибу руками, кошиками, риболовецькими гачками, вершами, сачками, сітками, били її остенями, баграми і т.п. Рибу їли сирю, печеною і вареною. На запас рибу сушили і вудили.

Збиральництво відіграло допоміжну роль. Ним займалися жінки і діти. До приходу європейців лісові індіанці солі не знали. Необхідну для організму сіль вони одержували разом з м'ясною їжею. Індіанці охоче жували смолку, яку готували зі смерекової смоли. Кору червоної плакучої верби висушували і курили, з неї ж заварювали чай і т.п.

Лісові мисливці вели рухливе життя, а тому транспортні засоби мали для них важливе значення. Взимку вони користувалися лижами-снігоступами і санками. Для перевезення вантажів використовували однополонні сани (тобоган), якими транспортували більшість вантажів. Тобоган тягли вручну, запрягали в нього собак, а тлінгчадини — лося. Важливе значення мали у лісових мисливців легкі берестяні човни.

Предмети побуту і посуд виготовляли з дерева та берести, а кошики — з лози і корінців. Кожен член родини мав свою глибоку і мілку тарілку, чашку, вирізану з берези, ніж і ложку.

Лісові індіанці шили одяг із замші оленячих шкур нитками із сухожилля за допомогою кістяної голки. Крім того, шили його з нарізаних стрічок заячого хутра, а індіанці монтаньє і наскипи з таких стрічок ще й виплітали окремі складові одягу. Особливо славилися плетені хутряні ковдри.

Чоловічий і жіночий одяг шили і вишивали жінки. Він відрізнявся лише довжиною: чоловіча сорочка закривала коліна, а жіноча — сягала щиколоток. Чоловіча сорочка звисала спереду і ззаду довгими трикутними хвостами. На рукавах, грудях, спині, по подолу сорочку вишивали, нашивали смужки, а низ — оторочували замшевою торочкою. Взимку одягали сорочку з хутра такого ж крою, а зверху накидали плащ із хутра. Поясний одяг

чоловіків: ногавиці — прилягаючі до тіла вузькі замшеві штани. Взимку одягали ногавиці із заячих шкурок. Спереду і з боків їх оздоблювали складним орнаментом червоного кольору. Жіночі замшеві сорочки-сукні досягали майже щиколоток. Їх рівний подол оздоблювали замшевою торочкою, а всю передню частину — вишивкою та аплікаціями. Поясним одягом жінок були такі ж, як у чоловіків, ногавиці, а верхнім — плащі з хутра.

Взуттям чоловіків і жінок були мокасини — взуття, зшите з одного чи двох шматків шкіри.

Літнім та зимовим житлом більшості аборигенів повсюдно була конічна юрта на жердинній основі, яку обтягували шкурами чи обкладали деревною корою і гіллям. У XIX ст. шкіри були витіснені парусиною. Інколи влітку жили в простих куренях з гілок і трави. Взимку індіанці басейну р. Маккензі жили в прямокутних хатинах з жердин і гілок. Двосхилий дах хатини накривали смерековими гілками. В басейні р. Юкон зимовим житлом були куполоподібні напівземлянки.

Традиційний суспільний лад індіанців лісової смуги слабо вивчений, бо вони вже з XVI ст. втягнулись у торгівлю хутром. Промисел хутрового звіра сильно вплинув на весь суспільний лад аборигенів, у яких уже в XVI–XVII ст. почали утверджуватися товарні відносини. Але ще на початку XVIII ст. у більшості племен панували колективні форми власності на мисливські і риболовецькі угіддя.

Очевидно, на час знайомства з європейцями основним суспільним осередком лісових індіанців була невелика родова община. Вона складалася з кількох кочових груп. Ведення спорідненості по матері, матрілокальність, екзогамність, спадкування майна за жінкою засвідчували, що тут панував колись материнський рід.

Основним виробничим осередком аборигенів була кочова мисливська група, що складалася з кількох сімейних пар. Склад мисливських груп не був постійним. Він змінювався від сезону до сезону в межах роду чи племені. Взимку такі мисливські групи полювали і жили окремо, а навесні і влітку об'єднувалися з іншими на берегах річок та озер.

У зв'язку із швидким розвитком хутрового промислу і складанням товарного мисливства родова організація швидко втрачала своє значення. Основну роль почали відігравати мисливські групи з п'яти-шести сімей, в яких проживали як кровні родичі по матері, так і свояки. Влітку всі вони жили в одній палатці. На зиму розділялися на дві палатки: в одній жили сестри зі сво-

їми чоловіками, в іншій — дядьки по материнській лінії зі своїми сім'ями.

Здобуте мисливцями хутро було в їх особистій власності. Його як приватну власність сім'ї, рідше — мисливської групи, обмінювали на інші вироби. Це не лише висунуло мисливця на перший план, а й змінило всю традиційну систему соціальних зв'язків. Із основної маси сімей і мисливських груп виділилися найбагатші, з'явилася можливість нагромаджувати майно. Наявність приватної власності спричинювала грабіжницькі війни. У зв'язку з цим вплив жінки швидко падав, материнський рід втрачав своє значення. Натомість наростало значення окремих сімей, утверджувалася білінійна система спорідненості, вірілокальність, спадкування майна за батьком, шлюб через викуп чи купівлю і т.п. Уже в другій половині XIX ст. у лісових індіанців замість материнського роду утвердилося панування патріархальних сімейно-шлюбних та майнових відносин.

У релігії місцевих аборигенів переплелися тотемічні обряди і вірування з анімістичними поглядами на природу. В алгокінських племен майже повсюдно продовжували зберігатися традиції тотемізму у вигляді пошанування тотемних предків, магічних дій і заклинань, використання амулетів тощо. У багатьох із них за тотемну тварину вважався ведмідь. На цій основі в деяких алгокінських племен склався культ ведмедя. В атапасків сильного розвитку набув шаманізм, культ померлих предків, небесних світил, зокрема місяця, віра в потойбічне життя, переселення і перевтілення душ.

Нині більшість лісових мисливців Канади складає група алгокінських етносів, чисельність яких сягає понад 480 тис. чол. та близько 70 тис. мешканців, які належать до різних атапаських етносів. Живуть вони в католицьких місіях, резерваціях, постійних поселеннях, містах і містечках. Зайняті вони в традиційному хутовому промислі, мисливстві і рибальстві, домашніх промислах і торгівлі, а невеликі групи прилучені до землеробства і скотарства.

Франкоканадська історико-етнографічна підобласть

Вона охоплює територію провінції Квебек та прилеглі території Онтаріо, частину провінції Нью-Брунсвік. Більшість з 10 млн франкоканадців проживає в Канаді, близько 2 млн — в США.

Ще в XVII ст. французи в Канаді заснували колонії Нова Франція (нині Квебек) та Акадія, до якої входили нинішні провінції Нова Шотландія та Нью-Брунсвік. В Акадії вздовж узбережжя проживало 15 тис. французів. У 1713 р. англійці захопили

ли Акадію і розформували її. У 1755 р. французів повністю виселили звідти. Найдовше трималося французьке населення навколо фортеці Луїсбург. З 1758 р. в її околиці почали повертатися вигнані з Акадії французькі поселенці. Нащадки цих старих і нових поселенців нині складають близько 50% населення провінції Нью-Брунсвік. На час завоювання Нової Франції Англією (1763) тут проживало 63 тис. вільних французьких селян, складалася система великого землеволодіння. Французькі феодали, чиновники і купці втекли перед новими завойовниками, а їх землі захопили англійські купці та офіцери. Нині понад 80% провінції Квебек складають франкоканадці, а Нью-Брунсвік — найбільш франкоканадська після Квебеку провінція.

З 1763 р. припинився новий приплив французьких переселенців. Приріст франкоканадців йшов природним шляхом, причому багато сімей мали по вісім-десять дітей. Католицька церква Канади, що користувалася величезним впливом серед французьких поселенців, ще у XVIII ст. висунула і пропагувала принцип “реваншу коліски”. Вона заохочувала ранні шлюби і багатодітність, а бездітність і аборти засуджувала. Нині сім’ї франкоканадців переважно налічують дві-три дитини, чимало з них має по четверо-п’ятеро дітей. Крім того, франкоканадці асимілювали певну частину нових переселенців із Шотландії і Англії.

До кінця XIX ст. понад 90% франкоканадців були зайняті в сільському господарстві. У 1854 р. з’явився закон про те, що маєток батька спадкується лише одним сином. Це викликало еміграцію французьких селян у сусідні провінції та в США. Часто північно-східне прикордоння США з Канадою називають “Малою Канадою”, бо там проживає понад 2 млн франкоканадців. З середини XIX ст. поселення франкоканадців з’явилися також у провінціях Альберта, Манітоба, Саскачеван. Тут вони жили відокремлено, заселяли суцільні масиви лісостепової смуги. Франкоканадці та французькі метиси (нащадки від змішаних французько-індіанських шлюбів) були також першими європейськими поселенцями прерій.

Поселення франкоканадців будувались уздовж вулиць. Дерев’яні хати стояли на відстані 200–400 м одна від одної. Життя селом сприяло згуртуванню громад, полегшувало будівництво доріг, мостів, церков, шкіл і т.ін. Саме наявність сіл відрізняла франкоканадців від англійців та інших поселенців. Такі села дуже довго зберігали старий патріархальний громадський і сімейний побут та звичаї. Його сліди ще й нині проявляються у наявності громадських печей для випікання хліба, домашнього прядіння і

ткацтва, килимарства і вишивання, у розвагах на давніх дерев'яних гойдалках, їзді на конях і т.п. Франкоканадські селяни англійську назву **habitants** (живописні провінціали) прийняли як самоназву, бо не хотіли, щоб їх називали **paysan** (селянами). Назва **habitants** стала загальноприйнятною і юридичним терміном для франкоканадських селян.

Переселенці XVII–XVIII ст. освоювали новий світ з незнайомими рослинами, тваринами, явищами природи, етнічними сусідами, соціальними умовами. У боротьбі за збереження своєї самобутності франкоканадці створили власну культуру, що відрізняє їх не лише від англоканадців, а й від французів. Їхня розмовна мова під впливом місцевих умов зазнала певних змін у лексичі, фонетиці, синтаксисі і орфографії: французькі слова набували нових значень, з'являлися слова, запозичені з індіанських мов, від англійських поселенців і т.п. З індіанських мов франкоканадці взяли більшість географічних назв та назв явищ природи, з англійської — технічну, комерційну, спортивну термінологію. Літературною мовою франкоканадців є сучасна літературна французька мова.

Франкоканадці не лише зберегли, а й розвинули свій фольклор. Старі народні пісні, балади, перекази, казки та прислів'я й приказки не були забуті, але вони змінились настільки, що важко розпізнати їх первісну основу. Водночас склалися нові балади, історичні пісні та інші жанри народної творчості. Здавна влаштовуються в Канаді щорічні фестивалі франкоканадської пісні і танцю. З 1930 р. у таких фестивалях, що влаштовуються 24 червня в день св. Жана-Батіста — покровителя франкоканадців, беруть участь і франкоіндіанські метиси. Проведення фестивалів сприяє як збереженню етнічних традицій, так і консолідації всіх франкомовних в певну етнополітичну спільноту.

Англоканадська історико-етнографічна підобласть

Англоканадці налічують понад 14 млн чоловік, розмовляють канадським варіантом англійської мови, сповідують протестантизм різних течій, а близько 35% з них сповідує католицизм. Сформувалися вони в результаті інтеграції емігрантських груп XVI–XX ст. з країн Європи та США. Перші англійці з'явилися на о. Ньюфаундленд, а після захоплення Канади Англією (1763) починаються їх масові переселення. Перше масове переселення англійців до Канади датується 70–80-ми роками XVIII ст., коли сюди з США переселилося 40 тис. лоялістів — прихильних до англійської корони землевласників, купців, чиновників, фермерів та лісорубів. Вони одержували землі в приморських облас-

тях, уздовж р. Св.Лаврентія та на північному побережжі озер Ері і Онтаріо. Тут вони викорчувували ліси і влаштували свої ферми, будували зрубні дерев'яні будинки, робили саморобні меблі і начиння, пряли і ткали та виготовляли майже все необхідне.

Після придушення повстання незалежників 1873 р. колоніальна адміністрація відкрила другу хвилю британської колонізації Канади. Сюди ринули безробітні з Великобританії в надії осісти на землі. Перепис 1871 р. засвідчив, що тоді з 2 млн англоканадців 646 тис. становили ірландці, 550 тис. — шотландці та 706 тис. — англійці. З 70-х років XIX ст. у Канаду йшли колоністи з Центральної і Центрально-Східної Європи. Все це свідчить, що сучасні англоканадці сформувалися з таких п'яти основних груп: канадців англійського походження, канадців шотландського походження, канадців ірландського походження, інших вихідців з Британських островів, асимільованих вихідців з інших країн Європи і Азії.

Змішаний характер розселення переселенців, упривілейоване становище англійської мови, що стала в Канаді офіційною і мовою міжетнічного спілкування, сприяли консолідації англомовних поселенців в окрему етнополітичну спільноту. Англійська мова Канади дещо відмінна від мови Англії і США, бо на ній позначився вплив французької та індіанських мов. Водночас процес консолідації переселенців у Канаді затримувався припливом все нових переселенців, які підтримували доволі тісні зв'язки зі своїми історичними батьківщинами. Тому, незважаючи на постійне зростання кількості англоканадців за рахунок асимільованих емігрантів, у Канаді продовжує зберігатися значна етнічна строкатість населення. У 2000 р. в Канаді проживали 530 тис. українців і 540 тис. осіб українського походження.

Загалом традиційна культура англоканадців близька до англійської, особливо в містечках і містах. Це проявляється в англійській архітектурі давніх міст і містечок, у збереженні англійської системи спорідненості, в плануванні внутрішнього інтер'єру житла з каміном, у традиційному харчуванні, святкуванні дня Св. Ендрюса, який вважається покровителем Шотландії та ін. Незважаючи на це, загальноприйнятий уклад і стиль життя англоканадців зближує їх більше з американцями, ніж з англійцями.

Величезні простори, особливості історичного, культурного і господарського розвитку спричинили формування певних територіальних груп англоканадців, для яких характерні окремі культурно-побутові особливості. В одних випадках такі територіальні

групи населення зближуються з етнографічними зонами, а в інших — сконсолідувались у субетнос.

Однією з таких груп англоканадців є **нюофаундлендці**, які, населяючи холодні, безлюдні ліси і підвищення о. Ньюфаундленд, поступово сформувались в окремий переселенський субетнос. Острів був окремою англійською колонією і лише в 1949 р. увійшов до складу Канади. Ньюфаундлендці — потомствени рибалки, які проживають майже в 1500 рибальських поселеннях, що розкидані вздовж морського узбережжя. В кожному з таких поселень проживає трохи більше 500 чол. В окремих із них усе населення має два-три прізвища.

Рибальські поселення — це кілька десятків чи трохи більше сотні дерев'яних хат на палях чи прибережних скелях. Біля самої води розміщували склади на палях для збереження риби, снастей та човнів. У центрі поселення обов'язково височіла церква і школа.

Основна маса населення острова — нащадки ірландських та англійських переселенців. Більшість нюофаундлендців католики, що засвідчує їх переважаюче ірландське походження. Незначні групи французів-католиків були асимільовані вже наприкінці XIX ст.

Майже 400-річна відірваність острова від Канади і Англії та повна відсутність еміграції упродовж останніх 100 років сприяли складанню в нюофаундлендців певних культурно-побутових відмінностей. Так, ще й нині 5/6 жителів острова живе з рибальства і морського полювання. Лише на півострові Авалон поширені невеликі молочні ферми, розводять овець, вирощують картоплю, овочі і ягідні, сіють овес і ячмінь. Тут збереглося чимало рис старого патріархального побуту. Ньюофаундлендці створили багатий фольклор, в якому переважають легенди про рибалок і моряків, зберегли старі і сформували нові обряди, ритуали, вірування.

Англоканадці інших територій не мають чітко окреслених етнографічних особливостей. Вони входять до складу певних етнографічних зон, що у своїх основних межах збігаються з групами провінцій. У цих зонах англійські поселенці з'явилися лише в ході англійських завоювань.

Першу з таких етнографічних зон становлять землі колишньої французької колонії Акадії, з якої англійці утворили приморські провінції Нову Шотландію та Нью-Брунсвік. Перші англійські поселенці тут з'явилися лише після 1713 р., тобто після приєднання цих територій до Англії. Але навіть і в 1749 р. англійські колоністи в цих землях — це військові гарнізони та не-

значна кількість рибалок. Лише після вигнання в 1755 р. французів з Акадії на їх місце почали селитися лоялісти з США, колоністи з Нової Англії, Шотландії та Ірландії.

Масове переселення колоністів з Великобританії почалось у 1758 р. Кожна група нових колоністів закладала нове поселення вздовж морського узбережжя та в долинах річок. Тому й нині в провінції Нова Шотландія легко виділяються поселення англоканадців англійського (лоялістів), німецького, голландського, датського, шведського, норвезького та ірландського походження. Нині вони становлять понад 75% всього населення Нової Шотландії, зайняті в рибальстві, консервній промисловості, суднобудуванні, лісорозробках, меблевій промисловості та ін. Лише на о. Принца Едуарда 85% земельних угідь розорується для вирощування картоплі, вівса, кормових трав. Тут багато яблуневих садів, розвивається і м'ясо-молочне тваринництво.

Дещо відокремлено на сході материкової частини пров. Нова Шотландія і на сході о. Принца Едуарда проживають шотландські горці. Хоча вони тут поселились ще в середині XVIII ст., але добре зберегли свою гельську мову, традиції, звичаї, повагу до сім'ї і клану, до всього шотландського. День св. Ендрюса вважають своїм народним святом і одягаються у традиційний одяг. У м. Сент-Ансе вони створили центр гельської культури.

Другу велику етнографічну зону англоканадців являє собою провінція Онтаріо — центр англоканадського світу з сучасною промисловістю, багатогалузевим спеціалізованим сільським господарством, сучасними містами Торонто, Прескот, Огденбург, Квінгстон, Оттава та ін., що стали осередками сучасної культури і науки. В цій етнографічній зоні понад 71% усього населення становлять англоканадці.

Третю етнографічну зону англоканадців представляють степові провінції Манітоба, Саскачеван та Альберта. Тут англоканадці становлять трохи більше 50% усього населення. Другу половину населення складають вихідці з Німеччини — 10%, з України — 4%, з Італії — 4%, поляки, вихідці зі скандинавських країн. Зараз канадців українського походження понад 550 тис. Це нащадки ранніх і більш пізніх переселенців, які живуть у містах і містечках і за межами Степових провінцій. Степи-прерії заселялися впродовж другої половини XIX ст. шляхом планової колонізації. Тут сформувався прошарок фермерів. Нині степові провінції виробляють понад 90% канадської пшениці. Населення зони живе в далеко розкиданих одна від одної фермах, рідких селах і містечках. Багатоетнічне населен-

ня названих провінцій перебуває на різних рівнях національно-культурного розвитку. Найшвидше тут асимілюються германомовні етноси (німці, голландці, датчани, норвежці, шведи) та ірландці, які вже в другому-третьому поколінні стають англійськомовними. Найкраще зберегли етнічну самоідентифікацію українці та поляки.

Четверту етнографічну зону займає провінція Британська Колумбія, в якій англоканадці становлять понад 71% всього населення. Переважна більшість території провінції покрита лісами. Тут мало придатних для сільського господарства земель, а тому фермерські господарства переважно малі. Фермери займаються городництвом, птахівництвом, м'ясо-молочним тваринництвом. У населення тихоокеанського узбережжя важливу роль відіграє морське рибальство і полювання. Англоканадці проживають тут у невеликих селах і містечках навколо рибкоконсервних заводів, лісопилень, шахт, лісопаперових підприємств, меблевих фабрик, у портах та великих містах.

3. ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область охоплює континентальну частину США. До неї не входить територія Аляски, Гавайських та Алеутських островів. Переважна більшість сучасного населення США належить до контактних (змішаних і перехідних) рас, підрас і антропологічних типів великої європеїдної раси та змішаних антропологічних типів (метисів, мулатів, самба). Аборигенне населення США належить до американської підраси великої монголоїдної раси. Водночас тут помітну групу становить мулатне населення.

На території США у повному спектрі представлені мови індоєвропейської сім'ї мов, велика кількість індіанських етносів та мов, що своїм етноісторичним розвитком пов'язані з Азією.

У XVI ст., коли з'явилися перші європейські поселенці, у межах континентальної частини США проживало 940 тис. індіанців. У 1924 р. їх зрівняли з американцями юридично і політично. Це прискорило процес пристосування індіанців до нових умов життя, викликало зміну їх стереотипів. Кількість індіанців стабілізувалась, а за останні 30 років виросла до 3 млн чол.

У складі північноамериканської історико-етнографічної області доволі чітко виділяється сім таких історико-етнографічних підобластей: індіанці північно-східного узбережжя США, індіанці південно-східного узбережжя США, індіанці північноамери-

канських степів і плато, індіанці північно-західного узбережжя Північної Америки, індіанці Каліфорнії і тихоокеанського узбережжя США, індіанці Південного Заходу Північної Америки та американська етнополітична спільнота.

Підобласть індіанців північно-східного узбережжя США

На початку XVII ст. величезний простір від Атлантичного узбережжя до р. Міссісіпі був покритий густими лісами. Тут проживали доволі численні племена ірокезів та алгокінів, які займалися підсічно-вогневим мотично-паличним землеробством, полюванням, рибальством і збиральництвом.

Ірокези (алгок. назва *ірінакхоу, ірокуа* — справжні гадюки) — група етносів чисельністю понад 100 тис. чоловік, які нині проживають у США (шт. Нью-Йорк і Оклахома) і в Канаді (провінція Онтаріо). Самі себе вони називали *ходемосауні* — люди довгих будинків. На початку XVII ст. у районі Великих Озер довкола оз. Онтаріо й Ері та західніше р. Ніагари, в центральній частині нинішнього штату Нью-Йорк проживали ірокезькі племена: сенеки, кайюги, онондаги, онейди, могауки. Західніше р. Ніагари проживало ще кілька ірокезьких племен: адірондаки, онгніаарарони та інші.

Основне заняття ірокезів — мотично-паличне підсічно-вогневе землеробство — було тісно пов'язане з колективним виробництвом родової общини. Основною культурою ірокезів була кукурудза. Вони знали 11 її сортів.

Готували землю під посіви чоловіки родовою общиною. Всі інші роботи виконували жінки. Вони вибирали собі жінку-вождя, яка керувала всіма роботами на землі. Обробляли землю родовою общиною, але поля розділяли між домовими общинами.

Основним знаряддям праці ірокезів була палиця-копалка, мотика і лопата. На час посіву вони пророщували насіння. Якщо поле використовували не вперше, то на ньому збирали бур'ян і спалювали біля бадилля кукурудзи. У ямки від витягнутих коренів бадилля садили нові зерна. Коли сходи кукурудзи досягали 20–25 см висоти, довкола стебел розпушували ґрунт, а коли вони піднімалися вище колін — кукурудзу підгортали. Ірокези вирощували кукурудзи більше, ніж споживали, а тому її надлишки йшли на обмін.

Важливу роль у господарстві ірокезів відігравало полювання, що задовольняло їх потреби у м'ясній їжі та шкурах. Полювали на оленя, лося, бобра, видру, куницю, лисицю, зайця, ведмедя, дикобраза, білку, щурів. Полювали чоловіки впродовж осені і зими. Мисливці поодиночі чи невеликими групами розходилися

по довколишніх лісах. На час свята середини зими вони повертались у свої поселення. Мисливські угіддя були власністю племені.

Основна мисливська зброя лук і стріла, з середини XVII ст. — вогнепальна зброя. Широко вони користувалися пастками, сільцями і ямами. Справжній переворот у їх полювання внесло зростання попиту на шкурки бобрів. Швидко ірокези опустошили свої боброві угіддя і почали проникати на території сусідніх племен. Це викликало безперервні війни ірокезів із сусідами.

Весною і влітку ірокези доволі успішно займалися рибальством. Рибу ловили вудочками, кошиками, сітками, взимку робили ополонки і в них опускали сітки, рибу били списами, стріляли з лука і т.п. Нитки для сіток виготовляли жінки з диких конопель, кропиви, луба в'яза чи липи, а сітки плели старі чоловіки за допомогою дерев'яних голок.

Збиральництво відіграло допоміжну роль. У ньому були зайняті жінки і діти. Збирали все їстівне.

З промислів у ірокезів найбільш поширеним було ткацтво поясів і ременів із рослинних волокон, плетіння сіток, кошиків з лози і коріння, виготовлення дерев'яного та гончарного посуду способом наліплювання, обробка шкур, виготовлення замші та ін.

Ірокези вміли робити зі шкур м'яку замшу. До приходу європейців вони не знали зшиваного одягу. Чоловіки носили набедрені пов'язки із замші, а жінки обгортали стегна прямокутним клаптом замші у вигляді спіднички. В прохолодну пору тіло обгортали замшевою шкурою лося чи оленя, а взимку одягали ще й накидку зі шкур ведмеда, бобра, видри, лисиці чи білки. Накидки одягали хутром до тіла, а в талії перев'язували. На ноги взували довгі панчохи з хутра, а зверху — шкіряні мокасини. У свята чоловіки одягали на голови круглі шкіряні шапочки і пов'язки, які оздоблювали коротким пір'ям, жінки — головні пов'язки і заплітали волосся у дві коси. Чоловіки часто голили голови, залишаючи лише поздовжню смугу волосся від чола до потилиці.

Шитий замшевий одяг в ірокезів з'явився під впливом європейців: у чоловіків — доколінна сорочка і штани; у жінок — сукня, що підперізувалась у талії. Уже в XVII–XIX ст. ірокези шили одяг з покупних матеріалів.

Ірокези жили в “довгих будинках”, що в довжину сягали до 90 м, у ширину — 6–10 м, а у висоту — 6–8 м. Таке житло прямокутної форми мало стовпову конструкцію. Його основу становили три ряди вкопаних у землю стовпів. Середній ряд був вищим від бокових. До нього кріпили балки і навішували крокви. Стіни і дах житла закладали жердинами і закривали корою.

Основною формою організації ірокезького суспільства був рід, що володів на правах колективної власності землею, мав право на частину племінних мисливських і риболовецьких угідь. Кожен рід мав своє тотемне родове ім'я, був суворо екзогамним, спадкування велося виключно всередині роду. Члени роду брали участь у родовій раді, вибирали і зміщували вождів, через яких кожен рід мав своє представництво у раді племені та раді союзу ірокезьких племен. Члени роду між собою були пов'язані взаємодопомогою і традиціями кровної помсти.

Економічним осередком усередині роду була матрілінійна домова община (овачіра), що жила в довгому будинку. Кілька овачір складали рід. Члени овачіри могли одружуватися лише з членами овачір інших родів. До XVIII ст. в ірокезів панувала дислокальна форма поселення шлюбної пари. Після народження дитини чоловікам дозволяли зрідка поселятися в овачірі своєї дружини. У XVIII ст. домінуючою стала матрілокальність шлюбної пари. При дислокальній формі шлюбу овачіра і рід складалися виключно з кровних родичів. При матрілокальному поселенні в овачірі і роді з'явилися вихідці з "чужих" родів.

У кожному племені була рівна кількість родів. Роди племені групувалися у дві фратрії, що вважалися рідними, а стосовно родів протилежної фратрії — двоюрідними. Фратрії виконували певні громадські і релігійні функції, але не мали органів управління.

Плем'я займало певну територію, мало свою самоназву, діалект, свою систему управління — раду племені, до якої входили всі вожді овачір і родів та загальноплемінні вожді.

На час приходу європейців у ірокезів збереглося чимало пережитків тотемізму і анімізму. На основі анімістичних вірувань у них почав формуватися політеїзм. Серед божеств важливу роль відігравали божества рослинного світу (кукурудзи, бобів, гарбузів), світлих сил природи (вогню, сонця, грому і блискавки) і т.п. Повсюдно у них склався культ особистих духів-покровителів. Найвищим божеством у ірокезів вважався бог-творець, який нібито підтримує небо.

У XVII ст. ірокезькі племена утворили три союзи племен: союз гуронів, союз ірокезів, союз нейтральних. Ще в 1570 р. склався союз п'яти кровноспоріднених племен, до якого увійшли племена сенека, кайюга, онондага, онейда, могауки. Союз очолювали 50 вождів (сахеманів), які представляли всі роди. Рада вождів виносила всі кінцеві рішення у справах союзу. Такі рішення мали прийматися одностайно. Голосували за племенами.

Одностайність була необхідна і при прийнятті рішень усередині племені. Раду союзу збирали за рішенням ради одного з племен. Засідання були відкритими, виступати міг кожен член племені, але рішення приймала рада. Союз п'яти ірокезьких племен не мав єдиного вождя, але вибирали двох військових вождів, щоб вони протистояли один одному і не змогли узурпувати владу.

Розквіт союзу ірокезів припав на XVII–поч. XVIII ст. Упродовж майже столітніх воєн ірокези винищили своїх сусідів, розширили свій вплив на всю північно-східну територію США. Фактично на 1700 р. у них склалося ранньодержавне утворення. Його утворення викликало значні зміни в соціальному житті ірокезів: почало складатися рабство, виділилися багаті і бідні овачіри, з'явилися індивідуальні ділянки землі, що не були власністю родів, поширилося приватне привласнення військової здобичі, з'явилися багаті впливові вожді, почала ламатися матрілінійність роду і матрілокальність поселення, поширюватись вірілокальність, білінійність спорідненості і т.ін.

У 1777 р. союз ірокезьких племен не зміг прийняти єдиного рішення у ставленні до війни американських колоній за незалежність. Союз було розпущено. Частина ірокезів підтримала англійців. У 1779 р. ці племена були розгромлені американцями, а після 1783 р. — загнані у 16 резервацій. Плем'я могауків переселилося до Канади.

У XIX ст. окремі ірокези зуміли перейти до фермерства. Нині більшість із них живе поза межами резервацій, зокрема в містах Нью-Йорк і Чикаго. Плем'я могауків, яке вже повністю перейшло на патрілінійне ведення спорідненості, донині зберігає родову екзогамію, поділ на фратрії і племінне управління. У 1970 р. ірокези створили свою організацію “Асоціація ірокезів”.

Алгокіни (мовою пл. малосетів — *союзники*, мовою пл. мікманів — алгоо мікінг — *де ловлять рибу остенем*) — група індіанських етносів загальною чисельністю понад 260 тис. чоловік. У районі Великих озер їх предки з'явилися десь близько 900 р. до н.е.

До приходу європейців алгокінські племена заселяли величезні простори від Атлантичного узбережжя на сході до Скелястих гір на заході. На землях приморських алгокінів виникла перша європейська колонія Нова Англія, що стала ядром нинішніх США. Сьогодні відомі дві групи алгокінських племен.

Першу групу складають східні алгокіни. Вони колись населяли атлантичне узбережжя від півострова Нова Шотландія до Нової Кароліни. Тут збереглися лише невеликі групи алгокінів, які вже повністю американізувались. Найвідомішим із східноал-

гокінських племен було плем'я делеварів. За матеріальною культурою вони були дуже близькі до ірокезів. Основну роль у їх господарстві відігравали мисливство і рибальство, а допоміжну роль — землеробство.

Делевари ділилися на три роди: вовка, черепахи та індика. У час розгрому рід вовка переселився до Канади, рід черепахи осів у Оклахомі, рід індика — розпорошився серед решти алгокінів. Делевари знали піктографічне письмо, яким вони виклали історію свого племені (Валам олум — “Червоний запис”). Запис складався із 184 знаків на корі.

В результаті постійних воєн ірокези розгромили делеварів, їх рештки в середині XVIII ст. осіли в долині Огайо, а в 1811 р. європейці витіснили їх за р. Міссісіпі.

Другу групу складають центральноалгокінські племена шауни, фокси, кікапи, меноміни, іллінойси, оджібвеї (чіппева), оттави, потаватоми. Найдавніше тут поселилися потаватоми. Їх предки в районі Великих озер з'явилися у V-VI ст. н.е., дещо пізніше тут поселилися оджібвеї, оттави і меноміни. Між 1660 і 1760 рр. у названому районі з'явилися ще племена гуронів, майямів та віннебагоїв. Для збору дикого рису сюди приходили також племена дакотів.

Провідну роль у житті племен району Великих озер відіграло збирання дикоростучого рису. Між оджібвеями і дакотами час від часу вибухали війни за рисові угіддя. На час появи європейців тут склалося високорозвинене збиральництво, сформувалися специфічні способи догляду за рисовими полями.

Важливу роль у житті цих племен відіграло полювання на оленів, ведмедів, бізонів та рибальство. Способи полювання і рибальства та знаряддя праці тут такі ж, як і в ірокезів.

За житло влітку алгокінам служили криті берестою конічні курені, а взимку — куполоподібні вігвами (курені), криті корою і циновками. Одяг вони, як і ірокези, виготовляли із шкур та замші.

В основі релігії алгокінів лежали анімістичні уявлення. Всіх шанованих ними духів вони називали маніту. Сонце і місяць, озера, ріки та ліси мали добре маніту. Змії, дракони, холод, мороз мали погане маніту.

У місцевих племен добре збереглася традиційна медицина. Так, знахарі використовували понад 70 рослин, які увійшли в сучасну фармакологію.

Нині резервації алгокінів мають внутрішню автономію, в них вони займаються полюванням і рибальством, плетінням кошків для продажу.

Підобласть індіанців південно-східного узбережжя США.

Територія нинішніх штатів США — Вірджинія, Південна і Північна Кароліна, Джорджія, Флорида, Алабама, Міссісіпі, Луїзіана і частково Теннесі на час колонізації була густо заселена індіанськими племенами. Вони розмовляли мовами різних мовних груп, але переважали серед них племена мускозької підгрупи мовної групи хока-сіу. До цих племен належали власне мускоги, кусаби, гуали, тімукви (кріки), чікосави, чоктови, натчі (натчези).

Мускоги (алгок. — *болото*) з'явилися тут у XV ст., асимілювали місцевих індіанців. Розквіт їх культури припав на XV–XVI ст.

Основу господарства всіх індіанських племен підобласті складало мотичне підсічно-вогневе землеробство, що доповнювалося сезонним полюванням, рибальством і збиральництвом. Вирощували вони кукурудзу, гарбузи, кабачки, бобові, тютюн. Про давність місцевого землеробства свідчили різні способи удобрення полів, догляду за культурами, розвинутий землеробський культ і т.ін.

У місцевих індіанців повсюдно панували общинно-родові форми власності на землю. Земля належала селу, тобто сільській чи родовій общині, розподілялася між домовими общинами. Останні склалися з близьких кровних родичів за материнською лінією спорідненості. Кожнадова община володіла садибою з присадибною ділянкою. Наділ з общинного поля оподатковувався. Зібраний натурою податок зберігався в общинних складах. Ці запаси витрачалися на влаштування військових походів, з них оплачували працю посадових осіб, утримували гостей, малозабезпечених та ін.

Господарським і громадським життям села керував сільський вождь, який визначав початок і хід усіх польових робіт. Усі поля обробляли колективно селом, але врожай зі своїх наділів кожнадова община збирала окремо, він ставав її власністю. Основними землеробськими знаряддями праці були мотики і сокири.

Важливу роль у житті племен відігравало полювання. Перед виходом на полювання мисливці очищалися: постили, пили очищувальні напої, парились у лазнях, а потім плавали в річці. Полювали на оленів, ведмедів, єнотів, бобрів, бізонів, крокодилів, змії та ін.

Важливу роль відігравало також рибальство. Ним, як і полюванням, займалися чоловіки. Для вилову риби влаштовували загати, розчиняли у водоймах отруйні речовини, рибу били осте-

нями, стріляли з лука, ловили вудочками, кошиками, вершами, сачками, сітками і т.п.

У збиральництві були зайняті жінки і діти. Збирали гриби, ягоди, жолуді, горіхи, каштани, дикоростучий рис, коріння, плоди, пташині і черепащачі яйця, а на Флориді — ще й банани.

З домашніх промислів важливу роль відіграло плетіння циновок із тростини, трави, стебел рослин, схожих на коноплі, і луба. Розвинутим було гончарство, але гончарного кола не знали. З глиняної заготівки дерев'яним шпателем формували тарілки, блюдця, горщики, вази, глечики і навіть великі казанці для варіння їжі. Оздоблювали керамічні вироби штриховим орнаментом.

Одяг виготовляли лише жінки. За ним можна було визначити соціальний статус членів роду. У XVII ст. воїн одягав шкіряну набедрену пов'язку, яка складалася із пояса і шматка шкіри, який пропускався поміж ногами і кріпився на поясі. Індіанці Флориди робили пов'язки з пальмового листя. Вожді одягали пов'язку з оленячої шкіри, оздоблену торочкою. Жінки одягали спіднички зі шкур оленя чи виплітали їх із трави. Влітку плечі вони накривали легкими накидками з журавлиного пір'я. Для цього в господарствах розводили журавлів. Взимку тіло зігрівали плащами зі шкур оленя, видри, бізона. Знатні жінки племені натчезів робили накидки з лебединого пір'я. Плащі і накидки оздоблювали ще мідними пластинками, черепашками, перлами. Щоб захиститися від колючок і укусів змій, одягали шкіряні штани, які заправляли у шкіряні мокасини.

Але найвиразніше соціальний статус засвідчували головні убори. Мідний обруч на голові свідчив про ранг вождя. Лише вожді оздоблювали одяг і головні убори перлами. Крім того, вони одягали головні убори із шкур і пір'я. Головний убір жреця і чаклуна робили зі шкурок змій, ласиць та інших тварин. Головний убір воїна являв собою чучело крука чи яструба, а у мочку вух воїн втикав кігті цих птахів. Воїни конфедерації кріків та чікосавів голили голови, залишаючи смугу волосся від чола до потилиці. Чоловіки деяких вірґінських племен голили лише половину голови. Жінки незнатного походження ходили простоволосі або збирали волосся у вузол.

Житло всіх місцевих племен, за винятком семінолів, мало каркасну основу. Каркасні стіни заповнювали сумішшю глини з насіченою соломою. Житло в плані — кругле (пл. тімуква) чи прямокутне (пл. натчезів). У кріків були поширені обидві форми: в круглих жили вожді, жреці і чаклуни, велись засідання

рад та культові відправи; в прямокутних жили общинники. У житлі настеляли трохи піднятий над долівкою дощатий поміст, що використовувався для відпочинку і снання. Кріки вже в XVII ст. почали будувати зрубні житла європейського типу. У них житло і господарські споруди домової общини утворювали замкнутий чи П-подібний двір. Алгокіни атлантичного узбережжя свої села обгороджували високим парканом, а їх житло було схоже на ірокезький довгий будинок.

Основним суспільним і господарським осередком місцевих племен буладова община по материнській лінії спорідненості. Домогосподарства одного роду підтримували між собою тісні зв'язки навіть тоді, коли входили до складу різних поселень. Вони вибирали за голову роду брата найстаршої жінки. Голова (вождь) роду представляв інтереси домових общин на зборах поселення чи племені, керував працею чоловіків, слідкував за вихованням хлопчиків, а найстарша жінка керувала жінками і дітьми. Кожен рід мав своє тотемне ім'я, яке передавалося по жіночій лінії, рід був виключно екзогамним.

При одруженні важливу роль відігравала рада роду, яка схвалювала чи відкидала одруження. Весільні обряди були дуже прості. Хлопець приносив родичкам нареченої подарунки. Якщо вони їх приймали, то наречена ставала дружиною. При розлученні діти завжди залишалися з матір'ю, а чоловік повертався у свій рід. Чоловік міг поскаржитися на дружину на раді її роду. Якщо вона виявлялася винною, то чоловік міг взяти собі ще одну дружину з того ж роду. Взяти ще одну дружину можна було й за згодою першої.

Діти належали родові матері, батько не мав впливу на їх виховання і долю. Чоловік і жінка майном володіли нарізно. Майно чоловіка успадковували діти його рідних сестер.

Роди групувались у фратрії, але часто в одному селі жили роди різних фратрій. Вони були екзогамними, а обов'язки фратрій були такими ж, як і в ірокезів.

Кожне село було самоврядною одиницею. На його чолі стояла рада старійшин і головний вождь чи кілька головних вождів, які керували селом почергово. Рада на свої засідання збиралась у спеціально призначеній для цього будові, на майдані зібрань чи в хаті вождя. Вождь і старійшини керували всім життям села, навіть призначали виконання обов'язкових громадських робіт.

На випадок війни вибирали військового вождя. Кожен дорослий чоловік тут ставав воїном. Військові загони обов'язково супроводжував чаклун. З убитих ворогів знімали скальпи. Пове-

рнувшись з війни, бійці на стовпі обрядового майдану вивішували здобуті ними скальпи.

В індіанців південно-східного узбережжя США загального поширення набув культ Сонця і вогню. Кожного ранку вождь села (Син Сонця) вітав його появу. Воїни, йдучи у похід, заприсягалися Сонцю здобути якомога більше ворожих скальпів. Вогонь також був у пошані. Біля вогню не лаялись, не кидали в нього нечистот. У житлі чаклуна постійно підтримували вогонь, який розпалювали раз у році — у свято Буска (“танцю кукурудзи”). У дні Буска припинялися війни, забувались усі суперечки, люди пробачали один одному образи і проступки. Свято Буска знаменувало початок нового року і супроводжувалося знищенням залишків старого врожаю кукурудзи, зношеного одягу і начиння, розпалюванням нових вогнів тощо.

Увесь світ місцеві індіанці населяли добрими і злими духами. Сонце — добрий дух, що дає світло, тепло, урожай та інші блага. Злий дух приносить хвороби, повені, неврожаї, військові невдачі і т.п. Вони вірили, що за допомогою магії людина може здобути допомогу як світлих, так і темних духів. Вірили аборигени і в потойбічне життя у країні мертвих.

У XVII–XVIII ст. суспільний лад індіанців південно-східного узбережжя США зазнав різких змін. Торгівля з європейцями і поширення скотарства прискорили збагачення родоплеменної знаті. Серед них поселилося також чимало європейських купців, які одружувалися з індіанками. Швидко формувався прошарок багатих європейських і метисних скотарів, работоргівців, купців-посередників. Вони боролись і за політичну владу в племенах. Тут склалося кілька міжплеменних союзів: союз племен тімуквів, конфедерація повхатан, конфедерація кріків та ін.

Місцеві індіанські племена були втягнуті в англо-американські війни і жорстко винищені. Їх залишки у першій половині XIX ст. було депортовано до резервацій штату Оклахома. Нині у них проживає 6,2 тис. чікопавів, 8 тис. мускогів, 21 тис. чоктавів, 26 тис. кріків, а близько 5 тис. семінолів проживає у п'ятьох невеликих резерваціях штату Флориди.

Підобласть індіанців північноамериканських степів і плато

Підобласть охоплює величезні простори від Великих озер на сході до Скелястих гір на заході, що називаються преріями. До середини XIX ст. ці північноамериканські степи були населені великою кількістю різномовних індіанських етносів. Найчисленнішими з них були етноси групи сіу (дакоти, асінібйони, апсароки, хідасти, мандани, кайови, канзи, міссурі, омахи, оседжі, осети,

понки), алгокінської групи (арапахи, чорноногі, чейни і частина оджібвеїв), групи кеддо (арікари, пауни, вічіти), атапаської групи (апачі, сарсі), шошонської групи (банноки, команчі, оти, шошони).

Носіями типової культури рухливих кінних мисливців були племена центральної частини прерій: апсароки (круки), чейни, арапахи, дакоти, кайови, команчі, апачі. Більшість із них у преріях з'явилась уже в XVI ст. і пізніше.

Природно-географічні умови та спільність історичної долі зумовили формування у цих племен однакового господарського укладу — ГКТ кінних мисливців прерій. Полювання на бізонів давало їм їжу, одяг, взуття, матеріал для житла і виготовлення знарядь праці.

Господарський рік ділили на два сезони: літній сезон загальноплемінного полювання і сезон зимового полювання. Влітку плем'я жило одним табором. Організацією полювання займався мисливський вождь. У визначений час мисливці на конях двома крилами оточували стадо. Кожне крило очолювали два-три найкращих мисливці. Коли бізонів замикали в колі, у них починали стріляти з луків. По закінченню полювання здобич ділили. На стрілах були особисті мітки мисливців. Шкури тварин припадали мисливцям, які їх вполювали. При полюванні користувалися також короткими списами. Поява вогнепальної зброї не витіснила лука і стріл. Взимку колективне полювання вели способом загону. У час колективних полювань будь-яке індивідуальне полювання суворо заборонялось.

Шкури бізонів обробляли скреблами, стригли, голили з них шерсть, мочили, м'яли і виготовляли замшу — м'яку шкіру для поясів, мокасинів і начиння.

Пошивом одягу займалися жінки. Давній чоловічий одяг складався із замшевого фартушка, довгих штанів і накидки з орнаментованих шкур бізонів. З приходом європейців чоловіки почали одягати замшеві штани з торочкою по боках та замшеву сорочку, а пізніше — штани і сорочки з парусини. Замість шкур на плечі почали накидати фабричні ковдри. Типовим жіночим одягом була сорочка-сукня без рукавів, зшита із двох шкур. Жінки одягали доколінні штани.

Чоловіки ходили переважно простоволосими. Жінки заплітали волосся у дві довгі коси. Воїни стригли голову, залишаючи на маківці довгий оселедець. Головні убори з пір'я одягали лише вожді і визначні воїни у дні торжеств і свят.

Житло індіанців прерій — конічне шатро (тіпі) із шкур бізо-

на. Таке житло було добре пристосоване до умов рухливого життя. Каркас шатра робили з жердин, зв'язаних угорі шворкою. Поверх каркаса натягали шкури бізонів, залишивши вгорі отвір для виходу диму. Тіпі вважалася власністю жінки, але найпочесніше місце в ній належало чоловікові. Шлюбні пари з дітьми мали окремі тіпі. Деякі племена на крайньому сході прерій (майдани, хідасти, пауни, понкчи та ін.) займалися городнім землеробством. На час збору врожаю тут будували квадратні чи куполоподібні землянки або хатини з жердука і кори.

Кінних мисливців прерій характеризувало дуже бідне домашнє начиння з дерева, шкіри, кістки і каменю: ложки — з кістки; чашки — з дерева; мішки, сумки, скриньки, футляри — зі шкіри.

Ставши кінними мисливцями, індіанці прерій почали розводити коней. Конярство відіграло важливу економічну роль. Наприкінці XVII ст. племена шошонів стали конярами. Вони вже тоді забезпечували кіньми сусідні племена. На початку XIX ст. найбільше коней мало плем'я апсароків. У них на 400 наметів припадало близько 9–10 тис. коней.

В основі суспільних відносин індіанців прерій лежали відносини кровної спорідненості, але особисте володіння табунами коней і поява приватної власності підірвали старі традиції. А війни, що стали другим важливим промислом, прискорювали руйнування старих родових зв'язків.

Поява коней привела до складання нових форм військової організації. Кожне з племен розробило свої тактичні прийоми ведення війни. Юнаків почали готувати до війни у спеціальних таборах. Вплив воїнів настільки посилювався, що вождем племені міг стати лише досвідчений і авторитетний воїн. Вожді були найбагатшими людьми у племенах.

Наприкінці XIX ст. племена прерій стояли на різних рівнях переходу від материнського роду до батьківського. У східних районах продовжував існувати материнський рід, але в ньому проявлялися певні ознаки його розкладу. У центральній частині прерій утвердилася патрілінійна спорідненість, але зберігалася матрілокальність. У племен дакотів, чейнів, апачів, вічітів та ін. родова організація майже повністю зникла. Замість роду в них основну роль почали відігравати мисливські групи. У чейнів було десять таких груп. Від родів вони відрізнялися плинністю складу й тим, що не були екзогамними.

Сім'я могла вільно переходити з однієї мисливської групи в іншу. Основне призначення мисливських груп — колективне полювання, захист чи напад. У більшості племен мисливські групи

сформувався на основі родової організації. Такі групи краще, ніж рід, були пристосовані до полювання і конярства. Мисливські групи дакотів, кайовів і команчів склалися з парних сімей чи патріархальних сімейних общин.

Улітку всі роди та мисливські групи племені влаштували один племінний табір у вигляді замкнутого кола. Кожен рід чи кочова община мали свою частину цього кола і на ній розгортали свої тіпі. Життя племені регулювалося нормами звичаєвого права. На чолі племені стояла рада, до якої входили вожді родів і кочових груп. У центрі кола стояв великий намет, призначений для засідань племінних рад. Він був осередком усього життя племені. Найвищого розвитку племінна організація досягла у племені чейнів: рада складалася з 44 вождів, які вибиралися раз на 10 років. Кожна кочова група в раді мала чотирьох представників. Чотирьох чоловіків з попередньої ради вводили до складу нової і вибирали за головних вождів.

Образотворче мистецтво мисливців прерій розвивалось у двох напрямках: вишивання шкур і замші (зокрема і — бісером); розписування шкур фарбами. В обох випадках переважав геометричний орнамент.

В основі релігії індіанців степів лежали вірування в надприродні сили. Всі племена визнавали чотири головні сили стихій і живої природи. На першому місці були добрі сили — сонце, небо, земля, гори. На другому місці — місяць, вітри. На третьому — бізон, ведмідь, а на четвертому злі сили — вовк, рись, змії та ін.

Колонізація прерій почалась у 30-ті роки XIX ст., коли англо-американські компанії почали масово скуповувати шкури бізонів. З метою наживи білі мисливці по-варварському винищували бізонів. Водночас відбувалося збройне захоплення їх кращих земель. На кінець XIX ст. прерії контролювалися білими поселенцями, а індіанці були загнані в резервації: оджібвеї і команчі до 1867 р., апачі, асінїбйони, дакоти, чейни та інші впродовж 70–80-х років XIX ст.

Підобласть індіанців північно-західного узбережжя Північної Америки

Основним заняттям місцевих індіанців було рибальство і полювання. Ріки і фіорди тут багаті на рибу і морських тварин, а довколишні гори і ліси — на дичину. Основу життєзабезпечення індіанцям давала риба.

Техніка рибальства в місцевих індіанців була розвиненою і досконалою, спеціалізованою по окремих видах риби: на лососів вони влаштували загати; кету ловили вудочками чи неводами,

рибу-свічу сітками або спеціальними граблями з кістяними зубцями, а палтус і тріску — спеціальними гачками і т.п. У вилові риби брало участь ціле поселення. Коли починався сезон вилову риби, люди покидали свої зимові поселення і йшли до риболовецьких угідь. Тут вони влаштовували тимчасові житла. Чоловіки ловили рибу, а жінки готували її запаси: в'ялили, сушили на сонці, вудили.

Важливу роль відіграло також полювання на гусей, качок, куріпок, лосів, оленів, ведмедів, гірських козлів, бобрів та морських тварин — тюленів, котиків, видр, китів. Полювання давало м'ясо, жири і шкури. Останні йшли на виготовлення одягу, взуття, ременів і т.ін. Шкури хутрового звіра виконували ще й роль обмінного еквівалента (грошей). Мисливці частину своєї здобичі мусили віддавати вождям. Полювання на хутрового звіра набуло сильного розвитку лише з появою тут європейців.

Збиральництво і землеробство не відігравали важливої ролі. Збирали їстівні плоди і коріння, вміли навіть консервувати ягоди, заливаючи їх жиром. На узбережжі місцеві індіанці вирощували тютюн. Листя тютюну товкли і змішували з перепаленими товченими черепашками. З цієї суміші робили коржики, які смоктали, як цукерку, або жували, як жуйку. Куріння люльки вони запозичили від індіанців лісової смуги і прерій. Доглядали також за полями дикоростучої конюшини, коріння якої вважалося делікатесом. Європейці пробували прилучити місцевих індіанців до землеробства. У 30-х роках XIX ст. плем'я хайда вирощувало картоплю і забезпечувало нею всіх своїх сусідів. Згодом вони закинули землеробство.

Усі знаряддя праці і зброю (сокири, ножі, наконечники стріл і списів, скребки, шила, голки тощо) виготовляли з каменю, кістки і черепашок. Вони вміли обробляти самородки міді способом холодного кування і виготовляли мідні пластинки різних розмірів, прикраси, кинджали.

Прагнення здобути рабів і багатство перетворило війну на промисел і посилило роль воїна настільки, що його заняття і звання стало спадковим. Почали виникати укріплені поселення, склалися різні види захисного одягу бійця: кілька шкіряних сорочок, які вдягалися одна на одну, панцирі з дерев'яних пластинок, шоломи, забрала тощо.

Високого розвитку в місцевих індіанців досягли домашні промисли і ремесла, особливо обробка дерева. Кам'яними сокирами вони споруджували загати, стовбури дерев кололи на плахи (тов-

сті дошки) і з них будували житло, зі стовбурів кедра видовбували човни. Майстри-корабелі вміли виготовляти великі човни для перевезення вантажів понад 2 тонни, військові човни на 50–60 бійців. У тлінкітів військові човни вміщували до 100 бійців з необхідними припасами і зброєю. Жінки значного успіху досягли в плетінні з коренів, лози і лубу кошиків, сумок, тарілок, капелюхів. Вони з лика плели і ткали тканини, що використовувались як накидки, виготовляли фартушки, спіднички, циновки для спання і сидіння. З червоного лика робили намисто, віночки і браслети. Повсюдно місцеві індіанки займалися ткацтвом. Особливо цінувалися ткані орнаментовані накидки з вовни диких козлів на ликовій основі. Їх одягали лише вожді і багаті. Взагалі вовна і вироби з неї тут завжди мали високі ціни.

Почавши привласнювати дари природи і займатися промислом з метою наживи, індіанці північно-західного узбережжя Північної Америки вийшли за межі класичної первісної общини. За рівнем соціального розвитку їх можна прирівняти до землеробських племен південно-східного побережжя США. Своєрідність суспільного розвитку місцевих індіанських племен полягала в тому, що в них поруч із традиціями родового ладу чітко виділились ознаки його розпаду: майнова нерівність, спадкове патріархальне рабство, розвинена торгівля.

В основі суспільної організації місцевих індіанців продовжував залишатися материнський рід. Лише у племен крайнього півдня материнський рід був повністю витіснений, а пережитки матриархату зберігались лише в предметах тотемного культу і звичаях авункулату. В інших племен традиції матриархату продовжували зберігатись у материнському веденні спорідненості, спадкуванні майна, тотемах, іменах і т.ін. Але шлюби вже стали вірілокальними. Це привело до сильного поширення традицій авункулату.

Повсюдно в місцевих етносів зберігся поділ племен на дві екзогамні фратрії, що складалися зі споріднених родів. Роди складалися з домогосподарств, що, розростаючись, поділялись і розселялись на вільних чи захоплених землях. Домова община жила в одному дерев'яному житлі. Усередині житла вздовж стін влаштували лежанки. Кожна сім'я мала свою спальню (лежанку), яка відокремлювалась від сусідніх циновками чи дошками.

Кожна домова община (хата) мала своє ім'я. У племені хайда до домогосподарства входив голова, його неодружені брати, дружини, дочки і сини до 10 років, заміжні дочки зі своїми чоловіками (зятями) і дітьми. Голова общини виступав керівником і

організатором їх життя і діяльності. Фактично він ставав одноособовим власником майна домогосподарства. Його влада була спадковою. Крапці угіддя він закріплював за собою.

Будинки домових общин одного роду споруджувалися поруч, утворювали поселення чи квартал у поселенні. Роду належали всі угіддя, але користувалися ними домові общини окремо.

Складання господарської спеціалізації племен, домогосподарств та окремих їх членів сприяли розвитку обміну, що тут задовго до приходу європейців сформувався в розвинену торгівлю з постійними ярмарками і торговими шляхами. У місцевих племен склалася система еквівалентного обміну, а роль грошей виконували плитки пресованої морської капусти, в'язанки черепашок, хутро, вовна, пряжа, мідні пластинки різних розмірів, раби та ін. На час сезону торгівлі автоматично припинялися війни, дозволялося вільне пересування по всіх землях. У місцевих племен виділилися купці, що жили з посередницької торгівлі, а в місцях постійних ярмарок виникли поселення з етнічно змішаним населенням.

Майнова диференціація суспільства закріплювалася системою суспільних рангів: справжні вожді, малі вожді, рядові члени роду, раби. Усі традиції роду суперечили такому поділу і майновому розшаруванню общинників. Це привело до поширення обряду "потлач". Влаштування потлачу було метою індіанців. Кожен з них прагнув зробити свою працю продуктивнішою, щоб нагромадити майно для його проведення. На потлач збиралися родичі і чужі. На ранніх стадіях свого існування потлач стримував майнове розшарування, але згодом перетворився на свою протилежність, став формою закріплення економічних привілеїв на роздане майно.

В основі релігійних уявлень місцевих аборигенів були тотемічні вірування. Вони вірили, що земний, водяний і небесний світи населені "людьми" у вигляді звірів, риб, птахів. Ці світи вони ділили на племена, фратрії, роди, домові общини, багатих і бідних.

Поруч із тотемізмом великого поширення набуло чаклунство, віра в духів-помічників, духів — покровителів певних занять, злих духів і т.п. У всіх племен існував культ Сонця. Керівниками релігійних обрядів і ритуалів були шамани і вожді. Водночас шамани займалися лікуванням, брали участь у військових і торгових походах.

Нині більшість із індіанських етносів північно-західного узбережжя Північної Америки дуже малочисельні. З них лише селіші в другій половині XIX ст. були поселені в резервації, а інші —

вільно займалися своїм традиційним господарством. Тепер місцеві етноси, як і раніше, живуть з рибальства і полювання, працюють на консервних заводах, фермах і лише окремі групи селішів залучені до гірничодобувної промисловості.

Підобласть індіанців Каліфорнії і тихоокеанського узбережжя США

Індіанці підобласті характеризуються дуже великою етнічною строкатістю. Тут проживало понад 50 племен *алгокінської* (юрки, войти), *атапаської* (голови, купи), *юкі* (ваппої, хучноми), *хока-сіу* (шаста, яни, кароки, поми, юми та ін.), *пенуті* (вінтуни, майди, мівоки), *шошонської* (команчі, банноки) мовних груп.

Територія Каліфорнії і узбережжя Тихого океану США була заселена вже в II тис. до н.е. Очевидно, найдавніше населення цієї території належало до мовних груп пенуті та хока-сіу. Основні елементи місцевої традиційної культури склались у час 2–1,5 тис. р. до н.е., а в окремих районах значно пізніше, у час від 500 р. до н.е.–500 р. н.е. На XIII ст. будь-який етнічний рух племен тут припинився.

Індіанські племена Каліфорнії і тихоокеанського узбережжя жили ізольовано. Це сприяло консервації їх господарства і суспільного життя.

Основу їхнього господарства складало збиральництво, що доповнювалося рибальством і полюванням на дрібного звіра. Землеробства і скотарства вони не знали зовсім.

Рибу ловили руками, кошиками, вудочками, сітками, будували загати зі встановленням вершей, а на тихих водоймах отруювали рибу кореннями мильного дерева.

На птахів полювали сітками, луком і стрілами. Найбільш поширеним було полювання на зайців, яких оточували сітками, а потім стріляли з луків. Зрідка полювали на оленів способом загону, влаштуванням ям-пасток та підкраданням.

Індіанці протягом року кілька разів міняли свої стійбища. У них були два типи житла: літнє і зимове. Літнє житло захищало від сонця, дощу і вітру. Його будували з гілок, листя і трави або з жердин (конусоподібний курінь), що накривались корою, гілками чи соломою. В такому житлі жила одна пара. Зимове житло — це вкопана на 100 см у землю куполоподібна землянка. В такій землянці жило кілька шлюбних пар з дітьми. Вздовж стін настеляли нари, які накривали гілками, циновками, шкурами. Кожна шлюбна пара на лежанці мала своє місце. Крім житла будували ще великі приміщення для зібрань і розваг та парові лазні, в яких випарювали тіло, сидячи над вогнем.

Одяг індіанців був дуже простий. Чоловіки носили набедрену пов'язку з оленьчої шкури, а жінки — два фартушки з кленового лика, висушеної трави або шкур. Лише взимку тіло вкривали шкурами оленя чи пуми. Інколи дві шкури зшивали у вигляді плаща. На ноги взували мокасина. Шамани свої накидки і головні убори виготовляли з пір'я.

Місцеві індіанці не знали гончарства, зате у них добре було розвинуте плетіння. Виплітали кошики і сумки з ліщини, гілок клена, лози дикого винограду. Мотузки і нитки для скріплювання лози виготовляли з волокон відповідних порід дерева, конопель. Плетені вироби — це кошики, тарілки, циновки, колиски, сумки і т.ін.

Збиральницькі, мисливські і риболовецькі угіддя були у спільному користуванні родових общин. Усередині роду не існувало майнового розшарування.

Найкраще родова організація збереглась у племені йокутсів. У них плем'я поділялося на дві екзогамні фратрії і роди зі спорідненістю по батьківській лінії. Але при цьому панувало матрілокальне поселення шлюбної пари. На чолі кожного стійбища (поселення) йокутсів стояв вождь, якого вибирала рада старійшин. Влада родового вождя обмежувалася радою вождів. Його влада не була спадковою і позиттвевою. Його будь-коли могли переобрати. В обов'язки вождя входило призначати час колективних праць і порядок їх виконання, час нічного вилову риби, збору жолудів і т.п.

У релігії індіанців Каліфорнії й тихоокеанського узбережжя США провідну роль відігравав шаманізм. Головне призначення шамана — лікувати хворих. Причиною хвороб вважалися каміні чи зернини, які потрапляли в організм. Аборигени вірили в духів-охоронців житла, людей, родів і т.п. У житлі, перед вогнищем і позаду нього, вкопували два стовпи ("стовпи духів"). Інші вірування пов'язувалися з обрядами ініціацій, з культом міфологічного персонажа Куксу ("Велика голова").

Перші європейці досягли узбережжя Каліфорнії ще в 1579 р., у 1769 р. сюди проникли ченці-францісканці, в 1811 р. — торговці хутром занесли сюди європейські хвороби, а в 1848 р. у Каліфорнії були відкриті поклади золота. Сюди ринули золотошукачі, які винищували індіанців або переселяли їх. Нині найчисленнішими в підобласті є такі етноси: майди — 200 чол. (у XVIII ст. — 11 тис.), йокутени — 500 чол (у XVIII ст. — 25 тис.), вінтуни — 900 чол. (у XVIII ст. — 14 тис.), поми — 1 тис. (у XVIII ст. — 8 тис.) та ін.

Підобласть індіанців південного заходу Північної Америки

Підобласть включає такі штати США — Нью-Мексико, Аризону, частини штатів Невада, Юта і Колорадо та північні території Мексики. Місцеве індіанське населення досягло найвищого господарсько-культурного і соціального розвитку в Північній Америці доколумбових часів. Ці території були заселені вже 20 тис. років тому. Землеробство тут склалось у III тис. до н.е., а у 900–1000 рр. н.е. місцеві землероби споруджували зрошувальні канали завдовжки до 16 км.

На час появи європейців на південному заході Північної Америки проживали індіанці чотирьох етнічних і господарсько-культурних груп: публи, піми, навахи, апачі.

Публи (від ісп. pueblo — *поселення, село*) — група індіанських етносів (теви, тігуаї, таної, хопи, зуні, аками, лунгани), які розмовляють мовами ацтеко-таноанської групи (в Північній Америці мовами даної групи розмовляють близько 1,5 млн чол.), та кереси, які розмовляють мовою мовної групи хока-сіу (понад 10 тис. чол.).

Археологічні матеріали свідчать, що культура публів склалась і розвивалась на основі культури анасазі, розквіт якої припав на 900–1300 рр. н.е. Вони будували общинні терасні житла, займалися землеробством, вирощували кукурудзу, гарбузи, кабачки, бобові, бавовник. Важливу роль у їх житті відігравало полювання з луком і стрілами на лосів, бізонів, оленів, диких козлів, зайців. Знали вони наліпне гончарство, керамічні вироби покривали чорним геометричним орнаментом на білому чи оранжевому тлі. Одяг і ковдри виготовляли з домотканого полотна. Общинне житло будували з кам'яних плит чи невипаленої цегли і т.ін.

У часи XIV–XV ст. сформувались основні культурно-побутові особливості публів. Уже в 1540–1542 рр. вони зазнали нападу іспанських завойовників, у 90-ті роки XVI ст. усі землі південного заходу Північної Америки було оголошено іспанськими. У XVII ст. поблизу поселень публів почали будуватись іспанські форти, церковні місії. Традиційні вірування і обряди заборонялись, на публів були накладені податки продуктами харчування і тканинами, їх примушували працювати на будівництві фортів, на свинцевих копальнях, обертали в рабство і т.ін. У 1682 і 1692 рр. публи повставали. Іспанці були змушені піти на поступки, переставши використовувати публів на працях у свинцевих копальнях.

Історично сформувались дві групи публів: східні (кереси, теви, тігуаї, таної), які зазнали сильного іспанського впливу, та

західні (хопи, зуні, аками, лугани), які краще зберегли свої традиції.

Основним заняттям пуеблів було ручне землеробство. У тановів було розвинене зрошувальне землеробство, а в західних пуеблів (зунів, копів, акомів) воно поєднувалося з неполивним.

Східні пуебли раніше за інших індіанців запозичили від іспанців домашніх тварин, зокрема овець. Почали вони розводити також велику рогату худобу, свиней, курей. Від східних пуеблів вівчарство запозичили навахи. Вони у ткацтві почали використовувати довняну нитку. Їхні домоткані вовняні ковдри користувалися великим попитом і витіснили ковдри із заячих шкурок. Іспанці заборонили пуеблам розводити коней, тому вони використовували ослаів. У землеробстві пуебли, окрім традиційних культур, нині вирощують пшеницю, перець, фруктові дерева.

У землеробстві були зайняті як чоловіки, так і жінки. Перші розчищали і копали поля, другі сіяли і доглядали посіви, збирали врожай.

На час приходу європейців техніка виготовлення знарядь праці і начиння, їх форми і асортимент відповідали неолітичній епосі. Основними видами зброї були далекобійний лук та схожі на бумеранги дубові палиці з потовщеним кінцем. Гончарний посуд жінки виготовляли способом наліпки і розписували. Тканини виготовляли на вертикальному ткацькому верстаті. Ткали накидки, ковдри, обрядові пояси, весільні білі накидки з чорною облямівкою і т.п.

Чоловіки влітку носили шкіряний фартушок, взимку зверху одягали ткану вовняну накидку чи накидку із заячих шкурок. Жінки носили довгу до колін накидку, яку перекидали через праве плече. Чоловіки і жінки носили штани і мокасини. Жінки ще обвивали ноги від колін до щиколоток обмотками зі шкурок.

Індіанці пуебли здавна вели осіле життя. У них було три типи поселень: 1) родові поселення в кількоповерхових терасних житлах, на першій поверх яких можна було дістатися лише по драбині з даху; 2) вуличне поселення, в якому вулицю забудовували з обох боків одно-, двоповерховими житлами, що утворювали суцільний комплекс; 3) поселення прямокутної замкнутої чи П-подібної забудови з площею посередині. Житло будували з пісковика чи невипаленої цегли. Стелю робили з жердок і хворосту, потім стіни і стелю обмащували глиною і білили. Інколи стіни розмальовували.

У будинках-поселеннях жили самоврядні сусідські общини. Вони склалися з сімейних общин (домових господарств), до

яких входили парні сім'ї родичів по материнській лінії. На чолі домогосподарства стояла жінка, а до нього входили її чоловік, діти, неодружені брати, вдівці і розлучені родичі жінки, одружені сестри і дочки з чоловіками і дітьми. Домова община вела спільне господарство на земельному наділі, який одержувала від сусідської общини, користувалася власним городом та колективним садом, водоймами і складами. Після смерті матері майно спадкувалося доньками. Сільська община складалася з кровноспоріднених чи чужих між собою домогосподарств.

Чоловіки могли бути лише власниками рухомого майна, тобто худоби, мисливського і військового спорядження, інструментів, одягу та ін. Це майно спадкувалося родичами чоловіка по матері, тобто племінниками.

На чолі поселення стояв вождь (касик). Його влада була пожиттєвою. Він не брав участі у жодних роботах. Члени общини обробляли його землю, забезпечували м'ясом і всім необхідним. Він брав участь у всіх релігійних обрядах і церемоніях. Касик щороку призначав двох вождів: військового і керівника громадських робіт. Вони у своєму розпорядженні мали вісім помічників, які безпосередньо керували життям сусідської общини. Великим впливом користувався й чаклун, якого призначав касик.

У релігійних віруваннях пуеблів переважали землеробські культу. Багато обрядів у них було пов'язано з викликанням дощу, з обрядами захисту врожаю, з вшануванням матері-землі і батька-неба. У них склався також культ предків (качін). Розмальовані й одягнуті в обрядовий одяг дерев'яні скульптури і маски зображували предків (качін) домових общин, родів, племен, що вважалися посередниками між богами і людьми.

У 1848 р. територія пуеблів була включена до складу США. Нині вони користуються внутрішнім самоврядуванням, займаються землеробством і вівчарством, працюють за наймом.

Піми. У штаті Арізона і на півночі Мексики проживає група етносів, яка відома під загальною назвою піми, яка налічує понад 10 тис. чол. (папаги, невомеї, опати, тарахунари, каїти, кори, уічолі, тепекани, тепехуани, ніої та ін.).

Основною формою організації суспільного життя німів була сусідська община. Територіально-сусідські зв'язки у них закріплювалися необхідністю підтримувати систему зрошувальних каналів. Кожне село мало власне общинне самоврядування. Основним завданням сільської общини було забезпечення зрошення, розподіл земель, захист від ворогів. На чолі сільської общини стояв вождь, який представляв її в раді племені. Рада племені,

що складалась із сільських вождів, зі свого середовища вибирала вождя племені.

Сільська община складалась з патріархальних домогосподарств (сімейних общин), у яких спорідненість і право спадкування передавалося по чоловічій лінії. Урожай ділили між членами домогосподарств. Жінки як учасниці робіт одержували право на частку врожаю. Вдови зберігали право на частку врожаю домогосподарства до того часу, поки залишались у сім'ї чоловіка.

Поряд із землеробством важливу роль відігравало збиральництво. Піми збирали плоди і насіння кактусів та насіння міскіто. Часто поселення будували якомога ближче до плантацій кактусів. Про важливу господарську роль збиральництва свідчить і те, що новий рік у німів збігався з початком сезону збору врожаю кактусів.

Піми не будували таких великих будинків, як пуббли. Найдавнішим їх житлом була кругла чи овальна каркасна будова із гнучких жердин. Стелю підтримували чотири-п'ять стовпів. Жердини переплітали гілками, а плетений каркас засипали глиною. Входом до житла був низький отвір, що завішувався шкурою чи ковдрою. У такому житлі проживали дві-три сім'ї родичів по батьківській лінії. Кожна з них мала своє місце для відпочинку. У поселенні споруджували ще велику будівлю для зібрань, яка могла вмістити до 80 чол.

У віруваннях пімів переважали аграрні культи, вшанування священних місць, знахарство, фетишизм, анімізм.

Навах (мовою пуббле — *оброблювачі полів*, самоназва *дене — люди*) — один із етносів атапаської групи. Проживають у штатах Арізона, Нью-Мексико, Юта. Загальна чисельність навахів — понад 167 тис. чол. У XIV ст. вони переселились із лісових районів басейну р. Маккензі у басейн верхньої течії р. Сан-Хуан. Тут під впливом пубблів вони перейшли до землеробства і осілості, а наприкінці XVII ст. від іспанців перейняли скотарство. Зв'язки з пубблами збагатили культуру навахів.

Основним землеробським знаряддям праці навахів була паляця-копалка, зрідка мотика. Навахи не застосовували зрошення полів. Вирощували вони ті ж культури, що й пуббли. З XVII ст. почали вирощувати ще й пшеницю та фруктові дерева. Крім землеробства, навахі займалися і полюванням. Основним знаряддям полювання був далекобійний лук.

У XVIII ст. в господарстві навахів важливу роль почало відігравати скотарство, зокрема вівчарство, розведення великої рогатої худоби і коней. Скотарство стало важливим джерелом м'ясної їжі, шерсті і шкур.

Поселення навахів невеликі, вони налічували від шести до десяти жител. Кожне село мало свої орні землі, випаси та пасовиська в горах. Житло навахів — це землянка з довгим вхідним коридором, в якій проживала сім'я з п'яти-десяти чоловік.

Навахи здавна славилися своїми ремеслами. Найбільш розвинутим у них було плетіння кошиків з просмоленими стінками. Розвиток вівчарства дав поштовх до швидкого освоєння ткацтва. Навахи спеціалізувалися на виготовленні орнаментованих ковдр, що користувалися великим попитом у мексиканців та іспанців.

До XVIII ст. одяг навахів був примітивним. Чоловіки одягали лише набедрену пов'язку з трави, а жінки — таку ж спідничку. В холодну пору тіло накривали шкурами чи плетеними ковдрами. На ноги одягали штани і мокасини. У XIX ст. навахи одягали короткі шкіряні штани, сорочку з прямокутного шматка тканини. Сорочку підперізували шкіряним поясом з пряжкою. Жінки виготовляли свої сукні з двох шматків домотканого полотна, які зшивали на боках і плечах. У талії сукню підперізували пояском.

У зв'язку з розвитком скотарства материнська родова організація розклалася, домогосподарства вийшли з родів, у яких спорідненість і майно вже спадкувалися за чоловічою лінією. Витіснення материнського роду супроводжувалося поширенням сусідської общини. У поселенні жили сім'ї, що належали до різних родів. Жителі села мали спільні вигони для худоби, орні землі розділялися між сім'ями. Село вибирало вождя, який керував господарським життям та вирішував суперечки. Упродовж XVIII–XIX ст. суспільство навахів зазнало майнової диференціації, у них з'явилося патріархальне рабство, багаті й бідні.

Навахи робили впертий опір європейській колонізації впродовж 1847–1867 рр. Зламавши їх опір, американці в 1867 р. створили для них на кордоні штатів Арізона і Нью-Мексико резервацію площею 60 тис. кв. км з власним внутрішнім самоврядуванням.

Апачі (мовою зунів — *вороги*, самоназва *діне* — *люди*) — група етносів чисельністю в 20 тис. чоловік, які розмовляють різними діалектами мови навахо.

Предки апачів з басейну р. Маккензі в райони південного заходу США мігрували в XV ст. Тут вони поповнювалися вихідцями з публів і пімів та інших племен. Східні апачі за культурою близькі до навахів.

Культурно-побутовими відмінностями відрізнялися західні

апачі (хакаріллі, ліпани, тонтої, кібекуї). Вони займалися полюванням на бізонів, оленів, зайців, збиральництвом і городництвом. Землеробством займалися жінки. Вони вирощували кукурудзу, бобові, гарбузові. Чоловіки воювали і торгували, що давало їм одяг, зброю, худобу.

До XVIII ст. в апачів зберігалися значні пережитки матриархату, зокрема матрілінійна спорідненість і матрілокальне поселення. У XVIII ст. у них материнський рід розпався, на його місці почали формуватися патріархальні сім'ї, але продовжували зберігатися пережитки сорорату і левірату.

Американська геополітична спільнота

Американці — геополітична спільнота (народ) чисельністю 294 млн чол. (2003 р.). В антропологічному розумінні вони неоднорідні. Ядро спільноти формувалося на основі різних популяцій великої європеїдної раси та її підрас. Нині американці з переважаючими європеїдними ознаками становлять 72% американського народу. У формуванні американського народу брали участь представники великої негроїдної, монголоїдної та контактних рас. Нині носії негроїдних ознак складають 11,7% загального числа американців, носії монголоїдних ознак — 4%. Крім того, в США налічується майже 24 млн чол., які розмовляють романськими мовами. Решта населення — євреї (6 млн), німці (5,5 млн), австрійці (1,5 млн), шведи (820 тис.) слов'яни (7 млн), ірландці (1,6 млн) та ін.

У формуванні американської геополітичної спільноти взяли участь вихідці з різних етносів і рас. Уже на початку XVI ст. південні райони США були відомі іспанським і англійським мореплавцям. Англійці в 1585 р. заклали свої перші колонії — Вірджінію і Північну Кароліну. Їх швидкому розвитку сприяло вирощування тютюну. Оскільки робочих рук на плантаціях бракувало, то вже в 1619 р. сюди були завезені раби-негри. У 1613 р. голландець Г.Гудзон заклав колонію на о. Манхатені, в 1628 р. англійці заснували колонію Массачусетс, а в 1634 р. — Меріленд. Кількість колоністів невпинно зростала. Якщо в 1625 р. в англійських колоніях Північної Америки налічувалося всього 1980 колоністів, то в 1641 р. їх число зросло до 25 тис. чоловік, а на 1691 р. — до 200 тис. чоловік. Колоністи, відтісняючи індіанців вглиб континенту та винищуючи їх, запозичували від аборигенів географічні назви, ряд елементів матеріальної і духовної культури. На 1760 р. чисельність населення англійських колоній Північної Америки досягла 1695 тис. (у тому числі 310 тис. негрів-рабів), а в 1770 р. тут налічувалося вже 3390 тис. колоністів.

Саме в цей час закладались основи майбутнього американського народу. Виняткова більшість переселенців були вихідцями з Англії. Так, у 1790 р. американці англійського походження склали 77% усього населення. Середня сім'я колоніста з Англії складалася з п'яти-шести чоловік. Крім англійців, у колоніях селились ірландці, шотландці, німці, голландці, датчани, норвежці, шведи та ін. За таких умов визначальну роль відігравали переселенці з Великобританії та їх культурно-побутові традиції.

Боротьба за незалежність (1775–1783) і проголошення 13 колоніями незалежних Сполучених Штатів Америки прискорили політичну і господарсько-культурну консолідацію населення країни. Але окремі і невеликі компактно розселені групи норвежців, голландців, шведів і французів продовжували зберігати свою етнічну ідентичність. Оскільки приплив нових переселенців з Європи майже припинився, то впродовж кінця XVIII–першої чверті XIX ст. на основі англомовного населення склався своєрідний “американський тип” поселенця, який вважав себе корінним у новій батьківщині, протиставляв себе англійцям та європейцям.

Швидке розширення території США до берегів Тихого океану, включення до складу країни відвойованих у 1846-1848 рр. від Мексики земель, купівля Аляски і Алеутських островів, бурхливий господарський розвиток і урбанізація, що потребували нових робочих рук, значно посилили етнічну строкатість населення. На південному заході США з'явилися численні групи іспанно-індіанського метисного населення та іспанців. Приплив колоністів з Ірландії і Німеччини, що осідали в містах, значно змінили етнічний склад населення окремих штатів. Так, у 1850 р. у штаті Нью-Йорк ірландські емігранти становили 52,4%, німці — 18,1%, англійці — 17,5%, вихідці з Центральної Європи — 10% всього населення.

Особливості економічного, історичного та етнічно-колонізаційного розвитку різних територій країни впродовж XVII-XIX ст. зумовили формування трьох економічно-географічних і культурних регіонів США: торгово-промислової і фермерської півночі, рабовласницького півдня та фермерського землеробсько-скотарського заходу. Названі регіони не слід ототожнювати з етнографічними зонами.

Нова хвиля європейської колонізації США, що припадає на кінець XIX ст., в основному йшла з країн Центральної і Східної Європи. Вже в 1910 р. переселенці з Італії, Австро-Угорщини і Росії та їх нащадки становили близько 40% білого населення

країни. Ці емігранти прибували з країн, у яких етноси вже сформувалися в нації. Вони мали чітку етнічну орієнтацію і самоідентифікацію, літературні мови та культурно-побутові традиції. У місцях поселення вони організовували свої культурно-освітні товариства, будували церкви і школи, видавали газети і книги, організовували художню самодіяльність тощо. Часто ці нові переселенці, навіть у містах, селились компактно, створювали звичне етнокультурне оточення: японські, китайські, італійські, шведські, мексиканські, пуерторіканські та інші квартали. Живучи в такому оточенні і підтримуючи контакти з історичною батьківщиною, переселенці легко американізуються лише політично і соціально. Їх етнічна асиміляція тривала три-чотири покоління. Але й після цього вони звично підкреслювали своє етнічне походження: американець англійського, ірландського, шотландського, італійського, українського, китайського походження. У 2000 р. в США проживали 730 тис. українців та 1,5 млн осіб українського походження.

Після Другої світової війни в усіх етнічних, етнічнорасових та етнорелігійних групах США спостерігався процес внутрішньої консолідації. Відчувши цю тенденцію, урядові кола США поклали ідею захисту етнічних і національних меншин в основу своєї зовнішньої і внутрішньої політики.

Сучасний американський народ — це геополітична спільнота англійськомовних і двомовних людей різного етнічного і расового походження, які самоідентифікують себе з державою Сполучені Штати Америки та її громадянством. Переважна більшість американців проживають в містах і містечках, зайняті в промисловості і обслуговуванні. Певний час нові мешканці міст продовжували зберігати свої етнічні традиції. Інколи ці традиції проявлялися в архітектурі міст і містечок. Але вплив англійської мови та нових стандартів життя ламали соціальні, побутові і психологічні традиції колоністів. Дещо довше традиційні форми культури зберігалися у сільського населення. Фермери Середнього і Далекого Заходу США довше затримали двомовність, традиції багатодітності і сімейного виховання, одноповерхове житло з великою відкритою верандою і парадним входом, сімейні свята і обряди тощо. Але всі ці та інші традиційні риси поступово нівелювалися американським варіантом англійської розмовної мови, американськими стандартами побутового, соціального, сімейного, молодіжного, психологічного, релігійного і культурного життя та високою соціальною мобільністю.

Загалом для американців характерне певне поєднання євро-

пейських та негро-індіанських традицій у словесному і музичному фольклорі, танцях, святах, обрядах, національних видах спорту та ін. Але при цьому в них провідну роль відіграють стандарти професійної масової культури.

Афроамериканці. Складовою частиною американського народу є етнорасова група афроамериканців, яка налічує понад 30 млн чоловік. Вони розмовляють американським варіантом англійської мови та діалектами блек інгліш, що увібрали ряд африканізмів. Понад 60% афроамериканців сповідують баптизм, 20% — методизм, а решта — католицизм, мусульманство та юдаїзм.

Перші негри-раби на тютюнові плантації півдня нинішніх США були завезені в 1619 р. Більшість рабів, які завозилися з Центральної Африки та узбережжя Гвінейської затоки, належали до таких етносів, як фульби, волофи, йоруби, ібої, ашанти, фанти, хауси, дагомейці, банти та ін. Уже в 1641 р. рабство стало спадковим. У 1808 р. офіційно було заборонено ввіз рабів до США, але нелегально їх ввозили аж до 1865 р. Різномовні раби поступово інтегрувалися в англословне середовище. Це прискорювало їх культурну асиміляцію. Хоч існувала офіційна заборона змішаних європейсько-негритянських шлюбів, метисація афроамериканців продовжувалась. На середину XIX ст. понад 33% вільних негрів і 10% рабів були вже мулатами. Ліквідація рабства сприяла посиленню метисації, культурній асиміляції та соціальній диференціації негрів. До 1910 р. понад 90% негрів жили в південних штатах США. У 30-ті роки XX ст. понад 75% афроамериканців були вже мулатами.

У роки Першої світової війни та в 40–70-ті роки XX ст. негри масово переселялись у міста північних штатів. Цьому сприяло прийняття в 60-ті роки XX ст. законів, що забороняли расову дискримінацію. На початку 90-х років XX ст. понад 86% афроамериканців жили в містах. Нині в їх середовищі доволі чітко проявляються дві тенденції: одні афроамериканці прагнуть повної американізації, інші, виявляючи етнорасову самосвідомість і афроамериканський расизм, прагнуть відокремлення в незалежну етнополітичну спільноту.

Афроамериканці характеризуються певними культурно-побутовими особливостями. З батьківщини вони привезли ряд матриархальних сімейно-шлюбних традицій. Але рабам до 1865 р. було заборонено вступати в шлюб. Тому в рабів був високий відсоток незареєстрованих шлюбів, самотніх чоловіків і жінок, самотніх багатодітних матерів. За цих умов діти належали матері. Тому і

нині на півдні США продовжують існувати великі нероздільні сім'ї на чолі з прабабусею, бабусею чи матір'ю.

Упродовж XVI–XVII ст. негри-раби дотримувалися своїх традиційних релігійних обрядів і вірувань: поклонялися силам природи, предкам, численним богам. У XVIII ст. плантатори насильно їх християнізували. У 1816 р. у США було створено самостійну методистську негритянську єпископську церкву, а в 1865 р. — самостійну негритянську баптистську церкву. У церковних відправах афроамериканців збереглися окремі дохристиянські обряди. Найкраще їх засвідчує хоровий спів і танці при богослужіннях. У побуті афроамериканців і нині продовжують зберігатися пережитки культу тварин, зокрема змій, дуже популярні особисті амулети, замовляння і заклинання.

Народна творчість афроамериканців найвиразніше проявляється в музиці і танцях. З 70-х років XIX ст. загальноамериканського поширення набула їх ритмічна музика — джаз, негритянські блюзи та завезені з Африки танці чіка, калінда, конго, бамбула, що у XX ст. були осучаснені.

До населення США належать доволі численні національні меншини, які, вважаючи себе американцями, продовжують зберігати етнічну самоідентифікацію. Нині найчисленнішими з них є мексиканці (чіканос), понад 22 млн яких проживає в південно-західних штатах. Доволі численні національні меншини в США становлять французи, кубинці, японці, китайці, філіппінці, шотландці, ірландці, поляки, українці, італійці та ін. Більшість із них сформувалась упродовж кінця XIX–першої половини XX ст. Після Другої світової війни етнічна належність іммігрантів зазнала істотних змін. Якщо у 1901–1920 рр. прибульці з Європи складали близько 85%, то у 1980–1990 рр. 49% становили вихідці з Латинської Америки і 38% — вихідці з Азії. Латиноамериканці й азіати селяться компактними етнічними групами і зберігають свою етнічну відокремленість. Нинішні США — це конгломерат етнічних, расових і релігійних груп, які важко піддаються етнічній американізації.

Одну з таких груп становлять українці, чисельність яких перевищує 1 млн. З них понад 300 тис. добре володіють українською мовою. Крім того, 1,4 млн американців визнають своє українське походження.

ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКА ПРОВІНЦІЯ

Вона займає простори Америки, що лежать на південь від США, і включає кліматичні пояси — холодного (о. Вогняної Землі) і помірного клімату, субтропіків, тропіків, морського узбережжя, високогір'їв, степів, островів. У складі провінції виділяється шість окремих історико-етнографічних областей, а в їх складі окремі історико-етнографічні підобласті.

1. КАРИБСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

До області належить група островів, що простяглася дугою від узбережжя Північної Америки до берегів Південної Америки: Багамські, Бермудські, Великі Антильські (Куба, Ямайка, Гаїті, Пуерто-Рико) та Малі Антильські (Віргінські, Навітряні, Підвітряні). Загальна чисельність населення — 38,7 млн чол. (2003 р.). Більшість островів було відкрито ще Колумбом під час його чотирьох експедицій 1492–1504 рр. Корінне населення Багамських островів, Ямайки і частини Гаїті — аравакські етноси, а на Пуерто-Рико, Антильських островах і частині Гаїті — карибські етноси. Іспанські завойовники майже повністю винищили аборигенів, а їх залишки вимерли від занесених європейцями хвороб, важкої праці на плантаціях цукрової тростини і копальнях.

Брак робочої сили колонізатори компенсували завезенням негрів-рабів з Африки. Іспанці вже в 1502 р. завезли на острови Карибського моря перші партії негрів. Європейська колонізація, завезення рабів з Африки та поповнення населення островів переселенцями з Азії і континентальної Америки змінили етнічний склад карибської історико-етнографічної області. Тут повсюдно склалось расове і етнічно змішане населення з нащадків європейських завойовників, негрів-рабів та залишків індіанців. На цьому ґрунті впродовж останніх 400 років сформувалися сучасні етноси карибської історико-етнографічної області.

Кубинці. На час відкриття іспанцями Куби на острові проживало понад 200 тис. індіанців аравакської етнічної групи. Найчисельнішими з них були племена гуазахатабеїв, сибонів і тайноїв. Найрозвинутішими з них були тайної, які з материка переселилися на острів упродовж V–X ст. та підкорили мисливців, збирачів і рибалок сибонів і гуазахатабеїв. Основним заняттям тай-

ноїв було мотично-паличне землеробство, знали вони також кераміку і ткацтво.

Захоплення Куби іспанцями (1511–1512) супроводжувалося масовим винищенням аборигенів. З перших років свого панування іспанці завозили рабів. Уже наприкінці XVIII ст. негри-раби складали близько 50% 100-тисячного населення Куби. Другу половину населення острова становили іспанці, уродженці колонії, які вважали себе білими (креолами), але мали домішки негритянської чи індіанської крові.

Відміна в 1790 р. обмеження на работоргівлю відкрила шлях до масового завезення рабів. З цього часу щороку на острів завозили близько 10 тис. рабів. До 1880 р. на Кубу було завезено понад 900 тис. негрів. Серед них переважали йоруби (місцева назва лукомі чи лукумі), еви (місцева назва міна), ашанти, конги. Негрів, які не оволоділи іспанською мовою, на острові називали “бусоль”, а негрів, народжених на Кубі, — “креол”. Згодом усіх народжених на Кубі почали називати креолами.

За час з 1790 до 1890 р. на Кубу прибуло чимало нових переселенців з Іспанії. Серед них переважали кастилійці, галасійці, каталонці, баски, вихідці з Канарських островів, французи з Гаїті, Канади, Луїзіани. Оскільки більшість цих нових переселенців складали *гальєго* (галасійці), то всіх вихідців з Іспанії, а згодом і *всіх русявих на Кубі почали називати гальєго*.

Наприкінці XIX ст. у горах східної частини Куби збереглися ще невеликі групи індіанців-метисів. Їх чисельність зросла за рахунок ввозу законтракованих індіанців-робітників з Мексики. Расова і етнічна строкатість пришвидшили формування змішаних расових типів, зокрема мулатів, які вже наприкінці XIX ст. складали більшість населення Куби.

Важливими віхами формування кубинської нації були війни за незалежність (1869–1878) та визвольна війна 1895–1898 рр. У результаті воєн відбулася політична консолідація населення о. Куби, яке почало усвідомлювати свої специфічні інтереси, протиставляти себе іншим націям. Хоча тоді продовжувався вплив нових переселенців з Гаїті, Ямайки і Європи (іспанців, євреїв, поляків), процес національної, а згодом і етнічної консолідації населення острова весь час посилювався.

Нині кубинці (самоназва *кубанос*) — один із численних іспаномовних етносів (11,3 млн чол.). В антропологічному відношенні вони дуже неоднорідні. За матеріалами переписів, понад 60% кубинців — мулати і негри, а решту складають “білі” кубинці — нащадки іспанських завойовників, французи, італійці, німці,

евреї та ін. Серед них виділяється *соціальна група гуахірів* — нащадків перших іспанських колоністів, які на орендованих землях займалися землеробством і зберігали селянський уклад життя. Саме вони зберегли давні звичаї, обряди, традиційний одяг, є носіями давньої кубинської культури, що своїм корінням сягає в традиції етносів Піренейського півострова. Селянське житло (боїо) кубинців-гуахірів дуже подібне до хатини індіанців таїноїв. Його споруджували з пальмового дерева, а двосхилий дах накривали пальмовим листям. Подекуди таке житло навіть не мало вікон. При хатині обов'язково був город, на якому вирощували рис, картоплю, батат, кукурудзу, юку, банани, лимонне дерево та ін. Традиційний одяг також зберегли лише гуахіри. Чоловічий одяг у них складався зі штанів, зібраної в складки сорочки, що вільно звисала поверх штанів, широкополого соломяного капелюха та мачете (ніж) за поясом. Жінки гуахірів одягали ситцеві сукні, на плечі накидали барвисті хустини. У музиці і танцях кубинців переплелись іспанські традиції з африканськими. Іспанські традиції зберегли лише гуахіри. Найвиразніше вони проявляються в піснях, які виконуються під акомпанемент триструнних гітар. Африканські традиції проявляються в народних мелодіях і танцях — румба, сон, конга, — що близькі до своєї африканської першооснови.

Гаїтянці. Французи захопили західну частину о. Гаїті у 1697 р. Тут вони заклали великі плантаційні господарства, на яких вирощували цукрову тростину, каву, індиго, бавовник. Рабів-негрів французи завозили вже в XVII–XVIII ст. На 1798 р. у французькій частині Гаїті проживало понад 550 тис. чоловік, з них 350 тис. білих, 98 тис. мулатів. Влада тут була зосереджена в руках багатих білих плантаторів, купців, вищих чиновників та офіцерів. У 1790 р. почалося всеохоплююче повстання негрів проти французького панування. Довготривала війна повсталого населення завершилася проголошенням у 1804 р. незалежної держави. Новоутворена республіка одержала назву *Гаїті* (аравакське — *гориста*).

Гаїтянці налічують 8,7 млн чол. (2003 р.), серед них понад 90% негрів, решта — мулати. Вони розмовляють гаїтянською креольською (креолізованою французькою) мовою. Мулати живуть переважно в містах, складають вищі прошарки гаїтянського суспільства.

Основне заняття гаїтянців — сільське господарство, зокрема землеробство. Вони вирощують каву, цукрову тростину, сизаль, батати, ямс, таро, манго, кукурудзу тощо. Частина гаїтянців

працює в харчовій і добувній промисловості, обслуговуванні туристів і художніх ремеслах.

Основна форма поселень гаїтянців — села з невеликою площею, на якій споруджено церкву і поліційну дільницю. Їх традиційне житло — однокамерна будова з одним вікном і дверима. Глинобитні стіни житла обмащували (штукатурили) розчином вапна з піском. До фасадної стіни прилягала відкрита галерея. Стіни фарбували в рожевий, білий чи голубий колір, а ззовні їх ще й розписували. У дворі садили фруктові і лаврові дерева. Недалеко від хати робили критий пальмовим листям піддашок з відкритим вогнищем і металевим котлом. Піддашок виконував роль кухні. Двір обсаджували бамбуковим живоплотом. Поряд з хатою був і город.

Чоловічий і жіночий одяг гаїтянців має південноєвропейський крій, але чоловіки не одягають сомбреро, а жінки пов'язують волосся тюрбаном зі строкатих хустин. Основна їжа — ямс, таро, батати, кукурудза, манго. М'ясо, молоко, яйця їдять лише у святкові дні.

У побуті гаїтянців збереглися традиції “кумбіта” — допомога всім селом комусь із господарів при виконанні важливих сільськогосподарських робіт (розчищуванні майбутнього поля, ірригаційних роботах і т.ін.). Кумбіта триває один день. У ній беруть участь лише чоловіки. Жінки допомагають дружині господаря приготувати частування для учасників колективних робіт.

Найвиразніше культурно-побутові особливості гаїтянців проявляються у народній творчості, музиці, танцях, релігійних обрядах, що й нині зберігають сліди традицій етносів Західної Африки. Хоча більшість гаїтянців сповідують католицизм, але при цьому вони дотримуються дохристиянських вірувань. Католицькі священники втекли з Гаїті ще на початку XIX ст., а республіка перебувала в конфлікті з Ватиканом до 1860 р. За ці роки тут не було жодної церковної ієрархії. Гаїтянці й нині сповідують культ воду (вуду чи водун). Боги цього культу — дагомейські (дагомейською мовою воду — “божество”). Культ зводиться до вшанування багатьох богів і духів (лао). Моляться цим богам у звичайних хатинах. У них влаштовуються алтарі з хрестами, статуетками, свічками, квітами. Головна частина богослужіння — принесення в жертву кози чи півня. Богослужіння супроводжується танцями. Поклоніння воду не заважає гаїтянцям вважати себе добрими католиками.

Домініканці (основне населення Домініканської Республіки) — нащадки негрів-рабів, які частково змішалися з французами і

англіїцями. Чисельність домініканців 8,7 млн чол. (2003 р.). Понад 68% місцевого населення — мулати, 18% — негри, 14% — білі. Нині вони розмовляють місцевим діалектом англійської мови, що витіснила мову путуа (діалект французької мови), яка до середини XIX ст. була основною розмовною мовою. Значна кількість домініканських мулатів і негрів — вихідці з республіки Гаїті. Майже всі місцеві білі (креоли) мають домішки негритянської крові.

Пуерториканці (самоназва *пуерторикенйо*). Іспанці наприкінці XV ст. на о. Пуерто-Рико застали індіанські племена тайноів. Вони вже наприкінці XVI ст. почали завозити сюди негрів-рабів. Рабство не набуло тут великого розвитку, бо тут не було плантаційного господарства. На початок XVIII ст. індіанці тайної перестали існувати як самостійна етнічна спільнота. Вони змішались з іспанцями і склали основу метисного населення, яке вважає себе білими. Друга частина індіанців змішалася з неграми.

Нині пуерториканці налічують 3,8 млн чол. (2003 р.) — це близько 70% мулатів і негрів та 25% метисів, які розмовляють мовою, що являє собою місцевий варіант іспанської мови. Консолідація і метисація негрів та іспанців особливо швидко йшла після скасування в 1873 р. рабства. У боротьбі з рабством розвивалась і національна свідомість пуерториканців. На основі змішаних расових компонентів уже на кінець XIX ст. сформувався пуерториканський етнос, який, сприйнявши основні складові іспанської культури, збагатив їх індіанськими і африканськими традиціями.

Культурно-побутові особливості пуерториканців нині проявляються в піснях і танцях, в яких змішались африканські та іспанські ритми. Значного поширення в них набули азартні ігри, перегони, півнячі бої і т.п. Має свої особливості й католицизм пуерториканців, у якому переплелись елементи африканських та індіанських вірувань з християнськими обрядами. Значного поширення в них набув спіритуалізм, пов'язаний з вірою в те, що через медіума (людину-посередника) можна спілкуватися з духами.

Ямайці. Основу етносу склали нащадки невольників з Африки, які були завезені колонізаторами в XVI–XIX ст., та мулати. Нині 78% ямайців — негри, 18% — мулати, 2% — індіанці, решта — європейці, китайці та ін. Загальна чисельність ямайців 2,6 млн чол. (2003 р.). За релігійною належністю 28% ямайців — англікани, 26% — баптисти, 9% — методисти, 7% — пресвітеріани, 6% — католики і т.д. Розмовляють вони місцевим варіантом англійської мови (креоль). Усна народна творчість пов'язана з фольклором Західної Африки.

Барбадосці (самоназва *беджене*). Понад 92% барбадосців складають негри, нащадки рабів, вивезених з Африки в XVII–XIX ст., близько 4% — мулати, 4% — англійці. Загальна чисельність барбадосців 270 тис. чол. (2003 р.). Розмовляють вони місцевим варіантом англійської мови, сповідують протестантизм і католицизм. Господарство барбадосців спирається на вирощення цукрової тростини та її переробку. Усна народна творчість зберігає елементи африканського словесного і музичного фольклору.

Тринідадці. Населення Тринідаду налічує 1,3 млн чол. (2003 р.) і складається з двох груп: тринідадців-креолів (60%) та тринідадців-індопакистанців (40%). Тринідадці-креоли — це понад 50% негрів, 35% індіанців-араваків, які проживають в горах, 10% мулатів, 5% білих. Розмовляють тринідадською мовою, що склалася на основі місцевої англійської. Вони сповідують християнство (католицизм і протестантизм), сильні в них пережитки традиційних африканських вірувань і обрядів.

Тринідадці-індопакистанці розмовляють англійською мовою, 2/3 з них сповідують індуїзм, 1/3 — мусульманство. Завезені на о. Тринідад були всередині XIX—на початку XX ст. як контрактні робітники для роботи на плантаціях цукрової тростини і рису. Живуть вони замкнутими землеробськими общинами, займаються землеробством, а в містах вони переважно стають купцями і робітниками. Індопакистанці дуже вірні своїм традиціям, не асимілюються креолами. Все це дає підстави вважати їх за етноконфесійні групи, а не за складову тринідадського етносу.

Багамці. Основу етносу складають негри-раби, яких на острови англійці почали завозити наприкінці XVIII ст. У 2003 р. чисельність населення Багамських островів становила 314 тис. чол. Понад 85% багамців — негри і мулати, які розмовляють англійською креолізованою мовою, сповідують баптизм, англіканізм та католицизм. У культурі багамців (негрів і мулатів) дуже сильні впливи сучасної американської культури.

2. МЕКСИКАНСЬКО-ЦЕНТРАЛЬНОАМЕРИКАНСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область займає території Мексики та інших країн материкової частини середньої Америки, що охоплює зони півпустель, степів, субтропиків і тропіків. Природно-географічні умови, історичні, етнокультурні та інші чинники зумовили формування та-

ких трьох історико-етнографічних підобластей: аборигенної мексикансько-центральноамериканської, метисної мексиканської та метисної середньоамериканської.

Аборигенна мексикансько-центральноамериканська історико-етнографічна підобласть

Підобласть займає території пустель, півпустель, субтропіків і тропіків Центральної Америки від кордонів США на півночі до кордонів Венесуели і Колумбії на півдні. На час приходу іспанських завойовників тут проживали численні індіанські етноси, які належали до американської підраси великої монголоїдної раси. Вони розмовляли мовами *мовних груп пенуті, ацтеко-таноанської, макро-отоні-манге, макро-чібча*.

Господарство майже всіх індіанських етносів підобласті належало до ГКТ підсічного мотично-паличного землеробства тропічних районів та частково до ГКТ мотично-паличного господарства сухих степів. У різних районах землеробство по-різному поєднувалось з полюванням, збиральництвом і рибальством. Цим створювалась місцева господарська специфіка індіанських етносів, які стояли на різних стадіях розпаду первісного суспільства і створили ряд державних утворень, що нагадують держави Стародавнього Сходу (Межиріччя і Єгипту).

Майя (юкатеки). Тропічні ліси Мексики, Гватемали і прилеглі області Белизу, Західного Гондурасу і Західного Сальвадору населяє група індіанських етносів, які відомі під загальною назвою майї: лакандони, чали, чонтали, чьрти, чухи, цельтали, цоцали, тотіки, хокальтеки, хаустеки, кіче, какчі-кели, цутушіли, успантеки та ін. Загальна їх чисельність нині сягає близько 3 млн чоловік. Їхні мови належать до мовної групи пенуті і поділяються на дві підгрупи — майя і кіче.

Предки майя прийшли з півночі вздовж узбережжя Мексиканської затоки на Юкатан і Гватемалу десь у IV–III тис. до н.е. Уже в II тис. до н.е. в районі Веракрус і Табаско майямовні ольмеки створили першу цивілізацію Центральної Америки. Усередині I тис. до н.е. їх цивілізація занепала через вторгнення предків тотонаків, ацтеків та міхе-соків.

На початку I тис. н.е. на основі підсічно-вогневого землеробства почала формуватися цивілізація древніх міст-держав майя. Досягнення культури древніх майя засвідчують храми на ступінчастих пірамідах, палаци і адміністративні будови на платформах, майданчики для ігор у м'яч, акведуки, вимощені дороги, парові лазні, монументальна скульптура і живопис, ювелірне ремесло, поліхромна і штрихована кераміка і т.ін.

У VII–IX ст. міста-держави майя були підкорені майямовними тольтеками та їх союзниками іццями і тутуль-шівами. Вони десь у 1185 р. створили державу зі столицею в м. Чічен-Іца. З середини XIII ст. в Юкатані вже домінувало м. Майяпан. У 1441 р. м. Майяпан упало під ударами об'єднаних військ повсталих міст. Єдиний Юкатан розпався на незалежні держави, які вели між собою постійні війни. З міст-держав майя другої половини XV ст. найбільше відомими були такі: Шуні, Сотута та Іцмаль. На півдні Юкатану та в гірських районах Гватемали культура майя розвивалася самостійно. Гірські райони Гватемали іспанці підкорили в 1524–1528 рр., а Юкатан — у 1527–1546 рр.

Майя займалися підсічно-вогневим землеробством у тропічних лісах. Рік вони ділили на два сезони — сухий (листопад-травень) і дощовий (червень–жовтень). У сухий сезон викорчувували ліс, у квітні спалювали сушняк, скопували ґрунт палицями-копалками, а в травні — сіяли кукурудзу. Між нею ще садили квасоллю і гарбузи. Через 2–3 роки поле виснажувалось. Його залишали, а через 5–6 років воно заростало непрохідними чагарями. Крім кількох десятків сортів кукурудзи, вони вирощували томати, солодку картоплю (батат), квасоллю, гарбузи, зелений перець, какао, ваніль, тютюн, фруктові дерева, бавовник, агаву, індиго, кактуси, на яких розводили мушку кошеніль та ін.

Тваринництво в майя було слабо розвиненим. Але вони розводили індиків і собак, м'ясо яких вживали в їжу. Важливу роль відігравало бджолярство, крім того, збирали мед диких бджіл.

Полювання і рибальство велось общинниками колективно. У тропічних лісах полювали на оленів, індиків, ігуан, броненосців. Основним знаряддям полювання були лук і стріли, спис, дротики, що їх кидали за допомогою списометалки. На птахів полювали за допомогою глиняних кульок, які видували з духових трубок. Крім того, використовували різні пастки і силця. Рибу ловили вудочками, кошиками, сітками, а на морського звіра полювали на узбережжі гарпунами.

Села майя містилися поряд з водоймами. У центрі села на площі стояв кам'яний храм, а довкола площі — будинки знаті і жерців, великий будинок для холостяків.

Одяг майя складався з набедреної пов'язки, плаща і сандалет. Жінки одягали спідниці, подекуди ще й нагрудні пов'язки. Як оздобу носили браслети на руках і ногах, підвіски у вухах, носові і губні оздоби, намисто. Новонародженим хлопчикам сплющували череп між двома дощечками, обпарювали лице гарячи-

ми рушниками, щоб не росла борода. У майя були поширеними татуювання і розфарбовування тіла.

Жителі села складали сусідську общину, в якій зберігалось чимало пережитків родового ладу. Земля належала общині. Кожен одружений чоловік одержував земельний наділ та володів хатою і городом. При підготовці полів і при посівах жителі об'єднувались у групи до 20 чоловік. Полювання, вилов риби, видобування солі вели групами чи навіть сільськими общинами. В общинах уже виділилися заможні і багаті. Кожна сільська община виконувала чимало повинностей: обробляла поля знаті, платила данину правителю, підносила дарунки жерцям, будувала храми, дороги і будинки знаті, виставляла і утримувала військової загін і т.ін.

Значний прошарок населення міст-держав майя становили раби. Основним джерелом поповнення рабів були війни, які часто проводилися з метою захоплення полонених. Крім того, рабами ставали злодії, злочинці, боржники, сироти, байстрюки та ін. Рабів також купували. Якщо вільні одружувалися з рабами, то ставали рабами. Рабська праця використовувалася на всіх найважчих роботах.

Правлячий прошарок становили знать і жерці. Вони володіли рабами, плантаціями какао і фруктових дерев, пасіками, соляними шахтами та ін. Коли община розчищала нову ділянку, то її частину передавали у володіння знаті. Знать не платила податків, але на випадок війни йшла до війська правителя. Права знаті успадковувались. Особливий прошарок знаті становили жерці, якими ставали діти багатих і жерців. До знаті належали також купці та багаті общинники. Товари переносили раби-носильники. Між містами були прокладені мощені дороги. У містах влаштувались великі ринки, готелі. Найважливішими товарами були тканини, мідь, віск, сіль, риба, зброя, раби, металеві вироби з Мексики, Гондурасу, Нікарагуа, Панами. Одиницею обміну служили зерна какао (раб коштував 100 зерен какао, заць — 10 і т.д.), черепашки, полотнища, мідні топірці, дзвіночки і т.п.

Сім'я майя була перехідною від парної до моногамної. Майно переходило від батька до сина. Жінкам заборонялося відвідувати храми, їсти разом з чоловіками, дивитись на вулиці на чужих чоловіків і т.ін. Але при цьому жінка могла вільно покинути сім'ю і знову одружитись.

Місто-державу очолював халач вінік ("велика людина"), влада якого передавалася від батька до сина. Він був також верхов-

ним головнокомандувачем. При ньому був “розпорядник” (кальвак), котрий підтримував зв'язок з підвладними поселеннями, приймав відвідувачів, керував збором податків. Радником халач вініка був верховний жрець. Халач вінік призначав керівників (бататів) підлеглих сіл і міст. Кожне село мало постійний військовий загін. Воїни були озброєні луком і стрілами, списами, дротиками, пращами, дерев'яними мечами, щитами і панцирями. Воїни одержували від батата платню за службу.

У житті майя важливу роль відігравала релігія. У пантеоні богів головну роль відводили богу неба (Іцамна) та його дружині — богині врожаю (Іш Чель). Іцамна вважався заступником жерців, винахідником писемності і наук. Майя шанували також інших богів — дощу, стихій, полів, рослин та ін. Жерці розробили містичне вчення про богів, складну систему обрядів, створили священні книги.

На початку нашої ери майя винайшли ієрогліфічне письмо. Найдавніші написи датуються IV ст. Тоді ж вони винайшли власний календар. Рік у них починався з зимового сонцестояння і ділився на 18 місяців (по 20 днів) і 5 додаткових днів. Свою еру майя починали з 3113 р. до н.е. Астрономи майя вираховували протяжність року з точністю до однієї хвилини. Вони вміли вирахувати час затемнення Сонця і Місяця, знали періоди обертання планет Сонячної системи. Майя організували школи для дітей знаті. Учні навчали астрології, астрономії, метрології, математики, історії, міфології, релігійних обрядів та ін.

Серед літературних надбань майя — збірник текстів різного змісту і призначення “Чілам Балам”, що був написаний латинськими літерами, але мовою майя. Значного розвитку в майя набув театр із професійними акторами, які грали у масках, кам'яна архітектура, скульптура, фреска, ювелірне ремесло, художнє ткацтво, різьба по дереву і т.ін.

Нині з 3 млн майя близько 80% — двомовні, розмовляють іспанською та різними діалектами мови майя, а 20% — лише майямовні. Проживаючи в сільській місцевості, сучасні майя зберігають чимало рис традиційної культури. Основним їх заняттям залишається ручне підсічно-вогневе землеробство. У колоніальний період у них набув поширення плуг, а з ним і плужне землеробство. Чимало майя працює за наймом на плантаціях, на шахтах, у лісовій промисловості, у сфері обслуговування і т.п. За час іспанського панування набуло поширення розведення ВРХ, свиней, коней, мулів, ослів, а в горах — овець. Тепер майя сповідують католицизм, але при цьому вони дотримуються до-

християнських вірувань і обрядів. Вони й нині, крім багатьох богів, вшановують гори, печери, криниці, аграрних богів, зберігають свою традиційну міфологію, пісні, легенди, казки, танці, дотримуються свого традиційного календаря.

Ацтеки (найдавніша самоназва *масеуалі* — *мисливці на оленя, новітні самоназви* — *астеки, науа, теночки, мехіка*) — належать до американської підраси великої монголоїдної раси. Вони розмовляють кількома діалектами мови науталь (ацтекської) ацтеко-таноанської мовної групи. Нині 2/3 з 1,1 млн ацтеків розмовляють також іспанською мовою.

Землеробські етноси долини Мехіко вже на перші століття I тис. н.е. досягли високого рівня господарсько-культурного та політичного розвитку. На IV–IX ст. припадає розквіт культури тольтеків Теотіуакана. Занепад їхньої культури пов'язують із значним пересуванням етносів Мексики і Центральної Америки в IX–X ст., падінням держави Теотіуакана. Місцеві державні традиції в XI–XII ст. продовжили тольтеки м. Толлана.

У XII ст. в долині Мехіко з'явилися нові рухливі мисливсько-збиральницькі племена етнічної групи науа, а в другій половині XIII ст. тут з'явилося плем'я теночків (ацтеків). У 1325 р. ацтеки осіли на болотистому острові оз. Тескоко. Тут вони заснували поселення Теночтітлан (нинішнє м. Мехіко). На цей час соціальний устрій ацтеків був такий самий, як і в інших індіанських племен: рід складався з групи сімей, які вели своє походження від спільного предка, очолювався рід старійшиною, який керував усім життям членів роду; 20 родів, об'єднаних у чотири фратрії, складали плем'я; плем'я очолювалося двома вибраними вождями — один із них відав внутрішнім життям племені, другий — військовими справами.

Наприкінці XIV ст. над етносами долини р. Мехіко панувало плем'я тепанаків з центром в м. Ацкопоцалько. Проти їх панування об'єдналися науамовні міста Теночтітлан, Тескоко і Тлакопан. Переможених тепанаків обернули у рабів. У 1428 р. в ацтеків уже сформувалося раннє державне утворення. Вони швидко розширили кордони своєї держави, підкоривши споріднених точільків і чалків. У 1440 р. державу очолив Монтесума I, який підкорив усі етноси долини Мехіко, а на сході розширив кордони держави до узбережжя Мексиканської затоки. Наступники Монтесуми I підкорили всю центральну, південну і західну частини сучасної Мексики. У 1503 р. величезну державу очолив правитель Монтесума II.

Основу господарства ацтеків складало палично-мотичне зем-

леробство. Інколи товстий кінець палки обтісували у вигляді сучасного заступу. Ацтеки широко використовували штучне зрощення, різні види добрив, а на озерах влаштовували плаваючі сади (чінампи). З домашніх тварин вони розводили лише собак, а зі свійських птахів — індиків, гусей і качок. Ацтеки були чудовими мисливцями і рибалками. При полюванні користувалися луком і стрілою, дротиками, пастками.

Загалом господарство ацтеків мало достатньо замкнутий характер. Кожна сільська сім'я виготовляла для себе все їй необхідне. Широкого розвитку в ацтеків набуло ремісничє виробництво в містах. Склались ремісничі центри. Особливою славою користувалися тканини, в основу яких затикали пір'я. Виробами тканин із пір'я славився один із кварталів Теночтітлана. Всі дерев'яні вироби ацтеки покривали тонкою різьбою. Чималого успіху вони досягли в обробці каменю. З каменю будували величні храми, піраміди, адміністративні будови і палаци, витісували кам'яні скульптури богів, з гірського кришталю виробляли культові предмети і оздоби, оволоділи ацтеки також мистецтвом викладання мозаїки з каменю, черепашок, бірюзи. З міді вони виробляли сокири, тесаки, наконечники списів, інструменти для обробки дерева. Золото використовували лише для виготовлення ювелірних виробів.

Основним житлом більшості общинників була хата із тростини, стіни якої обмащували глиною і білили, а дах настеляли соломкою або листям агави. Одно- або двоповерхове житло заможних общинників та середніх прошарків міського населення будували з невипаленої цегли чи каменю. Дво- або триповерхові будинки знаті з каменю чи невипаленої цегли споруджували на невисоких платформах (фундаментах). Плоский земляний дах такого будинку підтримували дерев'яні стовпи, а стіни були обтягнуті тканинами. Житло знаті мало невеликий внутрішній дворик. Ззовні стіни обмащували вапном і фарбували в червоний колір. У такому будинку жили одна—три сім'ї. Повсюдно такі будинки стояли на певній відстані від інших, а довкола них тягнулись оброблювані поля.

Лише у Теночтітлані будинки тісно прилягали один до одного і утворювали суцільні ряди вуличних споруд. Оскільки місто будувалось на заболоченому острові, то всі будинки стояли на палях. Ціле місто було прорізане впорядкованими каналами і брукованими дорогами. Тому іспанці порівнювали Теночтітлан з Венецією. Для зв'язку з берегом було побудовано три кам'яні дамби завширшки 10 м. Озеро Тескоко вони розділили 11-кіло-

метровою дамбою надвоє. Дамба захищала місто від повеней. Південна частина міста мала широку впорядковану набережну, яку вночі освітлювали спеціальними світильниками. Питну воду місто одержувало водогоном з гірського масиву Чапультек. Місто було поділене на 4 великих і 20 менших кварталів, що відповідало поділу племені на 4 фратрії і 20 родів. Кожен квартал мав свого військового вождя.

Одяг ацтеків відзначався простотою. Чоловіки одягали набедрену пов'язку, короткий плащ, що зав'язувався біля правого плеча, на ноги взували сандалети з волокон агави або шкур. Жінки одягали довгу білу багато вишиту полотняну сорочку без рукавів, спідницю та взували сандалети. Багаті жінки одягали плащі з барвистого пташиного пір'я, носили головні убори з пір'я. Чоловіки і жінки носили золоті сережки, намисто, браслети, підвіски, а чоловіки — спеціальні підвіски у носовій перегородці, воїни розмальовували тіло червоною, синьою, жовтою і чорною фарбами.

На час іспанських завоювань науамовні племена Мексики стояли на різних рівнях господарсько-культурного і суспільного розвитку. Так, у тласкалтеків зберігалося чимало пережитків родової організації, функціонували родові і племінні ради та виборні вожді, а в ацтеків вже склалося державне утворення. У XVI ст. в ацтеків існували лише зовнішні ознаки колишнього поділу на роди і фратрії у плануванні кварталів Теночтітлана. Населення його 20 малих кварталів складалося з груп сімейних общин. Кожна з общин мала наділ у межах міста та на узбережжі озера. У малих селах люди входили до однієї сусідської общини, а у великих селах таких общин могло бути кілька. Общинні землі наділяли у постійне користування сім'ям. Наділ передавався від батька до старшого сина. Частину землі община обробляла спільно під керівництвом старійшин. Урожай із цих наділів йшов на утримання вождів і жерців, військових загонів, ведення війни і т.ін.

Поряд з общинною власністю почала складатись і приватна власність на землю. Право приватної власності мали ветерани і знать на наділи в загарбаних землях. Ця земля передавалась у спадок від батька до сина на правах приватної власності. Утвердженню приватної власності сприяли грабіжницькі війни, торгівля і поширення рабства. Якщо на початку XIV ст. військовополонених приносили в жертву, то у другій половині XIV ст. їхню працю почали використовувати у будівництві, ремеслі, транспорті. Рабів почали робити не лише з полонених, а й зі злочинців, зрадників, боржників; рабів можна було купити.

Усі підкорені етноси, зберігаючи свою традиційну соціальну організацію, були вимушені платити ацтекам податки у вигляді продуктів землеробства, ремісничих виробів, рабів, міді, шкур, пір'я, коштовних каменів і золота. Завдяки цьому збагачувалися правлячі кола. Але найбільшим приватним власником був верховний правитель, у власності якого перебували великі площі новозавойованих земель разом з общинниками. Усе це дало можливість знаті відокремитись від решти общини. Верховний правитель мав розкішне житло, одяг, оздобу, зброю, багато рабів і т.ін.

Релігійні уявлення ацтеків були складними і вимагали спеціальних знань жерців. Ацтеки поклонялися богам землеробства і стихій природи. Одним із головних богів вважався Тлакоок — бог гір, дощів, грому і блискавки. Але головним богом усіх науа — богом війни, — був бог Тескатліпок, який карав людей голодом, епідеміями, нещастями і постійно вимагав, згідно з віруваннями, людських жертвоприношень. Іспанські хроністи повідомляли про одночасне принесення йому в жертву до 20 тис. чоловік.

Культура ацтеків виросла на основі досягнень культури тольтеків. Ацтеки її розвинули і поглибили в обробці металів, архітектурі, скульптурі, медицині, астрономії. Ацтекські лікарі успішно лікували пропасницю, хвороби серця, вміли користуватися наркозом, проводили операції тощо. Знали вони ієрогліфічне письмо, яким записували історичні відомості, медичні і педагогічні трактати, священні календарі і гімни, податкові списки і т.ін.

Підкорені та незалежні племена. На початку XVI ст. значні території Мексики входили до складу держави ацтеків. У залежності від завойовників опинились не лише землеробські етноси долини Мехіко, а й землеробські етноси півдня країни. Всі вони (хаустеки, тотонаки, чіапаси, соки, міштеки, сапотеки та ін.) платили данину завойовникам.

Але ацтеки не змогли підкорити собі чимало інших етносів сучасної Мексики. Так, на захід від долини Мехіко жили незалежні землеробські племена тарасків, які створили власну державу і кілька разів громили війська ацтеків. На північ від долини Мехіко жили близькі до тарасків землеробські племена пами, хони, масахуаї та інші, які разом з тарасками були підкорені лише іспанцями.

Найбільш відсталими в господарсько-культурному відношенні були племена півдня Каліфорнії (гуаїкураї, аріпи, кочіми, лай-

мони, каміяї, кукапи), які не знали землеробства і жили зі збиральництва і полювання. Землеробські етноси пустель, напівпустель і тропічних саван північного заходу Мексики (кончі, таракхумари, тепехуани, акази, кори, хуачоли та інші) перебували під сильним господарсько-культурним впливом індіанців пуеблів. Північно-східні пустельні райони Мексики були населені малочисельними мисливсько-збиральницькими племенами табосів, лагунерів, сакатеків, гуачічів, коауїлтеків, ханабрів.

Ацтеки також не підкорили територій південного заходу Мексики, де проживали незалежні землеробські етноси *мовної підгрупи майя-кіче*: какчікеми, цутухімлі, кенчі, покомани, покочмі, хакальтеки, агватеки, чонтали, чухи, тохо-лабали та інші. Південніше від етносів майя-кіче, в болотистих низовинах і тропічних лісах Гондурасу проживали різномовні індіанські землеробські племена, зокрема — хікани, нікараої, ленки, пайяї, піпілі та ін.

Метисна мексиканська історико-етнографічна підобласть

У 1519–1521 рр. держава ацтеків упала під ударами іспанців, а в 1523–1524 рр. вони завоювали області на півдні Мексики. Гірські райони Гватемали, Гондурасу і Нікарагуа іспанці захопили в 1524–1528 рр., у 1527–1546 рр. вони завоювали півострів Юкатан, а 1598 р. — землі пуебло та всі інші території півночі Мексики. Завойовані у 1519–1524 рр. землі іспанці об'єднали загальною назвою Нова Іспанія. На місці зруйнованого Теночтітлану вони почали будувати столицю колонії — місто Мехіко. Кортес був призначений першим губернатором Нової Іспанії, а в 1526 р. король передав владу іспанським чиновникам зі спеціальної адміністративної ради.

Завойовані і підкорені індіанські етноси Мексики зазнали сильної європеїзації, під впливом іспанців вони втратили більшість рис своєї традиційної культури. Найкраще традиційну культуру зберегли лише індіанські етноси глухих, важкодоступних областей. В інших областях індіанці перейшли до плужного землеробства, вирощування кави, рису, пшениці, ячменю, вівса, розведення овець, кіз, свиней, ВРХ, коней, мулів, ослів. Загальне поширення католицизму змінило сімейно-побутовий уклад і святково-обрядову культуру індіанців, а індустріалізація та урбанізація пришвидшили їх мовну іспанізацію і господарсько-культурну європеїзацію.

Сучасні *мексиканці* (самоназва *мехікано*) — дуже складне етнічне утворення. Їх антропологічні ознаки сформувались у результаті тривалого змішування ознак індо-середземноморської

підраси великої європеїдної раси з носіями ознак американської підраси великої монголоїдної раси. Розмовляють вони місцевою говіркою іспанської мови, сповідують католицизм.

Мексиканська нація почала складатись у результаті етнорасового і культурно-побутового змішування іспанських завойовників XVI ст. та пізніших іспанських переселенців з аборигенами ацтеками, майя, сапотеками, міштеками та ін. У Мексиці 1570 р. проживало лише 6,5 тис. іспанців, половина з них у Мехіко. Іспанський закон 1584 р. дозволяв переселятись у колонії лише знаті та державним чиновникам. Іспанці заборонили переселення у Мексику вихідцям з інших країн Європи. У 1646 р. загальна чисельність іспанців у Мексиці, які займали адміністративні посади, становила 13,8 тис. чол. Частина з них тут осідала назавжди. Це сприяло збільшенню чисельності креолів та європейсько-індіанських метисів. Уже в 1810 р. їх чисельність досягла близько 2 млн чол., майже 40% усього населення тогочасної Мексики.

Близькими до креолів та метисів були мулати і самби. Перші формувались у результаті європейсько-негритянських шлюбів, другі — у результаті індіансько-негритянських шлюбів. Уже в 1570 р. у Мексиці число негрів-рабів сягало 20 тис. чол. На 1646 р. їх чисельність становила 35 тис. чоловік, а потім почала різко падати. У 1793 р. у Мексиці налічувалось усього 6100 негрів. Упродовж XVII–XVIII ст. кількість мулатів і самба постійно зростала. Якщо у 1646 р. їх налічувалося 160 тис. чол., то в 1810 р. — 624,5 тис. чол.

Уже на початок XIX ст. у Мексиці сформувалося метисоване ядро (метиси, мулати, самба), яке становило понад 55,5% усього населення країни. Вони протиставляли себе іспанцям, відчували себе окремою спільнотою, усвідомлювали свої політичні та етнічні інтереси, свою нову батьківщину і ототожнювали себе з нею. Саме це мексиканське ядро стало провідником визвольної боротьби населення колонії і проголошення у 1821 р. незалежної Мексики. Демократична революція 1910–1917 рр. сприяла подальшій національній і етнічній консолідації мексиканців. Тепер населення країни становить 102,5 млн чол. (2003 р.), із них 5/6 — це метиси і креоли, 1/6 — індіанці. Нинішні мексиканці — це іспанізована метисна іспано-індіанська етнічна спільнота, яка характеризується поєднанням іспано-мексиканських господарсько-культурних, сімейно-побутових та святково-обрядових традицій з індіанськими.

Займаючись переважно сільським господарством, у тому числі плужним землеробством, вони вирощують кукурудзу, квасо-

лю, рис, сорго, пшеницю, бавовник, цукрову тростину, каву, какао, а в скотарстві розводять ВРХ, овець, коней, кіз, свиней, ослів, мулів.

Основою соціальної організації мексиканців залишається традиційна сільська община. Більшість із них живе в селах розкиданої і компактної забудови та на хуторах. Центр села завжди займає площа з церквою, колодязем чи фонтаном, сільською управою і школою. У традиційному житлі спостерігається поєднання іспанських та індіанських будівельних традицій. Селянська хата — це однокамерна глинобитна споруда без вікон, з глиняною долівкою. Дах житла в тропічних районах настеляли соломною, а в помірній зоні — черепицею. Okремо від житла містилися кухня, комори і парова лазня. Заможні і багаті будують великі кам'яні будинки з порталами і внутрішнім двориком.

У традиційному одязі також переплелися традиції індіанського та європейського одягу. Від індіанців мексиканці перейняли різні форми сандалет. Чоловіки одягають сорочки і штани, на плечі накидають орнаментоване серапе, що вночі використовуються як ковдра, на голову — сомбреро. Жінки одягають блузку і вузьку чи широку довгу в зборки спідницю, на плечі накидають шаль. У жарку погоду шаллю накривають голову. Часто в такій шалі, за індіанським звичаєм, за плечима носили малюків. Костюм вершника могли собі пошити лише багаті. Він складався з вузьких чорних шкіряних штанів, чобіт на високих підборах, білої сорочки з чорною краваткою, короткого жакета чи курточки зі срібними гудзиками і нашитими шнурівками, на голову одягали оздоблені вишивкою капелюхи-сомбреро.

Хоча у країні католицьке християнство є пануючим з кінця XVI ст., мексиканці сприймають його по-своєму. Головну роль у них відіграють мексиканські святі, зокрема Гваделупська Божа Мати, яка увібрала чимало рис ацтекської богині Тонанціт. При повсюдному поширенні культу хреста кожна община має свого святого. У день місцевого святого община влаштовує своє свято (фієсту) з боєм биків, перегонами, півнячими боями і т.ін.

Метисна центральноамериканська історико-етнографічна підобласть

У кожній з центральноамериканських країн процес формування сучасних етносів мав свою специфіку.

Гватемальці — це іспано-індіанські метиси (*ладіно*), які переважно проживають у містах, розмовляють гватемальською говіркою іспанської мови, сповідують католицизм, одягаються поєвропейськи, вважають себе нащадками іспанців і зневажають

індіанців. Їх формування почалося з появою у XVI ст. іспанських завойовників. До початку XIX ст. у країну переселилося близько 20 тис. іспанців, які проживали переважно у містах. Після проголошення в 1821 р. незалежної республіки прискорився процес етнічної асиміляції (іспанізації) індіанців та політичної консолідації населення країни. Нині із загальної кількості 12,4 млн чол. (2003 р.) гватемальці ладіно та іспаномовні індіанці становлять понад 50% населення країни. Другу половину населення країни складають індіанські етноси.

Гондурасці — це іспано-індіанські метиси (*ладіно*). Вони становлять близько 90% населення країни, яке в цілому налічує 7 млн чол. (2003 р.). Понад 3,6% населення країни складають індіанці, 3% — негри, 1,5% — креоли, решту — вихідці з різних країн Америки, Європи, Азії. Іспанці, захопивши територію Гондурасу, впродовж 20-х років XVI ст. сильно винищили місцеве індіанське населення. Етнорасове формування гондурасців відбувалося упродовж XVI–XIX ст. Визначальним у цьому процесі був час з 90-х років XVI ст. до кінця XIX ст., коли в країну йшло масове переселення ладіно з Гватемали. Саме ці переселенці-ладіно склали ядро нинішніх гондурасців, які впродовж XVII–XIX ст. асимілювали всіх вихідців з британської Вест-Індії. Проголошення у 1838 р. незалежної республіки прискорило етнічну консолідацію населення країни.

Сальвадорці (самоназва *сальвадореньйос*) — це іспаномовне населення, що становить понад 94,5% населення країни, яке в цілому налічує 6,5 млн чол. (2003 р.). Переважну більшість сальвадорців (понад 80%) становлять ладіно, а решта іспаномовних — це креоли та нащадки переселенців з Європи XIX–XX ст. Нині індіанці складають лише 3% населення країни, а 2,5% населення — це вихідці з сусідніх країн, негри та китайці. Формування сальвадорців проходило впродовж XVI–XIX ст. на основі змішання іспанських переселенців з індіанцями піпілями, ленками, майями. Проголошення в 1841 р. незалежної республіки сприяло етнічній консолідації сальвадорців.

Нікарагуанці (самоназва *нікарагуенсес*). За антропологічним складом з 5,4 млн чол. (2003 р.) населення країни близько 90% іспаномовних нікарагуанців — це індіансько-європейсько-африканські метиси. Більшість із них (68%) — це іспано-індіанські ладіно, 17% — креоли та переселенці з Іспанії XIX–XX ст., близько 10% — мулати і самба, решта населення — це вихідці з сусідніх країн, протестанти східної частини країни і чеські “моравські брати”.

Уже з першої чверті XVI ст. іспанці активно асимілювали місцевих індіанців, зокрема чібчів. Упродовж кінця XVIII–XIX ст. йшов процес формування нікарагуанської метисної нації. У ході цього процесу індіанці втратили більшість культурно- побутових особливостей, перейшли на іспанську мову, а негри розчинилися у середовищі ладіно. Проголошення незалежної республіки в 1821 р. прискорило політичну і етнічну консолідацію країни. У 1894 р. англійська колонія Московітовий Берег відійшла до Нікарагуа. Місцеве англомовне негритянське-мулатське населення впродовж XX ст. було повністю асимільоване нікарагуанцями.

Костариканці (самоназва *костаріканьйос*) — це 92% з 4,1 млн чол. (2003 р.) населення країни. Із 92% іспаномовних костариканців 80% вважають себе білими, тобто нащадками переселенців з Іспанії, точніше з Галісії, Арагона і Біскаїї. Понад 12% іспаномовних — це іспано-індіанські метиси (*ладіно*), які проживають уздовж тихоокеанського узбережжя країни. Вони відносять себе до білих, зневажають індіанців. Близько 6% населення країни — це англомовні негри і мулати, нащадки завезених з Вест-Індії рабів. Вони живуть уздовж карибського узбережжя, сповідують протестантизм. Індіанці становлять лише 0,6% усього населення країни, а решта — це вихідці з інших країн Америки та Азії.

Панамці (самоназва *панаменьйо*) — це понад 90% іспаномовного населення країни. З них 51% — метиси (*ладіно*) і 14% — мулати. Близько 11% іспаномовних вважає себе прямими нащадками іспанських переселенців XVI–XVII ст., тобто білими, які не мають домішок індіанської та негритянської крові. До білих відносять себе також італійські переселенці XX ст. Консолідація панамців почалася з середини XIX ст., а перший її етап завершився проголошенням у 1903 р. незалежної держави. Після відокремлення від Колумбії процес етнічної консолідації пришвидшився. Саме в цей час так звані лісові негри, нащадки рабів-утікачів консолідувались у складі панамців як окрема етнографічна група. Індіанці становлять близько 6% населення країни, а понад 1% населення — це англомовні антільянос і ямаїці — нащадки переселенців середини XIX ст. з о. Ямаїка та Малих Антильських островів. Решта населення країни — це переселенці XX ст. з країн Америки, Азії та Європи. У 2003 р. населення країни становило 3,1 млн чол.

Белізці. За антропологічним складом 68% белізців — це негри і мулати (їх тут називають *ладінами*, або ж — метисами), які розмовляють креолізованим вест-індійським діалектом англійсь-

кої мови. Вони сповідують різні течії протестантизму (англіканізм, методизм, баптизм) та католицизм. Решту населення країни складають метисовані іспаномовні індіанці юкатеки (12%), іспаномовні метисовані гватемальці (9%) та англійці (9%). Белізці — нащадки завезених сюди у XVII–XVIII ст. африканських негрів-рабів, які змішалися з англійцями, іспанцями і метисованими індіанцями. Процес їх спільного етнокультурного розвитку почався у XVII ст., а прискорився у результаті ліквідації рабства в 1834р. У результаті складних етнічних процесів сформувалося метисоване селянство, яке стало творцем і носієм белізкої традиційної культури. Саме на її основі розвивалася етнічна самосвідомість белізців. Із завоюванням у 1981р. незалежності процеси етнічної і національної консолідації белізців значно посилились. У 2003 р. населення країни становило 256 тис. чол.

3. АНДСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область охоплює території гірської системи Анд та прилеглого тихоокеанського узбережжя і займає території Колумбії, Еквадору, Перу, Чилі і Болівії. У давнину території цих держав складала єдину історико-етнографічну область, в якій сформувався один із найдавніших центрів зрошувального землеробства. Ці території входили до складу держави інків. Вплив цього центру цивілізації поширився і на північно-західні райони Аргентини, середньої і південної частини Чилі. У районах центральної частини Чилі та північного заходу Аргентини сформувався другий центр землеробської культури, який був створений племенами арауканів, діатитів та атакаменьйо. На північ від держави інків, на території нинішньої Колумбії, склався третій центр землеробської культури — група дрібних держав чібчів-муїсків.

Відповідно до названих землеробських центрів виділяємо три аборигенні та одну метисну історико-етнографічні підобласті.

Історико-етнографічна підобласть чібчів-муїсків

Чібчі (назва пов'язана з іменем бога — *покровителя Чібчачуана*; себе вони називали *муїсками* — “людьми”) — група індіанських етносів (кабекарів, брібрів, гуаймів, коайкерів, кунаїв, аруків, барів, гуатусів, боруків, міскітів, паесів, муїсків, гуамбіаїв та ін.), які належать до американської підраси великої монголоїдної раси, розмовляють мовами макро-чібча.

На території Колумбії сусідами чібчів-муїсків були близькі їм племена тіаронаїв, кімбайїв, панчів, мусоїв та окремі з карибських племен.

На час появи іспанських завойовників існувало п'ять міст-держав чібчів-муїсків: Баката (Богота), Тунха, Тундама, Сугамуску (Согамосо), Гуанента. До складу кожної з них входило по кілька провінцій. Так, у складі Бакати налічувалось 13 провінцій. Міста-держави муїсків були підкорені іспанцями впродовж 1536–1538 рр.

Основним заняттям чібчів-муїсків було землеробство. Землю обробляли примітивними мотиками. Вирощували вони кукурудзу, картоплю, маніоку, батат, квасолю, гарбузи, томати, бавовник, тютюн, кущі коки, фруктові дерева. З приручених тварин знали лише собак. Широкого розвитку в них набуло рибальство.

Знаряддя праці виготовляли з дерева і каменю. Найбільш поширеною зброєю був спис із твердого дерева з обпаленим кінцем. Використовували вони й списометалку та пращу. З металів знали лише золото, з якого виготовляли оздоби, культові фігурки. Знали муїски сплав золота зі сріблом, кераміку (гличики з ручками і без них, горщики на ніжках, чаші), яка не відзначалася досконалістю форм і орнаментів.

Одяг муїсків одноманітний. Він складався з двох полотниць: одним обгортали стегна, а другим накривали плечі у вигляді плаща. Житла прямокутної чи круглої форми з двосхилим або конічним дахом споруджувалися на палях. Очеретяні стіни з обох боків обмащували глиною. Кожну садибу обгороджували очеретяними палісадами.

У господарстві муїсків важливу роль відігравав обмін. Загальним еквівалентом були золоті диски і полотно. Золото муїски завозили від племен пуанів і панчів, а сусідам постачали продукти землеробства, смарагди, сіль, полотно і т.ін.

У кожному будинку муїсків жила нероздільна кількопоколінна сім'я. Екзогамія не була поширеною. Заборонялося вступати в шлюб лише батькам зі своїми дітьми і племінниками по материнській лінії. Шлюб у них був вірілокальним. Жінка при розлученнях поверталась у сім'ю батька чи брата разом з дітьми. Загального поширення набрала полігамія чоловіків. Общинники мали до 5–6 дружин, а знатні — до 20–30, правителі — по кілька сотень дружин і наложниць.

Суспільство муїсків перебувало у стані глибокого соціального розшарування. У них виділилися такі соціальні прошарки, як правлячі династії, вища знать, дворяни, вищі військові, жерці, вільні общинники, ремісники та раби. Общинники працювали на знать, платили податок продуктами землеробства і ремісничими виробами. Рабами були військовополонені, злодії та вбивці.

У пантеоні богів найшанованішою була богиня землі і родючості Бачуе, бог золота і торгівлі — Бакота, лихо і нещастя приносив лихий бог Бочіка і т.п. Але найбільше вшановувались Сонце і священне оз. Туатавіта, в яке при святах і обрядах кожен присутній, як жертву, кидав золоті вироби. Шанували вони також предків. Тому померлим лице накривали золотою маскою, а тіло — муміфікували. Важливу роль у житті муїсків відігравали жерці. Їх звання переходило від батька до сина, а підготовка жерця тривала 12 років. Слідів писемності в муїсків поки що не виявлено.

Нині близько 600 тис. чібчів-муїсків, проживаючи в Колумбії, Нікарагуа, Панамі, Коста-Риці, Гондурасі, швидко асимілюються іспаномовними етносами. Основним їх заняттям є плужне землеробство, скотарство, промисли і ремесла, вони працюють за наймом, у гірничодобувній промисловості та ін.

Інкська історико-етнографічна підобласть

Інкська підобласть населена переважно кечуанським етносом (самоназва *кічуа*). Вони проживають у Перу, Болівії, Еквадорі, Чилі, на північному заході Аргентини. З майже 13 млн кечуа 7 млн проживає в Перу, понад 2,2 млн — в Болівії, стільки ж — в Еквадорі. Належать до американської підраси великої монголоїдної раси, а мова кечуа належить до андо-екваторіальної групи індіанських мов.

Найдавніші землеробські культури середньої області Андського нагір'я доінкського періоду (чавін — X–VI ст. до н.е., паркас і наска — VI ст. до н.е., мочіка і тіаунаку — VI–X ст., чіму — XI–XV ст., у долині Куско — культура Чінапата — VI–XIII ст.) засвідчують давність традицій, на яких сформувалась культура кечуа інкської доби.

Союз кечуа на чолі з племенем інків (самоназва *інкакуна*) остаточно сформувався у 1438 р., коли вони розгромили племена чанків. Саме цього року почалася діяльність восьмого правителя, який одержав ім'я Пачакуті (“реформатор; той, хто здійснив переворот”). Він правив до 1471 р. Реформи Пачакуті перетворили союз племен інків у централізовану державу з 6 млн населення. Інки підкорили собі всю область Анд від Південної Колумбії (р. Анкасмайю) до Середнього Чилі (р. Ріо-Мауле).

Культура інків розвивалася на основі освоєння ними досягнень своїх попередників і сусідів. Утворення держави поставило інків на найвищий рівень соціально-політичного і культурного розвитку. Підкорені етноси, які до XV ст. випереджали в культурному розвитку інків, втратили свою перевагу, законсервували свій побут і навіть деградували.

Основним господарським заняттям інків було зрошувальне мотично-паличне землеробство. Вони культивували близько 40 видів різних рослин: картоплю, кукурудзу, гарбузи, кабачки, квасолю, перець, томати, какао, бавовник, кущі коки і т.п. Ріки, що перетинають Анди, утворюють вузькі долини. У час дощів бурхливі потоки змивають ґрунти, а в сухе літо в ґрунтах мало вологи. Інки більшість своїх постійних полів створили на схилах, вибудували систему їх штучного зрошення. Поля по схилах розміщувалися терасами. Нижній край тераси закріплювали кам'яною кладкою. Від гірських рік до полів підводили відвідні канали з глибокими колодязями. Головним землеробським знаряддям був у них довгий дерев'яний кілок — заступ з бронзовим наконечником (такля). Ним скопували землю, робили ямки для посадки, викопували коренеплоди і т.ін. Жінки розбивали груддя палицями-копалками і мотиками, що були схожими до вузьких копачок (сокирянок). Крім того, вони користувалися бронзовими зубчастими серпами і молотильними ланцюгами. Для підживлення ґрунтів використовували послід морських птахів, а в горах — гній лам і альпак.

Кечуа першими з індіанців Америки приручили ламу і альпаку, використовували їх як в'ючних тварин. Розводили вони також індиків і морських свинок. У горах полювали на вігонів, яких заганяли в загони, стригли шерсть і відпускали. У високогірного населення навіть виникло тваринництво. Податки державі, знаті і жрецтву вони платили продуктами скотарства.

Уже в доінкський період в Андах широкого розвитку набули домашні промисли і ремесла. Общинники самі собі виготовляли всі знаряддя праці і начиння, ткали полотна, виготовляли керамічні вироби. В інкський період домашні промисли розвинулись у високоспеціалізовані самостійні ремесла. Держава володіла мідними і олов'яними рудниками. На цій основі склалася металургія бронзи. Водночас формувалися ремісничі професії. Інки по всій країні збирали найкращих майстрів і звозили їх до своєї столиці — м. Куско. Тут ремісники жили в окремому кварталі і працювали на знать, храми, жерців за певну винагороду.

Різноманітним було й будівництво. У інків доволі чітко розрізнялась сільська і міська архітектура. На узбережжі будівельним матеріалом була невипалена цегла. Тут навіть фортецю Парамонга було споруджено з невипаленої цегли. У гірських районах будівельним матеріалом був камінь. У сільській місцевості переважало однокамерне житло, двосхилий чи конусовидний дах якого настеляли снопами соломи чи очерету. На узбережжі пере-

важав плоский дах. Вікна і двері житла завішували циновками, а всередині влаштовували відкрите вогнище. Житла впритул розміщували довкола площі і утворювали спільний замкнутий двір. Храми, палаци, урядові установи, житло знаті та цілі міські квартали будували з тесаних, старанно підігнаних кам'яних блоків. Кам'яні споруди інків збереглися до наших днів. Так, у м. Куско зберігся колишній Храм Сонця (Коріканча), залишки фортеці Саксауаман зі стінами заввишки 18 м, що височіла над Куско, а неподалік від столиці було споруджено фортецю Олянтайтомба. Її п'ятиярусні стіни склалися з кам'яних блоків вагою по 200 тонн.

Держава інків простягалася з півночі на південь більш ніж на 4 тис. км. Для зв'язку різних областей країни зі столицею інки розбудували систему брукованих кам'яними плитами доріг з постійними військовими постами, мостами, переправами і тунелями. Ширина таких доріг коливалась у межах 3,5–4,5 м, підйоми і спуски влаштовували у вигляді сходів. Широко інки використовували й водні засоби сполучення, зокрема плоти з брусів легкого дерева та човни з в'язанок очерету. На них інки плавали до західного узбережжя Мексики та до островів Полінезії.

Для суспільного ладу держави інків було характерним поєднання двох формоутворюючих начал: інкського (родоплемінного) та кечуанського (територіально-общинного).

Інки зберегли окремі риси своєї родоплемінної організації. Це було помітно в забудові їхньої столиці Куско, що ділилася на дві частини: Верхнє Куско і Нижнє Куско. Такий поділ нагадував поділ племені інків на дві фратрії. Кожна з частин міста поділялася на родові квартали. Верховного правителя почергово вибирали то з Верхнього, то з Нижнього Куско. Цей принцип зберігався і при призначенні воєначальників. Усі інки між собою були рівноправними. Ніхто з них не міг бути позбавлений свободи. Інки, як державотворча і державовідповідальна частина кечуа, охоронялися спеціальними законами. Вони становили особливу кровноспоріднену, політично і соціально панівну групу населення країни. Від решти кечуанців вони відрізнялися своїм особливим статусом і одягом. Інки фізично не працювали, а, займаючи найвищі адміністративні і військові посади, керували суспільством і державою. Їх легко можна було розпізнати за одягом, бо лише вони мали право одягати барвисто оздоблений одяг та прикраси із золота і смарагдів.

Другу групу вільного населення країни становили кечуа. Прагнучи зблизити населення етнографічних зон, субетносів і етно-

графічних груп, інки надали кечуанській мові загальнодержавного статусу, змішували кечуа різних областей, проводили політику асиміляції іншомовного населення. Лише аймари на півночі та араукани на півдні зуміли протистояти цій асиміляції.

Основним соціальним осередком кечуа була сільська община. Вона користувалася землею, що вважалася власністю держави в особі верховного правителя. Кожна сім'я одержувала наділ. Його розміри залежали від кількості членів сім'ї, бо кожен із них мав право на наділ певного розміру. Періодично община робила перерозподіл общинних земель. Крім того, кожна сім'я мала власну приватну садибу (хату, господарські будівлі, город), що передавалася у спадок від батька до сина. Частина общинних земель становили земля правителя ("Поля Інка") та земля жрецтва ("Поля Сонця"). Вони оброблялись общинниками, а врожай із них йшов державі і жерцям. Із державних запасів йшла продовольча допомога вдовам і сиротам загиблих вояків, допомога під час голоду і т.п. Крім того, община виконувала й інші обов'язки: підтримувала ірригаційну систему, відбирала чоловіків до війська, а дівчат до гаремів знаті і монастирів, будувала дороги і мости, храми і фортеці, несла повну відповідальність за вчинки і думки своїх членів і т.ін. Водночас кожне село мало землі під парами і випасами, а община колективно володіла ще стадом лам і альпак. У горах, де в основі господарської діяльності лежало скотарство, випаси і стада лам та альпак поділялися на аналогічні землеробським групам, а збирачі податків забирали з них вовну, шкури і сушене м'ясо для потреб держави і жрецтва.

Ще одну групу населення становили раби — вихідці з некечуаномовного населення. З них формувалися чорнороби, домашні слуги, пряді, ткалі, вишивальниці, яких з дитинства забирали від сім'ї і примушували працювати на знать.

Держава інків (Тауантинсуїю — "чотири сполучені області") об'єднувала чотири природно-географічні регіони. Кожною з областей керував призначений правитель, а в районах — призначені районні начальники. Очолював державу верховний правитель (інка), який одноособово керував країною. Вся повнота цивільної і військової влади була зосереджена в його руках. Верховний інка (сапа інка) вважався живим втіленням бога Сонця на землі.

Важливу роль у житті інкського суспільства відігравали жерці. У країні було створено державну систему релігії. Верховний інка, якого вважали сином бога Сонця, відігравав головну роль у всіх аграрних культурах, святах і обрядах. Того дня, коли він свою золоту мотику вганяв у землю, всі кечуа починали сіяти кукуру-

дзу. Культ Сонця був центральним у релігійній системі інків. Центром культу був храм Каріканча (“Золота Садиба”) в Куско, що займав площу 400 квадратних метрів. Головним божеством інків був Віракоча — творець світу і людей. Після виконаної роботи він покинув створений ним світ, а замість себе залишив сина Пачакамака — бога-вседержителя землі. Релігійні культу інків включали численні жертвоприношення лам і морських свинок та людей — військовополонених, рабів, дітей, взятих як данину з підкорених племен.

Держава інків була розгромлена конкістадорами в 1531–1533 рр., але кечуа робили завойовникам опір ще понад 40 років. Іспанські завойовники ліквідували привілеї інків, урівняли їх з рештою кечуа. Це прискорило подальшу консолідацію кечуа. Іспанці пробували використати державні традиції інків для управління завойованими землями. Вони сприяли подальшому поширенню мови кечуа, бо почали перекладати на неї християнські книги, вести проповіді, використовувати її для спілкування з іншими індіанськими етносами. Зараз кечуа сповідують католицизм, а їх мова в 1972 р. була визнана другою державною мовою в Перу.

Нині кечуа зайняті у плужному землеробстві, скотарстві, промислах і ремеслах, видобувній промисловості, лісорозробках, нафтопромислах, будівництві та ін. Донині в селах збереглися житла і одяг сільської общини, чимало традицій і звичаїв. І зараз кечуа проживають в однокамерних житлах з невипаленої цегли чи каменю. Традиційний чоловічий одяг — це доколінні штани, коротка курточка і домоткане пончо, а також в’язана шапочка, на яку зверху одягають широкополий фетровий капелюх. Жінки одягають кілька барвистих спідниць, велику вовняну хустку-накидку скріплюють на грудях срібною брошкою. Чоловіки і жінки колись ходили босими або зували сандалети.

Арауканська історико-етнографічна підобласть

Центральну частину Чилі населяють араукани (самоназва *мапуче* — “люди землі”), а південніше від них проживають близькі їм атакаменьйо та діагіті. Належать вони до американської підраси великої монголоїдної раси, розмовляють різними діалектами арауканської мови. Назва араукани з’явилась у 1569 р. Вона пов’язана з назвою області Арауку. Нова назва поширилася лише з другої половини XVIII ст.

Розрізняють чотири групи мапучів (арауканів): *пикунчі* (“люди півночі”), які були іспанізовані ще в XVI–XVII ст.; *молучі* —

рухливі мисливці і збирачі межиріччя Мауле і Тольтен; *уїльчі* — “люди півдня”; *пеуенчі* — “люди кедрових лісів”.

У XVI ст. названі групи мапучів перебували на різних рівнях переходу від матріархату до патріархату. Більшість із них була зайнята в підсічно-вогневому землеробстві. Вирощували вони картоплю, кукурудзу, бобові, просо, гарбузи тощо. Землю обробляли кілком з обпаленим кінцем або вилоподібною палицею з твердого дерева. Поселення обробляло землю спільно — спочатку ділянку однієї сім'ї, потім другої і т.д. Чоловіки розчищали і перекопували майбутні поля, потім жінки засівали і доглядали їх. Від сусідніх кечуа мапучі навчилися скотарству, зокрема розведенню лам. Полували з луком і стрілою на гуанако, оленів і птахів.

Одяг мапучів складався зі шкіряних широких штанів, сорочки і плаща-пончо. Довге волосся пов'язували хусткою. Жінки обгортали тіло шматком шерстяного полотна, яке скріплювали пряжкою на плечі. Оздобу виготовляли з черепашок і срібла. Волосся заплітали в коси. Чоловіки і жінки ходили босими або в сандалетах.

Північні мапучі жили у невеликих круглих плетених хатинах без вікон. Стіни обмащували глиною, долівка в житлі теж була глинобитною. Дах настеляли очеретом або соломкою і залишали в ньому отвір для виходу диму. У такому житлі проживала одна парна сім'я, а родичі будували свої житла поряд. На півдні мапучі будували великі будинки, в яких проживало до 80 чоловік — одна сімейна чи родова община.

На час приходу європейців у мапучів почав складатися батьківський рід. У них тривалий час матрілінійна спорідненість поєднувалася з вірілокальним поселенням. Внутрішньосімейні зв'язки у мапучів були слабкими. Якщо в голови сім'ї було кілька дружин, то його діти належали до кількох родів. За дівчину при її вступі в шлюб давали викуп. Оскільки чоловік мав кілька дружин, то перша завжди вважалася між ними старшою. При сутичках із сусідами мапучі брали в полон жінок, яких перетворювали на наложниць і дружин. Після смерті чоловіка всі жінки переходили його старшому синуві. З них лише мати старшого сина ставала вільною жінкою.

Для боротьби з іспанськими завойовниками мапучі об'єднувались у союзи, які переростали у міцні об'єднання. Іспанці були змушені визнати північний кордон араукан по р. Біо-Біо, а в 1773 р. навіть визнали їх незалежність. Лише у 1883 р. чилійці змогли підкорити араукан, які до 1930 р. у своїх резерваціях зберігали общинну форму власності на землю.

Навколишній світ мапучі населяли добрими і злими духами. Більшість їх обрядів була пов'язана з тотемами. Учасники таких обрядів одягали маски чи головні убори зі шкір або голів звірів чи птахів. Маски робили також з дерева або виплітали їх із рослинних волокон. Культ предків і пов'язаний з ним культ мертвих також займали важливе місце в їх житті.

Нині з 800 тис. (2003 р.) арауканів (мапучів) 93,7% проживають у Чилі. Основні їх заняття — скотарство (розводять овець, коней, ВРХ, лам), землеробство (вирощують картоплю, кукурудзу, вику, боби) та ремесла (ткацтво, обробка шкір, срібла, гончарство). Зараз у мапучів переважають традиції креольсько-метисної культури.

Метисна андська історико-етнографічна підобласть

Європейські завоювання та колонізація дали цілком новий напрям розвитку етнічних процесів в Андах та на прилеглих територіях. Відзначались вони як характером взаємин іспанців і аборигенів, так і стійкістю і розвиненістю індіанських етнічних спільнот. Тому в кожній із країн формування сучасних етносів мало свою специфіку.

Колумбійці (самоназва *коломбіано*) — це близько 97% із 44,2 млн (2003 р.) населення одноіменної країни, яке за антропологічними ознаками належить до іспано-індіансько-негритянських метисів і мулатів. Розмовляють вони місцевою говіркою іспанської мови, сповідують католицизм, близько 3% — протестантизм (пресвітеріанство, баптизм).

До початків іспанських завоювань на території нинішньої Колумбії більшість населення становили індіанці чібчі-муїски. Упродовж 20–30-х років XVI ст. іспанці підкорили місцеве населення, а в 1538 р. заснували сучасну столицю країни — м. Боготу. Міське індіанське населення швидко асимілювалось і вимирило. У країну впродовж середини XVII–XVIII ст. завозили рабів із Західної Африки. У ході колонізації до Колумбії переселилося багато уродженців Іспанії — кастилійці, асгурійці, андалузці, баски, канарці. Вже наприкінці XVIII ст. близько 45% населення країни становили метиси, 33% — білі переселенці з Іспанії, 5% — індіанці. На цій основі йшов процес формування колумбійської нації. Визначальною віхою у формуванні сучасного колумбійського етносу було завоювання у 1819 р. незалежності. З того часу кількість метисованого населення країни постійно зростала. Зараз метиси в Колумбії становлять понад 55% населення, креоли — 20%, мулати — 15%, негри — 4%, самба — 3%,

індіанці — 2%. Решта сучасного населення країни — це новітні переселенці з різних країн світу.

Особливості формування колумбійців як етносу зумовили складання їх окремих територіальних груп. Так, у містах, особливо в Боготі, живуть переважно креоли та білі, вихідці з Іспанії, Італії та Німеччини. У департаментах Антьокія і Кальдас сформувався своєрідний *субетнос білих колумбійців — антьокеньйо*. Його основу склали переселенці-баски, до яких долучились охрещені євреї та араби-християни з Лівану і Сирії. Ще одну групу креольського населення становлять мешканці високогір'я північного заходу країни (Східних Кордильєр), культурні традиції якого сформувалися на іспанській основі. Незначні домішки метисів і мулатів не порушують креольської єдності етнографічної зони.

У центральній частині Колумбії сформувався метисний антропологічний та етнокультурний тип на індіанській основі. Це метисне населення та його іспано-індіанські культурні традиції з домішками африканських запозичень нині визначає всю специфіку колумбійців як етносу. Мулати атлантичного і тихоокеанського узбережжя та долин річок Магдалена і Каука життям, побутом і традиціями зближуються з метисами. Іспанські традиції переважають у матеріальній культурі, музиці, внутрішньосімейних стосунках. Індіанські традиції найвиразніше проявляються в легендах, казках, переказах, віруваннях та численних магічних обрядах. Африканські традиції збереглися у негритянських музичних і танцювальних ритмах.

Екваторці (самоназва *екваторіано*) — іспаномовні метиси, креоли, мулати і негри, які нині становлять понад 56% із 13 млн чол. (2003 р.) населення країни. Вони сповідують католицизм, незначна частина — протестантизм.

Місцеве індіанське населення було підкорене інками. Воно брало участь у розгромі держави інків, але в часи колоніального панування (1534–1822) одна його частина метисувалась, а інша кечуїзувалась. Нині 37% населення країни — це кечуїзовані індіанці, які розмовляють північними діалектами мови кечуа.

Уже в часи іспанського колоніального панування сформувалася група іспано-індіанського метисного населення, яка загалом близька до іспаномовних індіанців чібчів-муїсків, яких називають чолами. Процес формування екваторської нації та етносу прискорився після повстання метисів та індіанців у 1895 р. Упродовж кінця XIX–XX ст. склалось ядро екваторського етносу з переважаючими європейськими культурними традиціями (41% —

метиси, 10% — креоли, 5% — мулати і негри всього населення країни). Європейсько-іспанські традиції переважають у креолів і метисів міст і містечок, а сільське населення зберегло чимало індіанських побутових традицій, зразків фольклору і релігійних культів.

Перуанці (самоназва *перуано*) — іспаномовні креоли, метиси та інтегровані (асимільовані, іспаномовні) індіанці, яких називають чолами. Разом вони становлять близько 60% із 27,2 млн чол. (2003 р.) населення Перу, сповідують католицизм. Близько 40% населення країни — індіанці, з них 37% — кечуа, а 3% — аймара. Двомовні чоли (індіанометиси) становлять близько 20% населення. Якщо їх зарахувати до аборигенів, то індіанці становитимуть 60%, а креоли та білометиси — лише 40% населення Перу. Креоли разом з пізнішими переселенцями з Європи вважають себе білими перуанцями, нащадками іспанських завойовників XVI ст. Разом з європейцями вони становлять близько 2,5% населення країни. Основна маса перуанців — це метиси (білометиси), які складають 38,5% населення країни. Метиси орієнтуються на європейські культурно-історичні традиції. Це міщани, ремісники, купці, які розмовляють лише іспанською мовою. Друга група метисів — двомовні чоли (індіанометиси), які не мають або майже не мають домішок європейської крові. За культурно-побутовим укладом життя і традиціями вони ближчі до індіанців, ніж до європейців.

Етнічну основу нинішніх перуанців створили підкорені кечуанці, які в колоніальний період поступово іспанізувались. Опір іспанізації був доволі сильним, бо за підрахунками А.Гумбольдта навіть у 1823 р. метиси, мулати і самби в Перу і Чилі налічували всього 853 тис. чоловік. Завершення війни за незалежність (1809–1826) та проголошення республіки прискорило процеси національної та етнічної консолідації іспаномовного населення. Нині перуанці відносять себе до європейських етносів, виводять походження своєї культури та мистецтва від іспанських традицій, пишуться пам'ятками епохи колоніалізму. Але незважаючи на це, розвиток мистецтва Перу відбувався переважно на основі самотутніх індіанських традицій. Особливо помітні індіанські впливи в архітектурі, народному образотворчому мистецтві, промислах і ремеслах, в історичних переказах, міфології, казках та магичних обрядах перуанців.

Чилійці (самоназва *чильєно*) — іспаномовні креоли і метиси, які становлять понад 91% із 15,8 млн чол. (2003 р.) населення країни. Вони сповідують католицизм. Ще наприкінці XVII ст.

більшість населення Чилі склали індіанці. Іспанці підкорили північні райони країни ще в 1539 р., а населені арауканами центральні і південні райони — лише на початку 80-х років XIX ст. Європейська колонізація йшла дуже повільно. Упродовж XVI–початку XIX ст. сюди переселилось усього від 50 до 70 тис. європейців, переважно чоловіків. Вони одружувалися з індіанками. Уже в 1843 р. в Чилі налічувалося понад 1,5 млн іспаномовних метисів, етнічна асиміляція індіанців супроводжувалася втратою ними етнічної самосвідомості, руйнуванням їх традиційної культури. Нині метиси становлять 71% населення Чилі.

Війни за незалежність (1810–1818) та проголошення республіки відіграли важливу роль у національній та етнічній консолідації чилійців. Але визначальною віхою у формуванні чилійського етносу були 50–60-ті роки XIX ст., коли почалася колонізація центральних і південних районів країни. Саме в ці роки відбувся значний приплив європейських переселенців (французів, італійців, басків, ірландців, німців, хорватів та ін.), який тривав і в другій половині XIX–першій половині XX ст. Нині креоли становлять понад 20% населення Чилі. До креольської групи близькими є неасимільовані чилійці, переселенці 50–80-х років XX ст. з різних країн світу — німці, євреї, американці, араби, японці та інші, які складають 1,5% населення країни.

Понад 7,5% населення Чилі становлять індіанці. Більше 84% індіанського населення — араукани.

Сучасні чилійці зайняті у промисловості, землеробстві, скотарстві, лісовому і риболовецькому промислах. Їх матеріальна культура, сім'я і сімейний побут, фольклор і музика мають яскравий іспано-європейський характер. Традиційний тип справжнього чилійця у них асоціюється з *аусо-кінним* пастухом з арауканського прикордоння. Індіанські традиції в культурі чилійців проявляються в народній творчості, зокрема в ткацтві, кераміці, різьбі по дереву і т.ін.

Болівійці (самоназва *болівіанос*). Понад 41% із 8,3 млн чол. (2003 р.) населення країни становлять іспаномовні болівійці, з них 32% індіанометиси, а 9% — креоли (білі). Індіанські етноси складають 58% населення країни, з них кечуа — 32,6%, аймари — 23,8%, інші індіанські етноси — 1,6%. Близько 1% населення країни — це нові переселенці з Німеччини, Японії та сусідніх країн.

У 1825 р. Верхнє Перу здобуло незалежність і на честь Болівара було назване Болівією. Новоутворена держава входила до федерації з Перу, в 1839 р. проголосила повну незалежність.

Етнічна асиміляція індіанців-кечуанців і аймарів відбувалася повільно. Цей процес дещо прискорився після революції 1952 р.

Болівійці-креоли та індіанометиси (чоли) загалом схожі на перуанців та еквадорців. Від названих сусідніх етносів болівійці відрізняються тим, що більшість із них, окрім іспанської, розмовляють ще й мовою кечуанців і аймарів. Та й місцева говірка іспанської мови увібрала багато індіанських слів і зворотів. Індіанський вплив помітний і в архітектурі, святкових і обрядових танцях, в їжі, музиці, міфології і т.ін. Навіть болівійська знать не заперечує своїх історичних і культурних зв'язків зі стародавніми інками. Європейські традиції болівійців проявляються в архітектурі колоніальних часів (житло з внутрішніми двориками), у плужному землеробстві та пастівницькому скотарстві.

4. АМАЗОНО-БРАЗИЛЬСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область займає території басейну річок Амазонки й Оріноко, райони Східної Бразилії та області Чако. Вона розкинулась на величезних просторах від атлантичного узбережжя на сході до східних відрогів Анд на заході, від тропіків Венесуели на півночі до аргентинських пампасів на півдні. У межах області виділяються дві аборигенні і одна метисна історико-етнографічні під-області.

Історико-етнографічна підобласть індіанців тропічних лісів

У тропічних лісах Амазонії і на тропічних рівнинах Оріноко на час приходу європейців проживали різномовні племена, мови і діалекти яких належать до андоекваторіальної та жепано-карибської мовних груп. Вони складають окремі групи споріднених етносів. Однією з них є група аравакських етносів, які населяють західну частину тропіків басейнів рік Амазонки й Оріноко: гуахіри, кампи, мачітенги, баніви, таріани, араваки та ін. У XVI ст. у межах південно-східної Амазонії, у межиріччі річок Шінгу і Мадейри, в Парагваї та в Східній Бразилії від гирла Амазонки до Ла-Плати проживали малочисельні етноси андо-екваторіальної мовної групи. До групи карибських етносів жепано-карибської мовної групи, які проживали в тропічних лісах Венесуели, Гайяни, Бразилії і частково Колумбії та Перу на північ від р. Амазонки і на схід від р. Негро належать: пари, галіби, пемони, вай-ваї, макуші, уаяни, мотилони, макирітари та ін. У XVI ст. під тиском європейських колоністів у тропіки Амазонії відступили окремі племена групи жес із районів Східної Бразилії.

В основі господарства етносів окресленої території лежало підсічно-вогневе мотично-паличне землеробство тропічних районів, що доповнювалося збиральництвом, рибальством і полюванням. Основні знаряддя землеробства — кам'яні сокири, загострені кілки і палиці, мотики. На підживлених попелом полях вони садили кукурудзу, батат, маніоку, гарбузи, бобові, бавовник, тютюн.

Важливу господарську роль відіграло рибальство. Чоловіки ловили рибу різноманітними способами — сітками, кошиками, стрілами з лука, остенями і т.п. Крім цього, для вилову риби отруювали водойми. Великі снасті та човни належали общинам. Полювання, як і рибальство, доповнювалося землеробством. Полювали на оленів, тапірів та мавп за допомогою лука і стріл, списів, дротиків, духових трубок з отруєними стрілами, пасток та ін.

Майже всім племенам тропічних лісів було відоме гончарство. Прості глиняні горшки недосконалої форми виготовляли жінки способом наліплювання. У них варили їжу, тримали зерно. Широко використовувався посуд різної форми з гарбузів. Особливо різноманітним був він у араваків р. Шінгу, які не знали гончарства. Для зберігання і перенесення різних запасів вони плели кошики і сумки.

На час приходу європейців аборигени тропіків не знали одягу, або ж замість одягу чоловіки використовували зав'язану навколо талії шворку чи набедрену пов'язку з луба. Жінки ходили голими або носили набедрену пов'язку.

Поселення індіанців Амазонії, як правило, малодвірні. Село складалося з однієї великої будівлі, в якій жила община чисельністю 80–100 чоловік. У верхів'ях р. Шінгу та на узбережжі р. Мадейри поселення індіанців склалися з 3–8 великих будинків, а поселення вздовж р. Арагуаї мали вуличну забудову. У зв'язку з частою зміною місця поселення аборигени не будували капітальних жител. Стіни своїх прямокутних чи круглих жител стовпової конструкції вони виплітали з тонких жердок і гілок, а дах настеляли пальмовим листям і корою. Чудовим винаходом місцевих індіанців був гамак для снання.

На час приходу європейців індіанці Амазонії стояли на різних стадіях переходу від матріархату до патріархату. У кількох племен Гвіани і південно-західних притоків Амазонки домінував материнський рід, а в аборигенів північного заходу тропічних лісів — батьківський рід. Повсюдно родові зв'язки переважали над сусідськими, але племінна організація і міжплемінні зв'язки споріднених племен були слабкими.

Родові чи сусідські общини володіли всіма угіддями. Старійшина або рада роду розподіляли придатні для землеробства землі між домовими (сімейними) общинами чи парними сім'ями, що були виробничими осередками. Право користуватися землею людина мала лише тоді, коли вона вклала свою працю в обробіток поля.

У власності домової общини перебували усі цінності, а в індивідуальній — особисті речі, зброя, човни, інструменти, прикраси, гамак тощо. По смерті людини всю її особисту власність знищували.

У соціальній організації індіанців тропічних лісів зберігалося чимало пережитків материнського роду — матрілінійне ведення спорідненості, матрілокальне поселення, дуальна організація племені, кроскузенний шлюб, чоловічі будинки, обряди ініціацій, високе суспільне становище жінки і т.ін.

Індіанці тропічних районів нагромадили чимало позитивних знань. Вони володіли доволі широкими географічними та астрологічними знаннями. Так, аборигени Гвіани за розміщенням сузір'я Плеяд визначали час настання дощових і сухих сезонів. Чималих успіхів вони досягли в медицині, у виготовленні рослинних ліків, використанні хінінового дерева, виготовленні отрут, лікуванні гіпнозом та ін.

В основі усіх релігійних вірувань і обрядів індіанців тропічних лісів лежав анімізм. Оточуючий світ вони населяли добрими і злими духами, яких задобрювали жертвоприношеннями. Спілкувалися з духами через шаманів, які були ще й лікарями та радниками вождів.

Ляни. Плоскогір'я і савани на північ від р. Оріноко заселяли мисливсько-збиральницькі і риболовецько-збиральницькі племена гуахибів, чірікоанів, ярурів та інших, які розмовляли ізольованими індіанськими мовами. Їх об'єднують загальною назвою ляни. Мисливсько-збиральницьке господарство характерне для гуахибів та чірікоанів, а рибальство, полювання на річкових звірів і прирічкове збиральництво — для ярурів. Лук і стріла в них — єдина мисливська зброя, якою полювали на оленів, інших звірів та крокодилів.

Мисливці і збирачі вели кочове життя, а тому вони часто навіть не споруджували житла, а жили під кронами дерев, де розвішували свої гамаки. Інколи вони робили загорожі від вітру або курені з циновок. У дощову погоду ярури влаштовували сферичні курені з жердок і накривали їх пальмовим листям. Одягу вони не знали.

Основним соціальним осередком у лянів була кочова група, яка поділялася на менші колективи чисельністю в кілька десятків чоловік. Лише в ярурів плем'я включало дві матрілінійні фратрії, основна роль яких зводилася до шлюбно-регулятивних і обрядових функцій. Кожну з фратрій очолював вождь, його функції передавалися по спадковості лише за материнською лінією спорідненості. У релігії ярурів основну роль відігравала Кума (жіночий дух місяця), яка вважалася творцем світу і людей. Підземним світом, на їх переконання, також правив жіночий, але злий дух — Кіберот.

Історико-етнографічна підобласть збирачів і мисливців Східної Бразилії та району Чако

До приходу європейців у посушливих районах Східної Бразилії та в районі Чако проживали різномовні племена жепано-карибської та андо-екваторіальної мовних груп.

Ботокуди (самоназва *боруни*). Назва *ботокуди* походить від португальського слова *ботока* — дерев'яний гудзик, що вставлявся в мочку вуха чи губу. Це найбільш типові з усіх етносів групи же (*жес*). З цієї групи етносів відомі крикати, крахи, апарікри, рамкокамекри, тімбри, каяпи, шаванти, шеренти.

Усім цим етносам були відомі зародкові форми землеробства. Вони садили маниоку і батат. Але в умовах постійних засух і періодичних розливів рік землеробство не стало основним заняттям. Тому всі етноси Східної Бразилії жили із збиральництва, полювання і рибальства.

Жили ботокуди локальними групами з кількох сімейних (домових) общин чисельністю від 50 до 200 чоловік. Жінки збирали польові горіхи, корені, плоди дерев, стручки і насіння, ліани, дрібних гризунів і т.ін. Чоловіки полювали на мавп, черепах, ягуарів з луком і стрілами, влаштовували засідки та загони. На річках і водоймах вони ловили рибу вудками, сітками, стріляли з лука, били остенями, отруювали водойми і т.п.

На стійбищах кожна сімейна пара влаштовувала свій невеликий курінь-навіс із жердок, хмизу, трави і листя. Жінки ходили зовсім голими, а чоловіки підперізували талію тоненькою шворкою. Вуха і нижню губу прикрашали дерев'яним гудзиком.

Основу суспільної організації ботокудів становили кочові групи, до складу яких входило кілька сімейних груп (общин). Такі групи не являли собою племені. Кожну з них очолював вождь — найбільш досвідчений мисливець і воїн. Вожді користувалися правом сороратної полігамії. Спорідненість у групах велася за поколіннями.

Традиційними віруваннями ботокудів були шаманізм та культ добрих і злих духів.

Племена Східної Бразилії винищені в колоніальний період. Їх рештки були приписані до державних постів (резервацій). У першій половині XIX ст. ботокуди, проживаючи в межах державних постів, освоїли підсічно-вогневе землеробство і вирощували маніоку, кукурудзу, батат, квасолю, банани.

Чаки. В районі Чако (чи Гран-Чако) на час приходу європейців проживало кілька груп індіанських племен: *гуайкуру* (абіпони, мокови, пійягуаї, тодби, пилоги, мбайї), *матако-матагуаї* (матаки, матако-вахоси, матако-контети, матако-гуїснаї, чороти, маки та ін.); *луле-вілели* (лули, вілели, чунути та ін.); *маскої* (маскої, ангаїти, санапани, каскіхи); *самуки* (самуки, мори, чамакони); *араваки* (чани і гуани) і *тупі* (чірігуани).

Усі ці племена, незалежно від їх етнічної належності, об'єднуються загальною назвою чаки. Чаки являли собою постійну загрозу для іспанських завойовників. Наприкінці XVI ст. значні групи місцевих індіанців були підкорені. З середини XVII ст. племена південних чаків стали кінними мисливцями. У війнах з європейцями в другій половині XVIII ст. багато індіанських племен було винищено. Всередині XIX ст. встановилося майже сучасне їх розселення.

Основним заняттям чаків були збиральництво, полювання і рибальство. В їжу йшло все, що не шкодило здоров'ю.

Полювання було справою чоловіків. Переважаючим видом полювання була кінна облава. Мисливці оточували тварин і добивали дрючками. Полювали також на дрібних тварин, випалюючи траву по колу. На страусів полювали маскуванням. Здобич ділили між членами групи, але кращі шматки віддавали мисливцеві.

Індіанці узбережжя рік займалися переважно рибальством. Човнів індіанці чаки, за винятком племені пійягуаїв, не знали. Рибу ловили влаштуванням загат, сітками, кошиками, руками, били палицями, списами і т.ін.

Зародкові форми землеробства знали лише гуани, які поєднували його з рибальством та полюванням. Вирощували кукурудзу, боби, гарбузи, батат, тютюн, бавовник. Поля готували чоловіки, а насаджували і доглядали культури жінки. Кожна локальна група гуанів мала певну ділянку землі, а врожай розподіляли між членами всієї групи.

Індіанці чоли одягали плащі зі шкур, лише північні племена обгортали тіло ковдрами. Плащі зшивали з кількох шкур видр,

оленів чи лисиць. Одягали їх хутром до тіла. На талії плащ підперізували поясом. Племена чамакоків ходили голими. У них лише жінки одягали пояс цнотливості. Взуття ці племена не знали. Оздоба — це вушні і губні гудзики, намиста з пір'я, черепашок, головні убори з пір'я, татування і розфарбовування тіла.

Житло — це заткнуті в землю кблом гілки, верхівки яких зв'язували. Каркас зверху накривали травою і корою. Такі курені розміщували по колу. Деякі племена (мбайї, абіпони, чамакоки та ін.) робили житло з очеретяних доріжок, які приставляли до увіткнутих у землю жердин.

Основу соціальної організації чаків становила розширена сім'я, що об'єднувала кілька родичів за материнською і батьківською лініями спорідненості. Такі сім'ї об'єднувались у локальні ендогамні групи. На чолі групи стояв вождь — один з голів сім'ї локальної групи. Звання вождя не було спадковим. Інколи кілька вождів об'єднувались під керівництвом одного, але його влада була обмежена. Рабство існувало лише у зародковій формі. Рабами не могли стати родичі і співплемінники.

Для більшості племен чаків був характерний парний матрилокальний шлюб. Після народження дитини шлюб ставав вірілокальним. Але сини вождів при вступі в шлюб не переселялися до сімей жінок. У племен тобів і абіпонів дозволялося мати кількох дружин. Чоловік будь-коли міг покинути дружину, а жінка не могла покинути сім'ю чоловіка до його смерті.

Релігійні уявлення чаків були пов'язані з вірою в духів, якими вони населяли природу. Вони вірили, що людина має душу, яка покидає тіло після смерті. Спілкування з духами і душами вели через шаманів.

Метисна амазоно-бразилійська історико-етнографічна підобласть

Етногенез, внутрішня расова і етнічна структура кожного з сучасних етносів підобласті має свою специфіку.

Венесуельці — одна з найбільш метисованих націй Латинської Америки. Венесуелу відкрив Хр. Колумб у 1498 р. У 1499 р. експедиція Алансо де Охеда вийшла до оз. Маракаїба. Цей район він назвав Венесуелою (маленькою Венецією), бо на озері побачив індіанські поселення на палях. Уже в 1525 р. спеціальним декретом іспанського короля всіх індіанців оголосили рабами. Індіанці чинили впертий опір завойовникам, а тому були сильно винищені. У 1777 р. три місцеві колонії були об'єднані в генерал-губернаторство Венесуела. Уже в XVII ст. склалася змішана етнорасова структура населення країни. Так, у 1650 р. з 370 тис.

населення країни індіанці становили 75%, іспанці — 8%, негри — 8%, метиси — 5,5%, мулати — 3%. В країну постійно прибували переселенці з Іспанії, переважно баски. У XVIII ст. починалося освоєння центральних і південних районів країни, в яких почало формуватися скотарство як окрема галузь сільського господарства. Війна за незалежність 1811–1824 рр. привела до значного скорочення населення країни. Так, у 1825 р. в країні налічувалося лише 800 тис. чоловік. Уже тоді 51% населення країни становили метиси і мулати, 20% білі (креоли), 15% індіанці і 8% — негри.

За останні 150 років еміграція у країну йшла дуже повільно. Переселялися переважно французькі, італійські та німецькі селяни до внутрішніх районів країни. Впродовж останніх 150 років процес метисації не припинявся. Нині з 25,7 млн чол. (2003 р.) всіх мешканців іспаномовні венесуельці становлять 85% населення країни, решта 14% іспаномовних чи двомовних — це колумбійці, італійці, іспанці, галасійці, португальці, американці і т.ін. Близько 1% населення країни — індіанці. За расовими ознаками 78% нинішніх венесуельців — метиси, 12% — креоли, 10% — мулати, самби і негри.

Ядро венесуельської нації почало формуватись у XVII–на початку XIX ст., але процес формування її як етносу триває й нині. Особливості колонізації окремих районів спричинили складання певних територіальних груп населення. Так, мулати і негри живуть переважно на Маракабійській низовині. У гірських і нах північного заходу країни живуть *санеби (лянери)*, які становлять 75% населення штату Лянос.

Виняткова більшість метисів, мулатів і самбів (лянос) зайнята у землеробстві і скотарстві, промислах і ремеслах. Загалом традиційна культура венесуельців має виражений іспано-південноєвропейський характер. Певні місцеві особливості проявляються у спорудженні глинобитного чи цегляного житла, яке покривають черепицею або пальмовим листям. Вогнище завжди розпалюють надворі, сплять у гамаках. Традиційний чоловічий одяг — сорочка, штани, сомбреро із соломи чи трави, плетені сандалети. Жінки одягають довгі широкі сукні, на голову — сомбреро чи хустку. У фольклорі, у святкових обрядах, в тому числі релігійних, помітні іспанські та африканські впливи.

Бразилійці (самоназва *бразільєнуш*) — португаломовний етнос, який нині становить понад 96% із 178,5 млн чол. (2003 р.) населення одноіменної країни. У складі бразилійців виділяють три основних расових компоненти — європеїдний, монголоїд-

ний і негроїдний. Решта населення — іммігранти, в тому числі 155 тис. українців.

Перші португальці прибули до країни в 1500 р., а в 1517 р. почали вже завозити рабів з Африки. У 1615 р. в країні налічувалося всього 3 тис. вроджених португальців, з яких склалися панівні прошарки населення. Місцеве індіанське населення викищували і відтісняли углиб країни. З 1600 до 1750 р. до Бразилії було завезено близько 3,3 млн рабів.

Значна расова строкатість сприяла метисації населення. *В Бразилії всіх людей зі змішаними расовими ознаками називають метисами.* Вже у 1810 р. 19% населення країни мало мішані расові ознаки. В 1910 р. з 25 млн населення країни 25% було віднесено до білих, а 70% мали змішані антропологічні ознаки. Нині 50% бразилійців вважають себе за європейців, 20% за метисів і мулатів, а 30% — за негрів та індіанців. Такий розподіл расових груп дуже умовний, бо до білих відносять усіх португало-індіанських метисів (*курибаків*) та заможні прошарки португальсько-негрятянських мулатів у 5–6 поколіннях метисації.

Характерна риса бразилійців — расова і етнічна строкатість. Сполучною ланкою між білими (креолами), індіанцями і неграми завжди виступали метиси і мулати. При доволі швидкій метисації населення невпинно йшла взаємодія, взаємопроникнення культурних традицій, точніше, їх португалізація. Саме про це свідчить факт, що в сучасній бразилійській мові налічується понад 20 тис. слів, які запозичено з індіанських мов. Негри-раби (банти, йоруби, еви, хауси та ін.), змішуючись з креолами і метисами, додали сучасним бразилійцям багато африканських народних страв, пісень, танців, обрядів і вірувань.

В окремих районах країни сформувались етнографічні групи бразилійців. Переселенці всіх расових груп Бразилії на посушливих плоскогір'ях (серентах) сформувались в *етнографічну групу сертанів*, які характеризуються особливим діалектом португальської мови та переважаючими індіанськими расовими ознаками.

Скасування рабства і проголошення в 1889 р. республіки сприяло національній консолідації багаторасового і багатоетнічного населення. Особливо активно ці процеси йдуть у ХХ ст. Наслідком цього була швидка європеїзація населення південно-східних, центральних і південно-західних районів країни. Північний схід і північ Бразилії населені переважно мулатами, неграми та індіанцями. Тут понад 70% населення зберігає риси африканських культурно-побутових традицій (житло, їжу, вірування, обряди).

У районах Амазонії проживають індіанці та метиси. Останні

займаються збором каучуку, маслинових горіхів, ароматних і лікувальних трав і т.ін. Культурно-побутове життя амазонських метисів позначено помітними впливами індіанських традицій.

Загалом культура бразилійців — це синтез європейських, африканських та індіанських традицій, що асимілювалися португальським населенням. Тому для бразилійського фольклору характерне поєднання мотивів індіанських і африканських казок та легенд, у музичному фольклорі — поєднання африканської ритмічної музики і танцю з португальською піснею і т.п.

Парагвайці (самоназва *парагвайо*) — це двомовні іспанізовані індіанці та індіано-іспанські метиси, які нині становлять понад 92% із 5,9 млн чол. (2003 р.) населення країни. Решта населення країни — це романомовні бразилійці, аргентинці, італійці, а також німці, українці, японці та ін. Більшість газет, книг, урядових документів і т.п. видається в країні іспанською мовою, а в побуті, на вулиці розмовляють мовою гуарані. З 20-х років ХХ ст. велася боротьба за визнання гуарані другою державною мовою. Нині вона обов'язкова для вивчення в школах, нею видаються книги і газети, з'явилася художня література.

Перші незначні групи іспанців прийшли на територію, що пізніше дістала назву Ла-Плата, в 1527 р. У 1537 р. було закладено форт Асунсьйон. На сході країни завойовники зустріли сильний опір індіанців гуаранів, а на заході — індіанців чаків. У 1617 р. країна стала віце-королівством Ліма (Перу), а 1776 р. — новоствореним віце-королівством Ла-Плата. З ХVІ ст. до 1767 р. в країні виняткова роль належала єзуїтам, які утвердили тут теократичну систему управління. В 1810 р. Парагвай відокремився від Ла-Плати, а в 1811 р. проголосив незалежність.

Ядро сучасної парагвайської нації становлять індіанці-гуарані (понад 90% населення країни), близькі до них кайнгуаї, самуки і араваки, які розмовляють мовами андо-екваторіальної групи, та нечисленні групи жепано-карибських етносів. Іспанців ці землі цікавили мало, бо тут не було виявлено покладів золота. Політичній консолідації індіанців сприяла визвольна війна і проголошення незалежності країни.

Більшість нинішніх парагвайців-гуаранів зайнята в пастівницькому скотарстві, в якому переважає розведення ВРХ і коней. У плужному землеробстві вирощуються кукурудза, картопля, томати, перець, гарбузові, бобові, маніока, бавовник, кава і т.ін. Живуть парагвайці невеликими селами на 100–150 будинків. Житло будують з невипаленої цегли, плоский дах з бамбукових жердок настеляють очеретом чи пальмовим листям. Одяга-

ють європейський одяг, але поширене в них й індіанське пончо. Індіанські культурно-побутові традиції зберігаються лише у вигляді пережитків.

Гайанці — нащадки негрів-рабів, яких завозили до Гайани в XVI–XVIII ст. для роботи на плантаціях. Нині афрогайанці (мулати, негри) становлять 36% із 785 тис. чол. (2003 р.) населення. До них близькі англломовні креоли, які становлять 7% населення країни. Нині гайанці, які розмовляють креолізованою англійською мовою, складають 43% населення країни. Вони сповідують протестантизм і частково католицизм.

Гайану іспанці відкрили в 1499 р., у XVII ст. її захопили Нідерланди, з 1814 р. країна належить Великобританії. Англіяці заборонили ввіз рабів, а в 1834 р. скасували рабство. У зв'язку з цим почав відчуватися брак робочих рук на плантаціях. Раби покинули плантації і переселилися до міст. Нині гайанці працюють на промислових і бокситових підприємствах, є серед них фермери і сільськогосподарські робітники. Африканські традиції в них збереглися в їжі, сімейно-шлюбних відносинах та народній творчості. Їхнє традиційне житло — хата каркасно-стовпової конструкції, стіни якої заплітали жердками чи гілками і з обох боків обмащували глиною. Дах хати накривали соломомою чи пальмовим листям. Значного поширення набув дерев'яний будинок на палях. Подекуди в селах афрогайанців збереглися деякі з давніх африканських обрядів і вірувань.

Понад 50% населення Гайани становлять індопакистанці (індуси і мусульмани), яких почали завозити з 1873 р. як контрактних робітників для роботи на плантаціях. У районі Парамарібо індопакистанці живуть компактно. Тут вони зберігають чимало рис традиційної культури, зокрема в поселеннях, одязі, релігії, а індуси зберегли навіть залишки кастового поділу.

Суринамці — англломовні мулати і негри (тут їх називають креолами), які становлять 42,6% від 436 тис. чол. (2003 р.) населення країни. Вони розмовляють суринамською креольською мовою, що склалася на основі місцевих діалектів англійської. Вона увібрала чимало слів з голландської, португальської та африканських мов ашатні й еве. Більшість їх сповідує протестантизм.

Англіяські поселенці з'явилися в країні вже у XVI ст. У 1667 р. Суринам став голландським. Упродовж XVI–першої половини XIX ст. для роботи на плантаціях завозили рабів із Африки. У XVII–XVIII ст. частина рабів втекла у тропічні ліси. Вони склали основу етнографічної групи лісових негрів, чисельність яких нині становить 9% населення країни.

У 1975 р. було проголошено незалежність Суринаму, але процес формування етносу йде дуже повільно. Його ядро складають мулати і негри, які проживають у містах та районах, що прилягають до столиці. Нинішні англомовні суринамці — це фермери, робітники, службовці та інтелігенція. У селах споруджують будинки з двосхилим дахом, поширені також житла на палях. Загалом їх культура європейзована, африканські традиції зберігаються лише в музичному фольклорі та віруваннях.

Другу групу суринамців являють собою індопакистанці. Їхні предки почали потрапляти до країни з 1863 р. як контрактні робітники. Загалом у XIX ст. до Суринаму прибуло понад 34 тис. індопакистанців. Після Другої світової війни понад 100 тис. індопакистанців емігрували до Голландії. У побуті вони розмовляють гінді та урду, а в спілкуванні з креолами — суринамською креольською мовою. Нині 3/4 індопакистанців — це індуси, а 1/4 — мусульмани. Живуть вони замкнуто і не змішуються з метисами.

Гвіанці — франкомовні мулати, негри та індіанці Французької Гвіани. Зі 178 тис. населення Французької Гвіани 50 тис. проживає в столиці м. Каєнні. Вони сповідують католицизм. Гвіану відкрив Х. Колумб 1499 р. З 1604 р. вона — колонія Франції. Населення колонії формувалось упродовж XVII–XIX ст. у ході змішання негрів-рабів та їх нащадків з французами та іншими європейцями. З кінця XVIII ст. до 1938 р. Гвіана була місцем заслання. Відбувши покарання, засланці залишалися жити в країні на час засудження вільними поселенцями. Але це не збільшило населення колонії. Нині гвіанці складаються з двох груп: французів та вихідців із французьких колоній Вест-Індії (5% — населення колонії), які проживають переважно в столиці і містечках, та негрів, мулатів і індіанців (93% усього населення), які проживають в містечках і селах.

Основне заняття гвіанців — сільське господарство. Вирощують цукрову тростину, маніоку, рис, банани, бавовник, кукурудзу. Крім того, розводять ВРХ, працюють лісорубами, рибалками, гірниками, будують автомобільні шляхи.

5. ПАМПАСО-ПАТАГОНСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Безкраї степи від Ла-Плати (Чако) і р. Парани на півночі до р. Ріо-Негро на півдні іспанці назвали пампою, степи південніше р. Ріо-Негро аж до архіпелагу Вогняної Землі називають Патагонією.

Індіанська пампасо-патагонська історико-етнографічна підобласть

До появи європейців простори пампи і Патагонії населяли мисливсько-збиральницько-риболовецькі племена, які розмовляли мовами андо-еквадорської та жепано-карибської мовних груп. Лише на островах дельти р. Парани жили нечисленні групи землеробів тупі-гуаранів, які вирощували кукурудзу, гарбузові, бобові та інші культури. Але вже на середину XVII ст. тупі-гуарані дельти р. Парани вимерли. Південніше від Ла-Плати кочували мисливці і збирачі керанди, які при полюванні дуже вміло користувалися болою. Їхнім одягом були фартушки та накидки з хутра. Житлом їм служили вітрові загорожі зі шкур оленів або циновок. Востаннє керанди згадувались у 1678 р. Очевидно, їх поглинули і асимілювали племена пуельчів.

На території Уругваю проживали малочисельні племена чаруаїв, які майже повністю зникли, а південніше від Буенос-Айреса група індіанських етносів хетіїв. Індіанці хетії поділялися на дві групи: талахуети (північно-східні) та діуїхети (південно-західні). Наприкінці XVIII ст. ці племена також повністю зникли. Південніше від хетіїв проживали пуельчі. Саме їх іспанці називали “пампами” чи “пампаськими індіанцями”. З XVIII ст. у пампі, південніше пуельчів, проживали араукани, а межували з ними групи індіанців техуельчів.

Патагонцями (від ісп. слова *patagon* — “великоногі”, точніше, “довгостопі”) іспанці називали племена техуельчів (самоназва *мануче*). Мова техуельчів (техуельче чи чон) належить до андо-екваторіальної групи. Відомі три групи техуельчів: північнопатагонські — *пійнікени*, прикордільерські — *теуеші*, південнопатагонські — *інакени*.

Індіанці в пампі і Патагонії у першій половині XVI ст. були кочовими мисливцями і рибалками. Вони пересувалися невеликими групами і полювали на гуанако, страусів, броненосців, лисиць, оленів за допомогою лука і стріл, боли і праці. Важливу допоміжну роль відіграло збиральництво коріння і насіння різних рослин. Ці племена не знали гончарства і плетіння. Як посуд вони використовували панцир броненосців, черепашок, а інколи посуд виготовляли зі шкур. Одягом для чоловіків і жінок були плащі зі зшитих шкур гуанако, лисиць та інших тварин. Зрідка вони одягали ткані пончо, які одержували від арауканів шляхом обміну. Житлом для них були курені з жердин, обтягнутих шкурами, або загорожі від вітру.

У XVIII ст. почався новий етап у житті індіанських племен.

Покинуті у XVI ст. іспанцями коні здичавіли і швидко розмножились. Індіанці почали їх приручати. Уже після 1741 р. техуельчі, пуельчі та аргентинські араукани описувались як кінні мисливці. Кінне мисливство змінило спосіб життя місцевих аборигенів, їхню зброю, одяг, а частково й житло. Чоловіки почали займатися кінним полюванням, виготовленням зброї, дерев'яного посуду, оздоб із срібла та інших металів. Жінки вели домашнє господарство, обробляли шкури, шили одяг, розкладали і склали намети (тальдо), розвантажували коней тощо. Кінне полювання велося переважно колективно під керівництвом вождя. Полювали на тварин болою чи з луком і стрілами. Найбільшого поширення бола набрала в аргентинських арауканів.

Єдиною формою поселень місцевих аборигенів були стійбища. Основним житлом у XVII–XVIII ст. став прямий плоский намет (тальдо). Його основу складали вбиті в землю кілки-розсохи. Задній ряд розсох сягав 100–120 см, а передній — 200 см. На розсохи клали поперечні дрючки. Каркас тальдо накривали покривалом, яке зшивали з 40–50 великих шкур гуанако. Покривало закріплювали на передніх кілках, розтягували і ззаду та з боків закріплювали. У таких палатках жило кілька сімей. Кожна з них усередині тальдо мала своє місце, відокремлене від сусіднього шкурами. Пуельчі свої тальдо накривали кінськими шкурами.

Чоловічий одяг індіанців пампи і Патагонії складався з набреної шкіряної пов'язки та плаща із шкур гуанако, лисиць чи пуми. Плащі одягали хутром до тіла, а їх зовнішній бік розмальовували геометричним орнаментом. Жінки одягали короткі фаргушки, а потім тіло обгортали великим шматком шкури від грудей до колін. Зверху жінки одягали такий самий плащ, як і в чоловіків. Біля шиї плащ скріплювали колючкою чи шпилькою, а в талії підперізували оздобленим бляшками поясом. Взуття чоловіків і жінок — це шкура з ніг гуанако чи коня, яку ще сирою натягували на ногу до коліна і давали обсохнути. Коли шкура набирала форму ноги, її розрізали, а потім зшивали.

Соціальна організація аборигенів пампи і Патагонії слабо вивчена. Найкраще вивчена соціальна організація техуельчів. Вони поділялися на дві групи: північних і південних. Між діалектами обох груп існували незначні відмінності. Кожна з названих груп поділялася на менші, які називалися за іменами своїх вождів. Кожна така група об'єднувала по 30–40 сімей, які пересувались у межах своїх територій. Вожді не відігравали важливої ролі, вони керували лише перекочування. На випадок війни вибирали військових вождів.

У всіх місцевих індіанців утвердилася парна сім'я. Хлопці одружувались після 20 років, коли вони вже утвердили себе як мисливці та воїни. Батьки завжди рахувалися з волею дівчини, а хлопець за дівчину давав викуп. Шлюб був патрілокальним.

Релігійні вірування теуельчів, пуельчів і арауканів дуже близькі. Вони вірили в злого духа гуалігу, духів природи, гір і рік. Посередниками між духами і людьми вважалися шаманки, зрідка шамани. Якщо шаманом був чоловік, то він ніколи не одружувався і носив жіночий одяг.

Упродовж XVIII ст. індіанці пампи і Патагонії були майже поголовно винищені. З кінця XVIII ст. в степах почало розвиватися скотарство і землеробство. У 1879–1883 рр. аргентинські власті організували проти аборигенів каральну експедицію і страшенно їх винищили, витіснили у важкодоступні райони. Нині індіанці в Аргентині становлять лише 2% від 38,5 млн чол. (2003 р.) населення країни.

Аргентино-уругвайська історико-етнографічна підобласть

На території пампи і Патагонії процес формування латиноамериканських етносів мав свою специфіку. Ці території майже не мали землеробського населення. Мисливсько-збиральницьке населення пампи і Патагонії було нечисленним. У ході завоювання цих земель іспанцями індіанці були сильно винищені, а тому майже не брали участі у формуванні аргентинців і уругвайців.

Аргентинці — іспаномовний європеоїдний етнос із дуже незначними вкрапленнями іспано-індіанських метисів. Іспанці берегів Аргентини досягли в 1516 р., а в 1536 р. заснували Буенос-Айрес. Європейці в Аргентину проникали також із території Перу. У 1776 р. було створено віце-королівство Ла-Плата зі столицею в Буенос-Айресі. До нього увійшли Аргентина, Болівія, Парагвай і Уругвай.

У 1816 р. Аргентина була проголошена незалежною державою. З 1824 р. почала заохочуватись європейська колонізація. В країну прибула незначна кількість англійських, баскських, шотландських та німецьких колоністів. З XVIII ст. до 1800 р. чисельність населення країни зросла з 300 до 600 тис. чоловік. Масова еміграція до країни йшла лише з другої половини XIX ст. У 1869 р. в країні проживало вже 1887 тис. чоловік, з них 11,3% — іноземці. У 70–80-ті роки XIX ст. до Аргентини переселялися переважно італійські та іспанські селяни, менше французи. Вони займалися вирощуванням цукрової тростини, тютюну, винограду. З 1857 до 1930 р. до країни переселилося понад 6 млн чоловік. У 1914 р. іноземці в Аргентині становили майже 30% загалом.

льної кількості населення, а в 1940 р. — лише 19%. Ці цифри засвідчують основний зміст внутрішніх етнічних процесів — іспанізацію емігрантів.

Нині 94% населення країни розмовляє романськими мовами, а 84% вважає себе аргентинцями. Індіанці становлять усього 2% населення Аргентини. Метисного населення у країні дуже мало. Метиси проживають переважно в Патагонії. В Аргентині до метисів залічують лише нащадків від сучасних європейсько-індіанських шлюбів, а давніх відносять до креолів. Нині Аргентина є однією з найбільш європеоїдних країн Латинської Америки. Тут проживає близько 150 тис. українців.

У XVIII–XIX ст. основною формою сільських поселень були великі поміщицькі маєтки (естанції) та скотарські ферми. Аргентина не знала тоді сіл. На естанції жив господар з родиною і управляючим, а на віддалених постах маєтку — пастухи зі своїми сім'ями. У пастухів основним житлом було ранчо — напівземлянка з глиняними стінами і дахом із трави і шкур. З початку XIX ст. житло (естенде) на естанції — це вже комфортна побудова з внутрішнім двориком (патіо).

Збереглися в аргентинців певні традиції і в одязі. Сільське населення й нині охоче одягає перейняті від аруакан пончо та шерстяні ковдри. Але найкраще зберігся традиційний одяг гаучо (пастухів): коротка клітчаста сорочка, широкі шаровари. На шаровари пов'язували фартух — чотирикутний шматок чорної тканини. Його на поясі кріпили широким шкіряним ременем. На сорочку одягали пончо, а на шию пов'язували хусточку. Головним убором гаучо служив чорний широкополий фетровий капелюх, а взуттям — чоботи або парусинові постолі. Жінки одягали широкі спідниці, блузки, а на плечі накидали шаль.

Культура аргентинців, зберігаючи певні іспано-італійські риси, зазнає впливу сусідніх латиноамериканських культур та стандартизованої культури сучасного європейського типу.

Уругвайці (самоназва *уругвайя*) — іспаномовні нащадки європейських колоністів XVI–XIX ст. з незначним відсотком метисів, переважно гаучо. З майже 3,4 млн чол. (2003 р.) населення Уругваю 93% — романомовні, 3,5% — слов'яномовні, 2% — германомовні, 1,5% — литовці, вірмени, баски та ін. Понад 83% населення країни вважають себе уругвайцями, розмовляють місцевою говіркою іспанської мови, сповідують католицизм.

Уругвай було відкрито на початку XVI ст., але країна не викликала зацікавлення іспанців. Лише у XVIII ст. іспанці почали освоювати країну і включили її до складу віце-королівства Ла-

Плата. Ще на початку XVII ст. до Уругваю було завезено ВРХ і коней, почало розвиватися пастівницьке скотарство. Пастухи-метиси (гаучо) постачали шкури в Аргентину. Тривалий час єдиною формою поселень уругвайців були лише нечисленні землеробські естансії, військові гарнізони та заснована в 1726 р. фортеця Монтевідео.

Проголошення в 1828 р. незалежності Уругваю прискорило колонізацію країни. Але освоєння йшло дуже повільно. У 1800 р. в країні проживало всього 50 тис. поселенців, у 1830 р. — 70 тис., у 1860 р. — уже більше 224 тис., а на 1900 р. населення країни складало майже 1 млн чоловік. Населення країни формувалося за рахунок переселенців з Італії, Іспанії і Франції. Італійці осідали переважно на невеликих землеробських фермах (чакрас). Саме італійці сформували основне землеробське та ремісниче населення країни.

Скотарські ранчо уругвайців такі ж, як і в гаучо Аргентини, а на землеробських естансіях споруджували будинки з каменю, випаленої цегли з внутрішнім двориком (патіо). Такі будинки накривали черепицею. Для традиційної культури гаучо характерне широке використання елементів шкіряного одягу і посуду, смугастих пончо, накидок та оздоблених узорами і торочкою штанів.

Сучасна культура уругвайців дуже близька до аргентинської, але в ній переважають стандартизовані типи латиноамериканської та європейської культур.

6. ВОГНЕЗЕМЕЛЬСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область охоплює території крайнього півдня Аргентини і Чилі, в тому числі острови арх. Вогняна Земля. На початку XIX ст. загальна чисельність місцевих аборигенів сягала трохи більше 11 тис. чоловік, із них: о́ни — 4 тис., алакалуфи — 4 тис., ягани — 3 тис. Усі вони належать до американської підраси великої монголоїдної раси. О́ни такі ж високорослі, як і їхні північні сусіди теуельчі (патагонці), а ягани і алакалуфи характеризуються низьким зростом: середній зріст чоловіків — 157 см, жінок — 147,4 см. Крім того, для них характерні ще й повніші губи, ніж у о́нів. Мова о́нів належала до андо-екваторіальної групи індіанських мов. Нині нею не розмовляють, бо остання чистокровна представниця о́нів (самоназва *селькнами*) померла в 1966 р. Мови алакалуфів (самоназва *каушкарі*) та яганів (самоназва

ямани — "люди") належать до ізолюваних. Усі три групи місцевих етносів об'єднуються загальною назвою *вогнеземельці*. Нині вогнеземельці — це 70 чол. яганів та 50 — алакалуфів.

Північну і східну частини Вогняної Землі населяли вони. Лише наприкінці XIX ст. європейці відтіснили їх до підніжжя гір. Вони не знали човнів, не використовували коней, а були пішими мисливцями з луком і стрілами на гуанако. Шкури гуанако були для них одягом, ними ж покривали житло. Поділялися вони на велику кількість родів, кожен з яких пересувався у межах визначеної для нього території.

Західну частину арх. Вогняна Земля населяли алакалуфи, які, пересуваючись на човнах уздовж морського узбережжя, займалися ловлею риби, збором молюсків, полюванням на птахів за допомогою лука і стріл.

Найпівденнішим етносом земної кулі були ягани, які займалися морським полюванням, полюванням на птахів, а східні ягани — ще й на гуанако. Крім того, вони займалися морським рибальством, а також збиральництвом молюсків та їстівних водоростей.

Основним заняттям чоловіків-вогнеземельців було полювання на тюленів, дельфінів, видр, гуанако, птахів і велику рибу. Рибною ловлею і збиральництвом займалися жінки. Після впливу жінки збирали молюски, їжаків, крабів і ловили рибу вудками та кошиками. На морських тварин полювали з човнів, з морського берега чи на їх лігвищах. На тюленів часто вони полювали способом підкрадання чи відокремлення частини стада від води. Основними знаряддями полювання були гарпуни і списи. Гарпунами полювали на морських тварин і китів. Крім того, на птахів, у тому числі на пінгвінів, полювали за допомогою силиць та пращ.

Човни вогнеземельці виготовляли з кори. Ними можна було користуватися не більше 6 місяців. Шматки кори зшивали китовим вусом чи тоненькою гнучкою лозою. Щоб корі надати форму човна, між її бортами ставили дерев'яні розпірки, що міцно прив'язувались до бортів. Крім того, виготовляли довбані човни-однорески.

Єдиним одягом яганів був плащ зі шкур видри чи тюленя. Зрідка зшивали 3–4 шкури. Жінки, крім того, одягали короткі фартушки. Чоловіки і жінки оздоблювали тіло намистом із черепашок, шкіряними браслетами. Одягом онів були шкури гуанако, рідше видри чи лисиці хутром назовні, конічні шапки з хутра, фартушки зі шкур та мокасини.

Житло вогнеземельців було дуже примітивним і погано захищало від негоди. У західних яганів і алакалуфів житло мало куполоподібну форму і нагадувало стіг сіна. Для його спорудження в землю втикали довгі гілки, їх верхівки нагинали досередини і переплітали між собою. Східні ягани будували конічне житло із стовбурів, які закопували у землю по колу, а їх верхівки зв'язували. Житло накривали листям, корою чи водоростями. Взимку його накривали зшитими шкурами. Посередині житла влаштовували відкрите вогнище.

Усі вогнеземельці перебували на різних стадіях родового ладу. Рід у них був уже батьківський, а спорідненість велась як по чоловічій, так і по жіночій лініях. Але рухливі екзогамні групи (очевидно, роди), що налічували від 40 до 120 чоловік, разом збиралися доволі рідко. Найчастіше вони збиралися тоді, коли на берег викидало кита, чи тоді, коли проводились обряди і свята ініціацій. У онів виділялося близько 40 патрілінійних екзогамних груп, а вони входили до чотирьох фратрій.

Шлюб укладався лише між членами сусідніх груп (родів), але навіть при цьому в шлюб не могли вступати родичі ні по батьківській, ні по материнській лінії спорідненості. Батько за видану заміж дочку одержував подарунки (човен, шкури і т.ін.). Найчастіше жених відробляв за свою майбутню дружину і жив у родичів жінки до народження першої дитини або до того часу, поки не зробив власного човна. Лише зрідка траплялося постійне матрілокальне поселення. Якщо жених мав власний човен і знаряддя, то молода зразу селилась у родичів свого чоловіка. Типовою формою сім'ї у вогнеземельців була мала вірілокальна, зрідка матрілокальна, сім'я. В яганів доволі широко побутувала полігамія чоловіків у вигляді сорорату. Траплялися і традиції левірату.

До одруження дівчата користувалися повною свободою дошлюбних зв'язків, але позашлюбні зв'язки одружених жінок суворо каралися. Якщо чоловік погано ставився до дружини, вона могла його вільно покинути і повернутися до своїх родичів.

Хлопчики і дівчата в 13–14 років проходили обряди ініціацій. Під керівництвом старших родичів вони починали засвоювати всю суму знань роду, виконувати важкі роботи, обмежувати себе в їжі і т.ін. Хлопці вважалися повнолітніми лише після того, як вони пройшли обряди виховання і взяли участь у заключному святі.

Важливу роль у житті вогнеземельців відігравали шамани, які лікували хворих, виступали посередниками у спілкуванні членів роду з духами і душами. За уявленнями вогнеземельців,

уся природа: моря, ріки, озера, скелі, гори, ліси — населені духами. Майно померлого спалювали або роздавали його друзям. Нині залишки вогнеземельців повністю втратили свою традиційну культуру.

Розділ XV

ПІВНІЧНОАФРИКАНСЬКА ПРОВІНЦІЯ

Провінція охоплює величезні простори морського узбережжя, напівпустель, пустель і оазисів. У її складі виділяють дві історико-етнографічні області: єгипетську і магрибську. Північну Африку інколи називають ще арабською Африкою, оскільки більшість її населення розмовляє місцевими діалектами арабської мови, що належать до семітської групи семіто-хамітської мовної сім'ї. Крім того, тут поширені мови берберської мовної групи семіто-хамітської мовної сім'ї. Населення провінції належить до середземноморської (індо-середземноморської) підраси великої європеїдної раси.

1. ЄГИПЕТСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Єгиптяни (араби Єгипту) — це 98,9% від 72 млн чол. (2003 р.) населення цієї країни. Вони належать до індо-середземноморської підраси великої європеїдної раси, розмовляють каїрським і нижньоєгипетським діалектами арабської мови, сповідують мусульманство сунітського напрямку.

Особливу етноконфесійну групу єгиптян становлять копти, які з II ст. сповідують християнство монофізитського напрямку (коптська церква). Копти — нащадки давніх єгиптян — до VII ст. являли собою основне населення країни, а в наступні століття більшість із них арабізувалася та ісламізувалася. Матеріальною культурою вони не відрізняються від єгипетських арабів. Проживають у містах Верхнього Єгипту, зайняті в ремеслі, торгівлі, промисловості і державній службі.

Окремі з арабських племен почали проникати в Єгипет ще в I тис. до н.е. У 640 р. країну, що до того входила до складу Візантії, завоювали араби і включили до складу Арабського халіфату. У VIII–IX ст. арабські власті всі оброблювані землі поділили на дві частини — ушрія та хараджія. Ушрія передавалася у володіння мусульманам і оподатковувалася десятиною. Хараджія передавалася у користування немусульманам, будь-коли могла

бути відчужена державою і оподатковувалася двадцятиною чи тридцятиною. Крім того, немусульмани платили ще й подушний податок. Така політика стимулювала ісламізацію та арабізацію коптів.

Єгипет — країна поливного землеробства. Близько 80% оброблених земель зрошується водами Нілу. Донедавна селяни (фелахи) користувалися системою зрошення — шадуфами, що нагадували колодязь-журавель. Для підняття води на високий берег користувалися чотирма-п'ятьма шадуфами, які розміщували на різних рівнях один над одним.

Час посівів і збору врожаю повністю залежить від розливів Нілу, коли вода піднімається на 6–7 м, заповнює всі водосховища і заливає поля. Ніл у Верхньому Єгипті розливається на початку серпня, в Середньому Єгипті — наприкінці серпня–початку вересня, в Нижньому Єгипті — у вересні, а на листопад всі поля звільняються від води. Теплий клімат дає змогу збирати з одного поля по два-три врожаї на рік. Господарський рік єгиптяни поділяють на три сезони: *шітві* — зимовий, *сайфі* — літній, *нілі* — осінній, час розливу Нілу.

У сезон шітві (листопад–березень) обробляють 48% ораниць. У цей час сіють пшеницю, ячмінь, бобові, конюшину, висаджують баштанові, цибулю, помідори, перець і т.п. Городні і баштанові вже в лютому вивозять на європейські ринки. Зернові збирають у квітні. Посіви конюшини дають змогу скошувати траву 4–5 разів на рік або випасати худобу впродовж року.

У літній сезон (сайфі) обробляють 32% ораниць. Висівають влітку технічні культури — бавовник, льон, коноплі, цукрову тростину та кукурудзу. Влітку майже не випадає дощів, тому поля зрошують водою з Нілу.

В осінній сезон (нілі) обробляють лише 20% ораниць. Восени висівають рис, кукурудзу, просо.

Садівництвом фелахи не займаються, але в кожному господарстві є кілька фінікових пальм. Добре доглянуте дерево протягом року дає до 160 кг плодів. У великих землеробських господарствах вирощують виноград, абрикоси, персики, сливи, груші, яблука, манго, лимони, апельсини, а в Нижньому Єгипті — ще й банани та мигдаль.

Тваринництво через відсутність випасів не дістало достатнього розвитку, але важливу роль у господарстві фелаків відіграє птахівництво. В Єгипті розводять тяглову худобу: биків, буйволів, ослів, верблюрів, у пустельних районах — кіз та овець.

У вільний від польових робіт час фелахи займаються домаш-

німи промислами. Вони виготовляють гончарний посуд, кошики, циновки і мотузки з листя фінікових пальм, бавовняні і шерстяні тканини і т.ін. У ремеслах відчувається вплив арабів Аравійського півострова. Особливо він помітний у виготовленні ювелірних виробів, килимів, сідел, шкіряного взуття.

Фелахи живуть у невеликих селах по обидва береги Нілу. У центрі села стоять крамнички, ремонтні майстерні та мечеть. У селах вулиці вузькі і криві. Більшість сільських жител — це одноповерхові будівлі з невипаленої цегли і вапняку або глинобитні хати з плоским дахом. Житло складалося з трьох частин — хліва та двох кімнат. В одній кімнаті жила сім'я, а в другій приймали гостей. Половину жилої кімнати займала велика плоска глинобитна піч (фурун), на якій взимку спали. До кінця XIX ст. піч не мала димаря, а їдкий дим кізяка випускали через відчинені двері. У містах і містечках будували двоповерхові будинки з внутрішнім двориком. Нижній поверх мурували з цегли чи каменю, верхній — з каменю чи пальмового дерева. На другому поверсі влаштуовували лоджію на одному-двох стовпах. Будинок ділився на чоловічу і жіночу половини.

Давній традиційний костюм фелаха складався із сорочки з відкидним коміром і широкими рукавами та широким штанив. Узимку селянин зверху одягав ще плащ (джубу) із шерсті верблюда. Голову покривали повстяною шапкою чи полотняною шапочкою (такією) або ярмулкою (лебдою). Селяни впродовж року ходили босими або взували шкіряні черевики без підборів. У містах цей традиційний одяг доповнювали жакет, довгий смугастий каптан із широким поясом, кольорова накидка і тюрбан. Упродовж другої половини XX ст. загального поширення набув одяг сучасного європейського крою.

Жіночий традиційний одяг складався з широких шароварів, блузки та смугастої шовкової або полотняної обгортки, якою пов'язували стегна. Виходячи на вулицю, жінки накидали ще квадратну шаль або широкий халат. З кінця XIX ст. загального поширення набули довгі плаття темних кольорів, що одягалися поверх домотканої сорочки. Селянки не закривали обличчя, а жінки в містах носили вуаль. Єгиптянки доповнювали одяг різними шальми і барвистими хустками. Обов'язковою відзнакою заміжньої жінки був спеціальний браслет (хольхаль), що одягався на ногу.

У єгиптян панівною є мала моногамна сім'я, що складається з подружжя і дітей. Ще на початку XIX ст. в Єгипті була поширена полігамія чоловіків. Заможні тримали по кілька наложниць. Діти від них вважалися законними. Ще в 50-ті роки XX ст. бли-

зько 5% одружених чоловіків мали по кілька жінок. У сільській місцевості зрідка зустрічалися нероздільні патріархальні сім'ї. Вони об'єднувалися у групи споріднених сімей і очолювалися шейхами, які вирішували дрібні суперечки, в тому числі сімейні. Один із шейхів властями призначався за сільського старости (омду). У фелахів ще й нині зустрічається кузенний шлюб. Батьки домовлялися про шлюб, а заручини влаштовували, коли майбутнє подружжя було ще дітьми. Зрідка на селі траплялися випадки левірату. Основним приводом до розлучень була бездітність. Розлучившись, чоловік мусив допомагати своїй колишній дружині, поки вона знову не виходила заміж.

У XIX–першій половині XX ст. поширеними були ранні шлюби дівчаток, які вже в 13–15 років ставали матерями. Народження першого хлопчика (наступника) відзначали дуже бучно, а мати кількох синів користувалася загальною пошаною.

Чимало давніх традицій збереглося в обрядах поховання. Про смерть сповіщали високі голоси плакальниць. Якщо людина померла до полудня, то її ховали в той самий день. Помите тіло загортали в біле, а зверху в зелене полотнище і загрибали. Плакальниці, як і в часи Стародавнього Єгипту, на знак жалоби фарбували лице і руки синьою фарбою. Вони під звуки барабана повільно пританцювували, голосили і дряпали собі обличчя та груди.

Загалом культура єгиптян має загальноарабський характер. Протягом другої половини XX ст. поширилися стандартні форми європейського побуту і культури, а етнічні традиції єгиптян проявляються в усному і пісенному фольклорі, святах, обрядах і релігії.

2. МАГРІБСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

На захід від Єгипту лежать країни Магрибу — Лівія, Туніс, Алжир і Марокко, в яких проживає понад 77,6 млн чол. (2003 р.). Корінне населення складається переважно з арабів і берберів. Крім них, проживають вихідці з різних європейських країн Середземномор'я. Араби в Тунісі становлять 93%, Лівії — 90%, Алжирі — 82%, Марокко — 74% всього населення. Бербери в Марокко складають 25,4% в Алжирі — 12,7%, Лівії — 5%, Тунісі — 1% всього населення. Їхні мови належать до берберської групи афразійської сім'ї мов. Арабо-берберське населення належить до індо-середземноморської підраси великої європеїдної раси, сповідує мусульманство сунітського напрямку.

Загальна чисельність берберів (самоназва *амазит*, *амахат* — “людина”) сягає близько 11 млн чоловік. Назва бербери з'явила-

ся після завоювань у VII–VIII ст. Магрибу арабами. Вона етимологічно пов'язана, очевидно, з давньогрецьким *barbaros* — “чужинець”. Берберські етноси нечисельні і живуть розпорошено. В Єгипті проживає нечисленний берберський етнос сиви, у Лівії — нефуси, гхамси, фезани, ауджіли, сокнаї, в Алжирі — шуйї, кабіли, мзаби, уаргли, туареги (проживають і в Малі, Нігері та Нігерії), зенаги (більшість проживає в Мавританії), у Тунісі — джерби, сенеди та ін., у Марокко — ріфі, шільхи, тамазігхти, нтифаї та ін.

З III тис. до н. е. і аж до початків арабських завоювань Північну Африку називали Лівією, а її населення — загальною назвою *лівійці*. На час приходу арабів лівійці поділялися на дві основні групи: зенаги (ботри) і санхаджі (беранеси). До кожної з них входило багато дрібних племінних етносів. Зенаги були переважно кочовими скотарями, а санхаджі — землеробами. Серед останніх найрозвинутішими були масмуди, які прийняли іслам ще в VII ст. Араби в 670 р. захопили Туніс, у 681 р. дійшли до атлантичного узбережжя, а в 702 р. — завершили завоювання Магрибу. Арабські завоювання не порушили етнічного складу населення Північної Африки. Лише через 400 років почалося масове переселення арабів до країн Магрибу. В XI ст. сюди переселилися племена хілалів (200 тис. чоловік), сулаймів, макілів, які осіли на території Тунісу і Алжиру. У XII ст. окремі частини племен хілалів і макілів переселилися до Марокко. З цими переселеннями пов'язана доволі швидка арабізація берберських етносів. Але ще навіть у XIV ст. сільське і кочове населення розмовляло берберськими мовами. Ще й нині в степах, пустелях і горах переважають берберські мови.

Основними традиційними заняттями арабів і берберів Магрибу були і залишаються орне зрошувальне землеробство і скотарство. У землеробстві вирощують тверді і м'які сорти пшениці, ячмінь, овес, кукурудзу. Важливу роль відіграє виноградарство і садівництво. Тут вирощують маслини, апельсини, мандарини, абрикоси, фініки і т.ін. Основним районом землеробства є прибережна смуга та гірські долини. Тут землеробство поєднується з молочним скотарством. Останнє спирається на вирощування кормової трави альфи.

Чим далі від морського узбережжя, тим сильнішого розвитку набирає пастівницьке скотарство. У степах та у внутрішніх районах Магрибу проживають скотарі, землеробство в яких відіграє лише допоміжну роль. У районах солончакових озер та в неосяжних степах, пустелях і напівпустелях проживають лише

кочові скотарі. Вони розводять овець і кіз, а як тяглову худобу використовують коней, мулів, ослів і верблюдів. Скотарі ведуть напівкочове чи кочове життя. В суху пору року стада випасають у передгір'ях і горах Атласу, а в сезон дощів вони повертаються на свої степові випаси. Щороку скотарі прикочовують до міст і на їх околицях ставлять стійбища. Тут вони продають вовну, шкури, худобу і запасуються мукою, цукром, тканинами, металевими виробами та ін.

Землероби живуть великими селами, що тягнуться вздовж доріг. У центрі села — площа, мечеть, школа та крамнички. Основне житло — це арабські глинобитні прямокутні одно-, дво-поверхові будинки з плоским дахом. Алжирці, лівійці, марокканці житло будують із каменю, алебастру і пальмового дерева, а в Марокко — ще й з обпаленої цегли. У центрі будинку розміщено невеликий прямокутний дворик. Навколо дворика влаштовується галерея, а на плоский дах веде вузька драбина. У землеробів-берберів поширені різні типи гурбі (цією назвою об'єднують різні види місцевого житла з плетеними, дерев'яними, глинобитними чи кам'яними стінами). У Марокко, Алжирі, Лівії і Тунісі поширені прямокутні будинки з плоским дахом, овальні напівземлянки з плоским дахом та будинки з конусоподібним дахом. Часто житло землеробів не має вікон і навіть отворів для виходу диму. В житлі живуть переважно жінки, бо арабки рідко виходять на вулицю. У берберських селах жінки користуються більшою свободою, вони навіть не одягають чадри.

Житлом кочовиків був фелідж — намет, що натягувався на кілках і накривався шкурами верблюдів та кіз. Широко розкинутий плоский намет був добре пристосований до важких умов кочового життя. У наметі звичайно проживало подружжя з дітьми.

В арабських етносів Магрибу був поширений загальноарабський чоловічий і жіночий одяг. У чоловіків він складався із широких штанів, жилетки, вишиваного каптана, що підперізувався поясом. Узимку зверху одягали сукняний чи повстяний плащ (бурнус), а голову пов'язували тюрбаном. У берберів чоловічий одяг складався з вільної полотняної сорочки без рукавів, широких штанів, бурнуса та шкіряних сандалет.

Жіночий одяг арабок Магрибу складався з широких шовкових чи атласних штанів, широкої довгої сукні, широкого приталеного болеро з рукавами та шкіряних черевиків. Лице арабки прикривали. Берберки одягали довгі сукні глухого крою, на плечі накидали покривало, у волоссі, на руках і ногах носили багато оздоб.

В арабо-берберського населення Магрибу переважає моногамна двопоколінна сім'я, що складається з батьків та їхніх дітей. Лише у берберської знаті ще й нині зустрічається багатозлюбність чоловіків, традиції наложництва тощо. У сім'ї, сімейних стосунках, обрядах і святах панують загальноарабські традиції.

Усі етноси Магрибу сповідують іслам. Але в ньому проявляється ряд місцевих традицій в культурі святих, релігійних братствах і сектах, у переплетінні ісламу з домусульманськими віруваннями берберів.

В етносів Магрибу добре збереглися давні традиції народного театру, усні оповідання, епічні пісні, що виконуються сліпими співцями, традиційна музика і танці тощо.

Розділ XVI

СХІДНОАФРИКАНСЬКА ПРОВІНЦІЯ

Провінція охоплює величезні простори Африки від Єгипту на півночі до Мозамбіку на півдні, від морського узбережжя на сході до верхньої і середньої течії Нілу та африканського континентального розлому на заході. У Східній Африці відсутні тропічні ліси. Тут всюди панує ландшафт субконтинентальної савани з тривалим сухим сезоном і періодичними засухами. Провінція охоплює вісім країн, що лежать у трьох історико-етнографічних областях.

1. СХІДНОСУДАНСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Назва Судан походить від арабського *білядж-ес-судан* — “країна чорних”. Так араби називали всі країни на південь від Сахари.

Східний Судан займає територію Суданської Республіки. У межах його території доволі чітко виділяються три географічні ландшафти: а) північний район країни — від кордонів з Єгиптом до м. Хартума, що лежить у поясі Лівійської і Нубійської пустель; б) Середній Судан — простори між м. Хартумом на півночі та “країною рік” на півдні. Переважають на цих територіях савани, що в прикордонні з Єфіопією переходять у ліси, а на захід від р. Білого Нілу — в пустельні степи Кордофана і Дарфура; в) Південний Судан (“країна рік”), що займає розлогу плодючу ни-

зовину і лежить південніше річок Бахр-ель-Араб і Собат. Низовина покрита багатою рослинністю, високими травами і тропічними лісами.

Східний Судан характеризується значною етнічною строкатістю і налічує 33,6 млн чол. (2003 р.). Більшість його населення розмовляє мовами семіто-хамітської, ніло-сахарської та нігеро-кордофанської мовних сімей. Особливості етнокультурного та історичного розвитку Східного Судану зумовили формування двох історико-етнографічних підобластей.

Арабо-суданська історико-етнографічна підобласть

Населення підобласті (55,5% населення країни) — це суданські араби, єгипетські араби та кушітські етноси беджі і ороми.

Суданці (суданські араби) — це понад 49% населення країни, яке розмовляє діалектами арабської мови. Суданські діалекти арабської мови характеризуються значною кількістю запозичень із нубійських мов. Суданці мають складну внутрішню мозаїку, бо для них характерне поєднання родоплемінних та етнографічно-територіальних складових. Родоплемінні ознаки найвиразніше проявляються у багерів, шаїгів, барабрів, джаалійнів та інших. З етнографічно-територіальних складових суданців найвідоміші такі: хасанії, руфаї (р. Білий Ніл), фунти (р. Голубий Ніл), шукрії і гавазми (узбережжя Червоного моря). Усі суданці належать до змішаних расових груп, є між ними й представники негрської раси. За віросповіданням вони мусульмани-суніти.

Перші нечисленні групи арабів з Аравії проникали в Східний Судан ще в I тис. до н.е. Значно більші групи арабів тут з'явилися після завоювання ними Єгипту. У IX ст. сюди переселилися нові групи арабів з Єгипту і Аравійського півострова. Упродовж IX–X ст. арабські переселенці змішувалися з місцевими негроїдами. У результаті цього сформувались арабо-суданські племена. Вони, разом з арабами Верхнього Єгипту, почали просуватися на територію християнської Нубії, а потім на захід аж до оз. Чад. На XIII ст. араби остаточно підкорили Нубію, а до XIV ст. вони її повністю ісламізували. Місцеве негроїдне населення поступово мовно арабізувалось, але зберігало свої культурно-побутові традиції.

У XIX ст. на території Східного Судану існували два султанати: Дарфур на заході і Сенар на сході. У 1820 р. арабо-суданські союзи були завойовані Єгиптом і формально включені до складу Османської імперії. Процес етнічної консолідації суданських арабів посилювався у часи магдистського повстання (1881–1898). У XX ст. в країні продовжувалося поширення арабської мови і культури, консолідація арабізованого населення в арабо-суданську на-

цію. Цей процес прискорився після завоювання Суданом у 1956 р. державної незалежності.

У господарстві суданських арабів провідну роль відіграє орне землеробство. Вони вирощують пшеницю, ячмінь, бобові, городні і баштанні культури, фінікові пальми, сорго, просо, маїс, бавовник, сухостійний злак дурру, кунжут (сезам), земляні горіхи (арахіс). У Дарфурі і на півдні країни переважає ручне землеробство. У степах Кордофана і Дарфура у суданців господарський рік ділиться на два майже рівних сезони: сезон дощів (з середини червня до середини жовтня) і сезон посух (з жовтня до червня). З першими дощами землю орють, запрягаючи волів. Часто землю скопують важкими мотиками. У деяких районах Кордофана і Дарфура невеликі ділянки постійно зрошують. Воду беруть з колодязів чи водойм. Урожай зернових збирають серпом і ножем, молотять довгими гнучкими палицями. Зерно зберігають у глибоких ямах, які викопують у сухій місцевості.

У землеробів поширений будинок із саману з плоским чи куполоподібним дахом. У долині Голубого Нілу поширені круглі житла з гілок і тростини, зрідка зустрічаються будинки на палях. У землеробів поширений загальноарабський одяг. Чоловіки раніше доповнювали його тюрбаном.

Окремі з племінних груп суданських арабів зайняті у напівкочовому (кабабіші) та кочовому (багари) скотарстві.

Багари. Найтипівішою серед арабомовних скотарів Східного Судану є племінна група багарів. Вони розводять ВРХ, коней, верблюдів, кіз і овець. Землеробство, полювання і рибальство у них відіграють допоміжну роль. Населяючи савани Кордофану, Дарфура і Бахр-ель-Газалії, багари ведуть постійні перекочівки між літніми (сезон дощів) та зимовими (час посух) випасами. Влітку випасають худобу на плоскогір'ях півночі країни, а восени і взимку — на рівнинах, де водойми не висихають до кінця зими. Навесні багари відкочовують якомога далі на південь, а з початком сезону дощів повертаються на північ. Рух з півночі на південь і назад йде за чітко визначеними маршрутами. В період дощів багари розміщують свої стійбища поблизу міст, у яких вони продають шкури і худобу і закупувають усе їм необхідне.

Ведучи кочове життя, багари використовують для верхової їзди і перевезення вантажів не тільки коней, а й биків. Вони і нині є чудовими вершниками, а кінні види спорту користуються в них загальним визнанням.

Жінки в багарів працюють нарівні з чоловіками. Вони доять корів, збивають масло, прядуть вовну, шиють одяг, готують їжу

тощо. У час перекочівок на південь усі роботи виконують юнаки і жінки, а чоловіки полкють і рибалять. Багари вважались умілими мисливцями на слонів, яких заманювали в ями і спеціальні загони. На страусів полювали верхи на конях, а знесилоного птаха добивали ударами палиці по голові.

Багари розміщували свої стійбища на підвищеній сухій місцевості поблизу водойм. Житло у них — своєрідний намет радіусом 3–3,5 м. Для спорудження такого намету в землю вкопували дерев'яні підпорки, а із гнучких гілок конструювали куполоподібний каркас. Його накривали циновками з пальмового листя. У час дощів житло накривали бичачими шкурами. Долівку намету застеляли циновками чи килимами. Заможні чоловіки для кожної зі своїх дружин ставили окремий намет, а бідні — розміщували двох-трьох дружин в одному наметі. Домашнє начиння вони зберігали і перевозили в дерев'яних скринях, кошиках і шкіряних мішках. У побуті широко використовували глиняний посуд та колебаси (посуд із гарбузів) для зберігання води.

Щоденна їжа багарів складалася з молока, сиру, масла, різних каш із зерна дурри, м'яса, коржів, замішаних на кислому молоці, кави, чаю, пива та ін.

Одяг багари виготовляли з домотканого полотна. Білі штани чоловіків ледь закривали литки. Довга вільна сорочка з широкими рукавами в талії перев'язувалася поясом. Поверх сорочки накидали халат темного кольору. На голову одягали шапочку, а на неї накручували тюрбан. На ноги взували легкі шкіряні черевики із загнутими вгору носками. Одяг жінок і дівчат складався з полотняних шароварів, довгої сорочки і довгої сукні. На плечі накидали вовняну шаль. Дівчатка, які ще не досягли статевої зрілості, одягали лише рахат (коротеньку спідницю з трави). Жінки не закривали обличчя. Улюблені оздобу жінок — срібні і мідні каблучки, намиста зі скла або черепашок.

У багарів та інших арабських скотарських племен розпад родоплемінних відносин зайшов далеко, але сама родоплемінна організація продовжувала функціонувати й далі. Кілька патріархальних сімей складають рід, кілька родів — коліно племені, кілька колін — плем'я, кілька племен, об'єднаних спільною назвою, складають союз племен. На чолі родів стоять шейхи, а племена очолюються назірами.

При одруженні в багарів переважав кузенний шлюб. Хлопець брав за першу дружину дочку батькового брата. Це давало можливість зберегти стадо худоби як викупне за молоду (махр) у сімейно-родинній групі. Шлюбний контракт укладали ще коли

майбутні молодята були дітьми. Причиною розлучення могла бути лише бездітність чи подружнтя невірність жінки. Розлучена жінка поверталася до своїх батьків разом зі своїм приданим, а її родичі повертали викупне за дочку (махр). За традицією чоловічі дозволялося мати 4 дружини. Перша з них вважалася головною розпорядницею і керувала усім домашнім господарством. У перші роки подружнього життя дружина не мала права бути присутньою при трапезах чоловіка. Діти їли окремо від батьків, не мали права з'являтися на очі гостеві. Але при цьому жінки і дівчата користувалися значними свободами: дружина переходила жити до свого чоловіка, лише народивши двох-трьох дітей; одну дитину дочка залишала в сім'ї свого батька.

Багари сповідують мусульманство сунітського напрямку. Значного поширення набрали також численні релігійні братства, що склались упродовж XIV–XVI ст. Своє походження братства пов'язували з іменами давно померлих шейхів.

Беджі (самоназва *бедауйє*, чи *бедавір*) — це 6,5% населення республіки Судан, яке проживає між Нілом і Червоним морем. Беджі поділялися на окремі групи: бішари, хадендауаї, халенги, амарари, абабди, бені-амари. Беджі належать до ефіопської раси. Мова то-бедауйє належить до кушитської групи афразійської сім'ї мов. За віросповіданням беджі — мусульмани-суніти.

Предки беджів — кочівники блеймії, які розводили верблюдів, на початку I тис. н.е. проникли в долину Нілу і заснували ранньодержавне утворення зі столицею в м. Талміс. У V ст. набатами їх витіснили в Східну Пустелю.

Головне заняття беджів — кочове і відгінне скотарство. Вони розводять верблюдів, овець, кіз, коней. Скотарство інколи поєднують із землеробством, з відхідництвом до міст і на плантації бавовнику. У долині р. Атбар беджі перейшли до осілості, розведення ВРХ і, частково, до землеробства. Важливу роль у їхньому господарстві відіграють промисли і ремесла, зокрема обробка шкур і виготовлення шкіряних виробів, художня обробка срібла, міді, золота, коштовних каменів та ін.

Традиційне житло беджів — чотирикутний намет на жердинах, що накривається шерстяними покривалами, циновками чи парусиною. Чоловічий одяг складається з широких штанів і довгої сорочки, на яку одягають жилетку чи піджак. На плечі накидають ще шматок тканини, на голову одягають чалму, взувають сандалети. Жіночий одяг — широка сукня з темної тканини.

Беджі по сьогодні зберегли племінний поділ. У них переважає патрілінійне ведення спорідненості, вірілокальність при шлюбі.

Нілотська історико-етнографічна підобласть

Нілоты (43,8%) населення Судану — це етноси, які розмовляють мовами ніло-сахарської (38%) та нігеро-кордофанської (5,8%) мовних сімей. Найчисленнішими з нілотських етносів є дінки, нубійці, нуери, барі, шиллуки та ін.

Дінки (самоназва *Дженг*) проживають на лівому березі р. Білий Ніл нижче злиття річок Ель-Газаль і Собат та у верхів'ях річок Ель-Араб і Джур. Вони складають 11,1% населення Судану, належать до негрської підраси великої негроїдної раси, розмовляють діалектами мови дінків, що належить до шарі-нільської мовної групи, сповідують традиційні релігії та мусульманство сунітського напрямку.

Традиційні заняття дінків — відгінне скотарство та ручне землеробство. Розводять африканську породу ВРХ (білих зебу), овець, кіз, коней. Вирощують просяні культури, бобові, кукурудзу, баштанові, городні, бавовник, тютюн і т.ін. Важливу роль у господарстві відіграють промисли, зокрема виготовлення чорнолощеного керамічного посуду яйцеподібної форми, обробка шкур, ткацтво і т.п.

Свої поселення дінки влаштовували на схилах пагорбів і підвищень. Основне житло — кругла глинобитна споруда без вікон. Конічний дах тримається на високому стовпі, що вкопаний в центрі житла.

Одяг чоловіків — шматок тканини, який зав'язували на лівому плечі вузлом. У минулому жінки одягали два шкіряні фартушки — передній і задній, нині — довгі вільні сорочки. Одяг доповнюється браслетами зі слонової кістки, міді, дерев'яним намистом.

У їжі широко вживається молоко, молоко з кров'ю тварин, масло, сир, просяні каші, страви з бобових, кукурудзи і городніх культур.

Для суспільного життя дінків характерне збереження віковостатевих груп та обрядів ініціацій. Традиційні вірування пов'язані з культом бога дощу Денгдіта (дослівно — *великий дощ*), культом предків та залишками тотемізму.

Нубійці (самоназва *нуба*) — група споріднених етносів півдня Єгипту і півночі Судану (Нубії): донголи, махаси, кукузи та ін. Вони близькі до етносів півдня Кордофану. Нубійці становлять близько 8,1% населення Судану. Належать до ефіопської перехідної раси, розмовляють нубійськими мовами шарі-нільської групи ніло-сахарської мовної сім'ї, мають писемність на основі арабського алфавіту, сповідують мусульманство сунітського напрямку. Значна частина нубійців — двомовна, арабізується.

Предки нубійців створили стародавню державу Куш, у I тис. до н.е. — царство Мероє. У перші століття н.е. створили власне письмо на основі мероїтського алфавіту, що в IX–X ст. був витіснений коптським, а згодом — арабським алфавітом. Упродовж IX–XI ст. у Нубії існувало кілька самостійних державних об'єднань, населення яких у VI ст. прийняло християнство монофізитського напрямку, а внаслідок арабських завоювань — іслам.

Основне заняття нубійців — орне поливне землеробство. Вони вирощують зернові, просяні, городні, садові, баштанні культури, маслинову і фінікову пальму і т. ін. Важливу роль відіграє і тваринництво, зокрема, розведення одnogорбих верблюдів, ВРХ, кіз, овець, коней, курей, гусей, голубів тощо. Допоміжну роль відіграє річкове рибальство. Високого розвитку в них набуло гончарство, млинарство, різьба по дереву, ювелірне ремесло.

Живуть нубійці великими селами чи містечками. Основне житло — великий будинок з невипаленої цегли з високим фасадом, куполоподібним чи плоским дахом, внутрішнім двориком. У такому будинку мешкала патріархальна нероздільна сім'я. Традиційний одяг нубійців дуже схожий на одяг арабів Єгипту. Основу їхнього харчування становили овочі, фрукти, зоврема фініки, коржі, каші, супи із зернових і бобових, різноманітні соуси, масло з прянощами і т.ін.

Нуери (самоназви *абігар, наас, нуер*) населяють низовину річки Білий Ніл (вище річок ель-Арабі і Собат) та прикордонні райони Ефіопії. У Судані вони становлять близько 5% населення країни, належать до змішаних антропологічних типів, розмовляють діалектами нуер і атьюот, що належать до шарі-нільської групи ніло-сахарської мовної сім'ї, сповідують традиційні релігії.

Основним заняттям нуерів є відгінне скотарство і ручне землеробство. Господарський рік вони ділять на два сезони: сезон дощів (червень–грудень), сезон посух (грудень–червень). У сезон дощів вони живуть у селах, які невеликими групами розкидані на підвищеннях на відстані 10–20 км одне від одного. На цих же підвищеннях лежать поля і приселищні випаси. Усі низовини покриваються водами і непридатні для проживання. На своїх невеликих полях нуери вирощують просяні, кукурудзу, кунжут, бавовник, тютюн, городні тощо. Жінки зайняті переважно домашніми роботами. Чоловіки заготовляють ліс для споруд, очищають поля від кущів, обробляють їх, випасають і охороняють худобу, ремонтують загони, хати, хліви тощо.

У сезон посух все населення сіл перебирається на літні стійбища. Уже на початку грудня юнаки і дівчата відганяють худобу

(зебу, овець, кіз) на віддалені випаси, а в селах дорослі збирають врожай, на приселищних випасах випаляють суху траву, ремонтують загони, житло і т.ін. З настанням спеки всі нуери уже на літніх випасах. На стійбищах проживає 20–100 чоловік, а на великих — 200–500 чоловік. Вони тут не споруджують постійного житла, а будують великий крааль (загорожу). В середині роблять кілька легких хатин для жінок, а чоловіки сплять просто неба чи за плетеними з трави щитами, що захищають від вітру.

З кінця квітня починають моросити дощі, а в кінці травня — на початку червня частина нуерів з незначною кількістю худоби повертається у свої села. Чоловіки скопують мотиками промочену землю, жінки ведуть посіви і посадки культур, доглядають за полями. Наприкінці червня вся худоба уже випасається на вигонах поблизу сіл.

Житло нуерів — кругла глинобитна хатина без вікон з конічним дахом, що тримається на вкопаному в землю стовпі. Глину також використовують для виготовлення керамічного посуду і казанів для варіння їжі. Високі волокнисті трави саван і боліт є добрим матеріалом для плетіння кошиків, колебас, циновок. Обробленими шкурами застеляють долівку хатин, накривають літні курені, виготовляють ремені, ошийники, барабани, водонепроникні мішки і т.ін.

Чоловічий одяг нуерів такий же, як і дінків. У жінок давній одяг — короткі шкіряні фартушки, нині — довга полотняна вільна сорочка. Обов'язкова деталь туалету чоловіків і жінок — тонка, оздоблена намистинками шнурівка на талії. Жінки одягають браслети зі слонової кістки, міді, дерев'яні амулети, намисто з дуток, черепашок, волосяних і шкіряних плетив і т.ін.

Частина нуерів до сьогодні зберегла чимало пережитків первіснообщинних відносин. Ще в другій половині XIX ст. країна нуерів була поділена між племенами, кожне з яких налічувало 40–50 тис. чоловік. Племена поділялися на фратрії, а ті — на роди, роди ж утворювалися матріархальними сім'ями. Кожне з племен мало самоназву, діалект і свої культурно-побутові особливості. На чолі племені стояв “володар землі”. Він вважався власником лук, водойм і полів, розподіляв їх між родами. Другою особою в племені нуерів був вождь — “володар худоби”. Він керував доглядом за худобою, її випасом, перекочівками і т.п. Третьою особою був військовий вождь. Але до XX ст. міжплемінні зв'язки в нуерів були розвинені слабо.

Нині шлюб у нуерів — патрілокальний, спорідненість патрілінійна, а чоловік, голова сім'ї, є розпорядником усього майна.

Для нуерів характерна багатощлюбність чоловіків. Кожна з дружин має свою хату, земельний наділ, який обробляє разом з дітьми, та кілька голів худоби. Водночас кожне домогосподарство володіє спільним стадом. Перші два-три роки одружена молода жінка живе в сім'ї батька, а чоловік до неї приходить у гості, працює в господарстві тестя. Шлюб вважається дійсним лише після народження жінкою першої дитини. Лише після виплати "ціни за молоду" і народження дитини чоловік перевозить дружину в свою сім'ю.

Збереглися у нуерів і віково-статеві групи. Над хлопцями 13–16 років здійснюються обряди посвячення. Після проходження ініціацій юнаки вважаються дорослими чоловіками-пастухами. Чоловіки однієї вікової групи вважаються "братами" і не мають права одружуватись з дочками "братів".

Шилуки (самоназва *чоло*) населяють лівий берег Білого Нілу і околиці м. Малакаль. У Судані вони становлять 1,7% населення країни, належать до нілотського антропологічного типу негроїдної великої раси, розмовляють мовою шилук, яка належить до шарі-нільської групи ніло-сахарської мовної сім'ї. Шилуки дуже близькі до своїх південних сусідів дінків і нуерів, але ведуть більш осіле життя.

Основне заняття шилуків — тропічне ручне землеробство і відгінне скотарство, що дуже схожі до землеробства і способів догляду за худобою у нуерів. Крім того, вони займаються рибальством, полюванням, обробкою шкур, заліза тощо.

Живуть шилуки великими патріархальними сім'ями, що складають окреме поселення. Кілька споріднених поселень становлять рід (фан), на чолі якого стоїть вождь. Кожен фан володіє угіддями, які розподіляються між патріархальними сім'ями. Роди об'єднуються у більші групи, які складають племена. Вся етнічна територія шилуків поділена між 10 племенами, що об'єднуються у конфедерацію. Вона очолюється правителем, якого називають ретом ("божественним царем"). Його вважають нащадком легендарного предка шилуків.

Наприкінці XIX ст. у шилуків йшов розклад родоплемінних відносин, який супроводжувався постійними війнами. Це сприяло розвитку військової організації, що сформувалась на основі вікових і шлюбних класів. Грабіжницькі війни сприяли становленню патріархального рабства. У рабів обертали військовополонених, рабів купували, вимінювали за худобу і т.ін. Спираючись на свою військову організацію, шилуки підкорили ряд сусідніх племен.

Шилуки поклоняються загальнонілотському божеству родючості Джуоку, якого зображають у вигляді небесного бика. Кожне з племен має своє святилище божества. Шилуки вважають, що саме Джуока посилає дощ.

2. ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ АФРИКИ

Північно-Східна Африка — це Ефіопське нагір'я та півострів Африканський Ріг. На її території розміщені Ефіопія, Еритрея, Сомалі і Джібуті, населення яких разом налічує 85,3 млн чол. (2003 р.). Етноси цих країн тісно пов'язані історичною долею, близькими мовами семіто-хамітської мовної сім'ї та спільними культурно-побутовими традиціями. Кушитські етноси становлять 52%, а семітські — 45% населення історико-етнографічної області. Решта населення — це групи ніло-сахарських та індоєвропейських етносів. Найчисельнішими з кушитських етносів є: ороми — 32%, сомалійці — 11%, омети — 2%, з семітських етносів — амхари — 32,6%, тиграї — 6,6%, гураги — 2%, тигри Еритрії — 1,5% загальної кількості населення історико-етнографічної області. Всі етноси семіто-хамітської мовної сім'ї Північно-Східної Африки належать до ефіопської перехідної раси.

Культурно-історичні традиції місцевих етносів сягають часів III–IV ст. н.е., коли тут існувала держава Аксума. Саме в часи її існування більшість місцевих етносів прийняла християнство. Нинішня назва країни Ефіопія (*Айтьопія*) походить від давньогрецького слова *Athiop* — так давні греки називали всі країни, що лежать південніше від Єгипту. Вторгнення арабів завдало сильного удару країні, що відновила свою єдність лише наприкінці XVI ст. У XII–XVI ст. на території Сомалі існувало кілька султанатів. Наприкінці XIX ст. територія, населена сомалійцями, була захоплена і розділена між Францією, Англією та Італією, а в 1960 р. італійська і британська частини були об'єднані в незалежній державі Сомалі. У 1977 р. Франція своїй частині Сомалі надала незалежність, було проголошено Республіку Джібуті.

Основне заняття населення більшості районів центральної і рівнинної частин Ефіопії та Еритреї — орне землеробство в поєднанні з вигінним (приселищним) скотарством. Лише в західних районах Ефіопії місцями збереглося ручне землеробство, а землю обробляли півтораметровими кілками. Традиційним орним знаряддям землеробів була соха. Головні землеробські культури теф (хлібний злак), дагуса (злак), пшениця, ячмінь, дурра

(рід проса), бобові, горох, нут, чина, сочевиця тощо. З городніх культур вирощують червоний перець, капусту, цибулю, часник, огірки, баштанні, батати, ямс і т.ін. У садах вирощують апельсини, лимони, банани, абрикоси, персики, гранати і т.ін. Поширеними культурами є кава, бавовник, льон, коноплі.

Осілі землероби амхари, гали, тиграї та інші займалися також вигінним (приселищним) скотарством. Домашніх тварин (зебу, овець, кіз, коней) вони випасали протягом календарного року. Биків породи зебу використовували для оранки, вантажі перевозили мулами, ослами і верблюдами, кіньми їздили верхи. З домашніх птиць розводили і розводять лише курей.

У степах і пустелях Східної Ефіопії та Сомалі в деяких племенах галів, сомалійців і данакільців розвинуте типове кочове скотарство з переважанням у стаді верблюдів, овець і кіз.

Повсюдно в етносів Північно-Східної Африки важливу роль відіграють промисли і ремесла: ткацтво, лимарство, плетіння, гончарство, обробка дерева, металів і т.ін. Увесь одяг місцеве населення ще недавно виготовляло з домотканих полотен.

Чоловічий костюм — вузькі короткі штани і довга широка сорочка зі стоячим комірцем. Сорочку одягали навипуск. Широким (15–35 см) полотняним поясом підперізували талію. На сорочку одягали накидку (шамму) — широкий плащ із тонкого полотна, яким обгортали тулуб, як римляни тогою. Шамма вважалася традиційним одягом амхарів. У холодну пору на шамму одягали ще чорний сукняний бурнус без рукавів з капюшоном. У гірських районах інколи замість бурнуса на плечі накидали козячі шкури. Чоловіки ходили простоволосими і лише зрідка пов'язували голову шматком білої тканини. Переважно ходили босими, зрідка взували шкіряні сандалети.

Жіночий одяг — довга домоткана сорочка, шамма і бурнус. Жінки шамму оздоблювали по боках. Штани селянки одягали лише для верхової їзди. Ходили вони босі, зрідка взували сандалети. Волосся заплітали у велику кількість косичок і лише зрідка пов'язували голову хусткою.

Одяг скотарів-сомалійців (чоловіків і жінок) — це шматок тканини, яким обгортали стегна, і полотняний плащ-накидка. На ноги взували сандалети великих розмірів і цим захищали ноги від колючок і гарячого піску.

Жінки і чоловіки люблять оздоби місцевого виробництва. Жінки носять коштовні завушниці, намиста, браслети, персні, шпильки для волосся, срібні сережки-кільця тощо. Чоловіки часто носять мідні і золоті завушниці, підвіски з ланцюжками тощо.

Основна форма поселень — це невеликі села, в яких відсутні вулиці, а житла розміщені безсистемно. Будинки з садобою обгороджувалися глинобитною чи кам'яною загорожею, інколи плетеним із лози плотом. У центрі села християн стояла церква, мусульман — мечеть у вигляді великої круглої споруди (тукуль).

В амхарів, галів та інших етносів Центральної і Західної Ефіопії житло осілого населення — це глинобитна кругла хатина (тукуль) з конічним солом'яним дахом, конструкція якого тримається на центральному стовпі. Біля однієї із стін влаштовували постіль із дерев'яної рами, на яку натягували реміні. Усередині житла було кілька низьких лавочок і плетені з бамбука круглі столики.

У північних і східних областях Ефіопії та Еритреї будують прямокутне житло (хедмо). Його стіни зводять з дрібного каменю і щебеню, що змішується з глиною і гноєм ВРХ. Дах житла плоский. Його влаштовують на плетеній із жердин рамі, яку накривають шаром землі в 20–30 см. Рядами великих керамічних посудин житло розділяють на два приміщення — спальню і кухню.

Житло сомалійців та інших кочових скотарів — це овальний решітчастий каркас, який накривають товстим шаром сухої трави, зверху шкурами верблюдів чи биків. Для снання на землю настеляють суху траву і шкури. Ті сомалійці, які перейшли до осілості, за житло перейняли тукуль.

Амхари, омети, агауї, гиміри та більшість тиграїв, гурагів, оромів і ометів сповідують християнство. Тігри, сомалійці, берти, афари, харари та частина тиграїв, 1/3 гурагів, 1/2 оромів сповідують мусульманство сунітського напрямку. Кожна з названих світових релігій наклала глибокий відбиток на побут і культуру етносів, які їх сповідують.

3. ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АФРИКИ

Східна Тропічна Африка охоплює область від кордонів Судану, Ефіопії і Сомалі на півночі до р. Замбезі на півдні, від району Міжозер'я на заході до узбережжя Індійського океану на сході. На цій території розміщені Кенія, Уганда, Танзанія. Абсолютна більшість названих країн — багатоетнічні, і лише в окремих з них переважає один державотворчий етнос. Крім того, державні і етнічні кордони збігаються тут доволі рідко. Так, у Кенії з 32 млн мешканців (2003 р.) кійкуї становлять 21,1 %, лух'ї — 13,2 %, луої — 12,8 %, келенджини — 11,6 %, камби — 11,3 %, гусії —

6,4%, мери — 5,4% населення країни. Така ж ситуація в Танзанії, де з 37 млн мешканців (2003 р.) ньямвезі становлять 21,1%, суахілі — 8,8%, хехи — 7%, маконди — 6%, хайї — 6%, кінги — 5,5%, зарани — 4,6%, джагги — 4,6%, шамбали — 4,3% населення країни. Аналогічна ситуація в Уганді, де з 26 млн мешканців (2003 р.) ганди складають 17,4%, соги — 8,4%, ньянколи — 8,4%, теси — 8,4%, гіси — 7,1%, кіги — 7,1%, лонги — 6%, руанди — 5,8% всього населення країни.

Більшість етносів східноафриканської тропічної історико-етнографічної області належить до негрської підраси великої негроїдної раси. Лише туркани, теси і окремі малочисельні етноси — до ефіопської перехідної раси. Переважна більшість етносів області розмовляє мовами, які належать до нігеро-конголезької групи нігеро-кордофанської сім'ї мов, і лише на території північної частини Кенії ряд етносів (луої, келенджини, масаї, туркани) та в Уганді (теси, лонги, ачоли) розмовляє мовами шарінільської групи ніло-сахарської сім'ї мов.

Не менш складна тут ситуація з віросповіданням. Більшість нілотських етносів Кенії (келенджини, масаї, туркани) і Уганди (ачоли, лонги) та нігеро-конголезьких етносів Танзанії (маконди, джагги, зарани, гоги) сповідують мусульманство сунітського напрямку, що поєднується з традиційними віруваннями. В Уганді християнство (католицизм і протестантизм) сповідують ганди, санги, ньянколи, теси, в Кенії — кійкуї (монофізитство), лух'ї, камби, гусії, мери, в Танзанії — хехи і кінги. В інших етносів одні групи сповідують християнство, другі — мусульманство, треті — традиційні релігії.

Прибережні райони Східної Тропічної Африки здавна відвідували південноарабські, аксумські і грецькі купці. Пізніше це узбережжя було пов'язане з Аравією, Персією та навіть Індією. Першими з чужинців тут почали селитися перси, згодом араби. У VII ст. сюди переселилося чимало аравійських арабів, які заснували кілька факторій, що згодом розвинулись у міста. Поступово в прибережній зоні склалося змішане населення з місцевих етносів, нащадків перських та арабських переселенців. Це змішане населення дістало назву “прибережного” (араб. мовою — *суахілі*). Нині суахілі майже сформована етнічна спільнота.

Культура і побут суахілів має чимало арабо-перських традицій: архітектура, одяг, релігія, літературні твори, мистецтво, звичаї. Водночас вони зберегли свої африканські культурно-побутові звичаї, фольклор, мову і т.ін.

У XV–XVI ст. на узбережжі з'явилися португальці, але наприкінці XVIII ст. вони були змушені покинути ці території. У XIX ст. арабські работоргівці проникли вглиб країни, заснували м. Табор. Упродовж другої половини XIX ст. східноафриканська тропічна історико-етнографічна область була захоплена європейськими колоніальними державами. Протягом 60–80-х років XX ст. тут виділилися нині існуючі держави.

Природні умови історико-етнографічної області сприятливі для розвитку землеробства, а місцями — і скотарства. Для всієї області характерне мотичне підсічно-вогневе землеробство. Основне знаряддя обробітку ґрунту — вузька долотоподібна чи серцеподібна мотика. Ліс вирубували сокирами, а бананові гаї розчищали серповидними ножами з довгими ручками. Лише в Уганді давно склалося поливне землеробство з розвиненою системою зрошення. Місцями воду подавали навіть дерев'яними жолобами. Голова села стежив за ремонтом каналів і розподілом води між окремими господарствами.

Найдавнішими землеробськими культурами здавна були просо, сорго, ячмінь, пшениця, рис, бобові, коренеплоди (маніока, земляний горіх, батати), гарбузи, з нових культур — кукурудза, чай, кава, картопля і т.ін. В Уганді вирощують понад 200 сортів бананів. При вмілому догляді бананова ділянка родить протягом року.

Землеробські роботи ведуться залежно від чергування сезону дощів і посух. Так, рис сіють наприкінці жовтня (перед початком сезону дощів), кукурудзу в листопаді (після сильних дощів), батати, просо, бобові, тютюн — у грудні. У Кенії сезон дощів припадає на березень–червень. Саме тоді кенійці садять кукурудзу, бобові, батати, картоплю, овочі. У липні–жовтні (сухий сезон) йде збір урожаю і підготовка до другого посіву. У жовтні–січні (короткий сезон дощів) сіють просо, а в січні–березні збирають урожай проса і готують землю до нового посіву.

Поділ на чоловічі і жіночі роботи зберігся тут донині. Більшість сільськогосподарських робіт, за винятком підготовки ґрунтів, ведуть жінки. Лише чоловіки-суахілі садили певні культури: банани, солодку картоплю, цукрову тростину, тютюн. Догляд за худобою — суто чоловіча справа. Такий поділ настільки усталений, що худобу і продають лише чоловіки, а продукти землеробства — лише жінки. Як правило, тут чоловіки не переносили жодних вантажів. Цим займалися тільки жінки.

Більшість землеробів займалися і тваринництвом. Кожне селянське господарство мало кілька кіз, овець, ослів, мулів, коней та домашньої птиці. Велику рогату худобу породи зебу розводи-

ли лише там, де не було мухи цеце. Племен, які б займалися виключно скотарством, тут було мало.

Більшості місцевих етносів до приходу європейців було відоме ткацтво, а в Міжозер'ї з луба фікуса виробляли тонку і еластичну, як замшу, матерію (мбугу). З неї виготовляли пов'язки, плащі, циновки, перегородки в житлі, похідні шатра тощо. Одяг місцевих аборигенів, окрім суахілі, складався з пов'язок і довгих плащів. Темні, орнаментовані зірками і ламаними лініями плащі були щоденним одягом знатних. Нині більшість чоловіків одягають шорти і розстібні сорочки навипуск, а жінки — спідниці і розстібні блузки. У суахілі одяг схожий на арабський. Жінки одягають блузки з короткими рукавами, штани, а зверху — фартухи темних кольорів. Лице і голову закривають двома шматками темного шовку: першим закривають чоло до брів, а другим — нижню частину обличчя.

Традиційне житло тут доволі різноманітне. Навіть у межах одного племені поширені круглі і прямокутні житла. Найпоширенішим є кругле житло з конічним дахом, стіни якого плетені з жердин. Хати одного поселення утворюють замкнутий круг, що служить за спільний двір. Біля хати стоять хлів та зерносковище у вигляді високих, обмащених глиною кошиків, розміщених на козлах. Циновками житло ділиться на кухню і спальню. Члени сім'ї сплять на шкурах і циновках прямо на долівці чи на дерев'яному помості. У центрі житла влаштовують відкрите вогнище.

Прямокутне житло має стовпову конструкцію. Простір між вкопаними в землю стовпами заплітають і з обох боків обмащують глиною. Дах також має плетений каркас, який накривають травою і соломою. Хати у поселенні розміщуються впритул. Вони утворюють замкнутий чотирикутний спільний двір. Якщо між хатами залишається вільний простір, то його загороджують плотом. Житло ділять на дві половини. Кійкуї Кенії та інші етноси будують окремі житла для чоловіків, жінок і дорослих дітей. Якщо чоловік має кілька дружин, то кожна з них має свою хату. У центральних районах Танзанії будують велике чотирикутне житло (тембе), в якому мешкає нероздільна сім'я.

Донедавна багато місцевих етносів зберігали родоплемінну організацію. Найбільшої деформації зазнала племінна організація, бо племена втратили свою колишню територіальну єдність. Вони часто поділені не лише адміністративними, а й політичними кордонами. Колись племена для захисту своєї території створили загальноплемінну військову організацію, а вождів вибирали із спадкоємців. Але й нині зберігається чимало традицій ро-

дового ладу. Вони проявляються у веденні спорідненості по материнській лінії, традиціях авункулату, включенні обрядів ініціацій до обряду конфірмації і т.ін. Досить сильні в родах і племенах традиції авункулату, згідно з яким влада завжди передавалась по жіночій лінії (померлого вождя заміняв його брат чи племінник). Влада верховного вождя успадковується в межах одного роду, а вожді територіальних родів (округів) також є вихідцями з цього роду. Мати верховного вождя бере участь у роботі ради племені, вона володіє кількома поселеннями. Сестри вождя також є привілейованими особами і володіють одним чи кількома селами. Батько вождя — рядовий общинник, про нього швидко забувають. Діти вождя не успадковують владу батька, бо належать не до його роду, а до роду своєї матері. Незважаючи на це, діти вождя мають певні привілеї, а тому можуть бути призначені вождями сіл чи навіть округів.

Розпад родоплемінних відносин у місцевих аборигенів почався задовго до приходу європейців. Тут практично всі племена використовували рабську працю, а работоргівля набула широкого розмаху. Але й нині відданість своєму племені, почуття спорідненості зі співплемінниками і племінна солідарність не втратили свого значення.

Родоплемінна організація місцевих етносів підтримувалася традиційними релігіями, в основі яких лежить поклоніння предкам. З ними було пов'язано багато свят, звичаїв, норм поведінки і т.ін. Ця основа була підірвана мусульманством і християнством.

Здавна в місцевих етносів існує багатошлюбність чоловіків і одношлюбність жінок. Місцеві етноси тому легше сприймали мусульманство, що воно освячує традиційну багатошлюбність чоловіків. Християнство, освячуючи одношлюбність, поширювалося слабо, бо руйнувало весь усталений уклад життя. Християнські місії почали переходити до компромісів з традиціями. Нині африканцям-християнам дозволяється багатошлюбність чоловіків, купівля дружин і т.ін. Саме ці особливості вирізняють так зване африканське християнство з-поміж інших.

Масаї (самоназва *іл-масаї, масаї, барагуї*) — нілотський етнос у міжкордонні Кенії і Танзанії. У Танзанії їх налічується 320 тис., у Кенії — 220 тис. чоловік. Належать до негрської підраси великої негроїдної раси, мова належить до шарі-нільської групи ніло-сахарської мовної сім'ї, дотримуються традиційних релігій.

Етногенез масаїв пов'язаний з міграцією нілотів у XVI–XVII ст. на південь від оз. Рудольфа. На початку XX ст. вони були витіснені в посушливі райони міжкордоння.

Основне заняття масаїв — кочове скотарство. Розводять ВРХ породи зебу, ослів. До початку ХХ ст. вони не займалися землеробством, а всі потрібні продукти брали на обмін у своїх сусідів. Худоба була єдиною формою нагромадження багатств. Догляд за худобою — почесне право і обов'язок чоловіків. Випасають худобу переважно неодружені чоловіки, доять — жінки. Худоба дає продукти харчування — м'ясо, молоко, кров. Улюблені страви масаїв — м'ясні, приготовлені без солі. М'ясо варять із різними приправами чи підсмажують на вогні, кров змішують з молоком. Зі шкур роблять одяг, ними обтягують щити, предмети домашнього вжитку і т. ін.

Окремі групи масаїв (квави, аруші) займаються землеробством, інші вважають його неprestижним заняттям.

Традиційне поселення — крааль, що налічує від 20 до 50 хатин, які мають спільну огорожу. Житло масаїв — це сплетена з жердин будова з плоским дахом, стіни якої накривають травою і обмащують сумішшю глини з гноєм. У землеробів житло кругле з конічним дахом.

Традиційний одяг (чоловіків і жінок) складається зі шкіряної набедреної пов'язки та шкіряної чи полотняної накидки. Воїни прикрашають голову страусовими перами. Жінки носили на шиї кілька рядів дротяних комірив. Нині їх замінюють комірами з бісеру. Масаї голять голови, і лише воїни заплітають волосся в коси. Два передні зуби з нижньої щелепи вони видаляють, вуха проколюють, мочки подовжують.

Поділ на племена і роди в масаїв поєднується з поділом на шлюбні класи. Хлопці, досягнувши певного віку, стають воїнами. В їх обов'язки входить також доглядати за худобою. Кілька років перебування в бойових загонах колись давало юнаку право одружитись. При одруженні воїн виходив з військових загонів і створював власне господарство. Дорослі чоловіки і жінки складали особливі бойові загони ветеранів, які брали участь у військових походах.

Патрілінійні роди зберегли своє значення й нині при спадкуванні, але основною суспільною одиницею в масаїв стала територіальна (кочова) община. Шлюб у них патрілінійний, поширена полігамія чоловіків. Кількість дружин колись залежала від віку, багатства і величі мужчини. За жінку виплачували викуп худобою.

Верховним божеством масаїв є бог неба і грому Нгаї (Enгаї).

ЗАХІДНОАФРИКАНСЬКА ПРОВІНЦІЯ

Провінція займає розлогі простори між республікою Судан на сході і узбережжям Атлантики на заході, Північною Африкою на півночі і Центральною Африкою на півдні. Вона охоплює територію 20 країн, що входять до двох історико-етнографічних областей.

1. ЗАХІДНОСУДАНСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область охоплює Західну внутрішню Африку, більшість якої — пустеля Сахара, а решта — посушливі райони Сахелью (араб. *сахель* — “береги”, тобто окраїни Сахари). Площа області — 5 млн км², а населення лише 36,8 млн чол. (2003 р.), які проживають у п'яти країнах — Чаді (8,6 млн чол.), Нігері (12 млн чол.), Малі (13 млн чол.), Мавританії (2,9 млн чол.), Західній Сахарі (308 тис. чол.).

Західний Судан — поняття географічне і достатньо умовне. Його населення ні в етнолінгвістичному, ні в господарсько-культурному плані не складає єдиного цілого. Незважаючи на це, спільність історичної долі, схожість умов соціально-економічного розвитку, постійні господарсько-культурні взаємовпливи та тривалі контакти з арабізованим мусульманським населенням Магрибу і Східного Судану спричинили складання в місцевих етносів багатьох спільних культурно-побутових рис і ознак, тобто формування Західносуданської історико-етнографічної області. В етнокультурному і господарському плані область неоднорідна, а тому найдоцільніше її вивчати за найчисленнішими і найтипівішими етносами.

Туби (самоназва — *тебу, тібу, теда*) нараховують понад 400 тис. чоловік: у Чаді — понад 370 тис., Нігерії — 20 тис., Лівії — 5 тис. У Чаді вони становлять 7,4% населення країни. Найчисленніші етноси Чаду — це суданські араби, які складають 26%, ніло-сахарський етнос сарі — 22% та близькі їм багірми — 8,4% всього населення країни. Туби належать до негрської підраси великої негроїдної раси, мова тубів (деза) належить до сахарської групи ніло-сахарської мовної сім'ї, сповідують мусульманство сунітського напрямку.

Дуже близькими до тубів є *загави* (40 тис. чол.): у Чаді — 30 тис., у Судані — 10 тис. чол. Вони належать до перехідних расових типів, їхня мова належить до сахарської групи ніло-сахарської сім'ї мов, частина з них мусульмани-суніти, а більшість — сповідують традиційні вірування.

Основне заняття тубів і загавів — кочове і відгінне скотарство з розведенням верблюдів, овець, кіз, ослів, коней. У північних районах Чаду скотарі туби обробляють лише невеликі зрошувальні поля. На півдні вони та загави проживають поряд із землеробським поясом саван. В орному землеробстві обидва етноси вирощують фінію, ячмінь, просо, пшеницю, овочі, фінікову пальму та інші тропічні плодові дерева. Скотарство і землеробство вони доповнюють збиральництвом та полюванням. З ремесел у тубів добре розвинуте ткацтво, обробка металів і шкур, виготовлення шкіряних виробів, сумок, ременів, сидел, міхів, сандалет, намист, тисненої шкіри і т.п.

Основним житлом скотарів є намет на каркасі з жердин, що накривається циночками. Землероби живуть у невеликих селах, де будують кругле глинобитне житло з конічним солом'яним дахом.

Одяг тубів простий. У чоловіків він складається з широкої довгої білої чи жовтої сорочки з квадратним шийним вирізом, вузьких штанів, сандалет і невеликої шапочки на голову. Жіночий одяг — строката довга сукня, хустка і сандалети.

Туби і загави ще й нині ведуть напівосіле життя і пересуваються зі стадами худоби від випасів до постійних поселень, і навпаки.

Сари і багірми. У Чаді вони становлять 30,4% (22% — сари та 8,4% — багірми) населення країни. Належать до негрської підраси великої негроїдної раси, розмовляють мовами шарі-нільської групи ніло-сахарської сім'ї мов. Більшість із них — мусульмани-суніти, частина дотримується традиційних релігійних вірувань і обрядів. Ще в XVI ст. вони створили власне державне об'єднання.

Основне заняття сарів і багірмів — тропічне мотичне землеробство. Вони вирощують просо, сорго, кунжут, кукурудзу, арахіс, городні і баштанні культури, бавовник тощо. Скотарство відіграє допоміжну роль. Ці етноси розводять ВРХ, овець, кіз, ослів і коней. З ремесел значного розвитку набуло плетіння, ткацтво, гончарство, килимарство, обробка шкур і виготовлення різноманітних шкіряних виробів, обробка дерева, металів і т.ін.

Основним виробничим осередком у них були сімейні общини, що входили у сусідську общину, але при цьому зберігалася родова і племінна знать.

Житло — кругла глинобитна хатина без вікон і з конічним, критим соломною дахом. На подвір'ї стояли кілька хатин і господарських будов. Їх обгороджували глухими глинобитними стінами. Стіни в житлі розписували геометричним орнаментом. На подвір'ї викопували яму для зерна у вигляді бутля.

Одяг чоловіків — це довга широка вишивана сорочка і штани. Жінки одягали довгі сукні.

Шлюб у сарів та багірмів був патрілокальний і патрілінійний, практикувалася багатошлюбність чоловіків.

Туареги (самоназва *імошаг*, що є, очевидно, назвою одного з давніх племен) одержали свою нову назву від арабів. Загальна їх кількість 1100 тис.: у Малі — 620 тис., Буркіна-Фасо — 240 тис., Нігерії — 200 тис., Алжирі — 20 тис., Лівії — 20 тис. Належать туареги до індо-середземноморської підраси великої європеїдної раси. На півдні Малі і Нігерії вони доволі сильно змішані з негроїдами. Розмовляють мовою томашек (туарезькою), що належить до берберської групи семіто-хамітської мовної сім'ї, сповідують мусульманство сунітського напрямку. Поширена в них також арабська мова. Писемність розвинулася на основі арабського алфавіту, але в побуті вони користуються давньоберберським письмом тіфінаг.

Туареги — нащадки корінного населення Північної Африки, яких араби відтіснили в Сахару, а звідти — в Сахель (смугу напівпустель і сухих саван). Шість туарезьких племен розселені майже суцільною територією: в Сахарі — кель-ахагари, кель-аджери, в яких найвиразніше збереглися пережитки матриархату; в Малі і Нігерії — кель-аїри, кель-греси і юлемідіни; вздовж середньої течії правого берега р. Нігер (Буркіна-Фасо) — іфораси.

Південні туареги (іфораси) частково перейшли до землеробства, що поєднується з відгінним скотарством. У ручному землеробстві вирощують зернові, бобові, овочі. У скотарстві осілих туарегів переважає розведення овець і кіз.

Туареги-скотарі ведуть рухливе життя. Вони лише в оазисах та в сезон дощів обробляють невеликі поля, на яких вирощують пшеницю, бобові, томатні, цибулю, турнепс, моркву, гарбузи і т.ін. Після сильної посухи 1970 р. посилюється процес переходу кочових туарегів до осілості і землеробства.

Основу їжі туарегів становить верблюже, овече і козяче молоко, сир, масло, просяні і пшеничні каші, а в оазисах — ще й фініки.

Осілі туареги живуть у напівсферичних хатинах із жердин, пальмового листа і соломи. Купки таких жител згруповані у не-

великі села. Скотарі живуть у наметах (феліджах) зі шкур чи товстих полотнищ, які натягують на кілки. Кілька десятків наметів являють собою одне невелике поселення (дуар).

Жіночий і чоловічий одяг туарегів — це довга вільна сорочка з широкими короткими рукавами. Під неї чоловіки одягали широкі штани, зверху накидали вільну накидку (бурнус) із сукна чи полотна, на ноги взували сандалети. Чоловіки пов'язували голову темно-синьою чи білою пов'язкою так, щоб вона закривала й лице. Досягши 25-річного віку, чоловіки пов'язували голову чорною пов'язкою. Жінки на сорочку також одягали бурнус, але лиця не закривали.

Ще в недалекому минулому племена поділялися на роди благородних і залежних (козопасів). Нетуарезьке населення оазисів перебувало в колективній залежності від туарезьких родів. Крім того, до суспільства туарегів належали раби ("чорні"). Кілька родів складала плем'я, а кілька племен — союз на чолі з вождем. Символом влади вождя (правителя) був священний барабан (етебел). Усі племена туарегів підлягали султанові. Ним ставав військовий вождь, а згодом його влада стала спадковою і переходила до племінника (сина старшої рідної сестри султана). Владу султана обмежувала рада старійшин (благородних). Нині рада благородних вибирає султана туарегів.

Туареги, крім патріархально-родової організації, зберегли деякі пережитки матріархату: становище жінки у них значно вільніше, ніж у решти мусульман; чоловіки і жінки роздільно володіють своїм майном; розлучення здійснюється з ініціативи будь-кого із подружжя; трапляється ортокузенний шлюб між дітьми рідних сестер та матрілокальне поселення, яке згодом замінюється вірілокальним, а потім авункулокальним поселенням; холостяки обов'язково закривають своє обличчя і т.п.

В усній і музичній творчості, в танцях туарегів відчутні арабо-суданські впливи. Помітну роль у їхньому житті відіграє духовенство (марабути), багато в туарегів священних місць: могили уславлених шейхів, руїни старих мечетей і т.ін.

Хауси. Загальна їх чисельність — 24,1 млн чоловік: у Нігерії — 20,5 млн чол., у Нігері — 3,18 млн чол., у Камеруні — 110 тис. чол., у Гані — 110 тис. чол., у Чаді — 120 тис. чол. Крім того, невеликі групи хаусів проживають майже в усіх країнах Західного Судану. В Нігерії хауси становлять 21,5%, а в Нігері — 52% всього населення країни.

Більшість хаусів належить до негрської підраси великої негроїдної раси. В окремих груп прослідковуються домішки евро-

пеоїдної раси. Розмовляють вони хауською мовою, що належить до чадської групи семіто-хамітської сім'ї мов. Писемність мовою хаусів була створена у XVIII ст. на основі арабського алфавіту, а наприкінці XIX ст. її перевели на латинський алфавіт.

Хауси ще у VIII–X ст. створили міста-держави. Наймогутнішим із них було місто-держава Кано. Крім того, існували ще держави Гобір, Бірам, Каціна, Зарін, Даура, Кебі, Залефара та ін. У XVI ст. вони потрапили в залежність від Сонгаї, потім Борну. У XIX ст. хауси були включені до складу султанату Фультбе Сокото, а в 1903 р. — підкорені англійцями.

Основне заняття хаусів — тропічне ручне землеробство. Вони вирощують різні сорти сорго і проса, бобові, баштанні, городні, маниоку, ямс, батати, індиго, арахіс, на заболочених полях недалеко від м. Кано — пшеницю, на околицях тропічних лісів — кукурудзу, повсюдно, де є достатньо води для зрошення, — рис, бавовник, тропічні плодові дерева.

Тваринництво у них слабше розвинуте, ніж землеробство. Розводять овець і кіз, коней, зрідка — ВРХ.

Уздовж річок хауси займаються рибальством, а в лісах і саванах — полюють на буйволів, антилоп, газелей.

Широко розвинуті в хаусів ремесла: ткацтво на горизонтальних і вертикальних ткацьких верстатах, гончарство, лимарство, плетення кошків і циновок, різьба по дереву, фарбування тканин і т.ін. Хауські ткачі виготовляли червоні тканини з білими смугами для хусток і пошиття сорочок, чорні тканини з голубими смугами — для сорочок, шароварів, шапочок, червону тканину з синіми смугами — для головних уборів. Домоткані тканини з шовковою ниткою та сині покривала й нині з м. Кано постачаються туарегам.

Важливу роль відігравало в хаусів і лимарство, зокрема, виготовлення сумок, поясів, сідел, сандалет, чоботів для верхової їзди, мішків, сап'яну тощо. З товстих бичачих шкур вони виготовляли майже прозорий посуд для меду і молока, різні види коробок, футлярів тощо. У м. Кано й нині існує квартал лимарів.

Живуть хауси в селах, містечках і містах. У садибі (гіді) проживає велика сім'я (домогосподарство). До складу садиби входить кілька житлових і господарських споруд. Житло глинобитне, в селах кругле, з солом'яним конічним дахом. У селах стіни роблять також зі снопиків сорго, а потім з обох боків обмащують глиною, білять, ззовні і всередині розмальовують. У містах глинобитне житло чотирикутне, з плоским дерев'яним дахом. Садиба обгороджується глинобитною стіною.

Традиційний одяг чоловіків — шаровари та широка сорочка з вишитим коміром, великою нагрудною кишенею на лівій половині грудей і великим вишитим кругом на правій. Жіночий одяг — це довге, зшите з багатьох смуг полотнище, яким обгортали тіло до п'ят. Натільним одягом чоловіків і жінок були лише набедрені пов'язки. У холодну пору одягали ще довгу накидку.

У північних районах Нігерії подекуди зберігалася велика патріархальна сім'я, до складу якої входило кілька сімей. Кожна з них мала власну садибу, а спільний двір обгороджувався глинобитною стіною. На чолі такого домогосподарства стояв батько ("володар дому"). По смерті батька сини розходились, але селились поруч. Землю члени домогосподарства обробляли разом, частину землі передавали у користування малим сім'ям. Дорослі чоловіки 4 дні працювали на полях общини, 2 дні — на власному полі. Урожай зі спільного поля зберігали у загальносімейних коморах. Право на частину цього врожаю мали лише ті, хто працював на спільному полі. Основною формою сім'ї є мала двопокоління сім'я, що складається з чоловіка, трьох-чотирьох дружин та дітей.

Канури (самоназва *барібери, аги*). Загальна їх кількість — 4,7 млн чол., з них у Нігерії — 4 млн чол. (4,2% населення країни), у Нігері — 530 тис. чол. (8,6% населення країни), у Чаді — 110 тис. чол. (2,2% населення країни), у Камеруні — 30 тис. чол. Канури належать до перехідних расових типів Судану, мова належить до сахарської групи ніло-сахарської мовної сім'ї, сповідують мусульманство сунітського напрямку. Як етнос канури склались у мусульманській державі Борну протягом XIV–XVII ст. У їх етногенезі взяли участь споріднені місцеві племінні етноси та групи сусідніх етносів — хаусів, тубів, арабів та ін.

Основне заняття — інтенсивне тропічне і зрощувальне ручне землеробство. Вирощують просо, сорго, ячмінь, кукурудзу, арахіс, овочі, бавовник, плодові дерева тощо. Розводять овець, кіз, ВРХ породи зебу, коней, подекуди верблюдів. З ремесел у них великого розвитку набуло лимарство, ткацтво і гончарство.

Поселення канурів розкидані, а житла переважно круглі, глинобитні чи з невипаленої цегли. Північні групи канурів будують прямокутне житло з плоским дахом.

Традиційний чоловічий одяг — широка сорочка (тобе), шаровари, кольорова шапочка чи біла чалма. Жіночий одяг — карта чи синя довга сукня з вишивкою та яскрава головна хустка. Волосся жінки заплітають у багато кісок.

У канурів зберігся поділ на патрілінійні роди та на правлячі клани, ієрархічна система традиційних вождів. Шлюб у них вірілокальний, моногамний з багатошлюбністю чоловіків.

Йоруби. Загальна їх кількість понад 21 млн чол., у тому числі: у Нігерії — 20 млн чол. (21% населення країни), Беніні — 300 тис. чол. (7,5% — населення країни), Гані — 180 тис. чол., Того — 80 тис. чол. В йорубів виділяються такі субетноси: ойї, іфі, іджеші, егби, іджеби, екити, онди. Належать вони до негрської раси, їхня мова належить до групи нігеро-конго нігеро-кордофанської сім'ї мов, писемність склалася на основі латинського алфавіту, більшість із них сповідують християнство, між ними є чимало мусульман-сунітів та тих, хто дотримується давніх традиційних релігій.

У середні віки йоруби створили кілька державних об'єднань. Наймогутнішою була держава Ойо, яка в часи свого розквіту на початку XIX ст. простягалася від р. Нігер на сході до кордонів сучасної Гани на заході. Правитель держави Ойо носив титул алафіна (царя). Він вважався старшим над іншими царями йорубів. Його влада омбежувалася "радою семи". Селами, містечками і містами керували чиновники, яких призначали царі. Найнижчим осередком суспільства в йоруба була велика нероздільна сім'я. Глава сім'ї керував усіма її справами, вирішував суперечки між членами сім'ї, був її представником у стосунках з державними органами влади і т.ін.

Основне заняття йорубів — ручне (мотичне) підсічно-вогневе землеробство, подекуди — рибальство. Вони вирощують просо, ямс, кукурудзу, маніоку, банани, овочі, земляний горіх, какао, бавовник і т.д. Скотарство в йорубів слабо розвинуте, бо багато тропічних районів уражені мухою цеце. Розводять вони овець і кіз. У минулому важливу роль відігравало також полювання. Здавна в йорубів були розвинуті ремесла: ковальство, гончарство, ткацтво, плетіння, різьба по дереву, фарбування тканин тощо.

Більшість йорубів живе в селах і містечках. У минулому в них були поширені великі міста-фортеці. Сільські і містечкові поселення нині мають вуличне чи лінійне планування. У селах проживає від кількох десятків до кількох тисяч чоловік. Традиційне житло — одноповерхові, прямокутні в плані житла. Стовпові чи каркасні стіни заплітають лозою і з обох боків обмащують глиною. Двосхилий чи чотирихилий дах криють соломною або пальмовим листям. Переважає традиційне однокамерне житло. У дворі будують кілька жител і господарських споруд, бо кожна мала сім'я, що входить до домогосподарства, живе окремо.

Значна частина йорубів дотримується традиційних вірувань. Пантеон налічує 401 божество. Верховне божество — господар неба (Олорун), божество землі (Одудава), бог моря (Олокун), бог заліза (Огун) і т.ін. Йоруби користувалися та й нині користуються місячним календарем. Вони зберегли календарні свята, маскаради, численні ритуали, народне мистецтво, міфологію і т.п.

2. ВЕРХНЬОГВІНЕЙСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Вона займає прибережну смугу Західної прибережної Африки, на якій розташовано аж 15 країн. У них проживає понад 250 етносів чисельністю понад 233 млн чол. (2003 р.). Половина населення цих країн сповідує мусульманство, а друга половина — християнство та місцеві релігії. Мусульманство занесли сюди арабські купці. Етнічна і релігійна роздрібненість не раз приводили до збройних сутичок.

Прибережна смуга історико-етнографічної зони в 50–200 км зайнята екваторіальними лісами, а далі від узбережжя вони поступово переходять у Сахель. Таке поєднання природно-географічних ландшафтів позначилося на господарстві і побуті місцевих етносів.

Надмірна етнічна строкатість, етнокультурна і господарська неоднорідність спонукали нас дати характеристику етносів за найтиповішими їх представниками.

Ашанти (самоназва *асанте* чи *асантефо* — “об’єднані для війни”) проживають між ріками Вольта і Тано в центральних районах Гани. Разом з іншими етносами мовної групи нігероконго нігеро-кордофанської сім’ї вони становлять 75%, а самі ашанти — 25% населення Гани. Належать вони до негрської підраси великої негроїдної раси. Писемність на основі латинського алфавіту вони створили в другій половині XIX ст., сповідують католицизм, протестантизм, мусульманство сунітського напрямку та традиційні релігії. Етнічна спільнота ашантів сформувалась упродовж середини XVIII–XIX ст. у результаті консолідації ашантських племен. Конфедерація ашантів (1700–1896) склалась як військовий союз кількох племен на чолі з військовим вождем та його співправителькою (королевою матір’ю). Суспільство ашантів спиралося на матрілінійні родові общини, патрілінійні сімейні общини та військову організацію. У 1900 р. англійці захопили державу ашантів і включили її до складу своєї колонії Золотий Берег.

Основне традиційне заняття ашантів та інших етносів гвінейського узбережжя — мотичне перелогово-циклічне землеробство. Вони вирощують ямс, маніоку, таро, батат, земляний горіх, просо, кукурудзу, сорго, рис, ананаси, цитрусові, банани, бобові, томати, овочі, маслинові пальми, дерева коли тощо. У тваринництві розводять овець, кіз, свиней, домашніх птахів. Полювання і рибальство відігравали допоміжну роль. З ремесел розвинуті ковальство, золотарство, бронзове литво і чеканка, гончарство, ткацтво, різьба по дереву і т.ін.

Традиційне житло — чотирикутна споруда, стіни якої плели з жердин і лози та з обох боків обмащували глиною. Двосхилий дах покривали пальмовим листям чи травою.

Основним суспільним осередком ашантів була і є сімейна община (домогосподарство). Збереглись у них традиції білокальності, полігамія чоловіків, ведення матрілінійної спорідненості з елементами патрілінійності.

У традиційній релігії зберігається культ предків вождів і старійшин, культ сил природи, особливо духів рік і водойм. У пантеоні духів виділяється небесне божество — першопредок Ньяме.

Мандинги. Назва походить від назви географічної області Манін (Манден): манденки, мандени, манінки і т.д. Мандинги — група близьких племен конго-кордофанської мовної сім'ї. Найчисельніші з етносів: малінки, сонінки, суси, кпели, бамбари, діули, хасонки, діалонки та ін. Загальна їх чисельність становить 8,5 млн чол.: у Сенегалі вони складають 9% населення країни, Гамбії — 52%, Гвінеї-Бісау — 15%, Гвінеї — 41%, Сьєрра-Леоне — 48,6%, Ліберії — 47%, Буркіна-Фасо — 0,77%. Усі вони належать до перехідних расових груп, дотримуються традиційних релігій, частина з них — мусульмани-суніти.

Формування мандингів як етнічної спільноти пов'язане з виникненням різних державних утворень: у IX–XIII ст. існувала держава сонінків Гана, у XIII–XIV ст. — держава малінків Малі, потім — держава бамбарів Сегу, згодом — держава хосонків Хосо і т.ін.

Традиційне заняття мандингів — ручне (мотичне) землеробство, в якому вирощувалися просо, сорго, фінію, кукурудза, рис, городні і коренеплідні культури, плодові дерева. Склався певний статевий поділ праці в землеробстві: чоловіки вирощували зернові культури, а городні і баштанні культури та прянощі — жінки. Розводили домашніх птахів, а ВРХ віддавали на випас фульбам — пастухам. З ремесел набуло розвитку ковальство, гончарство і ткацтво.

Традиційне поселення — село, що забудовувалося кварталами, в яких жили сімейні общини (домогосподарства). Житло споруджували з саману, воно було круглої форми з конічним дахом чи прямокутне — з плоским дахом.

Традиційний соціальний поділ — патрілінійні роди з ознаками тотемізму, що входили до складу двох фратрій. Зберігались у них ендогамні соціальні групи, що схожі до каст: землероби-воїни, гончарі, ковалі; залишки віково-статевих груп і таємних чоловічих союзів. На їх основі в минулому сформувалася розвинута військова організація мандингів.

У традиційних віруваннях у них переважає культ предків, духів природи, дуже поширена магія. Багатий фольклор: казки, прислів'я, обрядові і побутові пісні, ритмічна музика і танці, історичний епос тощо.

Сонгаї (сонгай, сонгой). Загальна їх кількість разом з близькими їм дендіями і дермами складає 2290 тис. чол., з них: у Нігері — 1400 тис. чол. (22,8% населення країни), Малі — 570 тис. чол. (7% населення країни) та невеликі групи в Нігерії, Беніні і Буркіна-Фасо. Вони належать до перехідних расових типів Західного Судану, мова належить до сонгайської групи ніло-сахарської мовної сім'ї, сповідують мусульманство сунітського напрямку.

Основне заняття — ручне богарне землеробство, в якому переважає вирощування сорго, проса і рису. На заливних землях долини р. Нігер в сонгаїв переважало зрошувальне землеробство. У ньому вирощувалися практично всі сільськогосподарські культури області. Чоловіки готували ґрунти до посівів, а жінки доглядали посіви і посадки. Скотарство не відіграло важливої ролі, але сонгаї розводили ВРХ породи зебу, овець і кіз. Худобу віддавали на випас фульбам за зерно. Рибальство і полювання відігравали допоміжну роль. Важливу господарську роль відігравали ремесла. Ремісники мали власну організацію, що нагадувала кастову. Так були організовані ковалі, ткачі, лимарі та ін. Ремісники були особисто вільними, але не рівноправними з родовою знаттю. Лише гончарі не мали такої організації, бо гончарством займались виключно жінки.

У сонгаїв поширеною була моногамна сім'я з багатошлюбністю чоловіків, а основним суспільним осередком — сімейна община (домогосподарство). Спорідненість у сонгаїв білінійна. Форма житла часто залежала від того, хто в ньому проживав. Так, в овалному житлі із циновок мешкали жінки, які займалися їх виготовленням. У глинобитних круглих будинках з

центрального опорного стовпом, на якому тримався конічний солом'яний дах, проживали чоловіки. Такі споруди були власністю чоловіків, але жінка вважалася власницею подружнього ложа.

Традиційний чоловічий одяг — широка сорочка і широкі шаровари, а в жінок — зшите зі смуг полотнище, яким обгортали тулуб.

У релігії сонгаїв продовжують зберігатися культу предків, магія та віра в душі і духи.

Фульби (самоназва — “розсіяні, розпорошені”: філани, фулани, фули, фуль, фулінки). Загальна їх кількість 18,2 млн чоловік, з них: у Нігерії — 11 млн (11,5%), Гвінеї — 2,1 млн (34,5%), Сенегалі — 1150 тис. (17,8%), Малі — 1100 тис. (13,5%), Камеруні — 930 тис. (9%), Нігері — 630 тис. (10%) та нечисленні групи в Буркіна-Фасо, Беніні та Чаді.

Належать фульби до негрської підраси великої негроїдної раси, частина — до перехідних антропологічних типів Західного Судану, мова належить до нігеро-конголезької групи конго-кордофанської сім'ї, писемність розроблена на основі латинського алфавіту, сповідують переважно мусульманство сунітського напрямку. Очевидно, предки фульбів прийшли в Західний Судан наприкінці I тис. н.е., а впродовж XI–XV ст. повсюдно розселилися на його території. У XIX ст. фульби створили власну державу в районах гір Фута-Джалон і Фута-Торо.

Фульби Фута-Джалона були зайняті у відгінному скотарстві. Вони розводили ВРХ зебу, овець, кіз та безрогих биків мдамів. Коней розводили лише еміри, вожді, купці. Верблюдів використовували лише для караванної торгівлі. На невеликих полях вони вирощували кукурудзу, просо, сорго, рис, фінію, ямс. На літні випаси йшли з худобою лише чоловіки, жінки і дівчата. Старі люди і діти залишалися жити в селах. Частина фульбів повністю осіла і перейшла до землеробства. Крім землеробства, вони нині займаються ремеслами: лимарством, ковальством, гончарством, ткацтвом, фарбуванням шкір і тканин і т.ін.

Традиційне поселення фульбів складається всього з кількох житлових хатин і господарських споруд. Тут мешкають одна або кілька сімейних общин. Житло осілих — велика глинобитна споруда з конічним солом'яним дахом, що сягає майже землі. У скотарів житло — це шатроподібна будівля на бамбуковому каркасі з конічним дахом.

Традиційний одяг чоловіків — сорочка з довгими рукавами і нагрудними кишнями та широкі шаровари. Зверху чоловіки

одягають плащ темно-синього, майже чорного кольору. Жіночий одяг — довгий шматок полотна, яким обгортають тіло. У холодну погоду жінки одягають ще такий же, як у чоловіків, плащ.

Нині значна частина фульбів, перейшовши до осілості і землеробства, продовжує займатись відгінним скотарством.

Розділ XVIII

ЦЕНТРАЛЬНОАФРИКАНСЬКА (ТРОПІЧНА) ПРОВІНЦІЯ

Провінція майже повністю охоплює басейн р.Конго, що характеризується важкопрохідними тропічними лісами. Тільки на крайній півночі і крайньому півдні ліс переходить у савану. Тропічна Африка слабо заселена. Населення концентрується в приморських районах і там, де є більш-менш родючі ґрунти. Прикладом можуть бути маленькі країни — Бурунді і Руанда, які лежать на плоскогір'ї з чорними тропічними ґрунтами і мають середню густоту населення понад 200 чоловік на 1 км².

Більшість із семи країн провінції багатоетнічні, але в усіх них виняткова більшість етносів розмовляє мовами нігеро-конголезької групи нігеро-кордофанської мовної сім'ї. Лише в Центральноафриканській Республіці та Конго (Заїрі), окрім них, проживають незначні групи етносів ніло-сахарської мовної сім'ї. У Заїрі найбільшими нігеро-кордофанськими етносами є луби — 18,7%, конги — 16,4%, монги — 15,1%, руанди — 9,8%, банги — 5,2%, рунди — 3,6%, а найбільшими ніло-сахарськими етносами є лугбари — 3,2% населення країни. У Габоні найбільшими етносами є фанги — 36,4%, мпонгви — 13%, мбети — 13%, пуни — 11,2% населення країни. В Екваторіальній Гвінеї фанги становлять 71,1%, а буби — 15,3% населення країни. У Конго конги налічують 52%, теки — 17%, мбоші — 11,5% населення країни. В Анголі найбільшими етносами є овімбунди — 38,8%, амбунди — 21,7%, конги — 13,2%, лумби — 5,3%, ньянеки — 5,3% населення країни. Всі ці етноси, за винятком пігмеїв, належать до негрської підраси великої негроїдної раси.

Окремі етноси Габону (мбети) дотримуються традиційних вірувань, частина лубів Конго (Заїру) сповідують мусульманство. Всі інші етноси Тропічної Африки сповідують християнство (католицизм і протестантизм), що поєднується з традиційними віруваннями і обрядами.

На час приходу європейців (XVI ст.) більшість місцевих етносів перебували на різних ступенях розкладу родоплемінних відносин, окремі з них створили власні держави. Такими державами були Конго, Лунда, Башонго, Косонго, Балуба, племінні союзи були в азандів, магбетів та інших. Наприкінці XIX ст. Тропічну Африку поділили між собою європейські країни (Португалія, Бельгія, Франція).

Підсічно-вогневе ручне (мотичне) землеробство — основне заняття всіх місцевих етносів. Скотарство тут не прижилося через поширення небезпечної мухи цеце. ВРХ породи зебу розводять лише на окраїнах тропічних лісів. Зі свійських тварин вони розводять курдючних овець, свиней, домашню птицю (курей, гусей, голубів). Основні знаряддя для обробітку ґрунту — це мотика з короткою ручкою, мотика з двома ручками (Ангола) та лопата. Етноси Тропічної Африки вирощують ямс, маніоку, сухий рис (не вимагає зрошення), просо, сорго, кукурудзу, бобові, каву, какао, гарбузові, городні культури, цукрову тростину, бавовник; тут розвинуте тропічне садівництво.

На узбережжі річок, водойм та у приморських районах важливу роль відіграє рибальство, а в тропічних лісах — полювання. Основне знаряддя полювання — лук і стріли.

Задовго до приходу європейців місцеві етноси вміли виплавляти залізо, мали добре розвинуте ковальство, виплітання кошиків і циновок. Тонкі і м'які циновки з волокон пальми рафії використовували для виготовлення одягу, а цупкі циновки — для влаштування перегородок у житлі, заслон для вікон і дверей. Високого мистецтва місцеві майстри досягли у створенні різьбленої дерев'яної скульптури.

Житло етносів Тропічної Африки дерев'яне, прямокутної форми, з двосхилим дахом, який покривають банановим чи пальмовим листям. Житла настільки низькі, що випрямитись на повний зріст можна лише посередині приміщення. На берегах рік та в заболочених місцевостях житло будували на палях. У лубів і овімбудів житло — це кругла хатина з конічним дахом. Невеликі (на 50–60 чол.) чи великі (на 2–3 тис. чол.) села виникали, як правило, уздовж рік. Усі землі довкола села належали сільській общині, а кожна сім'я одержувала наділ в користування.

Традиційний одяг чоловіків — набедрена пов'язка. Конги плечі і тулуб накривали ще полотнищем, яке перекидали через плече, овімбунди обгортали тіло двома-трьома шматками тканини, фанти пов'язували стегна пов'язкою з луба, а вожді накривали плечі

шкурами леопарда. У конгів жінки одягали дві-три спідниці різної довжини, а плечі й груди прикривали накидкою до пояса. В овімбудів жінки обгортали тіло двома-трьома шматками тканини, у лубів поясним одягом була незшивана спідниця, а у фантів жінки одягали короткі спідниці з сухої трави.

При розселенні місцевих етносів переважав родоплемінний принцип. В окремих племен збереглися навіть пережитки матриархату. Так, у племені басакатів збереглося матрілокальне поселення і традиції авункулату, у фангів — таємні чоловічі союзи. В етносів Тропічної Африки повсюдно панувала мала полігамна сім'я, що господарювала самостійно чи в складі сімейної (домової) общини. Такі сім'ї складали сусідську (сільську) общину, а в ній провідну роль відігравали сім'ї першопоселенців.

У традиційних релігіях і обрядах місцевих етносів траплялося поклоніння богині землі і богіві неба, верховному богу-творцю, родовим предкам і вождям, обожнювалися верховні правителі. Поширені були також анімістичні вірування і обряди, віра в душі і духів. У лубів широко практикувалися чаклунські обряди, а фанги поклонялися невідомій таємничій силі, що нагадує ману океанійців.

Пігмеї (від гр. *pigmaios* — “великий як кулак”) — група племінних етносів Тропічної Африки, які не мають спільної самоназви і називають себе племінними назвами. В Заїрі, Руанді, Бурунді і Уганді їх називають тва (тваями), в Габоні і Конго — бінгали (бабінгали), в Камеруні — бібайями чи гієлами, а пігмеїв узбережжя р. Ітурі (ефами, кангами, аками) — мбутами.

Загальна їх кількість — понад 280 тис. чол., з них: у Заїрі — 130 тис. чол., у Руанді — 50 тис. чол., у Бурунді — 40 тис. чол., у Конго — 25 тис. чол., у Камеруні — 15 тис. чол., у Центральноафриканській Республіці — 10 тис. чол., в Анголі — 5 тис. чол., у Габоні — 5 тис. чол. Належать пігмеї до негрильської підраси великої негроїдної раси, розмовляють мовами нігеро-конголезької групи конго-кордофанської сім'ї мов, а окремі нечисленні групи (асуї, ефі) — мовами шарі-нільської групи ніло-сахарської сім'ї мов.

Прабатьківщиною пігмеїв, очевидно, була Центральна Африка. У тропічні ліси їх витіснили бантоїдні (конго-кордофанські) етноси.

Основні заняття пігмеїв — полювання, збиральництво і рибальство. Традиційна мисливська зброя — лук і стріла, списи, різні пастки. Продукти полювання вони обмінювали на зерно, метал, керамічний посуд тощо. Пігмеї зберегли багато рис общин-

но-родових відносин. У тропічних лісах вони пересувалися невеликими кочовими групами, які налічували дві-чотири сім'ї. За житло у них служили низькі курені з гілок, трави і листя. Одяг чоловіків і жінок — пояс, шкіряний фартушок чи набедрена пов'язка. У релігії пігмеїв переважають анімістичні вірування і магія.

Розділ ХІХ

ПІВДЕННОАФРИКАНСЬКА ПРОВІНЦІЯ

Провінція включає території з різноманітними природними умовами. Широко тут представлені різні типи субекваторіальної савани, виділяються тропічні пустелі Калахарі і Наміб та вузькі смуги приморських субтропіків. У її межах розміщено тринадцять країн, в тому числі чотири острівні. Найбільшими країнами тут є ПАР, Мадагаскар, Намібія, Замбія, Мозамбік.

Більшість населення Південної Африки становлять етноси, які розмовляють мовами групи нігеро-конго нігеро-кордофанської сім'ї мов. У Намібії 75,5% населення країни розмовляють мовами групи нігеро-конго, з них найчисленніші: овамби (48,4%), окаванги (16,1%), герери (8,4%) та ін. Крім того, 15% населення країни розмовляють мовами койсанської мовної сім'ї. З них гірські дамари становлять 6,4%, готенготи — 6,4%, бушмени — 1,8% населення Намібії. У Лесото нігеро-конголезькі етноси налічують 99%, серед них сути — 87%, зулуси — 11,1% населення країни. В Ботсвані нігеро-конголезькі народи становлять 92,1%, серед них товани — 77,4%, шони — 12% населення країни. Крім них, тут проживають койсанські етноси: бушмени — 3,2% і готентоти — 2,3% населення Ботсвани. Однорідним є також населення у Свазіленді: 97,7% населення тут розмовляє мовами нігеро-конголезької групи, з них свазі становлять 85%, зулуси — 10%, а тонги — 2,4% населення країни. Більш барвистий етнічний склад у Зімбabwe — майже 99% населення країни належить до нігеро-конголезьких етносів. Найбільші з них бемби — 36%, тонги — 16,5%, малаві — 13%, лози — 9,4%, мунди — 6,4%, муени — 5,1%, нгони — 3,7%, фіпи — 3,1%, нкойї — 2,6% населення. Значно складнішим є етнічний склад населення Південно-Африканської Республіки: 73,4% її населення розмовляє мовами нігеро-конголезької групи, 22,5% — германської групи та 2,7% — індоарійської групи індоєвропейської сім'ї мов. Найбільшими нігеро-конго-

лезькими етносами країни є зулуси — 20%, коси — 18,5%, тева-ни — 9,2%, педи — 8%, сути — 6,1%, тсонги — 6,1%, свазі — 3%, венди — 2,3%, ндебели — 2,3% населення країни. З індоєвропейських етномовних і етнорасових спільнот у Південно-Африканській Республіці найчисленнішими є африканери — 8,6%, мулати (кольорові) — 8,3%, англоафриканери — 4,2%, індопакистанці — 2,7% населення країни.

Етнічний склад, расові, мовні, побутові, господарсько-культурні та інші чинники зумовили складання у Південній Африці трьох історико-етнографічних підобластей.

1. АБОРИГЕНО-АФРИКАНСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

До області належать усі бантоїдні і койсанські етноси Південної Африки, які перебували і нині перебувають на різних рівнях господарсько-культурного, суспільного і побутового розвитку.

Бушмени. Голландською мовою бушмени — “лісові люди”. Сусідні готентоти називали їх *саан* — дослівно “туземці”. Самоназви вони не мали, а називали себе за належністю до окремих племен — тва, сарава, овакурца і т.ін. Загальна кількість бушменів 90 тис. чоловік, з них у Намібії — 44 тис., Ботсвані — 36 тис., Анголі — 9 тис., Зімбабве і Південно-Африканській Республіці — 1 тис. Належать вони до бушменської підраси великої негроїдної раси, розмовляють діалектами бушменської мови койсанської мовної сім’ї, сповідують традиційні релігії. Найбільш відомі три групи бушменів: кунги, конги (маконги), кхомани (мусани).

У давнину койсанські етноси жили в Танзанії південніше оз. Еясі, де й нині ще живуть два койсанські етноси: хадзапи (вікіндіги) — 1 тис. чол. та сандави (васандави) — 40 тис. чол. Обидва койсанські етноси Танзанії займалися полюванням і збиральництвом, вели рухливе життя, основу їх суспільної організації становили кочові групи, що об’єднували кілька малих сімей. Ці групи очолювали умілі й авторитетні мисливці. Очевидно, предки бушменів упродовж кінця I тис. до н.е. були відтиснуті на крайній південь Африки, а в XVII–XIX ст. нігеро-кордофанські етноси та європейські колоністи витіснили їх у пустелю Калахарі.

Бушмени займалися полюванням і збиральництвом. Металеві вироби і кераміку одержували шляхом обміну. Полювали з луком і стрілами, що мали кремнієві чи костяні наконечники. При полюванні виявляли чудову спостережливість, уміння маскуватись,

стріляти з лука на бігу. Щоб швидше бігти по піску, вони придумали сандалети з колбочками на підошві (аналогічне спортивне взуття виготовляють і нині в цілому світі). Основним знаряддям збиральництва у бушменів була палиця-копалка, кошики з лози і коріння, шкіряні мішки, посуд зі шкаралупи страусячих яєць і т.ін. З появою європейців бушмени почали виготовляти наконечники стріл із пляшкового скла, яке оббивали камінням. Залізні наконечники вони одержували в готентотів та сусідніх бантоїдних етносів. Крім м'яса тварин і птахів, бушмени вживали в їжу жаб, сарану, ящірок, гадюк, термітних черв'яків і т.ін.

Ведучи кочове життя, бушмени не мали постійного житла. Житлом їм служили гроти, вітрові загорожі, ями в піску, напівсферичні курені з гілок і сухої трави.

Єдиним одягом бушменів були набедрені пов'язки зі шкур, фартушки та плащі зі шкур (кароси), якими накривались і при спанні.

Для суспільного ладу бушменів характерне збереження родоплемінних відносин. Кожне з племен мало свою назву, діалект, територію, обряди і вірування. Але племена у них не мали загальноплемінного самоуправління. Усе суспільне і господарське життя проходило в кочових мисливських групах. Вони склалися з кількох малих сімей і об'єднували 10–15 чол. родичів по чоловічій лінії. Кожна з таких груп користувалася певною частиною племінної території з джерелом води.

Бушмени нагромадили доволі широкі практичні знання про рослинний і тваринний світ, навколишнє середовище і дуже вміло пристосувалися до умов життя в пустелі. Вони залишили чимало гравійованих і мальованих фарбами наскельних картин. У фольклорі зберегли міфи про культурного героя Цаге — тотемного першопредка. В сучасних умовах бушмени працюють у містах на підсобних роботах, слугами і пастухами на фермах.

Готентоти (самоназва — *кой койн* — “люди людей”). Загальна їх кількість нині становить понад 160 тис. чоловік, із них у Намібії — 127 тис., Ботсвані — 30 тис., Південно-Африканській Республіці — 3 тис. чоловік. Належать вони до бушменської підраси великої негроїдної раси, але від бушменів відрізняються більш високим зростом, видовженими черепами, вираженішим прогнатизмом, масивнішими надбрівними дугами. Розмовляють вони більш ніж 30 діалектами готентотської мови койсанської сім'ї мов, сповідують протестантизм і традиційні релігії.

На час появи європейців (середина XVII ст.) готентоти населяли весь південь Африки від мису Доброї Надії до р. Кей. Нині

більшість із них проживає в центральній та південній частинах Намібії та Ботсвані. Бантоїдні етноси, а з XVII ст. бури, відтіснили їх з півдня Африки у безводні території, які вони заселяють і нині. У війнах з колонізаторами XVII–початку XX ст. багато племен готентотів було винищено.

Основне заняття готентотів — скотарство з розведенням місцевої довгорогої ВРХ, овець і кіз. Догляд за худобою, яка була основним їхнім багатством, вважався чоловічим заняттям. Жінки вели домашнє господарство: варили їжу, переробляли молоко, шили одяг, доглядали дітей і т.п. Основу харчування становили молоко і молочні продукти. Добре вміли обробляти шкури і вовну, що йшли на виготовлення покривал для житла, набедре-них пов'язок, плащів (каросів), сандалет і т.ін. Худобу різали рідко, м'ясо здобували полюванням. Основна зброя — списи з залізними наконечниками, лук і стріли, довгі кидальні палиці (кіпрі), щити. Залізо вони виплавляли самі.

Жили готентоти у плетених із лози житлах круглої форми, що зверху накривалися шкурами. У тимчасових поселеннях хатини розміщували колом, а на утвореній ними площі зачиняли худобу. Голландці називали такі поселення краалями. В одному краалі проживало 300–400 чоловік. Коли випасів уже не вистачало, крааль переносили на нове місце. Худобою володіли патріархальні сім'ї. До їх складу входило по кілька малих вірілокальних, патріліній-них сімей. Поширеною в готентотів була полігамія чоловіків.

Готентоти ділилися на племена. Кожне з них мало свою територію, діалект, самоназву і культурно-побутові особливості. Пле-мінну територію розділяли між родами. Керували племенами спадкові вожді разом з радами старійшин. На час приходу євро-пейців готентоти знали патріархальне рабство. Працю рабів ви-користовували при догляді за худобою, будівництві житла і т.ін. Племінна організація готентотів була остаточно знищена після жорстокого придушення їх повстання у 1904–1907 рр.

У XIX–XX ст. готентоти почали переходити до землеробства. Нині вони працюють по найму на фермах, ведуть невеликі влас-ні господарства та живуть у містах.

Південноафриканські банту. Всі етноси нігеро-кордофансь-кої сім'ї, які проживають південніше 6 градуса північної широти, називають запровадженим європейськими дослідниками сло-вом “банту”. В його основу покладено слово місцевих аборигенів *a-ba-ntu* — “люди”. Переважна їх більшість належить до негрсь-кої підраси великої негроїдної раси. На крайньому півдні Афри-ки банту з'явилися у другій половині I тис. до н.е.

На території Південної Африки найчисленніші бантоїдні етноси — це зулуси, тсвани, свазі, коси, сути, бемби, тонги та ін.

Основним заняттям місцевих бантоїдних етносів було скотарство в поєднанні з мотичним землеробством, полюванням і збиральництвом дикоростучих плодів. Традиційне скотарство південноафриканських банту майже повністю аналогічне зі скотарством готентотів. Чоловіки, крім скотарства, займалися ще полюванням, виплавленням заліза, ковальством, обробкою шкур і т.ін. Знаряддя полювання — це кидальні списи, сокири, довбні, луки і стріли. На слонів і буйволів полювали, влаштовуючи спеціальні загони, що закінчувалися глибокими ямами. Значного успіху досягли банту у виплавленні заліза й міді, ковальстві, зброярстві. Із заліза виготовляли знаряддя праці: мотики, сокири, ножі, наконечники стріл і списів тощо.

У мотичному землеробстві були зайняті жінки. Чоловіки вели лише первісну обробку ґрунту, а посадки і посіви, догляд за культурами, збір урожаю вели жінки. Крім того, жінки займалися гончарством, виготовленням циновок, ткацтвом, пошиттям одягу, веденням домашнього господарства і т.ін.

Традиційним поселенням усіх скотарів Південної Африки був крааль — кругле поселення, в якому жила патріархальна сім'я (домогосподарство). Крааль складався з трьох концентричних кіл: перше, зовнішнє, — це високий пліт; друге — по колу розміщені куполоподібні, вкриті соломою хатини; третє — огорожа, що відокремлює площу від жител. Каркас житла робили з гнучких жердин, місця перетину яких зв'язували. Каркас накривали тростиною чи циновками, а зверху настеляли шар сухої трави або соломи. Дещо відмінне традиційне житло бечуанів, поселення яких обов'язково стояло поряд з джерелами води. Поселення бечуанів — великі, інколи налічують більше тисячі хат. Основа житла бечуанів — це круглий плетений каркас, який обмащували глиною, а конічний дах настеляли соломою. Домашнє начиння виготовляли переважно з дерева.

Одяг чоловіків — шкіряні пов'язки, у жінок — шкіряні фартушки. Чоловіки і жінки одягали карос — плащ або накидку зі шкур антилопи, сріблястого шакала чи інших тварин. Родова знать одягала кароси зі шкур лева чи пантери. Карос одягали хутром до тіла, на плечах його зав'язували ремінцями.

У XVII—XVIII ст. у всіх південноафриканських банту йшов розклад родоплемінних відносин, утвердилося панування патріархальної родової організації. Класичні зразки патріархату зафіксовані в зулусів і косів. У них кожне плем'я складалося з родів,

члени яких були пов'язані спільністю походження по батьківській лінії спорідненості. Лише у частини бечуанів пустельних степів та мошанів гірських районів збереглися традиції матриархату. Кожен патріархальний рід володів частиною племінної території. Рід мав свої звичаї, перекази та пісні про подвиги предків, кожним із них керували виборні вожді. Суспільним і виробничим осередком у південноафриканських банту була патріархальна сімейна община (домогосподарство), до якої входили батько, його сини з дружинами і дітьми, внуки, правнуки, дядьки і т.д. Уся худоба була у власності такої сімейної общини. При одруженні домогосподарство виділяло нареченому необхідну кількість худоби для виплати викупу (лобола) за дружину. В аборигенів півдня Африки була поширена багатощлюбність чоловіків.

Своєрідним був суспільний лад у скотарів-герерів. Ще в XIX ст. вони жили племенами, які поділялися на роди. У герерів існували два типи родової організації: материнський рід (занда), що володів землею, та батьківський рід (оруго), що володів худобою. Спорідненість у герерів велася по материнській і батьківській лініях. Син одержував спадщину по двох лініях спорідненості: від брата своєї матері (дядька) — певну ділянку оброблюваної землі, врожай, хату, а від батька — худобу і особисту зброю.

Основу релігій усіх південноафриканських банту складав анімізм і культ предків. Зулуси поклонялися єдиному верховному богу Ункулункулу (“дуже старий чоловік”), який живе на небі і не втручається в людські справи. Його вважають прапредком усіх зулусів. Крім нього, поклонялися духам своїх прямих предків. До них зверталися по допомогу при хворобах, нещастях, засухах і т.ін.

У 1652 р. голландські поселенці прибули на територію нинішньої Капської провінції, винищили бушменів і готентотів, а їх рештки витіснили у посушливі райони. У 1806 р. Капську колонію захопила Англія, у 1858 р. англійці підкорили косів, у 1879 р. — зулусів, бечуанів, матабелів та ін. Місцеві етноси були загнані у резервації, де йшла деградація їх господарства і традиційної культури. У змінених умовах південноафриканські банту перейшли повністю до землеробства. Вони вирощують сорго, бобові, пшеницю, рис, кукурудзу, цукрову тростину, городні і баштанні культури і т.ін. З кінця XIX ст. більшість банту переселились у міста, працюють у промисловості, на фермах найманими пастухами, слугами, чорноробами і т.ін.

2. ЄВРОПЕЙСЬКО-АФРИКАНСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область сформована переселенцями з різних країн Європи і Азії. У 1652 р. голландська Ост-Індійська компанія заснувала тут Капську колонію. Поступово кордони голландських поселень розширювалися за межі Капської колонії. Кількість європейських поселенців зростала завдяки переселенню не лише голландців, а й німців та французів. Це найдавніше європейське населення півдня Африки одержало назву *бури* (у перекладі з голландської означає “селяни”). Бурські фермери займалися землеробством, але у господарстві переважало пастівницьке скотарство. Коли у 1806 р. англійці підкорили Капську колонію, африканери (білі поселенці) залишили її території і на загарбаних від аборигенів землях заснували республіки Наталь, Трансвааль і Оранжеву Вільну Державу. У результаті англо-бурської війни 1899–1902 рр. бурські республіки захопила Великобританія. У 1910 р. всі англійські колонії півдня Африки були об'єднані в Південно-Африканський Союз, що в 1961 р. став незалежною Південно-Африканською Республікою.

Африканерів (бурів) налічують близько 4 млн чоловік, з них 3,5 млн проживає у Південно-Африканській Республіці. Належать до різних антропологічних типів великої європеїдної раси. Розмовляють мовою африканс, що належить до германської групи індоєвропейської сім'ї мов. Мова африканс склалася в результаті змішання та інтеграції діалектів нідерландської, німецької, французької, англійської мов з певними домішками слів із мов аборигенних етносів. Писемність сформувалася на основі латинського алфавіту. Сповідують африканери протестантизм.

У порівнянні з іншим європеїдним населенням, африканери — корінне населення півдня Африки. Вони живуть у країні понад 340 років. Перші європейці у Столовій гавані з'явилися у 1652 р., у 1657 р. сюди переселилася група вільних голландських бюргерів, у 1698 р. — французькі гугеноти, потім німці та ін. Уже наприкінці XVII ст. європейських поселенців налічувалося понад 2 тис. чоловік. Етнічний склад переселенців був дуже строкатий, але переважали серед них голландці. На 1750 р. кількість європейських колоністів виросла до 5 тис. чол., а на кінець XVIII ст. — до 15 тис. чол. Колоністи постійно розширювали територію свого розселення, а готентоти не змогли зупинити їх просування на свої землі. У 1776 р. голландські колоністи вийшли до етнічних кордонів косів і зулусів. Кожен колоніст був ве-

ликим землевласником, що володів 10–12 тис. га земельних угідь. Захоплюючи худобу в готентотів і косів, вони ставали і великими скотовласниками. На своїх фермах використовували працю рабів, а згодом — найманих робітників з Мадагаскару, Східної Африки, Малайї, Індії. Наприкінці XIX ст. багато фермерів розорились і переселились у міста, стали державними службовцями.

Основне заняття африканерів — сільське господарство: скотарство з розведенням ВРХ, овець, кіз, коней та землеробство з виращуванням пшениці, кукурудзи, сизало, городніх, баштанних, фруктів, винограду та ін. Основна форма поселень — фермерські хутори, містечка і міста. У фермерських сім'ях африканерів ще й нині панують пуританські традиції. Зараз вони займають ключові економічні і політичні позиції, а в культурі і побуті дотримуються європейських традицій.

Англоафриканери. Загальна їх кількість становить близько 2,2 млн чоловік. З них 1,7 млн чоловік проживає у Південно-Африканській Республіці, решта — у сусідніх країнах. Живуть вони розсіяно по всій території країни і лише у провінції Наталь становлять більшість європеїдного населення. Англоафриканери належать до різних антропологічних типів великої європеїдної раси, розмовляють південно-африканським діалектом англійської мови (запозичення з мов африканс, готентотської та мов нігеро-кордофанської сім'ї), сповідують англіканство, пресвітеріанство, католицизм.

Англоафриканери — нащадки переселенців з Великобританії та Ірландії, Німеччини, Нідерландів, Франції. Перші англійські поселенці на Мисі Доброї Надії з'явилися у 1620 р. Вони були асимільовані бурами. Захоплення Англією у 1806 р. Капської колонії створило передумови для формування англо-африканської спільноти. У 1820 р. відбувся перший масовий заїзд переселенців з Англії і Шотландії. Відкриття покладів золота посилило приплив нових переселенців із Великобританії. У бурських республіках Трансвааль і Оранжевій предки англоафриканерів — це інженери, висококваліфіковані робітники, банківські працівники і т.ін.

Складання англоафриканерської національної самосвідомості в англомовного населення Південно-Африканської Республіки припадає на 40-ві–початок 60-х років XX ст. Вони менше, ніж бури, змішувалися з аборигенами та переселенцями з Азії. Понад 95% англоафриканерів — мешканці міст, працюють у промисловості, фінансах, торгівлі, на державній службі і т.ін. Культура у них європейська міська, без істотних проявів місцевих особливостей.

Кольорові (мулати чи метиси). Третю за чисельністю етнорасову групу населення Південно-Африканської Республіки становлять кольорові. Їх кількість сягає 4 млн чоловік, понад 9% населення країни. Всі вони розмовляють мовою африканс чи англійською, сповідують протестантизм.

На початковому етапі європейської колонізації півдня Африки шлюбні зв'язки білих колоністів з готентотками, особливо рабінями, було масовим і звичним явищем. Після скасування у 1834 р. рабства частина нащадків від змішаних європейсько-готентотських шлюбів (мулатів) почала повертатися до своїх племен, але більшість із них розселилася по всій Капській колонії. Це етнорасово змішане, етнічно маргінальне і соціально знедолене населення створювало значне напруження в колонії. Зусиллями місіонерів, зокрема Андерсона, робилися спроби повернути їх до життя у звичній родоплемінній організації. Було створено три територіальні племена мулатів з виборними вождями на чолі. Але ці спроби не одержали подальшого розвитку, бо мулати як етнічні маргінали не були пристосовані до життя за традиціями готентотів.

Нині понад 60% кольорових проживають у містах і містечках, працюють у промисловості і сфері обслуговування, близько 30% — проживають у сільській місцевості, працюють по найму у сільському господарстві. Точно визначити кількість кольорових складно, бо вони місцями змішалися з готентотами, індопакистанцями, мальгашами та ін. Кольорові не мають чіткої етнічної орієнтації, у національному і культурному плані вони орієнтуються на африканерів.

Індопакистанці — загальна назва всіх вихідців з Південної Азії, переважно з Індії і Пакистану. Перші індійці, як контрактні робітники, були завезені на південь Африки у 1860 р. Їх використовували для роботи на плантаціях цукрової тростини. По закінченні контракту цим робітникам дозволяють тут залишатися для постійного проживання, купувати землю. Швидкий розвиток гірничодобувної промисловості потребував усе нових робочих рук. Власті заохочували в'їзд у країну вихідців з Індії. Слідом за робітниками прийшли купці, кустарі, люди вільних професій.

Нині більшість індопакистанців (3% населення Південно-Африканської Республіки) проживають у провінції Наталь. З них майже 32% зайнято у сільському господарстві, зокрема у приміському городництві, понад 25% у промисловості, близько 16% у торгівлі, решта — у ремеслах та вільних професіях.

Усі індопакистанці розмовляють мовами індоарійської групи індоєвропейської сім'ї мов, володіють мовою африканс чи англійською, 4/5 з них сповідує індуїзм, 1/5 — мусульманство сунітського напрямку, серед них є нечисленні групи сикхів. Індопакистанці важко змішуються з іншими етносами, важко сприймають чужий їм стиль життя, а тому в їхньому культурно-побутовому житті продовжують панувати південноазіатські традиції.

Крім того, в ПАР налічується близько 440 тис. переселенців з різних країн Азії.

Нині в ПАР проживає близько 44 млн чоловік. Понад 75% населення країни складають банту, кольорові — 9%, “білі” (африканери і англійці) — 14%. Ще у 1951 р. “білі” становили 20% населення країни. Зменшення їх відсотка спричинено швидким кількісним зростанням бантоїдних етносів.

3. МАЛАГАСІЙСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Острів Мадагаскар географічно належить до Африканського материка, але етнографічно населення острова представляє малайсько-індонезійський господарсько-культурний світ.

Малагасійці (самоназви — *мальгаші*, *малагасі*) розмовляють діалектами малагасійської мови західно-австронезійської групи австронезійської сім'ї мов. Свій етнонім малагасійці виводять від словосполучення *маті-хазу* — “*ті, хто очистив від лісу*”, що відоме на островах Океанії. Назву о. Мадагаскар пов'язують з літературною традицією. Марко Поло (XIII ст.) назвав о. Могодіско, сплутавши його з назвою м. Магадішо на південному сході Африки. На початку XX ст. на основі діалекту меринів склалася малагасійська літературна мова. Понад 50% малагасійців сповідує традиційні релігії, близько 10% — мусульманство сунітського напрямку, решта — християни (протестанти і католики). За расовою належністю малагасійці неоднорідні: у меринів переважають південноазіатські, у барів і макуаїв — меланезійські та негроїдні, в антаймурів — південноєвропейські антропологічні ознаки.

Малагасійці мають складну внутрішню мозаїку. Особливості етногенезу, історичного і соціального розвитку окремих груп малагасійців у своєрідних умовах екологічних ніш зумовили складання у них 14 субетносів та значної кількості етнографічних груп. Найбільші субетноси малагасійців — це мерини, цимихети, вези, антадруї, сакалави, антайсаки, барати та ін. Демокра-

тична Республіка Мадагаскар — одноетнічна держава з кількістю мешканців 17,4 млн чол. (2003 р.), малагасійці становлять у ній 99,9% населення країни.

Етногенез малагасійців вивчений недостатньо. Острів Мадагаскар був заселений двома міграційними хвилями: перша — III ст. до н.е.—перша половина I тис. н.е., коли на острові з'явилися вихідці з Індонезії; друга — VII–X ст., коли на західному узбережжі острова з'явилися араби та арабізовані суахілі. Деякі дослідники вважають за можливе датувати переселення малайців на о. Мадагаскар X–VIII ст. до н.е., бо історичні перекази малагасійців засвідчують їх боротьбу з місцевими низькорослими негроїдними племенами вазімбами. Малагасійці створили свої держави у XIII–XV ст.: Манабу і Буені на заході та Імерину в центральній частині острова. Поступово всі субетноси об'єдналися навколо Імерини, що в 1817 р. згадується як королівство Мадагаскар. Це сприяло консолідації субетносів у складі малагасійського етносу, який з 1960 р. живе у незалежній державі.

Традиційним заняттям малагасійців здавна було сільське господарство, зокрема мотичне землеробство. У колоніальний період вони перейшли до плужного землеробства. Вирощували рис, сорго, кукурудзу, маніоку, картоплю, таро, квасолю, каву, цукрову тростину, ваніль, ефіроносні культури, гвоздику, розводили личинок шовкопряда. Спостерігаються у малагасійців районні особливості у розвитку землеробства. У центральних районах країни на схилах гір і терасах вирощували рис, на сході країни — каву, цукрову тростину, ваніль, на півдні і південному заході — сорго, кукурудзу, на північному заході — рис, каву, гвоздику і т.ін.

Скотарство не набуло значного розвитку. Розводили малагасійці велику рогату худобу породи зебу. З початком XX ст. стали розводити овець і кіз, а на південному заході — ще й ангорських кіз, яких сюди завезли араби.

Уздовж морського узбережжя і річок населення займається рибальством. У відкрите море впливають у довбаних човнах з балансиrom індонезійського типу.

З ремесел успішно розвивалися виплавка заліза, ковальство, зброярство, у XVIII–XIX ст. — виготовлення кремнієвих рудниць, гончарство, плетіння з тростини і рисової соломи, ткацтво з конопель і бавовника, рафії і шовку, різьба по дереву і каменю, ювелірне ремесло і т.ін. У ткацтві широко використовувався горизонтальний ткацький станок азійського типу, а у ковальстві — поршневі ковальські міхи. Особливою популярністю у малага-

сійців користувалися шовкові тканини (лалеба) та декоративні тканини (рабан), що йшли на виготовлення одягу.

Найдавнішим типом поселень у малагасійців були укріплені поселення на пагорбах. Довкола них викопували рови, їх оточували частоколами, загорожею з кактусів, куців і ліан. Усі старі міста зберегли сліди давнього планування, бо розміщені на пагорбах. У центрі міста — площа, а від неї радіусами розходяться ступінчасті вулиці. У містах одно-, двоповерхові будинки з вальків чи цегли покривали черепицею. Після французького завоювання (1897 р.) у мерінів почали поширюватися хуторські поселення поблизу рисових полів.

Житло малагасійців доволі різноманітне. На східному узбережжі при спорудженні житла максимально використовували бамбук і равенал. Тут житло будували на палях, щоб захистити його від вологи і дощових вод. Дерев'яний каркас житла заповнювали равеналою, а в передгір'ях — бамбуком, стелю облаштували з кори. Під стрімким дахом із листя по фасаду хати облаштовували балкон.

На заході і півдні острова чотирикутне каркасне житло будували прямо на землі. Стіни заповнювали тростиною, дах покривали пальмовим листям. У сакалавів траплялося кругле житло зі стовпом у центрі, на якому кріпився критий солом'яний дах. Усе начиння тут виготовлялося з дерева.

Традиційний одяг чоловіків (набедрена пов'язка) та жінок (коротка спідниця) витіснений європейським одягом. Із традиційного одягу збереглася лише ламба — прямокутний шматок тканини 2,5×1,5 м білого кольору чи смугастого полотна з широкою облямівкою по краях. При роботі у полі ламбу обмотують довкола талії і стегон, в холодну пору нею обгортають тіло від голови до п'ят, у святкові дні її накидають на плечі, перекинувши через одне плече. Шовкові ламби темно-червоного кольору використовують у поховальних обрядах. Декоративні тканини виготовляють із волокон пальми рафії. Особливою популярністю користувалася декоративна тканина рабан, що оздоблювалася різнобарвним геометричним орнаментом.

Основною формою соціальної організації малагасійців була сільська община з виборним головою. Водночас сільська община була найменшою адміністративною одиницею феодальної держави, а тому її голова виконував і деякі державні функції. На заході і півдні острова зберігалися пережитки родової і сімейної общини. Загального поширення набула мала сім'я з вірілокальним поселенням та патріархальною лінією ведення спорідненості. Місцями збереглися пережитки левірату та кроскузенного шлюбу.

Малагасійці задовго до приходу європейців створили оригінальну високорозвинену культуру. Ще в X ст. на основі арабського алфавіту вони склали власне письмо (сурабе), а в першій половині XIX ст. перевели його на латинський алфавіт. Здавна їм відомі десяткова система лічби і сонячний календар. Народне мистецтво у них мало виражений прикладний характер: різьба по дереву і каменю, розпис кераміки, орнаментування тканин і плетених виробів. Особливої уваги заслуговують музичне мистецтво і поезія малагасійців. Поезія у них має музичне оформлення і виконується як ритмічна пісня. Основні музичні інструменти — “співаючий” лук і барабани. Поширеними видами розваг є бої биків, півнів, ігри в шашки і т.ін. Але найбільшою популярністю користуються змагання поетів у дотепності, красномовності, кмітливості.

Традиційна релігія малагасійців — культ духів предків-першопоселенців, духів природи, обожнюваних правителів, верховних першопредків Занахара та Аніаманітра, віра в перевтілення душі, а головне свято — Новий рік (“свято обливання”).

Розділ XX

СХІДНОАЗІЙСЬКА ПРОВІНЦІЯ

Провінція займає територію Японії, Південної і Північної Кореї, Китаю та Монголії. Населення провінції належить до тихоокеанської (східноазійської) підраси великої монголоїдної раси, і лише в Японії проживають нечисленні групи населення, які належать до айнської підраси великої австралоїдної раси. Переважна більшість етносів розмовляє мовами сіно-тибетської, алтайської та паратайської мовних сімей, а мови окремих етносів належать до самостійних мов. У минулому в східноазійській провінції були поширені майже всі відомі ГКТ. Нині тут поширені такі з них: а) мисливці, рабалки і збирачі півдня КНР; б) збирачі і рибалки помірної зони Японії і Китаю; в) мотичні землероби високогірних зон; г) орні землероби (іригаційне і терасне землеробство) з переважаючим вирощуванням рису, інших зернових і просяних культур; г) скотарі-оленярі півночі Китаю; д) кочові скотарі. Етноси східноазійської провінції відзначаються різноманітністю господарських і культурно-побутових традицій, а тому характеризуються за історико-етнографічними областями.

1. ТИХООКЕАНСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область охоплює населення Японії, Китаю, Республіки Кореї, Корейської Народної-Демократичної Республіки та Республіки Тайвань, яку Китай не визнає незалежною державою. Етноси області відзначаються своєрідною етнічною історією та культурно-побутовими традиціями, тому кожен із них характеризуємо окремо.

Японці (самоназва — *ніхон-дзін*) становлять 99% населення Японії. Загалом вони належать до східноазійської підраси великої монголоїдної раси, але домішки австронезійських расових ознак та абсолютна ендегамність спричинили формування своєрідного японського антропологічного типу. Японська мова належить до ізольованих. Сучасна літературна мова склалася на основі токійського діалекту. Писемність відома японцям з VI ст. Вона має змішаний характер: включає ієрогліфи китайського походження і словесну азбуку двох видів — катакана і хірогана. Сповідують японці синтоїзм, є серед них буддисти і християни.

Єдиний, міцно сконсолідований японський етнос зберіг певну внутрішню етнографічну мозаїчність, що проявляється в наявності етнографічних і локальних груп. Найвідоміша з етнографічних груп японців — рюкюсці, жителі островів архіпелагу Рюкю. Від решти японців вони відрізняються своєрідним діалектом і особливостями одягу, звичаїв і традицій. У середні віки рюкюсці створили своє державне об'єднання. У свою чергу, рюкюсці поділяються на острівні локально-територіальні групи.

Своєрідне етнографічне явище всередині японського етносу складають *буракамини* (*ета*) — “жителі особливих поселень”. Ета — нащадки людей “нечистих” професій: чинбарів, сміттярів, блазнів, які в середньовічній Японії входили у безправні групи і жили в окремих поселеннях. У Японії й нині налічується 600 таких поселень, а загальна кількість буракаминів коливається в межах 2–3 млн чоловік. На побутовому рівні вони й нині дискримінуються. Вимушена ендегамія і тривала економічна і політична дискримінація спричинили перетворення ета в особливу етнографічну групу кастового характеру.

Японський етнос сформувався на основі груп носіїв енеолітичної культури яйої, які всередині I тис. до н.е. з півдня Кореї переселилися на Японські острови. Переселенці тут застали айнські та окремі австронезійські племена. Прибульці змішалися з аборигенами, мовно і культурно асимілювали їх. Утворення у IV

ст. загальнояпонської держави Ямато прискорило консолідацію населення. У цей час в Японії посилювався китайський вплив. Саме з Китаю були запозичені давні методи землеробства, окремі елементи архітектури (вигнуті дахи, особливі способи покриття їх черепицею), тип розстібного халата з широкими рукавами, ієрогліфічне письмо, придворний етикет і т.ін. “Реформи Тайка” (645–701) реорганізували державно-політичну і адміністративну систему країни за китайським зразком. Саме в цей час у Японію почав проникати буддизм.

На X ст. племінний поділ населення Японії повністю зник, натомість утвердилася його етнографічно-територіальна мозаїчність, склалися літературна мова та загальнояпонські етнічні традиції. В умовах територіальної, господарської, культурної і політичної ізоляції японський етнос розвивався впродовж X–початку XIX ст. Після революції 1867–1868 рр. у країні почали розвиватися капіталістичні відносини, Японія покінчила з майже тисячолітнім ізоляціонізмом. Це сприяло проникненню досягнень європейської культури. Європеїзація економічного і політичного життя прискорилося після Другої світової війни, однак не знищила традиційного культурно-побутового життя японців.

Основа традиційної економіки японців — орне поливне землеробство. Основною господарською культурою є рис, що вирощується на заливних полях. Рисом зайнято понад 50% усіх орниць. Техніка обробки рисових полів у Японії така ж, як і в Китаї. Крім рису вирощують пшеницю, ячмінь, городні культури, овочі, картоплю, соєві боби, батат, цитрусові, фрукти і т.ін. Помітну роль у сільському господарстві відіграють чаївництво, садівництво, тютюнництво і квітникарство. Улюблені квіти японців — хризантеми і квітуча неїстівна вишня (сакура), квітка якої стала національною емблемою Японії.

З неземлеробських галузей сільського господарства найбільшого розвитку в Японії набуло шовківництво, що було запозичене в Китаї ще в перші століття нашої ери. В ньому зайняті жінки. Найінтенсивніше шовківництво розвивалося в середній частині о. Гонсю, на заході о. Кюсю (біля м. Нагасакі).

Тваринництво в Японії слабо розвинуте. Лише на о. Гоккайдо, де хороші випаси, розводили ВРХ, свиней і коней. Молочне господарство слабо розвинене, бо японці аж до середини XX ст. традиційно майже не вживали молока в їжу.

Важливу роль у житті японців здавна відіграє рибальство, добування молюсків, крабів, креветок, омарів, їстівних водоростей, вирощування перлів тощо.

Домашні промисли і ремесла, що мають давні корені, не втратили конкуренції з промисловістю і занепали. Нині ще не втратили свого значення виплітання циновок і плащів із рисової соломи, капелюхів для захисту від сонця, декоративна різьба по дереву, вишивання по шовку.

Живуть японці в містах, містечках і селах. Нинішні міста мають сучасну європейську архітектуру. У містечках і селах зберігається традиційна японська архітектура з вулично-лінійним плануванням поселень. Традиційне одно-, двоповерхове житло японців здавна має каркасно-стовпову конструкцію з розсувними стінами із рам, що обклеюються воскованим папером чи картоном. Рами пересуваються у пазах, тому внутрішні приміщення житла легко перепланувати. Одна стіна житла глуха, дощана. Уздовж цієї стіни влаштовуються ніші. Підлога піднята на палях (до 1 м), дах високий, критий черепицею або соломою. Підлогу здавна накривали циновками, на них та на матрацах японці спали. Вони не користувалися ліжками та меблями. Удома сиділи на підлозі на плоских подушках, обідали за дуже низькими столиками. Стільці, табуретки, столики розміщували лише у вітальні.

Нині японці одягаються переважно в європейській одяг, ходять, як правило, без головних уборів. Неробочим традиційним одягом є розстібний плащ з широкими рукавами (кімоно). Чоловіче і жіноче кімоно різняться лише за кольором, кроєм і довжиною рукавів. Обов'язковим елементом традиційного кімоно є пояс обі (у чоловіків вузький, у жінок — широкий), що зав'язується ззаду на талії великим бантом.

Улітку чоловіки працювали лише в набедреній пов'язці та у солон'яному брилі з широкими полями, а в прохолодну погоду одягали штани і коротку курточку з вузькими рукавами. Для захисту від дощу використовували солом'яний плащ з отвором для голови. Пишні зачіски робили лише знатні й багаті, нині — лише жінки. Традиційне взуття (гети) — це підощва з двох поперечних дощочок (до 10 см заввишки) з кріпленнями, що пропускаються між великим і другим пальцем ноги. Для тривалої ходьби використовували солом'яні чи гумові сандалети з плоскою підощвою, але з таким кріпленням, як у гетів. Удома японці ходять босі або в коротких білих шкарпетках. У містах і селах поширені шкарпетки, підшиті гумою. Чоловіки доволі часто татуювали тіло. Мотиви татуювання дуже схожі до індонезійських та океанійських.

У японців переважають національні страви. Основу кухні становить прісний варений рис, який їдять з приправами із соєвих

бобів, тушкованих, квашених чи маринованих овочів та риби. Японці споживають багато риби, устриць, кальмарів.

Японська сім'я — це переважно мала моногамна двопоколінна сім'я. Три-, чотирипоколінні сім'ї — рідкість, зустрічаються лише в глухих районах. У сімейних стосунках переважають патріархальні традиції.

Японці добре зберегли свою народну творчість: легенди і перекази, поезію, живопис, мистецтво чаювання, оформлення букетів (ікебану), архітектуру і мистецтво декоративних садів, традиційну оперу, ляльковий театр, храмовий театр, світський театр (кабукі) і т.ін. Японці дбайливо оберігають пам'ятки історії і культури, свята і обряди. Дотримання давніх традицій вважається необхідною умовою гідності кожного японця. Не втратило свого значення й прикладне мистецтво, зокрема однотонна поливна і розписна кераміка; виготовлення ляльок із дерева, паперу, соломи і глини; плетення віял із бамбука.

Сучасні японці доволі прагматичні в релігії. Так, у синтоїстських храмах вони одружуються, а похорон здійснюють за буддистськими обрядами. Синтоїзм — це своєрідне поєднання культури сил природи з культом предків, особливо з культом предків імператорської родини. Він проповідує вічність японської держави, божественне походження імператора (мікадо). Японський буддизм запозичив з індійсько-китайського буддизму та синтоїзму ряд божеств, проповідує “будду майбутнього” Амітабу. В країні значного поширення набули буддистські та синто-тибетські секти.

Айни — нечисленний етнос (близько 20 тис. чол.) на півночі о. Гоккайдо. Вони належать до айнської підраси великої австралоїдної раси. Десь у часи раннього неоліту предки айнів емігрували з Південно-Східної Азії в Японію. Про походження айнів з цієї частини ойкумени свідчать австралоїдні ознаки їх антропологічного типу: чорне хвилясте волосся, сильно виражений третинний волосяний покрив на обличчі і тілі, широкий ніс, потовщені губи. Південносхідноазійське походження айнів засвідчується рядом культурних традицій: господарські будови на палях, ткацький станок, лук індонезійського типу, тканий халат, культ черепів.

З середини I тис. до н.е. предки японців витісняли айнів з о. Гонсю на північ о. Гоккайдо. Ще у XVIII ст. айни проживали також на півдні о. Сахалін, на Курильських островах та на крайньому півдні Камчатки. Нині вони населяють лише північ о. Гоккайдо, інші групи айнів були асимільовані нівхами та ітельменами.

Основними заняттями айнів були рибальство, морське і сухопутне полювання та збиральництво. Окремі групи під впливом японців займалися вирощуванням проса. З промислів і ремесел у них успішно розвивалося виготовлення дерев'яного посуду. Гончарство айни втратили ще в перші роки своїх контактів з японцями. Дерев'яний лакований і металевий посуд став у них предметом нагромодження. Металеві вироби вони одержували від японців. Мисливська зброя айнів — гарпуни, остені з поворотним гаком, лук і стріла.

Традиційне житло — наземна, каркасно-стовпова споруда, стіни і дах якої заповнювались і накривались снопами тростини. Одяг — набедрена пов'язка чи пояс і розстібний халат з вузькими рукавами. Полотно ткали з волокон в'яза і кропиви. Зберігся у них давній звичай татуювати руки і губи у жінок. Літні чоловіки носили бороди.

Традиційні вірування — віра в духів і господарів природи, в астральні божества. Поширений у них був культ ведмеда з вихованням ведмежати в клітці. Свято ведмеда супроводжувалося піснями і танцями.

Корейці (99% населення двох корейських країн). Загальна кількість населення Південної і Північної Кореї — 70 млн чол. (2003 р.). Давня назва Кореї — Чосон, Чосон Сарам — “країна ранкової свіжості”. З X ст., від династії Корьо, країну називають Коресю, а від назви країни пішов етнонім “корейці”. Нині корейці становлять 99,6% населення обох корейських держав. Наляжать вони до східноазійської підраси великої монголоїдної раси, їхня мова належить до ізольованих, сповідують християнство, буддизм, конфуціанство.

У формуванні етносу корейців брали участь три етнічні групи: палеоазійські, протоалтайські та австронезійські. Провідну роль в етногенезі корейців, очевидно, відіграли протоалтайці, які на півночі Кореї і в південній частині Маньчжурії створили державу Чосон (XII–II ст. до н.е.). У X ст. поновлюється політична єдність країни. Політична консолідація населення та становлення літературної мови на основі звукової азбуки з 29 знаків, що була запроваджена в 1443 р., прискорили процес етнічної консолідації населення. Розквіт середньовічної Кореї припадає на XV–XVI ст. У 1637 р. країну підкорила маньчжурська династія Цін, яка провадила політику ізоляціонізму аж до кінця XIX ст.

Основне заняття корейців — орне землеробство, а основна культура — рис (заливний чи суходольний). Рисові поля діляться на клітки (чеки), які обгороджені земляними валиками, що

утримують воду на полях. На схилах гір і пагорбів рисові поля влаштовують терасами. Крім рису корейці вирощують ячмінь, пшеницю, кукурудзу, чумизу, гаолян, сою, квасолю, червоні дрібні боби, картоплю, батат, коноплі, рамі (китайську кропиву), тютюн, кунжут, лікарські рослини, баштанні, городні, садові культури і т.ін.

Тваринництво у корейців слабо розвинене. Вони розводять свиней, ВРХ, овець і кіз, коней, собак, м'ясо яких споживають в їжу. Одна з давніх галузей — шовківництво, а гусінь шовкопряда підгодовують не лише листям тутових дерев, а й листям дуба і рицини.

Вздовж узбережжя були розвинуті рибальство, вилов крабів, каракатиць, креветок, трепанги, молюсків, збирання водоростей.

Значного розвитку в Кореї набули різні промисли і ремесла, а такі, як кераміка, лозоплетіння, виготовлення лакованих виробів з перламутровою інкрустацією, різьба по дереву, виплітання з соломи, ткацтво, не втратили свого господарського значення і побутової ролі й сьогодні.

Сільські поселення корейців розташовані вздовж річкових долин та доріг, більшість із них мають рядову чи вуличну забудову. У вуличних селах кілька сотень садиб прилягають одна до одної. Кожну садибу колись обгороджували, і між ними виникали вузькі пішох\342улиці. Сільська площа, на якій влаштовували зібрання, лежала на околиці села. Інколи село з городами було обнесене суцільною глухою загорожею.

Корейське прямокутне житло каркасно-стовпової конструкції переважно двокімнатне: кухня-їдальня+спальня. Вікна і двері розсувні на дерев'яних рамах, що обклеюються папером. Житло, як і в інших народів Східної Азії, обігріває велика піч-кан (корейською мовою — “ондоль”). Він займає цілу спальню і замінює собою підлогу. Корейці стелять на кан ватяні матраци для сидіння і спання. Тому, входячи до приміщення, вони знімають взуття. Меблі у житлі — це низькі столики і скрині для одягу. Великого поширення у корейців набули різноманітні глиняні корчаги, дерев'яний і мідний посуд.

У корейців переважає рослинна їжа. Споживають вони також рибу і м'ясо. Щоденна їжа: капуста, суп, рисова, чумизна чи ячмінна каші, які замінюють корейцям хліб. Їх споживають з приправами із червоного перцю, оцту, настоянок із сої. Корейці споживають у їжу також багато бобових. Щоденною і улюбленою стравою корейців є рис. Корейці, як і китайці, не п'ють коров'ячого молока, чай також п'ють рідко.

Традиційний жіночий одяг — коротка розстібна з вузькими рукавами кофта і широкі штани. Крім того, жінки одягають широку розстібну чи зшивану спідницю, що підперізується довгим поясом вище талії. Донедавна жінки, за давньою традицією, бинтували груди. Дівчата і молоді жінки одягали яскравий одяг червоного, синього, зеленого, жовтого кольорів, а літні жінки — білого кольору.

Чоловічий одяг складався з куртки, поли якої стягувалися тасьмою на правому боці, та широких білих штанів. У дощову погоду одягали плащ із рисової соломи чи просмоленого паперу. Зимові куртки і штани підбивали ватою або хутром. Селяни носили сандалети з мотузків чи соломи, капелюхи виплітали з соломи чи бамбукових волокон.

Для сімейного життя корейців у минулому були характерні панування патріархальних відносин, необмежена влада голови сім'ї над жінкою і дітьми. Дітям, навіть дорослим синам, заборонялось у присутності батька сидіти, курити, голосно говорити. По смерті батька головою сім'ї ставав старший син. Корейці стійко дотримуються сімейних традицій — родинних, весільних, похвальних, поминальних. Важливу роль в обрядах відіграють процесії з різнокольоровими ліхтариками, картонними зображеннями тварин, зміїв, чудовиськ. Шлюб раніше обов'язково засвідчувався письмовим документом на червоному папері, бо червоний колір — символ радості. Найбільші з народних свят — Новий рік і свята врожаю, що супроводжуються музикою, танцями і спортивними змаганнями.

Важливе місце в сімейних обрядах належить культу предків, на честь яких колись регулярно робилися жертвоприношення.

Національна гордість корейців — їх багате образотворче мистецтво, архітектура, скульптура, живопис, ювелірна справа. У фольклорі до нинішніх днів вони зберегли героїчні пісні і легенди, давнє коріння має оригінальна корейська народна музика.

Китайці (92% населення країни) — найчисленніший етнос земної кулі. Їхня загальна кількість становить понад 1,2 млрд чол. Етнічна історія китайців починається ще в IV тис. до н.е. в басейні р. Хуанхе, коли тут виділилися землеробські племена, носії неолітичної культури яншао. У II тис. до н.е. сформувалась етнічна спільнота давніх китайців (*хуася*). У часи існування імперії Цінь процес консолідації китайських племен настільки поглибився, що китайців в правлячюю династією почали називати *ціньжень* ("люди цінь"). У Стародавній Індії Китай називали за іменем династії Цінь "країна Чіна" (Чінастан). Після походів

А.Македонського ця назва у децю змінений формі набула поширення в Греції і Римі. Від латинського Sina походять європейські назви Китаю: англійська China (Чайне), німецька China (Хіна), французька la Chine (ля Шін).

У часи правління династії Хань (III ст. до н.е.—III ст. н.е.), яка об'єднала території від Тихого океану до Східного Туркестану і від Маньчжурії до Південно-Китайського моря, починає поширюватися політонім *ханьжень* (“люди хань”). Політична і господарсько-культурна дезінтеграція Китаю IV–VI ст. прискорила зміну багатьох етнічних стереотипів цінженів, на основі яких упродовж VII–X ст. завершилося складання сучасного китайського етносу з етнонімом *ханьжень* або *ханьцзу* (“народ хань”). Самі китайці найчастіше себе називають *хань* чи *ханьци*. Для назви громадян країни Китаю, незалежно від їх етнічної належності, використовується термін *чжунгожень* (“люди Середнього царства”).

Китайці в антропологічному відношенні досить однорідні: більшість із них належать до тихоокеанської підраси, а південні китайці — до південноазіатської підраси великої монголоїдної раси. Розмовляють вони китайською мовою, яка належить до однойменної групи сіно-тибетської сім'ї мов. З давніх часів у китайців існує літературна мова, поряд із якою поширені діалекти. Нині в побуті переважає пекінський діалект. Китайці доволі байдужі до релігії. Одні з них сповідують конфуціанство, другі — буддизм, треті — культ предків, четверті — християнство різних течій.

Основне заняття китайців — орне, а на півдні країни й мотичне землеробство. Упродовж тисячоліть у китайському землеробстві вирощують дві основні продовольчі культури — рис і пшеницю — та дві технічні — шовковицю і чай. Крім них, вирощують просо, гаолян, бавовник, тютюн, чумизу, кукурудзу, кунжут, бобові, опійний мак. Садівництво розвивалося на півдні країни, зокрема на півострові Шаньдун. Культура пшениці в Китаї вирощується з III тис. до н.е. Нині її вирощують на півночі країни. Центральні райони країни — пшенично-рисовий район: улітку вирощують рис, узимку — пшеницю. Рис китайці вирощують з глибокої давнини. Тутову шовковицю китайці розводять у долинах річок Сінцзяна і Янцзи з II тис. до н.е., а дубового шовкопряду у провінції Шаньдун — з VII–VIII ст. н.е.

Китайці створили різноманітні знаряддя землеробства. Уже наприкінці II тис. до н.е. у них з'явився плуг, а в V ст. до н.е. — дворядна сівалка, система зрошення зі штучними озерами, став-

ками, каналами і дамбами. Уже з I тис. до н.е. китайці в горах влаштовують тераси-грядки, удобрюють ґрунти та використовують сівозміни.

Хоча тваринництво в Китаї своїм корінням сягає доби неоліту, але воно завжди відіграло лише допоміжну роль. Китайці розводять свиней, кіз, овець, ВРХ, коней, гусей, качок, курей. Свинарство і птахівництво не втратило свого значення й сьогодні. ВРХ, мулів, ослів використовують як тяглову худобу. Молоко китайці, як і більшість етносів Східної Азії, зовсім не вживають у їжу.

Значного розвитку в Китаї набули ремесла і промисли, зокрема такі, як ткацтво, гончарство, теслярство, плетіння, вишивання, різьба по дереву і каменю. Китай дав людству ряд художніх ремесел: виробництво порцеляни, шовкових тканин, паперу, туші, лаків, художнього бронзового литва, виготовлення розписаних і різьблених лакових виробів, дерев'яної гравюри, виробів із нефриту і т.ін.

Традиційне житло китайців — прямокутна дво-, трикімнатна стовпово-каркасна хата з двосхилим солом'яним, очеретяним, тростиновим чи черепичним дахом (фанза), що тримається на вкопаних у землю стовпах. Каркасні стіни не виконують жодної опорної функції. Залежно від місцевих умов їх заповнюють утрамбованою глиною, вальками, цеглою, деревом, на півдні — колотим бамбуком або заплітають лозою, а на півночі закладають камінням. У більшості випадків у житлі відсутня стеля, інколи її замінюють настелені циновки чи в'язанки очерету. Хата фасадом, дверима і широким вікном, як правило, обернена на південь. Віконну раму колись заклеювали папером.

Значну частину житла займала тепла лежанка (кан). До кану прилаштовували грубку для варіння з вмонтованим у неї чавунним котлом. Гаряче повітря разом з димом проходило під каном і виходило через дах. Для спання кан настеляли циновками чи овечими шкурами. На півдні житло не мало кану. Піч чи жаровню для приготування їжі тут влаштовували надворі. Якщо житло стояло поряд із водоймою, то над водою влаштовували терасу на палях. Зрідка на півдні у китайців зустрічається житло на палях, яке вони запозичили від своїх етнічних сусідів.

Давні транспортні засоби китайців — двоколісний візок (че) та одно-, двоколісні тачки. У китайців майже повністю відсутня тяглова худоба. На ріках, водоймах, уздовж морського узбережжя для перевезення вантажів вони використовують плоскодонні човни (джонки) різного розміру.

Традиційний одяг китайців з глибокої давнини являє собою розстібну кофтину, верхню розстібну куртку-безрукавку, штани з широкою матнею, пояс чи пасок. Відмінність між чоловічим і жіночим одягом незначна: жіночі куртки застібаються зліва направо, а чоловічі — посередині грудей. У XIX–XX ст. у містах і селах більшість жінок одягали довгі штани і короткі куртки, а заможні та інтелігентки — полотняні і шовкові, оздоблені вишивкою і аплікацією халати. Зимові штани і куртки підбивали ватою. У холодну пору одягали шуби. Головний убір взимку — хутряна шапка, влітку — солом'яний бриль, тубетейка чи біла пов'язка довкола голови. Взували китайці полотняні черевики з підшитою підошвою, на півдні — різні сандалети, а у XX ст. поширилося шкіряне європейське взуття. Святковий одяг мав такий самий покрій, як і щоденний, але був виготовлений із шовкових тканин, мав розкішну вишивку і аплікації. Зверху ще одягали святкові широкі розстібні халати з широкими рукавами. В Китаї ханського періоду (III ст. до н.е.–III ст. н.е.) такі халати було прийнято одягати відразу на тіло.

До кінця XIX ст. основу соціальної організації китайців становили великі патронімічні групи (“цзунцзу”) — екзогамні групи споріднених сімей, що походять від спільного предка по чоловічій лінії. Такі сімейно-родинні групи зберегли певну ідеологічну та господарсько-культурну єдність. Структура і функції цзунцзу об'єднує в одній системі як прямих, так і непрямих родичів по лінії батька і матері. Особливості цзунцзу відбилися на антропомінії. На першому місці у китайців стоїть прізвище. Найбільш поширені китайські прізвища, що склалися уже в перші століття нашої ери — це Ван, Чжан, Лі, Чань, Хуан. На другому місці — власне ім'я, що включало спільний елемент усіх людей одного покоління у складі цзунцзу. Тому впродовж життя ім'я людини змінюється залежно від того, до якої вікової групи воно входить. Третя частина прізвища китайця свідчить про місцевість, з якої походить людина.

Китайська сім'я в минулому й нині характеризується пануванням патріархальних відносин, безумовним підкоренням дітей волі батька. Якщо жінка не народила сина, то чоловік мав право взяти собі наложницю, яка б народжувала йому ще дітей, бо традиція вимагала, щоб обряди вшанування предків і родичів виконував лише син. Якщо вдова виходила заміж удруге, це вважалося її серйозною провинною. Якщо ж вона зберігала вірність своєму померлому чоловікові і залишалася самотньою, то її глибоко шанували.

Традиційний господарський календар китайців тісно пов'язаний з народними святами. Найбільшим із них є Новий рік, що стоїть першим у місячному календарі. Другим великим святом є Лунтайтоу (“Дракон підняв голову”), що відзначається другого дня другого місяця, третім — весняне свято Цин-мін (“Чистота і ясність”) — третього дня третього місяця. Аналогічні свята відзначаються протягом цілого року.

Китайці, сповідуючи різні релігії, продовжують дотримуватися багатьох традиційних вірувань і обрядів. Вони часто поклоняються космічним божествам, силам природи, душам і духам предків, злим і добрим духам. Крім того, у них багато духів-покровителів (“господарів”) ремесел, рік, озер, гір. Китайці вважали, що після смерті душа родича залишається жити в садибі, поруч із родиною. Якщо душу померлого не задобрювати (не влаштувати пишного похорону і поминок, не приносити жертвоприношень), то вона не буде оберігати сім'ю, а почне їй шкодити.

2. ТИБЕТСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область охоплює територію Тибетського автономного округу, прилеглі території китайських провінцій Гуанси, Цинхай, Сичуань, Юньнань, прикордонні райони Індії та Бутану. Основним населенням історико-етнографічної області є тибетці та близькі до них лоби, цяни, нуї, дулуни, мови яких разом з тибетською належать до центральної групи сіно-тибетської сім'ї. Крім них тут проживають китайці та хуейї (дунгани), групи казахів і тюркомовних соларців, а також нечисленні групи монгололомовних етносів.

Найчисленнішим етносом області є тибетці (*самоназва пйоба*), кількість яких сягає понад 5 млн чол. Крім їх загальної самоназви, широко використовуються місцеві (територіальні) назви: амдови, камби (кхалепи), сінані і т.ін. Належать вони до далекосхідної підраси великої монголоїдної раси. Сповідують буддизм ламаїстського напрямку.

Основними заняттями населення області з давніх часів є гірське осіле землеробство та напівосіле землеробсько-скотарське і кочово-скотарське господарство. Орне зрошувальне землеробство зосереджене в долині р. Цангпо та її притоки Субансірі. Землероби вирощують ячмінь, рис, пшеницю та інші зернові. Близько половини населення зайнято в напівосілому і кочовому скотарстві. Скотарі розводять овець, кіз, ВРХ, коней і яків. Останні

використовуються як в'ючні і тяглові тварини. Важливу господарську роль відіграють у них домашні промисли і ремесла, зокрема ковальство, гончарство, ткацтво, килимарство, бронзове литво, різьба по дереву і каменю, обробка шкур тощо.

У містах і землеробських районах основне житло — чотирикутний дво-, триповерховий кам'яний будинок із плоским дахом. У гірських і степових районах житлом кочовиків є шатра з тканин, виготовлених із шерсті яків. Одяг скотарів — це широкі халати і плащі з шерстяних тканин. Інколи на плечі вони накидають оброблені шкури яків. Як чоловіки, так і жінки одягають шкіряні штани, взимку — хутряні шуби. Дуже різноманітні головні убори, зокрема конусоподібні шапки, що оторочуються хутряною смужкою. Жінки часто оздоблюють голови уборами-зачісками. В їжі тибетців велику роль відіграють різні м'ясні і молочні страви, зокрема, густе як вершки молоко яків і виготовлений з нього сир. Замість хліба вживають запарену в окропі ячмінну муку, прісні коржі з пшеничної чи рисової муки.

Для суспільних і сімейних відносин тибетців характерне панування патріархально-феодалних відносин. Усім суспільним і господарським життям Тибету керували великі монастирі. Кожна тибетська сім'я повинна була віддати у монахи одного чи двох синів. Сім'я в тибетців мала, шлюб вірілокальний. Зрідка зустрічається полігамія для чоловіків та пережитки поліандрії.

Народна творчість і святково-обрядова культура етносів Тибету нерозривно пов'язані з буддизмом. Так, найбільше свято — Новий рік — супроводжується релігійними танцями лам. Народна творчість представлена різними жанрами фольклору, особливо казками, ритуальними танцями в масках, театралізованими виставами на епічні та релігійно-міфологічні теми.

3. УЙГУРСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область займає територію Синьцзян — Уйгурського Автономного Району Китаю, в якому проживають переважно етноси тюркської групи алтайської мовної сім'ї. З 16 млн чоловік тюркської мовної групи, які проживають у Китаї, 84,4% складають уйгури. Крім того, уйгури проживають в Алма-Атинській та Курганській областях Казахстану. До них близька нечисленна група соларців. Крім них тут проживають групи тюркомовних (казахи, киргизи, узбеки, тувинці) та монгололомовних (монголи, буряти, туї, дунсяни, дуари) етносів, основні етнічні території яких

лежать поза уйгурською історико-етнографічною областю. За расовими ознаками уйгури належать до паміро-ферганського антропологічного типу південноєвропейської підраси великої європеїдної раси, але в них також помітні певні домішки різних антропологічних типів монголоїдів.

Основне заняття уйгурів — поливне орне землеробство. Вони вирощують рис, пшеницю, городні, маслинові і технічні культури, займаються садівництвом. У гірських районах Хотана і Хамі займаються переважно скотарством і розводять овець, кіз, коней, верблюдів, ВРХ. Допоміжну роль у них відіграє рибальство, полювання і збиральництво. Важливе значення мають промисли і ремесла, зокрема, обробка шкур і виготовлення шкіряних виробів, килимарство, ткацтво, кераміка, виготовлення мідного посуду, ювелірна справа.

Житло уйгури будували з невипаленої цегли. Його основу становив стовповий каркас. Дах житла плоский чи похило-двохилий. Перед входом у житло влаштовували закриту терасу. Внутрішнє планування житла — дві-три кімнати, витягнуті в один ряд. У кімнатах були холодні та утеплені лежанки, ніші у стінах для зберігання постільної білизни та посуду. Вогнище у вигляді каміна також влаштовували в стіні. Одяг зберігали у скринях.

Для одягу уйгурів характерні як китайські, так і центральноазійські елементи. Чоловічий одяг — сорочка, штани, халат, шапка, тубетейка, шкіряне взуття, шкарпетки. Жіночий одяг — довга сукня центральноазійського крою, а на ній безрукавка. Взимку чоловіки і жінки одягали шуби. Жінки покривали голову вишитою тубетейкою. Основна їжа — млинці, коржики, локшина з приправами, пиріжки і пельмені з овочами і м'ясом, шашик, дині, фрукти і т.ін.

Для суспільних і сімейних відносин уйгурів характерне панування феодально-патріархальних відносин. Хоча тут утвердилася мала сім'я, але господарські та родинно-ідеологічні зв'язки патронімічних груп продовжували відігравати важливу роль до середини ХХ ст. Добре збереглася святково-обрядова культура уйгурів. Найповніше вона проявляється у традиційних весіллях, календарних святах і обрядах, релігійних ритуалах. Релігія уйгурів — іслам та шаманізм. Вони створили оригінальну монументальну культову архітектуру, своєрідну музику, пісні і танці.

4. МОНГОЛО-БУРЯТСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Охоплює територію Монгольської Народної Республіки, китайської частини Монголії та російської Бурятії. Советська та сучасна російська історіографія при класифікації етносів штучно розділяє монголів на кілька самостійних етносів і виділяє серед них як самостійні народи монгольської групи алтайської сім'ї мов такі: халка — монголи, монголи Китаю, західні монголи (ойрати), бурят-монголи, монгори, баоань, барга, дуари, дунсянь і т.ін. Насправді перелічені групи за рівнем свого етнічного розвитку є субетнічно-племенними утвореннями монголів. Їх наявність засвідчує, що в силу політичних чинників консолідація монгольського етносу ще не завершилась. Особливо різко назву *бурят-монголи* відкидає російська історіографія, яка в останні десятиліття безпідставно твердить, що буряти — цілком сформований самостійний етнос. Усі субетноси монголів характеризуються ознаками центральноазійського антропологічного типу континентальної підраси великої монголоїдної раси.

На сході монголо-бурятської історико-етнографічної області проживають китайці і дунгани (хуей), мова яких належить до китайської групи сіно-тибетської сім'ї, та маньчжури, сіби й інші етноси, мови яких належать до тунгусо-маньчжурської групи алтайської сім'ї. У західних районах області проживають казахи і тувинці, які розмовляють тюркськими мовами алтайської сім'ї, а на півночі, поруч з бурят-монголами, — росіяни.

Монголи населяють Монгольську Народну Республіку ("Зовнішню" Монголію), що в 1911 р. за допомогою Росії стала незалежною, з населенням у 2,6 млн чол., та китайську ("Внутрішню") Монголію, в якій нині проживає 22 млн чоловік. Із них монголами себе вважають понад 4 млн чол.

Господарство, матеріальна культура, суспільний лад і духовна культура усіх монголів загалом однакові. Незалежно від місця проживання, основним заняттям усіх монголів було кочове скотарство з розведенням коней, ВРХ, овець і кіз, верблюдів. На півночі упродовж року здійснювалися чотири перекочівки, на півдні їх число значно більше. Середні відстані перекочівок коливалися від 20 км на півночі до 200 км на півдні. У гірських районах літом використовувалися гірські випаси, восени — гірські долини, взимку — передгір'я. Худобу протягом року утримували на підніжних кормах під відкритим небом. Лише в захі-

дних районах Бурятії заготовляли сіно і взимку утримували худобу в хлівах, а гноєм удобрювали випаси.

Землеробство поливного напрямку розвивалося лише в суміжних з китайцями районах, подекуди у Внутрішній Монголії та, в незначних розмірах, у західних бурятів. Сіяли переважно пшеницю, ячмінь, просо. У результаті контактів з росіянами частково поширилося землеробство і в східних бурятів. Повсюдно у монголів розвинуте полювання на білок, байбаків, лисиць, вовків, а в прибайкальських бурятів відоме і рибальство. Серед промислів і ремесел провідну роль відіграють обробка шкур і виготовлення шкіряних виробів, ткацтво, ковальство, обробка дерева і виготовлення транспортних засобів, килимарство і т.ін.

Традиційні поселення монголів є тимчасові та постійні. Тимчасові поселення за формою бувають круглі або витягнуті зі сходу на захід. Постійні поселення зустрічаються у західних бурятів і частини осілих монголів. Вони мають витягнуту прямокутну форму забудови. Садиби доволі тісно прилягають одна до одної, а до вулиці обернені глухими стінами.

Житло кочового населення — розбірна, переносна повстяна юрта на дерев'яній решітчастій основі. Вона має конусовидний верх на тонких прямих жердках. Таку юрту можна назвати циліндро-конічною (монгольською), на відміну від циліндро-сферичної (тюркської). Входом вона обернена на південь, північна частина юрти призначена для гостей, східна — жіноча, західна — чоловіча.

Традиційний чоловічий і жіночий одяг монголів — халатоподібного крою. Верхній чоловічий одяг складається з довгого халата, що застібається зліва направо, з застібкою під правою рукою. Халат одягають на сорочку, а шийють його із шкур чи сукна, підперізують паском із кольорової тканини. Зимові халати підшивають овечою шкурою, літні — тонким полотном. Штани з широким кроком шийють із сукна чи шкур. Традиційні головні убори — фетрові шапки і шапки-малахаї. Взуття чоловіків і жінок — чоботи на товстій повстяній основі із загнутими вгору носками. Халяви чобіт оздоблюють кольоровою аплікацією. Взимку на ноги одягають повстяні шкарпетки і взувають чоботи.

Давній жіночий одяг складався з сорочки, халата з високими плечиками і безрукавки. На голові жінки робили “крилату” зачіску і одягали металевий вінець із великою кількістю підвісок.

В їжі монголів переважали м'ясо і молочні продукти. М'ясо вони їли слабовивареним із різними соусами. Робили запаси в'яленого і засоленого м'яса, а також м'ясної муки. З мучних страв відомі пиріжки та різні прісні печива. Варили овочеві супи, спо-

живали м'які та сухі сири, масло, кисле молоко, чай, кумис тощо. Крім того, вживали в їжу дичину, рибу, ягоди, гриби і т.ін.

Ще наприкінці XIX ст. у монголів панували феодально-патріархальні відносини, більшість племен зберігало поділ на патріархальні екзогамні роди, а в їх житті функціонували традиції родового ладу (кровна помста, родова взаємодопомога, родові культи і т.ін.). Важливу роль у житті населення відігравали буддистські монастирі. Туди віддавали одного із двох народжених у сім'ї хлопчиків. Хоча повсюдно в монголів пануючою була мала патріархальна сім'я, у вельможних і багатих траплялося багатоженство, продовжувала зберігатися виплата калиму і т.ін.

Високо розвинута народна творчість монголів, що включає багато пісень, прислів'їв і приказок, казок, легенд, історичних переказів, героїчний епос про богатирів. Великою популярністю користуються народні співці та оповідачі. Монголи створили чимало чудових зразків архітектури, скульптури, живопису. Глибокий слід у житті монголів залишив буддизм ламаїстського напрямку, що проник сюди в XII–XIII ст., але остаточно утвердився лише в XVI–XVII ст. Поряд із ним до XX ст. зберігалися рештки шаманізму.

Розділ XXI

ПІВДЕННО-СХІДНОАЗІЙСЬКА ПРОВІНЦІЯ

Провінція охоплює простори півострова Індокитай, острови Індонезії і Філіппін. Вона дуже неоднорідна за природно-географічними умовами, характеризується своєю етнічною і расовою структурою населення. Особливості історичного розвитку конкретних територій зумовили формування тут таких п'яти окремих історико-етнографічних областей: західноіндо-китайської, східноіндо-китайської, західноіндонезійської, східноіндонезійської, філіппінської.

1. ЗАХІДНОІНДОКИТАЙСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Займає вона простори М'янми (Бірма), Таїланду і Малайзії, Лаосу та прилеглих територій, що на крайньому заході і півночі населені етносами, які розмовляють мовами китайської і центральної груп сіно-тибетської сім'ї мов. Переважна більшість насе-

лення області розмовляє мовами тайської, камсуйської та інших мовних груп паратайської мовної сім'ї. Лише в М'янмі 88,8% населення розмовляє мовами сіно-тибетської сім'ї мов. Всього у М'янмі проживають 49,4 млн чол. (2003 р.). Найчисленнішими з них є м'янми (бірманці) — 75,3%, карени — 8%, чіни — близько 2%, качіни — 1,5% населення країни. У Таїланді 80,2% населення розмовляє мовами тайської групи паратайської сім'ї мов, а найчисленнішими етносами є кхотанці (сіамці) — 52,6%, лао — 26,8% населення країни. Всього у Таїланді проживають 82,8 млн чол. (2003 р.). У Лаосі 74% населення також розмовляє мовами паратайської сім'ї мов, серед них лао становлять 66,6%, а тхайї — 4,1% населення країни. Крім того, понад 11% населення країни розмовляє мовами групи палаунгва та 6,1% мовами групи м'яо-яо австроазіатської сім'ї мов. Всього у Лаосі проживають 5,6 млн чол. (2003 р.). У Малайзії 45% населення країни розмовляє мовами австронезійської сім'ї мов (малайці, яванці), 29% — китайською, 9% — мовами індоарійської групи індоєвропейської сім'ї мов. Всього населення Малайзії налічує 24,4 млн чол. (2003 р.). Місцеве населення належить до південноазійської перехідної раси, сеної — до ведоїдної малої раси, а семанги — до негриторської малої раси великої австралоїдної раси.

Бірманці (самоназви — *м'янми, менми, мранми*). Предки бірманців переселилися зі східної частини Тибету в I тис. до н.е. Найбільш ранні мігранти (етнос *теме*), заселивши рівнини і змішавшись з монами, стали предками сучасних чинів. Переселенці з етносу м'яо заселили долину р. Ірванді. У IV ст. вони створили державу Шріклетру, в якій з V ст. панував буддизм, була створена власна писемність. У IX ст. у долину р. Ірванді проникали мранми, які і стали ядром сучасних м'янмів. Їхніми предками були скотарі цяни, які жили на півночі Тибету та в китайській провінції Сичуань. В XI ст. вони створили державу Паган. В умовах політичного і господарсько-культурного панування м'янми асимілювали як споріднені етноси, так і групи етносів палаунг, шанів, монів. У результаті цього склалися субетнічні групи м'янмів: камани, м'янми, лаї, мергунці, тавойці, інти та ін. У 1885 р. М'янма була захоплена англійцями, а в 1947 р. — завойовувала незалежність.

Основне заняття м'янмів — поливне орне землеробство з використанням тяглової сили биків і буйволів. Наявність двох сезонів — сухого і дощового — дає можливість з одного поля збирати 2–3 врожаї на рік. У дощовий період ведуть рисопосадку на заливних полях. Кукурудзу, арахіс, соєві боби вирощують упро-

довж року, а в сухий сезон — тютюн, перець, картоплю, городні культури і т.ін.

Тваринництво у м'янів слабо розвинене. Як тяглову худобу вони використовують волів і буйволів, на м'ясо розводять свиней і домашню птицю. Вздовж морського узбережжя і річок займаються рибальством, у лісах — полюванням і заготівлею залізного дерева, в селах і містах — промислами і ремеслами. У традиційних ремеслах м'янми зберегли цехову організацію майстрів лакованих виробів, сріблярів, гончарів, ткачів, вишивальниць, майстрів обробки коштовних каменів, бамбука і т.п.

Села м'янів невеликі, складаються з кількох груп садиб. Житло — одно- або двокімнатна прямокутна будівля на палях. Перед входом влаштовують велику відкриту веранду, на якій практично проживає сім'я. Вогнище розпалюють на веранді, іноді на підвір'ї будують окрему кухню. Сплять на підлозі, розстеляючи ватяні матраци.

Чоловічий одяг складається з розстібної сорочки чи куртки з вузькими рукавами та незшиваної спідниці (лонджі — шмат полотна), що спереду на талії зав'язується вузлом. Голову накривають пов'язкою з вузлом на боці чи одягають шапочку на плетеному ковпаці-каркасі. Святковий одяг аналогічний, але шийють його з шовкових тканин. Взуття — сандалети, що взуваються на босу ногу, у свята одягають шкарпетки. Чоловіки татуюють тіло.

Жіночий одяг складається з легкої блузки чи курточки з застібкою під правою пахвою, лонджі і сандалет. Натільний одяг жінок — це довгий, нижче пояса ліф із цупкого накрохмаленого полотна та нижня лонджа. Натільний одяг водночас є купальним костюмом. Жителі М'янми купаються або обливаються водою два-три рази на день. Святковий одяг такий самий, але шиться з шовкових тканин, на нього нашивають коштовні гудзики. У свята жінки одягають персні, браслети, завушниці, оздоби для волосся. Дівчата і жінки збирають волосся в пучок на тім'ї чи потилиці, підлітки (хлопці і дівчата) голять голови як послушники буддійських монастирів.

Живуть м'янми малими моногамними сім'ями. Хоча традиція дозволяла багатошлюбність чоловіків, але траплялася вона лише у знаті. Головою сім'ї є чоловік, майно спадкується від батька до сина, а при відсутності прямого спадкоємця — від брата до брата. Жінка і дочки не успадковували майна глави сім'ї. Сім'ї, за чоловічою лінією спорідненості, зберігали традиційну взаємодопомогу. Шлюб здійснювався за вибором молодих, хоча формально укладався за договором батьків. До одруження моло-

дих прийнято обов'язково вивчати їхні гороскопи, складені для них, як і для кожного жителя країни, ще в дитинстві. Якщо гороскопи молодих не збігаються, то вони не одружуються.

Панівною релігією м'янмів є буддизм. Найбільш поширеним є напрям Тхеравади — південної школи буддизму. Поширені також різні секти буддизму, зокрема, секта мань, що проповідує відмову від чернецтва. Поряд з буддизмом зберігається культ 37 натів — духів-покровителів (господарів житла, води, рік, озер, гір, ремесел і т.ін.) на чолі з верховним духом Тхайя-мін.

Карени (самоназва *пгханьйо*) проживають в автономній області М'янми Карен. Вони поділяються на пвоїв (*карен б'юї* — “білі карени”), сгоїв (*карен нет* — “чорні карени”), бвеїв, йаоїв, янгхаоїв та ін. Сповідують буддизм, традиційні релігії, є серед них групи кальвіністів. З півночі Тибету вони переселилися десь у II тис. до н.е. Культура рівнинних каренів пвоїв дуже близька до культури м'янмів. Гірські карени зайняті у підсічно-вогневому та гірському терасному землеробстві (рис, кукурудза, бобові, бавовник, шипшина, тютюн, маслинові, городні і садові культури та ін.), розводять буйволів, биків, кіз, домашню птицю, збирають бамбук, деревну смолу, лікарські рослини, полюють на диких звірів, виловлюють слонів, уздовж річок займаються рибальством.

Чоловіки носять короткі штани, розстібну сорочку чи безрукавну куртку, налобну пов'язку, полотняну торбину через плече та сандалети. Жіночий одяг — це зшивана спідниця, пряма кофта без рукавів (у пвоїв біла, у сгоїв — чорна), у свята зверху одягають ще темний плащ і взувають сандалети.

Чіни (самоназви — *чіни, куки-чіни*) проживають в автономній області М'янми Чін. На північний захід країни вони також прийшли з півночі Тибету. Впродовж XII–XVII ст. сусідні етноси відтіснили їх у гірські, важкодоступні райони.

Основне заняття чинів — традиційне підсічно-вогневе землеробство з вирощуванням рису, бобових, проса, овочів, кукурудзи, цитрусових, бананів, папайї і т.ін. Допоміжну роль у господарстві завжди відігравали збиральництво, полювання, рибальство, лісові промисли (збирання смоли) та сплав лісу. Тваринництво і ремесла в них були слабо розвинені.

Чіни розміщують свої села на схилах. Задню стіну прямокутного житла становить схил чи скеля, а передню роблять на палях. Перед житлом будують на палях велику платформу, що виконує роль двору. На платформі влаштовують відкрите вогнище, інколи її накривають дахом.

Одяг чоловіків — це коротка спідниця або набедрена пов'язка, куртка з застібкою посередині, зверху плащ, що кріпиться на правому плечі. Голову чоловіки пов'язують шарфом, через плече одягають полотняну торбину. Жіночий одяг складається з короткої спідниці, куртки, плаща і великої кількості оздоб.

Чіни зберегли ознаки родоплемінного поділу, що знайшло відбиток у їх внутрішній мозаїці. Тому й нині чимало дослідників розглядають їх як групу споріднених племен чи близьких субетносів, виділяючи серед них такі: тіддими, фалами, кампелі, тхади, куки та ін. Усі вони зберігають традиційні релігії (анімізм), вірять у духів природи, рік, озер, гір, лісів і т.п.

Сіамці (самоназви — *кхонтай, тай-нем*) становлять понад 52% населення Таїланду. У перші століття нашої ери перші групи предків кхонтайців переселилися з півдня Китаю до Таїланду. Нова хвиля кхонтайців до Таїланду прийшла в XI–XII ст. Вони асимілювали місцеве мон-кхмерське населення, але засвоїли їх культурно-господарські традиції. На XIII–XV ст. припадає розквіт їхньої держави Сукотаї. Активна господарсько-культурна і політична консолідація кхонтайців у XIV–XVIII ст. сформувала з них динамічну етнічну спільноту.

Традиційне заняття кхонтайців — орне зрошувальне землеробство. У країні виділяються чотири господарські області: центральна, в якій вирощується рис; східна — скотарська; південна — з пануванням плантаційного господарства каучуконосів, гевеї; північна, у якій вирощуються всі культури. Знаряддя праці традиційні: серпи, плуги без рала, бороны тощо. Крім рису, вирощують гарбузові, томатні, городні, кукурудзу, каучуконоси, пальми, тутові дерева, банани, персики, яблуні, ананаси та ін. Розвинуте на узбережжі рибальство, а на рисових полях — рибоводство. Тваринництво розвинуте на плато Корат, але скотарством тут займаються лао. Кхонтайці розводять буйволів, биків, свиней, поні, домашню птицю.

Поселення звичайно розташовані на берегах річок і каналів, мають лінійну або групову забудову. Кожна садиба відгороджується від сусідньої, але садиби родичів зв'язані вузькими проходами. Традиційне житло — це прямокутна 2–3-кімнатна споруда на палях із дерева і бамбука зі стрімким сідлоподібним дахом, покритим пальмовим листям, рисовою соломкою чи черепицею. Стіни завішували циновками, ними ж накривали долівку. Поширені у кхонтайців також плавучі житла на ріках, озерах, на березі моря. Вогнище розміщували за межами житла. З фасаду хати облаштовували відкриту галерею.

Традиційний одяг чоловіків-кхонтайців — панунт — являв собою широкий шматок полотна, яким обгортали стегна, а потім пропускали поміж ногами так, що утворювалися незшивані штани. Панунт доповнювала куртка. Головний убір — це чалмоподібна пов'язка або капелюх у вигляді зрізаного конуса. Жіночий одяг — незшиване полотнище (пасін), підв'язане широким шарфом. Цим полотнищем обгортають стегна, а на плечі одягають накидку чи шарф. Чоловіки й жінки носять сандалети.

У кхонтайців село разом із прилеглими хуторами — це сільська община, що об'єднує кілька споріднених груп. Сім'я у них переважно мала, моногамна. Дорослі жонаті сини живуть окремо від батьків, але зберігають тісний зв'язок з родичами. Очолює сім'ю батько, але жінки рівноправні з чоловіками, економічно незалежні, бо грошима від жіночих ремесел, городництва, садівництва, дрібної торгівлі вони розпоряджаються самостійно.

Основна релігія кхонтайців — буддизм. Король Таїланду вважається головою буддистської секти тхамают на пряму хінаяни. Буддизм кхонтайців увібрав у себе численні традиційні обряди і вірування, зокрема віру в духів пхі — покровителів і господарів. Найбільшими святами у кхонтайців є Новий рік та осіннє свято Лойкрантонг з катанням у човнах.

Лаосці (самоназва — *лао*) становлять 74% населення Лаосу, а в Таїланді — 26,8% населення країни. Предки лао в перші століття нашої ери з півдня Південно-Східної Азії були витіснені на територію нинішнього Лаосу. До XIV ст. лао жили поруч з мон-кхмерами у складі їх дрібних князівств. У XIV ст. вони етнічно і політично сконсолідувались і утворили державу Лангсан. У XIX–XX ст. проходила їх подальша етнічна консолідація.

Основне заняття лао — орне землеробство, зокрема заливне рисівництво. Вирощують вони білий рис на експорт, а для внутрішніх потреб — рожевий (клейковий) рис. Крім того, вирощують цибулю, гарбузи, бобові, бавовник і т.ін. Центральна група лао (лао канг) займається скотарством з розведенням ВРХ, овець і кіз. Допоміжну роль у лао відіграють садівництво та лісорозробки.

Традиційні поселення лао мають лінійне та хутірське планування. Каркасне житло — це дерев'яний одно-, двокімнатний будинок на палях із двосхилим дахом, покритим черепицею, пальмовим листям чи соломою.

Традиційний одяг чоловіків складається з коротких широких штанів, що підперізуються шарфом, куртки, солом'яних сандалет та капелюха, зробленого з розщепленого бамбука. Традиційний жіночий одяг — це широке полотнище, яким обгортають

тіло до пахв. У талії полотнище підперізують шарфом. На плечі одягають кофтину чи накидають шарф.

Лао жили малими патріархальними сім'ями, що зберігали певні риси великої сім'ї і матріархату. При виборі старійшини завжди брали до уваги, скільки у нього гарних і вмілих дочок. У сім'ї до сьогодні зберігається статус старшої жінки — найбільш досвідченої господині. Перед одруженням хлопець відробляє за право одружитися в господарстві батька молодой впродовж трьох років (у минулому до дев'яти років). Збереглися у лао окремі пережитки сорорату. Хлопці обов'язково проходять послушництво в монастирях і обряд обрізання волосся. Поширений у них також звичай зміни імені при зміні соціального статусу людини.

Понад 90% лао сповідують буддизм секти моханікай. Водночас вони зберігають віру в добрих духів — покровителів і захисників — та в злих духів, які можуть завдати людям шкоди.

У лао набули високого розвитку прикладне мистецтво, зокрема культова архітектура і скульптура, різьба по дереву, виготовлення лакованих виробів, ювелірне ремесло і т.ін. Найбільше свято в лао — Новий рік за місячним календарем, що супроводжується карнавалами, піснями, танцями, обрядами викликання дощу, обливанням водою і т.п.

2. СХІДНОІНДОКИТАЙСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Східноіндокитайська історико-етнографічна область займає території В'єтнаму, Камбоджі та прилеглих територій, що населені етносами, мови яких належать до в'єт-міонгської, монкх-мерської, м'яо-яо і палаунг-ва мовних груп австроазійської мовної сім'ї. Корінне населення області належить до південноазійської перехідної раси. Найчисленнішим етносом у В'єтнамі є в'єти — 88,6% населення країни, а в Камбоджі — кхмери — 89% населення країни. Крім них, тут проживають мионги, м'яо і яо, нунги, тхаї, таї, китайці та інші. Населення В'єтнаму 81,3 млн чол., Камбоджі — 14,1 млн чол. (2003 р.).

В'єти (самоназви — *кінь*, *в'єт*). У V–VI ст. до н.е. склався союз племен, який очолили племена лакв'єтів. На початку III ст. до н.е. утворилася держава лакв'єтів — Намв'єт, яка наприкінці століття була захоплена Китаєм. Свою незалежну державу в'єти відновили лише в X ст., коли створили державу Дай-в'єт. Процеси етнічної, національної і політичної консолідації в'єтів проходили і в наступні століття, тривають вони і понині.

Традиційне заняття в'єтів — орне поливне землеробство. Основна культура — рис, що тут вирощується з II тис. до н.е. В'єтнамцям відомо понад 200 сортів рису, але переважають два: твердий (гао те) і клейкий рис (гао неп). Крім того, вирощують кукурудзу, батат, маніоку, таро, арахіс, кунжут, бобові, городні, ци-трусіві, банани, бавовник, коноплі, джут, чай, каучуконоси, цукрову тростину, шовковицю і т. ін. Орють по залитому водою полю легким плугом, у який запрягають буйволів. У в'єтів поширені два способи вирощування рису: садження і посів. Тваринництво не відіграло важливої господарської ролі: буйволів використовували як тяглову силу, а свиней і курей розводили на м'ясо. Вздовж морського узбережжя, рік та озер в'єти займаються рибальством.

Переважає землеробство над іншими заняттями позначилося на особливостях традиційної кухні в'єтів. Ні молока, ні молочних продуктів в'єти не споживають. Усі страви вони сильно приправляють перцем, корицею, гвоздикою та іншими спеціями.

Важливу господарську роль у в'єтів відігравали ремесла і промисли, зокрема ковальство, гончарство, ткацтво, виплітання виробів із лози і колотого бамбука, а в давнину вони славилися ще й бронзовим литвом, різьбою по рогу, кістці, каменю і дереву, виготовленням розмальованих шкатулок і т.п.

Села в'єтів мали вуличну забудову вздовж доріг, рік чи підніжжя пагорбів. На півдні В'єтнаму зустрічалися хутірські поселення, а на півночі села на кілька десятків садиб. Село обсаджували живоplotом або обгороджували дерев'яною загорожею, тому воно нагадувало військовий табір. Поза межами загорожі стояли тільки окремі культові споруди та хата для мандрівників. У центрі села будували спеціальний громадський будинок (дінь), в якому відбувалися зібрання сільської общини.

Житло в'єтів — це прямокутна стовпово-каркасна (8–12 стовпів) споруда на дві-три кімнати: середня — для батьків, дві інші — для дорослих дочок і для дорослих синів. Одружений син залишався жити у садибі батька. Стіни житла зводилися з глини, дощок чи запліталися бамбуком. Двосхилий дах накривали пальмовим листям або рисовою соломою. Вогнище влаштовували надворі. Двір утрамбовували чи викладали цеглою і використовували як тік. Садибу обсаджували живоplotом з колючих рослин.

Одяг в'єтів такого ж типу, як і в інших етносів Південно-Східної Азії. Чоловіки носили набедрену пов'язку і широкі штани, що підперізувалися шарфом, коротку пряморозстібну курт-

ку з довгими рукавами або довгий до колін халат. Голову пов'язували шарфом. Жінки також одягали штани, куртки і довгі, ніж у чоловіків, халати. Дівчата і молоді жінки одягали довгий приталений халат (сукню) з глибокими боковими розрізами. Цей халат виглядав так, ніби дівчина одягнула приталену блузку і два фартухи. Нижня білизна жінок — короткий білий халат. Святковий одяг — це шовковий халат переважно світлих кольорів, широкополий конічний капелюх, сандалети на солом'яній, полотняній, шкіряній або дерев'яній підшві, що тримається на нозі завдяки ремінцю чи тасьмі.

Село в'єтв — це сільська община, яка складалася з однієї чи кількох груп родичів (сімейно-родинних груп) за чоловічою лінією спорідненості, що ведуть своє походження від спільного предка. Община утримувала храм, колективно обробляла землі храму і збирала врожай. Це давало можливість утримувати служителів культури та проводити свята. Община колективно користувалася випасами, водоймами і лісами, організовувала нічну охорону села, у разі потреби — самооборону. Очолював общину виборний староста. Виробничим осередком була мала патріархальна двопоколінна (батьки і діти), зрідка — трипоколінна (батьки, одружений син і внуки) сім'я.

У стародавні часи та в середньовіччя в'єти прийняли конфуціанство і буддизм, а з XVII ст. у них поширилося християнство різних напрямів. Водночас вони зберегли свої традиційні анімістичні вірування у духів землі і води, у господарів гір, лісів, рік та у духів — покровителів сіл.

Зберегли вони також багату народну творчість, зокрема легенди про правителів-драконів, першопредків, сестер-воїнів, епічні поеми, традиційний народний театр, театр ляльок, цікаві своїми обрядами календарні свята. Найбільшим із свят є свято Тет (Новий рік).

Кхмери (самоназви — *кхмер, кхмае*). Історія кхмерів починається зі створення і розквіту держави Фунань (I–VI ст.) і Ченди (VI–VIII ст.). Наприкінці VIII ст. стародавня Камбоджа розпалася на дві частини: власне Камбоджу та сіамсько-бірманську державу. Столиця Камбоджі — Ангкор Великий (“місто тисячі драконів”) — лежав на найзахідніших рубежах країни. Місто було збудоване в IX ст. і проіснувало до початків XIV ст., коли Камбоджа втратила свою незалежність. Державну незалежність кхмери відновили лише в 1953 р.

Основне заняття кхмерів — залівне орне землеробство, при якому вирощуються такі ж господарські культури і використо-

вуються такі ж знаряддя праці, як і у в'єтів. По валиках рисових полів садять різні сорти пальми, в тому числі цукрову пальму, що стала символом країни. Пальми, цукрова тростина і каучуконоси стали плантаційними культурами. Найбільші плантації цукрової тростини зосереджені в нижній течії р. Меконг, а в західних районах країни поширене вирощування перцю. Кхмери до наших днів зберегли свято Першої борозни: у визначений астрологами день міністр землеробства (колись король) виводить священних биків на поле головного храму Пном-Пеня і робить червоним плугом першу борозну. Обряд супроводжується ворожінням про майбутній врожай. Після цього починається оранка по всій країні.

Тваринництво у кхмерів обмежено розведенням тяглової ВРХ (волів і буйволів), свиней і курей — на м'ясо. У районі центральних озер і західних рік Камбоджі лежать добрі випаси. У цій частині країни скотарство має важливе значення. Тут розводять ВРХ, коней, овець. Уздовж морського узбережжя, на ріках та озерах має певне значення і рибальство.

Поселення кхмерів мають вуличну забудову. Традиційне житло — дерев'яна, переважно однокімнатна будова на палях. Каркас житла споруджують із бамбука. Сідловидний двосхилий дах настеляють пальмовим листям або покривають черепицею. Вздовж фасадної стіни хати будують відкриту галерею.

Одяг кхмерів має ряд елементів південноазійського одягу. Жіночий одяг складається з блузки і спідниці, що підперізується широким поясом-шарфом. У холодну пору на плечі жінки накидають шарф. Чоловіки одягають набедрені пов'язки, зверху обгортають шматок матерії, її кінець пропускають між ногами і так створюють короткі незшивані штани. У холодну пору чоловіки одягають прямозастібну куртку або плащ. Чоловіки і жінки носять сандалети.

Панівною у кхмерів є мала моногамна сім'я з матрілокальним поселенням. Жінка в родині користується великим авторитетом. В основі шлюбу лежить викуп за дівчину у вигляді відробітків нареченого в сім'ї батьків дівчини. У минулому в кхмерів доволі поширеним був соротат, обряди ініціацій для 12-річних дітей.

За релігією кхмери належать до буддистської секти моханікай (напряом хінаяни) з обов'язковим проходженням юнаками школи трирічного монастирського життя. Місцевий буддизм увібрав ряд елементів брахманізму та зберіг старі традиції культу духів. Збереглися також традиції чародійства чаклунів.

Високого розвитку у кхмерів досягли храмова архітектура, фресковий живопис, різьба по дереву. Давня столиця Камбоджі Ангкор Великий і нині вражає своїми масивними скульптурами, фантастичним нагромадженням деталей, багатством орнаментики і т.ін. У них помітні впливи індійської та індонезійської традицій. Близькі до давньоіндійських і традиції письма кхмерів. Кхмерський епос “Панджі” та “Рамагань” близький до індонезійського епосу, а “Рам Кер” — до індійської “Рамаїни”. Помітним явищем у культурі кхмерів є класичний балет, театр тіней, танцювальне мистецтво тощо.

3. ЗАХІДНОІНДОНЕЗІЙСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Західноіндонезійська область охоплює територію островів Суматри, Яви, Калімантану та прилеглих до них дрібних островів. Найчисленнішими етносами західноіндонезійської групи австронезійської сім'ї мов є яванці, які становлять 46,3%, та сунди — 12,8% населення Індонезії. Крім цих етносів, тут проживають ще мадурці — 5,6%, індонезійські малайці — 5,5%, мінангка-бау — 3,6%, буги — 2,4%, батаки — 2,3%, балійці — 2%, ачехи — 1,5%, банджари — 1,5%, макасари — 1,3% населення Індонезії. Перелічені етноси становлять майже 85% населення країни. Ще близько 40 етносів, які розмовляють мовами західноіндонезійських груп, складають лише 5% населення Індонезії. Усі ці етноси об'єднуються політонімом індонезійці. Всього в Індонезії проживають майже 220 млн чол. (2003 р.).

Назва *Індонезія* походить від грецького слова *nesos* — *острів* і означає *Індійський острівний світ*. Про нього в II ст. н.е. згадував грецький географ Птолемей як про казково багаті острови. Місцеве населення належить до південноазіатської перехідної раси, понад 90% з них — мусульмани-суніти, лише балійці сповідують індуїзм.

Яванці — найчисленніший етнос Індонезії. Належать вони до південноазіатської перехідної раси, сповідують мусульманство сунітського напрямку, є серед них і християни. Предки яванців на о. Ява з'явилися у середині I тис. до н.е. Упродовж I тис. н.е. яванці зазнавали сильного господарсько-культурного впливу цивілізацій Індії. Найдавніші державні утворення склалися у II–III ст. н.е. Найвищого розвитку яванці досягли в часи існування імперії Маджа-махіт (1293–1520 рр.). У XVII ст. Індонезія опинилась під владою Нідерландів, а в 1949 р. країна стала незалежною.

Основне заняття яванців — орне тропічне землеробство, в якому переважає заливне рисівництво з висаджуванням розсади в долинах і на терасах. Суходольне посівне рисівництво трапляється дуже рідко. Традиційне орне знаряддя — плуг, у який запрягають волів чи буйволів, мотики, ножеподібні серпи і т.п. Крім рису, вирощують кукурудзу, батати та майже всі тропічні бульбові, із стручкових — земляний горіх, квасолку, сою і т.ін. На городах вирощують банани, овочі, прянощі, пальми. Часто після збирання врожаю рису поле знову орють і садять корене-плідні та бульбові.

Тваринництво в яванців не відіграє важливої ролі. Розводять переважно тяглову ВРХ (волів і буйволів), свиней, зрідка — кіз та овець, з птиці — курей, а на природних і штучних водоймах — качок. Значну роль відіграє рибальство, особливо вздовж узбережжя, де зустрічаються цілі поселення рибалок, допоміжну роль — бджільництво.

Помітну роль у господарському житті яванців відігравали промисли і ремесла. Окремі райони о. Ява відомі своєю керамікою, виплітанням капелюхів, циновок і кошиків, прядінням і ткацтвом, виготовленням знарядь праці, домашнього начиння з міді та заліза, ювелірними виробами, різьбою по дереву, кості, каменю і т.ін. Класичним яванським ремеслом є виготовлення різнобарвних тканин за допомогою нанесення на білу тканину складного рисунка шаром розтопленого воску. Такі барвисті тканини (батик) місцевих ремісників користувалися великим попитом як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

Яванські поселення — це окремі хутірські садиби серед рисових полів та згруповані вуличні поселення уздовж доріг, дамб і зрошувальних каналів. У центрі села споруджується громадський будинок для проведення різних обцинних заходів та мечеть. Села обгороджують бамбуковою чи кам'яною загорожею. Кожну селянську садибу (хату з господарськими будівлями і городом) обгороджували бамбуковою загорожею або живоплотом.

Яванське каркасно-стовпове житло — це будівля для однієї малої двопоколінної сім'ї. Житло ділиться на дві половини: одна — для подружжя (батьків), друга — для дітей. Житло споруджували на глинобитній платформі або невисоких палях. Вікон не було, а світло проникало крізь щілини у плетених бамбукових стінах. Чотирихилий дах настеляли пальмовим листям, дранкою або черепицею. До житла вздовж фасадної стіни прибудовували велику відкриту веранду. Основу внутрішнього інтер'єру становили довгі лавиці-лежанки. Хата була поділена на дві половини:

для батьків і для дітей. До хати, під окремою стріхою, прибудували невелику кухню, а в подвір'ї споруджували господарські будівлі (хлів і комору).

Традиційний одяг яванців — це батикове полотнище (каїн), яким жінки обгортали тіло від грудей до п'ят, а чоловіки — від пояса до литок, або саронг — прямокутний, зшитий по боках шмат матерії з отвором для голови. Жінки ще обгортали груди смугастим батиковим полотнищем або одягали ліф чи розстібну кофтинку, різноманітні оздоби, а через плече перекидали хустку. Чоловіки одягали розстібні приталені куртки, каїн підперізували широким батиковим поясом, на голові носили батикову пов'язку або чорну оксамитову шапочку. Жінки і чоловіки взували сандалети.

У яванців збереглося чимало традицій сільської общини з виборними старостами, общинним і приватним землеволодінням, взаємодопомогою і т.п. Донедавна зберігався і становий поділ суспільства: робітники й селяни належали до найнижчого стану (вонг чілик); ремісники, купці і мусульманське духовенство — до стану сантрі; чиновники та інтелігенція — до стану прійяї; аристократи — до стану ндара.

Характер сімейно-шлюбних стосунків яванців визначається їх релігійно-правовими традиціями. Пануюча форма релігії яванців — мусульманство сунітського напрямку, що проникло сюди у XIV ст. Хоча за державним і релігійним законом дозволяється багатоженство, у яванців переважає одношлюбність. Чоловіки і жінки в шлюбі рівноправні. При укладенні шлюбу наречений віддає родичам молодії певну суму для влаштування весілля. Садибу можуть спадкувати сини і дочки, зрідка — навіть зяті. Після смерті глави сім'ї рухоме майно успадковує вдова або старший повнолітній син.

Яванці створили багату і своєрідну культуру. Для їх образотворчого мистецтва характерне багатство орнаментальних мотивів, складна композиція і яскраві фарби. Шедевром яванської архітектури є храм Боробудур, збудований у IX ст. Існують численні давні міфи, казки, перекази. Давня яванська література зберегла сліди індійського епосу "Рамаїяні" і "Махабгарати". На XVII–XVIII ст. припадає розквіт яванської літератури і традиційних театрів — тіней, маріонеток, масок, ляльок, одного актора і т.ін.

Сунди (самоназва — *сунда*) проживають у гірській частині та на півдні о.Ява, належать до південноазійської перехідної раси, а їхня мова — до західноавстронезійської групи австронезійської сім'ї мов, сповідують мусульманство сунітського напрямку.

Сунди дуже близькі до яванців. Основним їх заняттям було орне землеробство з вирощуванням рису, кукурудзи, маніюки, овочів, фруктів. Вони створили розвинену систему зрошення і терасного землеробства. З ХХ ст. вирощують чай, каву, какао, каучук, хінінове дерево. Розводять буйволів, овець і кіз, у прибережних районах і на штучних водоймах займаються рибальством. Традиційні ремесла — це виготовлення тканин червоного і синього кольорів, виплітання капелюхів, ковальство, ювелірна справа і т.ін. Поселення, житло, одяг, господарські будівлі, су-сідська община, сімейний побут сундів дуже близькі до яванських. У сім'ї зберігається почесне становище жінки, яка доволі часто була навіть главою сім'ї.

Всередині XIV–XVI ст. у сундів існувала власна незалежна держава Паджаджаран.

Малайці (самоназва *оранг-мелаю* — “люди країни Мелаю”) — дуже складна етнічна спільнота, яка має своєрідну внутрішню мозаїку. Належать вони до південноазійської раси, розмовляють малайською мовою західноавстронезійської групи австронезійської сім'ї мов, сповідують мусульманство сунітського напрямку. Перші письмові пам'ятки малайців південноіндійського походження датуються серединою I тис. н.е., впродовж XIV–XV ст. поширився арабський алфавіт. У ХХ ст. він частково був замінений латинським алфавітом. У ХХ ст. на основі діалекту *ріау* створено малайську літературну мову в Індонезії та Малайзії.

Найчисленніші групи — це малайці Індонезії (9,1 млн. чол.), Малайзії (6,74 млн чол.), Таїланду (1,9 млн чол.) та Сінгапуру (315 тис. чол.).

Прабатьківщиною малайців, очевидно, є західна частина о. Калімантан. Звідси вони розселилися на острови Південно-Китайського моря, потім на о. Суматру та на Малайський півострів. На середину I тис. н.е. на Суматрі малайці створили перші держави, що в VII–VIII ст. були об'єднані в буддійську імперію Швірінджайя. У XIII–XIV ст. малайці Індонезії потрапили у сферу впливу яванської імперії Маджапахіт. У XIV–XV ст. малайці прийняли іслам, у XV ст. склався Малайський султанат, а в XVII–першій половині ХХ ст. існували численні невеликі султанати.

Основне заняття малайців — орне землеробство з вирощуванням заливного і суходольного рису. По межах полів селяни садять пальми і гевею. Значного поширення набуло також вирощування кави. Важливу роль у житті малайців відіграє морське рибальство, яким займаються професійні рибалки. Річковим рибальством займаються селяни-землероби.

Значний прошарок сільського і міського населення зайнятий у промислах і ремеслах, зокрема в обробці дерева і бамбука, плетінні, ткацтві і виготовленні батикових тканин, будівництві човнів і кораблів, виготовленні залізних виробів, чеканці по бронзі і сріблу і т.п.

Малайські села (кампонги), переважно розміщені вздовж рік, мають лінійну, зрідка групову забудову. Села обгороджуються однією спільною загорожею. Кожна садиба чи кілька садиб сімейно-родинних груп також обгороджуються.

Традиційне однокамерне житло на палях має стовпово-каркасну конструкцію. Дах житла, як правило, двосхилий і дуже крутий. Стіни житла споруджуються з бамбука, а довкола них тягнуться відкриті галереї.

У соціальному і сімейно-шлюбному житті малайців переважали такі ж стосунки, як і в яванців.

Мінангкабау (самоназва *мінанг кабоу, уранг каданг, хранг авак* — “перемагаючий буйвол”. Наукова етимологія — від *пінанг-кабу* — “рідна земля”) проживають на заході о. Суматри в Падангському нагір’ї. Належать до південноазіатської перехідної раси, з XVII ст. сповідують мусульманство сунітського напрямку, мова належить до західноавстронезійської групи австронезійської сім’ї мов, з кінця XIX ст. на основі латинського і арабського алфавітів склалася писемність. Етнічна спільнота мінангкабау сформувалася на Падангському нагір’ї впродовж I тис. н.е., у XII–XIII ст. перебувала під сильним впливом малайських індійських держав. У XIV ст. було створено князівство Мінангкабау, що проіснувало до середини XIX ст.

Основне заняття мінангкабау — орне землеробство на залишених полях, а в горах — неполивне підсічно-вогневе землеробство з сівозмінами. Новоосвоєні ділянки першого року засівають рисом, просом, кукурудзою, через рік-два — технічними культурами (цукровою тростиною, бавовником, тютюном, каучуконосами) та перцем, кавою, чаєм, кокосовою і маслиною пальмами і т.ін.

Тваринництво у мінангкабау не відіграє самостійної ролі. Буйволів вони розводять як тяглову і м’ясо-молочну худобу, овець і кіз — на м’ясо, коней — для верхової їзди, домашню птицю (курей, гусей, качок) — на м’ясо, півнів і перепелів — як бойових птахів, фазанів — як декоративних птахів.

Допоміжними заняттями є рибальство і полювання. Рибальством займаються на морському узбережжі та на водоймах. На тигрів полюють пастками з принадою, на диких свиней і оленів —

вогнепальною зброєю, на білок і птахів — духовою трубкою з отруєною стрілою.

Важливу роль відіграють також промисли: жіночі — ткацтво, плетіння, гончарство; чоловічі — теслярство, ковальство, лимарство, кораблебудування, різьба по дереву, кістці і рогу, ювелірне ремесло та ін.

Мінангкабау живуть великими поселеннями (від 1 до 3 тис. чоловік), які є й адміністративними центрами. До них належать численні невеликі поселення, розміщені довкола великих сіл. Кожне велике село у минулому оточували земляним валом і ровами. У центрі села розміщений громадський чоловічий будинок, стоїть мечеть, школа. Традиційний великий будинок — це прямокутна каркасно-стовпова будова на палях з двосхилим сідлоподібним дахом. Стіни і підлогу влаштовують з бамбука, дах настеляють дранкою або пальмовим листям. Кожна одружена жінка з дітьми має у будинку окрему кімнату. Коли збільшується кількість заміжніх жінок, то до хати прибудовують додаткові приміщення під окремим дахом. Тепер частіше будують невеликі малосімейні будинки.

Традиційний одяг мінангкабау шили з білого або строкатого домотканого полотна. Чоловіки носили штани до колін, саронг, розстібну куртку синього кольору, перекинутий через плече шарф і хустину, яку пов'язували на голові у вигляді шапочки. Жінки одягали саронг або обгортали тіло нижче грудей незшиваним полотнищем, а зверху одягали розстібнуту кофтину синього кольору з вузькими довгими рукавами. На голову пов'язували шаль, а при потребі в цій шалі носили грудних дітей.

Поселення мінангкабау мають квартальну забудову. Кожен квартал — це ендогамний матрілінійний рід. У поселеннях, як правило, налічується чотири таких роди. Матрілінійні роди складаються з кількох сімейно-родинних груп (паруїв). Сімейно-родинна група займає кілька великих будинків, де живуть матрілокальні сім'ї (жінка з дітьми та братами). Кожну з сімейно-родинних груп очолює брат жінки — вождь, який одержав титул мамака ("брат матері"). Традиційний шлюб — матрілокальний з елементами дислокальності: до народження дитини чоловік живе у сім'ї своєї матері. До дружини чоловік приходиться лише в гості, допомагає їй у роботі. З народженням дітей чоловік переселяється до дружини, якій прибудовують до довгого будинку окрему кімнату. Нині матрілінійні сімейно-родові стосунки мінангкабау поступово трансформуються в патрілінійні і малосімейні.

4. СХІДНОІНДОНЕЗІЙСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область займає велику кількість островів Східної Індонезії, що лежать між о. Сулавесі на заході, штатом Іріан-Джая — на сході, о. Тімор — на півдні, Філіппінськими островами — на півночі. Вона населена великою кількістю нечисленних етносів. Найчисленніші з місцевих етносів — це буги (майже 4 млн чол.) та горонталі (1млн чол.), мови яких належать до західноавстронезійської групи австронезійської сім'ї мов. Найчисленніші з етносів, які розмовляють мовами центральноавстронезійської групи австронезійської сім'ї мов — це енди (770 тис. чол.), атони (660 тис. чол.), амбонці (510 тис. чол.), біми (470 тис. чол.), сумбанці (440 тис. чол.), мангараї (400 тис. чол.) ламахолоти (340 тис. чол.), хави (280 тис. чол.) та ін. Переважна більшість центральноавстронезійських етносів налічує від кількох десятків тисяч до кількох тисяч чоловік. Західні райони о. Нової Гвінеї (Іріан-Джая) населені нечисленними папуаськими етносами.

Місцеве населення належить до південноазіатської перехідної раси, почасти східноіндонезійської змішаної раси та папуасько-меланезійської підраси австралоїдної великої раси. Для релігій місцевих етносів характерне поєднання мусульманства і християнства з традиційними релігіями, а в бугів — залишків індуїзму з мусульманством і первісними релігійними віруваннями і обрядами.

Переважна більшість етносів східноіндонезійської історико-етнографічної області розвивалися під значним впливом давніх і середньовічних державно-політичних утворень. Упродовж XV–XIX ст. цілий ряд племінних етнічних груп сконсолідувалися політично і створили власні державні утворення. Ще в XV–XVI ст. буги створили свої індуїстські князівства, що в XVII ст. прийняли мусульманство. У XVI–XVII ст. горонталі утворили навіть конфедерацію п'яти мусульманських князівств, а в атонів державні утворення існували з XVII до початків XX ст.

У державних етносів XV–XIX ст. родова організація майже повністю розчинилась у сільській общині, натомість сформувалася складна соціальна структура з виділенням вільних общинників, ремісників, чиновників, знаті, духовенства та ін. В окремих етносів (бугів та горонталів) збереглися певні пережитки станово-кастового поділу.

Усі місцеві етноси зберегли традиції сільської общини з колективним землеволодінням і землекористуванням. Сільська об-

щина — це невеликі села, що склалися з домогосподарств або малих сімей. У лоїнгів кілька сусідніх сіл утворювали етнотериторіальну групу (етнографічний район).

У переважній більшості етносів історико-етнографічної області панувала мала і велика моногамна сім'я (традиція і мусульманство дозволяють багатоженство) з двобічним веденням спорідненості, патрілокальним поселенням. У горонталів і атонів переважала матрілінійна, а в сумбанців — лише патрілінійна спорідненість. У шлюбних відносинах місцевих етносів переважали кроскузенні шлюби. У горонталів і сундів збереглися пережитки левірату і сорорату, в східних (гірських) сундів панує сувора екзогамія патронімічних груп, а життям сіл керують родоплемінні вожді та сільські шамани. У місцевих етносів збереглися традиції тимчасової дислокальності подружжя: до народження дружиною дітей, в ендів — до повної виплати викупного родичам дружини. Цікаво, що в лоїнгів при розлученнях викупне повертають.

Переважає більшість населення зайнята у мотично-палично-му та орному землеробстві з вирощуванням заливного і суходольного рису, кукурудзи, сорго, бобових, бульбових, коренеплідних, городніх, овочів, кави, прянощів і т.ін.

В усіх етносів області відоме тваринництво: розводять буйволів як тяглових тварин, коней для верхової їзди, свиней, кіз, кішок і собак — на м'ясо. У сумбанців важливу роль відіграє конярство, а буйволів вони розводять на м'ясо та як престижних тварин для сплати викупного за дружину. Крім того, займаються місцеві етноси рибальством, збиральництвом, полюванням на свиней і птахів, домашніми промислами (гончарством, теслярством, ткацтвом, виплітанням циновок, кораблебудуванням та ін.).

Села переважно невеликі, мають вуличну або групову забудову. У центрі села, на площі, як правило, стоїть храм. Біми і горонтали споруджують храм на пагорбі та укріплюють його кам'яними стінами. Прямокутне житло на палях має стовпово-каркасну конструкцію. Стіни і підлогу закладають бамбуком. Житло має двосхилий стрімкий дах, в ендів він опускається майже до землі. Перед будинком облаштовують відкриту веранду, лоїнги використовують її для снання неодружених чоловіків. У бугів житло ділять на кілька приміщень за допомогою циновок чи бамбукових стін. При веденні господарства сімейною общиною будують довгий будинок, в якому кожна мала сім'я має окреме приміщення.

Одяг місцевих етносів дуже близький до західноіндонезійського: у жінок — саронг чи кайн, розстібна блузка або ліф; у чоловіків — набедрена пов'язка чи короткі штани, саронг та хустка на голові.

5. ФІЛІПІНСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область займає понад 7 тис. островів, найбільші з них: Лусон, Мінданао, Палаван, Міндоро, Самар, Себу, Негрос, Панай, Лейте, Бохаль, Масбате та ін. Понад 99% населення Філіппін розмовляє мовами західноавстронезійської групи австронезійської сім'ї мов. Філіппінці діляться на три групи: рівнинні, прибережні та мусульманізовані. Найчисленнішими з них є прибережні філіппінці-християни, які становлять 90% населення країни, серед них бісайї — 41,7%, тагали — 24%, ілоки — 11,1%, біколи — 7%, пампангани — 3,5%, ангансінами — 2,2%, ібанги — 0,5% населення країни. Рівнинні філіппінські етноси складають лише 3,8% всього населення країни. Живуть вони у внутрішніх районах Лусона, Мінданао, Міндоро та на інших островах, сповідують християнство і дотримуються традиційних релігій. Третю групу представляють рівнинні і прибережні мусульманізовані етноси півдня Філіппін (маранаої, магінданаої, тоусоги, самали та ін.), які складають 4% всього населення країни. Більшість етносів належить до південноазійської перехідної раси, а на крайній півночі Філіппін проживають групи населення негритоської підраси великої австралоїдної раси. Всього населення Філіппін налічує 80 млн чол. (2003 р.).

Етногенез філіппінських етносів пов'язується з міграційними процесами з південних районів Південно-Східної Азії, зокрема з островів Індонезії. Перша хвиля протоавстронезійців йшла протягом IV–I тис. до н.е. Саме ця хвиля переселенців стала основою формування сучасних гірських етносів Філіппін. Друга хвиля переселенців йшла упродовж II–XIII ст. н.е. Нові переселенці витіснили місцеве населення в гори і внутрішні райони, а самі заселили всі прибережні райони. Формування сучасних етносів відбувалося під впливом поширення ісламу і утворення перших держав у XIV ст. У XV ст. на півдні країни утворився Філіппінський султанат, на півночі — місцеві князівства. У XVI ст. почалося захоплення островів іспанцями, які на честь свого короля Філіппа II назвали їх Філіппінами. Внутрішні райони були підкорені ними лише усередині XIX ст. За цей час майже всі

філіппінські етноси були християнізовані. У 1946 р. Філіппіни стали незалежними. Основну роль у національно-культурному розвитку країни відігравали тагали, а тагальська мова, як найбільш розвинена літературна, є офіційною мовою країни.

Основне заняття прибережних і рівнинних філіппінців — орне землеробство з переважанням вирощування заливного рису над суходольним. На схилах пагорбів і гір, особливо в гірських філіппінців, поширене ручне терасне та підсічно-вогневе землеробство. Крім рису, повсюдно вирощують таро, ямс, батати, цукрову тростину, каву, какао, бавовник, городні культури, плодові дерева, каучуконоси і т.ін. Тваринництво не відіграє тут самостійної ролі, а лише доповнює землеробство. Розводять філіппінці буйволів, свиней, кіз і овець, коней, волів і багато домашньої птиці. Вздовж морських берегів розвинуте рибальство і збиральництво. Традиційні промисли і ремесла розвинуті у внутрішніх районах островів, де населення не так сильно європейзоване, як у прибережних районах.

Філіппінське село — це сільська адміністративна одиниця, що об'єднує кілька дрібних поселень, родинних кутків та хуторів. У тагалів села зберегли риси сільської общини. У центрі села — площа з церквою, ринок, школа, адміністративні споруди. Житло — це прямокутна однокімнатна (в ілоків 3–4-кімнатна) споруда на палях з відкритою верандою, кругим двосхилим або чотирихилим, критим соломою чи пальмовим листям дахом. Стіни житла закладають циночками або бамбуком.

Традиційний чоловічий одяг філіппінців складається з вузьких (у бісайїв — широких) штанів, короткої або довгої сорочки навипуск, конусоподібного капелюха з пальмового листа чи соломи, хустки на голові. Жінки носили саронг, вузьку кофтину, жакет, шийну та головну хустки, оздоби і амулети. У свята одягали жакет з накрохмаленими пишними рукавами і коміром з мережива. Цю традицію бісайї запозичили від іспанців.

У переважній більшості етносів Філіппін була поширена мала чи велика патріархальна сім'я. У них збереглися традиції родового ладу. Так, у тагалів донині існують традиції шлюбного викупу та шлюбних відробітків за молоду, у гірських етносів донедавна загальноприйнятою була полігамія. Основною традиційною соціальною організацією філіппінців була сусідська (сільська) община, що складалася з окремих малих та нероздільних сімей. На чолі общини стояв спадковий староста. У разі потреби кілька общин утворювали тимчасові територіальні союзи, які очолювали старости однієї з сусідських общин. У гірських етносів донедавна збері-

галося патріархальне рабство, традиція полювання за головами, що широко побутувала на Гвінеї та в Меланезії.

У всіх етносів Філіппін зберігся багатий фольклор, особливо популярні міфи, перекази, традиційний театр і музика. Поряд з християнством і мусульманством, особливо у гірських етносів, продовжують існувати традиційні вірування, зокрема — культу духів природи, предків, магія та політеїстичні релігії.

Тасадаї (самоназва — *манубо, манубе*) були відкриті лише у 60-ті роки ХХ ст. Проживають вони на о. Мінданао в лісах гори Тасадаї. Їхня мова належить до західноавстронезійської групи австронезійської сім'ї мов. Тасадаїв вважають залишком найдавніших переселенців на Філіппіни, які перетворились в етнічний релікт і зберегли давню традиційну культуру.

Основне їх заняття — збиральництво коренеплодів, ягід, їстівних плодів, полювання сильцями, вилов риби і жаб на річках і водоймах. Знаряддя праці виготовляють з каменю і бамбука, вогонь добувають тертям, живуть у печерах чи куренях із пальмового листа. За одяг у них служить лише набедрена пов'язка з пальмового листа, рідше з луба. У них переважає одношлюбність, у релігії — культ птахів та віра у злих духів.

Аети (назву одержали від тагалів) — група найдавнішого населення гірських і болотяних районів Філіппін. Належать до ранніх переселенців меланезійської підраси великої австралоїдної раси, характеризуються низьким зростом та іншими расовими ознаками меланезійців. Тому іспанці називали їх *негрїто* — “*маленький негр*”. Групи аетів проживають на о. Лусон і Мінданао.

Основне заняття — збиральництво і полювання за допомогою силець, лука і стріл, списів. Переважало групове полювання, жінки в ньому брали участь як загоничі. Якщо мисливці належали до однієї групи чи поселення, то здобич належала їм повністю, якщо ж до різних поселень, — то здобич розподіляли ще в лісі.

Їжу споживали переважно сирю, тому отруйні плоди вимочували. З кінця ХІХ ст. окремі групи аетів почали переходити до напівосілого життя і підсічно-вогневого землеробства з вирощуванням кукурудзи, суходольного рису, бататів, плодкових дерев. Найміцніше традиції землеробства утвердилися в аетів-мануа (о. Мінданао).

Традиційне житло — вітрові загорожі, двосхилий курінь з листя на бамбуковому каркасі. Житло на палях запозичене від сусідів.

Одяг жінок — спіднички чи фартушки, чоловіків — набедрена пов'язка з луба, що пропускається поміж ногами. Татуювання аети не знали, але оздоблювали тіло рубцюванням шкіри.

Племінна організація в аетів формально не існує, але в них відомі територіальні об'єднання населення на площі близько 40 кв. км, які нагадують племена. Менші територіальні групи спільно володіють мисливсько-збиральницькими територіями, інколи колективно полюють і займаються збиральництвом. Такі групи очолювала рада старійшин, а керували ними енергійні вожді. Сімейні відносини регулювалися традиціями, які забороняли шлюбні стосунки між рідними і двоюрідними. Сім'я в аетів мала, з певними пережитками полігамії, шлюб патрілокальний.

В аетів панують анімістичні вірування і обряди. Хвороби, невдачі в полюванні приписувалися волі злих духів, тому їх задобрювали принесенням у жертву впольованих тварин.

Розділ XXII

ПІВДЕННОАЗІЙСЬКА ПРОВІНЦІЯ

Провінція включає території півострова Індостан, Гімалайські гори, посушливі області Тар, Бірмано-Ассамські гори, острів Шрі-Ланку, Мальдівські, Андаманські та Нікобарські острови. Майже повсюдно тут панують субтропічні і тропічні кліматичні умови. Провінція охоплює території Індії, Пакистану, Непалу, Бутану, Бангладешу, Шрі-Ланки, Мальдівської Республіки.

Простори провінції населені великою кількістю етносів різних мовних сімей, рас і підрас, які характеризуються різними рівнями соціально-економічного і господарсько-культурного розвитку, особливостями етногенезу і етнічної історії, наявністю великої кількості своєрідних екологічних ніш і т.ін. Усе це зумовило формування в провінції шести історико-етнографічних областей.

1. ДЕКАНСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область займає Деканське плоскогір'я з гірськими системами Східних і Західних Гат. На цих територіях проживають етноси, які розмовляють мовами дравідійської сім'ї мов. Найчисленніші етноси дравідійської сім'ї: телуги (63 млн), таміли (52 млн), каннари (30 млн), малаяли (30 млн), гонди (3,2 млн), ораоми (1,7 млн), тули (1,6 млн) та ін. За расовими ознаками вони нале-

жать до південноіндійської (дравідійської) перехідної раси, а окремі етноси — гонди (3,2 млн чол.), бадаги (150 тис. чол.), куруби (10 тис. чол.), коти (1 тис. чол.) та інші — до ведоїдної підраси великої австралоїдної раси.

На перші століття нашої ери в окремих етносів деканської історико-етнографічної області існували державні утворення: у телугів — Андхра, у тамілів — Пандія і Чола, у малаялів — Чера та ін. Саме етноси півдня Індії почали колонізувати Малайський архіпелаг, принесли буддизм та індуїзм до Індонезії.

Найчисленніші з місцевих етносів живуть компактно у межах своїх етнічних територій, в окремих територіально-адміністративних утвореннях: телуги — у штаті Андхра-Прадеш, таміли — у штаті Тамілнад, каннари — у штаті Карнатака.

З глибокої давнини основним заняттям місцевих етносів було орне землеробство з переважаючим вирощуванням рису. Нині на півдні Індії поширене орне землеробство із сівозмінами, богарне, поливне, плантаційне, в якому вирощують рис, бобові, маниоку, просо, маслинові культури, чай, каву, городні культури, прянощі, бавовник, джут, тютюн та ін. Малаяли часто збирають два врожаї на рік. Важливу роль у господарстві місцевих етносів має вирощування кокосової, арекової, пальмірової та інших видів пальм. Плоди, пальмові соки і олія відіграють важливу роль у харчуванні, а листя і деревина використовуються в промислах. У колоніальний період тут склалися плантації кави, земляного горіха і чорного перцю. Південні райони Індії нині вирощують понад 50% світового виробництва чорного перцю.

Рибальство і морські промисли в малаялів, телугів і тамілів, як і кораблебудування, мають давні традиції.

Скотарство самостійну роль відіграє лише у тодів (близько 1 тис. чол.), які живуть у горах Нільгірі. Вони, як і окремі дрібні етноси названих гір, розводять буйволів, які вважаються священними тваринами. Тому жінок не допускають до буйволів. Тоди продукти землеробства одержують від сусідів в обмін на молочні продукти. Землероби вважали тодів за господарів гір, а тому їм часто підносили продукти землеробства в дарунок.

Нечисленні етноси ірули, ченчі та деякі інші займаються збиральництвом дикорослих рослин, плодових дерев і коренеплодів та полюванням.

Важливу роль у господарському житті етносів деканської історико-етнографічної області відіграють промисли і ремесла, зокрема: ткацтво, вишивання, гончарство, виготовлення лакованих виробів, обробка дерева і металів, інкрустація.

Поселення, садиба і житло етносів області залежали як від способу їх життя, так і від їх поділу на касты. У збирачів і мисливців ірулів поселення були невеликі, всього на 6–7 глинобитних хатин, що стояли в один ряд впритул, а в ченгів та інших збирачів і мисливців — це накритий циновками дерев'яний каркас. У землеробських етносів (телугів, тамілів, каннарів, малаялів) збереглися традиції кастового поділу. Члени каст і нині живуть на окремих вулицях чи кварталах. Житло також несло в собі сліди кастового поділу. Одно-двокамерне прямокутне (недоторкані в телугів жили в круглих хатинах) житло мало легку тамбукову каркасно-стовпову конструкцію. Стіни житла заплітали (малаяли закладали циновками), дах накривали пальмовим листям чи соломою. Селяни проживали переважно в одно-двокімнатних глинобитних, саманних чи цегляних будинках з великою відкритою верандою. Представники вищих каст телугів у селах і нині живуть переважно нероздільними сім'ями у великих цегляних будинках на кілька кімнат. Малаяли вищих каст нині будують багатокімнатне дерев'яне чи саманне житло на два поверхи. Садиба знатних обгороджена високою глинобитною чи кам'яною стіною. Одяг етносів Південної Індії близький до загальноіндійського.

У суспільному житті етносів деканської історико-етнографічної області зберігаються численні пережитки родових відносин. Особливо помітні риси первісності у тодів, які, живучи малими селами, поділяються на дві екзогамні групи, а ті вже — на екзогамні роди. В групі налічується 10–12 родів. У минулому групою тодів керувала рада з п'яти вибраних старійшин. Самих старійшин вибирали збори дорослих членів родів. Спорідненість у тодів і нині ведеться за чоловічою лінією, у їх сімейно-шлюбних стосунках зберігаються окремі пережитки групового шлюбу. У тамілів, малаялів, телугів та каннарів зберігається глибокий кастовий поділ, касты дотримуються внутрішньої ендогамії, а вже в них виділяються родові екзогамні групи. В усіх цих етносів переважають патріархальні відносини, мала індивідуальна, зрідка велика патріархальна сім'я. Незважаючи на це, в окремих етносів збереглося чимало пережитків матриархату: матрилокальність, матрилінійність спорідненості і спадкування, пережитки авункулату тощо.

Багатий фольклор місцевих етносів, у яких поширені етногенетичні легенди, чоловічі танці в складних головних уборах (у гондів), у своєрідному барвистому вбранні (тулуів), танцювальні драми на міфологічні і етнічні сюжети, лялькові театри і т.ін.

2. ГАНГСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область населена етносами різних мовних і расових груп. Переважну більшість цих етносів становлять ті з них, які розмовляють мовами індоарійської групи індоєвропейської сім'ї. В Індії всього проживають 1,065 млрд чол. (2003 р.); 24 індоєвропейських етноси складають майже 74% усього населення країни. Найчисленніші з них: гіндустанці — 27,8%, біхарці — 10,5%, бенгальці — 9%, маратхі — 7,5%, гуджараті — 5,2%, орії — 3,6%, пенджабці — 2,6%, раджастханці — 2,2% населення країни. На північному сході Індостанського субконтиненту проживає ще один численний індоєвропейський етнос — бенгальці, які налічують понад 180 млн чол. З них в індійському штаті Західна Бенгалія проживає 70 млн, а в республіці Бангладеш — 108 млн бенгальців. У Бангладеш бенгальці становлять 98% населення країни.

Індоєвропейські племена аріїв почали проникати в Індію в середині II тис. до н.е. Вони поступово асимілювали різноетнічне дравідійське населення, але самі перейняли місцеві господарсько-культурні традиції. У північно-західних та північних районах Індії сформувались давні пракритська і санскритська літературні мови. Цими мовами написані найдавніші літературні пам'ятки: збірник гімнів “Рігведа”, епос “Махабгарата” і “Рамаяна”. У II тис. до н.е. тут почав формуватись індуїзм, що увібрав численні культури аборигенного населення.

Назва *індійці* не пов'язана з жодним етносом, не є етнонімом. Вона пов'язана з назвою р. Інд. Давньогрецькі автори вже в IV–III ст. до н.е. населення країни Індостанського півострова називали індійцями, а перси — хіндами, бо в їх мові назва ріки вимовлялась як Хінд.

Уже в I тис. до н.е. сформувались поліетнічні загальноіндійські держави: імперія Магадха, тоді ж північно-західні райони субконтиненту увійшли до складу стародавньої держави Куш, а в III–VI ст. н.е. східні і західні райони півострова увійшли до складу імперії Гупта. З кінця X ст. в Індію починають проникати араби, перси і тюрки. З XIII ст. до середини XIX ст. тут існували Делійський султанат і Могольська імперія. Впродовж XVIII–середини XIX ст. Індостан був підкорений Англією, а в 1947 р. Індія стала незалежною країною. До її складу увійшли райони, населені індуїстами. Тоді ж було створено мусульманську державу, що складалася з двох частин — Східного і Західного Пакистану. В 1972 р. Східний Пакистан став незалежною державою під назвою Бангладеш.

Незважаючи на певні ідеологічно-політичні спроби прискорити процеси консолідації індоєвропейських етносів в одну етнічну спільноту, бажаного результату це не принесло, бо в бенгальців, оріїв, пенджабців, ассамців, гуджаратців, маратхів, кашмірців та інших достатньо високий рівень етнічної самосвідомості. Хоча в країні є значна кількість гіндустанців (27,8% населення Індії), вони дуже повільно консолідуються, у них майже повністю відсутня етнічна свідомість. Вона замінюється самоідентифікацією з численними субетносами, етнографічними і локально-територіальними групами. Об'єднує їх лише єдина літературна мова гінді та релігія індуїзму. Спроби представити близько 400 етносів Індії "єдиною індійською нацією" не підтверджуються навіть їх загальнодержавною солідарністю, яка значно нижча за кастову самосвідомість і солідарність.

Гангська історико-етнографічна область охоплює весь басейн р. Ганг, дворіччя Гангу і Джамни. Більшість населення області, яке сповідує індуїзм, належить до індо-афганського антропологічного типу південноазійської підраси великої європеїдної раси.

Гіндустанці (проживають у штаті Уттар-Прадеш, Мадх'я-Прадеш, у західній частині штату Біхар, східних частинах штатів Раджастхану і Хни та союзній території Делі) — це кілька десятків субетносів, етнографічних та локально-територіальних груп, кордони між якими не дуже чітко визначені. У цих груп гіндустанців майже повністю відсутня загальноетнічна свідомість, вона замінюється субетнічною, етнографічною чи локально-територіальною самосвідомістю.

Біхарці — етнічна спільнота, яка складається з кількох десятків субетносів, етнографічних та локально-територіальних груп. Найвідоміші з них: бходжпури, магахи, майтхали. Вони відрізняються між собою не лише діалектами, а й звичаями та особливостями кастового ладу. Нині у бходжпурів і майтхалів спостерігається зростання консолідації та етнічної самосвідомості, що проявляється у русі за створення окремих штатів Майтхалі-Радж'я та Бходжпурі-Радж'я. Більшість біхарців сповідують індуїзм (вішнуїзм і шіваїзм), досить чисельну групу становлять мусульмани-суніти, трапляються серед них нечисленні групи сикхів, джайністів та буддистів. У VI ст. до н.е. на території Біхару склався буддизм і джайнізм. І нині в житті біхарців важливу роль відіграють майтхальські брахмани.

Гуджаратці (самоназва — *гуджари, гуджур*) — етнос, більшість представників якого проживає в індійському штаті Гуджар. Одні дослідники вважають гуджаратців нащадками індоаріїв,

інші — нащадками давніх кочових і напівкочових скотарів гуджарів, які в Індії розселилися лише в перші століття I тис. н.е. та асимілювали місцевих бгільів та аріїв. У середні віки гуджаратці були об'єднані в Гуджаратський султанат, розквіт якого припадав на XV–XVI ст. Зараз посилюються процеси етнічної і національної консолідації гуджаратців. Більшість гуджаратців сповідує індуїзм, а окремі групи — мусульманство і джайнізм.

Раджастханці (від санскритського *раджа* *путра* — “син царя”, ядро феодального прошарку раджпутів, які упродовж VIII–XII ст. складали правлячі еліти багатьох індійських князівств) — основний і найчисленніший етнос індійського штату Раджастхан. Переважна їх більшість сповідує індуїзм, окремі групи — мусульманство сунітського напрямку, джайнізм та сикхізм.

Давні арії проникли на територію нинішнього штату Раджастхан вже в II тис. до н.е. Вони асимілювали доіндоєвропейських творців цивілізації Хараппи, розквіт якої припав на середину III–середину II тис. до н.е. Арії на території давньої Раджпутани створили свої державні утворення в I тис. до н.е. Раджастханці вчинили сильний опір сусіднім мусульманським державам, а у XVIII ст. Раджпутана була завойована Англією. У складі Індії раджпутанські князівства в 1956 р. були об'єднані в один штат, що значно посилило етнічну і національну консолідацію раджастханців.

Бенгальці (етнонім, очевидно, походить від ведійської назви держави Банги) — розділені політичними кордонами і віросповіданням. У Бангладеш бенгальці сповідують мусульманство сунітського напрямку та частково індуїзм, а в Індії — індуїзм, джайнізм, мусульманство і християнство. Відповідно до державної належності у бенгальців нині розрізняють дві літературні мови: класичну (в Індії) та бангладеську, що склалася на основі даккського діалекту.

Етнічній консолідації бенгальців сприяла поява та існування у VIII–XIII ст. бенгальської держави. У часи входження до складу імперії Великих Моголів (XVI–XVII ст.) в Бенгалії поширився іслам. У XVIII ст. Бенгалія була захоплена Англією. У 1905 р. англійці розділили Бенгалію за релігійним принципом на дві провінції. Це викликало бурхливі протести, і англійці в 1911 р. знову об'єднали країну. Повторно англійці розділили Бенгалію у 1947 р., коли були створені незалежні Індія і Пакистан. Області, населені бенгальцями-мусульманами, відійшли до Пакистану, а населені індусами — до Індії. У 1972 р. мусульманська Бенгалія вийшла зі складу Пакистану і проголосила незалежність Бангла-

дешу. Зважаючи на політичну і релігійну розрізненість бенгальців, індійські політики нині часто говорять про дві бенгальські нації.

Основне заняття населення гангської історико-етнографічної області — орне землеробство на постійних полях, а в горах — орне та мотичне підсічно-вогневе землеробство. Повсюдно в області найпоширенішою землеробською культурою є рис. Його вирощують там, де випадає достатньо дощів і немає потреби зрошувати поля. Крім того, місцеве населення вирощує пшеницю, ячмінь, просяні культури, сорго, бобові, арахіс, маслинові, цукрову тростину, бавовник, чай, каву, тютюн, плодові дерева та ін.

У тваринництві переважає розведення тяглової худоби (волів, буйволів, корів, коней) та дрібної рогатої худоби, домашньої птиці. Представники нижчих каст розводять свиней. У районах посушливої рівнини північного заходу Раджастхану, де землеробство розвивається лише в оазисах, переважає розведення овець і кіз, коней і верблюдів. У індійців найбільше в світі поголів'я великої рогатої худоби, але індуїстські традиції забороняють її вбивати. Звідси в країні величезна кількість непродуктивних корів.

У всіх етносів області добре розвинуті промисли і ремесла, зокрема виготовлення шовкових і бавовняних тканин, килимарство, гончарство і розписна кераміка, фарбування тканин, різьба по дереву, каменю, слонової кістці, обробка металів (чеканка, гравіювання, емаль, зброярство), плетіння, а в бенгальців — ще й лимарство.

В етносів гангської історико-етнографічної області поширене прямокутне житло каркасно-стовпової конструкції з глинобитними, вальковими, кам'яними чи плетеними і обмащеними глиною стінами. Двосхилий або чотирихилий дах дво-трикамерного житла (у бенгальців переважно однокамерного) настеляли соломкою чи черепицею. Раджастханці обмащували стіни глиною, білили їх і розписували квітами. Зрідка раджастханці нижчих каст споруджували кругле житло з конічним дахом. У бенгальців усі житлові будови фасадом виходять у двір, а кухня і господарські будови розміщуються збоку від житлових.

У населення області поширений одяг загальноіндійського типу: у чоловіків — дхоті (набедрена пов'язка), у жінок — сарі (довге полотнище, яким обгортають тіло від грудей до щиколоток). В окремих етносів спостерігаються свої особливості одягу. Так, бенгальці доповнюють дхоті чадаром (накидкою на плечі), гіндустанці доповнюють дхоті чи штани сорочкою, приталеним капта-

ном на застібках спереду, на голову одягають тюрбан або білу шапочку. Гуджаратці носять сорочку з вузькими рукавами та штани, розширені вище колін, на колінах зібрані у складки, а нижче колін завужені. У раджастханців дхоті одягали лише представники вищих каст, а представники нижчих каст носили штани, сорочки-куртки з глибоким круглим шийним вирізом, прямозастібні довгі куртки, тюрбан з 5–9-метрового полотнища.

У жіночому одязі біхарців помітні мусульманські впливи, в гуджаратців поширені однокольорові вишивані спідниці, вишивані кофтини і довгі шалі. Жінки раджастханців також одягають широкі спідниці, короткі кофтини, довгі шалі та багато срібних оздоб. Існують ритуальні заборони для індусів носити шкіряне взуття, тому представники гіндустанської історико-етнографічної області ходять босоніж. Мусульманки-бенгалки, виходячи на вулицю, одягають паранджу чи чадру.

У сімейно-шлюбних відносинах місцевих етносів нині найпоширенішою є мала патріархальна сім'я, а в минулому — велика патріархальна сім'я. Донедавна шлюби допускалися лише між членами однієї касті. Шлюби між представниками різних каст вважалися ганьбою, практикувалися ранні шлюби (одруження у віці 6–8 років). Тепер такі шлюби заборонені законодавством, але й нині кастові відносини не втратили свого значення. У північних районах традиції забороняють вдовам повторно виходити заміж.

Для суспільних відносин місцевих етносів характерне збереження кастового поділу та сільської і сімейної общин. Сільська община зберігала традиції колективного землеволодіння, землекористування і самоврядування до середини ХХ ст., а окремі з її традицій функціонують і нині.

Касті мають дуже складне походження. Одні з них походять від давньоіндійських варн, другі — мають етнічне, а треті — професійне походження. Кастову систему освятив індуїзм, а тому вона упродовж тисячоліть залишалась основою індійського суспільства. Нині налічується кілька тисяч каст. Усі вони ендогамні. Крім них, існують ще “недоторкані” — позакастове населення, яке стояло на найнижчому щаблі соціальної драбини. “Недоторкані” не мали права жити разом з людьми вищих каст, користуватися їх речами, брати воду з одного колодязя. Вони виконували найбільш важку, брудну і низькооплачувану роботу.

Духовна культура індоєвропейських етносів гангської історико-етнографічної області має тисячолітні традиції. У наші дні широко відомі давні епічні твори (Рамаєна, Махабгарата та інші),

фрагменти з них часто декламують, представляють у вигляді театральних вистав і т.п. Широко побутує в місцевих етносів багата святково-обрядова культура, народні пісні і танці, своєрідна музика з використанням різних струнних музичних інструментів тощо.

3. ГІМАЛАЙСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Гімалайська історико-етнографічна область займає території Непалу і Бутану, райони крайнього північного заходу Індії та півночі Пакистану. Місцеві етноси розмовляють мовами індоарійської групи індоєвропейської та центральної групи і сіно-тибетської мовних сімей. Найчисленніші індоєвропейські етноси в гімалайській історико-етнографічній області: непальці — 9 млн чол. із 25,1 млн чол. (2003 р.) населення країни, кашмірці — 3,4 млн чол. (більшість населення індійських штатів Джамма і Кашмір), тхари — 5,1% населення Непалу. Крім того, тут проживають численні групи гіндустанців та біхарців. До найчисленніших сіно-тибетських етносів у області належать: у Бутані, який налічує 2,2 млн чол. (2003 р.), бхотії — 62,7% населення країни та таманги — 15,5% населення країни. У Непалі налічується ще тамангів 850 тис., неварів 720 тис., магарів 470 тис., раїв 340 тис., гурунгів 260 тис., лімбів 240 тис.

Етноси гімалайської історико-етнографічної області характеризуються різними расовими ознаками. Так, тхари, шерпи і бхотії належать до тихоокеанської підраси великої монголоїдної раси, гурунги, невари, лімби, раї, магари, таманги до південноазійської перехідної раси, а ассамці, кашмірці, непальці, буриші, ладани — до індо-середземноморської підраси великої європеїдної раси.

Етноси історико-етнографічної області сповідують три релігії: буддизм — бхотії, гурунги, шерпи, таманги, лімби, частина ладаків і неварів; індуїзм — непальці, раї, частина неварів і ладаків; мусульманство — тхари, кашмірці, буриші, магари.

Основні заняття місцевого населення — землеробство і скотарство. Землеробство добре пристосоване до конкретних природно-географічних умов, тому тут поширене як рівнинне, так і гірське та терасне, як орне, так і ручне (мотичне), як богарне, так і поливне землеробство. У землеробстві вирощувалися рис, пшениця, ячмінь, кукурудза, гречка, просяні, бобові, коренеплідні, городні, баштанні, технічні культури (цукрова тростина, бавовник, тютюн та ін.), розвинуте садівництво і виноградарство.

Повсюдно в області важливу роль відігравало скотарство, в якому переважало розведення великої рогатої худоби, овець, кіз, коней, буйволів, яків, свиней, домашньої птиці. Тепер тут переважає придомне і приселищне скотарство, а в горах — відгінне скотарство. Лише в ладаків Кашміру збереглося напівкочове (перегінне) скотарство.

Важливу роль у господарському житті місцевих етносів відіграють промисли і ремесла, зокрема теслярство, різьба по дереву, ткацтво, гончарство, ковальство, ювелірне ремесло, виготовлення вовняних шалей, килимів і повсті, вишивання і плетіння тощо.

Більшість місцевих етносів живе в селах розкиданої чи вуличної забудови та в містечках. Непальці, кашмірці, таманги, бхотії, невари та інші будують 2–3-поверхові будинки з каменю, цегли, вальків, а кашмірці — інколи ще й з дерева. Нижній поверх будинку завжди господарський (хліви, комори, а в непальців — кухня, майстерня тощо). Верхній поверх житловий. Уздовж другого поверху влаштовують дерев'яну відкриту галерею. Дах житла високий, стрімкий, покритий черпицею, соломою чи дранкою. Бхотії будують дво-триповерхові будинки з плоским дахом та внутрішнім двориком для сімейної общини. Таке житло часто обмащують глиною, навіть фарбують червоною або білою фарбою. Таманги будують як одноповерхові, так і двоповерхові будинки з плетеними стінами, які обмащують глиною. А житло пастухів бхотів — це чорна тибетська повстяна палатка.

Чоловічий і жіночий одяг місцевих етносів має багато подібних рис. Чоловіки носять набедрену пов'язку або штани і сорочку. Таманги підв'язують сорочку широким білим поясом, одягають ще й коротку повстяну куртку, на голову намотують довгий шарф.

Непальці одягають двобортну приталену сорочку з боковими розрізами внизу, широкі в стегнах і вузькі в гомілках штани, жилетку, круглу або овальну шапочку. Кашмірці доповнюють штани і сорочку халатом і тубетейкою.

У набір жіночого одягу обов'язково входять незшивані спідниці і кофтини. У Непалі жінки носять пряморозстібні блузи з довгими рукавами і відкидним коміром. Неварки носять спідницю, спереду зібрану у віялоподібні складки, і підперізують її поясом. У холодну пору жінки доповнюють одяг різними накидками. Кашмірки носять довгу сорочку, штани і балахон-бурку, на голові — круглу шапочку або шаль, якою накривають лице. У містах загального поширення набуло сарі. Усі жінки носять багато оздоб на руках, ногах, шиї, у вухах.

У суспільному житті етносів, які сповідують індуїзм, зберігся глибокий кастовий поділ. У неварів кастові заборони суворіші, ніж у гіндустанців. У непальців кастова система привела до появи екзогамних кастових патрілінійних груп. В інших етносів кастовий поділ відсутній, повсюдно утвердилися малі і великі моногамні патріархальні сім'ї, патрілінійне ведення спорідненості, багатощлюбність для чоловіків у багатих, кроскузенний шлюб за домовленістю між родами чи сім'ями. Місцями збереглися незначні пережитки матриархату. Це засвідчується поважаним становищем жінки в суспільстві і сім'ї: повне матрилінійне ведення спорідненості (у ладакхів), матрілокальність до народження першої дитини (у гурунгів), материнський родовий поділ (у ххотіїв), поліандрія (у ладакхів, шерпів та ін.).

На духовне життя місцевих етносів значний вплив мають буддизм, індуїзм, мусульманство, різні господарські культури та залишки анімізму, шаманізму, магії.

4. ІНДО-ПАКИСТАНСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область займає територію басейну р. Інд, пустелю Тар, посушливі Пуштунську і Пешеварську долини, посушливе Белуджійське нагір'я, райони Кохістану — гірську пустельну країну вздовж західних кордонів Пакистану, а на півночі — південні відроги Гіндукушу та Сулейманових гір.

Етноси історико-етнографічної області належать до індосередземноморської підраси великої європеїдної раси і лише в брагуїв проявляються окремі ознаки дравідійської раси. Більшість населення області розмовляє мовами індоарійської та іранської груп індоєвропейської сім'ї мов.

Пенджабці — найчисленніший індоарійський етнос історико-етнографічної області. Їх кількість у 1997 р. сягала 130 млн чол. Вони становлять 77% населення Пакистану, в якому сьогодні проживають 153,5 млн чол. (2003 р.). Крім того, 28 млн пенджабців проживають в індійському штаті Пенджаб. Переважна більшість пенджабців Пакистану сповідує мусульманство сунітського напрямку. Понад 55% пенджабців індійського штату Пенджаб сповідує сикхізм, а решта — індуїзм. Сикхи Індії сформувалися в етноконфесійну групу, яка має свої культурно-побутові особливості. У сикхів набрала поширення мала моногамна патріархальна сім'я. Чимало особливостей проявляється в одязі сикхів: лунги і штани, сорочка, жилетка, тюрбан. Вони не стрижуть

волосся, не голять бороди. Волосся під тюрбаном колись зашпилювали дерев'яним гребенем. Чоловіки обов'язково мають при собі два сталеві предмети: кинджал або меч і браслет.

Індоарійські племена, які взяли участь в етногенезі пенджабців, з'явилися на території Пенджабу в II тис. до н.е. Індоарії змішалися з місцевим населенням, яке ще до їх приходу створило Харапську цивілізацію. З I тис. до н.е. у Пенджабі осідали групи персів, греків, саків та ін. З VIII ст., у зв'язку з арабськими завоюваннями, тут поширюється іслам. Упродовж наступних століть у Пенджаб проникають групи пуштунів, таджиків, тюрків, монголів та ін. Безпосередню участь у формуванні сучасних пенджабців узяли три етнічні групи: джати (санскр. *джат* — “каста, рід, плем'я”, *джати* — етнічні касты), гуджари та раджупути (раджастханці). Мова джатів лягла в основу пенджабі.

Синдхи (самоназва походить від санскр. *Сіндху* — “Інд”). Їх кількість сягає близько 23 млн чол. З них 13,7 млн чол. проживає в Пакистані. Крім того, синдхи мешкають у прилеглих до Пакистану районах індійського штату Раджастхан. Понад 85,6% синдхів проживає в пакистанській провінції Сінд. Синдхи Пакистану сповідують мусульманство сунітського напрямку, а синдхи Індії — індуїзм.

Етнічну основу синдхів являють собою індоєвропейські племена, які на територію Сінду проникли в I тис. до н.е. У їх формуванні взяли участь також групи сакських та масагетських племен, а у VIII–X ст. — араби, які поширили тут іслам. З XI ст. на територію Сінду проникали групи персів, пуштунів, афганців, белуджів, тюрків, які взяли участь у формуванні сучасних синдхів.

Крім того, в області проживають ще групи індоарійців гуджаратців (800 тис.), раджастханців (300 тис.), гіндустанців (200 тис.) та ін.

З іраномовних етносів найчисленнішими є пуштуни. З 25 млн пуштунів у Пакистані проживає близько 15 млн чол., тобто понад 60% їх загальної кількості.

Белуджі (самоназва *балуч, балоч*) — іраномовний етнос, який проживає в пакистанській провінції Белуджістан, частково у провінції Сінд та у прилеглих районах Ірану і Афганістану. Понад 72% усіх белуджів проживає в Пакистані.

Предки белуджів на територію Белуджістану прийшли з півночі в I тис. до н.е. Тут вони зіткнулися з дравідським етносом брагуями, індоарійським та іранським населенням. У XVI–XVII ст. на території Белуджістану склалося князівство, прави-

телі якого залежали від імперії Великих Моголів, іранських та афганських шахів. У середині XIX ст. Белуджістан входив до складу Ірану, а східна частина стала колонією Великобританії, з 1947 р. — частиною Пакистану.

Брагуї (самоназва — *брагуї*) проживають у провінціях Белуджістан та Сінд. Їх мова належить до дравідської сім'ї мов. Вони сповідують мусульманство сунітського напрямку. Етнічна історія брагуїв слабо вивчена. Очевидно, вони є залишком протодравідського населення, більшість якого в IV тис. до н.е. мігрувала в Індостан. У формуванні сучасних брагуїв узяли участь белуджі, курди, пуштуни, монголи, араби. Брагуї, проживаючи в гірських долинах, не мають компактної етнічної території, живуть черезсмужжям з белуджами та іншими етносами. Ця обставина затримує їх етнічну консолідацію і полегшує асиміляцію їх синдами і белуджами.

Населення індо-пакистанської історико-етнографічної області зайняте в землеробстві і скотарстві. Орне зрошувальне землеробство відіграє провідну роль у Пуштунській і Пешеварській долинах, де впродовж року збирають по два врожаї. В інших районах долини і терасне зрошувальне землеробство лише доповнює скотарство. У землеробстві переважало вирощування пшениці, ячменю, рису, проса, сорго, кукурудзи, гречки, бобових, картоплі, овочевих, маслинових і баштанних культур, цукрової тростини, гірчиці, бавовника та ін.

Повсюдно в області розвивалося вигінне, відгінне, перегінне, напівкочове і кочове скотарство. Так, у землеробських районах Пешевару і Пуштуністану худобу випасали поряд із селами або відганяли на гірські випаси та пустелю Тар, що в сезон дощів покривалася багатим трав'яним покривом. У пустелі Тар випасали худобу раджастанці, пенджабці, синдхи. Скотарі Белуджістану рухалися з худобою між зимовими і літніми випасами, а в Кохістані і Нурістані переважало відгінне скотарство. Лише в белуджів і брагуїв зберігається кочовий і півкочовий спосіб життя, а перегінне і відгінне скотарство — основне заняття, що доповнюється землеробством.

У тваринництві землеробів переважає розведення молочної і м'ясної порід ВРХ, буйволів, коней, ослів. Рухливі скотарі переважно розводили овець і кіз, верблюдів, коней.

Синдхи дельти р. Інд займаються рибальством, а також землеробством і скотарством.

Важливу господарську роль у етносів історико-етнографічної області відіграють традиційні промисли і ремесла. І нині не втра-

тили свого значення килимарство, ткацтво, гончарство, ковальство, вишивання, лимарство, художня обробка дерева, коштовних каменів, металів і т.п.

Населення зайняте переважно у посередницькій торгівлі, у супроводі караванів (погоничами, провідниками і т.ін.).

В осілого населення поширене глинобитне, саманне чи цегляне житло з плоским дахом. Плоский дах синдхи облаштовували з кількох шарів тростини і жердин, що присипались глиною і утрамбовувались. Белуджі накривали жердини даху циновками і обмащували їх глиною. Сільську садибу обов'язково обгороджували загорожею. У час перекочівок брагуї та белуджі живуть у переносних наметах (геданах) з грубошерстих тканин.

Одяг місцевих етносів має багато спільних рис. Чоловіки носять широкі штани, довгу сорочку (у брагуїв сорочка у складки), безрукавний каптан чи жилетку, халат, повстяну шапку або тибетейки (синдхи — чалму), на ногах — сандалети. Обов'язковим доповненням одягу белуджів є зброя.

Жінки одягають сорочку, широкі шаровари (белуджійки — чорні, молоді — червоні), тибетейку, довге покривало (чадир), сандалети та велику кількість різноманітних оздоб. Жінки синдхів замість шароварів носили спідницю чи сарі, а на голові — легку накидку. Улюблена прикраса жінок синдхів — сережка в носі.

У більшості місцевих етносів (нурістанців, белуджійців, брагуїв, кохитанців, пуштунів та ряду інших) до наших днів збереглися пережитки родоплемінної організації. У брагуїв майже все життя регулюється звичаєвим правом (дастур). У них добре збереглася родоплемінна організація з чотирма союзами племен. Кожне плем'я поділяється на клани (такари), а клани — на роди. На чолі патріархальних родів стоять спадкові вожді. Патріархально-феодальні відносини скріплюються поширеними тут мусульманством, індуїзмом та численними доісламськими віруваннями і обрядами.

Поширені в області напрями релігії наклали сильний відбиток на багатий місцевий фольклор, для якого характерні риси як давньоіндоарійської міфології, так і героїчних легенд, балад, ліричних пісень та своєрідних танців, а в белуджів — бойових чоловічих танців.

5. БІРМАНО-АССАМСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область займає райони крайнього північного сходу Індії. Вона ділиться на гірський і долинний райони. Долинний тягнеться майже на 800 км уздовж р.Брахмапутри, повністю покритий тропічними лісами і болотами. Гімалайські і невисокі Бірманно-Ассамські гори та гірське плато Шіллонг характеризуються вологим кліматом.

Населення історико-етнографічної області складається з чотирьох груп. Першу групу становлять ассамці, більшість яких проживає в Ассамі, та бенгальці, які розмовляють мовами індоарійської групи індоєвропейської сім'ї мов. Другу групу являють собою етноси центральної групи сіно-тибетської сім'ї мов: наги, качіни, гари. Третю групу становлять кхаси, мова яких належить до монкхмерської групи австроазійської сім'ї мов. Четверту групу місцевого населення являють собою переселенці з долини р. Гангу, які розмовляють індоарійськими мовами, та переселенці з півдня Індії, які розмовляють дравідійськими мовами. Переважна більшість місцевих етносів належить до південноазійської перехідної раси.

Повсюдно в області основним заняттям населення є підсічно-вогневе і терасне землеробство, в якому зайнято 97% дієздатного населення. Хоча тут вирощуються найрізноманітніші культури, але основною культурою є рис, який займає близько 75% усіх землеробських угідь.

Скотарство тут слабо розвинуте, воно відіграє другорядну роль. В основному місцеве населення розводило робочу худобу (буйволів, биків), а наги — ще й свиней та трохи овець і кіз.

Важливу роль у господарстві відіграють промисли і ремесла, зокрема виготовлення різних тканин, у тому числі шовкових, художнє ткацтво, гончарство, ювелірна справа, різьба по дереву і кістці, обробка шкур і бамбука і т.ін.

Сільські поселення місцевих етносів невеликі, у гарів вони налічують до 50 хат, у нагів та качінів — від 10 до 100 хат. Лише у кхасів та ассамців села великі, налічують від 200 до 500 хат, що розміщені в гірських долинах уздовж доріг та гірських потоків і річок. У нагів, гарів, качінів села розміщені на пагорбах, а нижче від них тягнуться поля. Села мають квартальну або квартально-радіальну забудову навколо площі. У кожному з кварталів живе одна родинна група, якою керує рада старійшин. Більшість цих сіл зберігає сліди колишніх укріплень, а качіни й

нині обгороджують села частоколом. У центрі села споруджується чоловічий будинок. У нагів це найбільша і найкраще оздоблена різьбою споруда.

В ассамців садиба має 3–4 будівлі: хату, кошару для худоби, літню кухню. Житло будують на невисокому глиняному фундаменті, а біля річок — на палях. Кхаси, качіни і гари своє житло споруджують на високих палях, високому кам'яному або глиняному фундаменті.

Житло місцевих етносів має каркасно-стовпову конструкцію. Стіни заповнюють дошками або бамбуком, а кхаси і ассамці плетені стіни обмащують глиною. Двосхилий або чотирихилий (у кхасів) дах настеляють сухою травою, соломною чи пальмовим листям. У ассамців, кхасів та нагів Бірми переважало житло для малої сім'ї, у бірманських нагів воно однокімнатне. У качінів, гарів та індських нагів житло — це довга багатокамерна будівля для домової (сімейної) общини. У гарів таке житло має довжину понад 30 м. У качінів воно не має вікон. У середині довгого будинку по один бік поздовжнього коридору розміщені кімнати для малих сімей, по другій — комори, приміщення для гостей та культові кімнати. Тому житло має три входи: загальний, вхід для гостей і вхід “для духів”. Будинок оточений робочими верандами і господарськими прибудовами.

Традиційний чоловічий одяг більшості етносів історико-етнографічної області близький до ассамського. Чоловіки носили дхоти або штани (у нагів і гарів — набедрені пов'язки), сорочку навипуск (у гарів — наплічну накидку), кхаси поверх сорочки одягали ще безрукавну жилетку, а на голову — широкополий капелюх із колотого бамбука (гари — тюрбан), на ноги — сандалети. Найбільше відмінностей має традиційний одяг качінів, що складався з широких, коротких до литок штанів чи зшиваного, схожого на саронг поясного одягу. На плечі одягали коротку куртку без коміра з вузькими рукавами. Талію чоловіки підперізували довгим паском, на голову одягали тюрбан, а на ноги — сандалети.

У жіночому традиційному одязі місцевих етносів спостерігаються два комплекти. Перший характерний для ассамців, нагів і кхасів. Він складався з довгої зшиваної спідниці в ассамців (у кхасів — незшивана, а в нагів — коротка незшивана зі смугатих матерій), різнобарвних кофтин, зверху шаль на зав'язку (у кхасів — накидка). Другий, характерний для одягу качінів, складався з широкої спідниці типу саронга, короткої (до талії) чорної безрукавної кофтини, тюрбана на голову та нагрудних срібних оздоб. Дівчата і нині стрижуть волосся накоротко, одружені жі-

нки носять довге волосся. Обов'язковим доповненням жіночого і чоловічого одягу нагів є квадратні сумки через плече.

Суспільне життя місцевих етносів дуже різноманітне. Так, у житті більшості ассамців-індусів і кхасів-індусів важливу роль відіграє кастовий поділ, наявність нероздільних сімей і ведення ними спільного господарства. В ассамців-мусульман відсутній кастовий поділ, зустрічається полігамія для чоловіків. У ряду нечисленних етносів (нагів, накірів, бодів, гарів) збереглися значні пережитки родоплемінних відносин. Так, у нагів зберігаються об'єднані в племена екзогамні роди. Тут функціонує сільська і сімейна община, зберігається общинна власність на випаси, ліси і водойми, зрідка зустрічається общинний обробіток землі. Але вже утвердилася приватна власність на орні землі, моногамна сім'я, патрілінійне наслідування і т.ін. У гарів збереглися навіть певні пережитки матріархату: матрілінійні роди, матрілінійне наслідування в землекористуванні, тобто землю не випускали за межі материнських родів, дівчата проявляли ініціативу в шлюбі та у виборі собі наречених і т. ін.

У житті місцевих етносів важливу роль відіграють фольклор і релігія. Особливо популярні театралізовані танцювальні вистави на честь Крішни в ассамців, відзначення свят врожаю, обрядів і ритуалів забезпечення врожайності і т.п. На фольклор наклали глибокий відбиток традиційні вірування (анімізм, поклоніння воді, деревам, каменям), індуїзм, християнство (протестантизм).

6. ОСТРІВНА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Острівна область займає о. Цейлон, Мальдівські, Андаманські та Нікобарські острови. Населення області характеризується расовою, мовною та релігійною строкатістю. Так, сингали і мальдівці центральної частини названих островів належать до індо-середземноморської підраси великої європеїдної раси, але в них помітні домішки ведоїдної раси, андаманці — до папуасько-меланезійської підраси, веди і південні мальдівці — до ведоїдної підраси великої австралоїдної раси, а нікобарці — до південноазійської перехідної раси. Більшість населення острівної історико-етнографічної області розмовляє сингальською та мальдівською мовами індоарійської групи індоєвропейської сім'ї мов. Крім того, тут проживають таміли та ланкійські маври, мова яких належить до дравідійської сім'ї мов, нікобарці, мова яких належить до мон-кхмерської групи австроазійської сім'ї мов та андаманці, мова яких становить окрему мовну сім'ю.

Андаманці — аборигени Андаманських островів, кількість яких нині складає всього 625 чол. Вони належать до дуже давньої групи низькорослого населення меланезійської підраси великої австролоїдної раси: середній зріст чоловіків близько 148 см, жінок — 138 см.

Наприкінці XVIII ст. Андаманські острови були завойовані Великою Британією, а з 1857–1859 рр. острови стали місцем заслання учасників індійських повстань проти колоніального панування. До початків європейської колонізації на островах налічувалося близько 5 тис. андаманців. Індійські власті переселили андаманців на о. Страйт, де вони повністю втратили традиційну культуру і поступово вимирають.

На час приходу європейців основним заняттям берегових андаманців, які жили вздовж морського узбережжя, було полювання на морських черепаха та рибальство. Лісові андаманці жили осіло, займалися полюванням на свиней та збиральництвом. При полюванні використовували лук і стріли, при морському полюванні — гарпуни.

У андаманців у минулому функціонувала племінна організація, але локально-територіальні групи племен були між собою слабо консолідовані. У берегових андаманців одна локальна група являла собою одне село. У ньому малі сім'ї жили в окремих хатинах, що стояли навколо площі для зборів і танців. Юнаки, які пройшли ініціації, до одруження мешкали в окремому будинку.

У лісових андаманців локальна група (село) — це один чи два довгих будинки.

Традиційне житло у південних андаманців кругле, з конічним дахом, а в північних — прямокутне з двосхилим пальмовим дахом. Традиційний одяг — це набедрена пов'язка з рослинних волокон.

У віруваннях переважала магія та культ духів природи. Головним вважався дух мусонів Пунгугу (Біліку).

Веди (від тамільського слова *ведан* — “мисливець”) — корінне населення о.Шрі-Ланки чисельністю близько 1 тис. чол. Їх мова належить до індоарійської групи індоєвропейської сім'ї мов. Поширена в них також сингальська мова, відома й ритуальна (таємна) мова. Більшість ведів сповідують індуїзм і буддизм.

Протоведоді населяли великі простори Південної Азії. Поступово сингали і таміли витісняли їх у тропічні ліси.

Основне заняття ведів — ручне підсічно-вогневе землеробство, що поєднувалось із збиральництвом, полюванням і риболовством. У ведів виділялося вісім родових груп. Члени кожної гру-

пи користувалися рівними правами на мисливсько-збиральницькі угіддя. Жили вони в печерах, гротах і куренях. Традиційний одяг — набедрена пов'язка.

Нікобарці — основне населення Нікобарських островів. Їх кількість нині становить понад 30 тис. чол. Вони діляться на дві групи: власне нікобарців і шомпенів. Більшість сповідує християнство, незначна кількість — мусульманство, окремі групи дотримуються традиційних вірувань і обрядів, належать до південноазійської перехідної раси, а мова входить до австроазійської сім'ї.

Основне заняття нікобарців — підсічно-вогневе ручне землеробство. Вони вирощують банани, папайю, ямс, кукурудзу, рис, кокосові і арекові пальми і т.ін. Розвинуте також рибальство. З домашніх тварин розводять свиней та домашню птицю.

Своє традиційне каркасне житло з конічним стрімким дахом нікобарці споруджували на палях. Невисокі стіни закладали травою, пальмовим листям або тростиною. Традиційний одяг чоловіків — набедрена пов'язка, один кінець якої ззаду звисає аж до землі, у жінок — коротка спідниця з трави. Верхня частина тіла чоловіків і жінок залишалася відкритою. Нині в чоловіків набули поширення шорти і розстібна сорочка навипуск, у жінок — довга спідниця типу саронга.

Для суспільного і сімейного життя нікобарців характерне збереження великої сімейної (домової) общини, до якої входить 100 і більше чоловік.

Маври ланкійські (сингали називають їх *ларакалами*) проживають у прибережних містах Шрі-Ланки. Їх кількість становить понад 1,2 млн чол. В антропологічному відношенні вони дуже неоднорідні. Назву *маври* португальці дали місцевим мусульманам. Іслам на острові почав поширюватись у VIII ст. з проникненням сюди арабських купців та інших вихідців із Близького Сходу. Ланкійські маври — це нащадки від змішаних шлюбів мусульманських переселенців з сингалками і тамілками. Ендогамія і релігійна відокремленість (мусульманство) значною мірою сприяли утвердженню їх етнічної самосвідомості.

Мальдівці (самоназва *діверхеї*) — основне населення Мальдівської Республіки. Антропологічний склад 180 тис. мальдівського етносу дуже неоднорідний. У них проявляються дравідійські, середземноморські, південноазіатські та ведоїдні расові ознаки. Етногенез *мальдівців* відбувся у результаті тривалого змішання сингалів, індійців, малайців між собою протягом I тис. н.е., а з XII ст. — з арабами. У XIV ст. на островах склався султанат.

Основним заняттям мальдівців було і залишається рибальство і морські промисли та землеробство з вирощуванням сорго, проса, ямсу, кукурудзи, тропічних плодкових дерев та ін.

Сингали (самоназва *сингала* — “левиний рід”) — найчисленніший етнос острівної історико-етнографічної області. Їх кількість становить 12 млн чол., а в Шрі-Ланці їх 74% від 19 млн чол. (2003 р.) всього населення країни. Вони діляться на два субетноси: прибережних та гірських сингалів (кандійців). У них переважають індо-середземноморські расові ознаки великої європеїдної раси з домішками ведоїдних расових ознак, більшість сингалів сповідують буддизм, але є між ними й католики, зберегли свій вплив також індуїзм та пережитки давніх вірувань.

Етнічне ядро сингалів являють собою індоарійці, які переселилися на о. Шрі-Ланку в I тис. до н.е. з Індії. За переказами, перші правителі сингалів походять з “левиного роду”. В етнічній історії сингалів взяли участь веди, а потім і таміли. Перші державні об'єднання в сингалів з'явилися в останні століття до н.е. Саме тоді тут поширився буддизм. Держава Канді, що утворилась у XV ст., відіграла важливу роль в етнічній і національній консолідації сингалів. У XVI ст. вони відстояли свою незалежність у війнах з португальцями. У 1815 р. сингалів підкорили англійці, а в 1948 р. Шрі-Ланка стала незалежною.

Основне заняття сингалів — орне, поливне рисосіяння, а на узбережжі — рибальство. Крім рису, землероби вирощують просо, сорго, кукурудзу, городні і баштанні культури, ямс, чай і каву, бавовник, плодів дерева, зокрема кокосову пальму. Тваринництво в них слабо розвинене, розводять лише тяглову худобу (буйволів і волів), свиней і домашню птицю. Важливу роль відіграють у їх господарстві промисли і ремесла, зокрема виплітання рибальських сітей і виготовлення каное, обробка копрового волокна, ткацтво, ковальство, художня обробка металів, різьба по дереву, виготовлення циновок і килимів, декоративна скульптура і фреска, гончарство і т.ін.

Житло сингалів — це хата з верандою каркасно-стовпової конструкції. Стіни хати заплітають бамбуком або лозою і обмащують глиною. Дах настеляють рисовою соломною, пальмовим листям, очеретом або черепицею. Долівку застеляють циновкою.

Традиційний чоловічий одяг — це прямий шматок тканини, яким обгортають стегна у вигляді спідниці чи набедреної пов'язки, та сорочка. Жінки носять саронг, кофтину і спідниці. Кандійки часто одягають індійське сарі. Чоловіки і жінки збирають

волосся на тім'ї в пучок, інколи волосся оздоблюють великим гребенем.

На суспільне життя сингалів наклав відбиток кастовий поділ. На селі переважали общинні відносини, а села були переважно екзогамні. Сім'я у сингалів моногамна, патрілінійна.

Своєрідний і багатий фольклор сингалів, зокрема міфологія і героїчний епос, ритуальний і традиційний класичний танець, ляльковий театр. На духовне життя місцевих етносів наклав глибокий відбиток буддизм, давні культу духів природи, анімістичні вірування та магія.

Розділ XXIII

ЗАХІДНОАЗІЙСЬКА (ПЕРЕДНЬОАЗІЙСЬКА) ПРОВІНЦІЯ

Провінція займає величезні посушливі райони Азії, що лежать західніше від Пакистану. На цих територіях розташовані Афганістан, Іран, Ірак, Сирія, Туреччина, Ліван, Ізраїль, Йорданія та країни Аравійського півострова, всього 16 держав. У складі провінції виділяються три історико-етнографічні області.

1. ІРАНО-АФГАНСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область займає території Афганістану та Ірану і характеризується мовною і расовою строкатістю населення. Переважна більшість місцевих етносів розмовляє мовами іранської групи індоєвропейської сім'ї.

В Афганістані іраномовні етноси становлять 86,2% від 23,9 млн чол. (2003 р.) населення країни. Найчисленніші з них — пуштуни (афганці) — 52,3%, таджики — 20,3%, газарейці — 8,3%, чараймаки — 2,8%, белуджі — 0,9% населення країни.

В Ірані іраномовні етноси становлять 74% від 69 млн чол. (2003 р.) населення країни. Найчисленніші з них перси (ірані) — 45,2%, курди — 9%, гілянці — 5,4%, лури — 4,5%, мазендеранці — 3,6%, белуджі — 1,8%, тати — 0,7%, газарейці — 0,3% населення країни.

На території Афганістану найчисленніші тюркські етнічні меншини: узбеки, туркмени, а в Ірані — азербайджанці і туркмени. Крім того, тут проживають ще й кілька малочисельних

тюркських етносів (афшари, кашкайці та ін.), а також близько 1 млн арабів і понад 300 тис. асирійців, які розмовляють афразійськими мовами.

Пуштуни (самоназва західних *пахтани*, східних — *пахтани*) — один із найчисленніших етносів ірано-афганської історико-етнографічної області. Їх загальна чисельність — близько 25 млн чол., з них в Афганістані — 9,5 млн чол., а в Пакистані — 15 млн чол. Належать пуштуни до індосередземноморської підраси великої європеоїдної раси, розмовляють мовою пушту (пашто) іранської групи індоевропейської сім'ї мов, сповідують мусульманство сунітського напрямку. Лише група пуштунів-дзадзі сповідує мусульманство шіїтського напрямку.

Дуже складною є внутрішня етнографічна мозаїка пуштунів. У них виділяється близько 400 племінних (субетнічних) груп. Найчисленніші пуштунські (афганські) субетноси: дурані, гільзаї, вазари, хотаки, афрідії, шинвари, моманди, юсуфзаї, оранзаї, хугіани, сафі, хакари та ін.

У більшості пуштунських племен збереглася родоплемінна організація: сімєюною общиною (великою сім'єю) керує старійшина ("білобородий"), кілька сімейних общин утворюють рід, яким керує малик, кілька родів складають клан (кель), кілька кланів — вітку племені, а кілька віток — плем'я. Племенами керують хани. Вожді племен, підплемен, кланів і родів утворюють раду (джіргу) кожного з пуштунських субетносів.

Перші згадки про пуштунів західного прикордоння Індії з'явилися в XI ст. За генеалогічними переказами афганці поділялися на чотири групи за іменами їх родоначальників: сарбані, батані, гаргуші і карларні. Прабатьківщина пуштунів — Сулейманові гори, тому вони їх називають Пуштунхва. Поступово пуштуни розселились у долини і рівнини та асимілювали місцеве населення. У XIV–XV ст. вони розселилися аж до Пешеварської долини, а згодом до областей Дір, Сват і Боджуар. У XVI–XVIII ст. склалися перші афганські князівства (держави): Акора, Гільзайське, Абдалі. В 1747 р. утворилася Дурранійська держава. Етнічній і національній консолідації афганців сприяли англо-афганські війни (1838–1842, 1878–1880, 1919) та советсько-афганська війна (1979–1988).

Основне заняття майже 80% осілих пуштунів — землеробство, що спирається на арикову і кяризову систему зрошення. Основні знаряддя обробітку ґрунту — дерев'яний плуг із залізним лемешем та ручні знаряддя (мотика, кетмень, лопата). Урожай збирають серпами, молотять, проганяючи волів по снопах,

мелють зерно на водяних і ручних млинах. Вирощують пуштуни пшеницю, ячмінь, просо, рис, кукурудзу, бобові (вику, горох, чечевицю, квасолю), маслинові (кунжут і сафлор), городні і баштанові культури, бавовник, індійські коноплі, кормові трави (коньшину, люцерну).

Близько 20% пуштунських племен зайняті в кочовому і напівкочовому скотарстві. Розводять вони курдючних і каракулевих овець, зебу й буйволів, коней, верблюдів, ослів. Для афганського скотарства характерні як горизонтальні, так і вертикальні перекочування. Улітку худобу женуть на північні гірські випаси, а взимку — на південні степові і долинні випаси. Радіус таких мандрівок коливається у межах 500–1500 км. Кочові скотарі на шляхах перекочування займаються торгівлею. Продукція скотарства — вовна і шкури постійно йдуть на експорт. Території, населені кочовиками, вважаються племінною і родовою власністю.

Важливу роль у житті пуштунів відіграють домашні промисли і ремесла — вовняне і шовкове ткацтво, килимарство, теслярство, столярство, гончарство, ковальство, золотарство, зброярство, лимарство, виготовлення повсті і т.ін.

Поселення осілих пуштунів дуже різноманітне. Гільзаї і нині живуть домовими общинами у будинках-садибах, оточених високими глинобитними стінами. На кутах цих стін влаштовуються бійниці. Поселення осілих дурані звичайно складаються з чотирьох вулиць, які перетинаються на центральній площі. Тут же містяться басейн і невеликий парк. Усі пуштуни-землероби споруджують глинобитні або валькові прямокутні будинки з плоским дахом. В південно-західних районах Афганістану глинобитний дах житла має форму купола. Будинок зазвичай оточують глинобитною або вальковою стіною.

Кочовики ставлять на стійбищах свої чотирикутні намети з вовняних домотканих тканин в один-два ряди, а в центрі — намет малика.

Традиційний чоловічий одяг пуштунів — це довга до колін або нижче колін біла чи кольорова сорочка, широкі білі штани, безрукавка з чорного або зеленого сукна з чотирма кишенями на полях і застібкою спереду. Обов'язкові елементи костюма — халат і шолі (довге покривало), які замінювали верхній одяг. Головний убір — тьубетейка, повстяний куполоподібний ковпак, чалма з 5–7 м білої тканини. Взувають вони чоботи з коричневої шкіри або черевики із загнутими вгору носками. Кочовики Південного Афганістану одягають ще косай — халат із білої або сірої повсті.

Жінки одягають довгу, вільну, вишивану по коміру сорочку і довгі до кісточок штани, на голову шапочку, а зверху — легку хустку. Жінки кочовиків на сорочку зверху одягають широку спідницю. Перед виходом на вулицю закривають обличчя чорною чадрою, носять багато оздоб із срібла і коштовного каміння.

Родинне і сімейне життя пуштунів, становище жінки і дітей регулюються нормами мусульманського і традиційного звичаєвого права. У сімейних стосунках афганців панують патріархальні традиції: підлегле становище жінки і дітей закріплені шариатом. Чоловік — повновладний голова сім'ї. У пуштунів поширене багатоженство. Дівчат часто видають заміж проти їх волі, за них виплачують калім. Жінки не успадковують майна. При розлученні діти залишаються з батьком. В окремих племен зберігся звичай позичати жінок іншим чоловікам. Вдова може повторно вийти заміж лише зі згоди родичів її померлого чоловіка.

У фольклорі пуштунів особливою популярністю користується героїчний епос, народні пісні, численні танці і танцювальні пісні.

Газарейці (самоназва, від персидського *газара* — “тисяча”, військовий підрозділ кочовиків) — етнос чисельністю 1,6 млн чол., який проживає в центральній частині Афганістану (провінціях Газараджат, Герат, Кандагар, Нангахар і Бадахшан). Належать до північноазійської локальної раси великої монголоїдної раси, сповідують мусульманство шіїтського напрямку.

Етногенез газарейців слабо вивчений. Їх основу, очевидно, склали монголомовні кочові скотарі, яких тут залишив ще Чингізхан та його наступники. В їх формуванні взяли участь також іраномовне та тюркомовне кочове скотарське населення. Саме складними обставинами етногенезу зумовлені монголоїдні расові ознаки та іранська належність газарейської мови. Свою незалежність газарейці зберігали до кінця XIX ст., коли були підкорені афганським еміром за допомогою кочових пуштунів. За це скотарі-пуштуни одержали літні гірські випаси на території Газараджату.

Основне заняття газарейців — орне богарне чи зрошувальне землеробство на невеликих гірських ділянках. Важливу роль у них відіграє також тваринництво, зокрема розведення овець і кіз, ВРХ, коней, ослів, верблюдів. У минулому газарейці широко займалися промислами: ткацтвом (різні сорти сукна), килимарством, ковальством, лимарством і т.п.

Газарейці, як і гильзаї, оточують свої поселення і житло глинобитними стінами з баштами на кутах. Групи кочових скотарів

проживають у повстаних наметах, а родоплемінна знать — у монгольських юртах.

Як чоловіки, так і жінки носять тут штани і сорочку. Крім цього, чоловіки одягають безрукавку, каптан, халат, жінки — тубетейку, а зверху на неї ще дві-три хустини.

Внутрішня мозаїчність газарейців проявляється у збереженні розвинутої родоплемінної організації, в їх поділі на такі територіальні племена: шейхалі, бесуди, дайзанги, урузгани, джагури, дайкунди, фулади, якауланги.

Із традиційних розваг особливою популярністю користуються перегони на конях, боротьба, бої верблюдів і т.п. У традиційних святах і обрядах газарейців збереглося чимало пережитків культури сил природи, анімізму.

Чараймаки (самоназви *чаар-аймаки*, *аймаки*). Етнонім походить від іранського *чар* (*чагар*) — “чотири” та від тюрксько-монгольського *аймак* — “рід, народ”. Дослівно чаар-аймак — “чотири народи” — це джемшиди, фирзхкухи, таймени та теймури. Крім них, виділяються також субетнічні групи: зури, таїри, калаїнау та інші. Чараймаки належать до індо-середземноморської підраси великої європеїдної раси, розмовляють діалектами фарсі, сповідують мусульманство сунітського напрямку, а в Ірані — мусульманство шіїтського напрямку.

Чараймаки сформувались у результаті іранізації частини таджиків та зайшлих тюрксько-монгольських племен. В окремих груп чараймаків виражені монголоїдні ознаки. До кінця XIX ст. вони входили до складу то Ірану, то Афганістану. Більшість із них вели життя кочових скотарів. Родоплемінний поділ чараймаки зберегли до кінця XIX ст. У XX ст. посилювся їх перехід до осілості.

Традиційні заняття чараймаків — поливне і богарне землеробство. Вони розводять овець і кіз, верблюдів і коней. Розвинуті в них і домашні промисли: прядуть овечу, верблюжу, козячу вовну, виготовляють повстину і килими, обробляють шкури, шиють різноманітні шкіряні вироби і т.ін.

Житло чараймаків залежить від особливостей господарської діяльності конкретних груп: у землеробів — таке ж, як у землеробів таджиків і пуштунів, у кочових скотарів — таке ж, як у скотарів газарейців.

У господарському і сімейному житті чараймаків сильні патріархально-родові традиції, зокрема традиції левірату. Ще недавно чоловік міг навіть убити жінку за подружню невірність.

Перси (самоназва *фарсі*, *ірані*) — найчисленніший етнос Іра-

ну, який населяє переважно центральну і східну частини країни. Перси належать до індо-середземноморської підраси великої європеїдної раси. У них помітні вірменоїдні антропологічні ознаки.

Давньоіндоевропейські (іранські) племена проникли на територію Ірану з Північного Причорномор'я чи Середньої Азії наприкінці II тис. до н.е. Геродот нарахував шість осілих і чотири кочових перських племена, які до середини VI ст. до н.е. жили під владою близьких їм мідян. Тоді склалась і давньоперська релігія — зороастризм. Перси були державотворчим етносом у державі Ахеменидів (VI–IV ст. до н.е.), Сасанидів (III–VII ст. н.е.). У VII ст. араби підкорили Персію, поширили в країні мусульманство.

У IX–X ст. складаються основні риси сучасного перського етносу. У подальшому етногенезі персів узяли участь араби, тюрки-сельджуки (XI–XII ст.), монголи (XIII–XIV ст.). У XVI ст. перси об'єдналися під владою династії Сефевідів, з кінця XVIII ст. — династії Каджарів. Упродовж другої половини XIX–XX ст. перси політично сконсолідувались, асимілювали значні групи інших іраномовних етносів.

Основне заняття персів — орне землеробство, в тому числі поливне. Вирощують пшеницю, ячмінь, просо, рис, тютюн, конюшину, джугару, бавовник, чай, цукровий буряк, займаються садівництвом і виноградарством. Значна частина земель зрошується системою каналів (кяризів), які воду з гір підводять до полів.

Важливу роль у господарському житті персів відіграють промисли і ремесла, зокрема килимарство, ткацтво вовняних, шовкових тканин і ситцю, карбування по металу, ювелірна справа, ковальство, зброярство, інкрустація, кераміка і т.ін. У містах і містечках ремісничі квартали групуються навколо ринків.

Поселення і житло персів доволі різноманітне. Всюди поширене в них глинобитне житло на дерев'яному каркасі, з плоским дахом. Дах влаштовують на дерев'яних балках, настеливши їх очеретом і покривши зверху глиною.

Досить часто вікна в житлі відсутні, і світло проникає крізь відчинені двері або крізь невеликі отвори в даху. Житло обернене до вулиці глухою стіною. Часто до фасаду будинку прибудовують велику криту веранду (айвон). Заможні і багаті будують садибу з басейном і садом та огорожують її глухою глинобитною стіною.

У північній частині Ірану (Хорасан) поширені давні глинобитні чи валькові будинки-фортеці (кала) з глинобитними стінами і баштами на кутах. У Гіляні і Мазендарані, де випадає багато

дощів, поширене дерев'яне житло з високим стрімким дахом. На півдні Ірану будують і підземні прохолодні приміщення.

Внутрішній інтер'єр житла простий: килими, матраци, низькі м'які меблі. Крім камінів і печей, тут існують і традиційні засоби зігрівання — жаровня під широким столом. У стінах влаштовують ніші для начиння, ламп, постільної білизни і т.ін. Житло майже завжди поділене на дві частини: внутрішню для жінок (ендерун), зовнішню для чоловіків (бірун).

Чоловіки носять білу сорочку і сині штани (у містах — чорні), короткий синій каптан і овечий кожух, повстяну овальну або конічну шапку, на яку часто намотують чалму. Взуття персів — це білі черевики або чоботи з в'язаними халявами і підошвами, зробленими із пресованих ганчірок. Заможні і багаті одягали суконні сюртуки (сердарі) з відкидним або стоячим коміром.

Персіянки носять сорочку, штани, кофтину, коротку плісеровану спідницю. На вулицю вони одягають широкі чорні шаровари, чорну чадру, що закриває всю фігуру, лице затуляють білим покривалом, взувають черевики без підборів.

Сімейне життя персів тримається на патріархальних підвалинах, влада батька і чоловіка над дітьми і жінкою є практично необмеженою. Нерівноправне становище жінки освячується релігією. Чоловікам дозволяється багатоженство. Крім цього, чоловік може взяти собі на кілька днів "тимчасову жінку". Подружжя невірність жінки жорстоко карається.

Перси — етнос давньої високої культури, який міцно тримається своїх етнічних традицій, зокрема вірувань і обрядів традиційного календаря. Великою популярністю в персів користується народний традиційний театр, атлетичні змагання на аренах, які нагадують циркові змагання.

Курди (самоназва *курд*, *курмандж*) — один із численних етносів Західної Азії. За офіційними даними їх чисельність — 13 млн чол., за оціночними — 22 млн чол. Основна маса курдів проживає в Курдистані, що розділений між Іраном, Іраком та Туреччиною. Належать вони до індо-середземноморської підраси великої європеїдної раси, сповідують переважно мусульманство сунітського напрямку.

Курди сформувалися в результаті змішання ряду індоєвропейських племен з доіндоєвропейським населенням гірського Загросу. Очевидно, їх предками слід вважати давніх куртів (гуртів), яких згадують уже вавилонські джерела II тис. до н.е. У формуванні курдів узяли участь кочові іраномовні племена, яких правителі Ірану з часів Ахаменідів переселяли для укріплення

західних кордонів країни. У парфянський період курди створили кілька своїх незалежних князівств. Очевидно, вже на VII ст. н.е. курди сформувались як самостійна етнічна спільнота.

Уся історія курдів — безперервна боротьба за свою незалежність. Турецько-перське суперництво привело до поділу Курдистану в XVI ст. між Туреччиною і Персією, а після Першої світової війни значна частина Курдистану увійшла до складу Іраку. До початку XX ст. курди зберігали поділ на союзи племен, племена, роди.

Основне заняття осілих курдів — орне землеробство на поливних і неполивних полях. Вирощують пшеницю, жито, просяні культури, кукурудзу. Землероби у вигінному і відгінному скотарстві розводять тяглову худобу, овець, кіз, коней.

Кочові і напівкочові скотарі розводять овець і кіз, коней, ослів. Улітку худобу вони випасають на гірських полонинах, а взимку — в долинах. Землеробство у скотарів відіграє допоміжну роль.

У всіх груп курдів — кочових, напівкочових і осілих важливу роль відіграють домашні промисли: килимарство (ворсові килими і безворсові паласи), виготовлення повсті, суконних покривал для наметів.

Літнє житло кочових і напівкочових скотарів — це намети, утворені з кількох рядів жердин, накритих сукняними чорними полотнищами. Взимку кочовики жили в землянках і напівземлянках із земляним куполоподібним чи плоским дахом, в якому робили отвір для освітлення житла. Землероби передгір'я і рівнини будують одно-двоповерхове глинобитне або кам'яне прямокутне житло з плоским дахом. Господарські приміщення прилягають до житла.

Курди носять широкі шаровари, розстібну сорочку з довгими рукавами, безрукавку (жилетку), шерстяний жакет, у холодну пору зверху одягають куртку або довгу повстану накидку. Обов'язковим елементом чоловічого костюма є довгий полотняний пояс, за поясом кинджал, пістолет, люлька, капшук для тютюну тощо.

Жінки одягають широку сукню, шаровари, жилетку, широкий пояс, хустку або циліндричної форми головний убір, що колись обшивали монетами і пов'язували хусткою. Обличчя жінки не закривають. На території Туреччини та на північному заході Ірану жінки носять спідниці і фартухи.

У сімейних стосунках курдів сильні патріархальні традиції. При одруженні обов'язково виплачується калім, у багатих практикується багатоженство. Але жінки в курдів значно вільніші,

ніж в інших етносів Західної Азії. Вони не носять чадри, можуть вільно розмовляти зі сторонніми чоловіками, при відсутності чоловіка беруть участь у громадських зборах і навіть виступають у судах.

Багатою скарбницею курдської культури є народна творчість: епічні перекази, легенди, казки, розповіді, пісні, скоромовки. Дуже популярні також масові танці чоловіків, чоловіків з жінками і дітьми та ін.

Гілянці (самоназва *гіляки*) проживають в іранській провінції Гілян. Вони належать до індо-середземноморської підраси великої європеїдної раси, сповідують мусульманство шіїтського напрямку. Загалом гілянці дуже близькі до персів.

Основне заняття — орне землеробство. В долинах річок вирощують рис, а на орних землях — пшеницю, ячмінь, індійські коноплі, цукрову тростину, чай, цитрусові. Важливу роль відіграє також розведення шовкопряда. Розводять переважно тяглову худобу породи зебу та овець, кіз, коней, буйволів. У прибережних районах займаються рибальством, у лісах — лісовими промислами. Важливу роль у господарстві гілянців відіграють промисли і ремесла, зокрема — шовкове ткацтво, килимарство, виготовлення повсті, художніх тканин, циновок з очерету і т.ін. Для них характерний поділ праці за статтю: жінки працюють на рисових полях, дівчата випасають навколо поселень худобу, чоловіки орють, сіють, молотять, доять корів і т.ін.

Шлюб у гілянців моногамний, укладається за взаємною згодою молодих, дівчина сама домовляється з хлопцем про розміри шлюбного викупу. Жінки нарівні з чоловіками беруть участь у громадському житті своїх населених пунктів.

У болотяних місцевостях гілянці будують житло на палях, стіни обмащують глиною, а стрімкий дах настеляють соломом чи очеретом. Часто житло має два поверхи з відкритою терасою на першому поверсі. Над терасою на стовпах влаштовують балкон. Двір і господарські будови обгороджуються плетеною загорожею.

Чоловічий одяг гілянців дуже близький до перського. Жінки носять коротку до колін сорочку, спідницю у дрібну складку з легкої кольорової тканини та кофтину з довгими рукавами. Виходячи на вулицю, жінки одягають чорні шаровари і підперізуються чорною хусткою.

У традиційних віруваннях і обрядах гілянці до наших днів зберігають культ священних каменів, дерев, гаїв.

Лури — основне населення іранської області Малий Лурістан, яка охоплює території гірської системи Загросу північніше

р. Абе-діз. У них виділяється кілька етнографічних груп: пиш-е-куха (Пешкоха), пошт-е-куха (Пуштекоха), кухгілуйе, мамасаки (в області Фаре).

Господарством, мовою, побутом і культурою лури дуже близькі до бахтіярів. Вони також належать до найдавнішого індоєвропейського населення Західного Ірану. Сформувались лури ще в II-I тис. до н.е. в результаті змішання зайшлих іранських племен з населенням стародавньої держави Елам. У середні віки Лурістаном правили самостійні атабеки, остаточно до складу Ірану Лурістан було включено лише у XVIII ст.

Більшість лурів здавна займаються скотарством. Розводять овець, кіз, ослів, мулів, коней. Влітку худобу випасають на гірських випасах, що лежать західніше Ісфахану, взимку — на випасах півдня Хузистанської рівнини. Кочові і напівкочові скотарі добре зберегли традиційну родоплеменну організацію, поділ на племена і роди. Лури й нині ще поділяються на 50 родів. Житло кочовиків — намет із грубої козячої тканини, схожий на намет бахтіярів. Взимку вони проживають у глинобитних або кам'яних житлах.

У районі Пешкоха живуть вже осілі лури-землероби, які вирощують пшеницю, ячмінь, рис, просо, бобові, розводять сади. Житло землеробів — це прямокутна глинобитна будівля.

Лури носять широкі шаровари, довгу сорочку, чорну безрукавку, на неї халат або повстяну накидку з прорізами для рук. На голову чоловіки одягають високу повстяну шапку циліндричної форми, на яку пов'язують різнобарвні хусточки. Взуття та жіночий одяг лурів близькі до перського.

Характерною особливістю релігії лурів є відсутність у ній мусульманського духовенства. Необхідні релігійні і побутові церемонії виконують сеїди, які живуть при гробницях шанованих ними святих. У побуті лурів збереглося чимало доісламських вірувань: вшановування дерев, каменів, джерел і т.ін.

2. МЕСОПОТАМО-АРАВІЙСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область включає території Бахреїну (90% населення — араби), Йорданії (95% населення — араби), Іраку (76% населення — араби), Ємену (99% населення — араби), Катару (90% населення — араби), Кувейту (90% населення — араби), Лівану (92% населення — араби), Оману (92% населення — араби), Саудівсь-

кої Аравії (97% населення — араби), Сирії (92% населення — араби), Ізраїлю (82% населення — євреї), Кіпру (80% населення — греки-кіпріоти, 19,7% — турки-кіпріоти).

Араби (самоназва *аль-араб*) — суперетнічна спільнота близьких за походженням етносів, культурно-побутові відмінності між якими достатньо помітні, щоб розглядати їх як окремі арабські етноси чи нації. Тому нині пишуть і говорять про сирійських арабів як сирійців, аналогічно — про бахрейців, йорданців, іракців, ліванців, єменців, катарців, кувейтців, оманців, саудівців, палестинців. Тут іде процес переростання політонімів в етноніми, складається етнічна свідомість арабів конкретних країн при збереженні загальноарабської свідомості та загальному сунітському солідарності. Чисельність арабів в історико-етнографічній області становить близько 110 млн чол.

Переважає більшість населення історико-етнографічної області розмовляє арабськими та єврейською мовами, що належать до семітської групи афразійської (семіто-хамітської) мовної сім'ї. Крім них, тут проживають курди (Ірак), мова яких належить до іранської групи індоєвропейської сім'ї, та переселенські групи вірмен, вихідців з Кавказу, Ефіопії, Сомалі, Індії, Пакистану, Афганістану, Ірану, Туреччини та інших країн. Корінне населення належить до індо-середземноморської підраси великої європеїдної раси. В Ємені, Об'єднаних Арабських Еміратах, вздовж узбережжя Аравійської затоки і Червоного моря Саудівської Аравії проживають групи носіїв ознак негрської підраси великої негроїдної раси та групи носіїв ознак ефіопської перехідної раси.

Історична батьківщина арабських племен — північно-східна частина Аравійського півострова. Предки арабів приручили верблюдів у другій половині II тис. до н.е. Саме тоді почав складатися ГКТ кочових верблюдоводів (бедуїнів). Упродовж кінця II тис. до н.е. кочовики-бедуїни розселилися по всьому Аравійському півострові, асимілювали інші семітські племена і досемітське населення Аравії.

Перші державні утворення арабів виникли в північних районах Аравії в I тис. до н.е.—I тис. н.е. — Пальміра (Таднор), Набатей, Лих'я, Гасан, Лахм і племінне об'єднання Центральної Аравії — Кінда. Вони не зуміли сконсолідувати племена в єдиний етнос. Процес етнічної консолідації почався лише з появою ісламу і створення в VII ст. Арабського халіфату. Саме тоді етнонім “араб” приймають як самоназву всі племена Аравійського півострова. Упродовж VII–IX ст. араби вийшли за межі півострова і

завоювали ряд країн, у тому числі Сирію, Палестину та Ірак. Араби швидко освоїли високу давню культуру підкорених етносів, але поширили серед них іслам та арабську мову. Саме цим було покладено початок формування сучасних арабських етносів на завойованих територіях. Створений силою зброї Арабський халіфат у X ст. почав розсипатися. Але більшість арабів Західної Азії опинилась у складі Фатимідського халіфату, згодом сельджуцької і мамлюцької держав. У XVI ст. арабські країни Передньої Азії, окрім більшої частини Аравійського півострова, були включені до складу Османської імперії. Розпад Османської імперії наприкінці XIX—початку XX ст. та національно-визвольні рухи наступних десятиліть зумовили виникнення сучасних країн Західної Азії.

Переважає більшість арабів Західної Азії зайнята в орному зрошувальному землеробстві та скотарстві. Вони вирощують пшеницю, рис, кукурудзу, ячмінь, дурру, просо, бобові, кунжут, баштанні культури, виноград, каву, індиго, льон, коноплі, бавовник, шовковицю і т.ін. Орне землеробство поширене і в прирічкових долинах посушливих районів, на гірських схилах, тому в Лівані зустрічається терасне, а в Йорданії та Сирії богарне землеробство. На Аравійському півострові землеробство відіграло допоміжну роль і займало тільки невеликі ділянки у долинах, на терасах та в оазисах.

Основним заняттям арабів Аравійського півострова та окремих районів Сирії, Йорданії і Палестини було кочове і напівкочове скотарство. Ще й нині воно є провідним у бедуїнських племен аназа, шамара, харб, атайба, мунтайр та інших. Усі скотарі розводять верблюдів, овець і кіз, зебу, коней. Криза кінця XIX—20—30-х років XX ст. призвела до занепаду скотарства, переходу кочовиків до землеробства й осілости. Важливу роль відіграє пастівницьке скотарство і в господарстві землеробів: у Лівані — вигінне і відгінне, а в інших районах — приселищне.

У населення прибережних зон розвинуті морські промисли та рибальство, а у внутрішніх районах — караванна торгівля. Важливу допоміжну роль відігравали промисли і ремесла, зокрема ковальство і зброярство, карбування, ювелірна справа і гончарство, ткацтво, обробка шкур і виготовлення шкіряних виробів, одягу, повстини.

Традиційне житло кочовиків і напівкочовиків — чотирикутні намети з полотнищ чорної козячої вовни, зшитих шкур, що напинались на дерев'яних кілках. У XX ст. поширилися брезентові намети фабричного виробництва.

В осілого населення житло має каркасно-стовпову конструкцію. Його будують з невипаленої цегли, каменю-черепашнику. Житло переважно одноповерхове, прямокутної форми з плоским дахом, внутрішнім двориком або відгороджене від вулиці глинобитною стіною і ділиться на чоловічу і жіночу половини. В Адені та в горах Джебеля поширені багатопверхові будинки з невипаленої цегли та каменю-черепашнику, в яких нижні поверхи господарські, а верхні — житлові.

Землероби носять набедрену пов'язку, розстібну сорочку, а на голові — кольорову хустку. Кочовики, крім набедреної пов'язки, одягають білу довгу сорочку і чорний довгий плащ, сандалети. На голову намотують довгу шаль. У бедуїнів поширене татування і розмальовування обличчя, долонь і тіла.

Жінки носили білу довгу до кісточок сорочку, що взимку доповнювалася вовняним плащем, а голову пов'язували білою хустиною. Мусульманки закривали обличчя покривалом або вуалю. Нинішній одяг — це поєднання арабського і європейського.

Для суспільного життя арабських етносів Західної Азії характерне збереження племінного поділу в кочовиків і поділу на своєрідні соціально-правові групи в осілого населення. Основа родоплемінної організації — ліндж, який має спільного предка по чоловічій лінії і пов'язаний звичаями взаємодопомоги, кровної помсти і ендогамії. В арабів віддається перевага патрілінійним ортокузенним шлюбом. Кілька таких сімей складають підрозділ племені або саме плем'я на чолі з вождем. Громадське і сімейне життя арабів характеризується пануванням патріархально-феодальних відносин, що знаходить вираз у загальному поширенні норм шаріату, вірілокальності, шлюбі через купівлю і виплату калиму, полігамії для чоловіків, приниженому становищі жінки тощо.

Своєрідний і багатий арабський фольклор (бедуїнські пісні і героїчний епос, фантастичні казки, генеалогічні, побутові, історичні, гумористичні розповіді, танці, музика), архітектура, художні промисли і ремесла.

Євреї (самоназва мовою іврит *йегудим*, мовою ідиш *ідн*) — етнос зі складною внутрішньою мозаїкою, чисельністю 14 млн чоловік. Живуть в Ізраїлі та діаспорно на всіх континентах. Наприкінці XIX–30-х рр. XX ст. найвідомішими мозаїчними складовими єврейського етносу були ашкеназі (європейські євреї), сефарди (піренейські і марокканські євреї), італійські, кримські та курдистанські євреї, тейманіми і бавліми (Близький Схід і Північна Африка), бухарські й афганські євреї, джадіди (Іран),

лахлухи (Грузія), дравідійські євреї, шутайси (Балеарські острови) та ін.

Після Другої світової війни на основі мозаїчних складових єврейського етносу почала формуватися нова етнічна спільнота євреїв Ізраїлю. Водночас ашкеназі розширили свою територію розселення на США, Канаду, Австралію і Південну Африку, а сефарди — на країни Латинської Америки. У євреїв різних діаспор набули поширення так звані єврейські мови, що є результатом їх адаптації до життя в чужоетнічному оточенні: ідиш (германська група індоєвропейської сім'ї мов) — мова ашкеназі; жудеоспанойль (романська група індоєвропейської сім'ї мов) — мова сефардів; лугат-аль-йахуд (семітська група афразійської сім'ї мов) — мова євреїв арабських країн; зебоні-амрані (іранська група індоєвропейської сім'ї мов) — мова євреїв Ірану й Афганістану та ін.

Переважає більшість євреїв сповідує юдаїзм. Часто релігійна і етнічна свідомість у них зливаються. У стародавні часи перехід до юдаїзму ототожнювався з переходом до єврейського етносу. Перехід єврея до іншої релігії не означає його відмову від належності до єврейства. В юдаїзмі розрізняють кілька течій: консервативну, реконструктивну, реформістську та ортодоксальну. В ортодоксальному юдаїзмі виділяють течію хасидизму, що сформувалась у євреїв України. Хасиди відрізняються від решти євреїв певними культурно-побутовими особливостями.

Переважає більшість євреїв належить до індо-середземноморської підраси великої європеїдної раси, але є між ними й групи ефіопської перехідної раси.

У другій половині II тис. до н.е. єврейські племена відійшли з півночі Єгипту і завоювали Палестину. Вони інтегрувалися з місцевими семітомовними землеробами оазисів Ханаана в один етнос. У I тис. до н.е. в Палестині склалася кілька єврейських держав. У цей час сформувався юдаїзм, склалася релігійна пам'ятка Танах (Старий Завіт Біблії). Вже у VIII–VI ст. до н.е. з'явилися єврейські діаспори в Месопотамії, Єгипті, Персії та Середній Азії. Завоювавши Юдею в I ст. до н.е., римляни виселили євреїв з Палестини.

Наприкінці XIX–на початку XX ст. у євреїв Європи і Північної Америки посилюється процес етнічної, культурної і політичної консолідації. У 1897 р. сформувався політичний рух сіонізму, що проголосив своєю метою повернення всіх євреїв до Палестини і відродження там єврейської держави. У листопаді 1947 р. євреї проголосили утворення незалежної держави Ізраїлю.

Ізраїльтяни (самоназва *йісраелім, ізраїльтяни*) — основне населення Ізраїлю, яке консолідується в етнос і націю. Основну етнополітичну і соціально-культурну роль у консолідації євреїв відіграють ашкеназі та їх нащадки, але понад 50% ізраїльтян — нащадки сефардів (сфардієм), тейманімів і бавлімів. Нині населення Ізраїлю становить 6,4 млн чол., із них 5,2 млн — євреї.

Переважає більшість ізраїльтян зайнята у промисловості та сільському господарстві. Землероби вирощують зернові, корене-плідні і городні культури, плодові дерева і т.ін. У тваринництві розводять молочну ВРХ і птицю. У селян поширені сільськогосподарські общини (кібуци), що базуються на колективному виробництві і споживанні.

Сільські поселення ізраїльтян часто мають кругову форму забудови, а житло — сучасну європейську конструкцію, що пристосована до субтропічних умов. В умовах формування ізраїльтянського етносу йде створення нової побутової культури. Вона вбирає не лише традиції різних переселенських груп євреїв, а й традиції арабських, германських, слов'янських, романських етносів.

3. МАЛОАЗІЙСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область займає території Туреччини та Кіпру. Найчисленнішим етносом в області є турки, мова яких належить до тюркської групи алтайської мовної сім'ї. Вони складають 84% населення країни. Тут також проживають близькі до них карапахаи, гагаузи, туркмени, а на заході країни — греки. На крайньому південному сході Туреччини проживають сирійські араби, а весь схід країни населений курдами (10,8% населення країни) та групами вірменів, грузинів, лазів та інших етносів Кавказу. Загальна чисельність населення Туреччини — 71, 3 млн чол. (2003 р.).

Всі етноси області характеризуються рисами індо-середземноморської підраси великої європеїдної раси. У складі підраси виділяються певні локальні расові ознаки: у греків — адриатично-динарської підраси, в грузинів — кавказької підраси. Греки, групи грузинів, вірменів та гагаузів сповідують християнство, а інші — мусульманство.

Турки (самоназва *тюрк*) — етнос, який склався на основі тюркських кочових племен (огузів, туркменів і османів), які мігрували в Малу Азію. Тюркські племена кочових скотарів-огузів у Малій Азії почали з'являтися у перші десятиліття XI ст. на

чолі з вождями роду Сельджуків. Сюди потрапили й групи печенігів, які прийшли через Північне Причорномор'я і Балкани. До появи огузів на сході Візантії проживали вірмени, грузини, греки та інші етноси. Поступово частина кочовиків осідала і переходила до землеробства. У XIII ст. під ударами монголів держава Сельджуків розпалася на окремі князівства.

Наприкінці XIII–поч. XIV ст. на північному заході Малої Азії посилювалось Османське князівство. У XIV ст. турки-османи захопили весь захід Малої Азії, утвердилися на Балканах і заснували Османську імперію. У XVI ст. до її складу входили Балкани, Мала Азія, Північна Африка, Сирія, Палестина, Іран та північ Аравійського півострова.

В умовах турецько-османського панування значна частина місцевих етносів асимілювалась турками. Упродовж XIV–XVIII ст. в етногенезі турків взяли участь слов'яни, албанці, греки, румуни, угорці, кавказькі етноси, перси, курди та араби. Усе це позначилося на антропологічних рисах сучасних турків. Формування турецького етносу і нації завершилося лише в XX ст., коли після Першої світової війни розпалась Османська імперія і утворилася Турецька республіка, сформувалася сучасна літературна мова. Переважна більшість турків сповідує мусульманство сунітського напрямку.

Особливості етногенезу й етнічної історії турків зумовили складання їх своєрідної внутрішньої мозаїки. Найвідоміші турецькі субетноси — це племінне скотарське населення, яке зберігає племінний устрій та патріархальні відносини: юрюки, тюркмени, тахтаджі, абдали, зейбеки, чепни та ін. Більшість із них уже перейшла до осілости і втратила свої культурно-побутові особливості.

Основним заняттям турків егейського, середземноморського та чорноморського районів є орне землеробство і садівництво. Вирощують пшеницю, ячмінь, овес, бобові, цитрусові, тютюн, бавовник, маслинові, фрукти, виноград, кукурудзу і т.ін. У посушливих районах Центральної і Східної Анатолії поширене зрошувальне і терасне землеробство. У землеробів розвинуте пасовищне приселищне і відгінне скотарство, в якому розводять тяглову і м'ясо-молочну худобу, овець і кіз. Улітку землероби відганяють худобу на гірські випаси — яйли.

Майже в усіх турецьких субетносах провідна роль належить не землеробству, а напівкочовому та відгінному скотарству. Вони розводять велику рогату худобу, овець, коней, але особливо широко практикують розведення ангорської (турецької) кози, яка славиться своєю високоякісною білою вовною.

Турецькі села невеликі. Майже в кожному з них є мечеть, ка-в'ярня, заїжджий двір, вистелений камінням ставок (басейн), кра-мниця, школа. У гірських районах переважає розкидана забудова села. Садиби утворюють окремі хутори, кілька хуторів можуть бути згруповані за родинним принципом і складати мале село. На рівни-ні і в передгір'ях переважають скупчені вуличні села, житла до вулиці виходять глухими стінами, а вікнами — у двір.

Традиційне житло турків — прямокутна каркасна будова, про-міжки між балками якої заплітали лозою або тростиною, закла-дали вальками або каменями. Нависаючий двосхилий або чоти-рисхилий дах настеляли листям, травою або соломою. У посуш-ливих районах переважало житло з плоским дахом. Житло се-лян являло собою одну кімнату (у заможних — дві-три кімнати) і велику веранду. У багатих на ліс районах будували дерев'яне зрубне житло. Подекуди хату повністю будували з каменю або вальків. На сході Туреччини трапляється житло з куполоподіб-ним дахом.

Внутрішня частина житла і нині традиційно поділяється на дві половини: чоловічу — селямлик, і жіночу — харемлик. У заможних є окрема кімната для прийому гостей. Уздовж стін житлової кімнати в минулому влаштовували глинобитні підви-щення або нари для спання. Їх накривали циновками, повстю або килимами.

У кочовиків і напівкочовиків юрюків житло — переносні на-мети з полотнищ, витканих з козячої вовни (карачатар) або з повсті (алачіки). Зрідка трапляються навіть юрти.

Вогнище має вигляд глибокої, до 100 см, ями (тандир), в якій розкладають вогонь. Заможні в тандирі лише випікають хліб, а їжу готують на спеціальному вогнищі. Для зігрівання житла і ніг використовують жаровню (мангал).

Традиційний одяг жінок — шаровари, широка сорочка і ши-рока довга спідниця. Зверху одягають фартух, безрукавку чи блузку, на голову — велику хустину, на яку накидають легке покривало (яшмак), що закриває частину лиця. Подекуди жінки і нині одягають чадру, носять черевики без підборів.

Чоловічий одяг — штани, довга сорочка, підперезана паском, коротка жилетка і куртка, на голові феска, смушкова шапка, тюрбан (з 1925 р. тюрбан заборонено одягати). Взуття — череви-ки або чоботи. Юрюки доповнюють цей одяг повстяними накид-ками, довгими сукняними капцями і шкіряними постоломи.

Суспільне і сімейне життя турків характеризується пануван-ням патріархальних та ісламських традицій. Це знайшло вираз у

панівному становищі чоловіка в сім'ї і суспільстві, у вірілокальності, звичаях кровної помсти, шлюбі через викуп і сплату калиму, приниженому становищі жінки, ранніх шлюбах дівчат з волі батьків, збереженні пережитків великої патріархальної сім'ї і т.ін. В усіх скотарських субетносів зберігся ще й родоплемінний поділ.

Народна творчість турків характеризується багатим традиційним прикладним мистецтвом, героїчним епосом ("Огузнаме"), історичними переказами та анекдотами про Ходжу Насреддіна і Бу Адама, народними сімейними святами і обрядами (найбільше з них свято обрізання), колективними танцями в колі (халай, ромейка), народними співами, пережитками домусульманських обрядів і вірувань, традиціями боротьби і кінного спорту та ін.

Розділ XXIV

ЦЕНТРАЛЬНОАЗІЙСЬКА ПРОВІНЦІЯ

Провінція займає посушливі райони від Каспійського моря на заході до високих гірських систем Паміру і Тянь-Шаню на сході, від Південного Сибіру на півночі до кордонів Афганістану та Ірану на півдні. Ці простори загалом сприятливі для розвитку землеробства і скотарства: оазиси, річкові долини передгір'я і гори з найдавніших часів були центрами землеробства, а степи, напівпустелі і гори створювали умови для розвитку різних типів скотарства. Населення провінції характеризується не лише помітною культурно-побутовою єдністю, а й значною етнічною і расовою строкатістю. Це дало підстави виділити у складі провінції такі три історико-етнографічні області: північну (казахсько-киргизьку), південно-східну (узбецько-таджицьку) та південно-західну (туркменську).

1. ПІВНІЧНА (КАЗАХСЬКО-КИРГИЗЬКА) ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область охоплює простори Казахстану і Киргизії, північно-західні райони Узбекистану та крайні західні райони Монголії і Китаю, що населені казахами, киргизами, алтайцями і каракалпаками, які зазнали значного впливу узбеків. Господарство, культура і побут цих народів дуже близькі, а мови належать до кипчацької підгрупи тюркської групи алтайської сім'ї. Близькі вони й за расовими ознаками. У казахів, киргизів, алтайців і частково

каракалпаків переважають расові ознаки південносибірської (туранської) перехідної раси. У каракалпаків і частини киргизів чимало носіїв центральноазійського антропологічного типу континентальної підраси великої монголоїдної раси.

За етнічним складом населення історико-етнографічної області дуже строкате. Нині у Киргизії з загальною кількістю мешканців 5,1 млн чол. (2003 р.) корінне населення становить близько 50%, у Казахстані з кількістю мешканців 15,4 млн чол. (2003 р.) — лише близько 40%. Решта населення названих країн сформоване в часи їх входження до складу російської, а згодом советської імперій насильницькими депортаціями, економічними і політичними переселеннями.

Основним заняттям більшості тюркських етносів казахсько-киргизької історико-етнографічної області впродовж багатьох віків було кочове і напівкочове скотарство. Розводили вони курдючних овець і кіз, коней, ВРХ, верблюдів, а киргизи Ошської області — ще й яків. Місцеве скотарство мало виражений екстенсивний характер, худобу протягом року випасали, переганяючи між літніми і зимовими випасами. У казахів радіус перекочівок сягав 1000–1200 км, бо їхні літні випаси лежали на півночі, а зимові — на півдні Казахстану. Киргизьке і алтайське скотарство пов'язане з гірськими територіями, а перекочівки мають вертикальний характер.

Залишки зрошувальних каналів у степах свідчать, що в Казахстані землеробство було відоме здавна. Вторгнення монголів у XIII ст. завдало нищівного удару системі місцевого землеробства, осіле населення було винищене або розбіглося. На час приходу росіян у Південному Казахстані і Киргизії частина населення займалась поливним землеробством. Ним займалися переважно безхудобні господарі, які вирощували просо і пшеницю. У киргизів поливне землеробство також відіграло допоміжну роль. Скотарі, зробивши весняні посіви, відкочувували на гірські випаси і поверталися до них на час збору врожаю.

Лише в каракалпаків, які за господарськими і культурними традиціями стояли між казахською скотарською і узбецькою землеробською традиціями, землеробство відіграло провідну роль. Упродовж XVI–XVIII ст. вони освоїли для землеробства південні області в пустелях Приаралля. Але на початку XIX ст. через постійні набіги туркменів частина землеробів змушена була перейти до скотарства. З кінця XIX ст. уже майже всі каракалпаки знову були зайняті в землеробстві і вирощували пшеницю, джугару, просо, бавовник, баштанні культури. Зем-

леробство у них доповнювалося скотарством і рибальством. Казахи і киргизи займалися також полюванням і рибальством, які відігравали допоміжну роль. Лише в каракалпаків на узбережжях р. Амудар'ї та Аральського моря рибальство було основним заняттям.

Помітна роль у господарському житті місцевих етносів належить промислам і ремеслам, у тому числі художнім. Серед них провідну роль відігравало прядіння і ткацтво з бавовни, овечої і верблюжої вовни, килимарство, виготовлення повсті і циновок, шиття і вишивання позолотою і бісером, ювелірна справа і обробка коштовних каменів, ковальство, різьба по дереву, обробка шкур, виготовлення шкіряних виробів і т.ін.

Матеріальні культури казахів і киргизів, особливо північних, майже повністю однакові. Певні відмінності в матеріальній культурі каракалпаків зумовлені їх осілим життям та землеробством. З кочовим життям казахів, киргизів і частини каракалпаків були пов'язані два види житла: кочова юрта (кибитка) та юрта на літніх і зимових стійбищах. Кочова юрта належить до розбірних решітчасто-повстяних конструкцій. Решітки вигнутої форми складали по колу, а до їх верхнього краю прикріплювали вигнуті жердки (стріли). Верхні кінці жердок пропускали в дерев'яний круг. Складений таким чином каркас накривали цинонками, а зверху натягали повсть і обв'язували волосяними мотузками. В середині юрту ділили на чоловічу і жіночу половини. Розмір юрти залежить від кількості решіток: малі — на 4 решітки, великі — на 8 решіток.

Юрта — переважно літнє житло кочовиків. Але подекуди в ньому жили і взимку. На осінь і зиму низ повстяних юрт підсипали глиною. З XVIII ст. у казахів і киргизів спостерігається стаціонарне зимове житло. Це була прямокутна будівля з саману, дереву чи каменю. Інколи стіни зимового житла плетені з лози і з обох боків обмащені глиною. До такого житла прилягали відкриті загорожі для худоби. У лісових зонах історико-етнографічної області зустрічалися восьмигранні або п'ятигранні зрубні житла з конічним дерев'яним дахом. На вигляд вони нагадують літні юрти.

У південних киргизів і каракалпаків під впливом узбеків поширилося прямокутне глинобитне і саманне житло. Але навіть у каракалпаків обов'язково на подвір'ї влаштовували решітчасту юрту. Вона не пересувалася, входила до комплексу садиби. Інколи її споруджували в особливому критому дворику. Багаті каракалпаки влаштовували юрти в середині великих будинків. Для цього в даху над юртою залишали отвір.

Одяг місцевих етносів належить до типового кочового. Чоловіки носили широку довгу сорочку, широкі штани (шаровари), довгий до колін камзол, халат, зимову овечу шубу або кожух, чоботи. Головний убір — шапка з хутра або з повсті з навушниками. Жінки одягали довгу сорочку-сукню, безрукавку, халат, шубу з хутра, чоботи. Головний убір — зшита полотняна хустка з вирізом для обличчя. У киргизок головний убір — це довге (до 15 м) біле полотно, яким обмотували голову у вигляді тюбана. Одяг каракалпаків мав багато спільних рис з узбецьким.

В їжі корінних етносів переважали м'ясо-молочні страви. З молочних страв найчастіше вживали різні сири, кисле молоко, кумис. З муки вони випікали коржики, печені в попелі хлібці, споживали в їжу різні каші, рис і т.ін.

Соціальна організація етносів казахсько-киргизької історико-етнографічної області характеризувалася пануванням традиційних феодально-патріархальних відносин. Основу соціальної організації становила кочова община, що формувалася за принципом спорідненості і займала 100–200 юрт. Умови кочового скотарства сприяли збереженню пережитків родоплемінних відносин. Донедавна у казахів, киргизів і каракалпаків зберігався поділ на роди, покоління і племена. Кожен із родів і племен мав своє тавро (тамгу), бойовий клич і т.п. Життя і побут місцевих етносів регулювалися традиціями звичаєвого права — адатом. Сімейно-шлюбні відносини характеризувалися пануванням патріархальної сім'ї, вірілокальністю і патрілінійністю, звичаями левірату і сорорату, багатоженством у заможних і багатих.

Народна творчість корінних етносів характеризується багатством і своєрідністю. Особливо цікавий народний епос: епічні оповідання, героїчні перекази, епічні казки, ліричні і побутові пісні і т.п. Всесвітньої слави набула відома киргизька героїчна поема “Манас”. Особливою популярністю тут користуються казкарі, оповідачі, співці-імпровізатори. Цікаві та оригінальні музика і прикладне мистецтво.

Духовне життя місцевих етносів регулюється ісламом, але мусульманство не пустило тут глибоких коренів, а шаріат не став обов'язковою правовою основою. Достатньо повно збереглися ранні форми вірувань: знахарство, чаклунство, пережитки шаманізму. Водночас існують пережитки культу вогню, а в каракалпаків — культу тигра (джолібарса).

2. ПІВДЕННО-СХІДНА (УЗБЕЦЬКО-ТАДЖИЦЬКА) ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Історико-етнографічна область охоплює території Узбекистану (26 млн чол.) і Таджикистану (6,2 млн чол.) та ті прилеглі райони сусідніх країн (Китаю, Афганістану, Ірану, Казахстану, Киргизії і Туркменії), в яких проживають таджики і узбеки — два найчисельніші з корінних етносів. Обидва названі етноси характеризуються переважанням расових ознак паміро-ферганського антропологічного типу південноєвропейської підраси великої європеїдної раси. За етнолінгвістичною належністю вони дуже відмінні: таджицька мова належить до іранської групи індоєвропейської сім'ї, а узбецька — до карлунської підгрупи тюркської групи алтайської сім'ї мов.

Найдавнішим заняттям таджиків і узбеків було орне землеробство, що поєднувалося з вигінним, відгінним та напівкочовим скотарством. У гірських і рівнинних районах та оазисах було поширене іригаційне землеробство з використанням традиційних технік поливу. Крім того, на віддалених від поселень землях та гірських схилах практикувалося богарне землеробство. На них пшеницю, ячмінь, кунжут, льон, люцерну сіяли під дощі. Крім того, тут вирощували рис, просо, бобові, сорго, кукурудзу, маслинові культури, бавовник, виноград, садові, городні, баштанні культури і т.ін. Для місцевого землеробства характерне те, що в ньому були зайняті переважно чоловіки. Жінки брали участь лише в обробці бавовнику, збиранні і переробці фруктів, винограду, тутових ягід, динь і т.ін.

У землеробських районах скотарство відіграло допоміжну роль. Тут на приселищних випасах і в стійлах розводили тяглових тварин, молочних та м'ясних (курдючних) овець. Землероби наймали пастухів і відганяли частину худоби (овець і кіз) на степові та гірські випаси. У гірських районах Таджикистану скотарство відіграло більш важливу роль. Воно спиралося на вертикальні перегони худоби: влітку — на гірські випаси, взимку — в гірські долини і села. У гірських і степових районах Узбекистану напівкочове скотарство було основним заняттям. У випасі худоби були зайняті чоловіки, а жінки переробляли молоко, вовну, шкури тощо.

Допоміжну роль у господарському житті місцевих етносів відігравали полювання і рибальство, промисли і ремесла. Особливого успіху місцеві етноси досягли у виготовленні бавовняних і вовняних тканин, килимів і повстини, виплавленні руд і ковальстві, обробці шкур, ювелірній справі, гончарстві. До чисто жіно-

чих промислів можна віднести шовкове тканиня, в'язання, пошиття одягу і вишивання.

Для узбеків і таджиків характерні майже однакові міські і сільські малодвірні поселення. У них споруджувалися практично однакові типи будівель, а панівним було прямокутне житло з плоским дахом на дерев'яній основі. Стіни житла глинобитні або із саману, на дерев'яному каркасі. У горах житло будували з каменів, що скріплювалися глиною. З одного боку житла влаштовували відкриту терасу на стовпах. Житло не мало вікон, замість них — невеликі отвори в даху. За традицією, житло ділили на чоловічу та жіночу половини. Уздовж стін робили глинобитні нари для снання, а в стінах — глинобитні ніші, що виконували роль шаф.

Для всього осілого населення історико-етнографічної області характерний майже однаковий одяг. Відмінності спостерігаються лише у певних деталях верхнього одягу. Так, чоловічі халати в Бухарі і Самарканді шиють із яскравих і строкатих тканин, в Ташкенті — з зелених, у Фергані — з чорних і зелених, інколи смугастих, в Хорезмі — з червоних у дрібні смуги і т.п. І чоловіки і жінки носили широку довгу сорочку тунікоподібного крою із домотканого полотна. Поясний одяг — широкі шаровари. Верхній чоловічий одяг — літні легкі халати або зимові ватні халати. На голову у давні часи одягали чалму, а потім тубетейку. Верхній жіночий одяг, що приховував фігуру і обличчя, — це халат ("фаранджа"). Він одягався через голову. Лице жінки закривали чорною сіткою. Закривання обличчя закріпилося лише у XVIII ст. До того часу лице закривали лише легкою вуаллю. Чоловіче і жіноче взуття — м'які шкіряні чоботи без твердої підошви і каблуків, на них одягали шкіряні калоші.

В узбеків і таджиків на час їх завоювання росіянами панували феодально-патріархальні відносини. В осілого сільського населення кишляків, містечок і міст (селян і ремісників) архаїчною формою організації життя і побуту була сільська община, що регулювала общинне землекористування і водокористування. Малі поселення складались із споріднених сімей, а тому нагадували роди, а великі поселення поділялись на родові квартали. У гірських таджиків та узбеків-скотарів збереглися певні пережитки родових патріархальних відносин у вигляді поділу на патріархальні роди. Основною господарською одиницею землеробів і скотарів була нероздільна сім'я, в якій батько з одруженими синами вели спільне господарство. Щоб уникнути сплати калиму і зберегти майно в родині, таджики і узбеки часто практикували кроскузенні шлюби.

На духовному житті узбеків і таджиків позначився глибокий вплив мусульманства. Це знаходить вираз у щоденних молитвах, дотриманні постів, відвідуванні мечетей. Значного поширення набув культ мусульманських святих, великим авторитетом користувалися дервіші. Водночас у таджиків та узбеків збереглося чимало домусульманських вірувань і обрядів, зокрема пережитків шаманства.

3. ПІВДЕННО-ЗАХІДНА (ТУРКМЕНСЬКА) ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Туркмени — основне населення однойменної республіки. Вони проживають також у прилеглих районах Узбекистану, Таджикистану, Ірану, Афганістану, а діаспорно — в Росії на Північному Кавказі і в Астраханській області, Туреччині, Сирії, Іраку, Йорданії. Близько 45% із 3 млн туркменів проживає поза межами Туркменистану. Туркменська мова належить до огузької (південно-західної) підгрупи тюркської групи алтайської сім'ї мов. За расовими ознаками вони належать до каспійського антропологічного типу південної підраси європеїдної великої раси.

Етногенез туркменів дуже складний. Вони походять від кочових і напівкочових іраномовних племен, які в IV–VI ст. зазнали тюркизації. У IX–XI ст. огузи остаточно їх тюркизували, визнали їх мову, антропологічний тип і чимало культурно-побутових рис.

Туркмени являють собою особливу групу перехідного населення від осілого землеробства до напівкочового і кочового скотарства. Звичайно їх називають скотарями, але це не зовсім точно. Вони ніколи не були чистими скотарями. Уже в XVII ст. багато племен (ерсарі, емрелі, сарики) осіли в оазисах і займалися зрошувальним землеробством. У них склалися різні співвідношення між землеробством і скотарством. Тому туркменів поділяють на дві групи: кочові скотарі та осілі землероби. В окремих племен переважав осілий землеробсько-скотарський уклад (ерсарі, сарики, самери), напівкочовий уклад (теки) або кочовий уклад (йомути). Але майже в кожного з племен виділялись як землероби, так і скотарі. Обидва заняття не були чітко розмежованими, тому перехід від одного заняття до іншого відбувався повільно.

Туркмени вважали кочове життя почеснішим від осілого, скотарі зверхньо ставилися до землеробів. Але стосунки між ними завжди були близькими. У батька-землероба, який вів осіле життя, син міг бути скотарем-кочівником.

Традиційне зрошувальне землеробство туркмени завжди поєднували з відгінним або кочовим скотарством. Землеробство туркменів не відрізнялося від землеробства сусідніх етносів. У передгір'ях Копетдагу вода на поля подавалася підземними каналами (кяризами), а потім вичерпувалася через колодязі. Землероби вирощували ті ж культури, що й інші етноси, але віддавали перевагу вирощенню пшениці, джурги, баштанових культур, бавовника.

Скотарство туркменів — степового кочового або напівкочового типу. Туркмени розводять овець, особливо чисельні отари каракулевих овець. Для транспортування вантажів використовували одnogорбих верблюдів. Усі туркмени розводили коней, які були предметом особливої турботи і гордості. Велику рогату худобу розводили переважно землероби.

Важливу господарську роль виконували промисли і ремесла. Знамениті туркменські килими славляться в цілому світі. Туркмени займаються виготовленням орнаментованої повстини, циновок, вишиванням, обробкою шкір і пошиттям шкіряних виробів, ювелірною справою і т.ін.

Поєднання землеробства і скотарства знайшло відбиток на побуті туркменів. Землероби жили у малодвірних або багатодвірних постійних поселеннях, на окраїнах яких споруджували сторожові вежі. У прикордонних районах передгір'я Копетдагу та в оазисах Ахалу і Атреку ще і в XIX ст. будували глинобитні фортеці, в яких навколишнє населення ховалося в часи ворожих наскоків. Поруч з ними розміщувалися постійні поселення. Майже всі туркмени мали постійне житло на 1–3 кімнати з плоским дахом і малими віконцями. Поширеним у туркменів було житло з очеретяних циновок, які закріплювали між дерев'яними стояками і з обох боків обмащували глиною.

Житло і господарські будівлі обгороджували невисокими, зрідка високими глинобитними стінами. Усередині двору, поруч з житловими і господарськими глинобитними спорудами, розміщували 2–3 юрти. Туркменська решітчаста юрта майже нічим не відрізнялася за своєю конструкцією від юрт інших централь-ноазіатських етносів.

Одяг туркменів схожий на одяг узбеків, але має ряд особливостей. Чоловіки носили полотняну широку довгу сорочку і полотняні широкі штани білого кольору. Інколи шили червоні шовкові сорочки. Розріз на сорочці робили на лівому плечі або на грудях з правого боку. Зверху одягали халат із сукна або шовкової тканини червоного кольору в смужку. Взимку носили ватяний халат або кожух. Головний убір — тьубетейка, в холодну

пору на неї одягали ще й високу баранячу кучму. Окремі племена (ерсарі та сарики) носили чалму. Взували чоботи на високих підборах, що робило їх зручними для верхової їзди. Щоденне взуття — постолі або шкіряні сандалі.

Жінки-туркменки одягали вузькі шаровари і довгу до п'ят сорочку-сукню з шовкової тканини або домотканого полотна темно-червоного кольору, що закривала усе тіло. На плаття зверху одягали різні халати, каптан і накидали покривало, яким закривали і голову. Взуття туркменок схоже до чоловічого. Особливість жіночого одягу — червоний колір головних уборів, хустин, сорочок тощо. Обличчя туркменок звичайно було відкритим, при сторонніх людях вони закривали тільки нижню його частину.

Суспільне життя туркменів характеризувалося пануванням феодально-патріархальних відносин. Мозаїчність етносу проявлялась у збереженні і функціонуванні патріархально-родових відносин, зокрема у збереженні свого поділу на 24 племена. Кожне з них поділялося на покоління, покоління на роди, а ті — на підроди. В окремих племен їх внутрішня вертикальна структура сягала 7–8 рівнів. Кожен рід мав свого главу (аксакала), свого воєначальника (сердара).

Господарським осередком у туркменів був патріархальний рід. У родах не було чіткого поділу за статтю, не було ізольованості жінок. Вони нарівні з чоловіками працювали, навіть брали участь у боях, особливо при захисті своїх поселень від ворожих нападів. Найповніше патріархально-родовий і військово-демократичний устрій збереглися у тих туркменських племен, котрі жили у глибині степів і пустель.

Сімейно-шлюбні стосунки регулювалися нормами звичаєвого права, а тому жінка була залежна від чоловіка, траплялися шлюби малолітніх, які після весілля жили в своїх батьків до повноліття. Поширеною була в них виплата калиму, звичаї уникання невістками родичів чоловіка, зустрічалося багатоженство, пережитки левірату, екзогамія родів і т.ін.

Народна творчість туркмен найповніше проявлялась у художньому килимарстві та фольклорі: казках, епічних переказах, герічному епосі ("Гйорогли"), народних анекдотах і т.ін.

Туркмени сповідують мусульманство, але шаріат (мусульманське право) у них не відіграв важливої ролі. Все суспільне і сімейне життя регулювалося традиціями і звичаями. У туркменів збереглося багато пережитків домусульманських обрядів і вірувань, зокрема шаманізму, традиція насипати високі могили над похованнями сердарів і ханів.

Розділ XXV

СИБІРСЬКА ПРОВІНЦІЯ

Сибір — розлога географічна область від Тихого океану до Уральських гір. Із найдавніших часів у цій області йшло розселення своєрідних етнолінгвістичних і расових спільнот, носіїв різних етнокультурних традицій. Це проявилось у формуванні шести таких своєрідних історико-етнографічних областей: камчатсько-чукотської, амуро-сахаліцької, східносибірської, алтайсько-саянської, західносибірської, ямало-таймирської.

1. КАМЧАТСЬКО-ЧУКОТСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область займає простори Чукотського та Камчатського півостровів. Тут проживають чукчі, коряки та ітельмени, мови яких належать до чукотсько-камчатської сім'ї, невеликі групи евенів, мова яких належить до тунгусо-маньчжурської групи алтайської сім'ї, та нечисельні групи ескімосів, мова яких належить до ескімосько-алеутської сім'ї. За антропологічними ознаками більшість аборигенів належить до арктичної підраси великої монголоїдної раси, а на Камчатці і частково на Чукотці трапляються групи населення, які за расовими ознаками належать до перехідних та змішаних расових типів Сибіру.

За господарською діяльністю чукчі і коряки у минулому поділялися на кочовиків-оленярів та осілих мисливців на морсько-го звіра. В окремих груп коряків провідну роль відігравало рибацтво, а в ітельменів рибацтво було єдиним заняттям. Важливе значення у житті аборигенів мало збиральництво дикоростучих рослин — коренеплідних, коренів, ягід. Збиральництвом займалися жінки. В усіх аборигенів було розвинуте запряжне собаководство. Чукчі і коряки, які займаються оленярством, дуже близькі між собою в культурі та побуті. Такою ж близькістю відзначаються осілі чукчі і коряки.

Давнім житлом осілого населення були великі землянки, до яких входили по стовпу через димовий отвір у даху. У кочовиків-оленярів житло — це яранга, що нагадує юрту кочовиків центральноазіатських степів. Її основу склали жердини різної довжини, що накривались шкурами оленів. Одяг аборигенів належить до типу глухого, що одягається через голову. Його виготовляють з добре оброблених оленячих шкур.

Соціальний лад аборигенних етносів характеризувався наявністю значних пережитків материнської родової організації та відсутністю патріархального роду.

У часи розкладу матріархату тут не склались патріархальні роди, а сформувалися такі поселення і стійбища, мешканці яких не завжди пов'язані родовими зв'язками, а їх склад постійно мінювся.

У релігіях місцевих етносів збереглося багато архаїчних рис. Шаманізм дозволяв виконувати релігійні церемонії не лише шаманам, а й рядовим членам колективів. Центральне місце в міфології чукчів і коряків належало міфу про Великого Ворона — творця всього створеного.

2. АМУРО-САХАЛІНСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область займає о. Сахалін, Примор'я та території, що прилягають до нижньої течії р. Амур. Тут проживають нанайці, ульчі, орочі, удегейці, ороки, негідальці, які розмовляють мовами тунгусо-маньчжурської групи алтайської сім'ї. Мова нівхів, які проживають в нижній течії р. Амуру та на півночі Сахаліну, належить до ізольованих, але господарством і традиційно-побутовою культурою вони близькі до своїх тунгусо-маньчжурських сусідів. За антропологічними ознаками аборигени належать до змішаних расових типів Сибіру.

Здавна тут проживали племена, основним заняттям яких було рибальство. Вони жили осіло в землянках, знали кераміку. Прямими нащадками цих племен є нівхи, культура яких на початку ХІХ ст. відповідала добі неоліту. Тунгусо-маньчжурські етноси тут з'явилися пізніше. Основним заняттям корінних етносів було рибальство: нівхи та ульчі займалися виключно рибальством, доповнювали його морським полюванням; нанайці та орочі також займалися рибальством, але доповнювали його полюванням на хутрового звіра; ороки Сахаліну займалися рибальством і полюванням, але здавна їм було відоме оленярство; удегейці займалися лісовим полюванням і доповнювали його рибальством. З рибальством тут пов'язана заготівля запасів в'яленої риби, обробка риб'ячих шкур і виготовлення з них одягу та предметів домашнього вжитку. Осілий спосіб життя тут також немислимий без рибальства.

Споконвічним зимовим житлом аборигенів є землянки, літнім — прямокутні берестяні хатини з двосхилими дахами, дуже

подібні до китайської фанзи. Мешканці прирічкових територій інколи споруджували житлові і господарські будови на палях.

Донедавна аборигени зберігали багато архаїчних рис у соціалній організації, сім'ї і сімейному побуті. Тут ще наприкінці ХІХ ст. траплялися пережитки групового шлюбу, поділ на строго екзогамні роди, родовий суд, кровна помста, родові обряди і вірування. Останні були пов'язані з культом тварин-тотемів, зокрема ведмедів та ін.

3. СХІДНОСИБІРСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Східносибірська область займає величезні простори Сибіру, що лежать між річкою Єнісеєм на заході та узбережжям Охотського моря на сході. Населення області має строкатий етнічний склад. Більш-менш компактним етнічним масивом проживають лише найчисленніші етноси — якути і долгани, мови яких належать до тюркської мовної групи алтайської сім'ї. Всі інші аборигенні етноси проживають невеликими групами та етнічними анклавами. Найбільшими з них є евени та евенки, мови яких належать до тунгусо-маньчжурської групи алтайської сім'ї. Тут проживають також нечисленні групи селькупів, мова яких належить до самодійської групи уральської сім'ї, кети і юкагіри, мови яких належать до ізольованих, та ін.

За антропологічними ознаками аборигени належать до північноазіатського антропологічного типу континентальної підраси великої монголоїдної раси.

Населення області доволі чітко ділиться на дві історико-етнографічні підобласті — якутську скотарсько-мисливську та мисливсько-оленярську.

Якутська скотарсько-мисливська історико-етнографічна підобласть

Її представляють якути, котрі проживають по всьому басейну середньої і південної течії Лени, вздовж річок Яни, Индигірки, Колими, Вилюї, Оленека, Анабари, Хатанги. Нині вони населяють не лише територію Якутії, а й сусідні райони. Ще задовго до приходу росіян якути займалися напівкочовим скотарством, розводили велику рогату худобу і коней. Часткове розведення овець і кіз запозичили від росіян наприкінці ХІХ ст. Худобу переганяли між літніми і зимовими стійбищами. Взимку ВРХ утримували в холодних хлівах, годували заготовленим сіном. Коней протягом року випасали і утримували просто неба. Під впливом ро-

сіян тут почало поширюватися землеробство. Допоміжну роль у якутів відіграло рибальство на річках і озерах та полювання. У північних якутів поширилось оленярство, але полювання відіграло основну роль. Полювали на хутрового звіра і диких оленів. Ще задовго до приходу росіян якути вміли виплавляти залізо, у них розвивалося ковальство, гончарство, оброблення шкур, дерева, кості та ін.

До останнього часу якути жили невеликими однодвірними або малодвірними поселеннями. Основним традиційним житлом була прямокутна юрта (“джіє”) з вертикально укріплених деревин, що злегка нахилені до середини, і з дуже крутим двосхилим дахом. Часто під спільним дахом з житлом споруджували хлів для худоби. До середини XIX ст. у рухливих скотарів основним житлом була конусоподібна юрта з жердин, яку накривали берестою. Північні якути споруджували конусоподібні юрти зі стовбурів, обкладали їх ззовні дерном. Така утеплена юрта була постійним житлом.

З традиційного одягу якутів найдовше були у вжитку короткі шкіряні штани, високі чоботи з хутра або м'якої шкіри, короткі шубки з хутра чи шкіри з розрізом спереду, а в жінок — звужені у талії розстібні довгі шуби з хутра.

В якутів у XIX ст. збереглися патріархально-феодальні відносини та глибокий племінний поділ. Кожне з патріархальних племен ділилося на менші родоплеменні групи. У них донедавна зберігалася родова екзогамія, традиції левірату, кровної помсти, а спорідненість велася по батьківській лінії; сформувалася родова і племінна спадкова знать.

Хоча якути ще у XVIII–XIX ст. стали православними, у них залишилися глибокі корені шаманізму з великою кількістю богів і духів різного рангу. Дуже багата міфологія якутів, що увібрала в себе нашарування різних історичних епох.

Мисливсько-оленярська історико-етнографічна підобласть

На величезних просторах східносибірської області проживають нечисленні етноси, основним заняттям яких є полювання, оленярство і рибальство. Їх часто називають тайговими мисливцями і рибалками. Найтипівішими з цих етносів є евенки, в яких полювання, оленярство і рибальство перебувають у рівновазі. Евенки невеликими групами розселені від р. Об на заході до Тихого океану на сході, від Північного Льодовитого Океану на півночі до Маньчжурії на півдні. Таке ж поєднання полювання, оленярства і рибальства характерне для кетів, які населяють басейн середньої і нижньої течії Єнісею і Підкамінної Тунгуски та

юкагірів, які населяли простори від пониззя р. Лени на заході до р. Нижньої Анадирі на сході. Ці та інші етноси сибірської тайги влітку займалися рибальством на річках і озерах, а взимку відкочували в тайгу і полювали на диких оленів, козуль та інших копитних і хутрових звірів. Під впливом контактів з росіянами у них різко виросло значення полювання на хутрового звіра. Всі етноси тайги розводили оленів, яких використовували для верхової їзди, як транспортних і в'ючних тварин, як запаси їжі і т.ін. Лише на узбережжі Охотського моря жила невелика група осілих евенків-риболовів, які не розводили оленів.

Місцеві етноси жили невеликими однодвірними або малодвірними поселеннями. Скрізь у підобласті поширене житло двох видів — літнє і зимове. Літнє житло — це кочовий конічний чум, покритий бѣрестом або оленячими шкурами. Зимове житло — чум, утеплений дерном, а в кетів — землянка, вкопана на 100–150 см у землю. Дах споруджували з жердин, настеляли бѣрестом, а зверху насипали шар землі.

Одяг усі етноси підобласті виготовляли з оброблених шкур оленів і хутра. Евенки, кети та юкагіри носили короткі шкіряні або замшеві штани, халатоподібні розстібні каптани, нагрудники, чоботи-унти, чепчикоподібні хутряні шапки і хустини.

Суспільний лад, сім'я і сімейний побут місцевих етносів дуже неоднорідний. У юкагірів ще в ХІХ ст. траплялися значні пережитки матріархату. Юкагіри — єдиний етнос Сибіру, в якого зберігався матрілокальний шлюб: юнак деякий час мусив працювати на сім'ю дівчини, щоб одержати право одружитися з нею. Чоловік у сім'ї займав підлегле становище. Жінка відігравала важливу роль у суспільному і сімейному житті. У кетів зберігався поділ на кровні екзогамні роди, траплялися залишки дуально-екзогамної організації та поділу на фратрії, але вже виділилася родова спадкова знать, а чоловіки відігравали провідну роль у суспільному житті.

Евенки на час приходу європейців перебували на стадії розкладу первісного суспільства. У них патріархат переростав у військову демократію, склався патріархально-родовий лад. На чолі патріархальних родів і племен стояли спадкові вожді. У сім'ї та сімейному побуті зберігалися незначні пережитки групового шлюбу (гостинний гетеризм), відносна шлюбна свобода жінки, тимчасова матрілокальність, залишки тотемічних родів і т.ін.

Для народної творчості місцевих етносів характерний багатий фольклор (героїчні перекази про подвиги богатирів і героїв, історичні перекази, міфи і казки про тварин і шаманів), прикла-

дне мистецтво з широким використанням геометричного орнаменту та реалістичним зображенням рослин, тварин і людей.

Релігією усіх місцевих етносів є шаманізм. Тут було поширене родове шаманство, при якому кожен шаман — це жрець лише родового культу. У місцевих етносів шаманство набуло професійного характеру. Крім того, тут поширені культу богів різних промыслів і полювання, рибальства, оленярства і т.п. Росіяни принесли сюди православ'я, але воно не пустило глибокого коріння.

4. АЛТАЄ-САЯНСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

У формуванні етносів Алтайсько-Саянського нагір'я взяли участь тюркські, монгольські, угорські, сомодійські та кетські етнічні елементи. Нині найбільшими з місцевих етносів є тувинці, хакаси, шорці, карагаси. Крім них, тут проживають такі малочисельні алтайські етноси: алтай-кижі, теленгіти, маймалари, тубалари, кумандинці, челканці, телеути та ін. Усі вони розмовляють мовами тюркської групи алтайської сім'ї. Більшість аборигенного населення характеризується ознаками південносибірської (туранської) перехідної раси, а тувинці — ознаками центральноазіатського антропологічного типу континентальної підраси великої монголоїдної раси.

Основним заняттям південноалтайських етносів, більшості тувинців і хакасів було кочове і напівкочове скотарство. Розводили коней, ВРХ, овець, кіз. Худобу впродовж року випасали, сіно заготовляли дуже рідко і мало. У північно-східних тувинців розвинуте транспортне оленярство в'ючно-верхового типу. Східні тувинці займалися доїнням оленів. В окремих груп південних алтайців, південних шорців, у хакасів і тувинців у західних районах поруч зі скотарством існувало й примітивне землеробство. Землю обробляли мотикою і простою дерев'яною сохою. Сіяли виключно ячмінь. Північні групи тувинців, тофларів, окремі групи північних хакасів займались переважно полюванням на козуль, оленів, маралів та хутрового звіра. У господарському житті етносів Алтайсько-Саянського нагір'я допоміжну роль відігравало збиральництво дикоростучих плодів і коренів.

Етноси півдня Сибіру здавна займалися виплавленням металів і ковальством. Останнє особливо було розвинуте у шорців, яких росіяни називали "кузнецкими людьми", а місто, споруджене на їх території, — Кузнецьком.

Двом основним заняттям (скотарству і полюванню) відпові-
дав культурно-побутовий устрій місцевих етносів. Скотарі Ал-
таю і Саян жили невеликими поселеннями, що далеко розміщені
одне від одного. Поселення мисливців — більш скупчені та чис-
ленніші. У скотарів основним житлом була повстяна юрта мон-
гольського типу, а у мисливців — конусоподібна юрта з жердин,
покритих корою. Під впливом росіян тут уже на початку ХХ ст.
поширилося зрубне житло.

У скотарів відмінності між чоловічим і жіночим одягом були
дуже незначні. Вони одягали на тіло довгу полотняну сорочку з
рукавами та широкі штани. Верхній одяг — довга двобортна ове-
ча шуба, яку підперізували полотняним поясом. Часто таку шубу
носили на голе тіло. Одружені жінки зверху на шубу одягали
довгополі розтібні халати-безрукавки. На ногах вони носили ви-
сокі чоботи з м'якої шкіри, а на голові — високу чорну баранячу
шапку (кучму). У мисливців одяг складався з полотняних соро-
чок і штанів, коротких халатів з домотканого сукна та чобіт із
м'якої шкіри.

У суспільному житті тюркомовних етносів Алтає-Саянського
нагір'я збереглося чимало залишків родового ладу. У них зали-
шився поділ на екзогамні роди, кожен з яких мав свою назву, а
всі члени роду вважалися родичами по батьківській лінії, дотри-
мувалися звичаїв родової взаємодопомоги, солідарності і культу.
Розпад родового ладу зайшов досить далеко, тому їх суспільний
лад можна характеризувати як родові патріархально-феодальні
відносини.

Усе це позначилось і на релігійних віруваннях місцевих ет-
носів. Хоча тут з 20-х років ХІХ ст. поширювалося православ'я,
але результати християнізації в різних районах виявилися неод-
наковими. Населення Північного Алтаю було майже повністю
християнізоване, а в Південному Алтаї продовжували панувати
шаманізм, промислові культури та анімістичні вірування і обряди.

5. ЗАХІДНОСИБІРСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Західносибірська історико-етнографічна область охоплює те-
риторії західніше від середньої течії рік Єнісей, Об та Іртиш з
притоками та прилеглими територіями. Нині тут більшість насе-
лення становлять індоевропейці, а аборигени проживають невели-
кими групами.

Найчисленнішими з аборигенів є сибірські татари, які після

1581р. були завойовані Росією. Їх мова належить до тюркської групи алтайської сім'ї. За антропологічними ознаками вони зближуються з південносибірською перехідною расою. Землеробством, скотарством, побутом і духовною культурою вони близькі до татар Поволжя. В їх матеріальній культурі збереглося мало самобутніх рис. Давні дерев'яні юрти в них були замінені російськими зрубними спорудами, традиційний народний костюм повністю зник. У Західний Сибір переселилося чимало татар із різних районів Поволжя, які швидко злилися з сибірськими.

Інші більш-менш численні етноси Західного Сибіру — це ханти, селькупи, манси і кети. Вони належать до різних мовних сімей: ханти і манси — до фінно-угорської групи, селькупи — до самодійської групи уральської сім'ї мов, а мова кетів є ізольованою. Незважаючи на етнічну неоднорідність, усі вони належать до уральської перехідної раси, а в їх господарстві і культурі багато спільних рис.

Стосовно специфіки господарства ханти, манси, селькупи і кети поділяються на північну і південну групи. Господарство північної (меншої частини цих етносів) спиралося на полювання і рибальство, що доповнювались оленярством, яке було запозичене від сусідніх ненців. Тут склався своєрідний ГКТ — мисливців-оленярів. Південна частина цих етносів займалася рибальством і полюванням. При цьому південні ханти, манси та селькупи були осілими рибалками і мисливцями. Більшість рибальських снастей (ятери, ятери з крилами, верші і т.п.) вони виплітали з лози і встановлювали у перегороджених місцях потоків і рік. Полювали південні ханти, манси, селькупи і кети на білку, лисицю, горностая, лосів, птахів за допомогою вогнепальної зброї та лука і стріл. Крім того, вони збирали кедрові горіхи, гриби, ягоди і т.ін. Південні групи цих етносів запозичили від росіян землеробство і скотарство, але нові заняття не набули значного поширення. Кети займалися переважно полюванням, вели кочове життя уздовж рік у великих критих човнах. Для руху човнів використовували парус, або ж човни перетягали собаки. Узимку південні етноси вели піші перекочівки.

На час приходу росіян місцеві етноси, зокрема кети, широко займалися виплавленням заліза та виробництвом металевих виробів. Важливу роль у їх житті відіграло прядіння (з волокон жаливи і конопель) і ткацтво на горизонтальному верстаті (ханти і манси), виготовлення виробів з дерева і бересту, обробка шкур і хутра і т.ін. Кераміки місцеві етноси не знали.

Літнім житлом для всіх аборигенів Західного Сибіру був ко-

нічний критий бѣрестом чум. Північні ханти і манси накривали конічний чум оленячими шкурами. Зимове житло було двох типів: неглибокі ями-землянки з пірамідальними дахами в хантів, селькупів і кетів та зрубні наземні житла у мансів, що були запозичені від росіян.

Місцеве населення виготовляло одяг з оброблених риб'ячих і оленячих шкур, з полотняних і сукняних тканин. Жінки носили довгу сукню, на яку одягали полотняний або сукняний халат, у холодну пору — шубу. Голову пов'язували хустинами. Чоловіки одягали сорочку, штани, на сорочку — глуху шкіряну або сукняну куртку з капюшоном. В оленярів був поширений одяг ненців.

На час приходу росіян у цих етносів існував патріархально-родовий лад. Більшість хантійських і мансійських племен перебували у залежності від Сибірського татарського ханства. Племінні вожді хантів і манси вже перетворилися на спадкових ранньофеодальних князьків. При цьому залишки патріархально-родових відносин проявлялись у фратріальній організації, родовому поділі, родових культурах і т.ін.

Доволі багата народна творчість аборигенів Західного Сибіру. У хантів і манси здавна був поширений струнний музичний інструмент типу цитри, під акомпанемент якої виконували епічні пісні про богатирів, тотемічні танці тощо. Високого розвитку в хантів і манси набуло прикладне мистецтво: орнаментування берестяного посуду, аплікація, оздоби з бісеру.

Ханти і манси відрізняються від селькупів і кетів меншим розвитком шаманізму. Шамани хантів і манси навіть не мали спеціального одягу, а у селькупів і кетів шаманізм був найрозвинутішим в усьому Сибіру. В усіх перелічених етносів досить сильні пережитки тотемізму, у хантів і манси кожен рід поклонявся певній тварині як своєму предку чи покровителю. У селькупів усі роди і фратрії зберігали свої тотемічні назви. Повсюдно був поширений культ ведмедя, а в хантів і манси склались елементи однобожжя. У XVIII ст. росіяни принесли в Сибір християнство, але під маскою православ'я тут продовжують жити традиційні обряди і вірування.

6. ЯМАЛО-ТАЙМИРСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Ямало-таймирська історико-етнографічна область характеризується значною етнічною строкатістю. З аборигенів тут проживають ненці, енці і нганасани, групи селькупів, мови яких належать до самодійської групи, та нечисленні групи хантів, мансів,

комі, мови яких належать до угорської групи алтайської сім'ї мов. Поруч з ними проживають евени і евенки, які розмовляють тунгусо-маньчжурськими мовами, та долгани, мова яких належить до групи тюркських мов алтайської сім'ї. Крім них, тут проживають нечисленні групи юкагірів, мова яких належить до ізольованих, та групи індоєвропейських етносів, які мешкають у містах, містечках та промислових поселеннях. За расовими ознаками нганасани належать до північноазійського антропологічного типу континентальної підраси великої монголоїдної раси, а інші аборигени — до уральської перехідної раси.

Найтиповішими з аборигенних етносів є ненці, енці, нганасани та поякучені долгани. Давнім традиційним заняттям місцевого населення було полювання на диких оленів, хутрового звіра, водоплавних птахів, рибальство, збиральництво. Звичайно мисливці рухалися слідом за стадами диких оленів. Крім того, ненці європейської півночі Росії займалися полюванням на морського звіра. Усі названі етноси розводили оленів і використовували їх для запрягу і верхової їзди. З XVIII ст. основним заняттям ненців стало оленярство, що доповнювалося полюванням, рибальством і збиральництвом. У жодного з інших етносів області оленярство не стало основним заняттям.

Як оленярі, так і мисливці та рибалки вели рухливий спосіб життя. Перші кочували зі своїми стадами оленів у пошуках випасів, другі — йшли вслід за стадами диких оленів і полювали на них. Тому вони не мали постійних поселень, а лише поселення-стійбища. Основним житлом місцевих етносів був конічний чум із довгих рівних жердин, який взимку накривали оленячими шкурами, а влітку — бѣрестом.

Чоловічий і жіночий одяг добре захищав від холоду. На тіло чоловіки одягали довгу до колін сорочку глухого крою з капюшоном і штани. І сорочку, і штани шили з добре обробленої оленячої шкіри і носили хутром до тіла. На ноги взували чоботи з хутра. Взимку одягали "глуху" куртку хутром назовні, на ноги взували високі чоботи з оленячої шкіри. Жіночий одяг виготовляли з такого ж матеріалу, як і чоловічий, і багато оздоблювали аплікацією і хутровою мозаїкою, металевими кап'єлями і підвісками. У поякучених долганів жіночий одяг схожий до якутського, а чоловічий — сорочка російського крою, каптан і штани.

В їжі місцевих етносів переважали м'ясо і риба, що споживалися сирими, слабо вивареними або печеними на вогні. Споживали також в'ялене і копчене м'ясо і рибу. Начиння виготовляли з дерева і бѣресту, від росіян перейняли мідний і залізний посуд.

Суспільні відносини аборигенів характеризувалися пануванням патріархально-родового ладу. Тут збереглися і функціонували екзогамні роди, що входили до таких же екзогамних братій. Патріархальний характер відносин засвідчувався підлеглим становищем жінки в сім'ї та роді, практикою багатоженства, одруженням через виплату калиму за молоду чи шляхом відробітку дружини в її родичів, проявами левірату і т.ін.

Релігійне життя ненців та їх сусідів регулювалося шаманізмом, збереженням обрядів і вірувань промислових культів, проявами тотемізму. Всі місцеві етноси вшановували різних тварин, поклонялися їм. Особливо поширений був культ ведмеда. Поклонялися вони також духам землі, води, неба, небесних світил, вогню, лісів і т.п. У ХІХ ст. росіяни охрестили місцеві етноси, але православ'я не набуло значного поширення. Традиційні вірування, обряди, ритуали знайшли відбиток у фольклорі, зокрема в героїчних піснях про богатирів, у казках, довгих історичних переказах про тотемних тварин і людей і т.ін. Народне прикладне мистецтво аборигенів найповніше проявлялося в художній обробці міді, інкрустації міддю і сріблом, обробці кісток, художній різьбі, аплікації шкірами і хутром.

Розділ XXVI

КАВКАЗЬКА ПРОВІНЦІЯ

Кавказ — переважно гірська провінція. Від Тамані на Чорному морі до Апшерона на Каспійському на 1500 км тягнеться велика гірська система Головного Кавказького хребта (Великого Кавказу). Він ділить Кавказ на дві частини: Північний Кавказ і Закавказзя. Великий Кавказ перетинається значною кількістю перевалів, а тому ніколи не був непереборною перешкодою. Між народами Північного Кавказу і Закавказзя постійно йшло господарсько-культурне спілкування. Більше того, трапляється, що один і той самий етнос жив і нині живе по обидва боки Кавказького хребта (грузини, осетини, лезгини).

Провінцію поділяємо на дві історико-етнографічні області: Північний Кавказ і Закавказзя. Але такий поділ досить умовний як з географічної, так і з етнографічної точок зору. Зокрема, північно-східний Азербайджан етнографічно належить до закавказьких територій, а географічно — до Північного Кавказу. Тому, характеризуючи етноси названих історико-етнографічних областей, беремо до уваги як географічні, так і етнографічні фактори.

1. ПІВНІЧНОКАВКАЗЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Північнокавказька історико-етнографічна область, що з півночі обмежується ріками Кубань і Кума, а з півдня — Головним Кавказьким хребтом, характеризується значною етнічною строкатістю. Понад 30 етносів Північного Кавказу розмовляють мовами нахсько-дагестанської групи північнокавказької сім'ї. Найчисленнішими з них є чеченці (у тому числі інгуші), аварці, лезгини, даргинці, лакці, табасаранці, цахури, агули та ін. Найчисленнішими з етносів, мови яких належать до адиго-абхазької мовної групи північнокавказької сім'ї мов, є кабардинці, черкеси, адигейці, абазини, убихи та інші. Доволі численними є етноси, мови яких належать до кипчацької підгрупи (кумики, карачаєвці, балкарці, ногайці) та огузької підгрупи (трухмени) тюркської групи алтайської сім'ї мов. Із корінних індоєвропейських етносів іранської групи мов тут проживають лише осетини. Групи іншого індоєвропейського населення на Північному Кавказі — це переселенці з інших країв.

Переважає більшість етносів Північного Кавказу належить до кавказького (передньоазіатського) антропологічного типу індо-середземноморської підраси великої європеїдної раси. Ногайці за антропологічними ознаками належать до південносибірської (туранської) перехідної раси.

З місцевих етносів лише осетини сповідують християнство (православ'я), а всі інші — мусульманство.

Орне землеробство і відгінне скотарство — основні заняття місцевих етносів з найдавніших часів. Вони настільки взаємопов'язані, що їхнє господарство трактується як комплексне землеробсько-скотарське чи скотарсько-землеробське. Співвідношення між землеробством і скотарством залежить як від природно-географічних умов, так і від культурно-побутових традицій місцевих етносів. Орне землеробство розвивалось у передгір'ях і гірських долинах, а в Дагестані — навіть на гірських схилах, де створювали терасні зрошувані і угноювані поля. Звичайно на полях садили фруктові дерева, між ними сіяли кукурудзу, а між нею вирощували картоплю, бобові, овочі. Це давало можливість збирати впродовж року три врожаї різних культур. На рівнинах, у передгір'ях та в широких річкових долинах поля не завжди засаджували фруктовими деревами. На таких полях звичайно вирощували зимові і ярові культури. Навіть кочові ногайці впродовж ХІХ ст. поступово переходили до землеробства. Основні куль-

тури, які тут вирощували — це пшениця, ячмінь, овес, просо, кукурудза, картопля, баштанні, овочі, фрукти, виноград, а осетини вирощували ще й рис і бавовну, маслинові культури і т.ін.

Повсюдно в північнокавказькій історико-етнографічній області землеробство доповнювалося пастівницьким вигінним, відгінним та передгінним скотарством. Місцеві селяни прагнули випасати худобу протягом цілого року. Найчастіше так випасали овець і кіз, яких з гірських літніх випасів переганяли на зимові в передгір'я та рівнинні поля, з яких збирали врожай. Крім того, в передгір'ях і степах Краснодарського і Ставропольського країв були зимові випаси, на яких улітку вирощували баштанні, а чеченці навіть орендували випаси у козаків. Місцеві етноси розводили переважно грубошерстих овець, а осетини — ще й тонкорунних і напівтонкорунних. Крім того, всі вони розводили ВРХ, кабардинці, адигейці і черкеси — ще й коней, а чеченці — буйволів.

На форми сільських поселень значний вплив мали природно-географічні умови. У горах орних земель мало, а тому невеликі села (аули) лежали на неродючих гірських схилах. У горах Дагестану, Осетії і Чечні аули часто складались усього з кількох будинків, що тулилися до гірських схилів. Будівлі в садибах скупчувались на невеликих площах, обгороджувались кам'яними стінами. Такі садиби були справжніми фортецями. В Осетії в одному дворі жила ціла родина, але кожна окрема сім'я мала свою хату. На окраїнах сіл осетини Дагестану будували ще й високі кам'яні сторожові башти, що належали родам або сільським общинам. У передгір'ях, широких долинах і на рівнині села були великими, займали значні площі, а садиби не прилягали одна до одної. У комплекс садиби тут входили не лише житлові й господарські будови, а й сад. Садиби обгороджували невисокими кам'яними стінами або плетеними з лози загорожами.

На форми і планування житла також вплинули місцеві природно-географічні умови. Повсюди в гірських районах кам'яне житло (саклю) влаштовували на схилі гір так, що його задньою стіною був підрівняний схил гори або скеля, а будували лише бокові і передню стіну. Дах житла — плоский. Траплялося терасне розміщення житла: дах нижнього будинку служив двориком вищорозміщеної саклі. Житло було переважно однокамерним, і лише в багатих багатокамерні житла ділилися на чоловічу і жіночу частини. Майже повсюдно сакля мала відкриту галерею на стовпах. У середині житла влаштовували відкрите вогнище, а біля нього — містку шафу, що виконувала роль комори. У горах Чеч-

ні та Інгушетії житлом були також кам'яні вежі, нижній ярус яких — хлів, а другий і третій — житлові. У лісистих районах Осетії, Чечні та в карачаєвців траплялися дерев'яні зрубні житла, а в південній Осетії часто перший поверх виводили з каменю, а другий — з дерева. На рівнині, в передгір'ях та широких річкових долинах будували переважно саманні, дощані і турлучні хати з двосхилим або чотирихилим дахом. Стіни з обох боків обмащували глиною і білили. Такі хати мали витягнуту в довжину форму, вздовж їх фасаду влаштовували відкриту галерею, на яку виходили двері з усіх кімнат.

Ногайці при переході до осілості жили в землянках, напівземлянках та перейняли від своїх північнокавказьких сусідів турлучне житло з солом'яним дахом. При кочовому житті в ногайців основним житлом була велика розбірна або мала переносна юрта (кибитка). Малу юрту перевозили на двоколісному візку (арбі). Велика юрта складалася з решіток, які скріплювалися ремінцями і накривали повстю. В поселенні (аулі) всі юрти розміщувалися колом.

Одяг місцевих етносів належить до “загальнокавказького”. Чоловіки носили сорочку тунікоподібного крою і шаровари. На них одягали бешмет і сукняну черкеску — однобортний каптан з прямим розрізом спереду та газирями для патронів на грудях. На поясі носили холодну зброю. Верхній одяг — овеча шуба або кавказька бурка з повсті. Кабардинці, адигейці і черкеси одягали довгі ворсисті бурки з широкими плечима. Взуття — шкіряні або повстяні чоботи чи чув'яки з м'якої шкіри або сап'яну. Ногайці доповнювали свій одяг халатом.

Жінки носили довгу, нижче колін, тунікоподібну натільну сорочку-плаття без коміра з довгим глибоким розрізом спереду. Під неї одягали шаровари, а на неї — розстібну приталену блузку. Взимку одягали овечі шуби, теплі шалі. Головний жіночий убір у вигляді чепця накривали шаллю або пов'язкою. Адигейки, кабардинки і черкески одягали оксамитові шапочки на твердій основі, вишиті позолотою. Жінки носили сап'янові чув'яки. Черкески на сорочку одягали ще й сап'янові корсети, що не давали розвиватись грудям. Жінки-ногайки шили одяг з кольорових строкатих тканин, доповнювали його широким полотняним поясом, заміжні жінки голову накривали хустиною, а зверху накидали ще й покривало. Дівчата носили шапочки з хутра із гострим шпилем.

На час завоювання росіянами Північного Кавказу в більшості місцевих етносів панували феодальні відносини, що поєднува-

лись із патріархально-родовими порядками та залишками домашнього рабства. В окремих місцях існували ханства, місцеві державні об'єднання або групи незалежних сіл ("вільних громад") у горах. В останніх найвиразніше збереглися патріархально-родові та військово-демократичні відносини. Племінна структура залишилась у багатьох етносів. Кожне з племен ділилося на патріархальні роди, а в горах Осетії і Дагестану склалися навіть родові аули. Якщо в селі жило більше двох родів, то кожен із них займав окремий квартал. Роди завжди були екзогамними, виводили себе від спільного предка. Чеченці особливо старанно зберігали свої родовідні, знали їх до 8–10 покоління. Члени родів вважалися між собою "братами" і "сестрами", але в дагестанців зустрічався кузенний шлюб. Роди ділилися на сім'ї. У передгір'ях та на рівнині панувала мала індивідуальна сім'я, а в горах, особливо у чеченців та осетин, зберігалися великі сім'ї (двори) на 50–100 чоловік.

Усе життя місцевих етносів регулювалося нормами звичаєвого права, а в мусульман глибокий слід залишив також шаріат. Так, в усіх етносів, за винятком християн-осетин, усі громадські справи і майнові відносини регулювалися шаріатом, а кримінальні злочини — традиціями. У громадському житті, сім'ї та сімейному побуті продовжували функціонувати патріархальні традиції. Тут повсюдно зберігалися традиції кровної родової помсти і родової взаємодопомоги, в чеченців і дагестанців залишилися пережитки архаїчних військових чоловічих союзів, одружувалися через купівлю, виплату калиму чи навіть викрадення, жінки закривали обличчя, а в родині повністю корилися чоловікам, навіть не їли з ними за одним столом і т.ін.

Народна творчість етносів Північного Кавказу багата і своєрідна. На ній залишило глибокий відбиток мусульманство, яке забороняло зображувати людей і тварин. Тому в ужитковому мистецтві панувало оздоблення виробів багатим стилізованим рослинним орнаментом. Так прикрашали ювелірні вироби, килими, вироби з повсті, циновки, меблі та інші вироби з дерева, гончарний посуд і т.п. Багата і своєрідна усна народна творчість корінних етносів, зокрема героїчний епос, оповідання про богатирів, історичні перекази про боротьбу з нападаючими, пісні про дружбу і кохання, фантастичні казки і т.ін.

Релігії та вірування етносів Північного Кавказу — дуже складне явище. Тут з VI ст. поширювалося християнство, після татаро-монгольського нашествия — мусульманство. Тому в релігіях окремих етносів трапляється складне переплетіння мусульман-

ства з християнством та давніми обрядами і віруваннями. Більшість місцевих етносів сповідує мусульманство, а в Чечні і Дагестані упродовж XVIII–початку XIX ст. утвердився навіть ортодоксальний сунізм. В обрядах і віруваннях місцевих мусульман збереглося чимало залишків християнства: культ хреста, культу християнських святих дощу, грому і блискавки, шанування священних гаїв на місцях колишніх християнських церков. Водночас у них чимало дохристиянських і домусульманських обрядів і вірувань, зокрема — це обряди вшанування меча, богів ковальства, вогню, культів дерев і священних каменів, різних амулетів.

Християнство на Північному Кавказі сповідується осетинами, які прийняли його ще в VI ст. З XVII ст. зусиллями кабардинської знаті тут насаджувалося мусульманство, але з XVIII ст. росіяни провели ряд політичних і господарських акцій по відновленню впливу християнства. У Південній Осетії мусульманство сповідувала лише знать, основна маса осетин — християни. У духовному житті осетинів не втратили свого значення дохристиянські обряди і вірування, зокрема вшанування родових божеств, богів-покровителів сіл та їх святилищ, покровителів сімейних вогнищ, культів природи.

2. ЗАКАВКАЗЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Закавказька історико-етнографічна область охоплює території, що лежать південніше Головного Кавказького хребта, тобто включає Азербайджан (8,3 млн чол.), Вірменію (3 млн чол.) і Грузію (5,1 млн чол.) повністю. Закавказзя відзначається расовою єдністю його населення, яке належить до вірменоїдного (вірмени), кавказького (грузини, тати, талиші, абхази, частина азербайджанців та ін.) та каспійського антропологічного (цахури і частина азербайджанців) типів південної підраси великої європеїдної раси.

Значно складніша етнолінгвістична ситуація на Закавказзі. З індоєвропейців тут проживають вірмени, мова яких належить до вірменської групи, а мови татів, талишів, курдів, осетинів — до іранської групи індоєвропейської сім'ї мов. Крім того, з індоєвропейців тут проживають групи греків, циган, росіян, українців та інших. Мова азербайджанців належить до огузької підгрупи тюркської групи алтайської сім'ї мов. Мови лезгинів, цахурів, удинів та інших горців Закавказзя належать до нахсько-дагес-

танської групи, а мова абхазів — до адиго-абхазької групи північнокавказької сім'ї мов. Грузинська мова належить до кварталської сім'ї, а мова нечисленних груп ассирійців (айсорі) — до арамейської підгрупи семітської гілки афразійської сім'ї мов.

Вірмени, грузини, удіни, ассирійці, осетини, частина талишів сповідують християнство, всі інші етноси та грузини Аджарії — мусульманство.

Культурно-історично Закавказзя тісно пов'язане з культурними центрами Західної Азії. Тут здавна існували великі етнічні спільноти, ними було досягнуто високого розвитку культури.

Землеробство, садівництво, виноградарство і скотарство — найдавніші заняття всіх етносів Закавказзя. Залежно від географічних умов і вертикального розташування земельних угідь тут виділяють рівнинний, передгірський, середньогірський і високогірський пояси землеробсько-скотарського чи скотарсько-землеробського господарства.

Майже в усіх зонах рівнинного поясу розвивалося зрошувальне землеробство. Особливо характерним воно було для Араратської рівнини та посушливих степів Азербайджану.

Передгір'я не таке посушливе, а тому зрошення практикується рідше. У зонах середньогірського поясу розвивалося землеробство з вирощенням зернових, просяних і картоплі, повсюдного поширення набуло вирощення садових культур помірної зони, винограду, тютюну і т.ін.

Поруч із землеробством у поясі середньогір'я важливу роль відіграє відгінне скотарство.

Для всіх зон поясу високогір'я та сухих степів Азербайджану характерне таке скотарсько-землеробське господарство, в якому відгінне чи перегінне скотарство відіграє провідну роль. У сухих степах Курської долини Азербайджану лежали зимові випаси і постійні оселі скотарів. Улітку значна частина населення разом з худобою перекочувувала в гори. У постійних поселеннях залишалася лише незначна частина жителів, які доглядали за посівами. У гірських районах Азербайджану, Грузії та Вірменії загального поширення набуло відгінне гірське скотарство. Важливу роль воно відігравало у вірмен: разом з чоловіками-пастухами на випаси відходили і жінки з дітьми. Повсюдно у Закавказзі розводили м'ясо-шерстяні породи овець, у тому числі тонкорунних, молочних кіз і корів, верхових і тяглових коней, волів, буйволів. Лише в господарствах християн розводили свиней, зате у всіх етносів Закавказзя було чимало домашньої птиці.

Важливу господарську роль у житті місцевих етносів відігравали промисли і ремесла: прядіння і ткацтво, килимарство, гончарство, обробка дерева, каменю, рогу і металів, ювелірна справа і зброярство, обробка шкур і овчини, виготовлення кошми і повсті, плетення і т.ін.

На форми поселень етносів Закавказзя вплинули як природно-географічні умови, так і етнічні традиції. Повсюдно в Закавказзі були поширені як малі, так і великі поселення. У горах Вірменії і Грузії в малих чи великих компактних селах садиби прилягають одна до одної і групуються уздовж вулиць і провулків. Такі села були дуже схожими до дагестанських. У передгір'ях і на рівнині поширені великі вуличні поселення, а в районах Західної Грузії траплялися й хутори. В Азербайджані старі села нагадують середньоазійські. У них по обидва боки вулиць і провулків тягнуться глухі стіни садиб. Усередині садиб містяться житло і господарські будови, що дверима і вікнами виходять у подвір'я.

Житло в етносів Закавказзя дуже різноманітне — від кочової юрти і осілої землянки до кам'яної садиби-фортеці. У азербайджанців найпоширенішим є саманне або кам'яне житло з плоским дахом, що дуже схоже на центральноазійське. В минулому в скотарів Азербайджану було поширене кочове житло: кругла юрта простої конструкції.

У Грузії і Вірменії житло будували переважно з каменів, скріплюючи їх вапном і піском. Зрідка стіни виводили з саману. В Абхазії будували кругле чи прямокутне турлучне житло під двошхилим дахом. У Вірменії давнім традиційним житлом була наземна кам'яна споруда або прямокутна напівземлянка без вікон зі ступінчасто-пірамідальним дерев'яним дахом, що тримається на центральному стовпі. Подекуди житло і господарські будови містилися під одним дахом, в інших — тепле житло будувалось під окремим дахом. Крім того, у вірменів зустрічалось кам'яне чи глинобитне житло з плоским дахом.

З 70-х років XIX ст. у села Вірменії проникає і утверджується багатокімнатне міське житло на півтора-два поверхи з великими вікнами, відкритою верандою і черепичним чотиришхилим дахом.

Традиційне житло грузинів характеризується значною різноманітністю типів: а) в рівнинно-передгірській зоні Східної Грузії було поширене кам'яне житло зі ступінчасто-пірамідальним дахом, що дуже схоже на традиційне вірменське; б) одноповерхові чи напівпідвальні кам'яні житла з плоским земляним дахом; в)

кам'яні дво-чотириповерхові житла-фортеці з оборонними баштами; г) в Західній Грузії житло — це одно-двоповерхові дерев'яні будинки, з двосхилим або чотирисхилим дранковим чи солом'яним дахом.

З середини XIX ст. у Грузії і Абхазії поширюються кам'яні і цегляні будинки міського типу: двоповерхові багатокімнатні будинки з великими вікнами, дерев'яними підлогами, каміннями, великими відкритими верандами. Вони стали прототипом сучасного житла грузинів і абхазів. У горах Абхазії місцями ще зберігається традиційне кругле або прямокутне плетене з лози житло з двосхилим дахом.

У Закавказзі відомі два основних типи костюма: загальнокавказький та передньоазійський (турецько-іранський). Перший із них поширений у вірменів, грузинів-християн і абхазців, а другий — у азербайджанців та грузинів-мусульман (аджарців).

Традиційні чоловічі грузинський і вірменський костюми схожі між собою. Вони мають вузький приталений крій і однакову довжину. В комплект чоловічого одягу входять сорочка, вузькі штани у грузин і ширші у вірмен, довга черкеска з розрізом на грудях, довгий розстібний приталений каптан облягаючого крою в грузинів і такий самий каптан більш вільного крою у вірмен. Грузини підперізували черкеску шовковим, полотняним або шкіряним поясом, вірмени — широким полотняним. За поясом і на поясі носили зброю і різне чоловіче приладдя. Взимку одягали ще кожух або бурку, а на голову — баранячу або повстяну шапку. Влітку грузини накривали голови повстяною шапочкою. Вірмени взували шкіряні постоли або чоботи із загнутими вгору носками. Грузини взували на ноги плетені шерстяні капці, зверху на них — плетені чи шкіряні гетри, а потім взували постоли або чоботи з м'якої шкіри.

Грузинки і вірменки також носили схожий між собою одяг. Вони одягали довгу сорочку (вірменки — червону), довгі вузькі штани-шаровари. На сорочку одягали довгу вузьку приталену сукню. Грузинки заповнювали нагрудний розріз барвистою уставкою. У вірменок плаття мало не лише нагрудний розріз, а й два розрізи з боків від стегон до самого низу та поздовжні розрізи на рукавах. Грузинки перепоясували плаття довгими полотняними поясами, кінці яких звисали аж до подолу, а вірменки — шаллю або срібним пояском. У холодну пору зверху одягали довгий розстібний барвистий каптан. Головний убір грузинок і вірменок — це строкатий, обшитий оксамитом обідок, з якого у грузинок звисала шовкова вуаль. Крім того, грузинки обв'язували голову

оксамитовою пов'язкою, а при виході на вулицю зверху накидали ще й велику хустку. Вірменки голову поверх обідка пов'язували кількома хустинами так, що вони закривали нижню частину обличчя. Як і чоловіки, жінки носили постולי або чобітки із м'якої шкіри з загнутими вгору носками, а з XIX ст. загального поширення набули черевики.

Передньоазійський (турецько-іранський) тип костюма в Закавказзі поширений в азербайджанців, татів, талишів, частково грузинів-мусульман (аджарів).

У чоловічому костюмі спостерігається певне змішування кавказьких і середньоазійських рис. В його комплекс входить тунікоподібна сорочка, шаровари, довга вузька черкеска з газирями чи без них. Зверху одягали сукняний розстібний халат зі складками в талію, на голову — овечу шапку, на ноги натягали шерстяні мережані капці, а на них взували постולי або чоботи з м'якої шкіри.

У народів Закавказзя з глибокої давнини існують державні утворення і розвинута соціальна структура. Водночас у їх суспільному житті зберігається чимало архаїчних рис і традицій, навіть простежуються залишки племінного поділу, що лягли в основу етнічної мозаїки всіх етносів Закавказзя. Тут на початку XX ст. скрізь функціонувала сільська община, зберігались общинні форми власності і землекористування. Сільська община складалась із патріархальних сімей, які, розпадаючись, утворювали родинні квартали. Великим впливом у громадському житті користувалися старійшини, які виступали головними порадниками і посередниками, охоронцями традиційного укладу життя. У селі завжди існували традиційні місця зборів старійшин. Крім того, у житті сіл важливу роль відігравали священики і муллі.

У всіх етносів Закавказзя основною була мала патріархальна сім'я, але ще довго залишалися пережитки великої сім'ї, в якій регламентувалися права і обов'язки її членів за статтю і віком. У багатих азербайджанців та інших мусульман практикувалося багатоженство. В сім'ї і сімейному житті панували патріархальні відносини. Глава сім'ї був повновладним господарем рухомого і нерухомого майна. Він не мав права розпоряджатися лише посагом дружини. Виступаючи власником і розпорядником сімейного майна, він лише зрідка радився зі старшими членами сім'ї. Його дружина керувала жіночою і дитячою половиною дому, лише вона мала право обідати за одним столом з чоловіками і вести з ними розмови про сімейні та громадські проблеми. Загалом сімейні стосунки характеризували-

ся суворою патріархальністю і регламентувалися цілою системою заборон: екзогамія родинних груп однофамільців до 7–8 покоління у християн, заборона чоловікові і дружині називати одне одного по імені, заборона жінці розмовляти зі старшими і сторонніми чоловіками, називати свекра по імені і т.п. Особливо понижене становище жінки було в мусульман, де панувало майже повне їх затворництво. Підлегле становище жінки підсилювалося поширеними тут двома формами шлюбу: за взаємною згодою родичів молодих з виплатою задатку або викупу та шлюбу з викраденням молодої.

Панівними релігіями в етносів Закавказзя є християнство і мусульманство. Вірмени і грузини прийняли християнство в IV ст., а азербайджанці почали приймати мусульманство в результаті арабських завоювань VII ст. Поруч з християнством і мусульманством зберігаються традиційні обряди і вірування, зокрема землеробські і скотарські культу, поминальні обряди, віра в духів природи, знахарство і чаклунство.

Етноси Закавказзя створили чимало високих зразків народної творчості. В музиці, усній творчості та образотворчому мистецтві відчутні впливи пануючих тут релігій. Наприклад, у музиці та співі азербайджанців переважають східні мотиви і одноголосся, а у вірменів і, особливо, грузинів, — багатоголосся. У фольклорі добре збереглися історичні перекази, героїчні балади і поеми, казки і прислів'я, трудові, обрядові, героїчні, ліричні, побутові, застольні пісні. В азербайджанців їх виконують найчастіше спеціальні народні співці. Традиції образотворчого мистецтва найповніше проявлялись у килимарстві, ювелірній справі, виробах з кованої міді, гончарстві, різьбі по дереву і каменю, ткацтві, виготовленні циновок, тасьми і поясів, в'язанні і т.ін. У художніх виробах мусульманських етносів використовувався рослинний або стилізований рослинний орнамент, а у християнських етносів — геометричний і стилізований рослинний орнаменти поєднуються зі стилізованими зображеннями тварин і людей.

Розділ XXVII

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА ПРОВІНЦІЯ

Провінція займає простори Східноєвропейської рівнини від тундри і тайги до теплих степів Причорномор'я і Прикаспію. У її складі виділяються шість історико-етнографічних областей.

1. ПРИБАЛТІЙСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Прибалтика, включаючи Литву (3,4 млн чол.), Латвію (2,3 млн чол.) та Естонію (1,3 млн чол.), становить одну з історико-етнографічних областей Східної Європи. Тут з найдавніших часів жили етноси, які розмовляли індоєвропейськими та фінно-угорськими мовами. Схожі природно-географічні умови, спільність шляхів соціально-економічного і політичного розвитку, постійне господарсько-культурне спілкування протягом віків зумовили формування багатьох спільних рис цих народів у господарстві, матеріальній і духовній культурі та побуті.

Мови прибалтійських етносів належать до двох мовних сімей: мови литовців і латишів — до балтійської групи індоєвропейських мов, а мова естонців — до фінно-угорської групи уральської сім'ї. За расовими ознаками у литовців переважають риси біломоро-балтійського, в естонців — атланти-балтійського антропологічних типів північної підраси великої європеїдної раси, а в латишів простежуються ознаки обох названих антропологічних типів. Литовці сповідують католицизм, естонці — протестантизм, а в латишів більша частина — протестанти, менша — католики.

Найдавнішими заняттями етносів Прибалтики є землеробство, скотарство, рибальство, домашні промисли і ремесла. У землеробстві здавна переважала трипільна система з природним і штучним угноєнням ґрунтів. Основні орні знаряддя — це різні види сохи і рала. Головними культурами, що тут вирощувалися здавна, були жито, овес, ячмінь, гречка, горох, льон, коноплі, городні культури, ягідні. Впродовж XIX ст. тут поширилися нові культури (пшениця, картопля, цукровий буряк, кукурудза, кормові трави), почало формуватись овочівництво і садівництво. У тваринництві переважало розведення корів і свиней, для відгодівлі яких широко використовували картоплю, кукурудзу, буряк. Тягловою худобою служили воли, з XIX ст. — переважно коні. Конярство, особливо у литовців, — давнє традиційне заняття. В естонців і латвійців прибережних районів основним промислом було рибальство, а в лісових районах Литви довго не втрачало свого значення бортництво і полювання. У прибережних районах, зокрема в естонців і латишів, вже в XIII ст. риболовецькі угіддя були власністю сусідських общин. У внутрішніх районах рибальство завжди відігравало допоміжну роль. Риболовецькі снасті виготовляли самі рибалки, сітки

в'язали жінки. До активних знарядь вилову риби належали стоячі і плаваючі сітки, неводи, остроги, а до пасивних — верші, ятери, заколи і т.п.

Повсюдно в етносів Прибалтики важливу господарську роль відігравали промисли і ремесла, зокрема прядіння і ткацтво, плетення і вишивання, обробка шкур, гончарство і ковальство і т.п. Особливу роль відігравала обробка дерева. На цій основі сформувалося теслярство, меблярство, бондарство, виготовлення транспортних засобів, у тому числі водних, і т.ін.

Традиційними поселеннями в етносів Прибалтики є міста і села. У сільській місцевості зустрічаються села вуличної і купкової забудови та хутори. Невеликі села (20–25 дворів) характерні для більшості сільських поселень литовців. У давнину вони були переважно розкидані і купкової забудови, а протягом XV–XVII ст. розвинулись у вуличні. У латишів вуличні села відомі лише в Латгалії та приморській риболовецькій зоні, а в естонців — на островах і західному морському узбережжі. Вже в XIII ст. у Прибалтиці траплялися хутірські поселення, тобто однодвірні поселення з прилеглими до них ґрунтами. Впродовж XV–XVI ст. в естонців хутори стали основною формою поселень, у XVI ст. вони поширюються в латвійців, а в XIX ст. стали основними у литовців. Протягом другої половини XIX–першої половини XX ст. хутори значного поширення набули і в латвійців.

Традиційне дерев'яне житло етносів Прибалтики характеризувалося єдністю зрубної техніки, конструкції і внутрішнього планування. Незважаючи на загальну єдність, у народному будівництві розрізнялося кілька своєрідних типів житла. У середні віки в естонців і північних латвійців за житло використовували невисокі зрубні клуні з вогнищем посередині. Восени тут сушили снопи, а в холодну пору проживала сім'я. В клуні над вогнищем влаштовували пристрій для підвішування котла. З середини XIX ст. почали влаштовувати піч з димарем. Крім того, естонці ще будували конічний курінь з вогнищем посередині, що нагадує давню конусоподібну юрту фінно-угорських етносів. Курінь використовувався як літня кухня.

Основним житлом литовців і частини латвійців до XVI ст. був однокамерний зруб з вогнищем посередині. Впродовж XVI–XVII ст. з одного боку зрубу прибудовували ще одну житлову кімнату, а з другого — холодну комору. Так сформувалося триподільне житло. Впродовж кінця XIX–першої половини XX ст. повсюдно в сільській місцевості Прибалтики поширилися будинки міського типу.

Традиційний одяг етносів Прибалтики остаточно сформувався ще в часи середньовіччя. Його виготовляли з домотканого полотна і сукна. Почав виходити із вжитку з середини ХІХ ст. Нині його одягають під час народних свят, для виступів художньої самодіяльності і т.п.

Чоловічий і жіночий одяг литовців і латвійців має дуже багато спільного. Одяг литовок і латвійок відрізняється між собою переважно кольором, вишивкою та окремими деталями оздоб. На довгу тунікоподібну сорочку з відкидним коміром і довгими рукавами одягали довгу і широку одноколірну (латвійки — картату чи смугасту) спідницю, а на неї — пістрявотканий чи вишиваний фартух. На плечі литовки одягали безрукавні корсетки чи блузки, а латвійки — домоткані картаті або білі накидки. Верхній одяг — суконний сіряк або овечий козушок. Головний убір дівчат — вишиваний заплоччю і бісером, оздоблений кольоровими стрічками вінок. На вінок накидали шовкову хустину і зав'язували на потилиці. Заміжні жінки одягали полотняну намітку і вишиваний чепець, а зверху — хустину, яку зав'язували на підборідді.

Чоловіки носили тунікоподібну сорочку з відкидним коміром, довгі полотняні чи суконні неширокі штани. Зверху одягали полотняний або суконний каптан, який підперізували шкіряним, плетеним або тканим пояском. Взимку одягали ще й суконний сіряк або овечий козушок. Латвійці часто шили штани і каптан з картатих домотканих матерій, на голові носили чорний або сірий капелюх. На ноги натягали шерстяні панчохи до колін, а латвійці заправляли в них штани. Чоловіки і жінки носили різне взуття: личаки, шкіряні постолі, черевики, а заможні — ще й чоботи.

У суспільному житті етносів Прибалтики майже не збереглося архаїчних рис. Сусідська община тут зникла вже у ХІІ–ХІІІ ст., і лише ліси, водойми та луки перебували в громадському користуванні. Поширення хутірських поселень остаточно зруйнувало сільську общину, натомість сформувалося господарство малої сім'ї. Общинні традиції збереглися лише в пережитках сільських судів, у яких старійшини виступали третейськими суддями. Основним осередком господарського життя сільського населення була мала сім'я, головну роль у якій відігравав батько. В сім'ї зберігався поділ праці між чоловіками і жінками, відчувалася залежність жінок від чоловіків, але при цьому вони були достатньо самостійними.

В етносів Прибалтики спадкування велося від батька до стар-

шого сина. Молодші сини, одержавши частку рухомого майна, залишали родину і маєток. Дівчата одержували придане. Батько похилого віку передавав майно старшому синові, укладав з ним відповідну письмову угоду про своє утримання (“ординарію”): житло, одяг, їжу, гроші на повсякденні витрати тощо.

За віросповіданням етноси Прибалтики здавна — християни. Литовці і східні латвійці сповідують католицизм, на поширення якого визначальний вплив мало входження цих земель до складу Речі Посполитої. Більшість латвійців і естонців та незначна частина литовців сповідують лютеранство. У свою чергу, латвійці-латгали сповідують католицизм. Серед незначної частини латвійців і естонців поширене православ'я.

У народній творчості етносів Прибалтики чимало спільного. Найповніше це проявляється в художньому ткацтві і вишивці, в художній обробці дерева (різьбі, скульптурі, архітектурі), декоративному розписі меблів, кераміки, начиння, у в'язанні, обробці шкір, ювелірному ремеслі і т.ін. Дуже багатий фольклор, в якому провідну роль відіграють трудові, побутові і ліричні пісні (в латишів — дайни), в епосі (“Калевіпоег” — в естонців, “Лачелічес” — у литовців) і міфології (міфи про Перкунаса у литовців), у казках і переказах, святах пісень і танців, календарних святах, обрядах і віруваннях.

2. ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ ФІННО-УГОРСЬКИХ ЕТНОСІВ ПІВНОЧІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЧАСТИНИ РОСІЇ

Область охоплює тайгові і тундрові райони європейської півночі Росії. Тут проживають карели, вепси, іжори, воть, лопарі (саами), комі, ненці. Всі ці етноси, за винятком ненців, розмовляють мовами фінно-угорської групи, а мова ненців належить до самодійської групи уральської сім'ї. Ненці належать до уральської перехідної раси, а всі інші аборигенні етноси — до біломорбалтійського антропологічного типу північноєвропейської підраси великої європеїдної раси. В окремих груп карелів та іжорців проявляються певні монголоїдні риси. Всі етноси області — православні християни, і лише на півночі Скандинавії у саамів поширене лютеранство.

Названі етноси належать до малочисельних, які нині живуть розпорошено невеликими етнічними анклавом серед росіян. Незважаючи на це, їх зближує схожість господарської діяльності, матеріальної і духовної культури. Здавна ці етноси прожива-

ють у складі Росії, чим пояснюються значні російські господарсько-культурні впливи.

Усі етноси, за винятком саамів і ненців, з X ст. займалися підсічно-вогневим землеробством, а впродовж XVI–XVII ст. у них поширилося трипільля. Але підсічно-вогневе землеробство тут зберігалось протягом XIX ст. В південних районах вирощували жито, овес, ячмінь, ріпу, коноплі, льон. Орними знаряддями праці були дерев'яна соха, борони-суковатки. В північних районах важливу роль відігравало тваринництво. Розводили низькорослі породи ВРХ, тяглові породи коней, грубошерстких овець, кіз, домашню птицю, а на півдні Карелії й Комі — свиней. Повсюди був поширений вільний випас ВРХ і коней у лісах без будь-якого догляду. На зиму заготовляли корми.

Під впливом ненців, які проживають уздовж р. Їжми, протягом XVII–XVIII ст. частина комів почала займатись оленярством. Вони не кочували, стада оленів випасалися під доглядом найманих пастухів-ненців. Поступово комі освоїли оленярство, самі почали випасати свої стада. В результаті цього комі протягом XIX ст. просунулись аж на Північний Урал. Розводили оленів і північні карели, але їхнє лісове оленярство відігравало допоміжну роль. Лише в саамів, які живуть на Кольському півострові та на півночі Норвегії і Швеції, оленярство було основним господарським заняттям. Воно доповнювалося рибальством і полюванням, у тому числі на морського звіра. Саами доїли оленів. Протягом року вони здійснювали кілька перекочувань з місця на місце. З XIX ст. кочували лише чоловіки, а жінки з дітьми перекочовували лише з літніх селищ у зимові і навпаки. Влітку пересувалися, нав'ючивши на оленів усе начиння, а взимку оленів запрягали в однополосні сани у вигляді човна. Чоловіки пересувалися на довгих вузьких лижах.

Важливу допоміжну роль у житті місцевих етносів відігравало полювання, рибальство та промисли. Суходільне полювання вели за допомогою пасток, капканів та рушниць. Особливо вправними мисливцями були північні комі, які на місцях промислу влаштовували хатини для відпочинку. Їх перейняли від комі росіяни та етноси Сибіру. Полювали головним чином на дикого оленя, песця, лисицю, зайців, вовків і т.ін. Лише прибережні саами знали морське полювання.

З промислів добре розвинутим було теслярство, бондарство, ковальство, прядіння, ткацтво, вишивання, плетення, обробка шкур і хутра тощо. Ремесла склалися лише в карелів, які будували на замовлення човни і кораблі та виготовляли мисливські рушниці.

У матеріальній культурі карелів, вепсів, комі, іжорів у XIX ст. простежувалося багато спільного. Названі етноси проживали гніздами. У них навколо великого поселення розміщувалися малі. Відстані між гніздами поселень коливалися від 20 до 100 км. Села забудовувалися в один чи два ряди, а будинки фасадами завжди були обернені до вулиці, річки чи озера. У всіх аборигенних етносів, за винятком саамів, був поширений зрубний комплекс будов, що під одним дахом об'єднував житлові і господарські приміщення.

У саамів збереглося житло кочового і напівкочового типу. Тимчасове житло на весняно-літньо-осінніх випасах — це прості курені з жердин, накриті берестом чи шкурами. Вони дуже нагадують сибірські чуми. Типовим традиційним зимовим житлом у саамів була “вежа” — низький чотирикутний, вкопаний у землю зруб, що зверху засипався землею. У даху для виходу диму і освітлення влаштували невелике віконце. Скандинавські саами робили таке житло на сферично вигнутому каркасі. Під впливом сусідів у саамів протягом XV–XVII ст. поширилися зрубні хатинки з вікнами, а в XIX–XX ст. — зрубне дво-трикамерне житло.

Практично всі аборигенні етноси втратили свій традиційний одяг. Більшість місцевих етносів перейняли російський одяг, а північні комі — хутрянний одяг ненців. Збереглися лише окремі елементи традиційного одягу. В комі з традиційного одягу зберігся лише мисливський “лузан” — перегнуте навпіл полотнище або шматок сукна з отвором для голови. “Лузан” закривав груди і спину. Боки “лузана” обшивали м'якою шкірою і стягували шворками. З давнього одягу комі збереглися також вовняні в'язані панчохи, взуття — шкіряні черевики, високі шкіряні або валяні чоботи.

Дещо повніше зберігся традиційний одяг саамів. Основним матеріалом для його виготовлення були оленячі шкури і хутро. Чоловіки і жінки на полотняну сорочку одягали традиційну “юпу” — глуху, довгу до колін куртку з оленячих шкур хутром назовні, що по боках стягувалася шворками. У холод зверху ще одягали сорочку, зшити з оленячих шкур хутром до тіла. Взували саами чоботи з оленячої шкіри. У лопарів обов'язковим елементом костюма був шкіряний пояс. Чоловічий головний убір — в'язаний ковпак, узимку — чотиригранна суконна шапка або шапка з хутра.

Ще в XI ст. у всіх етносів європейської півночі Росії йшов розклад обцинно-родових відносин, а в XIV–XV ст. у них, за

винятком саамів, склалися феодальні відносини. У карелів, вепсів, комі та інших зберігалась і функціонувала сільська община до кінця 20-х років ХХ ст., тобто до повного її руйнування більшовиками. Для карелів і вепсів була характерна сімейна община, в якій спільно господарювало понад 50 чоловік. Голова такої сімейної общини та його дружина відігравали головну розпорядницьку роль. У комі пануючою формою сім'ї була мала сім'я. У північних комі збереглися пережитки великої сім'ї, але кожна з малих сімей жила в окремому будинку. У більшості комі були достатньо широко відомі екзогамні патронімічні групи, які спільно володіли мисливськими угіддями і сінокосами, разом відзначали свята і обряди.

Дещо відмінним було суспільне життя саамів, які не знали великих сімей, а жили малими сім'ями, що входили до складу сусідських общин. На зборах поселення представники сімей вирішували найважливіші справи свого життя. Однофамільці жили патронімічними групами, пам'ятали своє походження від спільного предка, спільно володіли і користувалися випасами та мисливськими угіддями.

Хоча за релігійною належністю всі етноси півночі європейської частини Росії — християни, в них зберігається чимало дохристиянських вірувань і обрядів. У карелів, іжорів, вепсів і комі продовжувало зберігатися вшанування звірів, птахів, дерев, каменів, духів лісу, води, дому і т.ін. Доволі широко побутувало чаклунство, зокрема мисливська, рибальська та побутова магія. А в комі до наших днів збереглася віра в особистих духів — покровителів кожної людини. Але найповніше дохристиянські вірування збереглись у саамів, у яких ще й наприкінці ХІХ—у першій половині ХХ ст. існував шаманізм, зберігався пантеон численних богів і божків, що уособлювали сили природи, богів-покровителів мисливства, рибальства, оленярства і т.ін. Усе це дає підстави говорити, що для релігії саамів були характерні риси раннього політеїзму.

Багата і різноманітна народна творчість етносів європейської півночі Росії. У карело-фіннів особливо популярний епос “Калевала”, який зажив всесвітньої слави. Народні пісні (руни) вони виконували в супроводі кантеле, що нагадує російські гуслі. У лопарів і комі великою популярністю користувалися героїчні перекази, перекази про шаманів та їхні чудеса, казки про тварин. У комі казки дуже близькі до російських, у них головними персонажами є водяники, лісовики, баба-яга і т.п. Для пісенної творчості характерне наспівування коротких куплетів. З винайден-

ням гармошки росіяни перейняли ці куплети від карелів і розвинули в російські частушки.

Прикладне мистецтво знайшло свій розвиток у народних промислах, особливо у різьбі по дереву. Карели, комі, веси, іжори оздоблювали фігурною різьбою вікна і двері, балкончики і фронтони своїх будинків. Фігурну різьбу карелів і комі перейняли росіяни і розвинули в церковній архітектурі. Найвидатнішою пам'яткою архітектури карелів є комплекс церковної архітектури в Кіжському погості на Заонежжі. Нині там функціонує музей народної архітектури і побуту. У вишивці і ткацтві місцевих етносів використовувався геометричний орнамент, а в його композиціях завжди проступали мотиви хреста.

3. ВОЛГО-КАМСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Волго-камське Поволжя займає периферію Східної Європи. Прилягаючи до інших історико-етнографічних областей, вона є ніби перехідною: на південному сході — до степових культур Казахстану і Середньої Азії, на сході — до західносибірських тайгових мисливсько-риболовецьких культур, на заході — до східнослов'янських землеробсько-скотарських традицій. Хоча волго-камське Поволжя характеризується поєднанням різних культурно-господарських традицій, на основі етнічних та культурно-історичних відмінностей в ньому виділяються три підобласті: східнофінська, тюркська і калмицька.

Східнофінська (волгофінська) історико-етнографічна підобласть

До підобласті належать мордва, марійці і удмурти, які за культурно-господарськими традиціями і походженням являють собою доволі однорідну спільноту. За расовими ознаками марійці, мордва і удмурти належать до субуральського антропологічного типу уральської перехідної раси, а їхні мови — до фінно-угорської групи уральської сім'ї мов. Найчисленнішим із місцевих етносів є мордва. Марійці, мордва і удмурти сповідують православне християнство.

Основу господарства трьох названих етносів становило землеробство, але лише в мордві воно визначало всю господарську специфіку. В марійців і удмуртів поряд із землеробством певну роль відігравали скотарство, полювання, рибальство, збиральництво, заготівля і сплав лісу та ін. Місцеве землеробство має багато спільного з російським. Тут користуються тими ж, що й росі-

яни, знаряддями, вирощують ті ж культури (жито, овес, ячмінь, просо, гречку, горох, коноплі, льон, картоплю, городні).

Хоча вже в XVII ст. у місцевих етносів панувало трипілля, але в лісовій зоні до початку XX ст. зберігалася підсічно-вогнева система землеробства. Землю орали двозубою або однозубою сохою, а удмурти використовували ще й татарський плуг (сабан) з колішню. У гірських районах у марійців було розвинуте садівництво. Скотарство у місцевих етносів не відіграло самостійної ролі. Віддавалася перевага розведенню коней, які використовувались як основна тяглова сила. Марійці розводили ще й ВРХ, овець і кіз.

Землеробство і промисли місцевих етносів пов'язані з осілим способом життя і постійними поселеннями. Жодних ознак кочового способу життя тут немає. Це проявляється у характерних типах поселень і житла. Старі села мали безсистемну чи групову забудову. На вимогу властей з XIX ст. села почали набирати вуличного плану. У названих етносів повсюди переважали зрубні будови. У мордві житлові і господарські будівлі стояли у глибині подвір'я і з усіх боків додатково обгороджувались. У плані житло двокамерне: кімната + сіни, а з XIX ст. — трикамерне (кімната + сіни + кліть). Усередині житлової кімнати ставили велику піч. У марійців і удмуртів траплялися печі з вмазаними в них котлами чи плитою.

Найдавнішим типом зрубних будов удмуртів і марійців, що зрідка побутував і в першій половині XX ст., був однокамерний зруб без стелі і підлоги, з двосхилим дахом. Посередині житла влаштували відкрите вогнище з підвісним котлом. Таке житло звичайно служило за літню кухню. В удмуртів зрідка траплялися конусоподібні споруди з жердин над ямою. На жердини настеляли снопи, а в ямі розкладали вогнище. Тепло і дим сушили снопи.

Традиційний одяг місцевих етносів відзначається як спільністю складових компонентів, так і певною самобутністю кожного з них. Жіночий одяг всіх названих етносів підобласті — це довга сорочка тунікоподібного крою, що водночас є натільним і верхнім одягом. Таку сорочку щедро оздоблювали вишивкою й аплікаціями. На сорочку жінки одягали розстібне плаття однакового з сорочкою крою, а на нього — вишиваний або тканий фартух. За верхній одяг у жінок служив камзол з вузькою талією без рукавів. Ноги обгортали онучами, і на них взували личаки — “лапти”. Головні убори дівчат — різні пов'язки, хустки, півсферичні шапочки з металевими підвісками. Марійки одягали коні-

чні, а удмуртки — циліндричні головні убори на твердій основі. Ці убори обшивали монетами, підвісками з металу і бісеру. Жінки, за винятком морденок, носили штани.

Чоловічий одяг місцевих етносів майже нічим не відрізнявся від російського традиційного: сорочка-косоворотка тунікоподібного крою і штани широкого крою (в удмуртів штани зі смугастих тканин). Сорочку носили поверх штанів і підперізували довгим поясом-рушником. Зверху одягали розстібний літній полотняний, взимку сукняний каптан. На голові носили повстану шапку з неширокими полями, а на ногах — лапті, чоботи чи валянки. Традиційний чоловічий одяг повністю вийшов з ужитку вже на початку ХХ ст.

Хоча у волгофінських етносів уже з ХІІ–ХІІІ ст. склалися феодальні відносини, у них навіть у ХІХ ст. збереглося чимало пережитків родових традицій. Найвиразніше вони проявлялися в удмуртів, у яких існувала нероздільна сім'я і велика садиба, що включала кілька житлових будівель, зайнятих жонатими братами. Брати під керівництвом обраного голови вели спільне господарство. Поширеними були також родові сім'ї (10–15 господарств), що зберігали екзогамію, взаємодопомогу, спільно володіли родовими орними землями, випасами, водоймами і цвинтарями. Кілька таких родових сімей творили ендогамну родову групу в межах села чи кількох сіл. У марійців пережитки родових відносин не так чітко простежуються, але патріархальні сімейні общини у них функціонували аж до колективізації селянських господарств. У мордві родових відносин не збереглося, у них функціонувала подібна до російської сусідська община і нероздільна сім'я. У сімейних стосунках місцевих етносів панували патріархальні відносини.

Волгофінські етноси були насильно християнізовані властями Росії протягом ХVІІІ ст. Лише з ХІХ ст. царські власті перейшли від нав'язування до пропаганди православ'я. Найглибше християнство пустило корені в мордві. Серед марійців, особливо східних, навіть на початку ХХ ст. існували значні групи нехрещених, так званих чі-марі. Усі марійці офіційно вважалися повністю хрещеними, але насправді вони під прикриттям християнства дотримувалися традиційних дохристиянських вірувань. Характерною рисою релігійних вірувань і обрядів був сімейно-родовий культ померлих предків. У марійців і удмуртів майже всі релігійні обряди пов'язані з родовою організацією. У них кожен рід мав своє родове святилище, кожна сім'я — сімейне. В удмуртів святилище (“кула”) містилось у садибі, і в ньому зберігали святиню (“вор-

шуд”) — дух родового чи сімейного покровителя. У марійців родовий культ був слабшим, але в них збереглись обряди общинних молінь селом або групою сіл. На таких моліннях приносили жертви (коня, корову, вівцю і т.ін.) божествам-покровителям. Моління проводив виборний жрець. Крім того, у волгофінських етносів збереглися пережитки шаманізму і чаклунства, склалися культу верховних богів. В удмуртів таким богом був Інмар (небесна людина), який вважався богом усіх інших божеств. У марійців головним богом був Юмо, а в мордві імені головного бога не збереглося, але відомі імена багатьох інших богів.

Самобутність народної творчості волгофінських етносів найповніше проявилась у декоративному мистецтві, зокрема в художній вишивці. Особливо щедро вишивали одяг, зокрема жіночі сорочки. У вишивках часто виступали мотиви трифігурних геометричних композицій. Багата також усна творчість — казки, перекази, загадки, прислів'я. Багатством і різноманітністю відзначалися пісні удмуртів. У них кожен хлопець, йдучи до війська, чи дівчина, виходячи заміж у чуже село, повинні були залишити рідному селу пам'ять про себе у вигляді складеної ними пісні. У всіх місцевих етносів широко була розвинута пісенна імпровізація, а самі пісні виконувалися без акомпанементу. Марійці і мордовці, окрім широко популярних ліричних пісень, дуже любили казки про тварин і фантастичних героїв, богів-покровителів сил природи. Так, у мордві широко відомі казки про покровительську лісу Віраву.

Волготюркська історико-етнографічна підобласть

До підобласті належать башкири, татари і чуваші. Мови двох перших належать до кипчацької підгрупи, а мова чувашів — до болгарської підгрупи тюркської групи алтайської сім'ї. Волготюркські етноси характеризуються близькістю расових ознак. Так, чуваші, башкири і татари Середнього Поволжя належать до субуральського антропологічного типу східноєвропейської підраси великої європеїдної раси, а в астраханських татарів доволі чітко проступають ознаки південносибірської перехідної раси.

Башкири і татари сповідають мусульманство, а чуваші — християнство. Етнічну основу чувашів складають тюркомовні булгари і сувари, татарів — тюркомовні племена, які проникли сюди впродовж XIII–XIV ст., башкирів — тюркомовні кочовики, які проникли з Казахстану і Південного Сибіру та асимілювали місцевих фінно-угрів.

Основу господарської діяльності чувашів, татарів і західних башкирів складало комплексне землеробсько-скотарське госпо-

дарство, в якому загального поширення набула трипільна система землеробства з використанням близьких до російських знарядь праці. При розорюванні цілини та перелогів широко використовували важкий булгарський плуг (сабан), який в новітній час називають "татарським".

Сіяли землероби жито, пшеницю, овес, горох, гречку, займалися городництвом, з середини XIX ст. садили картоплю. З технічних культур вирощували льон і коноплі, хміль. У степових башкирів часткового поширення набуло протягом XVII–XVIII ст. землеробство на перелогових фунтах.

У переважної більшості волготюркського населення скотарство відіграло другорядну, доповнюючу землеробство роль. Розводили ВРХ, коней, овець і кіз, птицю. Лише в башкирів степової і гірсько-лісової зон скотарство було основним заняттям. У степових районах йшло формування комплексного скотарсько-землеробського господарства, практикувалось землеробство на перелогових ґрунтах, склалася система постійних поселень на зимовищах. Степові башкири з весни до зими кочували, худобу випасали біля поселень і лише у великі морози підготовували худобу сіном. Башкири гірсько-лісової зони взагалі не знали землеробства. З весни до зими вони вели перекочівки, зимували худобу на стійбищах із заготовленими кормами. Вони розводили велику рогату худобу, коней, овець, кіз.

У волготюркських етносів не втратили свого значення традиційне полювання, рибальство, бортництво, а з промислів і ремесел продовжували відігравати важливу роль лісозаготівля і лісосплав, обробка дерева (теслярство, меблярство, боднарство, стельмахування), випалювання вугілля і смоли, прядіння, ткацтво полотна і сукна, поворозництво, обробка шкур, шиття одягу і взуття, ювелірна справа і т.ін.

Ще навіть у 20–30-ті роки XX ст., значною мірою й нині, основним типом поселень волготюркських етносів є села. Всі землероби жили великими чи малими селами, але в кожного з етносів вони відзначалися певною специфікою. Так, у чувашів, яких росіяни постійно витісняли з кращих земель, переслідували політично і душили економічно, села розміщувались подалі від доріг, у глухих і важкодоступних місцях. Звичайно чуваське село можна було лише підійшовши впритул до нього. Будинки в селі розміщувались безсистемно або гніздами, без прямих вулиць. Лише з кінця XIX ст. адміністративними заходами почали формуватися вуличні села.

Татарські села лежали уздовж потоків і річок, з яких брали воду. Колодязі татари викопували неохоче. Самі села були дуже зелені, вулиці в них вузькі і криві, а будинки групувались родинними гніздами.

Башкирам відомі дві форми поселень: кочові стійбища і села. Впродовж двох останніх століть російські державні власті силою примушували башкирів переходити до осілости, тому нині вони живуть у постійних поселеннях. У західних башкирів уже в ХІХ ст. основним типом поселень було село безсистемної або гніздової забудови. В гірських і зауральських селах переважали невеликі села уздовж річок, озер, біля джерел чи колодязів.

Житла волготюркських етносів дуже різноманітні. Найдавніше житло чувашів — це прямокутний однокамерний зруб без вікон, підлоги і стелі, накритий двосхилим дахом. Нині таке житло використовують як літню кухню. З давніх часів житло чувашів — це одно- чи двокамерний зруб з двосхилим, зрідка чотирихилим дахом.

Традиційним житлом татар була зрубна будова з двосхилим дахом. Її споруджували в глибині подвір'я, а подвір'я відгороджували від вулиці. Житлові і господарські будівлі в межах подвір'я розміщувалися вільно. Фронтони своїх будинків татари оздоблювали розписом, основним елементом у якому виступало зображення Сонця. Перед входом у будинок влаштовували критий ганок.

Значною різноманітністю відзначалося й традиційне житло башкирів. У степових районах траплялися як кочові, так і осілі форми житла. Найпримітивнішим кочовим житлом у зауральських башкирів був критий корою чи повстю конічний курінь. Тут поширені також решітчасто-повстяні юрти (кибітки) монгольського (калмицького) чи казахського типів. Юрту фіранкою ділили на чоловічу і жіночу половини. Напівосілі башкири на літвищах ставили однокамерне прямокутне житло-зруб з двосхилим дахом, без вікон. До постійних жител безлісних степів належать і дернові житла. Їх споруджували так, що над заглибленням у землю викладали стіни і куполоподібний дах із дерну. Крім того, у степах зустрічались саманні, кам'яні і турлучні житла з двосхилим дахом, критим дерном.

Зрубний тип житла поширений у північних лісистих районах Башкирії. Він пов'язаний з осілим скотарсько-землеробським населенням. Протягом ХІХ–початку ХХ ст. тут поширилася зрубна хата російського типу. Опалювалось житло від відкритого вогнища або російської глинобитної печі. Нині зрубне житло поширилось у Башкирії повсюдно.

У народному одязі волготюркських етносів чимало спільного з одягом волгофінських етносів. Основу жіночого одягу становила довга сорочка-плаття тунікоподібного крою і штани з широким кроком. У чувашок довга сорочка-плаття оздоблювалася вишивкою, підвісками і бляшками, в татарок вона від пояса широка, у складку, у башкирок довга сорочка-плаття в поясі була відрізна і прикривалася фартухом. Зверху одягали приталений камзол, а в холодну пору ще й приталений ватяний халат. Узимку одягали прямоспинні сукняні халати, овечі шуби чи кожухи. Найкраще відмінності між волготюркськими етносами проявляються в головних уборах. Чуваські дівчата накривали голови тюбетейками сферичної форми, що зав'язувалися звисаючими стрічками на підборідді. У заміжніх чувашок головний убір — це хустка, що зав'язувалась у формі усіченого конуса, а південні чувашки голову об'язували полотнищем у вигляді чалми. Татарки одягали на голову оксамитову вишиту шапочку, оздоблену монетами, металевими нашивками, бісером. Зверху шапочку накривали вишитим покривалом. У башкирок головний убір — це шоломоподібна шапочка з нашитими монетами і підвісками, вишиваний чепчик, що зав'язувався у вигляді трапеції і довгим кінцем звисав по спині у вигляді башлика.

Чоловічий одяг у всіх етносів Поволжя майже однаковий. Поясний одяг чоловіків — це штани з широким кроком, а плечовий — сорочка тунікоподібного крою. У башкирів і чувашів її одягали поверх штанів і підперізували шкіряним поясом, а в татар довгу сорочку навипуск не перев'язували поясом. Зверху одягали полотняний, сукняний чи ватяний прямоспинний халатоподібний камзол. Узимку одягали овечі шуби і кожухи. Між чоловічим і жіночим взуттям місцевих етносів не було істотної відмінності: лапті — щоденне взуття, що одягалося поверх онуч, якими чувашки обгортали ноги аж до колін; а також черевики і чоботи з м'якої шкіри.

У волготюркських етносів уже з середньовіччя панували феодальні відносини. Ці етноси входили до Булгарського ханства, згодом до Золотої Орди і Казанського ханства. У суспільному житті чувашів і татар важливу роль відігравала сільська община. У північних чувашів існувала навіть "складна община", що об'єднувала кілька сіл. Родоплемінні відносини проявлялися лише у башкирів, у яких в XIX—на початку XX ст. зберігалися пережитки поділу на роди, племена і навіть орди. У тюркських етносів Поволжя давно утвердилася мала патріархально-моногамна сім'я, і лише у багатих татар і башкирів траплялося багатожен-

ство. У татар зрідка зустрічалась нероздільна та велика патріархальна сім'я, до якої входили три-чотири покоління родичів по батьківській лінії. У всіх волготюркських етносів уже з середньовіччя панували патріархальні відносини. Вони проявлялись в одруженні через викрадення молодої, через виплату калиму, в одруженні малолітніх хлопців з дорослими дівчатами і традиціях “снохачества” у чувашів, влаштуванні весілля лише влітку в башкирів і татар, що засвідчує колишній кочовий спосіб життя, у збереженні сільської екзогамії в татар і т.ін.

Башкири і татари сповідують мусульманство. Вперше почали його приймати ще в X–XII ст. від середньоазіатських купців. У татар мусульманство утверджувалось уже з XIV ст., тобто в епоху хана Узбека. Тому домусульманських вірувань і обрядів у татар небагато. Вони зберігались переважно у міфології про духів лісу, гір, вітрів, водяників і домовиків, упирів, покровителів різних промыслів і т.ін. Чувашів насильними методами почали хрестити у XVIII ст. Тому поруч з формальним православ'ям вони сповідували свою традиційну релігію. Лише наступ царизму кінця XIX–початку XX ст. та советського великоросійського шовінізму зумовили занепад традиційної релігії. Християнство витіснило поклоніння доброму богу Тору. Однак чуваші продовжували відзначати свої землеробські свята. У час збору врожаю вони влаштовували навіть громадські моління на полях. У чувашів існували виразні залишки дуалістичної релігії у вигляді цілого пантеону добрих і злих духів.

Народна творчість волготюркських етносів близька до творчості волгофінських етносів. Її особливості проявляються в прикладному мистецтві, зокрема в орнаментах різьби, вишивки, килимів, одягу, тканин і т. ін. У місцевих етносів домінує рослинний і геометричний орнамент, а в татар переважає поєднання голубого і зеленого кольорів, особливо в розписі будинків. В усній творчості особливо популярні казки і легенди про богатирів, ліричні і жартівливі пісні і казки. У башкир особливою популярністю користуються перекази і легенди про боротьбу з царизмом під проводом Салавата Юлаєва. Багата у місцевих етносів святково-обрядова культура, зокрема календарні (“сабантуї”) та громадсько-сімейні (весілля, поховання) свята і т.п.

Калмицька історико-етнографічна підобласть

Серед етносів волго-камської історико-етнографічної області калмики займають особливе місце як за своїм походженням, так і за культурно-побутовими особливостями. За расовими ознаками вони належать до східноазіатського антропологічного типу

континентальної підраси великої монголоїдної раси, за мовою — до монгольської групи алтайської сім'ї, а за релігією — до буддизму-ламаїзму.

Предки калмиків — західні монголи (ойроти), які в походах Чингісхана формували “праве крило” його війська. Згодом, виїшовши зі складу орди Хібулая, п'ять ойратських племен (хошуті, торгуті, дербеті, ольоти, чороси) у XV ст. сформували сильне Джунгарське (Ойротське) ханство. Сусідні тюркомовні племена називали їх “калмик”, “калмак”. На початку XVII ст. частина торгутів, хошутів і дербетів відкочувала в Приуралля, а з 1608 р. почали кочувати у степах між річками Уралом, Волгою, Доном та північним Кавказом. Вони постійно воювали з казахами, ногайцями і народами Північного Кавказу. У цих війнах калмики спиралися на підтримку властей Московії, зокрема її астраханських воєвод. Внутрішні “смути” і міжусобна боротьба послабили калмиків. У 1771 р. східні (лівобережні) калмики відкочували на схід у свою історичну батьківщину — Джунгарію. Західні (правобережні) калмики не встигли переправитись через Волгу. Їх затримали царські власті у межах Калмикії.

До кінця XIX ст. більшість калмиків було зайнято у кочовому або відгінному скотарстві з круглорічним випасом худоби, яку переганяли з літніх випасів на зимові і навпаки. Вони розводили курдючних овець, кіз, коней, м'ясні породи ВРХ, верблюдів. З ранніми формами землеробства і рибальства ойроти були знайомі ще на своїй історичній батьківщині, але постійні землеробські і скотарські поселення у них з'явилися лише в другій половині XIX ст. Агротехніку, знаряддя праці і землеробські культури (пшеницю, овес, жито, просо, льон, тютюн і т.ін.) вони запозичили від сусідніх українських і російських поселенців. Полювання на сайгаків, бабаків, лисиць, зайців, вовків, диких свиней не відігравало важливої харчової ролі, але давало шкіри і хутро для виготовлення одягу, побутових і господарських речей.

З ремесел було розвинуте прядіння і ткацтво, обробка хутра, овечої та інших шкур, виготовлення кошми, плетення з вербових лозин і очерету, обробка дерева, ковальство і т.ін.

Основною формою поселень калмиків було скотарське стійбище, в якому 30–40 кибиток монгольського типу розміщували по колу. Таке розміщення було зручним для захисту. З кінця 40-х років XIX ст. на заході Калмикії вздовж доріг власті організували кілька сіл українських і російських поселенців. За їх зразками в другій половині XIX ст. почали виникати поселення риба-

лок на узбережжі Каспійського моря, а місця зимівель — перетворювались на постійні поселення з невеликими полями біля них.

Традиційним житлом калмиків є кибитки на 6, 8 чи 12 решіток та на 66–144 жердки. Калмики ніколи не називали кибитку юртою. Решітку кибитки покривали кошмою, а ззовні обв'язували вовняною тасьмою. В центрі кибитки розпалювали вогнище. У Прикаспії рибалки вже на початку XIX ст. робили кибитки з очерету, що еволюціонували до прямокутного однокамерного житла з земляною долівкою. На зимових стійбищах влаштовували землянки або напівземлянки, стіни яких виводили з саману чи дерну та перекривали дерев'яним дахом. З кінця XIX ст. з'явилося наземне житло з саману чи дерну, що за традицією продовжувало називатися землянкою.

Одяг калмиків має чимало спільного з одягом азіатських кочівників. Жіночий одяг складався з білої домотканої натільної сорочки, яка мала прямий розріз по талії, синіх штанів, довгої до п'ят сукні з широкими рукавами, що звужувалися на зап'ясті. Під сукню одягали білу блузку з відкидним коміром. Святочий одяг шили з шерстяних, шовкових і сатинових тканин. Верхнім одягом був довгий халат з вишитими рукавами, а зверху одягали ще широку довгу безрукавку. Одяг обов'язково підперізували шкіряним поясом, що оздоблювався срібними та мідними бляшками. Жінки і дівчата на голову одягали невисоку шапочку на твердій основі, оздоблену вишивкою, нашивками і підвісками. На ногах жінки носили шкіряні чобітки.

У комплекс чоловічого одягу входила біла домоткана сорочка і широкі полотняні сині або смугасті штани, що заправлялись у чоботи, взимку — у валянки. Верхній одяг — зшитий у талію шерстяний каптан, що підперізувався шкіряним поясом. Головний убір — вушанка або шапка, обшита пушиною, папаха. В холодну пору жінки і чоловіки одягали овечі шуби чи кожухи. Хлопців не стригли до досягнення повноліття, зрілі чоловіки підстригались “у кружок”, а поважні старі чоловіки голили голови, залишаючи довгий оселедець.

Суспільні відносини калмиків характеризувалися пануванням феодалних традицій, що засвідчується становим поділом на феодално-родову знать, духовенство і народ. Знать мала великий вплив на народ і навіть на духовенство. При цьому в калмиків збереглися доволі глибокі сліди військово-патріархальної родоплемінної організації. Колишня військова організація (тисячі, сотні, десятки) упродовж XVII–XIX ст. переросла в територіаль-

но-адміністративні одиниці (улуси, аймаки, хотони). Найнижчою організацією калмиків був хотон — кочова сусідська община, що складалася з кількох десятків сімей за чоловічою лінією спорідненості. Вона вирішувала питання свого життя на зборах дорослих чоловіків. Голови хотонів підпорядковувалися керівникам аймаків і улусів.

У калмиків переважала мала патріархальна моногамна сім'я. Шлюби навіть між далекими родичами за чоловічою лінією категорично заборонялись, а спорідненість за жіночою лінією вважалася другорядною.

Калмики за віросповіданням — буддисти-ламаїсти. Чернецтво у них вважалось обов'язковим, а тому кожна сім'я віддавала в монахи свого другого сина. До більшовицького перевороту в калмиків було 68 монастирів, багато молитовних будинків, приватних молитовень. Поруч з буддизмом у калмиків збереглося чимало пережитків родоплемінних обрядів і вірувань. Зокрема, вони поклонялися богам гір і пагорбів, перехресть доріг, священних дерев, хаців, озер і т.п.

У народній творчості калмиків особливим багатством відзначаються пісні, релігійно-міфологічні казки, прислів'я, приказки, загадки, анекдоти, вітання. Героїчний епос “Джангар” відомий ще з XV ст. Образотворче мистецтво калмиків розвинуте слабо. Вони наносили нескладний орнамент на одяг, вироби зі шкіри і т.п.

4. УКРАЇНСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Українська історико-етнографічна область займає не лише землі України, а й прилеглі до неї райони, що здавна були населені українською людністю. Більшість периферійних територій українців, в яких їх чисельність становила від 30 до 50% чи навіть від 50 до 70% усього населення, лежать у складі сусідніх держав. На півночі область включає всю Слобожанщину (в тому числі південні райони Брянщини, Курщини, Білгородщини і Вороніжчини), на південному сході — південну Донщину, Кубанщину та ряд районів Ставропільщини, що лежать у складі Російської Федерації. На заході до області належать: у Білорусії — південні частини Берестейщини і Пінщини, у Польщі — східна частина Холмщини, Перемишлянщини, Надсяння та північна частина Лемківщини, у Словаччині — південна Лемківщина (Пряшівська Русь-Україна), у Румунії — частина Мара-

морощини і Сучавщини, у Молдавії — Придністрянщина. З теперішньої державної території України лише Кримський півострів не є складовою виключно українського, а тим більше російського, етнічних ландшафтів, бо тут з XIII-XIV ст. проживають татари. До українського історико-етнографічного світу відносимо й українські анклави на Далекому Сході, в Сибіру, Казахстані, Середньому Поволжі, Югославії, Хорватії, Боснії і Герцеговині, Канаді, США, Бразилії, Аргентині, Австралії та ін. У 1989 р. анклавними чи розпорошено за межами України проживало близько 15 млн українців. В самій Україні, за даними перепису населення 2001 р., проживає 48,07 млн чол., із них понад 77% — українці.

За расовими ознаками українці належать до центральноукраїнського, карпатського, нижньодніпровського і деснянського антропологічних підтипів середньоевропейського і східноєвропейського антропологічних типів середньоевропейської підраси великої європеїдної раси. Мова українців належить до східнослов'янської підгрупи слов'янської групи індоєвропейської сім'ї мов. Українці сповідують християнство православної, греко-католицької та протестантської течій.

В українців з давніх-давен переважає орне землеробсько-скотарське господарство і лише місцями у високогір'ях Карпат переважало скотарсько-землеробське господарство. У Карпатах і Поліссі ще в XIX ст. зрідка траплялося підсічно-вогневе і перелогове землеробство. Вирощували українці пшеницю, жито, ячмінь, просо, овес, гречку, льон, коноплі, городні і баштанні культури. З XVII ст. вирощують кукурудзу і тютюн, з XVIII ст. — соняшник, картоплю, хміль, з XIX ст. — помідори, перець, цукровий буряк і т.п. Давньою традицією українців є садібне і товарне садівництво, а в Закарпатті, Криму і на півдні України — виноградарство.

Найдавнішими орними знаряддями українців були рала та сохи. Ралом чи сохою без залізного наральника розпушували вже окультурені поля, а ралом із залізним наральником — дернисті та кам'яністі ґрунти. В Поліссі на лісистих полях користувались однозубою чи двозубою сохою з нерухомою полицею і колішнею. Але при цьому з найдавніших часів в Україні набув загального поширення важкий дерев'яний плуг з залізними робочими частинами і колішнею. В нього заправляли дві-три, а при розорюванні степової цілини — і сім-вісім пар волів. Для боронування використовували рамочні дерев'яні борони з дубовими або залізними зубами.

Посіви зернових вели вручну, збирали врожай серпами чи косами з прилаштованими на них грабельками. Скошений або зжатиї хліб зв'язували у снопи, а снопи складали в копи. Молотили щіпами, молотильними дошками або проганяли по снопах худобу. Зерно мололи на водяних млинах і вітряках, зрідка на ручних жорнах.

Тваринництво по всій Україні, за винятком окремих районів високогір'я Карпат, відіграло другорядну роль. Повсюдно розводили м'ясо-молочну і тяглову ВРХ, овець, кіз, свиней, коней, домашню птицю. Як тяглову силу використовували переважно волів, ними ж орали. Кінь в українській традиції вважався нечистою твариною, а тому кіньми не орали (їх використовували для верхової їзди). Лише в гуцулів коні були основними в'ючними і тягловими тваринами, ними ж гуцули орали. Скотарство українців характеризується як типове пастівницько-стійлове. Випас колювався в межах 8–10 місяців, а взимку худобу годували заготовленими кормами. В пастівницькому скотарстві українців поширені такі його типи: вигінно-стійловий, вигінно-хутірський, рівнинно-відгінний, а в Карпатах ще й вигінно-полонинський та відгінно-полонинський.

Значне місце в господарському житті українців займали домашні заняття і промисли — бджільництво, мисливство, рибальство, збиральництво, чумакування, візникування, лісорубство і лісосплав, виробництво вугілля, поташу, смоли, дьогтю, виготовлення дранки і ґонту, стельмахування, вичинювання шкір, зокрема овечих і т.ін. Здавна в українців широкого розвитку набули домашні промисли і ремесла. Їх продукція переважно йшла для задоволення власних потреб селян. Найширшого розвитку набрало прядіння і ткацтво, якими займались у кожній селянській родині. Селяни самі виготовляли полотно і сукно для одягу, орнаментовані плахти, скатерті, рушники. Ткали переважно на горизонтальному ткацькому верстаті (кроснах), при виготовленні килимів використовували вертикальні кросна. По всій Україні здавна були широко розвинуті обробка шкур (чинбарство), овечих шкур (кушнірство), бондарство, гончарство, гутництво, що з XIX ст. почали давати продукцію на ринок.

На розвиток форм українських сільських поселень значний вплив мали природно-географічні, економічні, історичні умови та етнічні традиції. Основними типами сільських поселень є села, свободи, хутори. Більшість сільських поселень мають вулицю, радіальну, гніздову, розкидану забудову, а в центральних районах зустрічалися кругові села з площею посередині. У XIX ст.

села розростались, ускладнювалась їх забудова. З'явилися села багатовуличної, гніздово-вуличної, кругово-вуличної, безсистемно-радіальної, квартальної забудови. Всі українські села відзначалися багатством зелені, бо в кожній садибі був невеликий садок, влаштовувався квітник та зеленів дворовий газон.

В українців побутували виключно відкриті подвір'я, в яких простір між житловими та господарськими будівлями не перекривався дахом. В Україні відомі три типи забудови подвір'я: вільний, зімкнутий та замкнутий. При вільному типі забудови житло та господарські будівлі стояли окремо одне від одного. Відомі такі варіанти вільної забудови подвір'я: безсистемна, глаголем (Г-подібна), покоєм (П-подібна). Особливість зімкнутого типу забудови полягала в тому, що житло та господарські будівлі прилягали одна до одної і накривалися спільним дахом. Відомі такі варіанти цього типу: однорядовий (найбільш поширений), глаголем, покоєм (лише у заможних селян). Забудова покоєм найбільш характерна для Карпат, зокрема західної Бойківщини, східної і центральної Лемківщини, зустрічалась і на Поліссі. У подвір'ях замкнутого типу житло, господарські споруди та високі міцні огорожі замикали подвір'я з усіх боків. Зовні такий двір нагадував дерев'яну фортецю, в яку можна було потрапити лише через ворота або хвіртку. Замкнуті двори побутували на Поліссі ("підварок"), у високогір'ях Гуцульщини ("гражда"), на півдні України (козацькі хутори).

Основним типом традиційного житла всюди в Україні є хата — найчастіше білена зовні і всередині будівля під солом'яним дахом (стріхою). Цей тип житла є загальноукраїнським, це одна з етнографічних особливостей українського етносу. Таке житло поширене смугою середньої і південної частини України від Карпат до Орловської області в Росії, а в Росії поширене в українців Донщини, Кубанщини, Ставропольщини, у Молдавії — в Наддністрянщині. У північних і карпатських районах України житло дерев'яне, з відкритими стінами.

Найпростішим і найдавнішим різновидом хати є однокамерне житло, в якому єдине приміщення мало безпосередній вихід на подвір'я. Таке житло було відоме ще у VIII–XI ст. та у пізніші часи. Двокамерне житло (хата + сіни) загальнопоширеним було в XIX ст., а в Західній Україні — до початку XX ст. Трикамерне житло (хата + сіни + комора) набуло загального поширення упродовж другої половини XIX–на початку XX ст. Трикамерне житло стало основою для будинків з двома житловими приміщеннями (хата + сіни + хата).

В Україні використовувалися різні типи конструкції стін. У Карпатах і Поліссі виводилися зрубні стіни. У лісостеповій смузі та частково в степах виводилися каркасні стіни, що склалися зі стовпів, які закопували у землю або вставляли в нижні вінці (підвалини). Стовпи розміщували по кутах будівлі й у проміжках стін. Заповнювали каркас дошками, напівкругляками (пленицями), хмизом, очеретом, вальками. Поряд із каркасною, у лісостеповій і особливо у степовій частині України побутувала безкаркасна техніка зведення стін із глиносолом'яних вальків та саману, а в ряді районів — з природного каменю.

Найпоширенішою конструкцією даху в Україні був чотири-схилий, що покривався соломою, зав'язаною у сніпки ("кулики"), а на Лівобережжі — розстеленою соломою (внатруску). В Карпатах і на Поліссі побутував двосхилий дах, споруджений накатом (зрубне перекриття), на стільцях чи сохах, що накривався дранкою чи гонтом.

Для внутрішнього планування житла характерне те, що піч завжди займала внутрішній кут з боку вхідних дверей і була обернена своїм отвором ("щелепами") до фасадної стіни. По діагоналі від печі розташований парадний кут ("покуть"), в якому висіли прикрашені рушниками, квітами і цілющим зіллям ікони. Біля стола під стінами були лави, зліва від столу стояла скриня, уздовж глухої стіни, між піччю і причілковою стіною, влаштовували піл ("приміст") для снання, а над ним грядку (жердку) з одягом, рушниками і скатертями.

Повсюди в Україні для пошиття одягу використовували одні й ті ж полотняні, суконні, шкіряні матеріали домашнього виробництва, склалися єдині прийоми його пошиття і художньо-естетичного оздоблення. Комплекс традиційного одягу складався з натільного, поясного, плечового, верхнього вбрання, прикрас, головних уборів і взуття. Звичайно жіночий одяг складався з вишитої сорочки тунікоподібного крою, запаски або плахти (з XIX ст. — спідниці, сукні). Поверх сорочки одягали коротку безрукавну корсетку, киптар, лайбик. Дівчата заплітали волосся в коси, укладали їх довкола голови і прикрашали кольоровими стрічками, квітами, вінками. Жінки одягали чепці, рушнікоподібні намітки, згодом — хустки. У холодну пору одягали полотняну або сукняну свитку, в негоду — кирею з капюшоном, взимку — кожух. Чоловічий костюм — це сорочка з вузьким стоячим комірцем, що заправлялась у широкі або вузькі штани, безрукавка і пояс. Лише подоляни і гуцули носили сорочки навипуск. Улітку головними уборами чоловіків були

солом'яні брилі, взимку — овечі циліндричні кучми. У холодну пору чоловіки одягали довгу свитку, кирею (кобеняк) або суконний сердак, а взимку — кожух. Взували личаки, постоли, чоботи.

Попри всі спільні риси народного одягу, в окремих місцевостях помітні свої характерні особливості, що вирізняють його серед інших. Ці особливості головним чином проявляються у своєрідному колориті, зіставленні певних компонентів одягу, способах ношення його окремих деталей, прикрас. В Україні виділяються такі локальні комплекси народного одягу: Наддніпрянщини, Слобожанщини, Причорномор'я, Полісся, Волині, Опілля, Поділля, Північної Буковини, Покуття, Бойківщини, Гуцульщини, Закарпаття, Лемківщини.

Основу їжі українців здавна становив хліб, мучні продукти, крупи. Важливу роль у харчуванні займали капуста, картопля, буряк, цибуля, часник, огірки, помідори, бобові. Важливі харчові продукти давало тваринництво, рибальство, збиральництво, садівництво, бджільництво. Продукти, які швидко псувалися, селяни відповідно обробляли: солили і вудили в диму м'ясо та сало; квасили капусту, буряки, огірки; сушили гриби, лісові ягоди, фрукти, рибу. З м'ясних продуктів особливою популярністю користувалися свиняче м'ясо і сало. Щоденними і святковими стравами українців були і залишаються борщ, галушки, різні юшки, каші (пшеничні і гречані), вареники, пампушки з часником, лемішки, локшина, маковики, книші, бублики, киселі, узвари тощо.

У суспільному житті українського села до більшовицького перевороту важливу роль відіграла сільська громада, яка мала спільну територію, певну земельну власність (випаси, ліси, пустища), сільське самоврядування, традиційні норми регулювання життя своїх мешканців. Найвищим органом влади в селі була громадська рада.

Українці великого значення надавали укладанню шлюбу. Самостійною вважалася лише одружена людина, яка користувалася значно більшим авторитетом, ніж неодружена. Звичайно одружувались у своєму селі, до дівчат із чужого села ставилися з пересторогою. Трохи краще приймали хлопців з чужого села (приймаків). У ХІХ-на початку ХХ ст. при одруженні українці дотримувались етнічної ендогамії. Обов'язковими умовами вступу в шлюб була відсутність родинних зв'язків між молодими, благословення батьків, церковне вінчання, проведення весілля.

Повсюдно в українців була поширена мала моногамна сім'я,

що складалася з одного-двох, зрідка з трьох поколінь. Головою сім'ї був чоловік (батько), але загалом внутрішньосімейні стосунки мали демократичний характер. Місцями в українців траплялася нероздільна (розширена) сім'я, що складалася з кількох кровно-споріднених малих. Вона могла бути батьківською — одружені сини і доньки живуть разом з батьком — чи братською — після смерті батька одружені брати і сестри якийсь час продовжували жити під одним дахом чи на одній садибі. Українці не знали великої патріархальної сімейної общини з абсолютним майновим, правовим і моральним пануванням батька над рештою членів. Під впливом панщинних і податкових відносин у XVIII–XIX ст. виникали великі за кількістю членів сім'ї, але вони не мали нічого спільного з традиційними патріархальними або нероздільними.

Усі найважливіші етапи життя людини та функціонування сім'ї завжди супроводжувалися різноманітними святами, обрядами і звичаями. Особливим багатством ритуалів і обрядів відзначалося весілля зі сватанням, оглядинами, заручинами, церковними оголосками (оповідями), дівич-вечором, вінкоплетінням, весільним днем, покриванням голови молодої, розподілом весільного короваю, переодяганням молодої і т.ін.

Багатством і різноманітністю відзначається народна творчість українців, вона нерозривно поєднана з магічно-обрядовою і господарською діяльністю людини. Твори народного мистецтва містять як духовні, так і матеріальні ознаки. Народне мистецтво яскраво характеризує національні особливості українців. Декоративно-прикладне мистецтво містить багато видів і жанрів, залежно від матеріалу, техніки виготовлення і функціонального призначення. Особливою популярністю в українців користується художнє ткацтво і килимарство, вишивання і в'язання, художня обробка дерева і шкур, гончарство, гутництво, художній метал, писанкарство, виготовлення іграшок і т.ін. В образотворчому мистецтві важливе місце займав художній розпис стін житла і церков, іконопис на дереві, полотні і склі, народні картини.

Усна народна творчість українців складається з поетичного (віршованого) та прозового фольклору. Поетичний фольклор охоплює передусім народні пісні: календарні і сімейні, колядки і щедрівки, історичні пісні і думи, ліричні, жартівливі, колицкові, дитячі, церковні і т.ін.

Прозовий фольклор українців включає казки (про тварин, героїчно-фантастичні та побутові), легенди, перекази про історичні події й особи, демонологічні оповідання, гумористичні твори

(сміховинки, жарти, анекдоти), прислів'я, приказки, загадки і т.ін.

За віросповіданням українці — християни: православні, греко-католики, католики, протестанти. Але в світогляді українців збереглося чимало дохристиянських обрядів, вірувань і уявлень. Тому в народному світогляді збереглися давні культові постаті (Праматері, Рожениці, Коляди, Купала, Лади, Жива, домовиків, лісовиків, мавок і т.ін.) та багата традиційна святково-обрядова культура.

5. БІЛОРУСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Територія історико-етнографічної області, в основних рисах збігаючись з кордонами сучасної Білорусі (населення 9,9 млн чол.), включає прилеглі до неї райони Росії, Литви, Латвії та Польщі. Білоруська мова належить до східнослов'янської підгрупи слов'янської групи індоєвропейської сім'ї. За расовими ознаками білоруси належать до верхньодніпровського і поліського антропологічних підтипів східноєвропейського антропологічного типу середньоєвропейської підраси великої європеїдної раси. За даними початку ХХ ст. близько 75% білорусів — православні, а 25% — греко-католики і католики. Незважаючи на етнографічну однорідність, у білорусів виділяються етнографічні групи поліщуків, пінчуків і брещуків.

Основним традиційним заняттям білорусів було сільське господарство, зокрема землеробство. Вони вирощували жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, гречку, картоплю, кукурудзу, льон, коноплі, цукровий буряк і т.п. Допоміжну роль відіграло городництво, садівництво, бджолярство, полювання, рибальство і збиральництво.

Пануючою системою землеробства було трипілля. У малоземельних селян переважало двопілля. На піщаних ґрунтах Полісся зберігалася перелогова система, а в окремих районах ще на початку ХХ ст. зустрічалося підсічно-вогневе землеробство. Основним орним знаряддям праці білорусів була двозуба соха (поліська, литовська) з двома ральниками і однією чи двома полицями-відвалами. Крім того, використовувалась однозуба сошка, якою з другої половини ХІХ ст. підгортали картоплю. Лише на початку ХХ ст. у білорусів поширюється залізний плуг. Боронували після оранки стовбуром хвойного дерева з обрубаними сучками (вершіліна), дерев'яними рамними боронами, а з ХХ ст.

залізними боронами. Урожай збирали косами і серпами, снопи складали в копи, потім сушили в гумнах, молотили ланцюгами і ціпами, мололи на водяних млинах, вітряках, а в домашніх умовах — на жорнах.

Тваринництво відіграло допоміжну роль. Розводили корів, овець, кіз, свиней, коней, домашню птицю. Як тяглову силу використовували волів і коней. Чимало селян займалося відхідними промислами, зокрема лісозаготівлею і лісоплавом, інші — домашніми промислами (теслярством, меблярством, бондарством, гончарством, ковальством, ткацтвом, плетінням, обробкою шкур і т.ін.).

Основним типом сільських поселень Білорусі було село (дзяревня, вйоска) вуличного планування від 5 до 100 дворів. Селом вважалося поселення з адміністрацією, церквою і школою. Крім того, були відомі “застенки” — поселення в одну чи кілька садиб, “виселки” — кілька дворів, виселених із села, а з першого десятиліття ХХ ст. — хутори. Будинки до вулиці виходили торцевими стінами. Характерною особливістю забудови білоруських сіл було й те, що будинки ставилися до вулиці під певним кутом — “в йолочку”. Вулиця в селі забудовувалась із двох боків. Зрідка траплялася забудова, при якій на одному боці вулиці стояли будинки, а навпроти через вулицю — господарські будівлі. Найчастіше в садибі хату і господарські будівлі ставили в один ряд: хата+кліть (комора)+дроварня+хліви+гумно+сінники тощо. Зустрічалася також замкнута забудова садиби — житло і господарські будівлі розміщувалися в два ряди чи П-подібно, а від вулиці відгороджувалися глухою загорожею.

Традиційне житло білорусів — це дерев'яна зрубна хата з двосхилим дахом, що накривався соломою, очеретом, дранкою, дошками. Чотирихилі дахи зустрічались лише в південно-західних районах Білорусі. Уздовж фасадної стіни будинку обов'язково влаштовували призьбу, а в житлі — глинобитну долівку. Лише в болотяних районах Полісся хати ставили на палях або на ґрунт, але обов'язково настеляли підлогу. Внутрішнє планування житла схоже до українського.

В їжі білорусів зберігається певна етнічна специфіка. Важливу роль у харчуванні відігравав житний хліб, млинці з житньої, вівсяної чи гречаної муки, сухарі, солодкі перепічки, книші, коржі, а з перших страв — холодники і крупники. Особливістю білоруської кухні є й те, що дуже широко в ній використовується картопля (бульба).

Традиційний жіночий і чоловічий одяг білорусів не мав істо-

тних локальних відмінностей. В одязі переважали два кольори — білий і чорний. У комплекс жіночого одягу входила біла полотняна сорочка тунікоподібного крою чи сорочка з плечовими поликами. На сорочку одягали поясний одяг: спідницю з трьох-чотирьох полотнищ дмотканого або купованого чорного чи кольорового полотна; смугасту чи картату сукню (андарак); карту поньову, що дуже схожа до української плахти. На сорочку одягали приталену безрукавку, а на спідницю — фартух. Дівчата носили волосся розпущеним, одягали віночки та налобні орнаментовані стрічки. Одружені ховали волосся під чеpecь, носили намітку. В холод жінки одягали довгу приталену свитку, взимку — кожухи і кожушки. Взували личаки (лапті), шкіряні постолы, чоботи, валянки.

Чоловіки носили довгу до колін полотняну сорочку навипуск з розрізом на грудях. Сорочку перев'язували кольоровим шерстяним поясом. Поясний одяг — полотняні штани, взимку поверх них одягали суконні штани. Зверху на сорочку одягали безрукавку з кольорового сукна. Верхній одяг чоловіків — приталена свитка, що підперізувалася шерстяним поясом чи ременем. Узимку ще одягали овечі кожухи, голови покривали валяними шапками і овечими кучмами, влітку — солом'яними брилями. Взували личаки (лапті), постолы, чоботи та валянки.

У суспільному житті білорусів упродовж усього XIX ст. важливу роль відігравала сільська община, що проводила регулярні перерозподіли землі, контролювала виконання повинностей членами общини, на своїх зборах призначала опікунів сиротам, вирішувала міжсімейні і внутрішньосімейні суперечки і т.п. У сходах (зборах) общини брали участь лише чоловіки. Цим фіксувалося підлегле становище жінок. Крім того, у громадському житті зберігалася чимало традицій общинного колективізму, у вигляді організації товариств для спільної роботи (сябринство), толоки, спільного випасу худоби найнятими пастухами і т.ін.

Основною формою білоруської сім'ї була мала моногамна сім'я, що складалась із двох-трьох поколінь. Але в першій половині XIX ст. у Білорусі широко побутувала нероздільна сім'я, в якій разом з родичами жили одружені сини і доньки, невістки і зяті, внуки (інколи до 20 чоловік). Головою сім'ї був батько, після його смерті — старший син. Голова керував усім життям такого колективу, контролював поведінку молодих, був касиром. Але найважливіші справи вирішувалися лише на сімейних зборах за участю дорослих синів. Керівником жіночої і дитячої половини сім'ї була найстарша жінка. Упродовж другої половини

XIX ст. такі сім'ї частково або повністю розділялись. При частковому поділі кожна сім'я жила вже в окремій хаті, але сім'ї продовжували разом господарювати на спільній землі. Становище жінки в сім'ї було залежним. Це засвідчувалося й тим, що при розлученнях жінки могли претендувати лише на придане. У громадському та сімейному побуті білорусів зберігалось чимало календарних, господарських, родинних, весільних та інших свят і обрядів.

Багата народна творчість білорусів. Особливо глибокі традиції має художнє ткацтво і вишивання, виплітання поясів. Уже в XVIII ст. случькі пояси постачалися на більшість ринків Центральної і Східної Європи. Крім того, ткали покривала, скатерті, рушники. Одяг, скатерті, фіранки, рушники та інші побутові речі вишивались. Популярними були як старі способи вишивання — гладь та контурна вишивка, так і нові — хрестик, стрічка, мережка. Високої майстерності досягли білоруси в художній обробці дерева, кераміці, ковальстві і т.ін.

Різноманітна і багата жанрами й тематикою народна творчість. Ще в XIX ст. побутували давні замовляння, заклинання, ворожіння від хвороб і нещастя, замовляння з метою підвищення врожайності. Давні традиції мають побутові, сімейні, календарні, ліричні, гумористичні, танцювальні пісні. З кінця XIX ст. швидко поширюються частушки ("скакухи", "друндушки"). Білоруси створили високі зразки загадок, приказок, прислів'їв, захоплюючі казки про фантастичних героїв і богатирів. Особливо важливу роль у фольклорі відіграють легенди і перекази з ранньої історії білорусів.

6. РОСІЙСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Російська історико-етнографічна область сформувалась на території Волго-Окського межиріччя. У 1462 р. вона займала 430 тис. кв. км. За Івана III кордони Московії розширилися за рахунок загарбання земель Великого Новгороду та Смоленщини, і в 1533 р. вона займала вже територію в 2.800 тис. кв. км. У XVI–XVII ст. Московія загарбала Поволжя і Донщину, проникла на Північний Кавказ, Прикаспійські степи, Приуралля, Сибір. Упродовж XVIII–XIX ст. Росія повністю утвердилась у Сибіру, на Далекому Сході, в Казахстані і в Середній Азії. Слідом за військами йшли переселенці-втікачі, колоністи та насильно переселені селяни з російських, українських і білоруських земель, які стали одним із факторів зросійщення загарбаних територій і підко-

рених етносів. Територія розселення росіян неймовірно розширилась. За оціночними даними перепису населення 2002 р., в Росії проживають 143,2 млн чол., із них близько 80% — етнічні росіяни.

У результаті особливостей історичного розвитку, конкретних природно-географічних умов, розселення та контактів з різними етносами (балтійськими, фінно-угорськими, тюркськими, монгольськими, палеоазіатськими, слов'янськими), упродовж XVIII–XIX ст. у російського етносу сформувалася складна внутрішня мозаїка. З субетносів у росіян найбільш відомі помори, сибіряки-старожили (“челдони”), мешцера, дончаки і т.ін. З етнографічних груп добре відомі ільменські поозери, тудовляни, полехи, горюни, саяни, коломчани, козаки (терецькі, уральські, оренбурзькі, сибірські, семиріченські, забайкальські та ін.).

Розтягненість етнічної території, асиміляція інших етносів, контакти з сусідами значною мірою позначилися на расових ознаках росіян. Так, у північних районах європейської частини Росії переважають ознаки атланти-балтійського антропологічного типу північноєвропейської підраси, на північному сході європейської частини Росії — біломоро-балтійського антропологічного типу північноєвропейської підраси, в центральній частині європейської частини Росії — східноєвропейського антропологічного типу середньоєвропейської підраси великої європеїдної раси. На півдні європейської частини Росії переважають антропологічні ознаки середземноморського антропологічного типу південноєвропейської підраси із значними домішками монголоїдних ознак. У Сибіру різні антропологічні типи європеїдів змішалися з монголоїдами і створюють змішані расові групи. Російська мова належить до східнослов'янської підгрупи слов'янської групи індоєвропейської сім'ї.

Найдавнішими заняттями росіян були землеробство і тваринництво. Росіяни вирощують усі ті культури, що й українці та білоруси, але при цьому в них основними культурами були жито, ячмінь, овес, гречка, картопля, городні (капуста, редька, ріпа, цибуля, часник, горох), льон, коноплі. Росіяни користувалися різними способами підготовки ґрунтів під посіви. У північних, лісистих і малозаселених районах донедавна зберігалася ще підсічно-вогневе, а в Сибіру і степах — перелогове землеробство. Уже з XVI ст. у росіян почала складатися система трипільля, але утвердилася вона лише наприкінці XIX ст. Названі прийоми обробітку ґрунту завжди відповідали конкретним природно-географічним умовам.

Орні знаряддя росіян загалом схожі з українськими і білоруськими, водночас їм притаманна певна специфіка. Найпоширенішим орним знаряддям була в них соха, що мала дві форми: колова і перова. Колова соха з лемешем була добре пристосована для оранки кам'янистих і заліснених ґрунтів. Перова соха з лемешем і відвальною полицею використовувалася на постійних полях. Інколи селяни користувались орним знаряддям, що нагадує українське рало (“черкушу”). У районах Верхнього Поволжя було поширене орне знаряддя праці плужного типу (“косуля”), що підрізувало і перевертало скибу землі. Соху пристосували до місцевих умов: у Приураллі соху поєднали з татарським плугом і створили своєрідне орне знаряддя — “курашилку”; на Уралі і в Сибіру сформувалася “колесуха” — соха з колішнею. У південних росіян загального поширення набрав український плуг. На півночі боронували зв'язаними вершками смerek із сучками-зубцями (“смик”). На постійних полях боронували в'язаними рамочними і залізними боронами. Збирали врожай серпами і косами, сушили снопи в клунях (“овінах”), молотили ціпами, а мололи жорнами, водяними млинами і вітряками.

Певну роль у житті росіян відіграло лісове полювання, рибальство і морський звіробійний промисел. У центральних і південних районах полювання і рибальство мали переважно спортивний характер. На півночі і в Сибіру сформувався промисел на хутрового звіра. Промислового характеру набрало також рибальство на півночі, в басейні Північної Двіни, пониззях Волги і Дону, на великих ріках Сибіру, узбережжі Тихого океану, в Каспійському, Баренцевому і Білому морях. На північних морях росіяни займалися ще й промислом на морського звіра. Крім того, значна частина селян була зайнята відхідними промислами, що найбільшого розвитку набули в зоні російського Нечорнозем'я. Звідси артілі бляхарів, теслярів, пічників, штукатурників вирушали в Москву, Петербург та інші міста. Крім того, значна частина селян займалася візникуванням (ямщицтвом), створювала артілі бурлаків, зрідка — жебраків.

Важливу роль у житті росіян відігравали домашні промисли і ремесла. Прядінням, ткацтвом і вишиванням жінки завжди займалися для задоволення потреб власної сім'ї. Із жіночих промислів лише виготовлення мережива у Вологодській області набрало товарного характеру. Більшість виробів чоловічих промислів — теслярства, стельмакування, столярства, бондарства, виготовлення лаптів і шкіряного взуття, рогожі, кошиків, сит, випалювання вугілля, обробки шкур і хутра, виготовлення ігра-

шок, гончарства, — здавна не лише задовольняли власні потреби селян, а й потрапляли на ринок.

Для росіян характерними сільськими поселеннями є деревня і село в північних і центральних районах, станіца і хутір — на Дону та в інших козацьких районах, заїмка — в Сибіру. На півночі і в центральній смузі переважали малодвірні поселення, на півдні — багатодвірні. Планування поселень у росіян найчастіше рядове (хати, фасадом повернуті до ріки, озера або вулиці, розміщувалися в один ряд) та вуличне (у два ряди). У старих селах траплялося гніздове розташування будов, зрідка — кругова та вулично-квартальна забудова.

До XIV–XV ст. основним житлом росіян були землянка і напівземлянка. Їм на зміну прийшла зрубна хата (ізва) з великою піччю. Стіни житла зводили з кругляків, уздовж яких видовбували паз. У нього закладали мох і таким чином утеплювали житло. Фундаменту хата не мала. Нижній вінець зрубу клали прямо на ґрунт. Іноді під його кути ставили великі камені або вкопували в землю стовпчики. У XVIII–XIX ст. росіяни знали кілька типів традиційного житла. На півночі переважала висока зрубна хата (ізва) з підкліттями, двосхилим дранковим або гонтовим дахом. На критому дворі споруджували господарські будівлі. Хата фасадною стіною обернена до вулиці, а вхід у хату зроблений збоку. Для південноросійських областей характерні українські типи житла з дерев'яними, саманними, глинобитними і турлучними низькими стінами, чотирихилим солом'яним дахом, відкритим двором і окремо розміщеними господарськими спорудами.

Чоловічий традиційний одяг росіян відносно однорідний. У його комплекс входить сорочка-косоворотка і неширокі штани. Сорочку носили навипуск, підперізували поясом. Верхній одяг — суكونний каптан, шуба, кожух (тулуп). Взували росіяни личаки (лапті), чоботи, валянки. На голови одягали фетрові шапки, взимку шапки-вушанки.

У жіночому одязі сформувалися північноросійський і південноросійський комплекси, а в їх складі чимало варіантів. Південноросійський комплекс має чимало спільного з українським, особливо в оздобах, вишивках. Комплекс складався з полотняної сорочки, поверх якої одягали поньову (клітчаста домоткана незшита або зшита спідниця з трьох-чотирьох полотниць). На неї одягали фартух. Дівчата заплітали в коси стрічки, на голові носили віночки, а заміжні жінки покривали волосся хустками або складнішими головними уборами (сорокою, кокошником). У північно-

російських і середньоросійських областях зверху на сорочку одягали сарафан. Перед реформами Петра I він входив до комплексу міського одягу, а з кінця XIX ст. став основним елементом жіночого селянського одягу. На сарафан одягали душоґрійку на лямках або короткий шугай з рукавами, що одягався через голову. Взували росіяни личаки, валянки, черевики, чоботи. Восени і взимку носили зверху суконні каптани, кожухи і шуби.

Традиційна їжа росіян має деякі особливості як за своїм складом, так і за способами приготування. Її основу становили мучні страви і каші (“хлеб да каша — пища наша”). Хліб росіяни споживали житній, зрідка — пшеничний. У північних районах хліба не вистачало, тому тут часто їли сурогатний хліб (у хліб додавали лободи або товченої соснової кори). Традиційними стравами росіян були розсольники, щі, каші, млинці і оладки, пельмені, пиріжки з різними начинками. Від сусідніх етносів вони запозичили чимало страв: від українців — борщі, пироги, коровай; від кавказьких етносів — шашлик; від середньоазіатських народів — плов і т.ін.

У суспільному і сімейному житті росіян упродовж XIX—початку XX ст. важливу роль відігравала сільська і сімейна община. У центральноросійських областях була поширена сільська община зі зрівнювальним землекористуванням, періодичними переділами землі, розверсткою повинностей за наявністю “тягла”. У північноросійських областях була поширена самоврядна община-село, що не знала переділів, бо там було достатньо вільної землі. В Сибіру сільські общини спиралися на вільно зайняті землі і до 80-х років XIX ст. також не знали переділів.

У XIX ст. у росіян важливу роль відігравала велика патріархальна сім'я (сімейна община), що складалася з кількох поколінь кровних родичів. Вона налічувала до 50 чоловік, які спільно володіли нерухомим і рухомим майном. Усе, що здобувала сім'я, надходило в спільне користування. Винятком було лише жіноче майно: придане невісток і одержане ними від батьків майно вважалося їх особистим (“собіна”). На чолі сім'ї стояв старший за віком чоловік, найчастіше батько (“большак”), який керував справами сім'ї, платив податки, укладав угоди, вів покупки, видавав заміж і одружував, виділяв придане і т.ін. Жінка “большака” (“большіха”) керувала веденням домашнього господарства. Такі порядки, традиції солдатчини і відхідництва породили поширене в росіян “снохачество”. Наприкінці XIX—на початку XX ст. більшість сімейних общин розпалася, але традиції панування чоловіків у сім'ї збереглися і в малих сім'ях.

Важливу роль у житті росіян займали сімейні свята і обряди, зокрема такі, як родильні, весільні, рекрутські, поховальні. Особливою розвиненістю і барвистістю відзначалося весілля, що на всій етнічній території росіян позначене типологічною єдністю. Весілля передувало сватання і дівич-вечір (“дівічнік”), при проведенні якого дівчата прощалися з дівочою волею. У північноросійських областях при цьому здійснювалося передвесільне миття молодої в бані, в південноросійських областях — плакання молодої по кутах рідної оселі та випікання весільного хліба. Після ранкових обрядів молодих вінчали в церкві, а при весільній гостині молодій одягали жіночий головний убір. Істотну роль у житті росіян відігравали також календарні свята і обряди, зокрема такі, як проводи зими (“масленіца”), Великдень (“Пасха”), день врожаю і т.ін.

Росіяни здавна сповідували православне християнство, але його утвердження йшло повільно. Тому в православ'я впліталось чимало дохристиянських вірувань і обрядів. Росіяни наділили християнських святих функціями давньослов'янських богів (Ілю-проорока — Перуна, Власія — Велеса і т.ін.), християнські свята включались у традиційний дохристиянський аграрний календар і т.п. Водночас продовжувала жити віра в домовиків, лісових (“леших”), водяників, мавок, упирів, чортів і т.п. Православ'я трактувалось і трактується як національна релігія росіян (“православний царь”, “православная Россія”, “православний русскій народ”) і завжди підтримувало державну владу, а влада — церкву. Як протест проти церковно-адміністративної реформи патріарха Никона у XVIII ст. поширився релігійний рух — старообрядництво і сектантство (духоборство, молоканство, хлістівство). Наприкінці XIX ст. у Росії налічувалося 10 млн старообрядців. У царській Росії і особливо у більшовицькій Росії нещадно переслідували старообрядців і сектантів.

Народне мистецтво росіян XIX–початку XX ст. виробило значні цінності. Художнє ткацтво, вишивання, плетення мережива були пов'язані з оздобленням одягу, рушників, білизни. Художня обробка дерева найповніше проявлялась у різьбі, розписі, іграшках, меблярстві, оздобленні житла. Традиційна орнаментика росіян поєднувала геометричні і рослинні мотиви, зображення птахів і тварин, побутових сцен. До видатних явищ російського фольклору належать пісні-билини про богатирів, історичні пісні, календарно-обрядова поезія, казки, а з XIX ст. — й швидко поширювані частушки.

ЗАХІДНО-ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКА ПРОВІНЦІЯ

Провінція займає найрізноманітніші ландшафти Західної і Центральної Європи від берегів Скандинавії і островів Атлантичного океану до теплих субтропіків Середземномор'я. Ці території раніше від усіх інших вступили в епоху промислової революції і капіталізму. У новітній час тут склалися загальноєвропейські форми культури, що мають величезний вплив на долю етносів інших історико-культурних областей і провінцій. Усе населення провінції належить до європеїдної раси, а за мовою винятоків його більшість — індоєвропейці.

Різноманітні природно-географічні умови, особливості історичного, етнічного, культурного, господарського розвитку, контакти з сусідами та інші фактори зумовили складання у межах провінції таких історико-етнографічних областей: північноєвропейської, середньоєвропейської, приатлантичної, середземноморсько-піренейської.

1. ПІВНІЧНОЄВРОПЕЙСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Історико-етнографічна область займає Скандинавський і Ютландський півострови з прилеглими до них островами. На цій території проживають датчани (97% із 5,3 млн чол. населення Данії), шведи (98% із 8,8 млн чол. населення Швеції), норвежці (97% із 4,5 млн чол. населення Норвегії), фарерці, ісландці (98% із 290 тис. чол. населення Ісландії), мови яких належать до північногерманської (скандинавської) підгрупи германської групи індоєвропейської сім'ї мов та фінни (93% із 5,2 млн чол. населення Фінляндії) і групи саамів, мови яких належать до фінно-угорської групи уральської сім'ї мов. За расовими ознаками датчани, норвежці, фарерці, ісландці, шведи і західні фінни належать до атлантико-балтійського, а більшість фіннів і саамів — до біломоробалтійського антропологічних типів північноєвропейської підраси європеїдної раси. У східних фіннів і саамів ледь помітно проступають монголоїдні ознаки. Панівною релігією у місцевих етносів є лютеранство, інші течії протестантизму і католицизм поширені частково.

Традиційним заняттям більшості корінних етносів було м'ясо-молочне тваринництво з розведенням ВРХ, свиней, овець і

коней. Воно спиралось на широкий випас худоби та зимівлю її на заготовлених кормах у теплих хлівах. У датчан, норвежців і шведів переважало розведення м'ясо-молочної ВРХ, а в ісландців і фарерців — розведення овець і коней. В ісландців конярство мало виражений м'ясо-молочний і їздовий характер. З другої половини XIX ст. швидко зростало значення м'ясо-молочного скотарства, що спиралось на травосіяння і кормове землеробство. З цього часу м'ясо-молочне тваринництво швидко поширюється у фіннів, а в XX ст. воно вже — основна галузь сільського господарства.

У місцевих германських етносів землеробство відіграло другу роль. Лише у фіннів землеробство спиралося на давні традиції і мало такий самий характер, як і у карелів. У східних і центральних районах Фінляндії ще наприкінці XIX ст. переважало підсічно-вогневе землеробство, а в південних і західних склалася система орного землеробства на парових ґрунтах. Повсюдно в історико-етнографічній області, за винятком Ісландії, вирощували жито, ячмінь, овес, гречку, городні культури, картоплю, кормові культури.

Важливу роль у житті місцевого населення відіграло морське рибальство, особливо у північних норвежців, ісландців, фарерців, меншою мірою в датчан, шведів та фіннів. З допоміжних занять були поширені полювання на морського і хутрового звіра, лісозаготівля, збиральництво, виготовлення інвентаря, бондарство, виплітання риболовецьких сіток, обробка шкур і хутра, ткацтво, плетення, ковальство, в'язання з вовни. З художніх промислів і ремесел найважливіше місце займали різьба і розпис по дереву, плетення мережива, художнє ткацтво і вишивання, обробка кістки, килимарство, гравіювання і т.ін.

Основні форми поселень — це хутори, невеликі села, містечка і міста. Хутори в XVI–XVII ст. були поширені повсюдно. Серед сільських поселень поширені рядові уздовж вулиці чи берега, вуличні — уздовж дороги, кругові — навколо площі або випасу. У фіннів з XVII ст. поширилася розкидана забудова поселень. Садиба норвежців, шведів, датчан і фіннів має багато будівель, інколи до 15. Планування садиби значною мірою залежало від рельєфу місцевості. На рівнині переважала дворядна, П-подібна та замкнута забудови садиби. У гірських районах та в датчан широко зустрічалась однорядна забудова садиби, житло і господарські споруди розміщувалися під одним дахом.

В етносів північноєвропейської історико-етнографічної області зустрічалися різні типи житла. В Ісландії і на Фарерах житло

і господарські будівлі споруджувалися з каменю, дерну, лісу-плавуна. Щілини між каменями заповнювали мохом, стіни обшивали дошками. Двосхилий дах накривали берестом, дошками, які притискали зверху каменями або прив'язували. Житло і господарські споруди розміщували в один ряд. У центрі будинку стояло житлове приміщення, а з боків — господарські (лазня з пральною + хата + комора + хліви і т.д.). У датчан поширене дерев'яне каркасне, цегляне і глинобитне житло. Останнє набуло поширення на півдні Ютландії з XVII ст. Двосхилий дах житла і господарських будівель мав стовпову конструкцію. У Норвегії дво-триповерхове зрубне житло з піччю споруджували на кам'яному фундаменті. До його комплексу входили житлові кімнати, кухня з хлібною піччю і пивоварнею. До хати прилягали складські приміщення із вертикально поставлених колод, у яких зберігали одяг, зерно, сушену рибу і т.п. До них прилягали корівники, свинарники, кошари для овець. У північношведських і центральношведських районах було поширене трикамерне зрубне житло (хата + сіни (кухня) + хата). У південних районах переважали каркасні будови. У дворі будували ще двоповерхову кліть і амбар. У південношведських областях переважали каркасні будівлі. Житлова частина будинку містилася посередині, а по боках від неї — комори (комора + хата + комора). Житло опалювали за допомогою плити, каміна. У фіннів також переважала зрубна техніка спорудження житла з двосхилим, критим драккою дахом.

Традиційний одяг місцевих етносів має багато спільного. Особливо це стосується чоловічого одягу, до комплексу якого входять такі складові: біла полотняна сорочка з довгими рукавами, штани темних кольорів нижче колін, шерстяний светр, кофта чи жилетка різних кольорів, курточка чи камзол з двома рядами гудзиків, верхній одяг — каптан, орнаментовані панчохи та черевики з пряжками, шийна хусточка та плетений ковпак, шапочка, берет, фетровий капелюх. Етнічні особливості чоловічого одягу проявлялись у матеріалах, з яких виготовлялись його складові, та у їх кольорі. Наприклад, у фарерців жилетки червоні, а камзоли сині або червоні, у норвежців штани і куртки вишивали квітковим орнаментом, у датчан щоденний одяг світло- і темно-зелений, а святковий — червоного і синього кольорів, у ісландців взуття виготовляли із шкір тюленів, у шведів куртки з двома рядами гудзиків шили із замші чи темного сукна, у фіннів і карелів сорочки та інші елементи одягу багато вишивались.

Дещо різноманітніший жіночий одяг. Лише в жіночому одязі норвежців виявляється близько 200 комплексів. Основу жіночого одягу становили сорочка і спідниця. Білу полотняну сорочку по коміру і на грудях шведки обов'язково вишивали. Довга, нижче колін спідниця була переважно темних кольорів, а в фіннок і шведок — смугаста. Норвежки одягали дві-три спідниці. На сорочку одягали корсаж (ліф) на шнурівках. В ісландок корсажі чорного і червоного кольорів, а фіннки замість корсажів одягали переважно кофти. Датчанки одягали в'язані кофти з тричвертними рукавами, а зверху на них — корсажі. На ноги натягали плетені орнаментовані панчохи, а потім взували черевики з пряжками на низьких підборах. Голову жінки покривали чепчиками, хустками, плетеними шапочками. У холодну пору жінки, як і чоловіки, зверху одягали куртки чи каптани, а на них накидали ще шалі чи великі плетені вовняні хустки.

Нині традиційний народний одяг повністю витіснений загальноєвропейським і його одягають лише у дні народних свят.

Традиційна їжа північногерманських етносів має багато спільного. Її єднає широке використання круп (ячмінних, вівсяних, пшеничних, перлових, рисових, манних), м'яса, молока і молочних продуктів, риби. Вони споживали дуже мало хліба, а прісний хліб — це житні чи житньо-ячмінні коржі. Улюблений напій — домашнє пиво. Водночас харчування кожного з етносів має певну етнічну специфіку. Так, у датчан улюбленими ласощами були і є “фледегрьоди” (пшенична каша на вершках з малиною) та ковбаси з м'ясо-рисовою начинкою, що присмачувались ізюмом. Ісландці широко вживали в їжу дари моря, баранину і конину, норвежці — варені тверді сири, бринзу, солодкий козячий сир. Дещо відмінна їжа фіннів, які у східних областях випікали високий м'який хліб, а в західних — круглі коржі з діркою. Такі круглі хлібини-коржі нанизували на жердку і споживали до наступного випікання. Східні фінни широко вживали в їжу грудкове кисле молоко і пироги з рибною начинкою, а західні — густе тягуче кисле молоко і солодкий хлібний квас.

В етносів північноєвропейської історико-етнографічної області давно стала панівною мала моногамна двопоколінна сім'я (батьки + діти), зрідка, як тимчасове явище, зустрічалась мала трипоколінна сім'я (батьки + діти + онуки).

Із святково-обрядових традицій найкраще збереглися календарні (Різдво, Великдень, Новий рік, Купала і т.п.), а у фіннів — ще й весілля з традиційною короною, відзнаками й ритуалами охорони молоді від злих духів. З усного фольклору найкраще

збереглися балади (саги), героїчні пісні (ісландські “Ельди”), трудові пісні, чоловічі і жіночі хороводи, дохристиянські і християнські легенди, казки про володарів гір, володарок лісів, гномів і т.ін. З історичних переказів найкраще збереглись оповідання про заселення Ісландії, що були записані у XII–XIII ст. (“Книга про зайняття землі”) і донесли прізвиська перших 400 поселенців IX–X ст. на острові.

2. СЕРЕДНЬОЄВРОПЕЙСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Область займає простори Польщі (38,6 млн чол., із них 98% поляки), Словаччини (5,4 млн чол., із них понад 84% словаки), Чехії (10,2 млн чол., із них 96% чехи), Угорщини (9,8 млн чол., із них 98% угорці), Румунії (22,3 млн чол., із них 83% румуни), Молдавії (4,2 млн чол., із них 66% молдавани), Німеччини (82,4 млн чол., із них понад 94% німці), Австрії (8,1 млн чол., із них 93% австрійські німці), Швейцарії (7,1 млн чол., із них 61% германошвейцарці, 17% франкошвейцарці, 3,4% італюшвейцарці). На її території проживають етноси трьох мовних груп індоєвропейської мовної сім'ї та один етнос уральської мовної сім'ї. Етнокультурні відмінності між германськими, слов'янськими, романськими етносами і угорцями такі значні, що в межах історико-етнографічної області виділяються чотири підобласті: середньогерманська, західнослов'янська, східнороманська та угорська.

Середньогерманська історико-етнографічна підобласть

Підобласть населяють німці, австрійці (австрійські німці) та германо-швейцарці (швейцарські німці), яких єднає спільність етнічних коренів та німецька літературна мова, а роз'єднує безліч розмовних діалектів та субетнічні і локально-етнографічні культурно-побутові відмінності. Діалекти і літературна мова названих етносів належать до германської групи індоєвропейської сім'ї мов. У межах європеїдної раси в них проявляються різні локальні расові ознаки. Так, в австрійців переважають ознаки центральноєвропейського антропологічного типу середньоевропейської підраси, в германошвейцарців — альпійського антропологічного типу середньоевропейської підраси, а в східних районах — динарського антропологічного типу південноєвропейської підраси. У німців переважають ознаки атлантико-балтійського антропологічного типу північноєвропейської підраси. Водночас серед німців поширені ознаки центральноєвропейського антропологічного типу середземноморської підраси, а на середньому Рейні

простежуються домішки середземноморського антропологічного типу південноєвропейської підраси. Усі германські етноси підобласті сповідують християнство: германошвейцарці — протестанти, австрійці — католики, серед німців — 45% католики, 55% протестанти.

У сільському господарстві місцевих германських етносів майже повсюдно провідна роль належала скотарству. До XVIII ст. воно мало виражений вигінний і відгінний пасовищний характер. Поширення кормових трав зумовило його перетворення в стійлово-пасовищне тваринництво. Але в гірських районах, що багаті на альпійські луки, продовжувало функціонувати відгінне альпійське скотарство. На гірських випасах Швейцарії, Австрії (Тироль), Німеччини (Шварцвальд, Баварія) випасали корів, ялову ВРХ, зрідка овець і кіз. Молоко в селах чи прямо на випасах переробляли на різні молочні продукти, зокрема — на знамениті виварювані тверді швейцарські (тирольські, шварцвальдські, баварські) сири. У північно-західних районах Німеччини переважало розведення свиней, а в північно-східних районах — коней. Розведення овець у XIX ст. не витримало конкуренції дешевої австралійської вовни і занепало. Повсюдно у підобласті розводили домашню птицю, а як тяглову силу використовували коней і волів.

Землеробство — давнє заняття германських етносів. Уже на початку I тис. н.е. їм були відомі підсічно-вогневе землеробство, перелогова і трипільна системи. Вони збереглися і функціонували ще в XIX ст. На більшості територій Швейцарії, південної і середньої Німеччини і гірських частин Австрії до XIX ст. панувала 4–5-річна перелогова система. В Придунайській низовині Австрії, Прирейнській області Німеччини вже понад 1 тис. років відоме трипільля, а з XVIII ст. поширилося багатопілля з підсівами кормових трав. У цих районах більшість випасів було перетворено на поля. Упродовж XVIII–першої половини XX ст. у землеробстві вирощували жито, ячмінь, овес, пшеницю, гречку, картоплю, цукровий буряк, хміль (Баварія), льон, коноплі, кукурудзу, городні культури, у долинах Рейну і Дунаю розвивалося садівництво і виноградарство. Зерно в снопах звозили до садиби і зберігали в снопах (повітці). Молотили взимку ціпами чи прогоном худоби. У німців і австрійців пшениця стала основною зерновою культурою лише після Другої світової війни.

З інших занять лише рибальство, особливо в приморських районах Німеччини, вздовж річок і водоймищ відіграло важливу господарську роль. Полювання давно набуло спортивного характеру.

Особливості господарського розвитку позначилися на традиціях народної кухні. Наприклад, у швейцарському Міттельланді ще в ХІХ ст. замість хліба споживали сухі сири, а в німців і австрійців хліб вважався лише додатком до інших страв. У північнонімецьких районах переважно пекли житні, ячмінні, житньо-вівсяні хліби, у південнонімецьких та австрійських рівнинних районах — пшеничні, пшенично-житні. У гірських районах Австрії пекли сухі прісні коржі, які їли розмоченими в молоці або юшці. Більшість страв німці, австрійці і германошвейцарці готували з крупів, муки, бобів, квасолі, капусти, а в Тюрингії і горах Австрії — з картоплі. У гірських районах Австрії широко використовували кукурудзяну муку для приготування італійської кулеші (“поленти”), яку подавали з молоком, солодкими сирами, капустою. У гірських районах Німеччини, Австрії і Швейцарії переважали м'ясо-молочні страви. Особливо багато м'яса споживають німці Швабії і Баварії, а їх сосиски, ковбаси і пиво стали символами німецької кухні.

Поділ на рівнинні і гірські райони позначався на формах поселень, садиб і житла. Загалом у середньогерманській підобласті поширені однодвірні, малодвірні і багатодвірні поселення. У гірських районах переважають однодвірні і малодвірні поселення, на рівнині, у передгір'ях та на плоскогір'ї Міттельланду (Швейцарія) — багатодвірні вуличні або гніздові, а в Середній Німеччині — малодвірні і багатодвірні кругові села та села з площею.

Багата і своєрідна архітектура житла і господарських споруд середньогерманської підобласті. Лише на її крайньому сході і півдні зустрічається зрубна техніка будівництва, а в інших районах поширена каркасна конструкція стін. Основні типи будинків тут склалися ще в середньовіччі. У Шлезвіг-Гольштейні, нижній Саксонії, Мекленбурзі і північному Бранденбурзі поширений північнонімецький (нижньонімецький, нижньосаксонський) будинок. Такий будинок — велика одноповерхова споруда з господарськими і житловими приміщеннями під одним дахом. Двосхильний дах будови критий соломою або очеретом (з ХХ ст. — черепицею) і закриває частину каркасної стіни. На вузькій фронтонній стіні будівлі були великі двостулкові ворота, що вели до просторої зали. Вона займала всю середину споруди. Тут вільно міг розміститися вантажений сіном віз. У цій залі молотили снопи, проводили святкові збори. Зліва і справа від зали дощаними перегородками були відгороджені хліви для худоби. На протилежному від воріт кінці будинку містилася житлова частина з вогнищем і підвісним котлом. У ХІХ ст. вогнище замінили каміном,

житлову частину розділили на кілька кімнат, а господарські приміщення відокремили від житла. Там, де були поширені нижньонімецькі будинки, не було дворів.

У середній частині Німеччини, Верхній і Нижній Австрії поширений середньонімецький (франконський) тип житла і садиби. В австрійському Форорбельзі поширений алеманський дерев'яний будинок, що, за винятком окремих деталей, близький до середньонімецького. Стіни дво-триповерхового будинку каркасні. На нижньому поверсі розміщені сіни з вогнищем або піччю, справа — неопалюване приміщення і господарські приміщення (хліви). Верхні поверхи використовувались як комори, згодом — як спальні. До будинку прилягають двоповерхові господарські будівлі, що оточують його з двох-трьох боків. Двір відокремлений від вулиці загорожею або кам'яною стіною з воротами і хвірткою.

В Австрії (Тироль, Форербельз), Німеччині (Верхня Баварія) та Швейцарії поширений альпійський будинок — кам'яна, зрідка зрубна двоповерхова споруда, що під одним дахом об'єднує житло і господарські приміщення. Часто нижній поверх житла споруджували з каменю, а верхній — з дерева. Двосхилий крутий дах крили дранкою чи шифером. Житлові приміщення (сіни, кухня, житлові кімнати) розміщені в середній частині будинку, а за ними — хліви, стодоли. Комори та житлові кімнати (спальні) містилися на другому поверсі. Довкола стін другого поверху влаштовували відкриту галерею з дерев'яними перилами.

У районі Бургенланду (Австрія), що межує з Угорщиною, поширені глинобитні одноповерхові, криті соломною чи очеретом хати.

У районі Вале (Швейцарія) поширені чотири-п'ятиповерхові дерев'яні і кам'яні будинки, що є житлом для кількох сімей. Нижній поверх має капітальні кам'яні стіни, а на верхніх влаштовані невеликі закриті внутрішні дворики і лоджії.

На південному заході Німеччини склалися перехідні між середньонімецьким і альпійським типи житла.

Традиційний одяг етносів середньогерманської підобласті різноманітний, виявляє чимало локальних варіантів, але його можна звести до кількох основних рис. У Німеччині він повністю вийшов з ужитку і частково зберігається лише в Шаумбурзі, Гессені, Шварцвальді, Верхній Баварії. Деяко повніше зберігається він в Австрії і Швейцарії. Найповніше зберігся чоловічий тирольський костюм, що складався з білої сорочки з відкидним коміром, шкіряних коротких штанів, жилетки, куртки, пан-

чох, черевиків, широкого шкіряного пояса та капелюха з пером. Упродовж XIX–XX ст. тирольський костюм поширився по всій Німеччині. Він витіснив традиційний німецький костюм, що складався з сорочки з відкидним коміром, коротких до колін чи довгих штанів, жилетки, шийної хустки, черевиків чи чобіт та сукняної куртки. Такий же одяг в германошвейцарців. Його доповнює лише “бургундер” — синя полотняна блуза з круглим коміром і застібкою на одне плече. Серед чоловічого одягу виділяється костюм альпійських пастухів, що складається з білої сорочки з відкидним коміром, червоної жилетки, сірих чи зелених штанів з вишиваними підтяжками, пов’язаної довкола пояса кольорової хустини, чорного фетрового капелюха, в’язаних панчох і черевиків.

Повсюдно у місцевих етносів була поширена мала двопоколінна сім’я, в якій налічувалося не більше двох-трьох дітей. Багатодітність схвалювалася, але найчастіше зустрічалась у тих австрійців і німців, які жили в чужоетнічному середовищі. У сім’ї всі діти мали право на спадкування батьківського майна, але спадкував його повністю старший син (майоратне право). Молодші вчилися ремесла, йшли до міста, шукали заробітків. Спадкоємець відшкодував молодшим їхню частину майна. Зрідка, особливо у австрійців, спадкоємці розподіляли батьківське майно (міноратне право). Після одруження старшого сина батько передавав йому майно, а сам жив у гіршій частині садиби (частина житла з окремим входом, прибудова, окремий будиночок, хлів). У сім’ї панували патріархальні традиції, чоловік вважався головою родини, молодші підкорялися старшим, панували їх.

Корені народної творчості місцевих етносів сягають глибокої давнини. Серед предметів прикладного мистецтва популярністю користувалися вироби з дерева (оздоблені різьбою чи розписом меблі, дерев’яна скульптура, іграшки, різьблені винні і пивні бочки), вироби з лози, мереживо, ткані та вишивані вироби, художні вироби з металу та кераміки, порцеляна, скляний розписаний посуд.

Багатий і різноманітний фольклор. Пісні, казки, загадки, прислів’я, перекази етносів підобласті генетично пов’язані з різними подіями їх історії і життя. В усній творчості особливою популярністю користуються саги, казки і шванки (короткі гумористичні оповідання). Вони були зібрані і опубліковані братами Грімм. Улюбленим видом мистецтва німців і австрійців є пісні, в супроводі яких з давніх-давен виконувалися народні обряди і ритуали. Пісні приурочувалися до всіх календарних і церковних

свят. Добре збереглись пісні-балади про лицарів і міфологічних героїв (“Пісня про Нібелунгів”), про війни з Наполеоном, з турками, пісні про батьківщину. Особливою популярністю користуються тирольські пісні (“Йодлі”), що виконуються високим фальцетом у вигляді довгої і високої каденції без слів. Такі пісні добре відомі і в Баварії та Швейцарії.

Західнослов'янська історико-етнографічна підобласть

Західнослов'янська історико-етнографічна підобласть охоплює території, населені поляками, словаками, чехами і лужичанами (лужицькими сорбами, сербами чи вендами), мови яких належать до західнослов'янської підгрупи слов'янської групи індоєвропейської сім'ї мов, а за расовими ознаками поляки і лужичани належать до центральноєвропейського антропологічного типу, чехи і словаки — до альпійського антропологічного типу середньоевропейської підраси європеїдної раси. Всі названі етноси, за винятком лужичан, живуть у своїх незалежних національних державах. Лужичани — нащадки колись чисельних полабських слов'ян, землі яких у X ст. були захоплені німцями. Нині лужичани населяють два ізольованих етнічних анклави, що відокремлені між собою та від етнічних територій поляків і чехів німецькими поселеннями. Нижня Лужиця охоплює території навколо м. Котбус, а Верхня Лужиця — навколо м. Бауцена. За релігійною належністю поляки, чехи і словаки — католики, серед них є незначні групи протестантів, а серед словаків — і греко-католики. Більшість лужичан сповідують протестантизм (лютеранство), а окремі групи — католицизм.

Орне землеробство — найдавніше заняття усіх західнослов'янських етносів. Уже з ранньофеодальних часів їм відома перелогова система, що згодом переросла в систему двопілля (ораниці-випаси), потім — у систему трипілля і багатопілля. Здавна всі західні слов'яни вирощували ячмінь, пшеницю, просо, овес, гречку, мак, льон, коноплі, горох, бобові, сочевицю, з XIII ст. — хміль (чехи і словаки), з XVIII ст. — картоплю і кукурудзу, цукровий буряк, городні культури. Поруч з цим розвивалось садівництво, а в чехів і словаків — виноградарство. Локальні відмінності в землеробстві зумовлені природно-географічними умовами. Найдавнішими орними знаряддями були безполозне рало і дерев'яний плуг з металевими робочими частинами. У 1827 р. чехи брати Веверкові створили новий тип плуга: прилаштували до плуга відвал, об'єднали його в одне ціле з лемешем і череслом. Лужичани болотяного Шпреевальду орали легким плугом або скопували землю заступом. Орали і боронували волами, кіньми, ко-

ровами. Сіяли вручну, з другої половини XIX ст. у Чехії поширилися сівалки. Молотили ціпами, у східній частині Моравії і горах Крконош молотили простою палицею або били снопом по бочці, у Словаччині практикувалася молотьба прогоном худоби.

У тваринництві переважало розведення ВРХ, особливо молочної, дрібної рогатої худоби, свиней, коней, домашньої птиці. Повсюдно в західних слов'ян розвивалося стійлово-пасовищне скотарство. Весняно-літньо-осінній випас поєднувався з зимовою стійловою годівлею. В окремих районах Чехії худобу випасали круглий рік. В карпатських областях розвинуте відгінне полонинське скотарство з переважанням випасом овець, кіз і корів, виготовленням молочних продуктів прямо на стійбищах пастухів чи в домашніх умовах.

Збиральництво, полювання і рибальство на ріках і водоймах були у господарському житті західнослов'янських етносів допоміжними заняттями. Рибальство лише в Західній і Східній Польщі мало промисловий характер. Серед промислів провідну роль відігравали ті, що пов'язані з обробкою дерева, волокнистих рослин, вовни, глини. Так, деревообробний промисел, окрім заготівлі лісу, включав спорудження житла і господарських будівель, виготовлення гонту і дранки, бондарство, меблярство, стельмакування, плетіння з коріння і гілок дерев і т.п. Повсюдного поширення набуло прядіння і ткацтво, вишивання, плетіння мережива, гончарство, виготовлення фаянсового посуду, виробів із скла, вичинка овечих та інших шкур, ковальство і т.ін.

Господарська специфіка та етнічні традиції позначилися на харчуванні західних слов'ян, у котрих пшеничний, житній чи житньо-пшеничний хліб завжди становив основу кухні. В асортименті перших страв переважали супи і юшки: у поляків — кислі юшки. Перші страви заправляли салом, маслом, сметаною. У всіх західнослов'янських етносів другі страви готували з круп, муки, овочів, грибів, м'яса. Але в традиційних стравах кожного з етносів існувала своя специфіка: у словаків другі страви — це каші і картопля зі свіжою або квашеною капустою або м'ясом, галушки з капустою або м'ясом, молочні продукти; у чехів переважали мучні вироби з вареного кислого або прісного тіста (кнедли) з м'ясом і капустою; у лужичан — картоплю чи каші подавали з грибами, кров'яними або ліверними ковбасами, свининою, яловичиною; у поляків кислу або свіжу капусту тушкували з цибулею, грибами, свининою, готували багато страв з картоплі. У карпатських областях споживали багато молока і молочних страв, картоплі, капусти, гороху, квасолі.

Для всіх західнослов'янських етносів характерні міські і сільські поселення, а в чехів, рідше словаків і поляків, зустрічаються ще й містечка, що налічують 2–5 тис. жителів і дуже нагадують великі села. Форми сільських поселень різноманітні, зберігають сліди особливостей історичного і господарського розвитку кожного з етносів. Найдавнішою формою поселень, що збереглась у лужичан, у Західній Чехії і польському Помор'ї до наших днів, були невеликі кругові патронімічні села, які виконували як господарську, так і оборонну функції. Будинки в таких селах розміщувалися фронтонами навколо площі, за ними йшли господарські будівлі і городи. З зовнішнього боку споруди являли собою майже суцільно забудований простір, бо щільно прилягали одні до одних. В епоху феодалізму такі села, виконуючи оборонні функції, мали навіть вхідні ворота. На замкнутій площі часто ночувала худоба. Кругову форму мали також села зі ставком у центрі, бо хати будували навколо ставка.

У всіх західнослов'янських етносів поширені різні форми розкиданих і компактних гніздових, рядових, вуличних поселень. Так, у горах Чехії і Словаччини переважала безсистемна забудова сіл. Хутірські поселення лужичан були розміщені між каналами Шпреєвальду, у словаків — по схилах гір, у поляків — на околицях лісових масивів. У поляків і словаків трапляються однорядові поселення, в яких споруди розміщені в один ряд, а в невеликих вуличних селах поляків, словаків і чехів (переважно патронімічних) вулицю забудовували з обох боків. У чеських і словацьких містечках будови сусідніх садіб прилягали одна до одної і не відгороджувалися від вулиці. У лужичан вуличні поселення — дуже рідкісне явище. Серед вуличних поселень в усіх західнослов'янських етносів траплялися гніздові, ланцюгові (у словаків, поляків і чехів), веретеноподібні (у поляків і словаків), села з площею (у чехів і поляків) і т. д.

Традиційна селянська садиба включала хату з господарськими будівлями. За способами їх розміщення розрізняють кілька типів дворів. У поляків і чехів у передгір'ях поширена однорядна блокова забудова, що в комплексі під одним дахом об'єднує житло і господарські споруди. У поляків, чехів, словаків і лужичан рівнинних і передгірних районів поширені дворядна, Г-подібна, П-подібна будови, що утворюють прямокутний або квадратний двір. Поляки розміщували стодолу за кілька десятків метрів від садиби, місцями — на протилежному боці вулиці. У них садиби прилягають одна до одної, а від вулиці відгороджуються невисокими загорожами (у лужичан). У західній частині Словач-

чини часто загорожу підводили аж під дах хати і цим утворювали глухий двір. У горах Чесько-Моравського підвищення і у високогір'ях словацької частини Карпат зустрічалися замкнуті двори, дуже схожі до гуцульських гражд. У гірських районах трапляється й безсистемна забудова садиби. Така ж забудова характерна для лужичан Шпреевальду, бо тут кожна садиба мала свою пристань.

У всіх західнослов'янських етносів здавна панувала зрубна техніка двокамерного або трикамерного житла з двосхилим солом'яним або дранковим дахом. У старих будинках окремих областей Польщі і Словаччини траплялися чотирисхилі, криті соломой дахи. У західній і північній частинах Чехії, а в Польщі в Любушській землі, Західному Помор'ї, Варнії, Великопольщі та на Мазурах траплялася каркасна конструкція житла на стовпах і балках. Чехи заповнювали простір каркаса кілками і балками і з обох боків обмащували глиною, а стіни білили. Поляки також заповнювали каркас балками, але переважало заповнення каркаса глиною, вальками, снопами соломи, що з обох боків обмащувалися глиною і білилися. У західних районах Польщі німецькі власті вимагали заповнювати каркас каменем чи цеглою. У лужичан зрубна і каркасна техніки поєднувались у двоповерхових будинках. Перший поверх звичайно виводили в зруб, а другий поверх робили каркасним.

Повсюдно в рівнинних і безлісих областях Польщі, Словаччини і Чехії основним будівельним матеріалом була глина. Тут виводили глинобитні чи саманні стіни, потім їх обмащували глиною і білили.

Традиційний одяг у західнослов'янських етносів вийшов з ужитку. Його одягають лише учасники художньої самодіяльності та у дні свят. У лужичан чоловічий традиційний костюм вийшов з ужитку ще в першій половині XIX ст., а в чехів традиційний чоловічий і жіночий одяг перестали носити в середині XIX ст. Величезну кількість варіантів (лише словацький жіночий костюм має понад 60) традиційного одягу західних слов'ян можна звести до кількох основних комплексів.

Так, комплекс чоловічого одягу складався з білих, синіх чи червоних вузьких полотняних (взимку сукняних) штанів з сільною або чорною прошитою шнурівкою (у частини словаків штани широкі, а в поляків — смугасті широкі штани заправляли в чоботи), білої тунікоподібної сорочки (у поляків — довгої) з широкими чи вузькими рукавами, короткої безрукавної полотняної жилетки (у словаків — овечої), широкого шкіряного пояса на

пряжках; капелюха, постолів, черевиків або чобіт. У холодну пору зверху одягали суконну розстібну куртку або довгий нижче колін розстібний каптан.

Жіночий одяг, незважаючи на величезну кількість його варіантів, також можна звести до більш-менш одного комплексу. Жіночий традиційний костюм західних слов'ян складався з білої натільної сорочки на шлейках (у полячок зшитої на кокетці, з довгими рукавами, а в лужичанок — з глибоким шийним вирізом і короткими рукавами), верхньої короткої, зібраної біля коміра сорочки-блузки з короткими пишними рукавами, кількох однотонних або строкатих спідниць (у чешок і лужичанок — смугастих у складку чи плісированих), оксамитового або суконного корсажа (безрукавної жилетки), фартуха (у полячок і чешок — смугастого або з мережива). Верхній одяг — полотняна чи суконна накидка у полячок, сукняні куртки або кожушки. Взували постолі, черевики або чоботи. На голову одягали оздоблені мереживом чепці, квітчасті хустки. Чеські дівчата на голову одягали складний конусовидний головний убір з обтягнутого червоною матерією картону, оздобленого стрічками і великим бантом.

Для всіх західнослов'янських етносів характерне загальне поширення малої двопоколінної або трипоколінної сім'ї. Сімейні відносини характерні переважанням патріархальних порядків. Особливо помітно було це в словаків і поляків, у яких батько (голова сім'ї) мав майже абсолютну владу над членами родини. На середину XIX ст. у західних слов'ян вже не існувало великих сімейних общин (домових общин), але зберігались як тимчасове явище нерозділені (розширені) сім'ї в поляків і словаків. Батьки звичайно жили окремо від своїх одружених дітей. За традицією всі діти користувалися рівними спадковими правами, але в чехів і лужичан було поширене спадкування майна старшим сином (майорат). Залишившись на господарстві, він щороку виплачував батькам утримання, а братам і сестрам — певну суму грошей.

Багата усна народна творчість різних жанрів. Загальновідомі чудові лужицькі прислів'я і приказки, польські танці (полонез, краков'як, мазурка, полька), словацькі казки, перекази і пісні про розбійника Яношика, чеські історичні перекази і балади, танці (польки і вальси) і т.ін.

Східнороманська історико-етнографічна підобласть

Підобласть займає території Румунії і Молдавії та окремі райони сусідніх країн, в яких проживають східні романці: румуни, молдавани, арумуни та істрорумуни. Предками нинішніх східних романців були волохи — романізовані фракійці півночі Бал-

кан та Південних Карпат. З VI ст. н.е. помітну участь у їх формуванні взяли слов'яни. У XIV ст. склалися два східнороманських князівства — Волохія і Молдавія, що перебували під владою Османської імперії. Упродовж XVII–XVIII ст. формувалася літературна мова. Її поширенню сприяло об'єднання в 1859–1861 рр. історичних областей Волохії і Молдови в єдину державу. Тривале існування двох східнороманських князівств, а нині двох держав, стало основним аргументом поділу східних романців на два народи — румунів і молдаван.

Етнонім *румуні* (самоназва *romini*, від лат. *Romanus* — “римлянин”) за східними романцями утвердився лише в другій половині XIX–першій половині XX ст. Політонім Молдова поступово утверджувався і утверджується у XX ст. як етнонім частини східних романців у вигляді самоназви “молдовень”.

Нині румуні разом із близькими їм субетнічними групами арумун (110 тис. чол., проживають у Болгарії, Греції, Сербії, Албанії) та істрорумун (1 тис. чол. у Сербії) налічують близько 30 млн чол. У Румунії вони складають 88,7% населення країни. Загальна кількість молдаван майже 3 млн чол. У Молдавії вони становлять 63,9% населення країни. Переважна більшість східних романців належить до індо-середземноморської підраси, а окремі групи молдаван — до середньоевропейської підраси великої європеїдної раси. Всі східні романці сповідують православ'я.

З XIX ст. основним заняттям східних романців є землеробство, яке їм відоме вже з найдавніших часів. Культура землеробства свідчить, що рільництво, садівництво і виноградарство східних романців склалися на основі давньоримських та дако-фракійських традицій. Історичний розвиток господарства окремих областей спричинив формування у східних романців трьох ГКТ:

1. Землеробського, що охоплює рівнини і поширений у румунів та молдаван. В орному землеробстві переважає вирощування пшениці, жита, вівса, ячменю, проса, кукурудзи, картоплі. Важливу роль відіграє садівництво і виноградарство. У приселищному вигінному скотарстві, що відіграє допоміжну роль, розводять тяглову і молочну велику рогату худобу.

2. Землеробсько-скотарського, що охоплює всі зони передгір'я і характеризується поєднанням орного землеробства з вигінним та відгінним скотарством. У скотарстві переважає розведення тягової і молочної ВРХ.

3. Скотарського, що поширений в усіх гірських областях. Для нього характерне переважання розведення овець і кіз над розведенням ВРХ, над гірським, часто терасним, землеробством.

Давність скотарських традицій східних романців засвідчується переважанням у ньому термінології дако-фракійського походження. Найповніше ця термінологія збереглася у трансільванському відгінному вівчарстві, відгінному скотарстві арумунів та істрорумунів. Групи трансільванських пастухів упродовж XIV–XVIII ст. з'являлися навіть в українській, словацькій та польській частинах Карпат. Протягом вказаного часу групи пастушачих поселень користувалися цілим рядом господарських привілеїв та внутрішнім самоврядуванням. Для арумунів відгінне скотарство взагалі було основним заняттям. Влітку вони випасали худобу на полонинах гір Пінду, Олімпу і Фракії, а взимку — в долинах біля своїх поселень.

Важливу роль у житті східних романців відігравали промисли і ремесла: ткацтво, килимарство, вишивання, різьба по дереву і каменю, обробка шкур, гончарство, бондарство, меблярство, стельмахування, теслярство і т.ін.

Форми сільських поселень східних романців значною мірою обумовлені поширеними в них ГКТ: у скотарів гірських районів поселення розкидані, а в скотарів арумунів — купкові, завжди розміщені на південних схилах гір і пагорбів; у землеробів і скотарів передгір'я переважали поселення з вільно розкиданих купок садиб; у землеробів рівнини переважають села вуличної і лінійної забудови, а впродовж XVIII–XIX ст. набули поширення прямокутні в плані села з вулицями, що перетинаються під прямим кутом.

Найдавнішим типом житла в східних романців була одно-, дво- або трикамерна землянка та напівземлянка. Уже з XVIII ст. загального поширення набуло зрубне, кам'яне і цегляне житло. Чотирихилий дах хати настеляли соломною, очеретом, дранкою або черепицею. З XIX ст. найпоширенішим стало тридільне житло: хата + сіни + неопалювана світлиця. У другій половині XIX ст. поширилися будинки на високих зрубних коморах, у яких влаштували кухню, комору, підвали тощо. Арумуни будували одно-, дво-, триповерхові кам'яні прямокутні будинки з чотирихилим дахом. На літні випаси арумуни вивозили плетені з лози, обмащені глиною і накриті соломною конусоподібні житла. Традиційний інтер'єр селянського житла складається з дерев'яних лавиць, постелі, круглого столика, полиці для посуду, скринь і т.ін.

Традиційний чоловічий одяг східних романців складався з білих полотняних (взимку сукняних) штанів (в арумун — шароварів), білої полотняної сорочки, полотняної або овечої безрука-

вної жилетки, на голову одягали смушкову кучму або солом'яний, фетровий, повстяний капелюх, взували постолі.

Комплекс жіночого одягу складався з білої полотняної сорочки тунікоподібного крою, короткої кофти, короткої незшиваної або плісированої спідниці (часто замість спідниці одягали передню і задню ткани кольорові плахти), фартуха, суконної або овечої жилетки (кептаря), на голову — чепця або хустки (в арумун — фески), на ноги — постолів (в арумун — сандалет). Чоловіки і жінки взимку одягали суконну свитку або овечий кожух.

У всіх східних романців панівною є мала двопоколінна сім'я, але донедавна траплялася й нероздільна три-чотирипоколінна сім'я. До кінця XIX ст. місцями побутувала й патріархальна сімейна община. Найчастіше вона зустрічалася в арумун, у яких до початку XX ст. зберігалися певні риси родоплемінного ладу.

Усна народна творчість добре представлена у календарних і сімейних святах, казках, переказах, героїчному епосі “Богатир Бруя”, “Кодряну”, баладі пастухів “Міоріца”, історичних піснях-баладах про боротьбу з турецькими загарбниками (“Бадіу”, “Танісла”, “Груя Новак”), ліричних піснях-дойнах та великій кількості різноманітних танців.

Угорська історико-етнографічна підобласть

Угорці — назва, що поширена у західноєвропейських і слов'янських мовах. Самоназва етносу — *мадари* (*модьорок*). У ряді країн їх називають венграми, за назвою тюркського племені оногурів, під владою яких вони перебували в степах Приазов'я. Належать угорці до середньоєвропейської підраси великої європеоїдної раси, у частини угорців простежуються незначні монголоїдні домішки. Угорська мова належить до угорської підгрупи фінно-угорської групи уральської сім'ї мов. Сповідують вони католицизм і протестантизм (кальвінізм і лютеранство). Загальна чисельність угорців — близько 13,4 млн чол., з них 72,6% проживають в Угорщині.

Етногенез і етнічна історія угорців складні. Угорські племена, покинувши свою історичну батьківщину на сході від Уралу, у перші століття н.е. переселились у басейн р. Ками. Згодом вони перейшли у степи Приазов'я і Причорномор'я, які перебували під владою тюркських племен оногурів та протоболгар. У 895–896 рр. угорські племена перейшли Карпати, захопили землі Середнього Подунав'я, почали вести осілий спосіб життя. Тут у них наприкінці X–на початку XI ст. склалася держава, в XI ст. остаточно утвердилося християнство.

На території Середнього Подунав'я угорці застали місцеве слов'янське землеробське та скотарсько-землеробське різноетнічне населення. Уже в перші століття свого панування в Середньому Подунав'ї угорці асимілювали більшість місцевого населення. Упродовж XI-XV ст. на цих територіях поселялись окремими анклавними групи половців, романомовних волохів, словаків, болгар, сербів, німців, італійців та інших. Усі вони, асимілюючись, взяли участь у етногенезі сучасних угорців, мали значний вплив на їх матеріальну і духовну культуру. Стиранню міжплемінних і міжетнічних відмінностей в угорців сприяли постійні внутрішні міжобласні міграції населення, що були викликані численними війнами та встановленням у 1526 р. турецького панування над південними і центральними районами Угорщини. Лише включення Угорщини до складу Австрії і придушення австрійцями визвольної війни угорців 1703–1711 рр. стабілізували населення країни, а міжобласні міграції населення втратили свою колишню масовість.

Складність етнічної історії та природно-географічні умови окремих районів країни спричинили формування ряду субетносів та етнографічних груп угорців, які добре фіксувалися у XVIII ст. Найвідоміші з субетносів — секеї (секлери) — єдина група угорців, яка населяє високогір'я, зайнята у скотарсько-землеробському господарстві з переважанням відгінного полонинського скотарства. Проживають вони у південно-східній частині Трансільванії (Румунії). Їх етногенез неясний. Спираючись на історичні перекази, секеї вважають себе нащадками гуннів. Одні вчені вважають їх змадяризованими печенігами, інші — нащадками прикордонних військових поселенців XIII ст. Добре фіксувався субетнос палоці, що населяв околиці Шалготоряна і був, очевидно, залишком однієї із груп половців. Субетнос кумани, які проживали в околицях м. Ясшага, Кішкуншага і Нодькуншага — нащадки поселених тут у 1239 р. половців. На XVI ст. вони повністю перейняли угорську мову. Ще один субетнос угорців — гайдуки — сформувався у XV-на початку XVI ст. з озброєних пастухів. У XVII ст. трансільванський князь поселив близько 100 тис. гайдуків в околицях м. Дєбрецена, дав їм територіальну автономію, якою вони користувалися до 1876 р.

Крім того, в угорців виділялося кілька етнографічних груп: шеркезі (між східним узбережжям оз. Балатон і р. Дравою), гетеші (на західних кордонах Задунайського краю), робокези (між Дунаєм і Рабою та в Малому Алфельді), чанго (відокремлені у різний час від секеїв групи, які переселилися на сусідні терито-

рії; до групи чанго належить значна частина угорців Закарпатської області України) і т.ін.

Традиційні заняття угорців — скотарство і землеробство. Пастівницьке степове скотарство зберігало провідну роль до кінця XVIII ст. Особливого поширення воно набуло на рівнинах східно-го Алфельда, зокрема в степах Гортобаді. В угорців (секеїв) Трансільванії розвивалося відгінне полонинське та вигінне скотарство. Розводили ВРХ, овець і кіз. Давні традиції має розведення коней. Особливого розвитку конярство набрало на півдні країни. Повсюдно було поширене пастівницьке розведення свиней, яких восени і взимку випасали і відгодовували на плодах букових і дубових лісів. Лише поширення кукурудзи і картоплі підірвало лісовий випас і відгодівлю свиней.

З XIX ст. у господарстві угорців провідну роль займає землеробство. Основну роль у формуванні землеробства угорців відіграли слов'янські традиції. Це засвідчується землеробською лексикою угорців, що сформувалась на слов'янській основі. Угорці здавна вирощують пшеницю, жито, ячмінь, овес, просяні і бобові культури, виноград і плодові дерева, з XVIII ст. — кукурудзу і картоплю, а з кінця XIX ст. значного розвитку набуває городництво.

Основна форма поселень угорців — великі села і хутори, міста і містечка. Останні, будучи районними територіально-адміністративними центрами, були переважно населені землеробами і ремісниками.

Угорське традиційне житло — це прямокутна дво-трикімнатна глинобитна, валькова або кам'яна будова з чотирисхилим солом'яним дахом. У степах Алфельда часто робили стіни житла з очерету і з обох боків обмащували глиною. У секеїв, палоців та у мешканців лісистих районів Задунайщини переважало дерев'яне зрубне житло.

Традиційний одяг має багато варіантів. Жіночий одяг являв собою коротку сорочку з короткими пишними рукавами, широко у складку спідницю (кілька спідниць), фартух, барвисту облягаючу безрукавку. Зимовим верхнім одягом був короткий овечий кожух або коротка шуба. На голову одягали чепець або хустку.

Традиційний чоловічий одяг складався з полотняної короткої або довгої білої сорочки з широкими рукавами, дуже широким або вузьким полотняним, взимку сукняним, штанів. На сорочку одягали жилетку. Верхній зимовий одяг — це ткане ворсисте пальто (гуня) або овечий кожух. На голову чоловіки одягали широкополий капелюх або смушкову кучму. Чоловіки і жінки носили на ногах постолі, черевики або чоботи.

В угорців переважала мала сім'я, в минулому зрідка зустрічалася патріархальна сім'я. У традиційній духовній культурі, календарних і сімейних святах і обрядах проявляється чимало дохристиянських вірувань, є навіть сліди тотемізму і шаманізму. У фольклорі виділяються пісні і балади про розбійників, гайдуків, боротьбу з турецькими завойовниками. Крім того, в угорців збереглися й давні мотиви, характерні для музичної творчості народів Поволжя.

3. ПРИАТЛАНТИЧНА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Історико-етнографічна область займає території Франції, Бельгії, Голландії, Люксембургу, Ірландії, Великої Британії. На території області проживають етноси, які розмовляють мовами германської, кельтської та романської груп індоєвропейської сім'ї мов.

Англійці (самоназва *інгліш*) — основний етнос Великої Британії, який становить 80% населення країни з 59,2 млн чоловік. Належать до атланти-балтійської підраси великої європеїдної раси, сповідують протестантизм, є серед них незначна кількість католиків.

Етнічну основу англійців становлять германські племена англів, саксів, ютів і фризів, які завоювали Британські острови в середині I тис. н.е. Вони відтіснили в гори Шотландії та Уельсу кельтські племена, в тому числі бритів. У VI–VII ст. склалися перші державні об'єднання англів і саксів, у VII–X ст. вони вели невпинну боротьбу з норвезькими вікінгами. У 1066 р. Англію завоювали нормани, знать яких розмовляла французькою мовою. Упродовж XII–XIII ст. йшов процес політичної консолідації країни, злиття англосаксів з франкомовними норманами. У XVI–XVII ст. склалася сучасна англійська мова.

Понад 90% англійців живе у містах і містечках, працює в промисловості і сфері обслуговування. Традиційне заняття сільськогосподарського населення — скотарство і землеробство. І нині понад 63% сільськогосподарських угідь зайнято випасами і сінокосами. Тому часто Великобританію називають “королевою випасів”. Основна галузь тваринництва — розведення високопродуктивних м'ясних і молочних порід ВРХ. Але не втратило свого значення і вівчарство, яке має давні традиції. З XIII до кінця XVIII ст. Англія була найбільшим світовим виробником вовни.

Землеробство завжди зосереджувалось у східних районах Англії. Тут здавна вирощували ячмінь, пшеницю, овес, жито,

кормовий буряк, капусту, кормові трави, городні культури та плодові дерева. З XVII ст. поширились кукурудза і картопля. Остання стала основною землеробською культурою. Майже вся земля обробляється фермерами. Середні розміри фермерського господарства складають 100 га.

Поділ країни на східні землеробські та західні і центральні скотарські райони позначився і на сільських формах поселень: на сході переважають великі села вуличного планування, а на заході — хутори-ферми. Залежно від наявного будівельного матеріалу англійське традиційне житло будували з вапнякових плит, скріпленої вапном гальки або каменів. Сучасне житло будують із цегли. В селах поширені житла каркасної конструкції з високим стрімким двосхилим дахом на кроквах, що настелявся соломою або черепицею. Господарські будови розміщували окремо від житла. Вони часто оточували житло з трьох боків або ж будувалися в один ряд паралельно до будинку. На фермах господарські будови розміщували вільно по садібі. Для сільських пейзажів Англії характерна велика кількість середньовічних замків і палаців з мальовничими парками.

Традиційний народний одяг давно вийшов з ужитку. Окремі його елементи зберігаються у крої форми англійської королівської гвардії, одягу офіційних судових та парламентських посадових осіб. У XIX ст. склався англійський костюм строгого крою, що став основою сучасного загальноєвропейського одягу. Популярний у англійців спортивний одяг.

Найкраще збереглися давні традиції в англійській народній кухні. Для неї характерні такі страви: біфштекс, ростбіф, бекон, відварна і копчена риба, смажена риба з картоплею, вівсяна каша, пудинги (м'ясні, круп'яні, фруктові і т.п.), пшеничні або кукурудзяні пластівці з молоком. Найпоширеніші напої — чай, чай з молоком, кава, пиво (світлий легкий ель або міцний чорний портер), віскі.

На складання суспільних і сімейних відносин англійців мало вплив поширення у XVI ст. пуританізму (пуритани — англійська протестантська секта), що пропагував аскетизм, дотримання релігійних приписів і моралі, працьовитість. Загалом для громадського і сімейного життя англійців характерні риси консерватизму, замкнутість у вузькому колі знайомих і друзів, поширення різноманітних клубів тощо. Шлюб звичайно укладали через шлюбний контракт. Мала моногамна двопоколінна сім'я в англійців стала панівною вже в середньовіччі.

Англійці зберігають давні свята і обряди. На Різдво вони оздоб-

люють своє житло гілками вічнозелених рослин (омела, плющ, падуб). Омела у давніх кельтів вважалася священною. Першим весняним святом англійці вважають Масляну, що відзначається всього один день. У день свята, об 11 годині ранку, церковні дзвони сповіщали про початок випікання млинців. Потім влаштовували перегони між жінками зі сковорідками в руках, при цьому гарячі млинці слід було підкидати вгору. Чотири рази на рік англійці влаштовують громадські свята “бенк голідей” з поїздками за місто, ярмарками, гулянками.

Своєрідними є англійський епос, поезія і драма, що розвивалися з середньовіччя на традиційній основі. Найпоширеніший жанр — балади історичного, епічного та ліричного змісту. Найвідоміший цикл англійських балад — балади про Робін Гуда та його “зелених братів”.

Шотландці (самоназва *скоте*) — етнос чисельністю понад 6,5 млн чол., 88% яких проживають у Великій Британії. Належать вони до атлантико-балтійської підраси великої європеоїдної раси, сповідують пресвітеріанство. Шотландська мова сформувалася на основі англосаксонських діалектів X–XII ст. і увібрала в себе багато слів гельської та скандинавських мов. За лексикою і фонетикою вона належить до германської групи індоевропейської сім’ї мов. Протягом XIV–XVIII ст. вона була державною мовою Шотландії, а після втрати країною незалежності її поступово витіснила англійська мова. Виділяються два субетноси шотландців: лоуландери і гелі. Англійці називають гелів горянами. Вони ще зберігають давню кельтську (гельську) мову. Нині 1,4% населення Шотландії ще володіє гельською мовою, але більшість вже англломовна. Незважаючи на втрату обох давніх мов, шотландці характеризуються виразною етнічною свідомістю.

Шотландський етнос сформувався на основі кельтських племен піктів, скотів (гелів), які протягом V–VI ст. переселялися сюди з Північної Ірландії та Англії, і відтіснених на північ бритів. У VII ст. Шотландію завоювали германські племена англів, які швидко змішалися з місцевим кельтським населенням. Утворення в IX ст. шотландського королівства поклало початок формуванню сучасного шотландського етносу. Консолідації різноетнічного населення сприяла боротьба шотландців упродовж XIII–XIV ст. з англійськими завойовниками. Особливо швидко процес формування нової етнічної спільноти відбувався на рівнинах, де сформувалися лоуландери як корінний субетнос. В Гайленді (в горах) продовжували зберігатися давні кельтські традиції. Там

до наших днів мешкає субетнос гайлендців (горян), які зберігають давні традиції і мову гелів. Після укладення в 1707 р. унії між Англією і Шотландією було знищено традиційну систему шотландських кланів, яких насильно зганяли зі своїх земель, йшла асиміляція шотландців. У ХХ ст., особливо після Другої світової війни, серед шотландців посилювався рух за повну незалежність Шотландії. Важливим кроком до незалежності слід вважати результати референдуму 14 вересня 1997 р. про створення самостійного шотландського парламенту.

Основне заняття шотландців — скотарство і землеробство. Землеробство зосереджене у східних районах Середньошотландської низовини. Тут лежать найкращі орні землі та більшість великих фермерських господарств (понад 200 га угідь), у яких вирощують пшеницю, овес, ячмінь (використовується як кормова культура і для пивоваріння), кукурудзу, картоплю. На заході низовини майже всі угіддя — це природні випаси і луки посівних трав, на яких упродовж року випасають худобу.

Тут переважають м'ясо-молочні фермерські господарства. На півдні Шотландії також розводять м'ясо-молочну худобу, висівають кормові трави, турнепс, кормову капусту. Лише на випасах Південношотландського нагір'я випасають овець.

Північношотландське нагір'я, де проживають гели — це особливий, дуже бідний життєвими ресурсами світ. Основна маса гелів — це дрібні фермери-скотарі, які розводять овець, кіз та ВРХ. Скотарство і землеробство не давало достатніх ресурсів для виживання, а тому гели займались морським рибальством, ремеслами і відхідним промислом.

Загалом традиційна культура шотландців ближча до ірландської, ніж до англійської. Житло будували переважно з сірого граніту. Сільське житло — це одноповерхова споруда. У шотландців набув поширення і кельтський тип будинку, що поєднує в одному комплексі житло і господарські будівлі.

У деяких районах зберігся традиційний народний одяг, зокрема святковий костюм шотландця-гела. В його комплекс входять полотняна біла сорочка з відкидним коміром, картата, довга до колін спідниця (кілт), коротка суконна куртка, картатий плед, який накидають на одне плече. На ноги натягають панчохи, взувають черевики з металевими пряжками, на голову — темний берет. У минулому кожен клан мав особливу кольорову гаму своїх картатих тканин (тартан, шотландка) для виготовлення кілта і пледа. З кінця XVIII ст. цей одяг став формою полків шотландської національної гвардії.

Жіночий одяг складався з довгої, трохи нижче колін, картої спідниці, короткої, оздобленої мереживом сорочки з довгими рукавами, темного кольору короткої розстібної куртки з великим відкидним коміром. На ногах жінки носили картаті панчохи, черевики, на голову одягали чеpecь.

Діячі шотландського національного руху завжди підкреслюють відмінності між шотландською й англійською культурами. Тому вони зробили багато для пропаганди традиційного одягу як національного. Нині кілт одягають як хлопці-підлітки, так і дорослі у дні народних свят, для офіційних церемоній.

Аж до XIX ст. основною їжею шотландців були вівсяні і ячмінні коржі, круп'яні супи, рідкі вівсяні каші, сир, молоко, м'ясо.

Сімейне життя шотландців відрізняється від сімейного життя англійців, бо в них існує своє сімейно-шлюбне законодавство. На сімейне життя мав вплив давній клановий устрій, що зберігався до XVIII ст. Його відгомін зберігся у прізвищах, більшість яких має гельське походження і починається зі слова *Мак* (гельською мовою — “син”). В окремих поселеннях всі мешканці мають одне прізвище. Шотландці дотримуються багатьох календарних свят. Особливою популярністю в них користується день св. Ендрюса (30 листопада). Цього святого вони вважають за свого етнічного покровителя.

Уельські (самоназва *валійці*) — корінний етнос півострова Уельс. Загальна їх чисельність у Великій Британії — 1,5 млн чол. Належать до атлантико-балтійської підраси великої європеїдної раси. Уельська (валійська) мова належить до кельтської групи індоєвропейської сім'ї мов. Населення сповідує протестантизм (англіканська церква).

В етногенезі валійців взяли участь кельтські племена кімрів (камбрійців) і бритів, яких у гори Уельсу відтіснили англійці і сакси. Протягом кількох століть валійці чинили впертий опір англосаксонським, а з XI ст. — англонорманським завойовникам. Лише в XIII ст. було підкорено Уельс. До 1536 р. Уельс зберігав статус окремого князівства.

У ході воєн із зовнішніми завойовниками йшла консолідація кімрів і бритів у валійську етнічну спільноту. Незважаючи на асиміляцію та на двомовність нинішніх валійців, вони міцно зберігають етнічну свідомість, свою мову, окремі риси етнічної культури. Сьогодні валійці все частіше піднімають питання про поновлення колишньої автономії Уельсу.

Традиційне заняття валійців — м'ясо-молочне тваринництво і землеробство. Кращі землеробські землі зосереджені на півдні

Уельсу, де й вирощуються пшениця, овес, овочі, фрукти, картопля. Овочі і фрукти надходять на ринки міст. На півночі країни бідні ґрунти, і там переважає м'ясо-молочне тваринництво. На узбережжі розвинуте рибальство. Ще й нині зустрічаються давні кельтські легкі переносні плетені з тростини човни, що обтягуються шкурами.

У Південному Уельсі домінують шахтарські поселення і села вуличного планування, а житло являє собою кам'яні будівлі з високим стрімким дахом. На півночі країни трапляються невеликі села купкового планування, де споруджуються каркасні двоповерхові споруди.

Північні валійці дотримуються своїх календарних свят. У різдвяні дні вони прикрашають будинки гілками падуба. На Різдво влаштовують спортивні змагання, вечірні процесії шахтарів, які виконують релігійні гімни, несучи запалені ліхтарики. Щороку уельські проводять свої фольклорні фестивалі, на яких присуджуються звання кращого барда за ритуалами, які імітують обряди давніх кельтських жерців (друїдів). До наших днів улюбленим музичним інструментом валійців є арфа, що стала національним символом Уельсу.

Ірландці (самоназва ірландською мовою *айріш*). Загальна їх чисельність 8 млн чол. З них 4 млн проживає в Ірландії, де вони становлять 98,5% населення країни. Крім того, 2,5 млн ірландців проживають у Великій Британії. Ірландці належать до атлантико-балтійської підраси великої європеїдної раси. Розмовляють англійською та ірландською мовами.

Етнічну основу ірландців склали племена гелів, які переселилися сюди з континенту в IV ст. до н.е. Тут вони змішалися з племенами іберійців, які сюди прийшли ще раніше з Піренейського півострова. У V ст. місцеве населення прийняло християнство.

У 1171 р. на острів уперше висадились англонормани. З цього часу почався тривалий період завоювань Ірландії. Завойовники колонізували лише вузьку смугу північно-східної Ірландії. Тільки після розгрому чергового антианглійського повстання в 1649 р. Ірландію було перетворено в англійську колонію. Завойовники зганяли ірландські клани з кращих земель і віддавали їх великим лендлордам, середнім і дрібним англійським та шотландським фермерам-протестантам. Особливо швидко цей процес йшов у Ольстері, де вже в XVIII ст. склалися три етнічно відокремлені групи: англійці-протестанти, шотландці-протестанти, ірландці-католики, які відрізнялися між собою мовою, релігією та етнічними стереотипами.

В умовах протистояння англійському пануванню йшов процес консолідації ірландського етносу, його розвиток у націю. Упродовж кінця XVIII–XIX ст. йшов аграрний переворот у Ірландії, який привів до утворення великих пастівницьких господарств. Він супроводжувався масовим розоренням дрібних орендарів, різким скороченнями площ під посіви зернових і картоплі. Остання уже на початку XIX ст. була основною харчовою культурою. У результаті неврожаю і голоду 1845–1847 рр. у країні вимерло близько 1 млн чол. Голод дав поштовх еміграції збіднілих ірландців до Англії, США, Канади, Австралії, Нової Зеландії та інших країн. З цього часу еміграція стала невід'ємною частиною історичного розвитку ірландського етносу.

Ірландці ніколи не припиняли національно-визвольної боротьби. У 1919–1921 рр. розгорнулася справжня визвольна війна проти англійського панування. Англія в 1921 р. була змушена надати Ірландії статус домініону, а в 1949 р. була проголошена незалежність країни. Після завоювання незалежності було прийнято ряд законодавчих актів, які створили сприятливі умови для розвитку ірландської мови і культури.

Більшість ірландців проживають у сільській місцевості і зайняті в м'ясо-молочному скотарстві. На південному заході і півночі країни розводять молочну худобу, а на південному сході і в центрі країни — м'ясні породи ВРХ. На бідних випасах заходу країни розводять овець, а на крайньому півдні дрібні фермери займаються свинарством.

Землеробство в ірландців відіграє другорядну роль. Значна частина його продукції йде на годівлю худобі. Вирощують пшеницю, ячмінь, овес, картоплю, кормові трави. У прибережних районах ірландці займаються рибальством.

Основний тип сільських поселень — хутори, і лише 25% ірландців проживають у невеликих селах на 10–20 хат, що мають купкове планування. На заході країни збереглися давні кельтські житла з низькими кам'яними стінами та похилими, настеленими солом'яно або очеретом дахами. В інших місцях такі будинки перебудовані та витіснені кам'яними і каркасними будовами. Стіни будинків ззовні і всередині штукатурять і фарбують у яскраві кольори. Двосхилий або чотирихилий дах криють червоним чи сірим шифером та черепицею. За давньою традицією житло опалюють каміном, як паливо використовують торф.

Традиційний одяг зберігся слабо, його одягають лише учасники оркестрів волинщиків. Чоловічий костюм складався з оранжевої спіднички (кілт), довгої куртки, світлої сорочки без комі-

ра, великого суконного берета. На ногах носили картаті панчохи і шкіряні черевики. З жіночого традиційного одягу збереглися лише важкі шерстяні шалі з яскравою облямівкою. І нині за давньою традицією в одязі ірландців переважає зелений колір, що вважається національним.

Ірландці зберегли сліди давнього кланового поділу. Більшість прізвищ у них має частку Мак — “син” або О — “онук”. Наприклад, О’Нейл — “онук клану Нейл”. У сільських сім’ях збереглися патріархальні устої. Голова сім’ї — власник ферми, діти повністю залежні від батька. Син, який успадковує ферму, за традицією повинен одружитися лише після смерті батька. У ірландців переважають пізні шлюби, тому у них багато неодружених чоловіків. Конституція 1937 р. заборонила розлучення.

Однією з характерних рис громадського життя ірландців є проведення частих ярмарків, що стали традиційним місцем розваг.

Традиційні обряди і вірування ірландців найкраще збереглися у святах народного календаря. Ще й нині одним із найбільших народних свят є Самхей — початок нового року, що за кельтським календарем припадає на 1 листопада. У цей день на пагорбах розпалюють вогні, навколо них танцюють і співають, а по вулицях ходять процесії ряджених. Великим традиційним святом ірландців є Лугназад — початок жнив (2 серпня). Багата усна народна творчість ірландців, у якій особливою популярністю користуються історичні пісні у супроводі гри на арфі, що стала національною емблемою.

Бретонці — корінний етнос Франції чисельністю в 1 млн чоловік, який населяє півострів Бретань. Належать вони до атлантико-балтійської підраси великої європеїдної раси, сповідують католицизм. Бретонська мова належить до кельтської групи індоєвропейської сім’ї мов.

Предками бретонців були кельтські племена бритів (більшість із них у V–VI ст. переселилися на Британські острови) та домішки галльського романізованого населення. Під політичний і культурний вплив французів бретонці потрапили у IX ст. Це спричинило значну асиміляцію бретонців французами. З кінця XIX ст., а особливо з 60-х років XX ст., швидко наростав рух за відродження рідної мови і культури.

Традиційні заняття — молочне тваринництво, свинарство. Бретонці-землероби вирощували зернові, картоплю, городні культури і посівні трави. У прибережній зоні населення займалося рибальством і мореплавством. Традиційні поселення бретонців —

села розкиданої забудови та містечка. Житло в них схоже на житло валійців, ірландців та шотландців. Будинок бретонця — це присадкувата будова з граніту або сланцю під високим соло-м'яним чи шиферним дахом. Під одним дахом з житлом об'єдну-вався й хлів.

Традиційний жіночий костюм — це спідниця, кофта і кор-саж. Інший варіант — сукня з широкими вишиваними рукава-ми. Обов'язковим складовим елементом одягу був фартух з на-грудником. Головний убір — мереживний чепець, на ногах чере-вики. Чоловічий одяг, звичайно чорного кольору, складався з коротких штанів у складку на поясі, що стягувався шнурівкою, білої сорочки, двобортної вишиваної жилетки, незастібної курт-ки, широкого сукняного або шкіряного пояса, фетрового капе-люха, черевиків на дерев'яній підшві чи видобаних дерев'я-них черевиків (сабо).

Основна традиційна їжа — картопля і різноманітні рідкі вів-сяні і гречані каші, що споживалися з кислим молоком, млинці з гречаної або вівсяної муки, риба, яблучний сидр. З народної творчості до наших днів дійшла усна народна поезія, дуже попу-лярні фольклорні свята у традиційних костюмах.

Голландці (самоназва *голандер*) — етнос чисельністю 16,1 млн чол. Близько 90% голландців проживають у Нідерландах. Гол-ландці становлять 80% населення Нідерландів. Вони належать до атланти-балтійської підраси великої європеїдної раси, а гол-ландська мова — до германської групи індоєвропейської сім'ї мов, голландці сповідують протестантизм (кальвінізм) та като-лицизм.

У другій половині I тис. до н.е. територію Нідерландів насе-ляли кельтські племена. У перші століття н.е. у країну почали проникати германські племена фризів і батавів. Римське пану-вання (I ст. до н.е.—IV ст. н.е.) збіглося з просуванням у II—IV ст. германських племен саксів і франків. Вони доволі швидко асими-лювали кельтів та батавів. Політична консолідація саксів, фри-зів, почасти франків та кельтів і стала основою для утворення в X—XI ст. Голландського графства. Формування сучасного голлан-дського етносу припадає на XV ст. і пов'язане з об'єднанням у 1477 р. розрізнених областей в одну країну під назвою Нідерла-нди. Утворення в 1581 р. Республіки Сполучених Нідерландів сприяло етнічній і національній консолідації голландців. Фор-мування голландської нації завершилося на XVIII ст.

Основна маса голландців зайнята в промисловості та сфері обслуговування. Традиційні заняття населення — тваринницт-

во, рільництво, овочівництво, садівництво, квітникарство, риба-льство, промисли і ремесла. У тваринництві переважає м'ясо-молочне скотарство, а тому понад 62% земельних угідь займають випаси і луки, а орні землі — 32%. Упродовж багатьох століть голландці відвойовували у моря певні ділянки суші (польде-ри). Вони будували захисні греблі. Всю країну перетинає густа мережа каналів.

Переважна більшість голландців проживає в містах, житлові квартали яких між собою дуже схожі. Вони будувалися з темно-коричневого каменю. Дерев'яні деталі будинків фарбували у білий колір.

Сільські поселення традиційного типу зустрічаються у вигляді купкових поселень, рядових сіл та хуторів. Для всіх сільських поселень характерна велика кількість вітряків, які відкачують воду з полів.

Давні типи сільських споруд майже повністю зникли або їх реконструювали. Багато давніх жител тепер зосереджено в численних музеях під відкритим небом. Фризький і нижньосаксонський типи житла голландців передбачають поєднання під одним високим стрімким дахом житлових і господарських приміщень.

Традиційний одяг давно вийшов з ужитку. У сільській місцевості вже на поч. ХХ ст. одягали лише його окремі елементи: полотняні чепці та чепці з мережива, довбані черевики та численні металеві оздобы.

Зберігають голландці давні сімейні традиції. Так, у сім'ї першу дитину звичайно називають іменем одного з родичів батька, другу — іменем одного з родичів матері. Тому в сім'ї можуть бути діти з однаковими іменами. Довго зберігались у них залишки обцинних традицій: участь односельців у спорудженні будинку для когось із членів громади, участь усіх жінок села в підготовці весілля і т.п. Традиції давніх обрядів і ритуалів збереглися також у святах зустрічі рибалок, ярмарках і гулянках, святах на честь місцевих церковних святих, у календарних святах св. Мартина (11 листопада), св. Миколая (6 грудня), Різдва, Масляної неділі, Великодня та інших. Часто у ці дні розпалюють ритуальні вогні, влаштовують галасливі процесії ряджених тощо. Фольклор голландців має багато загальногерманських рис і дуже близький до фламандського. Улюблений герой народних легенд і оповідань — Тіль Уленшпігель.

Фламандці — етнос чисельністю понад 7 млн чол. З них 78,6% проживають в Бельгії, де вони становлять лише 55% населення країни, а понад 20% в Голландії. Належать вони до атланта-

балтійської підраси великої європеїдної раси, в них фіксуються домішки альпійського антропологічного типу середньоевропейської підраси, розмовляють південною говіркою голландської (нідерландської) мови германської групи індоевропейської сім'ї мов, більшість із них сповідують католицизм.

Фламандці дуже близькі до голландців. Римляни, захопивши у перші століття нашої ери південь країни, створили там свою провінцію Бельгіку. Північ країни захопили германські племена франків, фризів та саксонців. Кордони між романізованою Бельгікою та германізованою північчю (Фландрією) встановились у IV ст. н.е. Нині з ними збігаються етнічні кордони між фламандцями та валлонами.

Наприкінці XIV ст. завдяки династичним шлюбом уся територія країни була об'єднана під владою бургундських герцогів. Почалося формування фламандського етносу. У XV ст. країна перейшла у володіння династії Габсбургів, на початку XVI ст. — до складу іспанської монархії, а з 1714 р. — до складу Австрії. У 1815 р. обидві частини Бельгії були включені до складу Нідерландів, а в 1830 р. Бельгія стала незалежною. Країна, незважаючи на тривале співжиття і двомовність фламандців і валлонів, зберігає глибокий етнічний поділ. Спроби представляти населення Бельгії єдиною бельгійською нацією провалилися. Нова хвиля протистояння між фламандцями і валлонами, що почалась у 60-ті роки XX ст., триває й донині. Фламандці дуже ревно ставляться до переважання французької мови в соціально-політичному і культурному житті країни.

Господарство фламандців однотипне з голландським, а народна кухня виявляє специфіку лише в широкому використанні овочевих і круп'яних страв, соленої риби, поширенні курячих бульйонів і різноманітних супів, фірмових тістечок з написами, булочок і т.п.

Основною формою сільських поселень фламандців є хутори, а найпоширенішим типом житла — будинок з довгим фронтоном, що поєднує під спільним дахом в одному комплексі житлові кімнати та господарські приміщення. Старі споруди мали каркасну конструкцію, стіни виводили з каменю або цегли, штукатурили, білили у жовті, рожеві чи білі кольори. Гребінь даху оздоблювали різьбленими фігурками голубів. У XX ст. в селах набув поширення двоповерховий будинок. На першому поверсі містилася велика кухня, а на другому — спальні. Меблів у житлі небагато, але на стінах і полицях — багато декоративних керамічних виробів, художніх тканих і вишиваних речей тощо.

Традиційний одяг фламандців, особливо чоловіків, повністю витіснений міським одягом. В окремих сільських районах Фландрії в одязі старих жінок зберігаються деякі елементи традиційного одягу, що був однотипним з голландським. Ще й сьогодні фламандки накидають на плечі велику чорну шаль з торочкою по краях, білий чепчик, короткий плащ з капюшоном. Комплекс традиційного жіночого одягу складався з білої полотняної кофти, корсета зі шнурівкою, кількох спідниць з мереживом, фартуха. Верхня спідниця — темного кольору з великими складками. На плечі накидали однотонну або картату шаль з торочкою.

Сім'ї фламандців багатодітні. Колись одружені діти часто проживали разом з батьками. Досить довго у них зберігались окремі залишки обцинних порядків: звичаї взаємодопомоги, щорічні обцинні обіди, виборні старійшини і т.п. Порівняно з сусідніми етносами у фламандців більше барвистих народних свят, що пов'язані з днем населеного пункту або церкви. Вони супроводжуються ярмарками, жартівливими ляльковими процесіями, рідженими, костюмованими балами, іграми і забавами. Великою популярністю користуються календарні свята: Різдво, Великдень, дні св. Мартина, св. Миколая, св. Юрія та ін.

Валлони — етнос чисельністю в 4,8 млн чол. Близько 68,7% проживають у Бельгії, де становлять 33% усього населення країни, а понад 31% — в Нідерландах. Належать вони до середньоєвропейської підраси великої європеїдної раси, розмовляють французькою мовою, сповідують католицизм. Валлони — нащадки кельтського племені бельгів, які були романізовані після їх завоювання Римом у I ст. до н.е. У 1830 р. вони разом з фламандцями створили незалежну державу Бельгію.

Етнічна територія валлонів поділяється на рівнинну і гірську частини. Рівнинна охоплює північні райони. Тут характерні малі села, а в землеробстві вирощують пшеницю, ячмінь, овес, картоплю, кукурудзу, цукровий буряк. Південь етнічної території гористий. Тут домінують великі села, розводять м'ясо-молочні породи ВРХ, а скотарство переважає над землеробством.

У культурі і побуті валлонців дуже багато спільного з північно-східними групами французів. У них одноповерхові будинки і господарські будівлі часто утворюють прямокутний замкнутий мощений каменем двір. Старі будівлі переважно каркасні, а в Арденнах — кам'яні. Поширені також двоповерхові цегляні будинки. Валлони не штукатурять будинків. Зводячи червоні цегляні стіни, вони час від часу включають смуги білої цегли. Кам'яні лиштви вікон і дверей також роблять білими. Гребінь даху

валлони оздоблюють металевими флюгерами, що зображають півня — історичний символ галлів. Усередині житла влаштовують камін із темних кахлів та ставлять ліжка в стінових нішах. Інтер'єр житла оздоблюють великою кількістю декоративного керамічного посуду.

Традиційний жіночий одяг валлонок близький до французького одягу сусідніх областей. Він включав довгу смугасту спідницю, картату кофту, темний фартух, накидну хустку, що зав'язувалась на грудях, широкополий капелюх або невелику головну хустку. Чоловіки-валлони, як і французи, одягають берети, сині довгі робочі блузи навипуск.

Характерною особливістю побуту валлонів є те, що вони більшість вільного часу проводять поза домом. Свята, зустрічі з друзями і знайомими вони влаштовують у кав'ярнях та ресторанах. У свята валлони часто влаштовують карнавали з піснями і танцями. Особливо популярні в них березневі карнавали в містечку Бенше, ведмежі карнавали в Арденнах, паради і виставки квітів у валлонських містах і містечках і т.п.

Люксембуржці (самоназва *льотцебургер*) — етнос чисельністю 440 тис. чол. З них 95% проживає в Люксембургу, де вони становлять близько 80% населення. Належать до середньоевропейської підраси великої європеїдної раси, мова належить до германської групи індоєвропейської сім'ї, сповідують католицизм і протестантизм.

У I тис. до н.е. на території Люксембургу проживали кельтські племінні етноси, які в часи римського панування були романізовані. У V ст. країну захопили германські племена франків, почалася германізація місцевого населення. Початки консолідації місцевого населення в люксембурзький етнос пов'язують з утворенням у X ст. Люксембурзького графства, з XIV ст. — герцогства. З середніх віків люксембуржці перебувають під сильним німецьким і французьким впливом. Незважаючи на це, вони міцно тримаються своєї етнічної орієнтації і самосвідомості.

У господарстві люксембуржців переважає м'ясо-молочне тваринництво, садівництво, городництво, виноградарство. Сільські будинки — кам'яні, двоповерхові, з критими черепицею дахами.

Французи (самоназва *франсе*) — основний етнос, що становить 85% усього населення Франції, яка налічує 60 млн чол. За антропологічним складом вони досить неоднорідні. На півночі і в середній смузі країни переважають антропологічні ознаки середньоевропейської, а на півдні — індо-середземноморської підраси великої європеїдної раси. Французька мова належить до

романської групи індоєвропейської сім'ї мов. Більшість французів сповідують католицизм, але є між ними й групи протестантів.

Етнічну основу французів склали кельтські племена (римляни називали їх галлами), ібери, лігури та ін. Підкоривши Галлію в 58–52 рр. до н.е., римляни впродовж п'яти століть мовно і культурно асимілювали місцеве населення. У часи римського панування склалася галло-римська етнічна спільнота, розмовною мовою якої стала народна латина. Важливою віхою в етнічній історії було вторгнення у Галлію в V ст. германських племен вестготів, бургундів, франків, алеманів. На початок VI ст. франки витіснили з Галлії вестготів, а 533 р. підкорили бургундів.

У середині VI ст. уся сучасна Франція входила до складу Франкської держави, почався процес інтеграції франків з галло-римським населенням. Германців було значно менше, ніж галло-римлян, та й за рівнем господарського і культурного розвитку вони стояли на значно нижчому рівні. Це і стало причиною того, що вже на IX ст. франки асимілювались, але зберегли політичне панування в своїх руках.

Поділ імперії Карла Великого 843 р. передавав характер етнічних змін, що відбулися в межах Західної Європи. Населення західнофранкської держави, межі якої збігаються з кордонами сучасної Франції, розмовляло мовою, що сформувалася на основі народної латини. На час виникнення Франції як держави (IX–X ст.) країна ділилася на князівства, герцогства, графства.

У середні віки у Франції сформувалися два близьких етноси: на півночі від р.Луари — французи, на яких мали певний вплив нормани та інші германці; на південь від р. Луари — провансальці, які були під сильним впливом етносів Середземномор'я. Тут у XII ст. започаткувалася провансальська літературна мова.

Політичне об'єднання проходило на півночі країни. Почавшись у XII ст. в землях Іль-де-Франс із центром у Парижі, процес об'єднання охопив усю північ країни і вже на XIV ст. привів до поширення писемної літературної мови. Формуванню загальноетнічних рис культури сприяв економічний розвиток у XVI ст., політична централізація країни, утвердження французької мови, що остаточно витіснила з державних установ і судів латинську мову.

У XVII–XVIII ст. утвердилася політична гегемонія Франції в Європі. Французька мова стала мовою дипломатів, аристократів. Величезний вплив на утвердження етнічної і національної свідомості французів мала революція 1789 р. та епоха імперії Наполе-

она. Консолідацію французів прискорила ліквідація старої адміністративно-територіальної системи з митницями, встановлення департаментів, запровадження загальної військової повинності, шкільної освіти і т.ін. У ході цих процесів провансальці остаточно інтегрувалися з французами. Але ще й нині зберігаються певні етнографічні відмінності між колишніми землями, герцогствами, графствами, зберігають свою етнографічну специфіку провансальці, пікардійці, бургундці, гасконці та ін.

Основні господарські заняття французів — землеробство і м'ясо-молочне тваринництво. Франція нині — один із найбільших виробників сільськогосподарської продукції в Європі. Основні культури, що вирощуються здавна, — це пшениця, ячмінь, кукурудза, цукровий буряк, тютюн. Розвинуте також овочівництво, виноградарство і виноробство, садівництво, в тому числі вирощування цитрусових на крайньому півдні країни. Скотарство головним чином зосереджене у північно-західних районах країни. Розводять м'ясо-молочні породи ВРХ, свиней, овець, домашню птицю.

Переважає більшість французів проживає у невеликих містечках (20–30 тис. чол.) та великих містах. Містечка зберігають свою традиційну забудову. До їх складу входять феодальні замки і монастирі. У центрі містечка — центральна площа з мерією, церквою, ринком.

Сільські поселення невеликі, налічують всього кілька сотень чоловік. Зустрічаються також малі поселення на 5–10 дворів та окремі ферми.

Традиційне сільське житло мало кілька типів. Загальнофранцузький тип житла — це одноповерхова кам'яна або глинобитна споруда на дерев'яному каркасі. У житлі під одним дахом були об'єднані житлові приміщення та прилягаючі до них хліви, комори, підвали і т.п. Позаду житла з господарськими будівлями, що тягнулись в один ряд паралельно до вулиці, розміщувались город і сад. На півночі Нормандії та в Ельзасі стіни будинків виводили так, що каркас було видно ззовні. Каркас фарбували в темний колір, а тому він чітко виділявся на стінах. Двосхилі стрімкі дахи будинків північних і центральних районів Франції настеляли черепицею і шифером. На великих фермах північного сходу Франції житлові будівлі замикають потужний двір. У гірських областях Альп і Піренеїв поширений альпійський тип дво-триповерхового будинку з нижнім кам'яним і двома-трьома верхніми дерев'яними поверхами. На півдні країни поширені невеликі двоповерхові кам'яні та глинобитні житла. Другий поверх

такого житла часто дерев'яний, з відкритою галереєю. Сучасне сільське житло зберігає лише окремі давні елементи.

Традиційний костюм уже в ХІХ ст. вийшов з ужитку. Жіночий костюм включав широку у складку спідницю, кофту з рукавами, корсаж, фартух, чеpecь або капелюх. Чоловіки носили штани, панчохи, сорочку, жилетку, куртку або широку блузу, шийну хустку і капелюх. Щоденний головний убір чоловіків — берет, взуття — дерев'яні довбані черевики (сабо).

Особливо пишаються французи своєю кухнею. Вони споживають багато овочів, сирів, м'яса, риби, а молока — значно менше, ніж інші етноси історико-етнографічної області. З перших страв французи віддають перевагу рибним супам та супам-пюре з цибулі. Другі страви подають з різноманітними соусами. Найулюбленіші страви — біфштекс зі смаженою картоплею, картопляне рагу, омлет, а з напоїв — вино, фруктові соки, сидр, пиво, кава.

Важливу роль у житті французів відіграють народні свята і обряди. Найважливішим святом є Різдво, яке відзначається у вузькому родинному колі. У давнину широко відзначали день карнавалу — весняне свято з великою кількістю обрядів і ритуалів, які мали забезпечити майбутній врожай і добробут родини. День карнавалу втратив своє значення і святкується рідко.

Фольклор характеризується багатством пісенно-поетичного і танцювального жанрів, що й нині знаходить вияв на численних фольклорних фестивалях.

4. СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКО-ПІРЕНЕЙСЬКА ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ

Історико-етнографічна область охоплює території країн Балканського, Піренейського та Апеннінського півостровів та островів Середземного моря. На території області проживають етноси, мови яких належать до індоєвропейської сім'ї мов.

Болгари — основний етнос Болгарії (7,8 млн чол. населення), в якій вони становлять 96,6% усіх мешканців. Належать до індо-середземноморської та середньоевропейської підрас великої європеїдної раси. Розмовляють болгарською мовою, що належить до південнослов'янської підгрупи слов'янської групи індоєвропейської сім'ї мов, сповідують православ'я, є серед них незначні групи католиків, протестантів та мусульман.

Основну роль в етногенезі болгар відіграли слов'янські племена, які на Балкани переселялись упродовж VI–VII ст. Вони

слов'янізували як давні фракійські етнічні елементи, так і тюрків-болгар, які прикочували сюди з причорноморських степів у 70-ті роки VII ст. Найдавніші слов'янські державні утворення VII ст. — це Славшії візантійських авторів. Синтез слов'янської і болгарської соціальних і політичних традицій поклав початок утворенню у 681 р. Болгарського царства. Політична ініціатива і державна влада перебували у руках тюрків-болгар, тому етнонім *болгари* став назвою новоствореної держави. Формування слов'яно-болгарської держави сприяло консолідації слов'янських племен, прискорило процес асиміляції ними болгар. Слов'янізація болгар сприяла як кількісна перевага слов'ян, так і їх осіле землеробсько-скотарське життя і вищий рівень розвитку культури. Важливу роль у етнічному об'єднанні населення країни відіграло прийняття у 865 р. християнства і поширення у IX ст. слов'яно-болгарської писемності. Наприкінці IX—початку X ст. політонім *болгари* набув етнічного значення, сформувався болгарський слов'янський етнос. У період Другого Болгарського царства (XII—XIV ст.) етнічна консолідація болгар значно посилилась, а етнічні стереотипи і національна свідомість стали підґрунтям їх подальшого національно-культурного розвитку.

Завоювання Болгарії турками у 1396 р. та їх панування над країною до 1878 р. деформувало соціальний, економічний, етнічний і культурний розвиток болгар: політична і господарська еліта потуречилася, різко зменшився прошарок етнічно болгарського міського торгово-ремісничого населення та ін. Носієм етнічних ознак в епоху турецького панування виступало лише селянство, культурно-побутові традиції і мова якого відіграли основну роль у збереженні етнічної самосвідомості. Важливе місце у цю епоху займали монастирі, що не лише виступали охоронцями історичної пам'яті, а й підтримували різні форми боротьби із завойовниками. Незважаючи на це, частина болгар потуречилась, а інша частина (в Родопських горах), прийнявши іслам, зберегла болгарську мову і культурні традиції.

У 1878 р. болгари здобули державну незалежність. У нових умовах традиційну культуру сприйняло міське населення, швидко розмивались його локальні відмінності, формувалися загальноболгарські риси культури і побуту. Загалом етнічні процеси в Болгарії кінця XIX—першої половини XX ст. мали етноінтегруючий характер.

Основні традиційні заняття болгар — землеробство і скотарство. В орному землеробстві переважало вирощування зернових, які займають близько 50% усіх орниць. Найдавніші зернові

культури — пшениця, ячмінь, овес, просо (відоме вже давнім фракійцям), рис (вирощують у районі м. Пловдива з XIV ст.), кукурудза (поширилась у XVII ст.). Давніми технічними культурами в Болгарії є коноплі і льон, з XV ст. — бавовна. Дуже давні традиції має місцеве виноградарство і садівництво. У XVIII ст. сформувалося городництво, тоді ж почали вирощувати тютюн, у XIX ст. — цукровий буряк, після Другої світової війни — соняшник і олійну троянду.

Важливу роль відіграє також тваринництво. До 70-х років XIX ст. у деяких районах країни провідну роль у сільському господарстві відігравало скотарство. Болгари розводили переважно ВРХ (волів, корів і буйволів), овець і кіз. Доволі широко практикувалося перегінне вівчарство, при якому отари переганяли із зимових рівнинних випасів на літні полонинські, а восени — знову на рівнинні.

У гірських і передгірних районах важливу роль відігравали ремесла і промисли, зокрема ткацтво, килимарство, гончарство, кушнірство, лимарство, ковальство, художня обробка металу та ін. Ремісники тут зберегли цехову організацію аж до кінці XIX ст.

Болгарське житло на рівнинах переважно одноповерхове, у горах — дво-триповерхове. Каркасну конструкцію стін заповнювали балками, вальками, камінням або заплітали лозою і обмащували глиною. Чотирихилий дах настеляли соломною, очеретом або черепицею. До кінця XVII ст. на південному сході країни будували зрубні житла, в Західних Родобах вони збереглись аж до наших днів. У районах Подунав'я зрідка траплялися землянки. Основне приміщення в житлі — кімната з вогнищем. Крім неї, у хаті влаштовували ще одну або дві житлові кімнати, одна з яких — вітальня.

Жіночий традиційний одяг включав сорочку та сукман — глухий сарафан з глибоким вирізом із синьої або чорної вовняної матерії. На півночі країни пояси одягом були передня і задня вовняні пілки, на півдні одягали лише одну пілку. У середній смузі країни набула поширення біла, чорна, зелена або смугаста сая — розстібний одяг з короткими чи довгими рукавами і глибоким вирізом на грудях. Розстібний верхній жіночий одяг — каптан з рукавами чи без них шили з білого або чорного сукна.

У чоловічому традиційному одязі за кольором і кроєм виділяються два типи. Білий одяг до кінця XVIII ст. був поширений по всій країні, а в XIX—на початку XX ст. — лише на заході країни. Комплекс чорного одягу (шили з чорних, сірих або коричневих

матерій) був поширений у східних і південних районах країни протягом XVIII–XIX ст.

У традиційній їжі переважають тушковані овочі і м'ясо в гострих соусах, смажене на решітці м'ясо. Болгари споживають багато хліба, кислого молока, бринзи, сиру, овочів.

Тривалий час у болгар зберігалася велика патріархальна сім'я (задруга), яка в окремих районах проіснувала до 30-х років XX ст. На заході Болгарії траплялися задруги на 100–150 чол., на сході країни вони налічували лише до 30–50 чол. У 1934 р. офіційна статистика зареєструвала ще 13 задруг та понад 3 тис. нероздільних сімей, в яких налічувалося від 15 до 20 чол. Для сімейних стосунків характерне збереження родинних зв'язків не лише всередині сім'ї, а й між двоюрідними родичами.

Болгари добре зберегли традиційну обрядовість, у якій помітну роль відігравали елементи дохристиянських вірувань. У день народження внука свекруха випікала хліб і пригощала ним сусідок, умобчуючи його шматки у червоний перець і сіль. Урочисто відзначали також хрестини. У дні Новорічних і Різдвяних свят ходять щедрувати і колядувати в масках, 1 березня відзначають прихід весни і т.ін. Обов'язковими атрибутами всіх торжеств болгар є хліб, сіль, червоний перець, червоне вино, пучок дикої герані. Широко відомі свята гумору і карнавали в с. Габрово.

Серби (самоназва *србі*) — південнослов'янський етнос чисельністю 9,2 млн чол., 95,3% яких проживає в новоутвореній країні Сербії і Чорногорії. Населення країни 10,5 млн чол. (2003 р.).

Рання етнічна історія сербів пов'язана з масовим переселенням слов'янських племен на Балкани у VI–VII ст. Предками сербів вважаються племена дуклян, тервулян, коновлян, захмулян, наречан, які слов'янізували місцеве іллірійське населення. У часи переселення на Балкани слов'яни зберігали військово-демократичний родоплемінний лад. Територіальні племена очолювали вожді (жупани чи князі). Окремі з них створили ранньослов'янські держави. Центром розселення сербів була область Рашка, де в другій половині VIII ст. склалося Сербське князівство. У X–XI ст. центр політичного життя сербів зміщувався то в Дуклю, то в Травунію, то в Захмуля, то знову в Рашку.

Після поразки на Косовому полі (1389 р.) Сербія стала васалом Османської імперії, а в 1459 р. була перетворена на турецьку провінцію. У часи турецького панування сербська політична, культурна й економічна еліта була майже повністю винищена, а населення перетворено на кріпаків мусульманських феодалів. У той період серби часто переселялись в межах країни з однієї області

в іншу та за межі країни. Ще в XV ст. вони масово переселялись у прикордонні землі Угорського королівства. Ці переселення сприяли етнічній консолідації сербів, а в прикордонних областях йшло їх змішування з сусідами. Так виникли поселення сербів-біженців (ускоків) у Білій Країні. Коли в кінці XVII ст. австрійські війська проникли аж до Македонії, то до них приєднались озброєні серби. Відступ австрійських військ викликав “велике переселення” сербів до Австрії у 1690 р. Біженці поселились на незаселених землях, що згодом дістали назву Воеводина.

Перше (1804–1813), друге (1815) сербські повстання та боротьба і повстання у наступні десятиріччя привели до утворення автономної (1830), а згодом незалежної Сербії (1878). Усі ці події засвідчили становлення і утвердження сербської національної самосвідомості. Почались нові масові переселення сербів у визволені райони. В одній із центральних областей — Шумадії (серб. *шума* — “ліс”) нові переселенці склали понад 80% усього населення. У культурі населення Шумадії, що стала серцем відродженої Сербії, змішалися риси вихідців із різних земель, тут формувалися нові сербські етнічні стереотипи. Змішування населення посилювало етнічну консолідацію та національну самосвідомість. Об’єднання сербів у складі єдиної держави здійснилось у 1918 р., коли було створено Сербське королівство (з 1929 р. — Югославія).

Історична доля сербів склалася так, що вони тривалий час були роз’єднані економічно, політично і культурно. Це наклало відбиток на культуру і побут різних груп сербського населення. Нині вони добре усвідомлюють свою етнічну єдність, хоча зберігають поділ на етнографічні групи, серед яких найвідоміші шумадійці, ужичани, моравці, мочвани, косовці, сремці, баначани та ін.

Основне традиційне заняття сербів — землеробство. Понад 40% ораниць у Воеводині зайнято зерновими. Воеводина стала основним постачальником твердих сортів сербської (сремської і банатської) пшениці. З XX ст. збільшилися площі посівів льону, конопель, тютюну, цукрового буряка, соняшника, хмелю. Значного розвитку набуло городництво і садівництво. Важливу роль відіграло скотарство (переважно відгінне) та свинарство.

Для сербів гірських районів Динарського масиву характерні розкидані села, а в східних областях поширена розкидана форма квартальних купкових, рядових і кругових поселень. Часто квартали одного поселення тут віддалені один від одного на 1–2 км. У середині XIX ст. переважали невеликі села на 15–20 садиб.

Великими вважалися села на 30–50 садиб, а дуже великими — поселення на 80–100 садиб. У Воєводині зустрічаються сплановані (ушоровані) села. Доволі поширеними є також хутірські поселення та села-фортеці.

З XIV ст. серби часто не мали постійних поселень та постійних капітальних жител. Тоді основним житлом були легкі будівлі — курені (колиби) з лози, соломи, сіна, землянки, напівземлянки. Такі житла переважали в Придунайській Сербії та Воєводині. У гірських районах житло скотарів — це переносні зрубні курені з драничним дахом. Зруб такого житла ставили на камені під кути.

За будівельним матеріалом і внутрішнім плануванням наприкінці XIX ст. виділяли такі типи житла: зрубне житло (динарське), кам'яне і каркасне (Моравсько-Вардарська область), глинобитне (Воєводина). Найдавніше житло — однокімнатне, з XIX ст. — двокімнатне (сіни + кімната), з 20–30-х років XX ст. — трікімнатне (кімната + сіни + кімната).

Незважаючи на значні локальні відмінності, народний одяг має багато спільних рис. Найдавнішими елементами чоловічого одягу є полотняна тунікоподібна сорочка (кошуля), полотняні чи суконні штани (гаті), жилетка, коротка куртка. Верхній одяг шили з рідкого домотканого сукна: коротку куртку (гуню) чи довгий каптан (кабаницю) одягали переважно пастухи. обов'язковим елементом чоловічого одягу був багато оздоблений пояс (тканий або шкіряний). На голову одягали солом'яний або фетровий капелюх, сукняну, в'язану чи смушкову шапку, на ноги взували постолі.

Традиційний жіночий одяг складався з багато озdobленої вишивкою і мереживом сорочки (кошулі), спідниці і багаторнаментованого фартуха, короткої суконної, оксамитової або сатинової безрукавки. На безрукавку одягали куртку із білого, синього або червоного сукна, яку багато оздоблювали вишивкою і аплікацією. Головні убори різноманітні: одягали фески (інколи їх обмотували хустками), обшиті шнурівкою і монетами шапочки або пов'язували голови хустками. Взуття у жінок таке ж, як і в чоловіків.

Для суспільного життя сербів у минулому було характерне збереження пережитків селянської общини, в якій існували різні форми взаємодопомоги: спільні роботи, колективний випас худоби і т.п.

У сербів були поширені два типи сім'ї — мала патріархальна і сімейна община (велика патріархальна). Ще в XIX ст. патріар-

хальна сімейна община (задруга) часто налічувала більше 50 членів, які спільно володіли землею і майном, вели колективне виробництво і споживання. У сімейних стосунках зберігалися традиції побратимства і посестринства, колективних сімейних обідів і т.ін.

За народними поняттями, основна мета шлюбу — народження дітей. Безплідність жінки вважалася вагомою причиною для розлучення. Ціла система сімейних обрядів і ритуалів супроводжувала життя людини від народження до смерті. У них зберігалося багато пережитків дохристиянських сімейно-родинних культур.

У фольклорі особливе місце займає уснопоетична творчість, де знайшли відбиток історична доля сербів, їх боротьба за незалежність: пісні докосовського, косовського періодів, цикли пісень про Кралеви́ча Марка, Браниковичів, Черноєвичів, гайдучькі та ускокські пісні і т.ін.

Чорногорці (самоназва *црногорци*) — субетнічна спільнота сербів чисельністю 600 тис. чол., 96,6% з яких проживає в Чорногорії, розмовляють штокавським діалектом сербської мови, сповідують православ'я, частково — мусульманство.

Предками чорногорців були племена дуклян, у яких до XI ст. існувала держава Дукля, потім — Зета, а з XV ст. — Чорногорія. Протягом середньовіччя чорногорські серби були незалежними або входили до складу Візантії, Болгарії, Венеції. Важливим фактором консолідації чорногорців була їх боротьба із зовнішніми загарбниками. У 1499 р. Чорногорія була включена до складу Османської імперії, а в 1796 р. стала незалежною. У 1918 р. Чорногорія увійшла до складу Сербського королівства (з 1928 р. — Югославії).

Тривала боротьба з іноземними завойовниками сформувала воєнізований побут та наклала глибокий відбиток на всю культуру чорногорців.

До кінця XIX ст. основним заняттям чорногорців було відгінне полонинське скотарство з переважаючим розведенням овець. На полонини влітку переселялися майже всі сім'ї. У селі залишалося всього кілька членів родини для догляду за полями і садибою. Крім цього, вони періодично приносили на полонини муку і овочі, забирали і відвозили у село молочні продукти.

Землеробством чорногорці займалися на невеликих, використовуваних і очищених від каміння ділянках. Часто на схилах гір влаштовували тераси, землю для яких кошиками приносили з долини. Такі ділянки обов'язково огорожували, щоб захистити

від потрав. Вирощували пшеницю, овес, жито, ячмінь, просо, горох, а з нових культур — кукурудзу і картоплю, цукровий буряк і бавовник. У приморській смузі займалися ще садівництвом і виноградарством, а на морському узбережжі та на Скадарському озері — рибальством.

Більшість чорногорців проживали в селах. Оскільки в їхньому господарстві переважало відгінне скотарство, то кожне село мало своє тимчасове літнє стійбище (поселення) — кату́н. На кату́ні споруджували тимчасові житла (колиби) з каменю, а в лісових районах — житла з дерева та кошари для овець. Власники великої кількості худоби будували ще молочарню, в якій переробляли молоко і зберігали молочні продукти.

Серед сільських поселень переважали малі села. Кожне з них ділилося на квартали, в яких проживали родичі за батьківською лінією спорідненості. У районах Старої Чорногорії і Брда переважали давні розкидані села, згодом на їх основі розвинулися купкові. У східних районах, де проживають чорногорці-мусульмани, поширений східний тип поселення з кривими вулицями і глухими кутами.

За матеріалами, плануванням і розмірами розрізняють кілька типів житла. На узбережжі і в горах будували триповерхові і чотириповерхові будинки з тесаного каменю. Такі споруди тісно прилягали одна до одної і розміщувались уздовж вузьких кривих вуличок. Верхні поверхи будови житлові, нижні — господарські. Зрідка зустрічались будинки-фортеці (кули). У Старій Чорногорії переважали одноповерхові, однокімнатні кам'яні споруди без вікон з відкритим вогнищем. У північно-східних лісистих районах зустрічалося зрубне житло на кам'яному фундаменті.

Характерною особливістю суспільного життя чорногорців XIX ст. було те, що в них зберігалися залишки племінної організації. Чорногорські племена були військово-територіальними союзами, територіально-адміністративними одиницями з певними майновими і господарськими функціями. Племена поділялися на братства, а ті — на роди. Стара Чорногорія ділилась на 4 області, а до кожної з них входило 10 або більше племен. Найвідоміші з них — цекличі, цуці, негуші, озриничі, білоплавичі, кучі, васовичі, піпери, цетиняни, морочани, озриничі та ін. Кожне з таких племен мало свого спільного предка, всі його члени вважалися родичами. Більшість племен були ендогамними, лише озриничі були екзогамними.

Кожне з племен мало власне самоуправління і судову владу. Його очолював воєвода (князь). Усі питання життя племені обго-

ворювалися на зборах (скупщині), але рішення приймали лише вожді. Міжплеменні відносини обговорювалися на міжплеменних зборах. Наприкінці XVIII ст. племенна організація чорногорців розпалася.

У чорногорців переважала мала сім'я, задруга траплялася дуже рідко. Їх сімейне життя регулювалось нормами звичаєвого права. Чоловік був главою сім'ї. Більшість господарських і домашніх робіт виконували жінки, бо чоловіки постійно перебували у військових походах. У час війни жінки приносили воїнам їжу і боєприпаси, доглядали поранених і навіть брали участь у боях. У сім'ї жінка беззаперечно корилася чоловікові. Але при цьому до жінок ставилися з пошаною, особливо до жінок-матерів. Сімейні свята, обряди і фольклор у чорногорців такі ж, як у сербів. Особливо популярний у них епос про Черноєвичів і визволення Чорногорії у XVIII ст.

Македонці — основний етнос однойменної країни чисельністю 2,05 млн чол., 96% з яких проживають у Македонії. Належать до індо-середземноморської підраси великої європеїдної раси. Розмовлять македонською мовою, що належить до південно-слов'янської підгрупи слов'янської групи індоєвропейської сім'ї мов, сповідують православ'я, серед них є мусульмани.

Територія басейну р. Вардара та Охридської рівнини була заселена слов'янськими племенами у VI–VII ст. Вони зберегли за країною стару назву — Македонія. Історичними предками македонців вважаються племена сагудатів, ринхінів, драговиців, струменів, берзитів. Уже в VII ст. названі племена утворили Славінію, проти якої візантійці робили численні військові походи. Слов'яни повністю асимілювали ілліро-фракійське населення. У середні віки Македонія входила до складу Болгарії, Візантії, Сербії.

Після захоплення Македонії турками наприкінці XVI ст. на її територію проникали турки і албанці, які відтіснили слов'ян із родючих земель у гори. Місцева знать, прагнучи зберегти свої привілеї, ісламізувалася. Носієм етнічних традицій виступало селянство, а історичні та культурні традиції зберігала православна церква і монастирі. Історичне минуле та різноманітність екологічних ніш зумовили формування субетнічних груп македонців — шопів, міяків, брсняків, торбешів та інших.

Основними традиційними заняттями македонців є орне землеробство і скотарство. Землероби вирощували пшеницю, жито, ячмінь, овес, кукурудзу, рис, картоплю, кормові трави, тютюн, бавовну. У відгінно-полонинському скотарстві переважно розво-

дили овець, з молочної худоби — корів, з тяглової — волів, буйволів, ослів, мулів, коней.

На рівнині і в долинах поселення мали скупчену забудову. Інколи тут зустрічалися кругові чи овальні села, що групувалися навколо площі. У гірських районах переважали невеликі розкидані поселення, в яких налічувалося від 5 до 50 хат.

Житло македонців має каркасні або зрубні стіни. Каркас заповнювали камінням, зрідка глиною. Найпростіше житло — однокамерна споруда з відкритим вогнищем, поділена низькою перегородкою на дві частини (для людей і для худоби). Таке житло перестали будувати на початку ХХ ст. На його основі сформувались одноповерхові будинки, що складалися з кухні, двох кімнат та коридора, до якого виходили всі двері. Нині в Македонії переважають дво-, триповерхові будинки з балконами. Їх будували на схилах, а тому вони з одного боку мають два, а з другого — три поверхи. Нижній поверх — господарський, а верхній — житловий.

Традиційний одяг має чимало регіональних відмінностей, але основні його складові спільні для всіх македонців. Жінки носили довгу широку чи вузьку тунікоподібну сорочку зі стоячим вишиваним коміром. Поверх неї одягали куртку, фартух і барвистий пояс. Головний убір — хустка, маленька шапочка чи феска. Чоловіки носили тунікоподібну вишивану сорочку, вузькі чи широкі штани, суконну або хутрову куртку чи каптан, барвистий пояс. Головні убори чоловіків такі ж, як у сусідніх слов'янських етносів. Чоловіки і жінки на ноги одягали панчохи, взували постолі.

Для суспільного життя македонців характерне збереження сільської громади, яка функціонувала до початку ХХ ст. як адміністративно-територіальна одиниця. Хоча загальнопоширеною була мала сім'я, наприкінці ХІХ ст. зустрічалася ще велика сімейна община (задруга), в якій 20–30 чоловік вели спільне господарство під керівництвом виборного голови (домакіна). Навіть у перші десятиліття ХХ ст. у македонських селах продовжували існувати великі екзогамні групи споріднених сімей, які походили від спільного предка. Такі патронімічні групи жили окремими кварталами.

У святково-обрядовій культурі македонців знайшли поєднання християнські обряди з дохристиянськими віруваннями і уявленнями. Ще й нині зустрічається віра в добрих і злих духів, духів-покровителів сіл, гір, лісів, лук, каменів, джерел. Різноманітні в них сімейні календарні свята, обряди і вірування.

Народна творчість відзначається розвинутими пісенними жанрами. Особливою популярністю користуються величальні і віншувальні пісні, гайдуцький і юнацький фольклор, що має багато спільного з сербським.

Хорвати (самоназва *гравати*, в західноєвропейських мовах прийнято латинізовану форму етноніма — *крати*) — етнос, який становить 92% із 4,4 млн чол., що проживають у Хорватії. Належать до динарського антропологічного типу індо-середземноморської підраси великої європеїдної раси, хорватська мова входить до південнослов'янської підгрупи слов'янської групи індоєвропейської мовної сім'ї, сповідують католицизм, є серед них незначні групи православних і мусульман.

Етнічна історія хорватів пов'язана з переселенням слов'янських племен у VI–VII ст. на Балкани. Предками хорватів були племена качичів, шубичів, свачичів, мороговичів та інших, які слов'янізували іллірійське населення. У IX ст. склалася хорватська держава на чолі з воєводою. У 925 р. Хорватія стала королівством. У 1102 р. старійшини 12 хорватських племен визнали своїм королем угорського короля Коломона. У 1493 р. західні райони хорватської держави потрапили під владу Венеції і перебували під її владою до 1797 р. У XVI ст. частину земель Хорватії захопила Австрія, ще одну — Османська імперія. На початку XVIII ст. Хорватія увійшла до складу Австрійської імперії. Для захисту від турків австрійці створили укріплену прикордонну смугу, де сформувався своєрідний хорватський субетнос — граничари. При високому рівні самосвідомості і єдиної культури в них виділяються такі субетноси: загорці, медюмурці, пригорці, личани, фучки, чічі, буньєвці та інші.

Традиційне заняття хорватів — орне землеробство з вирощуванням пшениці, жита, ячменю, кукурудзи, картоплі, бобових, городніх і технічних культур, з розвинутим садівництвом і виноградарством. На рівнинах і в долинах розвинуте вигінне скотарство з розведенням ВРХ і свиней, а в Динарських горах — відгінно-пастівницьке скотарство, в якому переважало розведення овець.

Хорвати узбережжя і островів зайняті рибальством, яке було основою їх харчозабезпечення. Добре розвинуті в них промисли, зокрема прядіння і ткацтво, гончарство, ковальство, обробка шкур, теслярство, художня обробка дерева і т.ін.

Хорватські міста доволі чітко поділяються на дві групи: міста Адриатики, більшість з яких виникла ще в часи давньогрецької і давньоримської епох; міста рівнинної частини Хорватії, що сформувались упродовж XIX–XX ст.

Сільські поселення хорватів подібні до сербських. У них виділяються два основних типи: скупчені села — поширені на сході і в рівнинних районах, мають вуличну забудову; розкидані села — поширені в горах, на узбережжі і в Далмації, мають квартальну забудову.

Традиційне сільське житло дуже різноманітне: дерев'яне зрубне в лісистих районах (райони Посавини, Покуття, Кордун), каркасне глинобитне з плетеними стінами, що обмащувалися глиною — характерне для саво-дравського межиріччя; глинобитне чи валькове в Посавині; кам'яно-дерев'яне (фундамент з каменю, а стіни з дощок чи з плах) — у гірському Котарі. Житлові будівлі переважно одноповерхові. На схилах житло має високі підвали, в затоплюваних долинах річок Сави і Купи будують двоповерхові будинки. Переважають двосхилі дахи ("на дві води"), зрідка зустрічаються чотирисхилі. Горизонтальне планування житла різноманітне — від простого однокімнатного до багатокімнатного.

Уже в XIX ст. у хорватів переважаючою була мала сім'я, але ще й наприкінці століття місцями побутувала велика сім'я, що функціонувала, як сербська задруга. У Динарських горах жінки на вулиці давали дорогу всім чоловікам. Хорвати зберегли чимало сімейних традицій, зокрема хрестини, весілля, іменини та такий давній обряд, як перші пострижини волосся і нігтів у новонароджених. Усна народна творчість добре відома героїчним епосом: піснями про героїчну смерть молодого Деренчича, піснями довгого вірша на 15–16 складів про боротьбу з турками, про подвиги Сенковича, Зрінянина та інших.

Словенці (самоназва *словенці*) — етнос чисельністю в 2,3 млн чол., з них 82% проживають у Словенії, населення якої налічує 2 млн чол. (2003 р.). Належать до альпійського антропологічного типу середньоевропейської підраси великої європеїдної раси, а мова — до слов'янської групи індоєвропейських мов. Сповідують католицизм, є серед них незначні групи православних і мусульман.

Предки словенців у межах нинішньої етнічної території поселились у VI–VII ст. У ході заселення країни вони опинилися під владою аварів, а в першій половині VII ст. створили незалежну Карінтію. У VIII ст. Карінтія потрапила у залежність від Баварії, у IX ст. була включена до складу імперії Карла Великого. З середини IX ст. більшість Словенії входила до складу німецьких держав, а східна її частина (Нижня Паннонія) — до складу Угорщини. На початок XVII ст. Словенія опинилась у складі Австрії.

Незважаючи на іноземне панування, словенці зберігались і розвивались як етнос. Уже в XVI–XVII ст. вони вступили у фазу національного розвитку, вели боротьбу за свою культурну і етнічну самостійність, розвивали літературну мову, сформували систему національної освіти і культури.

Утворення у 1918 р. спільної держави південних слов'ян не привело до об'єднання усіх словенських земель, бо словенське Примор'я опинилось у руках Італії, а частина Карінтії — у складі Австрії. Лише після Другої світової війни ці землі відійшли до Словенії, що стала складовою частиною Югославії.

Особливості історичної долі та природно-географічні умови зумовили формування чотирьох етнографічних зон словенців — альпійської, середземноморської, середньословенської та паннонської, а в їх складі — окремих етнографічних груп. Найвідоміші з етнографічних груп: доленці, горенці, нотранці, білокраїнці та інші, які добре зберегли свої локальні культурно-побутові традиції. Водночас у словенців виділяються етнографічні групи, які зазнали сильних впливів своїх етнічних сусідів. Так, словенці Юліанської Крайни (Північної Істрії) зазнали культурного впливу італійців, Північної Карінтії, Штірії та Верхньої Крайни — німців, а північно-східної Словенії (прекмурці) — угорців. Незважаючи на багатство локальних особливостей своєї традиційної культури і 36 діалектів мови, словенці характеризуються високим рівнем загальноетнічної і загальнонаціональної свідомості.

Традиційне господарство словенців спиралося на орне землеробство, садівництво, виноградарство та вигінне (в долинах) і відгінно-полонинське (в горах) скотарство з розведенням молочної і тяглової ВРХ, овець, кіз, коней. Значного розвитку набуло у них бджолярство, а в ремеслах — прядіння, ткацтво, плетення мережива, художня обробка дерева, розписування скла і меблів, бондарство, стельмахування, ковальство і т.ін.

Традиційне житло налічує п'ять типів:

а) середньословенський — зрубна одно-, двоповерхова споруда з високим солом'яним або дранковим дахом (поширений у районах Верхньої і Нижньої Крайни);

б) альпійський (райони північно-західної Словенії), що побудує в Швейцарії та австрійській Тиролі;

в) середземноморський (словенське Примор'я), в якому великі кам'яні дво-, триповерхові споруди складного внутрішнього планування схожі на будинки північно-східної Італії і Далматського узбережжя;

г) паннонський (поширений у північній і південно-східній частині Словенії), в якому переважають невеликі одноповерхові, трикамерні глинобитні або дерев'яні хати;

д) проміжний між приморським і альпійським типами.

У минулому для словенців була характерна нероздільна сім'я, але вже у другій половині XIX ст. зустрічались лише окремі її пережитки. Сімейна община (задруга) у словенців, очевидно, зникла ще в часи раннього середньовіччя. Повсюдно була поширена мала сім'я з переважанням патріархальних внутрішньосімейних стосунків. Майно батька спадкував старший син, а якщо синів не було, — то старша донька. Але всі діти до одруження жили у батьківській хаті.

Хоча традиції відзначення календарних свят у словенців не такі сильні, як у сербів і хорватів, але вони постійно відзначали Різдво, “зеленого Юрія”, Іванів день, св. Миколая та ін.

Словесний фольклор найкраще представляють історичні та ліро-епічні балади і романси. Найвідоміші з балад відображають боротьбу з турецькими загарбниками — “Турки перед Дунаєм”, “Ровбар”, “Лавдон”. Серед ліро-епічних творів варто назвати цикл романсів про красуню Віду (“Лепа Віда”), а також пісні “Оженився Янко”, “Майдаленка букет в'язала” та ін.

Босанці (самоназви — *босанці, боснійці, мусулмани*) — етно-конфесійна спільнота, яка за матеріалами перепису 1981 р. самоідентифікувала себе як окремий етнос і нація. У 1987 р. їх налічувалося 2,15 млн чоловік, з них 96% проживали в тодішній Югославії. Понад 78% югославських босанців проживали в Боснії і Герцеговині. При переписі 1953 р. 89% мусульман Югославії було віднесено до невизначених югославів, а 11% назвалися сербами і хорватами. За переписом 1961 р. 842 тис. жителів Боснії і Герцеговини вже оголосили себе належними до босанської (мусульманської) етнічної спільноти, а близько 280 тис. — невизначеними югославами. Нині в Боснії і Герцеговині проживає 4,1 млн чоловік. Всі вони розмовляють сербо-хорватською мовою. З них 44% мусульмани (боснійці, босанці), 32% серби, 17% хорвати.

У центральних областях Боснії і Герцеговини, в околицях Сараєва і Тузли босанці жили компактно, в інших районах — черезсмужжям з сербами і хорватами. Розмовляють босанці екавським та ікавським діалектами штокавської говірки сербської мови, сповідують мусульманство сунітського напрямку.

Територія сучасної Боснії і Герцеговини була заселена слов'янськими племенами ще в VI–VII ст. З другої половини XV ст. і аж

до 1878 р. тут панувала Османська імперія. Зменшення кількості податків на мусульман, їх значно ширші юридичні права та ряд інших факторів зумовили поступову ісламізацію значної частини сербів і частково хорватів. Крім того, сюди переселялися турки, курди, араби та мусульмани з Північного Кавказу. Всі вони поступово мовно слов'янізувались. Коли у XVII ст. Османська імперія почала втрачати свої європейські володіння, то в Боснію і Герцеговину ринули мусульмани з інших областей Балкан. Це посилювало етнічну строкатість Боснії. Окупація Боснії Австрією в 1878 р. викликала масовий відплив мусульман до Туреччини.

Основа культури босанців — давня слов'янська (сербська). На неї нашарувалися господарські і культурно-побутові традиції турків та інших груп мусульман, що селились у межах Боснії і Герцеговини. Найшвидше і найглибше турецькі традиції увійшли в побут міщан і заможних прошарків — нащадків великих землевласників, воїнів, службовців (бегів і агів), що прагнули якомога повніше перейняти турецький стиль життя. Турецька культура залишила глибокий відбиток і в народній культурі селян-мусульман. Найглибше були ісламізовані сімейно-шлюбні відносини. Східні впливи проявляються і в досить значній кількості мовних туркізмів, в архітектурі міст, у будівництві і плануванні житла, в одязі і т.ін.

Землеробство босанців нічим не відрізняється від землеробства сербів і хорватів, але мусульмани вважалися більш майстерними у садівництві і городництві, ніж християни. У горах мусульмани займалися відгінним пастівницьким скотарством. У них сильного розвитку набули ті ремесла, які задовольняли потреби війська: ковальство, зброярство, лимарство і т.ін. Усі мусульмані-ремісники належали до військового стану, при оголошенні війни йшли до війська.

Східні впливи сильно відчувалися у плануванні міст і сіл Боснії та Герцеговини. Це знайшло вияв у таких особливостях, як базари, ремісничі квартали, вузькі криві вулички. Мусульманське село мало скупчене планування, в центрі села стояла мечеть, поруч з нею — цвинтар. Будинки мусульман мали більше кімнат, ніж у християн. У хаті обов'язково були килими, східний посуд, а ліжка відсутні, бо спали на підлозі. У спальні відводили місце для ритуальних обмивань. Багаті будували двоповерхові житла. Нижній поверх господарський, верхній — житловий. Житлову частину обов'язково ділили на дві половини — чоловічу (селамадук) і жіночу (харемдук). Садибу обгороджували глухою загорожею.

Турецький костюм мав вплив на традиційний одяг босанців. Основні елементи традиційного одягу босанців такі ж, як і в сербів. З турецького одягу вони перейняли шаровари, феску, чалму, а жінки — закривання лица чадрою або паранджею при виході на вулицю.

Широко побутувала в босанців східна кухня, зокрема страви з вареної баранини, плов, солодкі каші з сиропами, кава, чай і т.ін.

У громадському і сімейному житті босанців проявляється чимало особливостей. Сімейне життя босанців позначене сильними впливами мусульманства, яке дозволяє багатоженство, вимагає від жінки вести ізольоване життя і т.ін. Але цих вимог дотримувалися лише в багатих родинах. Селяни, ремісники, робітники не практикували багатоженства, жінки працювали в полі, часто не закривали лица на вулиці.

Обряди і звичаї босанців — це складне поєднання слов'янських і мусульманських традицій. Так, весілля зберегло майже всі слов'янські обряди, але саме оформлення шлюбу ведеться за мусульманськими традиціями.

У народній епічній поезії босанці прославляють не слов'янських, а мусульманських героїв, пісні і казки набули виражених “східних” мотивів, а особливою популярністю користуються казки про Ходжу Насреддіна.

Албанці (самоназва *шкіптари*, від слова *шчіп* — “говорити зрозуміло”) — етнос чисельністю в 5 млн чоловік. З них 66% проживають у Албанії, де вони становлять 97% із понад 4,1 млн чол. населення країни. Належать до динарського та балкано-кавказького антропологічного типу індо-середземноморської підраси великої європеїдної раси. Албанська мова належить до окремої групи індоєвропейської сім'ї мов.

Албанці — нащадки давніх іллірійців чи фракійців. На їх культуру мали вплив римське панування (II ст. до н.е.—IV ст. н.е.), слов'янська колонізація VI—VII ст., згодом візантійське панування. В XI ст. поступово йшло злиття місцевих племен, що завершилося утворенням албанської держави — держави арберів. Етнонім *alb* (“гора”) уперше вжив Птолемей у II ст. н.е. У середні віки за країною утвердилася назва Арбанон, у латинських документах — *Albanum*. У XV ст. почала формуватися сучасна етнічна албанська спільнота.

У часи османського панування (кінець XV ст.—1912 р.) турки не так сильно колонізували Албанію, як землі, населені слов'янами. Але в XVII—XVIII ст. вони повели політику жорстокої

дискримінації християн. У цей час християнство було витіснене, албанці стали мусульманами. Етнонім *арбери* почав витіснятися новим — *шкіптари*.

Упродовж другої половини XVIII ст.—першої половини XIX ст. у країні, раніше роз'єднаній на родоплемінні одиниці (фіси) та невеликі територіальні об'єднання (крахіни), сформувалися дві великі етнографічно-політичні області Албанії — Гегія (на півночі) та Тоскрія (на півдні). Протягом XIX ст. склалася тоскська літературна мова. У 60–70-ті роки XIX ст. обидві групи зближувалися, зростала етнічна і національна свідомість албанців. Боротьба за національне визволення привела до утворення в 1912 р. незалежної Албанії.

Традиційне господарство албанців рівнинних районів — орне землеробство з вирощуванням пшениці, жита, ячменю, вівса, рису, кукурудзи, картоплі, цитрусових, тютюну та ін. У горах переважало відгінно-полонинське скотарство з розведенням овець і кіз. Згодом у горах сформувався скотарсько-землеробський тип господарства з вирощуванням кукурудзи і картоплі.

Більшість албанських сіл розміщена на підвищеннях, у сідловинах чи на гірських схилах. Вони оточені орними землями і луками. Нині виділяються три типи сільських поселень. Два з них традиційні: розкидані — в гірських районах; купкові — по всій країні. Третій тип поселень — регульовані, що насаджувалися комуністичними властями при створенні показових кооперативних поселень.

Традиційне житло албанців досить різноманітне. Повсюди в горах поширеним є середземноморський тип двоповерхового кам'яного житла з крутим драниковим дахом. Нижній поверх — хліви і комори, верхній — житлові приміщення. У долинах переважає невелике житло з кам'яними, глинобитними, дощаними чи плетеними і обмащеними глиною стінами. У північній гірській частині Албанії в минулому були поширені триповерхові кам'яні житла-башти (кули) з бійницями. Похилий дах кули настеляли великими кам'яними плитами або черепицею.

Традиційний одяг албанців зберігався до початку XX ст. як в селі, так і у місті. Албанці виготовляли одяг з овечої і козячої вовни, шкур, льону, шовку, бавовни. Народний костюм дуже різноманітний: у 1900 р. етнографи зафіксували понад 140 типів лише жіночого костюма. Всі вони зводяться до двох основних типів: джублета і джуба. Джублет одягали переважно скотарі півночі. Він повністю виготовлений з вовняних тканин. На со-

годні зберігся лише жіночий варіант цього одягу. В одязі переважали білі, чорні і червоні кольори.

Основні елементи чоловічого і жіночого традиційного костюма — біла сорочка прямого крою, верхній плечовий одяг без застібок, широка спідниця, корсаж, рукави і наплічники. Всі елементи одягались окремо і не зшивались між собою. Місця їх з'єднання обшивали торочкою. Костюм типу джуби носило землеробсько-скотарське населення. Джуба поєднувала вовняні тканини з полотняними і шовковими. На полотняну широку сорочку прямого крою з прямими довгими рукавами одягали розстібний одяг типу пальта. Жінки доповнювали його орнаментованим фартухом спереду і прямокутним шматком матерії ззаду. На ноги чоловіки і жінки одягали панчохи або в'язані шкарпетки. Найпоширенішим варіантом чоловічого одягу типу джуби була фустанела (спідничка), поширена у XVIII ст. в усіх областях Албанії. Нижній, дуже широкий край сорочки збирали в багато складок. Згодом поділ сорочки став окремою спідничкою. В жіночому одязі головний убір полотняний, чоловічий убір — біла валяна чи в'язана шапочка. Взуття чоловіків і жінок — постоли.

До Першої світової війни в албанців повсюдно була поширена сільська община, в горах вона мала сліди родової (фіс). Албанський фіс — група людей, які пов'язані спорідненістю і походять від спільного чоловічого предка, — зберігає родову екзогамію. У минулому досить широко побутувала сімейна община. Але загальнопоширеною була мала патріархальна сім'я, в якій жінка повністю залежна від чоловіка.

Святково-обрядові традиції албанців тісно пов'язані з сімейно-родинними стосунками та аграрними культурами. У сімейних та аграрних святах чітко простежуються давні вірування, зокрема культ сонця, вітру, добрих і злих духів тощо.

Багате народне образотворче й уснопоетичне мистецтво. Майже кожен предмет побуту (одяг, посуд, начиння, житло і т.п.) оздоблювався орнаментом. Найвиразніше художні смаки проявлялися у килимарстві, вишивці, художній різьбі по дереву. Великою різноманітністю відзначалися побутові пісні, легенди та пісні героїчного циклу. В героїчних піснях прославляються герої боротьби за незалежність Албанії — Скандерберг та брати-богатири Муйо і Халіль.

Греки (самоназва *еллінас*) — етнос загальною чисельністю 11,7 млн чол., який населяє Грецію і Кіпр. У Греції греки становлять 95,5%. Чисельна грецька діаспора є в США, Канаді, Німе-

ччині. Греки належать до індо-середземноморської підраси великої європеїдної раси, говорять новогрецькою мовою індоєвропейської сім'ї мов, сповідують православ'я.

Етнічну основу сучасних греків являють собою стародавні елліни, які як етнос сформувались ще в I тис. до н.е. з іонійських, ахейських і дорійських племен, що асимілювали більш давнє населення Греції — пеластів (пелгастів). У VIII–VI ст. до н.е. склалася загальноеллінська культурна єдність, поширилась назва *Еллада* та етнонім *еллінес*, що пов'язані з назвою окремої області у Фессалії. Етнонім *греки*, очевидно, належить до назви одного з племен північної Греції. Цю назву перейняли римляни від переселенців з м. Грайї, і згодом усіх еллінів почали називати греками. У часи еллінізму (III ст. н.е.) сформувалася загальногрецька мова койне, що витіснила діалекти.

У середні віки греки становили етнічне ядро Візантії, але офіційно називали себе ромеями (римлянами). Поступово вони асимілювали значні етнічні масиви фракійців, іллірійців, кельтів, слов'ян, романомовних скотарів Балкан. У XIV–XV ст. Візантію завоювали турки-османи. Наприкінці XVIII ст. у Греції починається культурно-просвітницький рух, перші кроки до національного відродження. У 1830 р. було визнано незалежність Греції.

Незважаючи на етнокультурну однорідність, у греків виділяються окремі субетноси та етнографічні групи. До грецьких субетносів відносимо греків-кіпріотів, греків-мусульман північної Фракії та о. Родос, греків-каракачан (саракачан), яких у Греції і на Балканах називають волохами, бо ті займаються кочовим скотарством у гірських районах Фессалії, Македонії, Епіру, Пелопоннесу. До етнографічних груп належать греки невеликих островів, які зберегли архаїчні риси традиційно-побутової культури, не зазнали помітних турецьких впливів, але не мають прийнятих самоназв і локальної самосвідомості.

Основне традиційне заняття греків — орне землеробство на невеликих терасах, що розкидані на пагорбах та схилах гір. Здавна греки зайняті у вирощуванні фруктів і виноградарстві. Греція була батьківщиною винограду і маслинових культур. Основні райони виноградарства — Пелопоннес, Крит, Корфу, Кіпр та майже всі острови Егейського моря. Низовини Криту, Кіпру, Пелопоннесу займають апельсиніві, лимонні, оливкові сади та виноградники. Зернові культури сіють лише на обернених у бік моря високогірних схилах та у міжгірських котловинах.

Поруч із землеробством важливу роль відіграло м'ясо-вовняне скотарство відгінно-перегінного типу. Влітку овець і кіз,

ВРХ випасали на гірських випасах (полонинах), під зиму — в гірських долинах. Тепер поширюється стійлове зимове утримання худоби.

На узбережжі та на островах важливу роль відігравали рибацтво, добування молюсків і губки. Важливими заняттями для греків завжди були прядіння і ткацтво, гончарство, килимарство, вишивання, ковальство, зброярство, обробка каменю і дерева, кораблебудування і т.ін.

Гірські ландшафти материкової і острівної Греції значною мірою вплинули на планування міст і сіл, у яких будинки скупчені на схилах гір. Вузькі вулиці на схилах часто переходять у сходи. Села нерідко прилягають аж до самого гребеня гори. Типи сільського житла греків різноманітні. Більшість із селянських будов — одноповерхові, вікна і двері в них обернені в сонячний бік. У холодну пору житло зігрівали жаровнею. Їжу готували на відкритому вогнищі з димарем або на дворовій печі.

На Пелопоннесі і на островах та Фессалії поширений левантійський тип житла з каменю, вальків і глинобитний з плоским чи куполоподібним дахом. Внутрішні стіни між кімнатами виплітали з лози і обмащували глиною. Але у більшості районів Греції поширений середземноморський тип двоповерхового житла з необробленого каменю. Стіни з обох боків штукатурять і білять, дах настеляють черепицею. Перший поверх житла — це хліви і комори, другий — житлові приміщення. У горах часто одноповерхову однокімнатну хату роблять з необтесаного каменю, дах настеляють гілками і соломою, стіни обмащують глиною і білять. На півночі Греції зустрічається паннонський тип житла, в якому хата і господарські будівлі розміщені в один ряд під одним дахом.

Традиційний одяг зустрічається дуже рідко. У минулому існувало багато варіантів традиційного одягу. Жінки носили сорочку тунікоподібного крою з широкими рукавами. Вишитий подол сорочки завжди виглядав з-під довгої широкої спідниці, на спідницю пов'язували фартух. Поверх сорочки одягали барвисту безрукавку чи коротку вовняну курточку. Жінки підперізували талію широким вишиваним поясом із срібними пряжками. На голові носили вишивану феску, а з другої половини ХІХ ст. — хустку. Взували черевики на шкіряній підошві з полотняним або шовковим верхом. З кінця ХІХ ст. традиційний комплекс одягу був замінений довгим платтям.

Чоловічий костюм також мав багато варіантів. У комплект одягу входила коротка, вище колін фустанела — широка (до 100

клинів) біла спідничка. На сорочку одягали коротку оздоблену жилетку. Поясний одяг чоловіків — чорні або білі широкі до колін і вузькі нижче колін штани. Зверху носили коротку куртку з золотим галуном та імітованими рукавами. Ці куртки увійшли в комплекс одягу грецької національної гвардії. Голову пов'язували хусткою або одягали широкополий капелюх.

У харчуванні греків переважає рослинна їжа, а найпоширеніша і улюблена їжа — страви з квасолі, що заправляються лимоном, оливковим маслом, часником, петрушкою; голубці з фаршем із помідорів, баклажанів, перцю, кабачків, що загортаються у виноградне листя (долма); різноманітні рагу з баклажанів, картоплі, помідорів, стручкової квасолі, гороху, солодкого перцю. Крім того, греки споживають у їжу молоко, сир, каші з пшеничної крупи, рисові супи, турецькі плови і т.ін.

У малій патріархальній сім'ї греків донині помітне підлегле становище жінки, яка зайнята переважно в домашньому господарстві. У горців-скотарів жінка була вільніша, бо чоловік багато часу проводив поза домом. З календарних свят найкраще збереглися Великдень, новорічні календи (коляда), Масляна. Усна народна творчість греків дуже багата. У народних піснях виділяються богатирські, історичні, побутові, ліричні та ін. Богатирські пісні виникли у візантійську епоху. В них оспівана боротьба з арабськими завойовниками, з лицарями-хрестоносцями. Справжньою гордістю сучасних греків є архітектурні та історичні пам'ятки давньої і середньовічної Греції.

Італійці (самоназва *италіано*) — етнос чисельністю 65,4 млн чол., з них майже 89% проживають в Італії, населення якої у 2003 р. становило 57,4 млн чол. Решта — поза її межами. Найбільша діаспора в США (5 млн чол.), Аргентині (1,3 млн чол.), Франції (1,1 млн чол.), Канаді (750 тис. чол.), Німеччині (600 тис. чол.) і т.п. Італійці належать до індо-середземноморської підраси великої європеїдної раси, італійська мова належить до романської групи індоєвропейської сім'ї, сповідують католицизм.

Етногенез італійців дуже складний. Їх найдавнішою етнічною основою були італійські племена (італики). Серед них провідну роль відіграли племена латинян, які заснували м. Рим. У VI—II ст. до н.е. вони підкорили етноси цілого Апеннінського півострова. Вже в I—II ст. н.е. все населення півострова розмовляло народною латиною. Сусідні етноси всіх латиномовних жителів півострова називали римлянами. Саме в цей час почав поширюватися топонім Італія, що стосувався лише тих земель півострова, які лежать південніше від південних відрогів Альп.

З перших століть нашої ери романізоване населення постійно змішувалося з рабами різного етнічного походження. У 476 р. Римська імперія впала під ударами германських племен. Безперервним потоком завойовники йшли на Апенніни і залишалися тут. У V ст. тут осіли вестготи, вандали, остготи, лангобарди та ін. У VI–XI ст. окремими областями Італії володіли візантійці, іншими — франки, нормани, араби. У цей час постійно йшло змішання романомовного населення із завойовниками. Саме в результаті змішання цих різноетнічних груп населення, їх романізації, йшло формування італійського етносу і мови. Завойовники зберігали лише політичну владу, але мовно і культурно-побутово романізувались. Уже на X ст. припадають перші літературні пам'ятки, що були написані народною латиною (італійською мовою), яка увібрала багато слів із мов завойовників.

На XI–XIII ст. припадає етнокультурна консолідація італійської етнічної спільноти. Епоха відродження і розвиток у XIII–XIV ст. латинської мови на основі тосканського діалекту привели до формування італійської літературної мови. Але процес консолідації італійського етносу затримувався через політичну роздрібненість, культурно-побутові та діалектні відмінності між населенням окремих областей. Ці та інші фактори спричинили формування цілого ряду італійських субетносів, серед яких найвідоміші венеціанці, лігурійці, калабрійці, ломбардійці, п'ємонтці, тосканці, сицилійці, сардинці. Величезну роль в об'єднанні Італії відіграв похід (1860) Джузеппе Гарібальді з “тисячею” добровольців з усіх італійських земель. У 1861 р. було утворене Італійське королівство, а в 1871 р., після приєднання Риму і ліквідації світської влади папи, завершено об'єднання Італії.

Основне традиційне заняття італійців — багатогалузеве орне землеробство з вирощуванням зернових, коренеплідних, розвинутим садівництвом, виноградарством, а в горах — відгінним і вигінним скотарством з розведенням овець, кіз та ВРХ.

Більшість італійців проживають у містах, що зберігають традиційну забудову. Сільські поселення також мають традиційну забудову. На півдні Італії переважають великі скупчені села на пагорбах. Вони часто обнесені кам'яними стінами. На півночі трапляються села розкиданої забудови, а в альпійських районах — великі багатодвірні компактні села. По всій країні поширені малодвірні поселення на 5–10 будинків, що нагадують хутори.

Основний матеріал для спорудження житла — камінь. В Італії відомо кілька типів традиційного сільського житла:

а) левантійський — кам'яний багатокімнатний будинок, в якому кожна кімната має свій дах;

б) середземноморський — двоповерховий кам'яний будинок, нижній поверх якого займають господарські будівлі, а верхній — житлові;

в) альпійський (на півночі Італії) — велика дво-, триповерхова кам'яна будівля (інколи другий і третій поверхи дерев'яні), вздовж верхнього поверху якої тягнеться галерея;

г) венеціанський — витягнута в плані двоповерхова будова з портиками вздовж однієї з довгих стін;

д) корте (центральні райони) — житло-садиба давньоримських часів, в якій житлові і господарські будівлі утворюють замкнутий двір;

е) апулійське тулі — архаїчне кругле житло з каменю, що побутує лише в пастухів на гірських випасах.

У сільському житлі опалювалася лише кухня, житлові кімнати зігрівали переносними жаровнями. Лише в окремих альпійських районах житлові кімнати опалювали грубками.

Традиційний костюм вийшов з ужитку ще в ХІХ ст. Лише в гірських районах Сицилії і Сардинії його одягають у дні народних свят.

Італійці славляться своєю кухнею, в якій переважають страви з муки, овочів і фруктів. Сніданок італійців легкий — сир з хлібом, кава, молоко. Обід складається з перших страв (супи), других страв (м'ясо чи риба), десерту (фрукти, вино). Вечеря така ж, як і обід. Майже кожен із субетносів та історичних областей славиться певною стравою: п'ємонтці — квадратними пельменями, начиненими фаршем з телятини і овочів; лігурійці — великими млинцями із сочевичного борошна; тосканці — біфштексами по-флорентійськи; римляни — смаженими поросятами і ковбасами; неаполітанці — піццою і т.д. Найбільш поширеною стравою є паста (різні сорти макаронів) з соусами, маслом, сиром. Селяни споживають багато квасолі, бобів, картоплі та інших овочів. Хліб — переважно пшеничний, лише на півночі Італії він замінювався густою кулешою (полентою) з кукурудзяної муки.

В Італії повсюдного поширення набула мала дво-трипоколінна сім'я. Шлюб упродовж багатьох віків у італійців нерозривний. Подружжя не могло розлучитись, але могло перейти до роздільного проживання. При цьому не можна було повторно одружитись.

Італійці святкують багато календарних свят: Різдво, Великдень, день св. Джованні, весняні карнавали. Італія — батьків-

щина карнавалів. Добре зберегли італійці свої традиційні пісні: на північному заході поширені епічно-ліричні канцоли, на північному сході — ліричні віллотти, в Кампанії — ліричні сторнели, у Венеції — повільні баркароли, на півдні — ліричні віршовані страмботті, що поширилися із Сицилії, і т.п.

Іспанці (самоназва *еспаньйолес*) — етнос чисельністю понад 30 млн чол., з них 91% проживає в Іспанії, де вони становлять лише 70% із 41 млн чол. всього населення. Належать до індо-середземноморської підраси великої європеїдної раси, а мова — до романської групи індоєвропейської сім'ї мов, сповідують католицизм. Перша літературна пам'ятка іспанською (кастильською) мовою датується 1140 р. ("Пісня про Сіда").

Етнічну основу іспанців склали племена іберів, які змішалися з племенами кельтів у I тис. до н.е. Римляни за час свого панування на Піренейському півострові (II ст. до н.е.—V ст. н.е.) романізували місцеве населення. Тут склався місцевий варіант народної латини, на її основі сформувалася згодом іберороманська мова. Племена васконів, гоальегів, астурійців та кантабрійців асимілювалися значно повільніше. У 400 р. населення римських провінцій Піренейського півострова прийняло християнство. У V ст. Іспанію захопили германські племена свевів, вандалів, вестготів та сарматське плем'я аланів. Вестготи витіснили з країни всі інші германські племена. Схеви зосередилися на північно-західному узбережжі півострова і створили Схевське королівство. У VI ст. вестготи об'єднали в одну державу майже весь півострів, але вони становили лише 3–4% населення країни і тому швидко романізувалися. З них сформувалася майбутня іспанська знать.

У 711 р. на півострів вторглися арабські завойовники, які захопили значні території Іспанії. У час відвоювання захоплених арабами земель (VIII–XV ст.) дрібні феодальні держави були об'єднані в одну — Іспанію. Її початки були закладені об'єднанням у 1479 р. Кастилії й Арагону. У добу географічних відкриттів частина іспанців переселилася до Америки і визначила етнолінгвістичну належність сучасних романомовних етносів Латинської Америки.

Особливості історичного та господарсько-культурного розвитку спричинили формування в іспанців окремих етнографічних зон та субетносів. Серед субетносів найвідоміші андалузці, арагонці, вакейрос, п'есос, марагатос та інші. У 1983 р. всім історичним областям Іспанії було надано права земельних автономій.

Основне традиційне заняття — орне, в тому числі поливне, землеробство. Зернові культури (пшеницю) вирощують у райо-

нах Месети, Арагона і Андалузії. У північно-східних районах вирощують кукурудзу, жито і картоплю, у північних районах — бобові. По всій країні розвинуте виноградарство і садівництво, уздовж узбережжя переважає вирощування цитрусових. Важливу роль у господарському житті іспанців відіграло скотарство, в тому числі відгінне, з розведенням овець, кіз, корів, свиней і биків для кориди. Уздовж морського узбережжя і островів найбільш поширене рибальство.

З домашніх промислів та художніх ремесел в іспанців найбільшого розвитку набули кераміка, різьба по дереву, художнє ковальство, вишивання, плетення і ткацтво, виробництво художніх скляних виробів і т.ін.

Форми сільських поселень дуже різноманітні: однодвірні хутори, розсіяні вуличні невеликі села (Галасія, Аструїя, Сантадер, Каталонія), великі села купкової забудови (Нова і Стара Кастилія, Естремадура) та великі села з фортецями, засновані ще в часи реконкісти.

Дуже різноманітне сільське житло іспанців. У ньому виділяється кілька типів:

а) каталонський хутір (схожий до середземноморського типу житла) — капітальна двоповерхова споруда з каменю і дерева зі штукатуреними та побіленими стінами і високими вхідними воротами;

б) альпійський тип (в горах Піренеїв) — велика дво-, триповерхова будова з кам'яними чи дерев'яними стінами і високим дахом, критим черепицею або шифером. Перший поверх займає господарські, а другий — житлові приміщення;

в) патіо Андалузії — одноповерхові кам'яні, глинобитні, валькові чи цегляні споруди із замкнутим двориком, який утворюють житло і господарські будівлі. У житлі кухні немає. Її замінює відкрите вогнище у дворику. Споруда з двосхилим черепичним дахом, старанно поштукатуреними і побіленими стінами має вставні металеві решітки на вікнах;

г) астурійсько-галасійський тип — двоповерхове кам'яне житло, в якому кам'яні стіни другого поверху споруджуються в дерев'яному каркасі. На першому поверсі розміщують кухню і господарські будівлі, на другому — житлові кімнати;

д) пальянсо — кам'яні круглі чи овальні житла з солом'яним дахом північного заходу Іспанії;

е) печерне і напівземлянкове житло гірських районів південної Андалузії.

Традиційний одяг іспанців мав величезну кількість варіантів, але на сьогодні збереглися лише його окремі елементи. Чоловічий одяг складався з вузьких, довгих до колін (на півночі Іспанії та Мурсії) чи широких коротких (в Андалузії) штанив, що одягались з панчохами, білої розстібної сорочки з відкидним коміром, жилетки, покривала, полотняного пояса, плаща чи пледа, шапочки з двома загостреними кінцями, фетрового або солом'яного широкополого капелюха чи берета. Взували плетені зі шкіри чи еспарго (волокнистий матеріал з іспанської ковили) тапочки, у вологу погоду на них взували видовбані дерев'яні черевики.

Багата і своєрідна народна кухня іспанців, у якій переважають смажене і тушковане свиняче м'ясо і сало, гострі приправи з томатів, цибулі, часнику, червоного перцю, овочі та фрукти. Популярністю користується сильно підсмажений омлет з картоплею і овочами. В Андалузії споживають багато риби, а на південному сході країни готують багато страв із рису. З напоїв найпопулярніші в іспанців чай і кава, молоко, лимонні і апельсинові прохолодні напої, на півночі країни — яблучні сидри.

Становище жінки в сім'ї виявляє чимало регіональних відмінностей. Так, в Астурії, Кантабрії і Арагоні жінки беруть участь у всіх роботах та у сімейних справах нарівні з чоловіками. В Леоні жінки працюють на полі, а чоловіки займаються домашніми роботами. На півдні країни жінки ведуть замкнуте домашнє життя, повністю залежні від чоловіків.

Для громадського побуту іспанців характерне дотримання традицій католицької церкви. Кожне село і місто мають свого святого покровителя, день якого пишню відзначають. Поширені також весняні свята з карнавалами і коридою, театральними виставами. В усній народній творчості іспанців переважають романси лірико-епічного змісту, з танців особливою популярністю користується андалузський фламенко, чоловічі групові танці з імітацією бою і т.ін.

Каталонці (самоназва *каталанс*) — етнос Іспанії чисельністю 7,85 млн чол., з яких 92,3% проживають в Іспанії. До каталонців також відносять каталонізоване населення Арагона, Валенсії, Балеарських і Пітіуських островів. Каталонська самосвідомість розвинена в інтелігенції, а основна маса населення іспанізована. У них виділяється субетнос шуетас (о. Майорка) — нащадки хрещених у середні віки євреїв, що збереглися завдяки виключній ендегамії. Каталонці належать до індо-середземноморської підраси великої європеїдної раси, мова — до романської гілки індоєвропейської сім'ї мов, сповідують католицизм.

Предки каталонців — іберійські племена, що зазнали значних кельтських, фінікійських і грецьких впливів. У часи римського панування вони були романізовані. У формуванні каталонців взяли участь також франки, які у VIII ст. завоювали Каталонію. У XII ст. більша частина Каталонії увійшла до складу Арагонського королівства, у XV ст. — до складу Іспанії. На XVIII ст. каталонська мова була повністю витіснена з офіційного життя. З 40-х років XIX ст. посилювався національний рух, сформувалася літературна мова. У 1977 р. Каталонія домоглась автономії.

Основне традиційне заняття каталонців — орне землеробство фермерського типу, м'ясо-молочне тваринництво, виноградарство, садівництво, рибальство, промисли і ремесла.

Традиційне житло (баррака) — прямокутна одноповерхова будівля з високим очеретяним дахом, плетеними, обмащеними глиною і побіленими стінами — збереглося лише у Валенсії.

Окремі елементи традиційного одягу стали національними символами: чоловічий головний убір у вигляді фіолетової (червоної) шапочки-ковпака з широким кінцем. У Валенсії і на Балеарських островах чоловіки одягали хустки, що зав'язувалися на потилиці або збоку, солом'яний чи фетровий капелюх. Жіночий традиційний одяг складався з короткої сукні, фартуха, блузки з короткими рукавами, зав'язаної на грудах шалі.

Традиційні страви: локшина з бульйоном, в якому варилося м'ясо, квасоля і картопля; рис з м'ясом, рибою, овочами чи фруктами.

Релігійний центр Каталонії — стародавній монастир Монсеррат. На думку каталонців, його відвідини свідчать про вірність ідеям національної самобутності. Тут влаштовуються всі найбільші культурні заходи, які проводяться каталонською мовою.

Галасійці (самоназва *галегос*) — етнос, який населяє історичну область Галасію в Іспанії. Загальна кількість галасійців — 4,12 млн чол., з них 76% (3,12 млн чол.) проживають в Іспанії. Належать до індо-середземноморської підраси великої європеїдної раси, а мова — до романської групи індоєвропейської сім'ї мов, сповідують католицизм.

Предки галасійців — племена галаїків, кельтів та естримнів. Галаїки були близькі до лузитан, але романізовані у перші століття н.е. У середні віки Галасію приєднали до Кастилії. Іспанізація привела до перетворення галасійської мови в другорядну вже на XV ст. Лише з середини XIX ст. почалося відродження культури галасійців. У 1981 р. Галасія одержала автономію.

Основні традиційні заняття галасійців — орне землеробство на невеликих ділянках, а у прибережних районах — рибальство. Галасійці мають багато спільних рис із культурою північних іспанців і португальців. Для них характерні невеликі поселення і хутори, кастильсько-галасійське житло та своєрідне житло пальясо — кругла кам'яна однокімнатна будівля з конічним соломяним дахом. В одязі галасійців переважають чорні кольори. Жіночий одяг складається з довгої спідниці, кофти з корсажем і накидки, а чоловічий одяг — з вузьких або широких полотняних штанів до колін, сорочки, жилетки і куртки. У дощ одягали солом'яний плащ (коросу), взували дерев'яні черевики.

У фольклорі галасійців відчутні кельтські впливи, в музиці переважає хоровий спів у супроводі кози (волинки), ріжків і бубнів.

Баски (самоназва *еускалдунак*) — етнос, який проживає в іспанських провінціях Біскайя, Гіпускоа, Алава, Наварра та у французькому департаменті Піренеї. За приблизними даними, в Іспанії проживає 1,8 млн басків, у Франції — 150 тис., у різних країнах Америки — понад 160 тис. басків. Належать до індо-середземноморської підраси великої європеїдної раси, мова — ізольована, сповідують католицизм.

Історичні предки басків — племена васків, вардулів, каристів та інших. Вони встояли проти романізації в часи панування Римської імперії. Від королів баски одержали колективне дворянство, тому не були закріпачені. Іспанський король для них був лише сеньйором. Управління землями здійснювали виборні Генеральні хунти. Засновані кастильцями міста стали центрами іспанізації басків. Наприкінці XIX ст. сформувався національно-культурний, а згодом і політичний рух басків. Іспанізація настільки глибоко охопила Басконію, що на середину XX ст. лише 20–25% басків володіли рідною мовою. Протягом 60–70-х років масово почали відкриватися приватні школи навчання баскської мови, розпочато випуски газет, а в 1983 р. Країна Басків та Наварра одержали автономний статус.

Традиційне заняття басків — м'ясо-молочне скотарство відгінного і вигінного типу та виноградарство. Для них характерне малоземелля, бо умови гірських ландшафтів не давали можливості створити великі поля. Маєток батьків спадкував лише один із дітей: старший син чи дочка, або той із дітей, кого обирали батьки. Решта дітей могла залишатись удома без права мати власну сім'ю, емігрувати чи піти в прийми. Часто кам'яні будинки басків стоять віки, мають свої імена і стали символами родів.

У басків переважав розсіяний тип поселень, тобто хутірський. Будинок — масивну дво-триповерхову споруду — повністю чи частково будували з каменю. Стіни ззовні часто білили та оздоблювали балконами, критими галереями, карнизами. Дво-схилий дах настеляли шифером або черепицею.

Традиційний одяг басків має багато варіантів. Жіночий традиційний одяг складався з білої сорочки з довгими рукавами, короткої чорної куртки на шнурівках із золотими і срібними прошивками (у дівчат — корсажів), голубої спідниці, обшитої торочкою мантії, на голову пов'язували два шовкові банти, стрічки у волосся. Чоловічий одяг складався з сорочки, чорних вузьких до колін штанів, жилетки, розстібної куртки на гудзиковій застібці, широкого пояса, білої накидки на плечі, чорних коротких шкарпеток, берета чи капелюха. Чоловіки і жінки взували черевики з пряжками.

Традиційна кухня басків представлена пшеничним і кукурудзяним хлібом, молоком, сиром, свинячим м'ясом, приправленими перцем овочевими супами, яблучними сидрами.

Баски здавна славляться колективними чоловічими танцями, що зберігають сліди давніх бойових танців, спортивними іграми у м'яч, турнірами співців-імпровізаторів.

Португальці (самоназва *португезеш*) — етнос чисельністю 13,5 млн чол., з яких 76% проживають у Португалії, де вони становлять 99% із понад 10 млн чол. усього населення. Належать до індо-середземноморської великої європеїдної раси, мова належить до романської групи індоєвропейської сім'ї мов, сповідують католицизм, є серед них групи протестантів.

Основу португальського етносу становить іберійське плем'я лузитанів, від яких пішла давня назва країни — Лузитанія. У другій половині I тис. до н.е. в межі нинішньої Португалії проникли кельти, які залишили певний етнокультурний відбиток. Протягом II ст. до н.е.—V ст. н.е. країна входила до складу Римської імперії як провінція Лузитанія. Цим пануванням зумовлена мовна і культурна романізація місцевого населення. У V ст. Португалію завоювали германські племена свевів, які створили власне королівство. Але наприкінці V ст. свевів з країни витіснили вестготи, які доволі швидко були асимільовані місцевим романомовним населенням.

Значний вплив на португальську мову і культуру мали іспанці та араби. Останні панували над країною упродовж VIII—XIII ст. Для боротьби з арабами у 1095 р. король Леону створив окреме графство під назвою Портукале (за назвою міста на р. Дору, з

якого виникла давня столиця країни м. Порто). У XII ст. (1143 р.) утворилася незалежна Португалія, яку визнали король Леону та сусідні країни. Це прискорило процеси політичної консолідації країни, а участь населення в реконквісті прискорила процеси формування нового романо-мовного етносу, основних елементів його нової традиційної культури. Після закінчення реконквісти всі селяни зберегли свою особисту свободу.

Традиційне заняття португальців — орне землеробство, в якому переважає вирощування пшениці (провінція Алентежу) та кукурудзи на північному заході країни. Важливу роль відіграє виноградарство і садівництво з вирощуванням оливкового дерева. Скотарство відіграє допоміжну роль. Воно зосереджене на північному заході країни, де практикується відгінне полонинське вівчарство, розведення ВРХ та свиней. У центральній і південній частинах країни розвинуте також лісове господарство, зокрема вирощування пробкового дуба.

Відмінності між північними і південними районами країни проявляються у формі сільських поселень та житла. На півночі переважають хутори і невеликі купкові села. Будинки — двоповерхові споруди сухої кам'яної кладки, дах яких настеляли соломою або черепицею. Нижній поверх — хліви для худоби і господарські приміщення, верхній — житлові кімнати. На півдні країни переважають великі села вуличної забудови з одноповерховими глинобитними побіленими хатами. Житлові і господарські будівлі в садибі розміщуються в один ряд під спільним дахом. Хлівів тут немає, бо місцеві селяни не розводять худоби та домашньої птиці. На крайньому півдні Португалії зустрічаються невеликі купкові села з глинобитними побіленими хатами у формі куба під черепицею.

Традиційний одяг вийшов з ужитку. Жіночий комплекс — це біла блузка з довгими рукавами, широка смугаста чи картата спідниця, фартух, корсаж чи болеро, накидка на плечі, хустка, черевки на дерев'яній підосві без підборів. У комплекс чоловічого одягу входили сорочка, короткі до колін штани, панчохи, жилетка, широкий пояс, широкий коричневий плащ з капюшоном, широкополий капелюх (сомбрейра), на півдні країни — ковпак.

Селянська сім'я португальців складається з двох-трьох поколінь. Жінка в сім'ї займає підлегле становище. У горах зберігаються ще окремі з традицій общинного колективізму у вигляді спільного будівництва мостів, взаємодопомоги при польових роботах, сільській ендогамії, почерговому виконанні обов'язків голови села главами сімей і т.ін.

Святково-обрядова культура португальців уплетена в католицький церковний календар. Найбільшими зимовим святом є Різдва, поширені торжества у дні святих покровителів міст. Під час свят влаштовують фейєрверки, карнавали, гуляння, бої биків і т.ін.

Народний музичний фольклор характерний своєю мелодикою. Пісні (косанти) цікаві тим, що після кожного куплета повторюється приспів, а в піснях про нерозділене кохання переважають протяжні північноафриканські (мавританські) мелодії.

ПІСЛЯМОВА

Стежачи за викладом матеріалу в навчальному посібнику, можна помітити чимало нових підходів у тлумаченні природи етносу та його ознак і рис, у розумінні сутності етнічності, етногенезу, етнічної історії, мозаїчності етносів і т.ін. Очевидно, деякі підходи і тлумачення можуть видаватися спірними, але якщо посібник змушує замислитися над природою і сутністю етносу та його культурно-побутовими традиціями, то він виконує своє призначення.

Вивчення етнології як самостійної наукової дисципліни вимагає масштабного ознайомлення і засвоєння матеріалів з етногенезу, етнічної історії, господарсько-культурних і побутових традицій, ментальності, поведінкових і культурних стереотипів конкретних етносів. Ознайомлення з ними відбувається шляхом виділення відмінних рис кожного конкретного етносу у порівнянні їх з властивостями власного етносу.

У советській історіографії теорія етносу, етнічності та етногенезу були втиснуті у сформовану К.Марксом теорію історичного матеріалізму. Економічні закони оголошувалися всеохоплюючими, переносились як на історію людського суспільства (соціуму), так і на всі форми етнічного буття людства. Більшість нинішніх дослідників вважають, що економічні і соціальні аспекти існування людського суспільства не слід абсолютизувати і отожднювати з людством, якому властиве розмаїття виявів буття у формі етносів. Це дає підстави твердити, що пізнати людство можна лише через пізнання сутності природи етносів, їх етногенезу та етнічної культури. Кожен етнос має свої особливості етногенезу та історичного буття. Тому не можна зрозуміти і пізнати культуру одного етносу через культурно-побутові традиції іншого.

У навчальному посібнику ми прагнули дати опис буття, становлення етносів та їх культурно-побутових традицій, тобто дати уявлення про певну загальну сукупність

етнічності у поєднанні з соціальними процесами кожного конкретного етносу. Тому ментальність, морально-етичні і поведінкові стереотипи та культурно-побутові традиції етносів розглядалися в історичному часі. Позачасове визначення етносів як збиральницько-мисливських, мисливсько-риболовецьких, скотарських, мотично-землеробських, хліборобських, індустріальних, управлінських і т.п. є хибним, бо в історичному часі вони можуть пройти всі названі форми господарського і соціального розвитку.

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

- АБОРИГЕНИ** (лат. *aborigines* < *ab origene* — від початку) — первинні, корінні жителі країни або місцевості, які живуть в ній з давніх-давен.
- АВТОСТЕРЕОТИПИ** — усталені уявлення етносу про свої особливості.
- АВТОХТОНИ** (гр. *autochtones*) — корінні мешканці, місцеві жителі країни чи території.
- АВУНКУЛАТ** (лат. *avunculus* — дядько по матері, вуйко) — сукупність сімейно-родинних і суспільних відносин, яка передбачає близькі стосунки між дядьком (вуйком) і племінником.
- АДАПТАЦІЯ ЕТНІЧНА** (лат. *ad apto* — пристосовувати) — пристосування етнічних груп до природного і соціального середовища їх проживання.
- АКУЛЬТУРАЦІЯ** (лат. *a* — заперечна частка; *cultura* — вирощування) — процес набуття етносом форм культури іншого, що відбувається в результаті їх спілкування.
- АЛЬПАКА** (ісп. *alpaca*) — гірська коза в Андах.
- АЛЬТРУІЗМ** (фр. *altruisme, alter* — інший) — безкорислива турбота про благо інших, готовність жертвувати заради інших своїми особистими інтересами.
- АМУЛЕТ** (лат. *amuletum* — ладанка, привісок) — предмет, що його носять на тілі як оберіг від хвороб, ран, злого ока і ворожого чародійства.
- АНІМІЗМ** (лат. *anima* — душа) — релігійні уявлення про духів і душу, наділення душою всіх речей, сил і явищ природи.
- АРЕАЛ ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ** (лат. *area* — простір, зона) — географічна місцевість (область), де етноси культурно засвоюють простір і проявляють себе як цивілізовані суб'єкти історії.
- АРХЕТИП** (гр. *archaios* — давній, стародавній; гр. *typos* — відбиток) — неусвідомлювана базова схема уявлень, властива всім людям незалежно від їх етнічної належності, мови, культурних традицій і т.п.
- АСИМІЛЯЦІЯ** (лат. *assimilatio* — уподібнення, ототожнення) — поглинання, розчинення самостійного етносу чи певної його частини у середовищі іншого.
- БАТАТ** (ісп. *batata*) — борошніста солодка картопля, яку вирощують у тропіках і субтропіках.
- БАТЬКІВЩИНА** — місце, де лежить родинне гніздо, родинний весвіт (хата, садиба, село, місто, край, країна), що зберігає генетичну міжпоколінну спорідненість людини з її предками У ширшому розумінні — це родинне гніздо всього етносу, який сприймається як велика родина, що проживає на землі своїх предків.
- БЕТЕЛЬ** (порт. *betel*) — рослина, пряне і пекуче на смак листя якої вживали як жуйку.
- БІЗОН** (лат. *bison*) — дикий бик, що зберігся в заповідниках Північної Америки.

БІЛАТЕРАЛЬНІСТЬ (лат. *bi* — *подвійний*, *двоякий* та *lateralis* — *бічний*) — двостороннє визначення спорідненості одночасно (по батьківській і материнській лініях).

БІЛІНГВІЗМ (лат. *bi* — *подвійний*, *двоякий* та *lingua* — *мова*) — двомовність.

БІЛІНІЙНІСТЬ (лат. *bi* — *подвійний*, *двоякий* та *linea* — *лінія*) — одночасне визначення спорідненості по батьківській і материнській лініях.

БІЛОКАЛЬНІСТЬ (лат. *bi* — *подвійний*, *двоякий* та *localis* — *місцевий*) — почергове проживання шлюбної пари то в сім'ї (роді) чоловіка, то в сім'ї (роді) жінки.

БІОСФЕРА (біо ... + гр. *sphaira* — *куля*) — дослівно "область життя", область поширення життя на земній кулі, біомаса всіх живих істот та продукти їхньої життєдіяльності.

БОГАРНЕ ЗЕМЛЕРОБСТВО (від тадж. *бахор*, перс. *бехар* — *весна*) — неполивне орне землеробство в районі зрошення.

БОЛЕРО (ісп. *Bolero*) — 1) частина іспанського народного вбрання (безрукавка); 2) іспанський народний танець, що супроводжується співом і звуками кастаньєт.

БУМЕРАНГ (австрал., англ. *boomerang*) — металева бойова і мисливська зброя у вигляді зігнутої загостреної плоскої дерев'яної палиці. Застосовувався в стародавньому Єгипті, Індії, Південно-Східній Азії. У австралійських племен поширений повертальний бумеранг, який повертається назад до місця, звідки його метнули.

ВЕДИ (санскр. *veda* — *знання*) — чотири священні книги стародавньої Індії.

ВЕДИЗМ — найдавніша релігія Індії, з якої розвинувся брахманізм.

ВІГВАМ (індіан.) — житло індіанців Північної Америки.

ВІРІЛОКАЛЬНІСТЬ (лат. *vir* — *чоловік*, *муж* та *localis* — *місцевий*) — шлюбне поселення жінки в чоловіка (в його сім'ї чи роді).

ВІРУВАННЯ — окремі або відносно систематизовані уявлення, що вдображають віру людини в існування надприродних сил та істот, їх вплив на людську долю.

ВУАЛЬ (фр. *voile*) — прозора тонка сітка, що закриває лице.

ГЕНЕАЛОГІЯ (гр. *genealogia*) — 1) родовід, історія роду, родовідний запис; 2) допоміжна історична дисципліна, що вивчає родовід.

ГЕНЕЗИС (гр. *genesis*) — походження, виникнення, процес утворення.

ГЕНОТЕЇЗМ (гр. *hen*, *henos* — *один*, *одно* та *theos* — *бог*) — форма політеїзму, коли серед багатьох божеств виділяється один головний бог.

ГЕНОТИП (гр. *genos* — *рід*, *походження* + *typos* — *відбиток*) — спадкова основа організму.

ГЕНОЦИД (гр. *genos* — *рід*, *походження* + лат. *caedere* — *вбивати*) — винищення окремих груп населення або етносів із расових, релігійних, національних чи інших мотивів.

ГЕТЕРОГЕННА ОБЩИНА (гр. *heteros* — *інший*, *різномірний*) — неоднорідна за складом община.

ГЕТТО (італ. *ghetto* — *частина міста*) — частина території міста, відведена для примусового поселення певної расової, релігійної або етнічної групи населення; район міста, де оселяються певні етнічні або расові меншини.

ГРУПА ЕТНОРАСОВА — група людей, яка відрізняється від решти населення не лише етнічними, а й антропологічними ознаками.

ГОМОГЕННИЙ (гр. *homogenês* — однорідний) — однорідний за своїм складом.

ГОСПОДАРСЬКО-КУЛЬТУРНІ ТИПИ — історично сформовані комплекси господарства і культури етносів, які проживають у схожих природно-географічних умовах і перебувають приблизно на однаковому рівні свого господарсько-культурного та соціально-політичного розвитку.

ДЕЕТНІЗАЦІЯ (лат. *de* — префікс, що означає відокремлення) — процес втрати етносом чи окремими його представниками своїх етнічних рис. Починається з втрати рідної мови, потім національної свідомості та етнічної ідентичності.

ДЕЗИНТЕГРАЦІЯ (фр. *des* — префікс, що означає відокремлення + лат. *integratio* — відновлення, заповнення) — розпад цілого на складові частини.

ДЕМОС (гр. *demos*) — народ, тобто основне населення країни (за винятком рабів та іноземців).

ДЕМОН (гр. *daimons* — божество) — у християнській міфології — злий дух, диявол.

ДЕПОРТАЦІЯ (лат. *deportatio*) — вигнання, виселення.

ДИСКРИМІНАЦІЯ (лат. *discriminatio* — розділення, розрізнення) — обмеження або позбавлення прав певної категорії громадян за расовою чи етнічною приналежністю, за ознаками статі, релігійними, політичними та іншими переконаннями.

ДИСЛОКАЛЬНІСТЬ (лат. *dis* — нарізно, роздільно та *localis* — місцевий) — роздільне проживання шлюбної пари (кожного у своєму роді).

ЕГОЦЕНТРИЗМ (лат. *ego* — Я +

centrum — центр) — ставлення до себе самого як до центру Всесвіту; крайня форма егоїзму.

ЕКЗОГАМІЯ (гр. *exo* — поза, ззовні та *gamos* — шлюб) — традиційна заборона укладати шлюби всередині певної людської спільноти (роду, братрії, племені, сільської общини, касті, конфесійної групи і т.п.).

ЕКЗОЕТНОНІМ (гр. *exo* — поза, ззовні та *opota* — ім'я) — назва, яку дають етносу, його субетносам чи етнографічним групам їхні сусіди.

ЕЛІТА (фр. *élite* — найкращий, добірний) — провідна частина суспільства, творці науки, культури, представники політичної системи, ділових кіл.

ЕМІГРАЦІЯ (лат. *emigrare* — переселятися) — виїзд громадян за межі своєї країни.

ЕНДОГАМІЯ (гр. *endon* — всередині та *gamos* — шлюб) — традиційна вимога укладати шлюби всередині певної людської спільноти (племені, сільської общини, касті, конфесійної групи, етносу і т.п.).

ЕНДОЕТНОНІМ (гр. *endon* — всередині) — самоназва етносу.

ЕПОС (гр. *epos* — слово, оповідання, пісня) — героїчні оповідання в усній народній творчості.

ЕСПАРТО (ісп. *esparto*) — волокнистий матеріал із листя іспанської ковили.

ЕТНІЧНА ГРУПА — переселенська група вихідців із етносу за межами своєї етнічної території, має громадянство країни проживання, не займає домінуючого становища в суспільстві і виявляє взаємну солідарність з метою збереження свого етнічного обличчя.

ЕТНІЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ (лат. *identificare* — ототожнення, уподібнення) — віднесення себе до певної етнічної спільноти.

ЕТНІЧНА ДИСПЕРСИЗАЦІЯ (лат. *dispersus* — розсіяний) — процес відокремлення від етносу окремих його частин, котрі не набули властивостей самостійних етносів, а залишилися або стали субетносами й етнографічними групами.

ЕТНІЧНА КОНСОЛІДАЦІЯ (лат. *consolidate* — зміцнення) — об'єднання чи навіть злиття споріднених і етнокультурно близьких етнічних спільнот в один етнос.

ЕТНІЧНА КУЛЬТУРА — успадкований від предків комплекс господарського і соціального життя, матеріальної і духовної культури, що визначає стиль життя, виконує етноідентифікуючу роль, дає змогу виділити і протиставити себе іншим етносам.

ЕТНІЧНА МЕНТАЛЬНІСТЬ — сформовані в ході етнічних процесів особливості психічного складу, традиційного світогляду, світовідчуття і світосприймання членів етнічних спільнот.

ЕТНІЧНА МЕНШИНА — частина етносу, яка відокремлена від основного етнічного масиву і проживає в іншоетнічному оточенні.

ЕТНІЧНА ПАРЦІАЦІЯ (лат. *pars, partis* — частина) — процес поділу єдиного етносу на кілька частин, кожна з яких, набуваючи власної етнічності, майже не отожднює себе зі своїм етнічним предком.

ЕТНІЧНА САМОСВІДОМІСТЬ — спричинений міжпоколінними зв'язками, вихованням, традиціями, історико-культурною, політичною та ідеологічною орієнтацією акт свідомого вибору, вкорінення етнофора в історію, культуру, внутрішній світ і душу рідного етносу, усвідомлення ним етнічних інтересів, дій, мотивів, думок і можливостей.

ЕТНІЧНА СВІДОМІСТЬ — масова форма суспільної свідомості, розуміння необхідності існування етносу як цілісності, усвідомлення членами етнічної спільноти єдності свого походження, історичної долі та культурно-побутових традицій, своєї відмінності від інших етносів, переконання в існуванні “особливої крові” власного етносу.

ЕТНІЧНА СЕПАРАЦІЯ (лат. *separatus* — відокремлений) — процес відокремлення від етносу певної його частини, яка згодом може розвинути в окремий етнос.

ЕТНІЧНА СПІЛЬНОТА — будь-яка спільнота, що складається на певній території з людей, які перебувають між собою в реальних міжпоколінних і соціально-економічних зв'язках, розмовляють однією мовою, зберігають культурно-побутові традиції, передають їх своїм нащадкам і усвідомлюють себе окремою спільнотою.

ЕТНІЧНА ФУЗІЯ (лат. *fusio* — злиття) — злиття кількох раніше самостійних, близьких за мовою і культурою етносів в один новий, більш великий етнос.

ЕТНІЧНИЙ КОНТАКТ (лат. *contactus* — зіткнення, дотик) — процес взаємодії кількох етносів чи етнічних груп.

ЕТНІЧНИЙ КОНФЛІКТ (лат. *conflictus* — зіткнення) — форма громадянського, політичного або збройного протистояння за етнічною ознакою.

ЕТНІЧНИЙ ТЕМПЕРАМЕНТ (лат. *temperamentum* — збудливість, сприйнятливність людини до вражень зовнішнього світу) — зовнішні прояви національного характеру. Найвиразніше проявляється в темпі мови, жестах і т.ін.

ЕТНІЧНИЙ ХАРАКТЕР (гр. *character* — риса, особливість) — ціліс-

на структура властивостей психіки, що відрізняє один етнос від іншого.

ЕТНІЧНІ ІДИОТИ (гр. *ethnos* — *народ* та *idiotes* — *неграждани, неосвічені, неуки, профани*) — у стародавні часи так називали людей без громадянства, які, втрапивши зв'язки з власним етносом, відірвалися від його етнокультурних і релігійних традицій.

ЕТНІЧНІ ПОТВОРИ — етнічно дезорієнтовані, деетнізовані, етнічно безвідповідальні, спустошені і розгублені групи маргіналів, які стоять між етнокультурними світами. У них світосприймання аборигенів наклалося на світовідчуття мігрантів і викликало руйнівну психологічну потребу “переробити” стереотипи етносів відповідно до власних уявлень і потреб.

ЕТНІЧНІ ПОЧУТТЯ — емоційне ставлення людей до своєї етнічної спільноти та її інтересів, а також до інших етносів та їх інтересів.

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ (лат. *processus* — *проходження, просування*) — різноманітні етнокультурні, етносоціальні та етнополітичні зміни рис, властивостей і подоби етнічних спільнот упродовж їх існування.

ЕТНІЧНІ СТЕРЕОТИПИ (лат. *stereos* — *твердий* + *typos* — *відбиток*) — культурно-побутові стандарти, штампи і поведінкові навички, що, передаючись міжпоколінними зв'язками, в процесі етногенезу та адаптації до навколишнього середовища, сформували неповторне обличчя етносів; схематичні програми поведінки, типові для етносів.

ЕТНІЧНІ ТРАДИЦІЇ (лат. *traditio* — *передача, розповідь*) — комплекси, сукупності ustalених способів господарювання, форм матеріальної і духовної культури, суспільного життя і побуту етносів, що

передаються від покоління до покоління в майже незмінному вигляді.

ЕТНІЧНІСТЬ — складна система сформованих на історичній і генетичній основі властивостей людини і етносів, що проявляються у мові, культурі, ментальності та стереотипах; сукупність характерних культурних рис етносів.

ЕТНОГЕНЕЗ (гр. *ethnos* — *плем'я, народ* та *genesis* — *походження*) — вся сукупність соціально-культурних і біологічних процесів, що проявляються при функціонуванні етносів від початків виникнення (на основі раніше існуючих компонентів) до складання обличчя етнічних спільнот та їх зникнення; походження етносів.

ЕТНОГРАФІЧНА ГРУПА — внутрішня територіальна складова етносу із слабо розвинутою локальною самосвідомістю, прийнятою сусідами назвою, зрідка самоназвою та місцевими особливостями культури, побуту, говірок.

ЕТНОГРАФІЧНІ ЗОНИ — історико-культурні, лінгвістичні чи адміністративно-географічні частини етнічних територій, у населення яких проявляється земельна (земляцька) солідарність та певні господарсько-культурні особливості.

ЕТНОГРАФІЧНА ОКРУЖНІСТЬ — територія, на якій лежить від п'яти-шести до кількох десятків сіл з певними культурно-побутовими особливостями та переважаючою ендегамією їх населення, територіально-популяційна група.

ЕТНОГРАФІЧНІ РАЙОНИ — такі локальні етнографічні території в складі етнографічних зон, субетносів чи етнографічних груп, у населення яких проявляються місцеві культурно-побутові особливості.

ЕТНОНИМ (гр. *ethnos* — *народ, опота* — *ім'я*) — назва етносу.

ЕТНОС (гр. *ethnos* — *плем'я, народ*) як форма існування людей розумних (*Homo sapiens*) — це стійка міжпоколінна природно та історично сформована на певній території людська спільнота, яка характеризується стійкими ознаками (ендогамією, внутрішньою компліментарністю, етнічною свідомістю й етніонімом) і вирізняється ustalеними особливостями культури і поведінковими стереотипами.

ЕТНОФОР (гр. *ethnos* — *народ та for* — *носій*, дослівно — *носій етнічності*) — представник етносу як носій властивостей етнічності своєї спільноти з минулого у майбутнє.

ЗАДРУГА (південнослов.) — патріархальна сімейна община у південних слов'ян.

ІГЛУ (еск. *iglu* — *будинок*) — куполоподібне житло зі снігу в ескімосів.

ІДОЛОПОКЛОНСТВО (лат. *idolum* — *подоба, кумир, ідол*) — в релігії — наділення неживих предметів (зображень божества) надприродною силою, перетворення їх в об'єкт бездумного поклоніння.

ІММІГРАНТ (лат. *immigrans, imigrantis* — *той, що вселяється*) — іноземець, що оселився в якій-небудь країні на постійне проживання.

ІНІЦІАЦІЇ (лат. *initiatio* — *посвячення*) — звичаї та обряди, пов'язані з переходом молоді до груп дорослих чоловіків і жінок.

ІНКУЛЬТУРАЦІЯ (лат. *in* — префікс, що означає входження в щось, + *cultura*) — входження, вростання індивіда в етнічну культуру, засвоєння ним ustalених поведінкових і культурних стереотипів.

ІНТЕГРАЦІЯ (лат. *integratio* — *відновлення, заповнення*) — об'єднання в ціле розділених частин.

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ — територія, у населення якої спільність історичної долі, соціально-економічного і політичного розвитку та взаємовпливи спричинили формування подібних чи однакових культурно-побутових стереотипів.

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ПРОВІНЦІЯ — територіально велика група історико-етнографічних областей, у населення яких проявляються певні спільні етнокультурні риси у господарстві, матеріальній і духовній культурі та в суспільному житті.

ІСТОРИЧНІ СПІЛЬНОТИ — людські спільноти, що відзначаються стійкістю та протяжністю існування хоча б в одну історичну епоху.

КАЛИМ (тюрк.) — викуп за наречену в окремих етносах.

КАНІБАЛІЗМ (фр. *cannibalisme*) — людожерство.

КАНОЕ (індіан. *kanoe*) — видовбаний легкий берестяний човен у північноамериканських індіанців.

КАСИК (індіан. *casique*) — вождь і старійшина індіанських племен у часи їх завоювання європейцями.

КАСТА (португ. *casta* від лат. *castus* — *чистий*) — ендогамна (замкнена) суспільна група, об'єднана успадкованими від предків заняттями і уявленнями про спільне походження, яка охороняє свою відособленість, станові чи групові інтереси.

КАЯК (ескім.) — малий шкіряний човен із двоперим веслом у ескімосів, чукчів і коряків.

КІПУ (кечуан. *kipu* — *вузол*) — вузликове письмо стародавніх інків, що являло собою різнобарвні шну-

рочки з зав'язаними на них вузликами.

КЛАН (гельське *clan* — *потомство*) — назва роду, племені чи патронімії, члени яких носили ім'я предка родоначальника з додаванням перед іменем часток Мас — “син” (у шотландців), О — “онук” (у ірландців).

КОЛІНО РОДОВЕ — родичі кровно-родинного ряду від пращура до нащадка у сьомому поколінні.

КОМПЛІМЕНТАРНІСТЬ (фр. *compliment*) — відчуття підсвідомої симпатії, що визначає приналежність до “своїх”, а не до “чужих”.

КОНСОЛІДАЦІЯ (лат. *consolidatio* — *зміцнення*) — вид об'єднавчих етнічних процесів.

КОСМОПОЛІТИЗМ (гр. *kosmopolites* — *людина світу, людина, позбавлена почуття патріотизму, відірвана від інтересів своєї батьківщини*) — ідеологія заперечення патріотизму і державного суверенітету етносів, обстоювання необхідності утворення наднаціональних об'єднань, відстоювання гасла “людина — громадянин світу” і т.ін.

КОЧІВНИЦТВО — рухливі форми господарської діяльності та способу життя, що пов'язані з неосілими господарсько-культурними типами.

КРААЛЬ (банту *kraal*) — обгороджений простір у поселеннях народів Південно-Східної Африки, в якому будинки розташовані по колу, а внутрішня площа використовується як загорода для худоби.

КСЕНОФОБІЯ (гр. *xenos* — *чужий* + *phobos* — *страх*) — вороже ставлення до іноземців, до всього чужого — мови, стилю життя, мислення і т.ін.

КРЕОЛИ (фр. *Creole*, ісп. *criollo*) — етнорасові групи нащадків європейських колонізаторів, які наро-

дилися в іспанських, португальських, французьких та інших європейських колоніях.

КУВАДА (фр. *couvade* — “*висиджування яєць*”) — обрядова симуляція батьком акту народження дитини з метою відкритої демонстрації своїх прав на неї.

КУЗЕННИЙ ШЛЮБ (фр. *cousin* — *двоюрідний брат*) — шлюб між двоюрідними братами і сестрами: а) кроскузенний (перехресно-кузенний) — шлюб з дочкою рідного, двоюрідного і т.д. брата матері (вуйка) або з дочкою рідної, двоюрідної і т.д. сестри батька (тітки); б) ортокузенний — шлюб з дочкою рідного, двоюрідного і т.д. брата батька (стрия) чи з дочкою рідної, двоюрідної сестри матері (тітки).

КУЛЬТ (лат. *cultus* — *догляд, шанування*) — зовнішній вияв поклоніння божеству; сукупність релігійних обрядів, свят, молитв, заклинань, ритуалів, звичаїв.

КУЛЬТУРА (лат. *cultura* — *виращування, оброблення, виховання, навчання*) — сукупність усіх матеріальних і духовних цінностей, створених працею і творчістю людей.

КУЛЬТУРА ЕТНОСУ — вся сукупність господарсько-культурного життя і побуту етносу в кожну з конкретних історичних епох.

ЛАДІНО (ісп. *ladino* — *хитрий, спритний* чи від *latino* — *латинський*) — назва іспано-індіанських метисів у Латинській Америці.

ЛЕВІРАТ (лат. *levir* — *двер, брат чоловіка*) — шлюбний звичай, за яким удова повинна була (чи мала право) одружитися з братом свого померлого чоловіка.

ЛІНІДЖ (англ. *lineage*, від лат. *linea* — *лінія*) — частина роду, створена близькими родичами, які ви-

водили себе від реального, а не від міфічного предка.

ЛАОС (гр. *laos* — народ) — народ, сукупність усього населення країни.

МАГІЯ (гр. *mageia* — чарівництво, чари) — обряди, пов'язані з вірою в здатність людини певними діями вплинути на природний перебіг подій.

МАНА (полінез.) — невидима, священна і таємнича надприродна сила, що проявляється у щоденних справах і вчинках людини.

МАНГРОВІ ЛІСИ (англ. *mangrove*) — густі вічнозелені лісові зарості на болотяних, мулистих морських узбережжях і в гирлах річок тропічного поясу.

МАРГІНАЛИ (лат. *margo* — край, межа) — етнічно дезорієнтовані, розгублені, спустошені і деетнізовані люди, котрі не інтегровані в жоден з етносів.

МАТРІАРХАТ (лат. *mater* — мати та гр. *arche* — влада, початок) — домінуюче становище жінки в сім'ї та суспільстві.

МАТРИЛІНІЙНІСТЬ (лат. *mater* — мати та *linea* — лінія) — визначення спорідненості за материнською лінією.

МАТРИЛОКАЛЬНІСТЬ (лат. *mater* — мати та *localis* — місцевий) — поселення подружжя у сім'ї чи роді дружини.

МАТРИФІЛІАЦІЯ (лат. *mater* — мати та *filis, filia* — син, дочка) — визначення спорідненості по матері.

МЕТИСИ (фр. в однині *metis* від піньолатинського *mixticius* — змішаний, *misceo* — змішую) — нащадки від міжрасових шлюбів. В Америці метисами називають нащадків від змішаних шлюбів між європеїдами та індіанцями.

МІГРАНТ (лат. *migratio* — переселенець) — територіально відірвана від етносу і батьківщини особа, емігрант.

МІЖЕТНІЧНА ІНТЕГРАЦІЯ (лат. *ethnos* — народ та *integratio* — відновлення, заповнення, об'єднання у ціле) — процес політичного, економічного та культурно-побутового зближення етносів і формування територіально-державних, міждержавних чи міжетнічних багатокультурних і багатомовних спільнот, в яких не відбувається зміни етнічної свідомості та етнічної самоідентифікації.

МОЗАІКА (італ. *mosaico*) — зображення чи орнамент, виконані з окремих, дуже щільно припасованих один до одного різнокольорових шматків скла, мармуру, кольорових камінців, шматків дерева, емалі і т.ін.

МОЗАІЧНІСТЬ ЕТНОСІВ — складна етногенетична і етнотериторіальна будова етносу, що поєднує історичну і соціально-політичну долю його складових в динамічну етнічну спільноту.

МОКАСИНИ (англ. *moccasins* запозичено з мов індіанців) — м'яке взуття, зшите з одного чи двох шматків шкіри; аналог постолів.

МОНОГАМІЯ (гр. *monos* — один та *gamos* — шлюб) — одношлюбність.

МОНОТЕЇЗМ (гр. *monos* — один та *theos* — бог) — однобожжя, релігія, що визнає лише одного бога.

МУЛАТИ (ісп. в однині *mulato*, від *mulo* — позашлюбна дитина, *бай-стрюк*) — нащадки від змішаних шлюбів європеїдів з неграми.

МУСТАНГИ (ісп. *mestengo*, англ. *mustang*) — здичавілі коні в американських степах.

НАРОД — соціально-політичний та геополітичний термін, яким позна-

чають громадян однієї країни незалежно від їх етнічної належності.

НАРОДНІСТЬ — лексично похідний термін від поняття “народ”, народний — належний до певного народу.

НАЦІОНАЛІЗМ (фр. *nationalisme* від лат. *patio* — народ) — природне і відкрите демонстрування, відстоювання та захист етносами своєї самобутності і неповторності, устремління до державно-політичної незалежності, патріотизм.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ — масові чи індивідуальні елітарні етнічні ідеї, настанови, програми, устремління, що стимулюють економічний, соціальний, політичний і духовний розвиток етносу, його національних форм буття та самостійну соціально-історичну творчість, прагнення етносу до ідеального влаштування свого соціально-культурного і політичного життя.

НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА — система етнокультурних і соціальних цінностей, символів, інтересів, сподівань, що співзвучні сучасним національним інтересам і настроям етносів.

НАЦІОНАЛЬНА МЕНТАЛЬНІСТЬ — специфічна соціальна, політична, ідеологічна та побутова практика населення країни, способи сприймання і розуміння ним зовнішніх і внутрішніх обставин свого життя.

НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА (національна група) — частина національної спільноти (нації) поза межами своєї етнічної чи державно-політичної території.

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ — усвідомлення людьми своєї причетності до етносу, ідеологічний рівень етнічної свідомості, що на перший план висуває боротьбу за

свої національні права, історичні традиції, свою державу, мову, культуру, засуджує етнічне зрадиництво, вмотивовує політичні і військові дії національними інтересами та потребами.

НАЦІЯ (лат. *patio* — народ, нація, порода, рід, плем'я, походження, народження) — особливий стан розвитку етносу, пов'язаний з творенням державності, національно-державних символів, атрибутів, національної свідомості і культури.

НОВАЦІЇ (лат. *novatio*) — оновлення, зміна.

ОЙКУМЕНА (гр. *oikumene*) — сукупність тих областей земної кулі, що заселені людьми.

ОПАНЧА (тюрк.) — 1) стародавній широкий плащ; 2) коротка жіноча шубка-накидка.

ПАМПАСИ, ПАМПА (кечуан., іспан. *pampa*) — субтропічні трав'янисті рівнинні степи Південної Америки.

ПАНТЕЇЗМ (гр. *pan* — все та *theos* — бог) — філософсько-релігійне вчення, яке отожднює бога з природою і розглядає природу як втілення божества.

ПАРАНДЖА (араб.) — старовинний одяг мусульманських жінок у Середній Азії у вигляді довгого широкого халата з фальшивими рукавами, що вкривав тіло з голови до ніг і прикривав обличчя волосяною сіткою.

ПАСІОНАРІЇ — люди енергонадлишкового типу, які від народження здатні вбирати із зовнішнього світу більше енергії, ніж це потрібно для особистого і видового самозбереження, та видавати цю енергію у вигляді цілеспрямованої роботи по зміні навколишнього середовища.

ПАСІОНАРНІСТЬ (лат. *passio, patior* — *активність, пристрасть, жертвовність*) — генетично успадкована поведінкова активність, що проявляється у непереможному прагненні індивіда до мети, його здатність до наднапруги і жертвовності заради досягнення мети.

ПАТРІАРХАТ (гр. *pater* — *батько* та *arche* — *влада, початок*) — домінуюче становище чоловіка у суспільстві та сім'ї.

ПАТРІЛІНІЙНІСТЬ (гр. *pater* — *батько* та *linea* — *лінія*) — визначення спорідненості за чоловічою, батьківською лінією.

ПАТРІЛОКАЛЬНІСТЬ (гр. *pater* — *батько* та *localis* — *місцевий*) — поселення подружжя в сім'ї чи роді батька.

ПАТРІФІЛІАЦІЯ (гр. *pater* — *батько* та *filis, filia* — *син, дочка*) — визначення спорідненості за батьком.

ПІГМЕЇ (гр. *pygmaios* — дослівно — *завбільшки з кулак*) — умовне позначення низькорослих етносів Центральної Африки.

ПОБУТ — загальний уклад виробничого, сімейного і громадського життя, сукупність способів задоволення матеріальних і духовних потреб людей.

ПОЛІГАМІЯ (гр. *poly* — *багато* та *gamos* — *шлюб*) — багатошлюбність у вигляді як багатоженства, так і багатомужжя.

ПОЛІГІНІЯ (гр. *poly* — *багато* та *gynē* — *жінка*) — багатоженство.

ПОЛІТЕЇЗМ (гр. *poly* — *багато* та *theos* — *бог*) — багатобожжя, поклоніння багатьом богам.

ПОЛІТЕС (гр. *politia* — *держава*) — громадяни країни.

ПОЛІТОНІМ (гр. *politia* — *держава* та *onoma* — *ім'я*) — назва, ім'я держави.

ПОНЧО (ісп. *poncho*) — плащ індіан-

ців Південної Америки у вигляді чотирикутного шматка тканини з вирізом посередині для голови.

ПОПУЛЯЦІЯ (середньовічне лат. *populatio*, фр. *population* — *населення*) — генетична ендегамна спільнота людей, всередині якої шлюби укладаються значно частіше, ніж за її межами.

ПОПУЛЯЦІЯ БІОЛОГІЧНА — сукупність особин окремого біологічного виду, які впродовж багатьох поколінь відтворюють себе на певній території.

ПОТЛАЧ (мовою індіанців нутка “*потлач*” — *дар*) — вид обміну, святкове роздаровування гостям речей із власності господаря.

ПРЕРІЇ (фр. *prairie* — *лука*) — великі рівнинні степові простори помірної кліматичної області Північної Америки.

РАСИ (фр. *race*, іт. *razza*, араб. *ras*) — пов'язані спільністю походження стійкі біологічно та історично сформовані на певних територіях групи людей, які характеризуються певною сукупністю спадкових фізичних — морфологічних і фізіологічних — ознак (будова тіла, колір шкіри, очей, волосся, форма голови і т.п.).

РЕЛІГІЯ (лат. *religio* — *благочестя, побожність, благословіння, святиня, богослужіння*) — форма суспільної свідомості, система поглядів, світосприймання і світовідчуття, які виражають віру людини в існування Бога і мають зовнішні прояви в поведінці, побуті.

САБО (фр. *sabot*) — черевики на дерев'яних підшвах; видовбані з дерева черевики.

САВАНИ (ісп. *savana*) — рівнини в області тропіків Африки та Південної Америки, характеризують-

ся поєднанням трав'яного покриття з окремими деревами, групами дерев або чагарниками.

САМАН (тюрк.) — висушена на повітрі цегла, що виготовлена із суші глини, піску і соломи.

САМБО (ісп. *zambo*, англ. *sambo*) — в Латинській Америці нащадки від шлюбів між індіанцями і неграми.

САП'ЯН (перс. *saxtijaan*) — тонка, м'яка фарбована козяча або овеча шкіра.

СКВАТЕР (англ. *squatter*) — колоніст, що зайняв вільну необроблену ділянку землі в період колонізації в США, Канаді, Австралії, і Новій Зеландії; в Австралії — скотар, що орендує для своїх стад необроблені ділянки землі.

СОРОРАТ (лат. *soror* — *сестра*) — звичай, за яким чоловік вступає у шлюб одночасно або послідовно з кількома рідними чи двоюрідними сестрами.

СТЕРЕОТИПИ (гр. *stereos* — *твердий* та *typos* — *відбиток*) — усталена система стандартів, культурно-побутових традицій і поведінкових звичок, що передаються міжпоколінними соціально-біологічними зв'язками.

СТИЛЬ ЖИТТЯ ЕТНОСУ — властиві етносу культурно-побутові особливості, що проявляються у матеріальній і духовній культурі, етнічних стереотипах.

СУБЕТНОС (лат. *sub* — *під...* та гр. *ethnos* — *народ*, дослівно — *підетнос*) — внутрішня територіальна частина етносу, яка вирізняється певною культурно-побутовою специфікою, самоназвою, протиставленням себе іншим на основі взаємної компліментарності, локальною і загальноетнічною самосвідомістю.

ТАБУ (полінез.) — особливі релігій-

ні, моральні, етичні, соціальні та інші заборони на предмети, дії, обряди, слова, думки і т.ін., порушення яких, за віруваннями, спричиняє нещастя, хвороби і смерть, що посиляються богами і духами.

ТАЛІСМАН (фр. *talisman*) — предмет, який, за релігійними уявленнями, приносить щастя і удачу.

ТАПА (полінез.) — м'яка тканина, виготовлена з вимоченої і сильно витовченої кори дерева.

ТАТУЮВАННЯ (фр. *tatouer*, англ. *tattoo* — запозичені з полінезійської) — нанесення людині на шкіру зображень і написів різними способами наколювання (із введенням барвних речовин) чи підшкірного прошивання.

ТОБОГАН (з алгонкінської) — сани без полозів у індіанців Канади.

ТОМАГАВК (з алгонкінської) — метальна зброя індіанців Північної Америки у вигляді бойового кийка з укріпленим на його кінці кам'яним ударником; бойова сокирка.

ТОРБАСИ (індіан.) — м'які чоботи з оленячої шкіри пушниною назовні в індіанців Північної Америки.

ТОТЕМІЗМ (слово інд. племені оджібве — *ot-otem* — "його рід") — віра в надприродний зв'язок родової групи людей з представниками тваринного чи рослинного світу, предметами чи явищами природи, віра в те, що ці представники, явища чи предмети є предками їхніх родів.

ТРАДИЦІЯ (лат. *traditio* — *передача, переказ, легенда, розповідь*) — комплекс господарських і культурно-побутових надбань (звичаїв і обрядів, норм поведінки і поглядів і т.ін.), що набули сталої форми і майже у незмінному вигляді передаються з покоління в покоління.

УКСОРИЛОКАЛЬНІСТЬ (лат. *ихор* — жінка, *localis* — місцевий) — поселення чоловіка в роді чи сім'ї своєї дружини.

ФЕТИШИЗМ (від порт. *feitico*, фр. *fetiché* — амулет, чарування) — поклоніння неживим предметам, що нібито мають надприродну силу, здатну допомогти чи зашкодити людині.

ФІЛОГЕНЕЗ (гр. *philia* — рід, вид та *genesis* — походження) — історія розвитку живих організмів протягом усього часу їх існування на Землі.

ШАМАНІЗМ (від евенкійського *шаман* — “збуджена людина” чи тунгусо-маньчжурського *самань* — “культовий служитель”) — рання форма релігії, заснована на переконанні, що шаман, перебуваючи у стані ритуального екстазу, спілкується з духами та за їх допомогою лікує або передбачає майбутнє.

ШОВІНІЗМ (фр. *chauvinisme* — від імені французького полковника Шовена) — великодержавно-імперська ідеологія і практика поневолення, гноблення, переслідування й цькування інших етносів.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Аверкиева Ю.П.* Индейцы Северной Америки. — М., 1974.
- Алексеев В.П.* Этногенез. — М., 1986.
- Бабилаев А.Н.* Этническая психология как социальный феномен. — М., 2001.
- Воробьев М.В.* Этнос в средние века (на материале этногенеза чжурчженей) // Доклады отделений и комиссий Всесоюзного Географического Общества СССР. — 1967. — Вып. 3.
- Белявский В.А.* Этнос в древнем мире // Доклады отделений и комиссий Всесоюзного Географического Общества СССР. — 1967. — Вып. 3.
- Бромлей Ю.В.* Этносоциальные процессы: теория, история, современность. — М., 1987.
- Бромлей Ю.В.* К вопросу о сущности этноса // Природа. — 1970. — № 2.
- Бромлей Ю.В.* Очерки теории этноса. — М., 1983.
- Бромлей Ю.В.* Современные проблемы этнографии: Очерки теории и истории. — М., 1981.
- Брук С.И.* Население мира: Этнодемографический справочник. — М., 1986.
- Гердер Й.* Идеи к философии истории человечества. — М., 1977.
- Глазами этнографов.* — М., 1982.
- Громов Г.Г.* Методика полевых этнографических исследований. — М., 1967.
- Гумилев Л.Н.* Этногенез и биосфера земли. — М., 1989.
- Гумилев Л.Н.* Этногенез и этносфера // Природа. — 1970. — № 1,2.
- Гумилев Л.Н.* Этносфера: история людей и история природы. — М., 1993.
- Гумилев Л.Н.* Сущность этнической целостности // Вестн. Ленинград. ун-та. — 1971. — № 24. Вып. 4.
- Этнические стереотипы поведения.* — Л., 1983.
- Этнография.* — М., 1982.
- Этнография восточных славян: Очерки традиционной культуры.* — М., 1987.

- Етнографія України*. — Львів, 1994.
- Етнос і соціум*. — К., 1993.
- Залізник Л.* Нариси стародавньої історії України. — К., 1994.
- Зубов А.А.* Этническая одонтология. — М., 1973.
- История и психология*. — М., 1971.
- История первобытного общества*. — М., 1990.
- Итс Р.Ф.* Введение в этнографию. — М., 1974.
- Исчезнувшие народы*. — М., 1988.
- Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. — К., 1999.
- Козлов В.И.* Что такое этнос? // *Природа*. — 1971. — № 2.
- Колодний А.М.* Феномен релігії: природа, структура, функціональність, тенденції, стан. — Львів, 1996.
- Культура і побут населення України*. — К., 1991.
- Культура Українських Карпат: традиції і сучасність*. — Ужгород, 1994.
- Куренной В.Н.* Пассионарность и ландшафт // *Природа*. — 1970. — № 8.
- Липа Ю.* Призначення України. — Нью-Йорк, 1953.
- Лозко Г.* Етнологія України. — К., 2001.
- Лозко Г.* Українське народознавство. — К., 1995.
- Локвуд Д.* Я — абориген. — М., 1971.
- Макарчук С.А., Турій О.Ю.* Український етнос: Історичний розвиток. — Львів, 1990.
- Мала енциклопедія етнодержавознавства*. — К., 1996.
- Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2-х т.* — М., 1992.
- Морган Л.Г.* Дома и домашняя жизнь американских туземцев. — Л., 1934.
- Народы мира: Этнографические очерки*. — М., 1954–1966. Т. 1–13.
- Народы мира: Историко-этнографический справочник*. — М., 1988.
- Население мира: Демографический справочник*. — М., 1989.
- Нельга О.В.* Теорія етносу: Курс лекцій. — К., 1997.
- Неоседлое население мира: Историко-этнографическое исследование*. — М., 1985.
- Овсянко-Куликовский Д.Н.* Психология национальности. — Б.м., 1922.
- Основы этнографии*. — М., 1968.
- Очерки общей этнографии: В 5-ти т.* — М., 1957–1968.
- Петров В.* Походження українського народу. — К., 1992.
- Політичний словник*. — К., 1982.
- Політологія*. — Львів, 1994.

- Пономарьов А.* Етнічність та етнічна історія України. — К., 1996.
- Пономарьов А.* Українська етнографія. — К., 1994.
- Попов А.И.* Названия народов СССР. — Л., 1973.
- Природа і етнос.* — К., 1994.
- Робет Л.* Теорія нації. — Мюнхен, 1955.
- Римаренко Ю.І., Шкляр Л.Є., Римаренко С.Ю.* Етнодержавознавство: Теоретико-методологічні засади. — К., 2001.
- Рычков Ю.Г.* Антропология и генетика изолированных популяций: Древние изолянты Памира. — М., 1969.
- Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г.* Этнология. — М., 2001.
- Свод этнографических понятий и терминов.* — М., 1986–1988. Вып. 1–3.
- Сенько І.* Ментальність русинів-українців. — Ужгород, 1996.
- Сміт Е.* Національна ідентичність. — К., 1994.
- Современная западная социология: Словарь.* — М., 1990.
- Социально-экономические отношения и соционормативная культура: Свод этнографических понятий и терминов.* — М., 1986.
- Степико М.* Буття етносу: Витоки, сучасність, перспективи. — К., 1998.
- Страны и народы: В 20-ти т.* — М., 1978–1985.
- Тиводар М.П.* Етнологія: Навч. посібник. — Ужгород, 1998.
- Тиводар М.П.* Закарпаття: народознавчі роздуми. — Ужгород, 1995.
- Тиводар М.П.* Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ–першої половини ХХ ст. — Ужгород, 1994.
- Типология основных элементов традиционной культуры.* — М., 1984.
- Типы сельского жилища в странах Зарубежной Европы.* — М., 1968.
- Токарев С.А.* Этнография народов СССР. — М., 1958.
- Токарев С.А.* Ранние формы религии и их развитие. — М., 1964.
- Українознавство.* — К., 1994.
- Українське народознавство.* — Львів, 1994.
- Українські Карпати: етнос, історія, культура.* — Ужгород, 1993.
- Филипович Л.* Етнологія релігії. Теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення. — К., 2000.
- Філософський словник.* — К., 1986.
- Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А.* Народы, расы, культуры. — М., 1971.

Чеснов Я.В. Этнический образ // Этноязыковые функции культуры. — М., 1991.

Широкогоров С.М. Этнос : Исследование основных принципов изменения этнических и этнографических явлений // Изв. восточ. ф-та Дальневосточного ун-та. — Шанхай, 1923. Т. 1.

Юрківський В.М. Регіональна економічна і соціальна географія: Зарубіжні країни. — К., 2000.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
Частина перша. НАУКА ПРО ЕТНОСИ	7
<i>Розділ I. Місце етнології в системі гуманітарних наук . . . . .</i>	<i>7</i>
1. Назви науки	7
2. Предмет етнології	10
3. Значення етнології як науки	14
<i>Розділ II. Джерела етнології, її зв'язок з суміжними дисциплінами</i>	<i>17</i>
1. Матеріали етнографічних експедицій	18
2. Музейні зібрання	21
3. Писемні матеріали	23
4. Зображувальні матеріали	24
5. Значення гуманітарних і природничих дисциплін для етнології	25
6. Зв'язок етнології з суміжними дисциплінами	28
<i>Розділ III. Методика і методи етнологічних досліджень . . . . .</i>	<i>30</i>
1. Методика збору польових етнографічних матеріалів	30
2. Методи етнологічних досліджень	33
<i>Розділ IV. Становлення етнології та її напрямів . . . . .</i>	<i>37</i>
1. Період нагромадження етнографічних знань	37
2. Основні напрями етнології	42
<i>Розділ V. Основні поняття етнології . . . . .</i>	<i>68</i>
1. Форми людських спільнот	68
2. Поняття "етнос" і "етнічність"	69
3. Поняття "нація"	72
4. Поняття "народ"	74
<i>Розділ VI. Концепції етносу . . . . .</i>	<i>76</i>
1. Біологічна та енергетична теорії етносу	77
2. Соціальні теорії етносу в Советському Союзі	81
3. Примордіалістські концепції етносу в західній етнології другої половини ХХ ст.	85

4. Інструменталістська концепція етносу	88
5. Конструктивістська концепція етносу	89
6. Концепції етносу (нації) в українському суспільствознавстві	93
<i>Розділ VII. Природа і сутність етносу . . . . .</i>	<i>99</i>
* 1. Етнос та його ознаки	100
2. Етногенез і його чинники	118
3. Етнічні процеси	126
4. Мозаїчність етносів	132
<i>Розділ VIII. Етнічна (національна) психологія . . . . .</i>	<i>147</i>
1. Нація — конкретно-історичний тип етносу	147
2. Етнічно-національна психологія	150
3. Націоналізм	157
<i>Розділ IX. Основні риси розмежування етносів . . . . .</i>	<i>159</i>
1. Спільність мови	160
2. Спільність території формування (етнічна територія)	163
3. Культура та її етнічні прояви	166
<i>Розділ X. Класифікації етносів . . . . .</i>	<i>169</i>
1. Принципи класифікацій етносів	169
2. Географічна класифікація	170
3. Релігійна класифікація	171
4. Раси і расова класифікація	178
5. Етнолінгвістична класифікація	191
6. Господарсько-культурна класифікація	203
7. Історико-етнографічна (історико-культурна) класифікація	211
8. Інші класифікації етносів	213
Частина друга. ЕТНІЧНА КАРТИНА ЛЮДСТВА	215
<i>Розділ XI. Австралійська провінція . . . . .</i>	<i>215</i>
1. Аборигеноавстралійська історико-етнографічна область	215
2. Англоавстралійська історико-етнографічна область	222
<i>Розділ XII. Океанська провінція . . . . .</i>	<i>225</i>
1. Папуаська історико-етнографічна область	225
2. Меланезійська історико-етнографічна область	229
3. Полінезійська історико-етнографічна область	237
4. Мікронезійська історико-етнографічна область	246
5. Англоновозеландська історико-етнографічна підобласть	253

<i>Розділ XIII. Північноамериканська провінція</i>	254
1. Арктична історико-етнографічна область	254
2. Канадська історико-етнографічна область	263
3. Північноамериканська історико-етнографічна область	273
<i>Розділ XIV. Латиноамериканська провінція</i>	304
1. Карибська історико-етнографічна область	301
2. Мексикансько-центральноамериканська історико-етнографічна область	306
3. Андська історико-етнографічна область	319
4. Амазоно-бразильська історико-етнографічна область	332
5. Пампако-патагонська історико-етнографічна область	342
6. Вогнеземельська історико-етнографічна область	347
<i>Розділ XV. Північноафриканська провінція</i>	350
1. Єгипетська історико-етнографічна область	350
2. Магрібська історико-етнографічна область	353
<i>Розділ XVI. Східноафриканська провінція</i>	356
1. Східносуданська історико-етнографічна область	356
2. Історико-етнографічна область Північно-Східної Африки	365
3. Історико-етнографічна область Південно-Східної Африки	367
<i>Розділ XVII. Західноафриканська провінція</i>	373
1. Західносуданська історико-етнографічна область	373
2. Верхньовгвінейська історико-етнографічна область	380
<i>Розділ XVIII. Центральноафриканська (тропічна) провінція</i>	384
<i>Розділ XIX. Південноафриканська провінція</i>	387
1. Аборигено-африканська історико-етнографічна область	388
2. Європейсько-африканська історико-етнографічна область	393
3. Малагасійська історико-етнографічна область	396
<i>Розділ XX. Східноазійська провінція</i>	399
1. Тихоокеанська історико-етнографічна область	400
2. Тибетська історико-етнографічна область	410
3. Уйгурська історико-етнографічна область	411
4. Монголо-бурятська історико-етнографічна область	413
<i>Розділ XXI. Південно-східноазійська провінція</i>	415
1. Західноіндокитайська історико-етнографічна область	415
2. Східноіндокитайська історико-етнографічна область	421
3. Західноіндонезійська історико-етнографічна область	425

4. Східноіндонезійська історико-етнографічна область	431
5. Філіппінська історико-етнографічна область	433
Розділ XXII. Південноазійська провінція	436
1. Деканська історико-етнографічна область	436
2. Гангська історико-етнографічна область	439
3. Гімалайська історико-етнографічна область	444
4. Індо-пакистанська історико-етнографічна область	446
5. Бірмано-ассамська історико-етнографічна область	450
6. Острівна історико-етнографічна область	452
Розділ XXIII. Західноазійська (передньоазійська) провінція	456
1. Ірано-афганська історико-етнографічна область	456
2. Месопотамо-аравійська історико-етнографічна область	465
3. Малоазійська історико-етнографічна область	470
Розділ XXIV. Центральнаазійська провінція	473
1. Північна (казахсько-киргизька) історико-етнографічна область	473
2. Південно-східна (узбецько-таджицька) історико-етнографічна область	477
3. Південно-західна (туркменська) історико-етнографічна область	479
Розділ XXV. Сибірська провінція	482
1. Камчатсько-чукотська історико-етнографічна область	482
2. Амуро-сахалінська історико-етнографічна область	483
3. Східносибірська історико-етнографічна область	484
4. Алтає-саянська історико-етнографічна область	487
5. Західносибірська історико-етнографічна область	488
6. Ямало-таймирська історико-етнографічна область	490
Розділ XXVI. Кавказька провінція	492
1. Північнокавказька історико-етнографічна область	493
2. Закавказька історико-етнографічна область	497
Розділ XXVII. Східноєвропейська провінція	502
1. Прибалтійська історико-етнографічна область	503
2. Історико-етнографічна область фінно-угорських етносів півночі європейської частини Росії	506
3. Волго-камська історико-етнографічна область	510
4. Українська історико-етнографічна область	520
5. Білоруська історико-етнографічна область	527
6. Російська історико-етнографічна область	530

<i>Розділ XXVIII. Західно-центральноевропейська провінція</i>	536
1. Північноєвропейська історико-етнографічна область	536
2. Середньоевропейська історико-етнографічна область	540
3. Приатлантична історико-етнографічна область	545
4. Середземноморсько-піренейська історико-етнографічна область	570
ПІСЛЯМОВА	601
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	603
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	615